

Shree Shivas Sharanam
THE NALOPAKHYANA
AND
THE SAVITRYUPAKHYANA.

(FROM THE MAHABHARATA)

PART I

EDITED WITH A SANSKRIT COMMENTARY BY
THE LATE APPASHASTRI RASHIVADEKAR

Vidyavachaspati, Vidyalanakara, Mahopadeshaka.

And with English translation by

THE LATE BABU PRATAPCHANDRA ROY c. 1 &c.

And annotated by

N. S. LOKUR, B.A. L.L.B.

Dist Government Pleader, BELGAUM.

Publisher:—**SADASHIV GANESH PHADKE,**
PROPRIETOR, of Messrs-G. RAMCHANDRA & Co.
Budhwar Peth, Poona City

Printer-Part I. **K. R. GONDHALEKAR,**
"Jagaddhitech" Press, 432 Shanwar, Poona City.

Printer-Part II. **A. V. PATWARDHAN,**
"Arya Bhushan" Press, Budhwar, Poona City.

1917

All rights reserved.

श्रीशिवः शरणम् ।

श्रीमन्महाभारतान्तर्गतं

नलोपाख्यानं

सांविध्युपाख्यानं

च

स्वर्गाय श्रीअश्वत्थविद्यावाचस्पतिविद्यालङ्कारमहोपदेशकेन
विनिर्मितया बालबोधिन्याख्यया
व्याख्यया समुल्लसितम् ।

स्वर्गाय श्रीभतापचन्द्राय. सी. आय. ई. विरचितेन
श्रेजीभाषानुवादेन संवलितम् ।

प्रथमभागात्मकम् ।

पुण्यपत्तने

श्रीमज्जसिद्धितेच्छुयन्त्रालये संमुद्य प्रकाशितम् ।

ख्रिस्ताब्दाः १९१७.

व्याख्यातरि केवलमायतन्ते प्रबन्धस्यास्याधिकाराः सर्वेऽपि ।

श्रीशिवः शरणम् ।

भूमिका ।

श्रवणाञ्जलिपुटपेयं विरचितवान् भारताख्यममृतं यः ।
तमहमरागमकृष्णं कृष्णद्वैपायनं वन्दे ॥

इह खलु जगति यानि नामविद्यन्त आश्चर्याणि वस्तूनि तेष्वेवेदमन्यतमं महाभारतं नाम । एष किल निर्गलप्रसरः पीयूषसारसरसः सरस्वतीनिःस्यन्दो मुनीन्द्रस्य तत्रभवतः कृष्णद्वैपायनस्येति विदितमेवैतदक्षरमुखानामशेषाणाम् । यथा किल समुद्रततया निखिलेऽपि भुवनतलेऽप्रतिभटो महीधरप्रवरो हिमवान्, यथा वा पावनतमेधद्वितीया महेश्वरशिरोविहारिणी भगवती भागीरथी, यथा वा सकलक्षेत्रमूर्धन्यभूता समस्तदुरितध्वान्तप्राग्भारविध्वंसिनी भगवती वाराणसी, एवमेव च महत्तया च सरसतया च पावनतया च हृदयहारितया चाद्वितीयमेव भुवनेध्वशेषेषु प्रबन्धरत्नं महाभारतं नाम । न हीदृशमपरं शक्यमालोकयितुं क्वापि केनापि । यानि च नामाविनश्वराणि निखिलातिशायीनि भूषणानि भारतस्य वर्णस्य तेष्वेवेदमन्यतमम् । स्थाने किलोदीरित कविप्रकाण्डेन गोवर्धनाचार्येण—

व्यासगिरां निर्योसं सारं विश्वस्य भारतं वन्दे ।

भूषणतयैव संज्ञां यदङ्कितां भारती वहति ॥ इति ।

एतदेवोपजीव्य विरचिता हृदयहारिणस्ते ते प्रबन्धाः प्राचीनैः कविभिः । किमधिकं, साक्षाद्वा परम्परयाऽपि वा महाभारतमेव प्रायश उपजीवन्ति प्रबन्धाः एवैपि प्राच्याम् । न खलु नास्त्यज्ञावर्थः भीमति महाभारते यो नौमान्यत्रोपपादितः समालोक्येत । अत एवोक्तमभियुक्तैः “व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वम्” इति ।

यथा किल सारभूतमखिलेऽपि वाङ्मये महाभारतमेवमेव च विद्योन्ततेऽत्र सारभूतानि भूषाख्याख्यानानि । यानि किलानुवाच्यमानान्यात्मप्रवणतां नयन्ति द्राव्यनयन्तरङ्गाण्यनुवाचयितृणां परिभ्रमयन्ति प्रमदमहावर्णवे, स्तलयन्ति च प्रमोदाधुसंतानाभिति न खल्वेतदविदितं महाभारताभिज्ञस्य कस्यापि रसिकस्य । एवं विधेष्वेव चाख्यानेष्वन्यतमं महाभारतान्तःपातिनि वनपर्वणि विभ्राजमानं तरलायमानमिव वनपर्वहारे नलोपाख्यानं च सावित्र्युपाख्यानं चेत्युपाख्यानद्वितयम् । यदेतादिदानीं संयोज्य नवीनया ध्याख्यया समुपहृतं सद्बुदयेभ्योऽस्माभिः ।

अनयोक्षोपाख्यानयोरादिमे निपथदेशाधिनायकः पुण्यश्लोकप्रवीरः भीमान-
नयो नाम धीरोदात्तचरितो नायकः । यः किलः स्वयंपरार्थमनुप्राप्तानप्यपहाय
महेन्द्रप्रभृतीनमरान्स्वयंवृतो राजहंसमुगावगतगुणानुरक्तया गुणजया विदर्भ-
राजस्य भीमस्य दुहित्रा परमपतिमतया दमयन्त्या । अस्य च महात्मन उपाख्या-
नमिदं महात्मनामपि पुण्यश्लोकानामपि नियतेरनतिक्रमणीयत्वमवबोधयति ।
शूरादीनां च कामजानां व्यसनानां परमानिष्टजनकत्वमभिद्योतयति । भीमता
नलेन सौवर्णविहङ्गमानामादानाय प्रसारितस्य यसनस्यैव तेहरणं प्रदर्शयद्य
‘विपद्विपदमेवानुपप्राप्ती’ त्येतमर्थं विस्पष्टयति । मध्येकाननं च प्रसुमायाः सहध-
र्मिण्यः पुण्यश्लोककृतं श्याममभिदधत् गुलमसाहस्रत्वं विपदामभिव्यञ्जयति ।
दमयन्त्याश्च दासीभावावलम्बनमाचक्ष्णाण ‘नीचैर्गच्छत्युपरि च दद्या चक्रनेमि-
क्रमेण’ त्येतद्वचनोक्तमर्थं यथार्थमाचष्टे । उन्मत्ततुल्यं चारण्ये परिभ्रमतो नलस्य
फकोंटकसदृशेन नागेन साहाय्याधानमुपनिबधत् ‘यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्य-
ञ्चोऽपि सहायताम्’ इत्येनमर्थं प्रस्थापयति । नलसदृशस्य महात्मनो नरपतेरयो-
ध्याधिपतिसारथ्यस्वीकरणं कथयस्य ‘नियतिबलोरनतायां विपदि तदनुरूपेणैव
व्यापारेणातिवाहनीया दिवसा ’ इत्युपदिशति । सुदूरं च विघटितयोरन्ततो
दमयन्तीनलयोः समागमं समुपवर्णयत् ‘देशादन्तरमादपि मध्यादपि जल-
निधेर्दिशोऽप्यन्तात् । आनीय सटिति घटयति विधिरिभमतभिमुखीभूतः ॥
इत्येनमर्थं विशदयति । आचष्टे च ‘संवद्विषद्वापि निसर्गलोला कुत्रापि न स्थैर्य-
मुरीकरोति’ इति । अवबोधयति किलात्र पातिव्रत्यस्य पारमार्थिकं चोऽञ्जयत्वं च
स्वरूपं श्रीमत्या दमयन्त्याश्चरितम् । सन्ति किलोपाख्यानेऽस्मिन्स्तथाविधाः
रसद्वाराः केऽपि ये हि समनुवाच्यमानाः परिस्फलयन्त्यश्रूणि । यद्यपि नेदं
काव्यं तथापि काचित्सहजयैव रसवत्तया काव्यमप्यतिशेते । रसवत्तमतयैवोपजी-
व्यैतद्विरचितानि तैस्तैः कविभिस्तानि तानि काव्यानि । तत्र तावच्छ्रीमता का-
लिदाहेन विरचितमिति श्रूयमाणं नलोदयं नाम यमकमात्रप्रधानमत एव च
जघन्यश्रेणीयं शुद्ध काव्यं प्रथमम् । द्वितीयं च महाकविना यामनमहवाणेन संप्र-
धितं नलाभ्युदयं नाम । यत्किलाष्टमसर्गान्तमेवोपलभ्यते । यत्र च समवलोक्यते
महोभारतीयः क्रमश्च भूयसीच्छाया च । हृदयहारिणी किलात्रत्या वाक्सराणि ।
तृतीया पुनर्नलचम्पूः । नास्यां समप्रमेव गुम्फित नलचरितं कविना, नापि वा
समुपात्ता भारतीयनलचरितच्छाया । तुरार्यं श्रीमता कवीन्द्रेण श्रीहर्षेण संहन्ध
नैपथचरितम् । यद्यपि व्युत्पादकमेतत् तथापि नातिहृदयहारीत्येव निर्विशदक-
मभिधीयतेऽस्माभिः । अपवादः पुनस्त्र केवलं करुणोक्तिर्हसस्य । चरितं पुनस्त-
त्रभवतो नलस्यैकान्तत एव तिरोहितं वाऽन्यथा वा कृतं प्रभविष्णुना श्रीहर्षेण ।
कुन वा निसर्गत एव रस प्रवहजलोपाख्यान ? कापि वा शृङ्गारसाराणि श्रीहर्ष-
वचनानि ? यदि तु सामान्यजनदुरवबोधे सम्यजनानादरणीयेन च शृङ्गारेण संघ-
टित काव्यं काव्यमूर्धन्यतामवगाहेत निदध्यादेव तदा कुमारसभवादीनां शीर्षे

पदं नैषधचरितम् । पञ्चमं पुनः श्रीमता कृष्णानन्देन प्रणीतं सहृदयानन्द नाम ।
यात्किल किरतीय सुधां श्रोत्रपुटे श्रोतृणाम् । यच्च मदयत्यनुवाच्यमानमन्तरङ्गाणि
रसिकानाम् । यदपि च सगुपस्थापयति पुरस्तात्पुविशुद्धां मूर्तिं प्रसादगुणस्य ।
सर्वथा पञ्चममप्येतत्प्राथम्यमेवावहति काव्येष्वेतेषु । एतद्विभिन्नानि पुनर्नाद्यापि
नयनसरणिं नः समवतीर्णानि नलचरितमधिकृत्य विरचितानि काव्यानि ।
मारुतमञ्जर्यादिगतानि तु न स्यन्त्राणि ।

सावित्र्युपाख्याने च विशदीकृत पतिमतानां पतिप्रेम, महतां च पञ्चन-
स्यापरिवर्तनार्हत्वं, सपद इव च विद्यतन्तुभद्गुणत्वं विपदः, महत्यामपि च
विपदि धैर्यस्यापरिह्यज्यत्वं, यलीयसश्च पुरुषकारस्य देवातिक्रमणसामर्थ्यम् ।
न किल मनोहरमपि चरितमेतदधिकृत्य विरचितं काव्यं किमपि केनापि
सहृष्टमस्माभिः । केवलं गवैः परिवर्तितं केनापि क्वापि चरितमेतदालोकितम् ।

यत्र च महाभारत उपनिबद्धमेतदाख्यानद्वितयं तदेतत्

कुतो वा महाभारतं ?

इत्येवमनुयुज्जानाः केपि लघोरपि भारतस्यापरस्य सत्तामुत्प्रेक्षन्ते । वस्तुतस्तु
भरतान् (भरतवशजान् भूपान्) अधिकृत्य कृतत्वाद्भारतमिति सजामनु-
प्राप्तं प्रथमभरतमिदं निर्गम्य एव महत्या-महाभारतत्वमापन्नम् । सहृदयन्तो
ह्यनपेक्षाकृता अव्ययविधाः सजाः । यथा महोदधिरिति । न ह्यस्ति लघूदधि-
नाम समुद्रः कोऽपि । अस्य च महाभारतसंज्ञायां प्रवृत्ती निमित्तमभिहितं
महाभारते ' एकतश्चतुरो वेदा भारतं चैतदेकतः । पुरा किल सुरैः सर्वैः
समस्य तुल्या धृतम् ॥ चतुर्भ्यः सरदस्येभ्यो वेदेभ्योऽभ्यधिकं यदा । तदा
प्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते ' ॥ इति । अस्तु वा जैमिनीये
भारतसंज्ञा वैयासिके चास्मिन् महाभारतामिति । न हेतवताऽऽदितो लघोः
प्रबन्धस्यास्याख्यानेनैश्वोपाख्यानेश्च परिवृद्धित्वात्पश्चात्-महाभारतत्वापत्तिरिति
युक्तमभिधातुमिति कृतमप्रकृतानुसरणेन ।

महाभारतं च कस्मिन्काले प्रादुर्भूतमिति जिज्ञासायां कलेयुगस्यारम्भ
इत्येव युक्तमाख्यातम् । तदेव हि सार्वभौमपदमाधिरूढो महाराजो युधिष्ठिर
इति । संप्रति च कलेः पञ्च सहस्राण्यब्दानामतिक्रान्तानि । शिष्टपरम्परया
च भारतीयेषु निराबाधं प्रचरितैव सवत्सरसंख्या नाश्रद्धेयतामर्हतीति नो
शुद्धिः । नवीनयापि पुनः सरण्या सोऽयमेव भारताविर्भावकालः स्फुटी-
भवति । विस्तरमिमांसा च नात्र काकदन्तगणनयाऽऽमानमायासयितुमिच्छामः ।

महाभारतीयानि पद्यानि

किल नार्याचीनानां कवीनामिव समालक्ष्यन्ते । तानि हि वैदिकीभिव सर-
णिमालभ्यन्ते । यथा तावद्वैदिकानि च्छन्दांस्यखरसख्यातान्येवमेव प्रायेण

भारतीयानि । विशेषतश्चाष्टम्यधिकाशराणि । कचित्पुनर्गाथा अपि समाल-
क्ष्यन्ते । गाथा च नाम पादादिनियमरहितं छन्दः । अत एव चास्मिन् कचिदष्टा-
क्षरपद्मासमानस्यापि वृत्तस्य चरणे नवान्यप्यक्षराणि संदृश्यन्ते । कचिच्च
पद्माऽष्टौ-वा तदधिका अपि वा चतुर्भ्यो न्यूना अपि वा चरणाः । छन्दसः
पुनरेतस्य लक्षणं 'अत्रानुक्तं गाथा' इति सूत्रितं भगवता पिङ्गलाचार्येण ।
विवृतं चैतत् 'विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत् । यच्छन्दो नोक्तमेव
गाथेति सत्पूर्वसूत्रिभिः प्रोक्तम्' ॥ इति केदारेण । इदमेव चास्योदाहरणम्,
एवंविधानां च छन्दसामुपनिबन्धेन प्रतीयते प्रागेव लौकिकच्छन्दसां प्रचा-
रताः प्रादुर्भूत नलोपाख्यानं, सावित्र्युपाख्यानं च तत एव च महाभारत-
गपीति । स चायं कालो नार्याचीनः परन्तु प्राचीनतम एवेति विस्पष्टम् .

महाभारतीय व्याकरणप्रयोगा अपि.

भूविष्टमत्र निदर्शनमावमासेवन्ते । अत्र हि नात्मनेपदं परस्मैपदनियमो धातु-
नाम् । यथा 'वसस्य मयि कल्याणि' (६५-६५) 'उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयाम्'
(६५-६८) 'यच्चान्यदपि पश्येथाः' (७५-६) 'निवर्त गच्छस्व न ते
भ्रमो भवेत्' (२९६-२९) इत्यादौ । न तुस्नियमः । यथा 'अत्रैव
वसती भद्रे' (६५-६६) 'कुर्वन्ती प्रभया देवीम्' इति । न गणानियमः ।
यथा 'न स्वपामि निशास्तदा' (६५-६१) इत्यादौ । न सन्धीनामवश्यं
भावित्वम् । यथा 'सत्यनामा भवाशोक अशोकः शीकनाशनः ।'
(६४-१०६) 'त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्महे' (६४-११७) 'उताहोऽसि
वराहना' (६४-११९) इत्यादिषु । संख्याशब्दानां विंशत्यादीनां
बहुत्वमपि । यथा 'पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव पदसैश्च पदातिभिः ।' (७८-२)
इत्यादौ । कुत्वेऽपि चानियमः । यथा 'वंशभोज्यमिदं राज्यं' (७८-९),
इत्यादिषु । सर्वनामताऽप्यनियता । यथा 'द्वयोरेकतरे बुद्धिः' इत्यत्र ।
भवच्छब्दयोगेऽपि युष्मद्वन्मध्यमः पुरुषः । यथा 'नेतुं किल भवान्
कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो' (२९६-२४) इत्यत्र । शतुः स्त्रीप्रत्य-
याभावः कापि । यथा 'निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वादस्यमानिन्दिता । मृतमेव
हि तं मेने काले मुनिवचः स्मरन्' (२९५-३२) इत्यत्र । समासान्तोऽ-
जस्थानेऽपि । यथा 'कुलस्य संतानकर सुवर्चसम्' (२९८-३८)
इत्यादौ । एवं घात्वादेशा अपि । यथा 'न विपीदितुमर्हसि' (७९-१२) इत्यादौ

छान्दसा अप्यत्र प्रयोगा दृश्यन्ते

यथा 'ततोऽग्निमानयित्वेह' (२९७-७८) इत्यत्र 'निवर्तयित्वा
सावित्री स्वमेव भवनं ययौ' (२९७-६०) इत्यत्र चेत्येवमादिषु 'कत्वा च
छन्दसि' इति क्तवैव न तु व्यप् । यथा वा 'वेतनं ते शतं शता' इत्यत्र
जसो वा । यथा वा 'भ्रातृणां भोदराणां च तथैवास्या भवच्छतम्'
(२९८-१३) इत्यत्र लङ्यङमावः ।

नञ्या अपि च केऽपि नियमाः

समालक्ष्यन्ते । यथा सामीप्यार्थे सप्तमी । यथा । 'सुसप्तमस्युपिता त्वयि' (६९-१८) इत्यत्र । त्वयि त्वत्समीप इत्यर्थः । एव 'वस वै मयि बाहुफ' (६७-७) इत्यादौ च । वचित्पुनस्तृतीयायैऽपि सप्तमी । यथा पुनस्यानुमते ततः । (६९-२२।२३) इत्यादौ । आपेक्षिक्याः पञ्चम्याः स्थाने तृतीयापि । यथा 'अद्यसरकारमपि च जानाम्यन्यैर्वि' शेषतः' (६७-३) एवमादिषु । देशवाची च शब्दः स्त्रियामावन्त-
तया प्रयुक्तस्तद्देशराजधानीमभिधत्ते । यथा 'ततो विदर्भा सप्राप्तम् । (७३-१) इति । अन्त्यागच्छत्कोशलायाम्' इति (७६-२८) च ।

एवविधानां च प्रयोगाणां विचारे लौकिकव्याकरणनिर्माणतः प्रागेव प्रादु-
र्भूत महाभारतमित्यवश्यं वक्तव्यं भवति । अन्यथा ह्यपशब्दा एवैते सपये-
रन् । रुढमूले हि लोके व्याकरणे तद्विरुद्धाः शब्दा अपशब्दतया प्रोच्यन्ते ।
नाप्येते समाद्वियन्ते । प्रत्युत विनिन्द्यन्ते 'ग्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द'
इत्यादिभिः । अपचरिते याऽप्यरुढमूलेऽपि वा-याकरणे यादृशा लोके प्रयो-
गास्नादृशा एव समाद्वियमाणाश्चोपनिबध्यमानाश्च कविभिर्न रसमपकर्षन्ति ।
तत एव च नैव दोषपक्षे प्रविशन्ति । समापद्यन्ते च शिक्षानामप्यादरणी-
यत्वम् । एवमपि चातिमात्रमेव प्राचीन महाभारत च तदन्तः पात्ये
राक्षसानाद्वितय चेति नात्र सदेहः समुन्मिषति ।

महाभारतीयभाषाविषये च विद्यते काचिदाख्यायिका ।

या किल विशायमाना रक्षयेन्मनः प्रियपाठकमहोदयानामिति सेयमत्र
संक्षेपत उपनिबध्यतेऽस्माभिः । यथा । कदाचित्किल महाकविः कालिदासो
भारणस्या व्यासमूर्तिमालोक्य नाभिमत्या अद्गुल्या समालोडयितुं प्रार्थितः ।
तदा च भगवान् व्यासः प्रादुर्भूय 'महात्मन् किमेतत् ?' इत्यप्राक्षीत् । कालि-
दासः प्राह 'भगवन् पदेपदे किल प्रयुक्ताश्चरारा महाभारते भवता 'द्रोण'
च भीष्म च जयद्रथ च' त्यादिषु । तदिदानीमपि किमेते निरवशेषतामा-
पन्नाः किं वा समवशिष्यन्त एव ते जठर इति विशातुकाम उदरं त आलोड-
यामीति । व्यासस्तु विहसन्नाह 'भद्र यदि शक्नोषि विरचय महुक्तमर्ममालम्ब्य
विनैव चकारप्रयोग पदम् । सोऽयमर्मः—पञ्चसु पाण्डवेषु प्रथमो द्रौपद्याः
पतिश्चासीन्श्वशुरश्च । चरमस्तु पतिश्च देवा च । तदितरे पुनः पतयश्च
श्वशुरश्च देवरश्च' इति । कालिदासोप्येतदाकर्ण्य स्तब्धैव प्रत्याह 'पति-
श्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवतानुजे । इतरेषु तु पाञ्चात्याखितय त्रितय त्रिषु ।' इति ।
तदाकर्ण्य पर विस्मयमापन्नो भगवान् व्यासः प्रासीदत् । इति । सेयं जन-
यदनविहारिण्याख्याविना मनोविनोदमात्रलैवेति नेतदापश्यकं यनुग् ।

पर्यालोचिते चास्मिन्नाख्यानद्वितये महाभारतसमये संप्रतीय जनानां
 केपुचिद्विषयेऽप्यामीदेव श्रद्धेति स्पृहीभयति । यथा ग्रहचारजनितेषु फलेषु ।
 तत एवोक्तम् 'ग्रहा न निपरीतास्तु' इति (६५-२४) वैपरीत्य च
 प्रतिकूलत्वम् । तच्च ग्रहाणां स्वजन्मराशितः स्थानविशेषावस्थानेन द्योत्यम् ।
 ततश्च प्रतीयते राशिविज्ञानमप्यामीदेव महाभारतकाल इति । एव सामुद्रि-
 केऽप्यासीद्विश्वासः । अत एवोक्त 'अस्या होष भुवोर्मध्ये सहजः पिण्ड-
 इत्तमः । * * * चिह्नभूतो विभूत्यर्थमय घात्रा विनिर्भितः ।' (६९-५-७)
 इति । प्रश्नशान्त्रेऽपि । तत एवोक्त 'ब्राह्मणान् विविधज्ञानान् पर्यपृच्छयु-
 धिष्ठिरः ।' (७९-२७) इति । प्रतीयते च महाभारतावसरे गाणित-
 शास्त्रसत्ताऽपि । अत एवोक्तम् 'विद्व्यश्चद्वयश मा संख्याने च विशार-
 दम् ।' इति । कलामु च मूर्तिनिर्माणं चित्राणां चालेखनमासीदेव । अत
 एवोक्तम् 'बालस्याश्वाः प्रियास्तस्य करोत्यश्वाश्च मृण्मयान् । चित्रेऽपि
 विलिखत्यश्वान्' (२१३-१३) इति । अश्वशास्त्रादिक च ततस्ततः
 स्पष्टयत्यात्मनः सत्तामिति विज्ञायेतैव विनापि परिश्रम जिज्ञासुभिः

धर्मसंहितास्तु महाभारततः प्राचीना इति

महाभारते तद्वतानां चचनानां प्रमाणतयोपन्यासाद्विधीयते । एतच्च सावि-
 त्र्युपाख्याने २९३ अध्यायगतस्य त्रयस्त्रिंशस्य तदुत्तराध्यायगतस्य च पद्-
 विशस्य पद्यस्याधलोकनेन शक्येत विज्ञातुम् ।

तदेव यावदुपलभ्यं विनिवेदित प्रियपाठकेभ्य आख्यानद्वितयविषयेऽन-
 निवेदनीयमस्माभिः । सर्वथा च परिचाययेत्प्राचीन समय, सज्जनयेज्ज्ञान-
 कला, समुपदिशेत्सदाचरित, अवबोधयेत्सुविशुद्धा पातिप्रतीं, ज्ञापयेत्पारमा-
 र्थिक च सुविशुद्ध च ग्रणय, निवेदयेच्चावश्यभाषिनीं भावानामपरिहार्यत्वं,
 नियतेश्च बलीयस्त्वं, बलीयसश्च पुरुषकारस्य विशुद्धतमस्य च धर्मस्य नियति-
 मप्यतिवर्तमानत्वमेतदाख्यानद्वितयमित्यस्ति नो विश्वासः । बुद्धचरिताद्यपेक्षया
 तु पठन एतस्य महीयानेव समान्यते लाभः प्राणाणामिति नान सदेहः ।
 तदेतस्यानुशीलनेन संपात्रासु श्रेयः प्रियपाठका इत्याशास्य विरम्यतेऽस्मा
 मिमिति शिवम् ।

विनयावनतः

श्रीअप्पाशर्मा विद्यावाचस्पतिः

श्रीशिव. शरणम् ।

विज्ञापनम् ।

विदितमेवैतन्मोहमयीविभागीयानां भूयसा विदुषा यदागामिनि १९१३ तमे ख्रिस्तीयवत्सरे मल्लोपाख्यानं च आधिभ्युपाख्यानं चैत्येतदुपाख्यानद्वितय पी.ई. श्रेण्या अभ्येयतया विनिवृत्तं मोहमयीविभागीयेन विज्ञाधिकरणेनेति । अति मनोहरं चान्तरान्तरां दुरयशोध चाख्याना-न्तरमिवैतदपि श्रीमन्महाभारतान्तः पात्युपाख्यानद्वन्द्वम् । अत एव चैतदन्तरान्तरा व्याख्यानत्वापेक्षमिति शक्यमेवैत- द्विहातु जिज्ञासुभिः । सन्ति खल्वत्र प्राचीना व्याख्यास्तथापि नैतां बालानामुप- कुर्वन्ति । प्रगल्भमतिमानाणामेव हि वृत्ते तदारम्भः । तत एव च नाम्नां दुरवगमप्राप्यपि तत्तानि पदानि व्याख्यायन्ते, न वा प्रदर्शयन्ते जटिलतमेषु स्थलेषु सम्बन्धो, न वा व्याकरणादिकं यथास्थानमुपनिबध्यते । यापि चात्र सरणिर्व्याख्यानस्य त्रेयमुपकारिणी बालानाम् । केचित्पुनर्महाभारतव्याख्यातारः सर्वत्र वेदान्तमेव पश्यन्तः सुतरामुक्तानार्थान्यपि पदानि वेदान्तविययतया व्याख्यायां व्याकुलीकुर्वन्त्यन्तरङ्गं विदुषाम् । तत एव च विनिर्माय नवीनामेव व्याख्या बालबोधिनी नाम प्रकाश्यतेऽस्माभिस्तथा सनाथमेवैतदुपाख्यानयुगम् ।

व्याख्यायास्तावद्विनिर्माणे सुविशुद्धं मूलमावश्यकमिति तदाधिगमायै प्रयत्नमानैः सप्तासादितानि पञ्च महाभारतपुस्तकान्यस्माभिः । तानि च—

(१) कलिकाताया स्वर्गायेण श्रीमता प्रतापचन्द्रायमहोदयेन देवनाग- राक्षरैः सुमुद्रा प्रकाशितम् । यन्मात्रमात्रं पश्यदेशः ।

(२) बाईक्षेत्रमधिवसद्भिः श्रीमद्भिर्ब्रह्मोपनामभिर्नानासाहेबमहोदयैर्दत्तम् । लिपितमेतदतिप्राचीनं नीलकण्ठीयव्याख्यासवलितं सुविशुद्धं च । यत्किल नर्तयतया निर्दिष्टमस्माभिः । एतच्च वाराणस्यां लिखितमिति विशयते ।

(३) बाईक्षेत्रनिवासेभिर्व्याख्योपाख्यैः श्रीमयूरेश्वरशर्माभिः प्रवृत्तिर्णम् । यच्च- सज्जपोपनिस्कम् । एतच्च श्रीमता चतुर्भुजमिश्रेण विरचितं व्याख्य-

या सवलित जटिलप्रायाश्च १८११ तमे विजयाब्दे भट्टमाधवजी
त्याख्येन केनाप्यमदापादनगरे लिखितम् ।

(४) भूयोभिरेव भारतवर्षीयेः सुविशुद्धतया च प्रामाणिकतया च समु-
द्धोध्यमाण कुम्भघोणतः श्रीमद्भिः कृष्णाचार्यमहोदयेः प्रकाशितम् ।
यदिह कनाप्रा सकेतितम् ।

(५) पुण्यपत्तने 'न्यू इण्डिस्क्वल्' संज्ञाया पाठशालाया संहृताध्यापकपद-
मभितित्वादिरोषोपादेः श्रीमहादेवशर्माभिर्विधाणितम् । यत्किल मसहाम
प्रारम्भत्तामावहति । मुद्रितं च नीलकण्ठीयव्याख्यासनाथ चैतत् । इति ।

एतेषु च पञ्चमु पुस्तकेषु श्रीमता प्रतापचन्द्ररायेण प्रकाशितमेव प्रमाणी-
कृतमस्माभिः । विनियेषितं च मूलपदे । अन्ततो हि विनियेषितस्तस्यैव महात्मन
हमेजीभाषामयोऽनुवाद इति । अद्यस्तात्पुनर्विनियेषितानि तत्तत्पुस्तकगतानि ।
पाठान्तराणि । एतेषु च पाठेषु टिप्पणीगता अपि मूलापेक्षया कचिन्मनोरमा
इत्यत्र नास्ति न. सदेह । अनुवादनैसादृश्यभीषाभिः पुनः सत्यप्येव प्रतापपुस्तक-
मेव मूलीकृतमस्माभिः । पाठभेदानां तु चारुत्वाचारुताविचापे व्याख्यायां
विहितः ।

सर्वतः किल प्रथितप्रायमिदानीं भारते वर्षे कुम्भघोणनगरतः श्रीकृष्णा-
चार्यः प्रकाशित महाभारतम् । एतच्च नानाविधदाक्षिणात्यकोशानुसारेण सशोधि-
तामिति प्रतिज्ञा तेषाम् । प्रशस्यते चैतत्प्राचीनमतानुयायिभिरिव मुक्तकण्ठमेव
मध्यमतानुवर्तिभिरपि विद्वत्पत्रैः । अतश्च तदेव मूलतया स्वीकरणीयमित्यासी-
न्मनोरयोऽस्माकम् । किन्तु सः शोधिका सहस्यमानमेतच्छैथिल्यमेवानेपीन्मनो-
रथमेनमास्माकीनम् । यानि हि समासादितानि महाभारतपुस्तकान्यस्माभिस्तत्र
द्वितीयं च तृतीयं चेत्येते लिखिते च प्राचीने च । तदितरेष्वपि । पञ्चममनेकै-
र्विद्वद्भिः सशोधितमतिमात्रमेव शुद्धं च । कुम्भघोणमुद्रिते पुनः पुस्तके सहस्य-
माना भूयास एव पाठाः पुस्तकचतुष्टयेऽस्मिन्नोपलभ्यन्ते । न केवलं कियन्तश्चि-
त्सदपाठा एव पदान्यापि च भूयास्यन्याविलोक्यमानानि कुम्भघोणपुस्तके समा-
लभ्यन्ते । किमधिकं नलोपाख्यानास्ते हरिश्चन्द्राख्यानमध्येकमाधिकमेवात्र विनि-
विष्टं सहस्यते । नानाविधदाक्षिणात्यकोशानुसारेण सशोधितेऽपि पुनः पुस्तक-
एतस्मिन् किल विनिर्दिष्टं कस्मिन् वा पुस्तके उपलब्धपद पद्यमाख्यानं वेद-
मिति । कियत्सुचित्तुनः स्थानेषु ग्रन्थामहे तन्मभवतो भुनीन्द्रस्य धादरायणस्य
धाचि च्युतसहकारतामसहमान एव प्रादुरकरोत्वुम्भघोणपुस्तके पाठभेदभास्मा-
नम् । यथा 'पत्नी हि पतिना सदा' इति सर्वत्र पुस्तकेषु (अ. ६९ प. ४१)
सहस्यमान पाठः पतिनेत्येतस्यासह्यतत्वमिवाशङ्कमान 'पत्नी पत्या हि
नित्यदे' त्येवरूपेण विपरिणतः । यथा वा 'अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमा-
लिनम् ।' (७६।६) इत्येष 'अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनीम् ।'
इत्येवरूपता प्राणः । पताकाध्वजमालिनमेत्येतस्य नगरविशेषगतानुपपत्तिरेवात्र

निदानम् । यथा वा 'नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत' इत्येतत्पदार्थमात्म-
 नेपदाभावं यतेः परिहर्तुमिव 'नलस्य नरवीरस्य यतस्वानयने पुनः' इत्येवं परिण-
 तिमनुप्राप्तम् । क्वचित्पुनः कुम्भघोणपुस्तकवर्तिनः पाठस्यास्थाने भीरुतापि
 स्फुटीभवति । यथा 'मुनामाक्षिभुवाणि च' (५७।७) इत्येष पाठः 'मुनासानि
 शुभानि च' इत्येवांविधत्वमापन्नः । अत्र चाक्षिभुवशब्दस्यासाधुत्वसंदेहेनैव नि-
 दानेन भवितव्यम् । अस्थाने पुनरेपः । 'अचनुरे' त्यादिना हि निपातनात्साधुरे-
 वाक्षिभुवशब्द इति । एवं 'दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छत्' इत्यसावपि श्लोकपादोऽ-
 श्वशिरसो गमनकर्मत्वानर्हतामिव संभावयन् 'आशु सरोऽगच्छत्' इत्येतदात्मने-
 धात्मानं परिणमयामास । नैव पुनरश्वासीदश्वशिरश्च नाम तीर्थविशेष इति । टि-
 प्पन्यः पुनः प्रायेण सर्वा अपि नीलकण्ठपुस्तकानुसारिण्यो नीलकण्ठव्याख्यातः
 समुद्धृता एव कुम्भघोर्णये पुस्तके समालक्ष्यन्ते । सरला अपि पुनर्नीलकण्ठापे-
 क्षया चतुर्भुजमिश्रादिभिर्विनिर्दिष्टा नात्रोपनिबद्धा अर्थाः । तत्किमुपेक्षणीयतयै-
 यामी सभाविताः सुसंस्कृत महाभारतमभिकामयमानैः श्रीकृष्णाचार्यैः । किं वा
 नाधिरातं टीकान्तरपुस्तकमिति नैतच्छब्दयते सभावयितुमस्माभिः । इत्थं च नी-
 लकण्ठीयव्याख्याऽनुसारिण्यपि पुस्तक एतस्मिन्समाहृता अपि नीलकण्ठेनाय-
 क्ष्यका अपि पाठभेदमात्रेणापि नोपदर्शिताः पाठाः । यथा 'उवाच वाक्य तत्त्वशो
 नैपथं वदता घरः ।' (७७ ११) इत्येतदर्थमित्येवमादयः । दिङ्मात्र किलेत्-
 द्विस्तरभीरुभिः प्रदर्शितमस्माभिः । शक्य चैतत्तत्र तत्र मूले च टिप्पन्यां च चक्षुः
 प्रक्षिपद्भिः समवगन्तु विद्वद्भिः । तदेव भूयसामेवानपेक्षितानामनिर्दिष्टप्रभवाणां
 पाठानामुपलम्भादपेक्षितानां च केषांचिदनधिगमात्समधिगतेषु चानेकेषामनौ-
 चित्यात्प्राचीनत्वसंभावनायां संदेहोन्नेषाच्च नात्र प्रमाणीकृत कुम्भघोणपुस्तक-
 मस्माभिः । समुचिताः पुनरेतद्गताः पाठा निनिषेध व्याख्यायां सप्ताधुवाद
 व्याख्याताः ।

समुपलब्धयोश्च व्याख्ययोः श्रीमतो नीलकण्ठस्यैव प्राचीनेति प्रतिभाति ।
 अस्यां पुनः सुविरलान्येव पदानि व्याख्यान्तानि । काचिच्च भानुप्यकसहज समा-
 लक्ष्यते स्खलितमपि । यथा 'तथा त्वमपि राजेन्द्र समुद्धृद्वक्ष्यसेऽचिरात् ।'
 (७९-५) इत्यत्र 'वक्ष्यसे दीव्यसे । वक्ष कान्तावित्येतस्य रूपम् ।' इति
 व्याख्यातं तत्रभवता नीलकण्ठेन । वक्षकान्तावित्यत्र पुनः कान्तिशब्द इच्छार्थो
 नैव तु दीव्यर्थ इति नैतदविस्पष्टम् । यथा वा 'दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छत्'
 इत्यत्र (७९-२१) अश्वशिरोश्च हृदयमित्येवं विवृतम् । अश्वशिरसस्तु तीर्थत्वेन
 मनस्यपरिस्फुरणादेवैव व्याख्या प्रादुरभूत् । एवं 'न तेऽपवर्गः मुकृताद्विना कृत'
 इति यमसावित्रीसवादागतपद्यव्याख्यायामप्यपवर्गशब्दोऽपवर्जनवाच्यपि सन्न-
 न्यथा व्याख्यातो नीलकण्ठेन । प्रदर्शितानि च प्रायेणैवविधानि स्थलानि
 व्याख्यायामस्माभिः ।

चतुर्भुजमिश्रः पुनर्विरलतमान्येव पदानि व्याचष्टे । सरलमेव चालम्बते

पन्थान प्रायेण । न चापि सावेगमेव वेदान्तमनुधावति श्रीमतो नीलकण्ठस्यैव
लेखन्येतस्य । तथापि तु नातीव शिथिल प्राचीनपथाभिनिवेश एतस्य । यथा
चैतत्तथा यमसावित्रीसगादादिषु स्पृगीभवति । अन्यत्रापि च यत्रैव प्रतिभाति
तत्रैव विशदीकृतमस्माभिः ।

तदेव सत्यपि व्याख्याद्वितय आवश्यकैवात्र बालावगोधिनी कापि व्याख्ये
ति विचिन्तयद्विर्विनिर्मिता बालगोधिनी नाम व्याख्याऽस्माभिः । अस्या च विवृ
त्तामि तानि तानि दुरवगोधानि पदानि । विनिवेशितानि तत्र तत्राथ प्रमाणानि ।
स्पृष्टीकृतो भावः । विशदीकृत सग्रन्थः । विचारित च तत्तथा पाठानां
साधुत्व चासाधुत्व च । तथा च समवलम्बिता, भाषाया सरणिर्गम्ये विनैव
प्रयासमल्पेनापि वा प्रयासेन शक्येत च्छात्रैरव्यवरोक्तम् ।

यद्यप्येवमेकान्तत एवावहितमेतस्या विनिर्माणेऽस्माभिस्तथापि न किल न
स्यात् स्वलितमेतस्याम् । यावच्छक्यं तु प्रयतित तत्परिहारेऽस्माभिरिति
क्षम्यता विद्वद्भिर्वादि स्यादस्योपलम्भ एव । यमसावित्रीसवादसङ्कतिस्तु
प्राचीनैरप्रदर्शितैव प्रदर्शितोऽस्माभिः । सेयमपि मन्यामहे प्रमोदयेदेवान्तरङ्ग
रसिकानाम् ।

यत्तस्य, सङ्कृतपुस्तकानां मुद्रण हि नामेदं 'पष्ठ महापातक' मेव ।
गरीयसी ह्यन वैयाकुली भवति यन्त्रालयेष्वक्षराणां ग्रन्थे । दुर्लभाश्च सशोध
यितार दुर्लभतमाश्च स्वीयनिर्विशेषमन्यदीयपुस्तकमुद्रणे सावहितप्रयतमाना
मुद्रायन्त्राधिपतयः । तदेतन्नाश्चयै यत्प्रवर्धनिर्माणव्यापृतेऽन्यत्र विन्यस्तसन्नो
धनभारे प्रकाशयितरि समग्रदिष्वन्ते प्रकाश्यमानेषु प्रबन्धेषु द्वयं वाञ्छितं ।
अत एव च प्रार्थयामहे श्रीमत क्षम्यता कतिपयापमुद्रणत्रिपये युष्माभिरिति ।
शक्येन च 'यास्या' न मूलं च जगत्प्रवर्धनार्थं यायेन सपोचयद्रिपमुद्रणात्
मेवामपमुद्रणतावगतु प्रगावद्भिः । मुद्रण हि नामेदं द्रविणोत्तमशीलस्यापि
दैवमेवापरमिहलोकमवम् । मुद्रायन्त्राधिपतय एव च तद्वाणो वेधित समायतौ ।

एव च नानाविधानां पुस्तकानामनुरोधेन सशोध्यं च नयमा च 'वाख्य
या सयो'य मुद्रोपनामनुप्रापित नलोपाख्यानं च सावित्रुपाख्यानं चेत्येत
दाख्यानद्वितयमस्माभिः । अत्र पुनरावश्यं केवाचनं च्छात्राणां कृतं द्वये
जीभापामयस्यानुवादस्यापि विनिवेश इति विचिन्तयन्तस्तत्रापि प्रावर्ति
महि । अनुमोदितं च सानन्द दिगन्तविभ्रातयशसा सी आय् ई विरुदशा
लिना द्दग्रायेण श्रीमता प्रतापचन्द्रायमहोदयेन विनिर्मितस्यानुवादस्य
प्रकाशनं समाननीयया कत्वाणुगुणशील्या च तदीयकन्यकया श्रीमत्या हरि
दामीदासादेवेत्येति सहस्रशः किलास्ये धनवादावितराम । चिरं चास्या
कृतमा स्म । अनुवादं पुनस्तु प्रकाशितस्तेस्ते पण्डितप्रवरैः पुस्तकस्यास्या
न्ततो विनिवेशितः । मया महे स्यादेवातो महीयसी चोक्करी अत्राणामिति ।

इंमेजीभागमयी पुनर्दिप्पनी

नेतान्तमेवात्रावस्थिका योजयितुम् । अपेक्षन्ते ह्येनां छात्रा इति समा-
कलयन्तश्च प्रार्थनामास्माकीना सफल्यद्विर्वेल्लगांवपत्तननिवासिभिः सुविश्रुत-
नामधेयैः सुप्रथितदिप्पनीनिर्माणपाटवैश्च बी. ए. एल एल. बी. इत्युपाधि-
परिमण्डितैर्लोकुरोपनामधेयैः श्रीनारायणरायमहोदयैर्विरचितां न्यवेशयाम
हृदयहारिणीं दिप्पनीमप्यत्रान्ते । यत्स्य विनियन्त्रिताः स्म उपकारेण लो-
कूरश्रीनारायणरायैः । कृतज्ञाः किल सर्वथा स्म एतेषु ।

अथ किलोपाख्यानद्वितये सदृश्यन्ते निषधादिदेशानां नामानि । तानि
चावेक्षमाणानां जायते जिज्ञासा कुत्र याऽमी देशा भारते वर्ष इति ।
तस्याश्च परिपूर्तये योजितमत्र प्राचीनस्य भारतवर्षस्याल्लेख्यम् । अस्य
च विनिर्माण आरचित सहाय्यममस्मदुपादिष्टा सरणिमनुसरताऽऽलेखकेन
च्छात्रेण नः श्रीमता नीलकण्ठेनेति यच्छामः प्रणयगर्भितानां शीर्षादानेतस्मै ।

आलेख्येऽस्मिन् भूयानेषां लोक्येत विशेष आलेख्यान्तरतः प्रसूतैः । अत्र हि
पृथगेव सिंहलतो विनिर्दिष्टा लङ्काऽस्माभिः । अन्यैव श्वालम्बिता नुबो
मध्यरेखा नाम । अन्येऽपि चैव देशाः केऽपि विनियेशिता अस्माभिर्नैवाले-
ख्यान्तरेषु तथोपलभ्येरन् । अस्माभिः पुनरत्र प्रमाणीकृता ज्यौतिषसिद्धान्त-
प्रगणाः पुराणप्रबन्धाश्च । निषधादिदेशनिर्देशः पुनर्महाभारतानुसारेणैव
कृतः । देशानां सीमानिर्देशः पुनरेकान्तत एव शुष्करः प्रमाणानुपलम्भा-
दिति नाशतोऽयत्र प्रवर्तिष्यमहि । सामान्यत एव तु विनिर्दिष्ट स्थानमेतेषामिति

तदेव प्रयतित प्रबन्धस्यास्य यावच्छस्य सर्वाङ्गमनोरमतया प्रकाशनेऽ-
स्माभिः । तथापि यदि लक्ष्येतात्र कोपि दोषो धीमद्भिः क्षम्यता तदैव इति
प्रार्थयामहे । आशास्महे च समनुयाचयन्तो व्याख्या चानुयाद च दिप्पनीं
च समासादितावबोधाः सफलीक्रियासुः प्रयासमास्माकीन छात्रा इतीति शिवम्

व्याख्याता

श्रीअप्पाशर्मा विद्यावाचस्पतिः

श्रीशिव, शरणमः ।

श्रीमति महाभारते वनपर्वणि

नलोपाख्यानपर्व ।

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

जनमेजय उवाच—

अस्महेतोर्गते पार्थे शकलोकं महात्मनि ।

युधिष्ठिरप्रभृतय, किमकुर्वत पांडवा. ? ॥ १

बालवोधिनी ।

आम्नायशीर्षनिबहै परिगीयमान-
मानन्दसारमुमया कलितार्धकायम् ।
सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुममेयमीशं
चन्द्रार्धचूडमनिशं हृदि भावयाम् ॥
श्रीनादरायणमुनीन्द्रमुखोद्गतानां
केषांचिदद्य वचसाममृतोत्तमानान् ।
व्याख्यानमल्पमतिमात्रविबोधहेतोः
संतन्यते सुविशदार्धवचोविलासम् ॥
नीलकण्ठादिरचिता सन्ति व्याख्यास्तु काश्चन ।
तथापि बालवोधाय स्यादियं बालवोधिनी ॥
अस्यां च संशयोच्छित्त्यै कोशव्याकरणादिकम् ।
यथास्थानमविस्तीर्णं सप्रमाणं निवेश्यते ॥

अथ तत्रमवान्महर्षिप्रवरो बादरायणः श्रीमति महाभारत आदिपर्वणि प्रस-
ङ्गप्राप्त पुण्यश्लोकप्रवीरस्य भीमपतेर्नलस्य चरितमुपवर्णयितुकामस्तदुपक्रममु-
पनिषन्नाति जनमेजय उवाचेत्यादिनाऽध्यायेन । तत्र तावद्दार्तराष्ट्रेण दुर्यो-
धनेन द्यूते चञ्चलेन पराबित्य निर्वासितेषु पाण्डवेषु श्रीमानर्जुनो दिव्यास्त्रप्राप्तय
ऐन्द्र लोक प्रातिष्ठतेत्येतादन्तो वृत्तान्तो वैशम्पायनमुखाज्जनमेजयेन विज्ञातः ।
ततः परमिदानीं जिज्ञासमानो जनमेजय उवाच । जनप्रजा एजयति भ्राज
यति स्वीयेन चरितेनेति जनमेजयः परिक्षितः पुत्रो राजा । एजृ दीप्तौ इत्य-
तो ण्यन्तात् 'एजेः खश्' इति खश् । अरुर्द्विपदित्यादिना भुम् ।

(१) युधिष्ठिरप्रभृतयो धर्मादयः 'गवियुधिस्था स्थिर' इत्यलुक् पत्व च ।

वैशम्पायन उवाच—

अस्त्रहेतोरिति पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।

न्यवसन् कृष्णया सार्धं काम्यके भरतर्षभाः ॥ २

ततः कदाचिदेकान्ते विविक्त इव शङ्खले ।

दुःसाती भरतश्रेष्ठा निपेदुः सह कृष्णया ॥ ३

धनञ्जयं शोचमाना साश्रुकण्ठाः सुदुःखिताः ।

(२) अस्त्रहेतोरिति । महात्मनि महान् उदार आत्मा मनो यस्य तथा भूते । पार्थे पृथायाः कुन्त्याः पुत्रेऽर्जुने । अस्त्रहेतोः अस्त्राणां कृते शक्रलोक इन्द्रलोके गते सति । भरतर्षभाः भरतशब्दोऽन भरतकुलोत्पन्नेषु लक्षणिकः तेषु ऋषभाः श्रेष्ठाः 'स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षमकुञ्जराः । सिंहशार्दूल नागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्यगोचराः ।' इत्यमरः । ते पाण्डवाः । कृष्णया द्रौपद्या सार्धं सह । 'सहयुक्त' इत्यादिना तृतीया । 'पाञ्चाली पार्षती कृष्णा' इति त्रिकाण्डशेषः । द्रौपद्याश्च कृष्णवर्णत्वादेव कृष्णेत्याख्या । तदुक्तं महाभारते 'कृष्णेत्येवाद्युषन्कृष्णा कृष्णाऽभूत्सा हि सर्वतः' । इति । काम्यके एतदाख्ये वने । न्यवसन्वास कृतवन्तः । काम्यकं च नामैतद्वनं पञ्चाम्यपु सरस्वत्यास्तीरे विनिविष्टम् । एतच्च हरितनापुरतः पश्चिमस्या दिशि विद्यते । एव हि प्रयाणमुवर्जितं पाण्डवानां महाभारते—आदितस्तावदेते हस्तिनापुरादिनिर्गता उदहमुत्ता प्रस्थाप भागीरथास्तीरे कस्यापि न्यग्रोधपादपस्याधस्ताद्रात्रिभ्रमतिवाहयामासुः । ततः परं च शौनकादिभिः सान्निवताः सनासादितसूर्यप्रसादाः काम्यकं प्रयसुः । तथा ह्युक्तम् 'पाण्डवास्तु वने पञ्चमुद्दिश्य भरतर्षभाः । प्रययुर्जान्हवीतीरात्कुरुक्षेत्रं सहायुगा ॥ सरस्वतीद्वपः द्रव्यौ यमुना च निषेव्य ते । ययुर्वनेनैव वनं ततः पश्चिमा दिशम् ॥ ततः सरस्वतीतीरे समेपु मदधन्वसु । काम्यकं नाम ददृशुर्धनं मुनिजनप्रियम् ॥ तत्र ते न्यवसन्वीर्य वने बहुमृगाद्विजे ॥' इति । (वनपर्वणि अ० २) भारते नदीनां क्रमो न विवक्षितः । असमवात् । जादितो हि यमुना परस्तात्सरस्वती भवतीति ।

(३) तत इति । विविक्ते पार्थिवे इव वर्तमाने शादले शादहरिते (हस्तिवृणयति प्रदेशे) । नदशादाद्द्वलञ्च इति द्वलञ्च । 'शादो जम्बाल शम्पयोः' इति 'शादल' शादहरिते' इति चामरः । निपेदुः उपवेशनं चक्रुः । निपुणैस्तदेवपयेशनायां लिङ् । अन इवेत्येनं मृद्विति कपुस्तकपाठः । स चायं रमणीयः । ततः पुनः समस्त पदमेतत् विविक्तमृदुशादल इति ।

(४) धनञ्जयमिति । धनञ्जयं अर्जुनम् । तस्य च तत्सहाया प्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्शितं महाभारते 'सर्वाश्च धनपदाश्च जित्वा वित्तमाश्रित्य केवलम् । मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनञ्जयम् ॥' इति । शोचमानाः शोकविषयी-

तद्वियोगादितान् सर्वान् शोकः समभिपुप्लुवे ॥४
 धनञ्जयवियोगाच्च राज्यभ्रंशाच्च दुःखिताः ।
 अथ भीमो महाबाहुर्धुधिष्ठिरमभापते ॥ ५
 निदेशात्ते महाभाग ! गतोऽसौ भरतर्षभः ।
 अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ ६
 यस्मिन्विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् ।
 सात्यकिर्यासुदेवश्च विनश्येयुर्न संशयः ॥ ७
 योऽसौ गच्छति धर्मात्मा बहून्क्षेत्रान्विचिन्तयन् ।
 भवन्नियोगाद्वीभत्सुस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ८
 यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
 मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ ९

कुर्वाणाः अस्मिन्नर्थे शुचेः सकर्मकत्वाद्धनजयस्य कर्मत्वम् । न चायं शानच्
 किन्तु चानश् । अनात्मनेपदित्वाच्छोचतेरिति शोध्यम् । साधुकण्ठाः अशु-
 भिः सह वर्तमानाः कण्ठा येषां तथाभूताः । अशुनिरुद्धकण्ठा इत्यर्थः ।
 प्रयुज्यते चैव कथयः । यथा शाकुन्तले 'कण्ठः स्तम्भितशष्पवृत्तिकलुपः ।
 इति । अत्र हेतुः सुदुःखिता इति । अभिपुप्लुवे उपसर्प 'पुप्लुह् च सर्प-
 ने' (क. क.) इत्यतो लिट् । व्यासवानिति यावत् ।

(६) निदेशादिति । महाभाग महान् भागो भाग्य यस्य तथाभूत इति
 सोत्प्राप्तोक्तिः । ते तव निदेशात् आज्ञया । असौ सः । प्रयुज्यते हि तच्छ-
 व्दार्थेऽपि कचिददःशब्दः । 'योऽसौ सुभ्र समागत' इत्यादौ (सा. द. ७
 प.) यस्मिन् अर्जुने पाण्डुपुत्राणामस्माकं प्राणा प्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठा स्थैर्यं
 प्राप्ताः । यमेवालम्ब्य स्थिरत्वं प्राप्ता य एवास्मदीयप्राणानां स्थैर्यस्य हेतुरित्यर्थः ।

(७) यस्मिन्निति । पाञ्चालाः पञ्चालदेशाधिपतयो द्वुपदादयः । प-
 ञ्चालश्च देशः पञ्चाभिः प्रधानाभिर्नदीभिः अलति शोभत इति व्युत्पत्त्या
 सप्रति पञ्चाव इति प्रसिद्ध एव । प्राचीना त्वस्य सीमा शक्तिसगमत्तन्ने प्रद-
 र्जिता यथा—'कुक्षेत्रात्यश्विमाया, तथा चोत्तरमागत' । इन्द्रप्रस्थान्महेशा-
 नि दशयोजनकद्वये ॥ पञ्चालदेशो देवेशि' इति । सात्यकिः सत्यकस्य
 नाम यादवस्य पुत्रः पाण्डवपक्ष्यो वीरः । वासुदेवः श्रीकृष्णः ।

(८) य इति । भवन्नियोगात् भवत आज्ञया । धर्मात्मा धर्मे आत्मा
 मनो यस्य तथाभूतः । वीभत्सुः वीभत्सतेऽन्याय्यात्ययो जुगुप्सत इति वीभत्सुः
 अर्जुनः । यथेः स्वायं सन्नन्तात्सनन्तमिथ इत्युः । उक्तं हि महाभारते 'न
 कुर्यां कर्म वीभत्स युष्यमानः कथंचन । तेन देवमुनुष्येपु वीभत्सुरिति वि-
 श्रुतः ॥' इति । दुःखतर अतिशयेन दुःखहेतुः । किं ? न किमप्यन्यदित्यर्थः ।

(९) यस्येति । यस्य अर्जुनस्य बाहू कर्मभूतौ । आजौ युद्धे । परान्
 शत्रून् 'अभिघातिपरायती' त्यमरः । मेदिनीं पृथिवीम् ।

यस्य प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुष्मत्तः ।
 नीता लोकममुं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौबलाः ॥ १०
 ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
 सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ ११
 वयं हि सह कृष्णेन, हत्वा कर्णमुरान्परान् ।
 स्वबाहुविजितां कृत्वा प्रशासेम वसुन्धराम् ॥ १२
 भवतो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुपप्लुताः ।
 अहीनपौरुषा घोला ! बलिभिर्बलवत्तराः ॥ १३
 क्षात्रं धर्मं महाराज ! त्वमवेक्षितुमर्हसि ।
 नहि धर्मो महाराज ! क्षत्रियस्य वनाश्रयः ॥ १४
 राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ।

(१०) यस्येति । धनुष्मत्तः प्रशस्तधनुर्धरस्य प्रभावात् प्रभावे
 विश्वस्य । त्यक्त्वलोपे कर्मण्यधिकरणे चेति पञ्चमी । सभामध्ये द्यूतमध्ये ।
 ' सभा द्यूतसमूहयोः ' इति हैम* । धार्तराष्ट्रा द्यूतराष्ट्रपुत्रा दुर्योधनादयः ।
 ससौबलाः सौबलेन सुबलापुत्रेण शकुनिना सह वर्तमानाः । अमुं लोकं परं
 लोकं न नीताः । न हता इत्यर्थः ।

(११) त इति । उत्थित प्रादुर्भूतमात्मनः क्रोधः, भवन्मूलं भवान्
 मूलं कारणं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सहामहे । त्वदपेक्षयैव सहामहे
 इत्यर्थः । ननु भोः क्रोधस्यानियमने विनाश इति चेत्तेत्याह वासुदेवेन
 पालिता इति । को हि साक्षाद्भगवता पालितानां विनाशे समर्थ इति भावः ।

(१२) न चेत्क्रोधः सहाते, किं वा तदा विधीयत इत्याह वयमि
 ति । कृष्णेन सह वर्तमाना वयम् । परान् । शत्रून् । कृत्वा सत्कृत्वा वसु
 न्धरा पृथिवीं प्रशासेम आत्मनः शासनगतां कुर्याम । प्रशासेमेत्यापसम् ।

(१३) भवत इति । बलवत्तराः अहीनपौरुषाः हीनक्षीण परेभ्यो न्यूनं वा
 न भवति तयामूलं पौरुषं पराक्रमो येषां तयामूला अपि सर्वे वयं केवलं भवतो
 द्यूतदोषेण द्यूतरूपेण दोषेण हेतुभूतेन बाला बालसदृशीभूताः । अत एव च
 बलिभिः बलवत्तरेभ्योऽस्मत् हीनैरिति भावः । उपप्लुताः पीडिताः । अत्र
 बाला इत्यत्र राजत्रिति कपुस्तकपाठः । तत्र राजाक्षिति सोऽप्युच्यते ।

(१४) सात्रमिति । सात्र क्षत्राणां क्षत्रियाणां सम्बन्धिनम् । तस्येदमित्यल्
 अवेक्षितुं आलोचयितुमिति यावत् । वनाश्रयः वनस्याश्रय आश्रयणमित्येतद्रूपम् ।

(१५) राज्यमिति । राज्यं राज्यं कर्म प्रजापालनादिरूपम् । कर्मणि घञ् ।
 परं श्रेष्ठम् । विदुः जानन्ति मन्यन्ते इति यावत् । ' निदो लटो वा ' इति लटो

१ इति प्राक् ' यस्य प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुष्मत्तः । जितान्मन्यामहे सर्वान्-
 धार्तराष्ट्रान् मसौबलान् ' इत्यधिकं वसुलेकम् । २ महाराज (च) ३ मया (क)
 ४ महाराजो (क) ५ राजन् (घ. न. च) ६ क्षत्रधर्म (घ)

स क्षत्रधर्मविद्रोजा मा धर्म्यान्नीनशः पथः ॥ १५
 प्राग् द्वादश समा राजन् ! धार्तराष्ट्राग्निहन्महि ॥ १६
 निवर्त्य च वनात्पार्थमानाप्य च जनार्दनम् ।
 व्यूढानीकान्महाभाग ! जवेनैव महामते ! ॥ १७
 धार्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशांपते ! ।
 सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्ससौनलान् ॥ १८
 दुर्योधनं च कर्णं च यो वान्यः प्रतियोत्स्येति ।
 मया प्रशमिते तस्मिंस्त्वमेप्यासि वैनं पुनः ॥ १९

णलादित्वाज्ज्ञेयस् । बुधा मन्वादयो ज्ञानिनः कर्तारः । ते हि प्राहुः 'क्षत्रियाणः
 षरो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ॥ ' इति । स क्षत्रियभूत इत्यर्थः । क्षत्रधर्मविः
 क्षत्रियधर्मज्ञः राजा सन् त्वं धर्म्याद् धर्मादनपेतात् न्याय्यादित्यर्थः । पथो मार्गात्
 मा नीनशः मा भ्रष्टो भव । चौरादिकस्यापरिसमाप्तत्वान्नशोः स्वार्थेणिजन्ताल्लुड् ।

(१६) ननु भोः प्रतिज्ञातं किल श्रूते विजितैरस्माभिर्द्वादश वर्षाणि
 घने वत्स्याम इति, तत्कथमिदानीमेष प्रतिज्ञाभङ्गः स्वीकरणीय इति चेत्तनाह
 प्रागिति । हे राजन् द्वादश समाः वर्षाणि प्राक् पूर्वं गतानीति शेषः । शा
 खानुरोधेन घत्सरशब्दस्यैकदिनमात्रपरत्याहृतान्यस्माकं वने द्वादश वर्षाणीति
 प्रतिज्ञाभङ्गोपि नास्त्येवेति भावः । यथा चैतत्तथाऽत्र त्रयोविंशे पद्ये स्फुटीकरि-
 ष्यामः । तस्मात् धार्तराष्ट्रान् निहन्महीत्यार्पमात्मनेपदम् । निहन्म इत्यर्थः ।

(१७-१८) निवर्त्येति । पार्थमर्जुन, योगरूढः किलाय शब्दस्तस्मिन्न
 न्यत्र पुनर्यौगिक एवेति बोद्धव्यम् । निवर्त्य परावर्त्य प्रत्यानीयेत्यर्थः । आ
 नाप्य दूतादिद्वारेति भावः । आनयतेर्ष्यन्तात् क्त्यो स्यप् । व्यूढानीकान्
 व्यूढं कृतव्यूहं अनीकं सेना येषां तथाभूतान् । व्यूहश्च योद्धुकामानां सेनायाश्च-
 क्रान्ताकारेण सन्निवेशः । सज्जसैन्यानेति भावः । एतेनात्मनः शौर्यातिशयो
 व्यज्यते । धार्तराष्ट्रान् दुर्योधनादीन् । अत्र महाहवे इति महामत इत्यत्र क-
 पुस्तक पाठः । तत्र महति आहवे सप्रामे । तत्र हि युद्धार्थं रिपुराहूयत इति ।
 विशा नराणां पते राजन् । एतेन प्रजापालनं हि नाम धर्म एवाय
 भवत इति गम्यते । ' विद् पुंसि मनुजे वैश्ये ' इति मेदिनी ।

(१९) दुर्योधनामिति । प्रतियोत्स्यति प्रतिरथो भूत्वा युद्धं करिष्यति ।
 परस्मैपदमार्पम् । चपुस्तके पुनः प्रतियोत्स्य इत्येव पाठः । स तु रमणीयः ।
 युधेरात्मनेपदित्वात् । प्रशमिते हते सति । तस्मिन्दुर्योधने । एप्यासि सत्यामि
 च्छाया गच्छेति भावः । दृश्यते हि काचिल्लोहयैपि प्रयुज्यमानो लृट् । यथा
 तिष्ठ तावन्मुहूर्तं स्थित्वा ततो गमिष्यसीत्यादौ ।

१ द्वाजन्मा धर्म्यात् (क च, न.) २ इतः । पर ' वदयेन विचिन्त्यताम् ।
 तदुत्तिष्ठ महाराज ' इत्यधिकं कपुस्तके । ३ महाहवे (क) ४ योत्स्यते (च)
 ५ वनात्पुन (च)

एवं कृते न दोषाश्च भविष्यन्ति विज्ञापते ! ।
 यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिन्दम ! ॥
 अवधूय महाराज ! गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ २०
 एवमेतद्भवेद्राजन् ! यदि राजा न वालिशः ।
 अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान्धर्मपरायणः ॥ २१
 निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
 नहि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ॥ २२
 तथा भारत धर्मेषु धर्मक्षैरिह दृश्यते ।

(२०) एवमिति । दोषा न भविष्यन्ति, अस्माकमिति शेषः । अथ यदि भविष्यन्ति तदा कथमिति चेत्तत्राह यज्ञैरिति । तात हे अरिन्दम शत्रु, निवर्हण ! सहाया भृतृवृज्जीत्यादिना खच् । अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र दर्शितः । अतस्तथा प्रयोगस्तु लाक्षणिकः । विविधैर्दशैः करणभूतैः अवधूय निरास्य दूरीकृत्येत्यर्थः ।

(२१) उपालभते एवमिति । हे राजन् वालिशो मूर्खः । ' मूर्खवैधेयशालिशा ' इत्यमरः । धर्मपरायणः धर्मो न्याय एव पर अयन आभयो परस्य तथाभूतः न्यायमात्रावलम्बित्यर्थः । दीर्घसूत्रः दीर्घेण बहुकालेन सूत्र कार्पास-म्भोऽस्य दीर्घसूत्रः । चिरकारी अलस इत्यर्थः । भवान्यस्माकं राजा न स्यात्तदा एवमेतद्भवेत् । तमेव केवलमप्राग्गत्यासे धर्मभीक्ष्वरकारी चेति भावः ।

(२२) ननु भो अनर्हं शाठ्यावलम्बनामिति चेद्वा त्रैवदेवामेत्याह निरूप्येति । निकृत्या शाठ्येन । ' निकृतिः शाठ्य ' मित्यमरः । निरूपतिप्रज्ञा, निरूप्ये शाठ्ये प्रज्ञा बुद्धिर्येषां ते शाठ्यमात्रावलम्बिन इत्यर्थः । निरूप्ये प्रज्ञा, पाण्डिता इति या । निश्चयः सिद्धान्तः । नैकृतिकं निकृत्या जयति नैकृतिकः । तेन दंष्ट्रयति खनतिजयातिजित ' मिति ठक् । हत्वा वर्तमानानामिति शेषः । अन्यथा हि समानकर्तृकस्य व्याहृत्ये । उच्यते विद्वद्भिरिति शेषः ।

(२३) अथ यदि राजनीतिमपि शाठ्यमेव मन्यमानस्य नास्त्येव तत्र विश्वासस्तर्हि धर्म एव तावत्प्रमाणीकृतवतामित्याह । तथेति । हे भारत भरत कुत्सेत्यह ! तथा यथा राजनीतिराह एव इहलोके धर्मज्ञैः भीमास्त्राविद्विदित्यर्थः धर्मेषु धर्मप्रत्येधित्यर्थः दृश्यते । किं तदित्याह हे महाराज आरोरात्र अदभ्य राधिभानयोः समाहार ' अह सर्वैकदेशे ' त्यादिना अच् समासान् । ' रात्रादनाशः पुष्टि ' इति पुस्तकमात्रे पुनरार्यः । सवत्सरेण तुस्य ह निधयेन इति । एकोऽप्यदोरात्रः सवत्सरसमान इति । भूयते किल ' विश्वसृतामयनं सहरसरासमिति । विश्वसृतामयनं नाम सत्र सहरणेन सवत्सरेर्निष्पादामित्यर्थः । अथ किमु सवत्सरसन्दो घर्षपरः प्रसिद्धस्तान् ? किं वा मासपरः ? सो गाल स सवत्सर इति श्रवणात्, किं वा द्वादशरात्रपरः ' सवत्सरप्रतिमा

१ न दोषा नो भविष्यति (च) न न दोषा भविष्यति (क न) न न दोषा भविष्यति (म) २ पापे (च) स्वात्म (न) ३ धर्मेषु (च)

अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण ह ॥ २३
 तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो ।
 संवत्सरो महाराज ! पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ २४
 यदि वेदाः प्रमाणास्ते दिवसादूर्ध्वमन्युत ! ।
 त्रयोदश समाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २५
 कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुबन्धमीरन्दम ।

त्रै द्वादश रात्रय ' इति भवणात् । किं वा गौणो दिवसपर इत्याशङ्काया
 ' त्रिवृदादिपदैः स्तोमाविशिष्टमदृश्यते । नाहःसप्तस्ततोऽहःसु गौर्णां सयत्स
 राभिधा ॥ ' इति दिनपरत्वमेव सवत्सरशब्दस्य व्यवस्थापित मीमांसाया पद्मा-
 प्याप्तस्य पष्ठे पादे ' सहस्रसंवत्सर तदायुषामसभयान्मनुष्येषु ' इति सूत्रे ।
 एतच्च माधवमते सप्तमपादे । अस्या च ' विश्वसृजमयम सहस्रसंवत्सरम् '
 इत्यन श्रुतावादितः पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिवृत इत्यादौ त्रिवृत्पदोपनिबन्धनात्तेन च
 त्रिवृत्सहस्रस्तोमयुक्तैकादिनाभिधानात्सवत्सरशब्दोऽनाह पर एवेति भावः ।
 स्तोमश्च यागविशेषः ।

(२४) तथैवेति । हे विभो तथैव तादृशमेव सवत्सरशब्दो दिनपर एवे-
 त्येतत्प्रतिपादकमेवेत्यर्थः । वेदवचन ' विश्वसृजायन सहस्रसंवत्सरम् ' इ-
 त्येतद्रूपमित्यर्थः । नित्यदा सदा । आपोऽय दाप्रत्यय । श्रूयते । हे महाराज !
 कृच्छ्रतः आपदि । आपदर्शकात्कृच्छ्रशब्दात्सार्वाविभाक्तिकस्तासि आद्यादि
 त्यात् । सवत्सरः पूर्णो भवति । एकेन अहनेति शेष । नीलरुण्डस्तु कृच्छ्रपद
 सवत्सरपद च प्रायश्चित्तविशेषपरमित्याशयान ' द्वादशवार्षिक प्रायश्चित्त
 प्रतिज्ञात तत्कृच्छ्रतः कृच्छ्रैरपि सद्यो भवति । तथाहि । त्रिशता प्राजापत्य-
 कृच्छ्रैरेकोन्दो भवति । एय मित्रविन्देष्टिपात्रेष्टिमृगारेष्टिप्रभृतिभिर्दशदशप्राजाप
 त्यस्थाने धर्मशास्त्रे विहिताभिर्द्वादशवार्षिक व्रत समापयितुं शक्यमित्यर्थः ' इत्याह

(२५) यदीति । हे अच्युत च्युतो धर्मतो भ्रष्टो न भवति तथाभूत
 युधिष्ठिर । यदि ते तय वेदाः प्रमाणाः प्रामाणभूता । प्रामाणमितिपाठस्तु
 साधुः । दिवसात् एकरमादिवसात् ऊर्ध्व उत्तरस्मिन् काले । इतः परमेक-
 दिवसन्यपगम इत्यर्थः । त्रयोदश समाः त्रयोदश वर्षाणि तत्परिमिन इत्यर्थः ।
 कालः परिनिष्ठितः समाप्तः । परिनिष्ठा हि समाप्ति सा सजाताऽस्य परिनिष्ठितः ।
 तारकादित्यादितच्चा इति ज्ञायता त्वयेति शेष । तथैव वेदे प्रतिपादनादिति भावः ।

(२६) ततः किमित्याह । काल इति । हे अरिन्दम शत्रुनाशन । सा
 तुयन्ध अनुयन्धैः सम्बान्धिभिः परिवारैरित्यर्थः सह वर्तमान दुर्योधन हन्तु
 अयमिति शेषः कालः । कालसमयवेलास्त्विति हन्तेस्तुमुन् । अयमेव दुर्योधन-
 नाशोचितः समय इति भावः । कुत एतदित्याह । एकाम्रामिति । यतः हे
 राजन् स दुर्योधनः सर्वा पृथिवी एकाम्रा एको दुर्योधन एवाग्रे यस्यास्तया-

अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान् दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ॥ ३०

शूतेन ते महाराज पुनर्द्यूतमवर्तत ।

भवांश्च पुनराहूतो शूते नैवापनेष्यति ॥ ३१

स तथाऽक्षेपु कुशलो निश्चितो गतचेतनः ।

चारिण्यासि महाराज ! वनेषु वसतीः पुनः ॥ ३२

यद्यस्मान्न महाराज ! कृपणान्कर्तुमर्हासि ।

यावज्जीवमवेक्षस्य वेदधर्माश्च कृत्स्नशः ॥ ३३

निकृत्या निकृतिप्रज्ञां हन्तव्या इति निश्चयः ।

अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्तिं सुयोधनम् ॥ ३४

उत्तीर्णान् समापितवतः अस्मान् । पाप इति नारिर्मन्त्रिचित्रं समवतीति द्य-
ज्यते । अधिगच्छेत् जानीयात् । आत्मनेपदमार्थम् । तदा दृष्ट्वा च दृष्ट्वेत्य-
र्थः । अनुशिष्टो ह्यवधारणार्थोऽपि चकारः । तथाहि मेदिनी चार्थेषु 'पक्षा-
न्तरे तथा पादपूरणेऽप्यवधारणे ।' इति । आह्वयेत् शूतार्थमिति भावः ।
अत्र 'स्पर्धायामाह' इत्यात्मनेपदं न, आर्पत्वात् ।

(३१) आहूता अपि वयं न गमिष्याम इति चेन्नैतत्सम्भवीत्याह
शूतेनेति । हे महाराज ते शूतेन कारणभूतेन पुनर्द्वितीयवारं शूतमवर्तत इतः
पूर्वमेव वृत्तम् । आदितो हि विजितोऽपि शूते दुर्योधनेन युधिष्ठिरो विमो-
चितो धृतराष्ट्रेण पुनश्च शकुनिप्रोत्साहितेन तेनाहूतो विनिवृत्य शूतं चकार
यनवासं पणीचकारेति समाप्यार्थे ७०—७६ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् । ततः
किमित्याह । च किंच भवान् पुनः शूते आहूतः सन् तदाह्वानं शूतं वा
नैव अपनेष्यति दूरीकरिष्यति । अवश्यं स्वीकरिष्यतीति भावः ।

(३२) स इति । स तेनाहूत इति । अक्षेपु पाशकेषु तथा तेन दृष्टपू-
र्णेण प्रकारेण कुशलः । अत्यन्तकुशल इति भावः । निश्चितो जातनिश्चयः ।
गतचेतनः अपेतज्ञानः । वसती. अनेकदिनकृत्यवासम् । पार्थक्येन प्रतिदिनं
सघटमानं वासमादाय बह्वचनम् । चरिष्यसि आचरिष्यसि करिष्यसीत्यर्थः ।

(३३) पालितमाह । हे महाराज यदि अस्मान् कृपणान् दीनान् कर्तुं
नार्हासि न योग्यो भवसि तदा यावज्जीव यावज्जीवासि तावदित्यर्थः । 'य-
वति विन्दजीवोः' इति णमुल् । वेदधर्मान् वेदानां सयन्धिनो वेदप्रतिपा-
दितान् धर्मान् कृत्स्नशः साकल्येन अवेक्षस्व विचारयेत्यर्थः ।

(३४) न चात्र शाख्यं दोषायेत्याह । निकृत्येति । निकृतिप्रज्ञाः नि-
कृतौ शाख्ये प्रज्ञाः पण्डिताः शाख्यचतुरा इत्यर्थः । निकृत्य हन्तव्या इति
निश्चयः । धर्मशास्त्रस्येति भावः । अनुज्ञात इत्येतदर्थमुत्तरत्र सवध्यते ।

१ युद्धं प्रवर्तते (क) २ स्तु (च) ३ सर्वथा (च) ४ सु- (न च, क. म) ५
वेदान्धर्माश्च (क च, न) ६ शाश्वतान (च) ७ प्रज्ञाः (क म) प्राज्ञे (च)
८ हन्तव्य (क म) ९ यावद्वन्धि (च)

यथैव वक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथिः ।

हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु मे भवान् ॥ ३५

वैशम्पायन उवाच—

एवं ब्रुवाणं भीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

उवाच सान्त्वयन् राजा मूर्ध्न्युपाग्राय पाण्डवम् ॥ ३६

असंशयं महाबाहो ! हनिष्यासि सुयोधनम् ।

वर्पात्त्रयोदशादूर्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना ॥ ३७

यत्वं मां भापसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ।

अनृतं नोत्सहे वैकुण्ठं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ ३८

(३५) यथेति । पूर्वपद्यतोऽर्धमनुपञ्जनीयम् । त्वया अनुशातोऽनुमोदितः अहं (भीमः) यावच्छक्तिं यावती, शक्तिस्तदावदित्यर्थः । ' यावद्व्यधारणे ' इति समासः । गत्वा, यथा उत्सृष्टः क्षितः अनिलसारथिः अनिलो वायुः सारथिः प्रेरयिता यस्य तथाभूतोऽग्निः कर्ता कश्च तृणं दहेत् तथा मन्दं मूर्ध्नि सुयोधनं हनिष्यामि । भवान् मे इति शेषे पृष्टी मामित्यर्थः । अनुजानातु । अत्र यावच्छक्तीत्यत्र यावदन्मीति चतुर्भुजादतः पाठः । तत्र च यावदन्मि हनिष्यामीत्यर्थः । अयमेव च साधुः । अन्यथा हि दूरान्द्वयश्च नातिसामञ्जस्य च पदानां भवतीति ।

(३६) एवमिति । सान्त्वयन् शान्तिं प्रापयन् । मूर्ध्न्युपाग्रायेति शिरसि आग्राय । आग्राणक्रियाया आधारत्वान्मूर्ध्नः सप्तमी । एष किल प्राच्यामाचारो यत्कनीयास मूर्ध्न्युपाग्राज्जिह्वन्ति स्मेति ।

(३७) असंशयमिति । महाबाहो इति सामर्थ्यमभिप्रेतयति । त्रयोदशादूर्ध्वं गाण्डीवधन्वना गाण्डीवमेतन्नामकं धनुर्धस्य तेन अर्जुनेन सह वर्तमानः त्वं कर्ता । सुयोधनं हनिष्यासि । इत्येतदसंशयम् । नास्त्यत्र मे संशय इत्यर्थः ।

(३८) प्रविष्टुष्यार्थं उत्तरयति । यत्त्वमिति प्रभो सामर्थ्यं शालिन् पार्थ पृष्ट्याः पुत्रं भीमं यत्तु मां कालः प्राप्त इति भापसे । तत्रोच्यत इति शेषः । यत्तु नमाह अनृतमिति । अनृत असंय वच इत्यर्थः । अनृतं यथावथेति वा । यत्तु नोत्सहे । कुत इत्याह नेति । एतत् अनृतं तद्वचनोत्साहो वा मयि न विद्यते ।

(३९) यत्तु निवृत्त्या निवृत्तिप्रज्ञा इति तत्राह अन्तरेणेति । कौन्तेय कुन्तीपुत्र दुर्धर्षं दुःस्वेन धर्षितुं पराजितुं शक्यं अशक्त्यपराजयेतियावत् भीम । पापनिश्चया पापं पापहेतुर्निश्चयो विधानविषयको यस्यास्तथाभूताम् । निश्चयमानेषां पापोत्पादिकामित्यर्थः । निवृत्तिं शठता अन्तरेण विनापि ' अन्तरान्तरेणयुक्त ' इति द्वितीया । सानुगन्ध सपरिवारं सुयोधनं

१ पाण्डव (च) २ यश्च (च) ३ अस्तप्रापयसे (क) ४ इव (च) ५ कर्त
६ च) ५ सम (च) ६ निश्चयम् (क. च. न. म.)

अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयाम् ।
 हन्ता त्वमासि दुर्धर्प ! सानुबन्धं सुयोधनम् ॥ ३९
 एवं ब्रुवति भीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृपिः ॥ ४०
 तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संप्राप्तं धर्मचारिणम् ।
 शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ४१
 आश्वस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
 अभिप्रेक्ष्य महानाहुः कृपणं बह्वभापत ॥ ४२
 अक्षद्यूते च भगवन् ! धनं राज्यं च मे हृतम् ।
 आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ४३
 अनक्षज्ञस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः ।

मारयिता असि भविष्यसीत्यर्थः । त्रयोदशापि वर्षाणि सत्वर गमिष्यन्तीति
 द्योतयितुं वर्तमानसामीप्यद्योतको लट् ।

(४०) एवमिति एव ब्रुवति सति बृहदश्व एतन्नामा महानृपिः ।

(४१) तमिति । धर्मात्मा धर्म आत्मा मनोयस्य तथाभूत धर्म एवात्मा
 जीवो यस्येति वा । धर्मराट् धर्मेण राजत इति तथाभूतो युधिष्ठिरः । राजेः
 कृप् । धर्मचारिण धर्मे चरितुं शील यस्य तथाभूतम् । ताच्छीलिको णिनिः ।
 तमभिप्रेक्ष्य दृष्ट्वा मधुपर्केण करणभूतेन । मधुना पक्वं सपक्वं दध्यादी-
 ना यन स मधुपर्कः । तल्लक्षणं यथा कालिकापुराणे ' दधि सर्पिर्जल क्षौद्र
 (मधु) सितैताभिस्तु पञ्चभिः । प्रोच्यते मधुपर्कस्तु सर्वदेवौघतुष्टये ॥ जुल
 तु सर्वतः स्वरूपं सिता दधि घृतं सभम् । सर्वपामाधिकं क्षौद्रं मधुपर्कं प्रयो-
 जयेत् ॥ ' इति । शास्त्रयत् यथाशास्त्रं पूजयामास ।

(४२) आश्वस्तमिति । आश्वस्त अपेतरेदेतया सुरितमित्यर्थः ।
 ' स्यादाश्वासस्तु निर्वृतिः (सुखम्) ' इति हैमः । आसीन उपविशन्त
 उपविष्टमिति यावत् । ' ईदास ' इति ईत् । उपासीनः सेवमानः समीपोप-
 विष्टो वा । महाबाहुर्युधिष्ठिरः । कृपणं दीनं यथातथा बहु अभापत उक्तवान् ।

(४३) भाषणमेवाह अक्षेति । हे भगवन् अक्षकोविदैः अक्षशब्दोऽन-
 तत्क्रीडाया लाक्षणिक अक्षेषु अक्षक्रीडाया कोविदैः पण्डितैः । ' सन् सुधीः
 कोविदो बुध ' इत्यमरः । निकृतिप्रज्ञैः शास्त्रे पण्डितैः कितवैः द्यूतकारवैर्दु-
 योधनादिभिः । ' द्यूतोऽक्षदेवी कितव ' इत्यमरः । आहूय द्यूतार्थमाह्वानं
 कृत्वा अक्षद्यूते अक्षक्रीडाया मे धनं राज्यं च हृतम् ।

(४४) अनक्षज्ञस्येति । मे अनक्षज्ञस्य हि सतः अक्षज्ञानशून्यस्यैव सतः
 पापनिश्चयैः पापो दुष्टो निश्चयः कर्तव्यविषयको येषां तैः कर्तृभिः प्राणेश्वोऽ-
 पि गरीयंसी गुह्यतमा मे भार्या च भार्याऽपि सभा नीता । नयतेर्द्विकर्मक-

भार्या च मे समां नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ४४
 पुनर्दूतेने मां जित्वा वनवासं सुदारुणम् ।
 प्राग्जयन्महारण्यमजिनैः परिवारितम् ॥ ४५
 अहं वने दुर्वसतीर्वसन् परमदुःखितः ।
 अश्वघ्नताधिकारे च गिरः शृण्वन् सुदारुणाः ॥ ४६
 आर्तानां सुहृदां वाचो द्यूतप्रभृति ग्रंसताम् ।
 अहं हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ॥ ४७
 यस्मिंश्चैत्र समस्तानां प्राणा गाण्डीवधन्वनि ।
 विना महात्मना तेन गतसत्त्वं इवाभवम् ॥ ४८
 कदा द्रक्ष्यामि वीभत्सुं कृताब्धं पुनरगतम् ।

स्वाभ्याप्याश्च सभायाश्च कर्मत्वम् ।

(४५) पुनर्दूतेति । पुनः द्वितीयवारमपि दूतेन करणभूतेन मां जित्वा अजिनैः मृगचर्मभिः परिवारितः परिवेष्टितम् । परिपूर्वाद्गुणोतेर्गिलन्ताभिष्टा । अजिनैः परिपुतः कृत्वेत्यर्थः । वनवासं वने यासो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । सुदारुणं अतिशयेन भयङ्करं महारण्यं प्राग्जयन् प्रकर्षेण अगमयन् ।

(४६) अहमिति । वने दुर्वसतीः दुष्ट निवासं वसन् आश्रयजित्यर्थः । च किंच अश्वघ्नताधिकारे अश्वघ्नस्य विषये मदीयमश्वघ्नमधिकृत्वेत्यर्थः । सुदारुणाः गिरो भीमप्रभृतीनां वचनानि शृण्वन् परमदुःखितः अस्मीति शेषः ।

(४७) आर्तानामिति । आर्तानां मदीयेन कर्मणा व्याकुलीभूतानां तत एव च द्यूतप्रभृति द्यूतोपक्रमादारभ्य शसता ' नैतद्भद्रम् ' इति कथयतां सुहृदां शिवानां वाचो हृदि श्रिता मदीये मनसि सत्प्रभा इव यतमानाः स्मृत्वा सर्वरात्रीः सर्वा रात्रीः । ' कालाध्वनोऽत्यन्तछयोग ' इति द्वितीया । विचिन्तयन् अस्मीति शेषः । चिन्ताकुल एव सर्व्यं रात्रीरतिवाहयामीति भावः ।

(४८) दुःखान्तरगाहं परिमिति । यस्मिन् गाण्डीवधन्वनि समस्तानां सकलानां अस्माकमित्यर्थात् । प्राणा । य यवास्मत्प्राणानामाधार इत्यर्थः । तेन महात्मना विना गतसत्त्वं गतप्राण इव अभवम् । ' द्रष्टव्यामुप्यवसायेषु सत्प्रभृति ' इत्यमरः । अत्र पूर्वार्धात्परं ' स चेन्द्रलोकं गतवानस्महेतोर्महाबलः । ' इत्यादिकं कपुस्तके । आबन्धकं चैतदनं प्रतिभाति । कुत्र हि गतो घनजय इति न विदितं वृहदश्वेन । नापि चैतदेतेनोत्तरं संपृष्टमिति । अन्यथा ह्यसौ जिज्ञासमानः पृच्छेदेवेति ।

(४९) कदेति । इताम्र कृतानि अभ्यस्तानि अत्राणि येन तथाभूतम् । अनुदं महन्त उदारमनसमित्यर्थः । अतन्द्रितं सन्नां गालस्य सजातमस्मिन्त-

१ अश्वघ्नताधिकारः (क) २ योमधं वरमायता. सदा (क) ३ धन्वना (च) ४ सदा पूर्व ' स चेन्द्रलोकं गतवानस्महेतोर्महाबलः । ' इत्यादिकं कपुस्तके ५ सदा इतिमहे (क)

प्रियवादिनमश्रुद्रं दयायुक्तमतन्द्रितम् ॥ ४९

अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ।

भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा कश्चित् ? ॥ ५०

न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ५१

बृहदश्व उवाच—

यद्वीपि महाराज ! न मत्तो विद्यते कश्चित् ।

अल्पभाग्यतरः कश्चिपुमानस्तीति पाण्डव ॥ ५२

आभूता न भवति सः । अनलस इत्यर्थः । तम् । वीभत्सुं अर्जुनम् (अष्टमपद्य-
व्याख्यायां दृश्यम्) इतः पर पञ्चतुष्टयमाधिक कपुस्तके प्रक्षिप्तमेतन्नायक-
मिति न व्याख्यायते ।

• (५०) अस्तीति । अस्तीति प्रभे काकुः । मया सदृश इति शेषः । यद्वा
भवेति पञ्चम्यर्थे तृतीया । आर्पित्वात् साधुः । अत एवोत्तरत्र ५२ तमे पद्ये
मत्त इति पञ्चम्येवोपात्तेति । अल्पभाग्यतरः अतिशयेन अल्पभाग्यः । अति-
शयने तरप् । भवति ह्येषोऽव्यर्थोपपदेऽपि । ' नैर्देशिकानां वार्ततरका ' इति
भाष्यप्रयोत् । राजा भवता दृष्टपूर्वः पूर्वं दृष्टः । श्रुतपूर्वः पूर्वं श्रुतः । ' भूत-
पूर्वं चरद् ' इतिनिर्देशात्पूर्वपदस्य परनिपातः ।

(५१) नेति । मत्त इति पञ्चम्यर्थे तसिः । दुःखिततरः अतिशयेन दु-
खितः पुमान् नास्तीति मे मतिः अह मन्य इत्यर्थः । इतः पर पद्यमेकमाधिकं
कपुस्तके प्रक्षिप्तत्वात् व्याख्यायते ।

+ बृहदश्व उवाचेति । इतः पर पद्यमेकमाधिक कपुस्तके सदृश्यते आय-
दक चैतत् । विना हि गाण्डीविना विचेतना इयास्मह इत्यभिहित धर्म-
राजेन । अवश्य चान् किमपि सान्त्वनाय वक्तव्य मुनिना । विना च पद्य-
मेतन्नैतद्व्युत्त इति । अतश्चैतदनानुपञ्जनीयम् । तदर्थश्च—हे बुद्धिमतां वर-
त्त्व्या विपादे खेदे मनो न कार्यं न व्यापारणीयम् । मनसि खेदो न कर्तव्य
इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह आगमिष्यतीति । वीभत्सुः अर्जुनः आगमिष्यति च
अभिमानं शत्रून् विजेष्यते पराजेष्यते । ' विपराभ्या जे ' रित्यात्मनेपदम्

(५२) यदिति । हे महाराज । पाण्डव ' मत्तः मत् अल्पभाग्यतरः कश्चित्
पुमान् कश्चिदपि अस्तीति न विद्यते न शायते वेत्तेः कर्मणि लट् ' इति । यद्वीपि ।

१ इतः पर ' इति सर्वे महेष्वास चिन्तयानां धनञ्जयम् । अनेन तु विषण्णोऽहं
कारणेन सञ्जानुजः ॥ वनवासाच्चिह्नं मां पुनस्ते पापमुद्रयः । घृतेनैवाहवयिष्यन्ति
बलादक्षेपु तदिदं ॥ आहृतश्च पुनश्चेत् नास्मि शत्रो निवर्तितुम् । पणे च मम ना-
त्यर्थं धनु किञ्चन विषयं । एतत्सर्वमनुष्यावश्चिन्तयानो दिवानिशम् । न मत्तो दुःखि-
ततरः पुमानस्तीति कश्चन । ' इत्यधिक कपुस्तके । २ नास्ति (क) ३ इतः पर
' एव द्रुवन्त दुःखार्थमुवाच भगवानृषिः । शीर्षं व्यपनुदन् राघो धर्मराजस्य भीम-
तः ' इत्यधिक कपुस्तके । ४ इतः पर ' न विपादे मनः कार्यं त्वया बुद्धिमतां
वर । आगमिष्यति वीभत्सुरभिमानं विजेष्यते । ' इत्यधिक कपुस्तके

अत्र ते वर्णयिष्यामि यदि शुभ्रूपसेऽनघ !

यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजाऽसीत्पृथिवीपते ! ॥ ५३

वैशम्पायन उवाच—

अथैनमनवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।

इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि प्रार्थिवम् ॥ ५४

बृहदश्व उवाच—

शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ! ।

यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ! ॥ ५५

निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः ।

तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थकोविदः ॥ ५६

स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् ।

(५३) अथेति । हे अनघ निष्पाप पृथिवीपते राजन् अत्रविषये यदि शुभ्रूपसे श्रोतुमिच्छसि । शृणोतेः सति 'शशुस्मृष्ट्यां सन' इत्यात्मनेपदम् । तदा यः राजा त्वत्तो दुःखिततरो आसीत् ते वर्णयिष्यामि कथयिष्यामीत्यर्थः ।

(५४) अथेति । एन बृहदश्व अत्रवीत् उक्तवान् सुषो सह । 'सुष ईठ' इतीद् । इति अत्रपीदित्यनेन सवन्धः । कुतो वक्तव्यमित्याह इमामिति इमा मवानुभूयमाना अवस्थां प्राप्त पार्थिव पृथिव्या ईश्वरं (राजान) श्रोतुमिच्छामि ।

(५५) शृण्विति । अन्युत धर्मादपरिभ्रष्ट पृथिपते शर्वभौम ! एष च मावितोऽर्थस्य निर्देशः । राजन् अवहितः सन् एकाग्रमनाः सन् भ्रातृभिः सह शृणु । यः राजा त्वत्तो दुःखितः आसीत् तमित्यर्थः ।

(५६) निषधेति । निषधेषु निषधनाम्नि देशे । देशसहावाचिभ्यो देशाद्युत्तरपदरहितेभ्यो बहुवचनप्रयुज्यते । निषधदेशभोक्तेरेण विन्ध्य विद्यते । उक्तानि ह्यतो दक्षिणतो विद्यमानानि स्थानानि दमयन्तीभ्यति पन्थान निर्दिशता निषधेषु वर्तमानेन नलेनानैव 'एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् । अवन्तीमुप्यवन्त च समतिक्रम्य पर्वतम् । एष विन्ध्यो महाभागः पयोष्णी च समुद्रगा । ×× एष पन्था विदर्माणामेष यास्यति कोसलान् । अतः पर च देशोऽयं दक्षिणो दक्षिणापथः ॥' इति । अवन्ती चोजयिनी, एमा दक्षिणेन ऋष्यवात्राम पर्वतः (अखाद्याः २२ ° इत्यर्वाचीनाः ।) से आतिक्रम्य विन्ध्य इत्यादिः क्रमः । ततश्चावगम्यते यदिन्ध्यादुत्तरतोऽवन्त्याः सन्निहितस्तस्या अप्युदीचीनो निषधदेश इति । नाम्ना नलः 'नलनामे'त्यर्थः । प्रहृत्वादिभ्य उपसस्यान' इति तृतीया । धर्मार्थकोविदः धर्मशास्त्रे आर्षशास्त्रे च पण्डितः । धर्मार्थशब्दो तच्छास्त्रयोर्लक्षणिवी ।

(५७) स इति । पुष्करेण नाम भ्रान्त निकृत्या शाल्येन विजितः स राजा मुहुःप्रातः श्रुतय दुःखपीडितः सन् भार्या सह धनवास घने वासो

वनवासं सुदुःखार्तो भार्यया न्यवसत्सह ॥ ५७
 न तस्य दासा न रथो न आता न च घान्धवाः ।
 वने निवसतो राजञ् शिष्यन्ते स्म कदाचन ॥ ५८
 भवान् हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसंनिभैः ।
 ब्रह्मकल्पैर्द्विजाग्रथैश्च तस्मान्नार्हसि शोचितुम् ॥ ५९

युधिष्ठिर उवाच—

विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः ।
 चरितं वदतां श्रेष्ठ ! तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ६०
 इत्यारण्यके पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि बृहदश्वयुधिष्ठिरसंवादे
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

अध्यायत्रिपञ्चाशः ।

बृहदश्व उवाच—

आसीद्विराजा नलो नाम वीरसेनसुतो यली ।
 उपपन्नो गुणैरिष्टैरुपवांनश्वकोर्विदः ॥ १

यस्मिन्कर्मणि तत्रया तथा । न्यवसत् । वने न्यवसदित्यर्थः । इति नः अस्मा-
 कम् । शेषे षष्ठी । अस्माभिरित्यर्थः । श्रुतम् ।

(५८) त्वत्तोऽप्यसौ हीनां दशामानापन्न इति प्रदर्शयितुमाह । नेति । वने
 निवसतः तस्य नलस्य न शिष्यन्ते स्म नावशिष्टाः । 'लट् स्मे' इति लट् ।

(५९) भवानिति । हि निश्चयेन भवान् देवसंनिभवीरैर्भ्रातृभिः ब्रह्म-
 कल्पैः ब्रह्मदेवसदृशैः । ईशदसमाप्तौ कल्पम् । एष पुनः सादृश्यार्थ एव
 मन्यते कविभिः । अत एव च दण्डिना 'कल्पदेशीयदेश्याश्चे' त्युपमावाच-
 केषु प्रोक्तम् । द्विजाग्रथैः ब्राह्मणश्रेष्ठैः । द्विजेषु ब्राह्मणादिषु त्रिषु अन्यैः
 श्रेष्ठैः ब्राह्मणैरिति या । संवृतः परिवृतः । तस्मात् त्वमिति शेषः शोचितुं
 शार्कं कर्तुम् नार्हसि ।

(६०) विस्तरेणेति । हे वदतां मध्ये वर श्रेष्ठ सुमहात्मनः अत्यन्त-
 भुदारमनसः नलस्य ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्यायां बालबोधिण्या द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

(१) आसीदिति । वीरसेनसुतः वीरसेनस्य नाम राज्ञः सुतः पुत्रः ।
 नामेति प्रसिद्धौ । नल इति प्रसिद्ध इत्यर्थः । इष्टैः पूज्यैः (अन्यैर्हणीयैः)
 गुणैः । 'इष्टमीप्सिते क्रतुकर्मणि । पूज्ये प्रेयसि सस्कार' इति हेमः । उपपन्नः
 युक्तः रूपवान् प्रशस्तरूपः । प्राशस्त्ये मतुप् । अश्वकोविदः अश्वे अश्वशास्त्रे

१ शिष्यन्ति (च) अश्रयन्त (क) २ सम्मितीः (क) ३ भूतः परं 'यन्वा
 दानपतिर्दशः सदा बालपुरस्कृतः ।' इत्यधिक कपुस्तके ।

अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ।
 उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २
 ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निपधेषु महीपतिः ।
 अक्षाप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३
 ईप्सितो नरनारीणामुदारः संयतोन्द्रियः ।
 रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ॥ ४
 तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।

कोविदः पण्डितः । अश्वशब्दोऽत्राश्वशास्त्रे लाक्षणिकः । अश्वविद्यायेदित्यत्र
 नलस्य मूल एवाग्रतः स्फुटीमवर्षयति । अस्ति च नलप्रणीतमश्वशास्त्रमपि ।

(२) अतिष्ठादिति । यथा देवपतिरिन्द्रः तथा मनुजेन्द्राणां राजा मूर्ध्नि
 अतिष्ठत् तेषां शिरसा समाननीयोऽभूत् वन्दनीय आसीदित्यर्थः । आदित्यः
 सूर्य इव तेजसा सर्वेषां उपर्युपरि ऊर्ध्वमूर्ध्वं अतिष्ठत् । स्यात्कृष्ट आसीदि-
 त्यर्थः । अत्र च ' उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽघोषि-
 तान्तेषु ' इति द्वितीया न भवति । तत्र ' उपर्यप्यधस, सामीप्य ' इति सामीप्यार्थे
 एव कृतद्विवचनस्योपरिचान्दस्य ग्रहणात् । अत्र पुनर्नास्ति सामीप्यसम्बन्ध इति ।

(३) ब्रह्मण्य इति । ब्रह्मणे ब्राह्मणाय हितः । ' तल्लयमापतिल्लवृष
 ब्रह्मणश्च ' इति यत् । ' येषामायकर्मणो ' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः ।
 महान् अक्षौहिणीपतिः । अक्षौहिणीपतिषु महानित्यर्थः । अक्षौहिणी च सेनावि-
 शेषः तस्याः पतिः पाता । अक्षौहिण्याः सैन्यप्रमाणं तु ' अक्षौहिण्याः प्रमाणं तु
 खामाष्टकादिकै (२१८७०) मंजैः, । रथैरेत (२१८७०), ईयैस्त्रिभिः
 (६५६१०), पञ्चभिः (१०९३५०) पदातीभिः ॥ ' इति । सर्वभे-
 दीकृतं २१८७०० मितं भवति । यथा महाकाव्यस्य प्रणेता महाकविरेव
 महत्या अक्षौहिण्याः पतिर्महानक्षौहिणीपतिरिति स्वीकारे तु ' तद्वय निधिबे-
 दाक्षिचन्द्राक्ष्यामिहिमाशुभि । महाक्षौहिणिका प्रोक्ता सख्यागणितकोविदेः ।
 इति सैन्यप्रमाणं बोध्यम् । तत्र १३२१२५९०० मितं सप्तयते । ऊहः
 समुद्रोऽस्यस्यामूहिनी अक्षाणां रथचक्राणां लक्षणया स्थानामूहिनी रथस-
 मूह्यतीत्यर्थः । सेनापामय रूढः शब्दः ।

(४) ईप्सित इति । नरनारीणां, लप्यथर पूर्वमिति नरशब्दस्य पूर्वं
 प्रयोगः । ईप्सितः आप्नुमिष्टः । आप्नोतेः ' सजन्तामिष्टा । ' आप्नुमिष्टासीत् ' इति
 ईप्सम् ' अत्र लोपोऽप्यासस्ये ' त्यप्यासलोपश्च । संयतोन्द्रियः ।
 निष्कृतोन्द्रियः धन्विनां प्रशस्तपनुष्पता मध्ये । अवारान्तादन्यशब्दान्यत्वर्थ
 इति । निर्धारणे पट्टी । साक्षात् स्वयं मनुस्वयं वर्तमानः । मनुश्च यद्योगाप्त-
 रणां मानपता त राजा ।

(५) तथैवेति । विदर्भेषु विदर्भनाम्नि देशे । एष च प्रदेशः सप्रति

शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५
 स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
 तमभ्यगच्छद्ब्रह्मपिर्दमनो नाम भारत ! ॥ ६
 तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।
 महिष्या सह राजेन्द्र ! सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७
 तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
 कन्यारत्नं कुमारंश्च त्रीनुदारान्महायशः ॥ ८
 दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ।
 उपपन्नान् गुणैः सर्वेभीमान् भीमपराक्रमान् ॥ ९
 दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
 सौभाग्येषु च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १०

बन्हाड (Berar) इत्याख्यायत इत्याहुः । अस्य च मर्यादा शक्ति-
 सगमतन्त्रे यथा ' भद्रकालामहापूर्वं रामदुर्गाश्च पश्चिमे । वैदर्भदेशो देवेशि'
 इति । भीम एतन्नामा राजा । प्रजाकामः प्रजानां मूर्तो मनोरथ इव वर्त-
 मानः । यद्वा प्रजाकामः सततीच्छुः । अप्रजः सतानशून्यः आसीत् । अत्र
 ' नित्यमसिञ्च प्रजामेधयो ' रित्यसिञ्चोऽभाव आर्थः ।

(६) स इति । प्रजार्थं सन्तत्यर्थम् । सुखमाहितः अत्यन्त समाधानयुक्तः ।
 दमनो नाम दमन इति प्रसिद्धः । तं राजानं भीमम् ।

(७) तमिति । तं दमनं धर्मवित् धर्मज्ञः । एतेन सतोपणे धर्मातिक्रमा-
 भावो द्योत्यते । महिष्या पट्टराज्ञ्या सह । ' कृताभिषेका महिषी ' त्यमरः ।
 सत्कारेण साधनभूतेन । सुवर्चसः अत्यन्ततेजस्विनम् ।

(८) तस्मा इति । प्रसन्नो महायशः स दमनः सभार्याय तस्मै
 राज्ञे कन्यारत्नं श्रेष्ठा कन्या उदारान् उत्कृष्टान् श्रीन् कुमारान्पुत्रांश्च वरं ददौ ।
 एतच्चतुष्टयप्राप्तिरूपमेकं वरं ददावित्यर्थः ।

(९) अपत्यानां नामान्याह दमयन्तीमिति । उपपन्नानित्यादिपुत्राविषये
 दमयन्तीविषये त्वागामिनि पक्षे वक्ष्यते । भीमान् शत्रुभयङ्करान् ।

(१०) दमयन्तीति । सुमध्यमा शोभनो मध्यमो मध्ययस्याः सा दम-
 यन्ती रूपेण स्वरूपेण तेजसा कान्त्या यशसा कीर्त्या । अत्र नपुंसेति कपुस्त
 कधृतः पाठः । स चैतदपेक्षया रमणीयः प्रतिभाति । यशः प्रापेत्युत्तरत्रोक्तेः ।
 श्रिया लक्ष्म्या । सर्वत्रापि करणे तृतीया । सौभाग्येषु शोभनदैवविषये च सौ-
 भाग्येनेति कपुस्तकपाठः साधीयान् । पूर्वत्र तृतीययैवोपक्रमात् । भाग्यशब्दश्च
 बहुवचनान्तोऽपि प्रयुज्यते कविभिः ' सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाले'
 त्यादौ (शाकुन्तले) । लोकेषु भुरादिषु भुवनेषु, जनेषु वा यशः प्राप ।

अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलङ्कृतम् ।*

शतं शतं सखीनां च पर्युपासच्छचीमिव ॥ ११

तत्र स्म राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।

सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ १२

अतीव रूपसम्पन्ना श्रीरिवायत्तलोचना ।

न देवेषु न यक्षेषु तादृग् रूपवती क्वचित् ॥ १३

मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टरूपाथ वा श्रुता ।

चित्तप्रसादनी याला देवानामपि मुन्दरी ॥ १४

नलश्च नरशार्दूलो लोकेष्वप्रतिमो भुवि ।

(११) अथेति । वयसि तारुण्ये प्राप्ते षति । समलङ्कृतं सम्यगलङ्कृतं मनोरहैरलङ्कारैर्युक्तम् । दासीनां शतं सखीनां च शतं कर्तुं शची-
मिन्दापीमिव । एतेन चारुतातिशयो व्यज्यते । पर्युपासत् उपास्ते स्म । तस्याः
सेवा चक्र इत्यर्थः । दैवादिकादस्यतेः पर्युपपूर्वाद्भुवि 'अस्मतिवक्तिख्याति-
म्योऽङ्' इति ऋरह् । घातनामनेकार्थत्वात्सेवाया वृत्तिः । 'पर्युपास्ते' इति
कपुस्तकपाठस्तु साधीयान् । लट्पुनस्त्वत्रापि कथंचिदेवोपपादयितुं शक्यः ।

(१२) तत्रेति । अनवद्याङ्गी न अवधानि गर्हणीयानि अङ्गानि
यस्यास्तथाभूता शुभाङ्गी । सर्वाभरणभूषिता सर्वैराभरणैर्भूषिता भैमी मीम-
स्य राशः पुत्री दमयन्ती तत्र सखीमध्ये विद्युत् विशेषेण द्योतमाना सौदा-
मिनी ताडिदिव । राजते स्म अंशोमत । विद्युदिति विपूर्वात् द्योततेः कर्तरि
क्विप् । नीलकण्ठस्तु 'मुष्टु जगतो जीवनं ददति ते सुदामानो मेघास्तेषां
समूहः सौदामनः प्रादुरकात्स्तत्त्वबन्धिनी' इति ग्राह । चतुर्भुजोक्तोऽयमस्म-
दाहत एवार्थः क्रिष्टत्वाभावाज्ज्यायान् ।

(१३) अतीवेति । श्री. लक्ष्मीरिय आयत्तलोचना आयते दीर्घे लोचने
नेत्रे यस्यास्तथाभूता । तादृक् सेव दृश्यते तथाभूता । तादृशीत्यर्थः । दशैः
किन् । तादृगिति रूपविशेषण वा । रूपवतीत्यस्य दृष्टरूपेत्युत्तरेण संबन्धः ।

(१४) मानुषेति । अन्येषु गन्धर्वोत्सादिषु । दृष्टरूपा दृष्ट रूप
यस्यास्तथाभूता । दृष्टपूर्वेति कपुस्तकपाठस्तु साधीयान् । पूर्वं दृष्टेत्यर्थः ।
चित्तप्रसादनी चित्तस्य प्रसादे प्रसन्नतायां साधनभूता । प्रपूर्वात्प्रदेः करणे ल्युट् ।
टिप्पणान् दीप् । देवानामपि देवानां मध्येऽपि । निर्धारणे षष्ठी । मुन्दरी सौ-
न्दर्यशालिनी । याला गोदशर्यां स्तीति कल्पद्रुमः ।

(१५) नल इति । नरशार्दूलो नरभेष्टः । 'म्युक्ततरपदे ध्याप्रपुङ्गव-
पमकुञ्जरा । विहृशार्दुन्नागागा' इति भेदार्थगोचराः । 'इत्यमरः । नलो-

१ शतं सखीनां च तत्र पर्युपासते (क) २ पूर्वा (क, व, च, न.) ३
प्रसन्निनी (क) ४ रूपेणा- (क) गुणैः- (च)

कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ १५

तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।

नैपथ्यस्य समीपे च दमयन्तीं पुनः पुनः ॥ १६

तयोरदृष्टः कामोऽभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।

अन्योऽन्यं प्रति कौन्तेय ! स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ १७

अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।

अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १८

स ददर्श ततो हंसाञ् जातरूपपरिष्कृतान् ।

वने निवसतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १९

ततोऽन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा ।

पि भुवि लोकेषु जनेषु अप्रतिमः नास्ति प्रतिमोपमा यस्य तथाभूतः । रूपेण मूर्तिमान् स्वयं कन्दर्पो मदन इव अभवत् ।

(१६) तस्या इति । तस्या दमयन्त्याः समीपे । तुः पादपूणार्थः । नि-
श्चयार्थो वा । निपातानामनेकार्थत्वात् । नलं प्रशशंसुः प्रशंसितवन्तः । वार्ता-
हरा इति कर्तृपदमत्र शिष्यते ।

(१७) तयोरिति । सततं गुणान् अन्योन्ययोरित्यर्थात् शृण्वतोः तयोः
दमयन्तीनलयोः । अधिकरणे सप्तमी । अन्योन्यं प्रति परस्परस्य विषये अदृष्टः
अप्रकटरूपः कामो मदनः अभूत् उत्पन्नः । निरुपसर्गस्यापि भवतेः सौ-
पसर्गवदर्थप्रतीतिः यागात्स्वर्गो भवतीत्यादिवत् । कामः अभिलाषो वा ।
अत्रार्थं च तयोरिति पृष्ठी । न पुनरसायनं मनोरमः । हृच्छय इत्युत्तरत्रोक्तेः ।
स हृच्छयो मदनः व्यवर्धत विशेषेण अवर्धत । 'विपमायुधो दर्पककामहृच्छ-
याः ।' इति मदनपर्यायेषु हैमः ।

(१८) अशक्नुवानिति । नलः कर्ता हृदा मनसा करणभूतेन । कामं
धारयितुं नियन्तु अशक्नुवन् अन्तः पुरसमीपस्थे अन्तःपुरं नृपस्य स्त्रीम-
ण्डिरं तस्य समीपवर्तिनि । 'सुपि स्थ' इति कः । वने उपवने । रहोगतः
रहसि निर्जनप्रदेशे विद्यमानः । आस्ते उपाविशत् इत्यर्थः ।

(१९) स इति । ततः स नलः जातरूपपरिष्कृतान् जातरूपेण सुव-
र्णैर्न परिष्कृतान् विभूषितान् हेममयानित्यर्थः । 'चामीकर जातरूपम्'
इति सुवर्णपर्यायेष्वमरः । (जातं प्रशस्तं रूपं यस्य) वने उद्याने निवसतां-
तेषां मध्ये एकं पक्षिणं जग्राह गृहीतवान् ।

(२०) तत इति । ततोऽन्तरिक्षगो वाचो हंसः वाचं व्या-
जहार उक्तवान् । व्याहृपूर्वो हरतिर्वचने । द्विकर्मकश्चायम् । वचनमाह

१ निपथस्य (च) २ परिच्छदान् (क) ३ अतः परं 'अन्यं तदा मयादिप्रा-
कृतमारुह्य पक्षिणः । समुच्चनैपथ्यं वाक्यं सो भो राजन् शृणु प्रभो ॥ न हन्तव्यो न
हन्तव्यस्त्वयायं सम उद्यमः । अस्माकं सोदरो भ्राता कनीयाश्चापि पार्थिव ॥'
इत्यधिकं नपुस्तके ।

हन्तव्योऽस्मि न ते राजन् ! करिष्यामि तव प्रियम् ॥ २०
 दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैपथ ! ।
 यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ॥ २१
 एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महीपतिः ।
 ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २२
 विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदन्तिके ।
 निपेतुस्ते गुरुत्मन्तः सा ददर्श च तान् गणान् ॥ २३
 सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।

हन्तव्य इति । हे राजन् ते त्वया । अयं च ते शब्दो निपातः । ' तेमेषन्दौ निपातौ त्वयामयेत्यर्थः ' इति घामनवचनात् हन्तव्यः हन्तु योग्यः न अस्मि । यद्वा अस्मीत्यहमर्थे तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्मि अहमित्यर्थः । कुत इत्याह करिष्यामीति । अहं तव प्रियं करिष्यामि तस्मात् त्वया हन्तव्य इत्यर्थः ।
 (२१) किं तप्रियमित्याह दमयन्तीति । नैपथ निपथदेशाधिपते नल । तथेति शेषः । त्वा दमयन्त्याः सकाशे तथा कथयिष्यामि वर्णयिष्यामि यथा सा त्वदन्यं त्वत्तो भिन्नं पुरुषं कर्हिचित् कदाचिदपि न मंस्यति न मंस्यते न बहुमानविषयं करिष्यतीत्यर्थः । अनुदाचेत्खलु क्षणस्यात्मनेपदस्या नित्यत्वाच्चात्मनेपदम् ।

(२२) एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण उक्तो महीपतिः राजा नल-हंस उत्ससर्ज । मुक्तवान् तत ते, बहूनामेव हंसानां तत्रोपस्थानाद्बहुवचनम् । समुत्पत्य उड्गीय । अगमन् गतवन्तः गमेर्लेङ् लुङित्वान्च्छेदः ।

(२३) विदर्भेति । विदर्भनगरीं विदर्भणा नगरीं राजधानीं कुण्डिनस-शां गत्वा तदा ते गुरुत्मन्तः गुरुतः पक्षाः सन्त्येषां ते पक्षिणो हंसाः । गुरु-च्छब्दाभ्युत्पत् । ' प्रत्यये भाषाया नित्य ' मित्यनुनासिकस्तु न भवति यवा दिगणे ' गुरुत् ' इति तकारनिपातनात् । अत एव चानुनासिकाभावे न जश्वमपि । यवादित्वादेव च न ' श्व ' इति मतोर्वः । अयवादेरिति पर्यु-दासात् । दमयन्त्या अन्तिके समीपप्रदेशे निपेतुः अवतीर्णाः । सा दमयन्ती च तान् गणान् पक्षिसणान् ददर्श । अत्र खगानीति पाठस्तु साधुतरः ।

(२४) सेति । सखिगणावृता सखीनां गणेन समुदायेन आवृता परि-वृता । ' दृशपोः सखाच्छन्दसोर्बहुलम् ' इति च्छान्दस सखीशब्दस्य न्हस्वत्वम् । अद्भुतरूपान् अद्भुत आश्चर्यजनक रूपं येषां तथाभूतान् । अद्भुताभिनि हेतु-हेतुमतोरभेदोपपत्त्यात् । खगमान् खेत आकाशेन गमो गमनं येषां तान्

१ न च सा मामविध्यति (१) २ अत एव ' तव चैव यथा मायां भविष्यति तथाऽनयः । विषादयामि नरव्याघ्र सोऽनुजानातु मा भवान् ॥ ' इत्यधिकं कपुस्तके । चपुस्तके तु ' तदैव च यथा माया भविष्यति तथा वयम् । विषादयामो नरव्याघ्र ! स मामास्त्रमुदमंदि । ' इति । ३ तदन्तिके (च) ४ ददर्शां (क) ददर्शां च (च) ५ खगान् (म. क. च.)

हृष्टा प्रहीतुं रगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २४

अथ हंसा विससृपुः सर्वतः प्रमदावने ।

एकैकशस्तदा कन्यास्तान् हंसानभ्युपाद्रवन् ॥ २५

दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।

स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ २६

दमयन्ति ! नलो नाम निपद्येऽमुं महिपतिः ।

अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ।

कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ २७

तस्य वै यदि भार्यात्वं भवेथा वरवर्णिनि ! ।

सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ! २८

वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् ।

दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ २९

त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।

पक्षिणो हंसान् । त्वरमाणा त्वरा कुर्वन्ती । उपचक्रमे आरम्भं कृतवती । उप-
पूर्वाक्रमेणारम्भार्गाह्निह । 'प्रोषाम्या समर्थाम्या' मित्यात्मनेपदम् ।

(२५) अथेति । प्रमदावने प्रमदानां तरुणीनां यत्र उद्याने । सर्वतः सर्वत्र ।
आद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तासि । विससृपुः प्रासर्पन् । सृपेर्विपूर्वाह्निह । कन्या दम-
यन्तीप्रभृतयः एकैकशः एकैकान् हंसान् । 'सख्यैकवचनाच्च वीप्सायामि' ति
शस् । समुपाद्रवन् सत्वरमुपजग्मुः ।

(२६) दमयन्तीति । अन्तिके समीपे वर्तमानय हंस उपाधावत् सत्वरमुपजगा-
म । स मानुषीं मनुष्यसंशान्धिनीं गिरं वाणीं कृत्वा । मानुष्या वाचाऽब्रवीदित्यर्थः ।

(२७) हस्तस्य वाचमाह दमयन्तीति । रूपे स्वरूपविषये अश्विनोः अश्विनी-
कुमारयोर्नाम देवानां वैद्ययोः सदृशस्तस्यः । तौ हि रूपवत्तमावाख्यायेते । मानु-
षास्तस्य नलस्य समानं पुनः प्रशंसति कन्दर्प इति । रूपेण सौन्दर्येणोपलक्षितः
सौन्दर्यविशिष्ट इत्यर्थः । उपलक्षणे तृतीया । 'रूप स्वभावे सौन्दर्य' इति मेदिनी ।
स्वयं कन्दर्पो मदनः मूर्तिमान् शरीरवान् शरीरधारी सन् 'अभवत् अद्यतीर्ण इव ।

(२८) तस्येति । हे वरवर्णिनि ! वरः श्रेष्ठो वर्णोऽस्यस्यास्तथाभूते दम-
यन्ति । त्वमिति कर्तृपदशेषः । तस्य नलस्य भार्यात्वं पत्नीत्वं यदि भवेथाः
प्राप्तुयाः । भूमाप्तावात्मनेपदी । तथा लुक् दैवे 'सत्ताया भवति, प्राप्तौ
णिचि भावयते तडि । भवते शपि तत्रैव' इति । तदेति शेषः हे सुमध्यमे
ते तव इदं जन्म रूपं च सफलं भवेत् ।

(२९) पुनरपि नल प्रशंसितुमाह वयमिति । हि निश्चयेन तथाविधो
नलसदृशः न दृष्टपूर्वः पूर्वं न दृष्ट इत्यर्थः ।

(३०) नलपरिणयनस्यानुरूपत्वमाह त्वमिति । चापीति चार्थं त्वं
नारीणां मध्ये रत्नं श्रेष्ठं । नरेषु मध्ये च नलो वरः श्रेष्ठः । तस्यैव त्वया

विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान् भवेत् ॥ ३०
 एवमुक्ता तु हंसने दमयन्ती विशांपते !
 अन्नवीक्ष्य तं हंसं त्वमप्येवं नलं वद ॥ ३१
 तथेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां विदर्भस्य विशांपते !
 पुनरागम्य निषघान्नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३२
 इति श्रीमति महाभारते वनपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 हंसवाक्ये त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ! ।

ततः प्रभृति नै स्वस्था नलं प्रति वभूव सा ॥ १

ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।

वभूव दमयन्ती तु निःश्वासपरमा तदा ॥ २

प्रियतामिति भावः । यतः विशिष्टायाः सर्वाभ्योऽपि विशेषवत्याः सर्वोत्कृष्टा-
 या इत्यर्थः विशिष्टेन सर्वोत्तरेण सह संगमो योगः गुणवान् शोभनः भवेत् ।

(३१) एवमिति । बृहदश्वोक्तिरियम् । विशां नराणां पते पालक
 राजन् युधिष्ठिर । तत्रोद्याने त हंसः अन्नवीत् । वचनमाह त्वमिति । त्वं नलम-
 पीति योजना । एव यथा मामुक्तवानसि तथेत्यर्थः ।

(३२) तथेति । अण्डजः पक्षी हंसः कर्ता । विदर्भस्य विदर्भदेशाधि-
 पतेः । आर्यस्तद्राजपुत्रः । कन्या दमयन्तीम् । तथेत्युक्त्वा पुनः निषघान्
 भागम्य सर्वं वृक्षे नले नलायेत्यर्थः न्यवेदयत् निवेदितवान् ।

इति नलोपाख्यानध्याख्यायां बालबोधिन्यां त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

(१) दमयन्तीति । हे भारत भरतकुलोत्पन्न युधिष्ठिर । हंसस्य तद्वच्चः
 भुत्वा वर्तमानेति शेषः सा दमयन्ती ततः प्रभृति तस्मात्कालादारभ्य
 नलं प्रति नलविषये स्वस्था स्वास्थ्यवती न वभूव । नलेच्छया कामाधिकारेण
 व्याकुलान्तरङ्गाशीदित्यर्थः ।

(२) एतदेव विस्पष्टयति तत इति । ततः अस्वास्थ्यात् हेतोः तदा दमयन्ती
 चिन्तापरा चिन्ता स्वामीष्टवस्तुष्वप्यनमेव परा प्रपन्ना यस्यास्तथामृता । प्राधान्य-
 तश्चिन्तामेव व्रवंतीत्यर्थः । चिन्तालक्षणं तु 'प्यान चिन्ता हितानातेः धूम्यता-
 श्रापतापकृत् ।' इति दर्पणे । दीना दैन्यवती । दैन्यं च निरतेजस्त्वम् । तदाहुः
 'दीर्गत्याघैरनौजस्य दैन्यं मलिनतादिकृत् ।' इति दर्पणकारः । विवर्णवदना
 विवर्णं विभिन्नपणं कान्तिरून्यया वदन् यस्यास्तथामृता । निःश्वासपरमा निःश्वा-
 सा एव परमाः प्रपन्ना यस्यास्तथामृता मुहुर्मुहुर्निःश्वसतीत्यर्थः । वभूव ।

१ च इत् (५) २ वेश्मे (५) ३ तदा (५) ४ विशाया (५)

ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।
 पाण्डुवर्णा क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ॥ ३
 न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ।
 न नक्तं न दिवा शेते हाहेति रुदती पुनः ॥ ४
 तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जहुरिद्विगतेः ।
 ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीजनः ॥
 न्यवेदयत्तामस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वर ! ।
 तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ॥ ६
 चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्त्वां सुतां प्रति ।
 किमियं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्येव लक्ष्यते ॥ ७
 स समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।

(३) ऊर्ध्वेति । अथ क्षणेन दमयन्तीत्यनुवर्तते । ऊर्ध्वदृष्टिः ऊर्ध्वा
 ऊर्ध्वभागासिनी दृष्टिर्यस्यास्तथाभूता । यत्र हेतुः ध्यानपरेति । उन्मत्तदर्शना
 उन्मत्ताया इव दर्शन साक्षात्कारो यस्यास्तथाभूता । उन्मत्तबद्धदृश्यमानेत्यर्थः ।
 हृच्छयाविष्टचेतना हृच्छयेन मदनेन आविष्टा आसमन्तात् कृतप्रवेशा चेतना
 बुद्धिर्मन इति यावत् यस्यास्तथाभूता । ' प्रतिपञ्चशतिचेतनाः ' इति बुद्धि-
 पर्यायेध्वमरः ।

(४) नेति । शय्यासनभोगेषु शय्या चासन च भोगा उपभोग्यवस्तु-
 स्वीकाराश्च । तेषु रतिं प्रीतिं न विन्दति न प्राप्नोति । स्मेत्यध्याहार्यम् । एते-
 नारतिर्नाम सात्विको भाव उक्तः । निद्रानाशमाह नेति । नक्त रात्रौ दिवा
 दिवसे । शेते निद्राति स्म । हाहेति कृत्वेतिशेषः । पुनः धारयारमित्यर्थः ।
 मुहुरितिपाठस्तु साधुः ।

(५) तामिति । ता. सख्यः कर्ण्यः अस्वस्था तत एव च तदाकारां
 स आकारः स्वरूप यस्यास्तथाभूता ता इद्विगतेः । द्रव्यभावानुरूपाभिस्तदुक्त-
 यनक्षमाभिश्चेष्टाभिः साधनभूताभिः । जहुरिद्विगतेः । तस्याश्चेष्टाभिराशय
 हातवत्य इत्यर्थः ।

(६) न्यवेदयदिति । नरेश्वर हे युधिष्ठिर दमयन्त्याः सखीगणाह
 तच्छ्रुत्वेत्यस्य चिन्तयामासेत्युत्तरेण सवन्धः ।

(७) चिन्तयामासेति । स्वा स्वीयां सुतां प्रति सुताविषये तत् सखी-
 मिर्निवेदितं सुमहत्कार्यं अस्वास्थ्यरूप अवस्थान्तरचिन्तयामास । तद्विषयिणी
 चिन्ता कृतवानित्यर्थः । चिन्तामाह किमिति । अद्य इयं बुद्धिस्था मे दुहिता
 पुत्री किं किमर्थम् नातिस्वस्येव लक्ष्यते दृश्यते ।

(८) स इति । सः चिन्तयमानः स्वा सुतां प्राप्तयौवनां तारुण्यमा-

देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ ॥ १४

तावर्चयित्वा मधवा ततः कुशलमव्ययम् ।

पप्रच्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १५

नारद उवाच—

आवयोः कुशलं देव ! सर्वत्रगतमश्विर ! ।

लोके च मधवन्मृत्क्षेत्रे नृपाः कुशलिनो विभो ! ॥ १६

गुहदश्र उवाच—

नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा ।

धर्मज्ञाः पृथिवीपालस्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १८

शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराद्मुखाः ।

अयं लोकोऽश्रयस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥ १८

फ नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि तानहम् ।

आगच्छतो महीपालान्दयितानतिथीन्मम ॥

नारद उवाच—

एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ॥ १९

पिः । तदाहुः ' नारं पानीषमित्युक्त तत्प्रितुभ्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति । ' इति । पर्वतः एतत्सशो देवपिः । महाप्राज्ञौ महाविद्वांसौ । प्रश एव प्राशः । प्रशदित्वास्वायेऽण् । देवराजस्य देवानां राज इन्द्रस्य । राजाहः सतिभ्य इति टच् । विविशाते प्रविष्टवन्तौ । आर्यमात्मनेपदम् ।

(१५) ताविति । मधवा इन्द्रः कर्ता तौ नारदपर्वतौ । अध्यय नास्ति व्ययो नाशो यस्य तथाभूत अविच्छिन्नमित्यर्थः । कुशल क्षेमम् । कुशलस्या क्षीणतां पप्रच्छेत्यर्थः । विभुः प्रभुः त्रैलोक्याधिपतिरित्यर्थः । एतेन सर्वगता-नामयप्रश्नस्यौचित्यं द्योत्यते । सर्वगत सर्वत्र लोकेषु विद्यमान अनामयं आम-यानां रोगाणामभावम् । तयोरिति शेषे पृष्टी तावित्यर्थः । पप्रच्छ ।

(१६) आवयोरिति । सर्वत्रगत सर्वविषयसम्बन्धि । प्रयुज्यते च गत शब्दः सम्बन्धेऽपि यथा ' भवत्योः सत्रीगत ' ' इतोगत धृत ' मित्यादौ (शाकुन्तले) । कुले सकले लोके ।

(१७-१९) नारदस्येति । बलवृत्रहा बल वृत्र च नाम दैत्यं हन्ति तथाभूत इन्द्रः । हन्तेः क्तिप् । पप्रच्छ । प्रश्नमाह धर्मज्ञा इति । धर्मज्ञाः ' युद्धे चायपलायन ' मिल्येवंलक्षणमात्मनो धर्मं जानानाः । त्यक्त जीवितं स्वीयं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा योद्धुं शीलं येषां ते । युधेस्ताच्छीलिको णिनिः । स्वजीवितनिरपेक्षं युध्यमाना इत्यर्थः । ये अपराद्मुखा युद्धादित्यर्थात् । काले सति प्रसङ्गे शस्त्रेण निधनं मरणं गच्छन्ति तेषां यथैव मम तथा, कामधुक् कामान् दोग्धिं पूरयति तथाभूतः । इष्टप्रद इत्यर्थः । दुहेः क्तिप् ।

शृणु मे मघवन्येन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥
 विदर्भराज्ञो दुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
 रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोपितः ॥ २०
 तस्याः स्वयंवराः अक्र ! भविता नचिरादिव ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २१
 तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।
 काङ्क्षन्ति स्म विज्ञेयेण बलवृत्रनिपूदन ॥ २२
 एतस्मिन् कथ्यमाने तु लोकपालाश्च सामिकाः ।
 आजगमुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥ २३
 ततस्ते शुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
 श्रुत्वैव चाशुचन्द्रप्रा गच्छन्मो वयमप्युत ॥ २४
 ततः सर्वे महाराज ! सगणाः सहवाहनाः ।

अयं लोक इन्द्रलोकः अथयः शाश्वतिक इत्यर्थः । दयितान् प्रियान् अतिथीन् प्रापुणिकान् । कनु सन्वीति प्रभः । इन्द्रेण उक्तः पृष्ठः । प्रत्यभापत उत्तर दत्तवान् ।

(२०) शृण्विति । हे मघवन् येन महीक्षितः मह्यां क्षयन्ति ईदृशे महीक्षितः पृथ्वीश्वरा राजानः । 'क्षि क्षयैश्वर्ययोः' इत्यतः क्षिप् । 'न्हस्यस्य पिति इती'ति तुक् च । येन कारणेन न दृश्यन्ते तदिति शेषः । मे मत्त इत्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वात् । विदर्भराज्ञं विदर्भदेशाधिपतेः । समाप्तान्तविधेर नित्यत्वात् टच् । रूपेण सौन्दर्येण कारणभूतेन सर्वयोपितः सर्वाः स्त्रियः भतिगता अतिक्रान्ता । सर्वा अपि अतिशय्य वर्तमानेत्यर्थः । अस्तीति शेषः ।

(२१) तस्या इति । स्वयं नित्ये पतिरस्मिन्कन्यया तथाभूतो विवाहविधिः । नचिरादितः प्रायेणात्मेनैव कालेन । सर्वशः सर्वे ।

(२२) तामिति । हे बलवृत्रनिपूदन । बलवृत्र च दानव निपूदयति नाशयति तथाभूत इन्द्र । महीक्षितो राजानो लोकस्य रत्नभूता रत्नसदृशीम् । रत्नवद्भोगमलद् कुर्वन्तीमित्यर्थः । प्रार्थयन्त वाचमानाः सन्तीति शेषः । अयं यत्तेरागर्वावस्तेनामनेरदित्येऽपि निवृत्तप्रेषणात्पुनर्हेतुमाणाच्च परमपदम् । तत एव च शता साधुः । स्मेति पादपूर्णे । तेन न काङ्क्षन्तीति लिङ्गर्थः छट् । 'चरितुम्भवेयसादपूर्ण' इत्यमरः । काङ्क्षन्ति इच्छन्ति ।

(२३) एतस्मिन्दमयन्तीत्यत्र मरुत्तान्ते कथ्यमाने सति । अमरोत्तमाः देवभेदाः सामिका अभिना सद् वर्तमाना लोकपाला दिक्पाला यमादयः । अत्र च दिग्गमेन पतयो लोकपालत्वेन विरक्षन्ते नैव तु निदिशामपि । अत एव चाग्नेः प्रार्थक्येन निर्देशः ।

(२४) तत इति । महत् महत्तयुक्तम् । टप्ताः सन्तः अट्टयन् । वचनमाह नन्द इति । तन्नि किंचित्त्वर्थे । अग्रे गताः किंच वचनमपि गच्छन्त इत्यर्थः ।

विदर्मानभिजगमुस्ते यतः सर्वे महीक्षितः ॥ २५
 नलोपि राजा कौन्तेय ! श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
 अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २६
 अथ देवः पथि नलं दृष्टुर्भूतले स्थितम् ।
 साक्षादिव स्थितं मूर्त्या गन्मथं रूपसंपदार्ण ॥ २७
 तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम् ।
 तस्थुर्विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ २८
 ततोऽन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः ।
 अनुवन्नैपथं राजन्नवतीर्य नभस्तलात् ॥ २९
 भो भो निपेधराजेन्द्र ! नल ! सत्यव्रतो भवान् ।
 अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ ३०
 इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः ।

—:०:—

(२५) तत इति । सगणाः गणेन सेनाविशेषेण सह यत्तमानाः । योपसर्ज-
 नस्येति वैकल्पिकः सहस्यसभायः । तत एव च सहयाहना इति साधु । गण-
 प्रमाणं तु २७ गजाः २७ रथाः ८१ अश्वाः १३५ पदावय इति । यतः
 येषु विदर्भेषु । आद्यादित्वात्तसिः ।

(२६) नल इति । कौन्तेय कुन्तीपुत्र सुविष्टिर । राजा समागम स्व-
 र्यपराधं समुपस्थानम् । दमयन्तीमनुव्रतः दमयन्त्यामनुरक्त इति यावत् ।
 अदीनात्मा अदीनः तेजस्वी आत्मा शरीर मनो वा यस्य तथाभूतः ।

(२७) अथेति । रूपसंपदा सौन्दर्यस्य समृद्ध्या हेतुभूतया मूर्त्या शरी-
 रेण विशिष्टं साक्षात् गन्मथं मदनमिव स्थितं नलं दृष्टुः दृष्टवन्तः ।

(२८) तमिति । भ्राजमानं प्रकाशमानम् भ्राजु दीप्तादित्यतः लटः
 दानञ्च । यथा रवि रविमिव । रूपसंपदा नलस्य सौन्दर्यातिशयेन विस्मिता
 आश्चर्यं प्राप्ताः सन्तः विगतसंकल्पा विगतो नष्ट संकल्पो दमयन्तीविषय-
 कोऽभिलाषो येषां तथाभूताः ।

(२९) दा इति । दिवौकस दिव स्वर्ग ओको निवासस्थान येषां
 ते देवाः । अन्तरिक्ष आकाशे विमानानि विष्टभ्य स्थिरीकृत्य नभस्तलादव-
 तीर्य नैपथं नलं अनुवन् ।

(३०) भो भो इति । सत्यव्रतः सत्यमेव व्रत यस्य तथाभूतः सत्यैकानि
 श्रेत्यर्थः । अस्तीति पूर्वार्धं योज्यम् । हे नरोत्तम त्वमिति शेषः अस्माकं ।
 साहाय्यं कुरु । किं तदित्याह । दूतो भवेति । अस्माकमिति सप्यते ।

इति श्री नलोपाख्यानव्याख्यायां बालबोधिण्या चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः ।

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

तेभ्यः प्रतिज्ञाय नल करिष्य इति भारत ! ।

अधैतान्परिप्रच्छ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १

के वै भवन्तः कञ्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ।

किं च तत्र मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ २

एवमुक्ते नैपथेन मघवानभ्यभाषत ।

अमरान्वै निगोधास्मान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३

अहमिन्द्रोऽयमाग्रिश्च तथैवायमपांपतिः ।

शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ॥ ४

त्वं वै समागतान्स्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।

लोकपाला महेन्द्राद्याः सैमां यान्ति दिदृक्षुवः ॥ ५

प्राप्तुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।

(१) तेभ्य इति । तेभ्यः तान्परितोषयितुम् । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिने इति चतुर्थी । करिष्ये भयता सानय्यामिति शेषः । तत्कार्यस्य स्वीयकार्यत्वाभिप्रायेण नलस्यात्मगामित्वविवधनादात्मनोपदम् । इति प्रतिज्ञाय प्रतिक्रिया कृत्या । कृताञ्जलिः वद्धाञ्जलिः उपस्थितः समीपं गतः सन् ।

(२) प्रश्नमाह क इति । ईप्सित इष्टं च किंच तत्र साहाय्यविषये । मया किं कार्यं इति यथातथ तथा स्वरूपमनतिक्रम्य यथास्यात्तथा, सत्यमित्यर्थः ।

(३) एयमिति । मघवानिन्द्र कर्ता । मघं मुख्यमस्यास्तीति मघवानिति स्वामी । मघवा बहुलमिति आदेशे वा साधु । तथा च महाते पूज्यते इति मघवा । श्वन्तु भोजित्यादिनिपातनात्साधु । तस्य आदेशः । 'वज्री विडौजा मघवान् पुरन्दरः' इति हम् । निगोध जानीहि । बुधेर्माँवादिकश्चोद् । वै पादप्ररणे ।

(४) अहमिति । अपा जलानां पतिः । पाता गरुणः ।

(५) कार्यमाह स्वमिति । वै इति त्वयै त्वत्तु इत्यर्थः । समागतान् प्राप्तान् निवेदय कथय अस्मद्वार्तां तस्यै निवेदयेत्यर्थः । निवेदनीयमर्थमाह लोकपाला इति सार्धेन पथेन । दिदृक्षुवः द्रष्टुमिच्छुवः महेन्द्राद्या इन्द्रादयः । अत्र च महच्छब्दो निरर्थकः । तदाह केशवमिश्रः 'भूतेन्द्रभारतेशाध्याह महच्छब्दो निरर्थकः' । इति । समा यान्ति आयान्तीत्यर्थः । अनुपसृष्टस्यानुपसृष्टवदर्थः । योतकृत्यानुपसर्गाणाम् । समायान्तीति पाठस्तु साधु । महेन्द्राद्या इत्यत्र महेन्द्रास्त्वेति चतुर्मुञ्जामिश्रः पठति तदपि साधुतरम् ।

(६) प्राप्तुमिति । इच्छन्तीति चतुर्णां समूयकर्तृत्वाद्बहुवचनम् । शक्रः आग्निः वरुणो यमश्चेत्येत इत्यर्थः । तेषां मध्ये अन्यतम एकम् । पतित्वे

१ लोकपाला, महेन्द्रास्त्वा मयायान्ति (च) २ मयायान्ति (क. म. न.)

तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६

एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।

एकार्थसमुपेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७

कथं तु जातसंकल्पः क्षियमुत्सहते पुमान् ।

परार्थमीदृशं वक्तुं तैत्क्ष्मन्तु ममेश्वराः ॥ ८

देवो ऊचुः—

करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैपथ ।

न करिष्यसि कस्मात्त्वं ब्रज नैपथ भार्चिरम् ॥ ९

बृहदश्व उवाच—

एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैपथः पुनरब्रवीत् ।

सुरक्षितानि वेदमानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ १०

पतिकर्मविषये । कर्माणि त्वः । भाये वा । वरयस्व इतीकुरुष्व । पत्न्यस्य कर्तृणा
मित्रादात्मनेपदम् । एतेन ते श्रेयः रूपस्यत इति द्योत्यते । हेति अवधारणे ।

(७) एवमिति । प्राञ्जलिः प्रकृष्टोऽञ्जलिर्यस्य तथाभूतः । यद्वाञ्जलिः
सन्नित्यर्थः । वचनमात्र एकेति भयङ्गि समानेन अर्थेन कार्येण समुपेत स
मागतम् । यद्भवता दमयन्तीयरणरूप कार्ये तदेवोद्दिश्य प्राप्तमित्यर्थः । सम
वेतमिति पाठे सयद्वमित्यर्थः । प्रेषयितु नार्हथ ।

(८) अनर्हत्वे हेत्यन्तराभिधानपूर्वक क्षमामभिप्रार्थयते । तुकारोऽन
र्हत्यर्थः । कथं तु इति पाठस्तु साधीयान् । जातसङ्कल्प जात संकल्पः प्रार्थ
नीयस्त्रीविषयकोऽभिलाषो यस्य स पुमान् पुरुष कर्ता । एतेन परार्थे प्रार्थ-
नस्यात्यन्तासम्भवो द्योत्यते । क्षिय स्वाभीष्टा नारीं प्रति ईदृशं भयदुक्तसदृश
परार्थे परस्य स्वस्मान्निघ्नस्य अर्थमभिलाष कार्यं वा वक्तु उत्सहते उत्साहयान्
स्यादित्यर्थः । अशक्यसङ्गटनमेतदिति भावः । तत् नस्मात् ईश्वरा भवन्तः मम
भ्रमन्तु क्षमा कुर्वन्तु । अनुदात्तेत्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् ।

(९) करिष्य इति । हे नैपथ नल ! अस्मासु विषये । अस्मत्समक्ष
मिति यावत् । करिष्य इति संश्रुत्य प्रतिज्ञा कृत्वा । सपूरको हि शृणोतिः प्र
तिशार्थः । प्रतिज्ञान नियमाश्रवसंश्रवा इत्यमरः । कस्मात् हेतोः न
करिष्यसि अवश्य करिष्यसीति भावः । ब्रज गच्छ । अत्र यदेत्यपि काचि-
त्पाठः । चिर विलम्ब मा कुर्विति शेषः । विलम्बो मास्तु इति वा ।

(१०) एवमिति । सुरक्षितानि अत्यन्त रक्षितानि वेदमानि दमयन्त्याः
सदनानि प्रवेष्टुं कथं उत्सहे उत्सहेत्यर्थः (उत्साहयान् भवेयम्)

१ मन्वत (व ७.) २ हि (व) ३ उत्पन्न (क म.) ४ तदे पश्यामः
श्र (क) ५ अत्र ' एवमुक्त नैपथन मयवान्पुनरब्रवीत् ' इति वपुस्तकपाठः ।
६ अतः ' स देव स्वमागतानस्मान् दमयन्त्य निवेदय । भ्रमया योक्ष्यम हि
तु कुर्वेश्वरशासनम् ॥ ' इत्यधिक कपुस्तके ,

न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यपूजयन् ॥ १६

अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।

कोऽयं देवोऽथवा यश्चो गन्धर्वो वा भविष्यति ? ॥ १७

न तास्तं शक्नुवन्ति स्म व्याहर्तुमपि किञ्चन ।

तेजसा धर्षितास्तस्य लज्जावत्यो वराग्गनाः ॥ १८

अथैनं स्मयमानं तु स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।

दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ॥ १९

कस्त्वं ? सर्वानवद्याह्वा ! मम हृच्छयवर्धन !

प्राप्तोऽस्मरयद्दीर् ! ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ! ॥ २०

कथमागतं चेरे ? कथं चासि न लज्जितः ।

शुभीता अत्यन्त दुष्टाः सन्तः । 'मुर्त्याणिः प्रमदो हर्ष' इत्यमरः । नल प्रद्यु-
मानः प्रशस्तिपात्यः । एन नल न अभ्यभाषन्त निमपि नांक्तवत्यः लज्जाशी-
लत्वाच्चरय तेजसाभिभूतत्वाद्येति भावः । तु किन्तु मनसा करणभूतेन अभ्य-
पूजयन् सःकृतपात्यः ।

(१७) प्रसंगमाह । अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । गङ्गासमो नलस्य ।
अय कः देवो यश्चो गन्धर्वो वा भविष्यति । इतरैर्विधेय कथय्यासमया-
दिति भावः ।

(१८) नेति । ताः त किञ्चन किमपि व्याहर्तु पक्वम् । व्याहपूर्वो हर-
तिर्वचने । न शक्नुवन्ति स्म । 'लट् स्मे' इति ङिङर्थे लट् । अयचने हे-
तुमाह । तेजसेति । वराग्गनाः श्रेष्ठा स्त्रियो दमयन्त्याः सख्यः ।

(१९) अथेति । तु किन्तु यत्पि सख्यो नोक्तवस्तुभाषीत्यर्थः ।
अथ स्मयमानं हर्षदसन्तम् एषिद् हर्षद्वाम इत्यतो लट् : शानच् । स्मितल-
क्षणं तु ' हर्षद्विकाशिनयनं स्मितं स्यात्स्वभित्तावरम् ' इति दर्पणे । आ-
त्मनः सदृशेनेन स्त्रीणां सभ्रान्तरमात्मोक्तमानस्य स्मितोदयः । एन नलम् ।
स्मितपूर्वाभिभाषिणी स्मित पूर्वं प्राग्व्यहंसस्तथा तथा भाषितं शीलं प्रत्या-
सा दमयन्ती विस्मिता आश्चर्यं प्राप्ता सती ।

(२०) मागमाह क इति । सर्वानवद्याह्वा सद्यपि अनवद्यानि अग-
ह्याणि दोषशून्यानि मनोहराणांति यायन् अह्नानि अययवा यस्य तथाभूत
मम हृच्छयवर्धनं हृच्छयस्य मदगतस्य वर्धनं वृद्धिकारकं । वर्धयतीति वर्धनम् ।
वृद्धेर्नन्ताह्ल्युः । अमरयत् देवतुल्यं । प्राप्तः त्व कः आसि इति हे अनघ
निष्पाप ते तव । शेषे पक्षे । त्वत्त इत्यर्थः । ज्ञातुमिच्छामि ।

(२१) ज्ञातव्यान्तरमप्याह कथमेति । कथं केन प्रकारेण ? किमर्थे
मित्यर्थेऽनु निपातानामनेकार्थत्वाद्द्रष्टव्यः । न लक्षितो न दृष्टः । रक्षितमि-
त्यर्थात् । कस्तावदागमने प्रतिपन्न इति चेत्तत्राह । सुरक्षितामिति । मे देवम

सुरक्षितं हि मे वैश्व राजा चैवोपशासनः ॥ २१

एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।

नल उवाच—

नलं मां विद्धि कल्याणि । देवदूतमिहागतम् ॥ २२

देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति अक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।

तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ! ॥ २२

तेषामेव प्रभावेण प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।

प्रविशन्तं न मां कश्चिदपश्यन्नाप्यचारयत् ॥ २३

एतदर्थमहं भद्रे ! प्रेषितः सुरसूतमै ।

एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २४

इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ।

—०—

बृहदश्व उवाच—

सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।

एह सुरक्षित अतिशयेन रक्षित, तत एव चालक्षितस्य प्रवेशासम्भव इति मायः । चैवेति चार्थे । राजा भीमः उग्रशासनः उग्र भयकर शासन दण्डो यस्य (यत्कर्तृकः) तदाभूत् । शासनस्योपग्रतामवेषमाणस्य बलादपि प्रवेशासम्भव इति मायः ।

(२२) नलमिति । हे कल्याणि शोभने । इह आगत मा देवदूत नल विद्धि जानीहि । विदेरादादिकालोद् ।

(२१) देवा इति । पतिं वरय पतित्वेन स्वीकुर्वित्यर्थः । हे शोभने दमयन्ति ।

(२२) अलक्षिततयाऽऽगमने कारणमाह तेषामिति । तेषा यन्त्रादीनां प्रभावेण सामर्थ्येन कारणभूतेन अलक्षितो रक्षिभिरदृष्ट एव प्रविष्टः त्वदीय एहमित्यर्थात् उत्तरार्धे च तेषामेव प्रभावेणेत्येव एव हेतुः । न अवधारयत् न निवारयामास ।

(२३) हे भद्रे ! अह एतदर्थ एतस्मै सदेशहरणरूपाय कार्याय सुरसूतमै, देवभेष्टैः प्रेषितः त्वत्सकाशमित्यर्थात् । हे शुभे । एतत् मदुक्तं श्रुत्वा यथेच्छसि तथा बुद्धिं निश्चय कुरु ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालबोधिण्या पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

(१) सेति । सा दमयन्ती देवेभ्यः देवान् इन्द्रादीननुकल्पितुम् ।

१ इत्युक्ते नास्ति ।

प्रणयस्य यथाश्रद्धं राजन्किं वरवाणि ते ॥ १
 अहं सैव हि यन्चान्यन्ममाम्नि वसु किंपन ।
 तत्सर्वं तव विरब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २
 हसानां वचनं यत्तु तन्मां दृढति पार्थिव ॥
 त्वत्कृते हि मया वीर ! राजान सन्निपाविता ॥ ३
 यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानव ।
 विपममिं अलं रज्जुमास्थाम्ये तव फारणात् ॥ ४
 एवमुक्तस्तु वैदभ्यां नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
 तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ? ॥ ५
 •येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् ।

नमस्कृत्य तानितिशेपः । प्रहस्य हसित्वा अशक्योन्मूलनेऽपि पतिप्रतानाम-
 नुरागे हस्तप्रक्षेप देवानामाकलयन्त्या हासोन्मेप । वचनमाह प्रणयस्येति ।
 यथाश्रद्धं श्रद्धा मदीय त्वद्वत् विश्वासमनतिक्रम्य । हे राजन् । प्रणयस्य
 मय्यनुरागं कुरु । प्रपूर्वाजयतेरनुरागार्थकालोद् । अित्यादात्मनेपदं वैकल्पि-
 कम् । ते तव किं करवाणि कुर्याम् । प्रार्थनायां लोद् । अत्र यथाश्रद्धं
 देवानमस्मृत्य मा प्रणयस्येति योजयन् शिरोवेष्टनेन प्राणायामे प्रवर्तमानो
 नीलकण्ठश्चिन्तय एव ।

(२) त्वमेव ममेश्वरो नान्य इत्यात्मनोऽभिलाषं विस्पष्टयति अहमिति ।
 सैवहीति निपातसमुदायश्चार्थः । मम किञ्चन किमपि वसु द्रव्यम् अस्ति
 तत्सर्वं तव त्वदीयमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः हे ईश्वरेति । त्वं हि मम स्वामी-
 त्यर्थः । विरब्धं निर्विशङ्कं यथा तथा प्रणयः अनुरागं कुरु ।

(३) नैतत्कपटत्कापाटिकत्वं किंतु परमार्थं एवेत्याह हसानामिति ।
 हसानां वचनं त्रिपञ्चाशाध्यायान्ते समुपनिबद्धं ' दमयन्ति नलो नामे '
 त्यादि । तत् मा दहति दाहसदृशीं दशामनुभाषयति त्वग्यभिनिविष्टत्वान्म-
 नसस्ताव चानधिगतत्वादिति भावः । त्वत्कृते तव कृते त्वदर्थम् । सुप् सुपेति
 समासः । हिकारोऽवधारणार्थः । सन्निपाविता भिनिमन्यानीता ।

(४) आत्मनः प्रत्याख्यानेऽनिष्टमाह यदीति । हे मानवः समानदा-
 यिन् ह्य यदि भजमाना त्वां सेवमाना मा प्रत्याख्यास्यसि निराकरिष्यसि ।
 त्यक्ष्यसीत्यर्थः । तदाहमिति शेषः । तव कारणात् तदर्थम् । ततश्चेतश्च
 पातकं त्वय्येव निपातिष्यतीति भावः । रज्जु उद्धन्यनार्यो आस्थाय्ये आश्र-
 यिष्यामि प्राणत्यागार्थमित्यर्थः । आर्षमात्मनेपदम् ।

(५) एवमिति । नलवचनमाह तिष्ठस्त्विति । लोकपालेषु इन्द्रादिषु
 तिष्ठत्सु सत्सु मानुषं मामित्यर्थात् । कथमिच्छसि ?

(६) इतोऽपि नाहमनुरूप इत्याह येषामिति । अहं येषां लोककृता
 लोकान् कुर्यतां जनयतां पालयतां वा । क्रियासामान्यार्थकत्वात्करोते पाल-

न पादरजसां तुल्यो मनस्तेषु प्रवर्तताम् ॥ ६
 विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति ।
 त्राहि मामनवद्याहि ! वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७
 विरजांसि च वासांसि दिव्याश्चित्राः सजस्तथा ।
 भूषणानि च मुरयानि देवान्प्राप्य तु मुहूर्त्तव वै ॥ ८
 य इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य गसते पुनः ।
 हुताशमीशं देवानां का तं न वरयेत्पतिम् ? ॥ ९
 यस्य दण्डभयात्सर्वे भूतप्राणाः समागताः ।
 धर्ममेवानुच्यन्ति का तं न वरयेत्पतिम् ? ॥ १०

नार्थकता । लोकपालानामित्यर्थः । पादरजसां तुल्यः न तेषु लोकपालेषु
 मनः तव हृदयं प्रवर्तता प्रवृत्तिमद्भवतु ।

(७) ननु भो ' तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ' इति त्वमेव मे श्रेयानितिचेत्तयापि न युक्तमित्याह विप्रियमिति । मर्त्यः देवानां विप्रियं अप्रियं आचरन् मृत्युं ऋच्छति प्राप्नोति । विप्रियं धायमर्त्यो देवानां यन्मया ते पाणिग्रहणमिति नैतच्छ्रेय इति भावः । ततः किमित्याह त्राहीति । हे अनवद्याहि शोभनशरीरे ! मा त्राहि रक्ष मरणादित्यर्थात् । त्राहीति त्रायतेः ' अन्येभ्योऽपि हृष्यत ' इति विधिः सत आचारे किपि घातुत्वे लोटि रूपमिति दुष्यन्तवृत्तौ धारणदेवः प्राह ।

(८) देवानां वरणे लाभोऽपि ते भविष्यतीत्याह विरजांसीति । विरजांसि विगत रजो येभ्यस्तथाभूतानि । देवानां रजः सपर्काभावादित्यर्थः । दिवि मया वासांसि वस्त्राणि । दिव्याः स्वर्गावाः सज्जो मालाः । मुख्यानि प्रधानानि भूषणानि च मुहूर्त्तव अनुभव । वै निश्चयेन ।

(९) चतुर्णां परिपार्थक्येन प्रभावमाचष्टे य इत्यादिभिश्चतुर्भिः । योऽपि इमां कृत्स्नां संपूर्णां पृथिवीं पुनः संक्षिप्य सकोचमनुप्राप्य गसते कवलं यति व्याप्नोतीत्यर्थः । प्रलये हि ममजान् तद्दिनं भुवं धर्मसात्करोतीत्याहुः त देवानामीशं हुताशमपिम् । हुताशमिति हुताशः । धर्मसात् का पति न परमे ॥ पतित्वेन न स्वीकृतात् । सर्वा अपि स्वीकुर्युर्त्यर्थः ।

(१०) यममुपवर्णयति । यस्येति । समागताः जन्मानुप्राप्ताः सर्वे भूतप्राणा प्राणिमनुदाः । ' प्राप्नो विषयमन्दास्त्रभूतेन्द्रियगुणादमन्त्रे ' इति श्रौतम् । यस्य दण्डभयात् प्राणनमयात् हेतुभूतात् धर्ममेव अनुच्यन्ति इत्यन्ति । ' अनो रुध काम ' इति देवादिकादन्त । अनुदात्तेस्त्वञ्जगत्यात्मनेन्द्र्यानित्यप्यात्मनोऽभिपदम् । त यमम् ।

धर्मात्मानं महात्मानं दैत्यजनप्रमर्दनम् ।

महेन्द्रं सर्वदेवानां क्व तं न वरयेत्पतिम् ? ॥ ११

नियतामनिशङ्कं मनसा यदि मन्यसे ।

वरुणं लोकपालानां मुहृद्वाभ्यभिष्टं शृणु ॥ १२

नैपथेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ! ।

समाप्नुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वारिणा ॥ १३

देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते ! ।

घृणे त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्वर्षामि ते ॥ १४

तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिम् ।

दैत्येनागत्य कल्याणि ! तया भद्रं विधीयताम् ? १५

कथं हीहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः ।

(११) इन्द्रं प्रशंसति धर्मात्मानामिति । धर्मात्मानं धर्मं आत्मा मनो यस्य तथाभूतं, महात्मानं उदारमनसम् । सर्वदेवानां महेन्द्रं महान्तमधिपतिं इन्द्रम् ।

(१२) क्रियतामिति । यदि लोकपालानां मध्ये वरुणं मन्यसे बहुमन्यसे अनुमन्यसे वा । तदेति शेषः अधिराष्ट्रेण शङ्काशून्येन मनसा क्रियता इत्यमीष्टो वरुणवरणरूपोऽर्थः इत्यर्थात् । इदं सुहृद्राक्ष्यं सुहृदो मित्रस्य मे वाक्यं शृणु अनुतिष्ठेत्यर्थः ।

(१३) नैपथेनेति । अथ नैपथेन एवमुक्तप्रकारेण उक्ता सा दमयन्ती शोकजेन नलप्राप्तिरूपेण प्रतिशङ्काशयणजन्यतः शोकाज्जातेन वारिणा अभ्युज्जलेन समाप्नुताभ्यां पूर्णाभ्यामिति भावः । नेत्राभ्यां विशिष्टा सती वचः अभ्रवीत् ।

(१४) वचनमाह देवेभ्य इति । नमस्कृत्य वन्दनमात्रार्हत्वेन पतित्वायोग्यत्वादिति भावः । नमस्कृत्य दूरतः परित्यजेति वा । सहायते हि दूरतः परिहरणार्थकताऽपि नमः शब्दस्य ' नमस्ते अस्तु धन्यः ' इत्यादौ (रुद्रभाष्ये द्रष्टव्यम्) । ते तुभ्यः कर्मत्वाविवक्षणाच्चतुर्थी । त्वामिति वार्थः तेशब्दस्य निपातत्वेनानेकार्थत्वात् ।

(१५) तामिति । वेपमाना शोकावशात्कम्पमानाभ्यु वचनमाह दैत्येनेति । अत्र भवेद्यथाहार्यम् । हे कल्याणि ! दैत्येन दूतत्वेन हेतुभूतेन आगत्य मया तथा त्वदुक्तप्रकारेण विधीयतां क्रियतां ! प्रश्ने वाक्यः । नैतदुक्तरूपमिति भावः ।

(१६) अयुक्ततां विवृणोति । कथमिति । हि यस्मात् अयं च दमयन्तीवचनस्यानुष्ठानमशक्यत्वे हेतुः । प्रतिश्रुत्य परस्य कार्यं स्वीकृत्य । विशेषतश्च देवानां, कार्यमिति शेषः । प्रतिश्रुत्य । देवानामिति शेषत्वाविवक्षायां षष्ठी । देवेभ्यः प्रतिश्रुत्येत्यर्थः । षष्ठी च नामेव कल्पयति ।

परार्थे यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे ॥ १६ ॥
 एष धर्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता ततः
 एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे ! विधीयताम् ॥ १७ ॥
 ततो वाष्पाकुलां वाचं दमयन्तीं शुचिस्मिता ।
 प्रत्याहरन्तीं शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 उपायोऽयं मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर ।
 येन दोषो न भविता तव राजन्कथंचन ॥ १९ ॥
 त्वं चैव हि नरश्रेष्ठ ! देवाश्चेन्द्रपुरोगमाः ।
 आयान्तु सहिता सर्वे मम यत्र स्वर्गवरः ॥ २० ॥
 ततोऽहं लोकपालानां सन्निधौ त्वां नरेश्वर ।

कैय प्राचाम् । इह भवत्सकाशे स्वार्थे आत्मनः कृते इह भवत्सकाशे कथ-
 मुत्सहे उत्साहवान् भवेयम् । नैतच्छक्यं च युक्तत्वं चेति भावः । परार्थे
 इत्येव त्वत्सैव प्रपञ्चः । परे हि देवाः तेषामर्थे प्रयत्न आरभ्येति । परार्थे
 प्रयत्नमारभमाणस्य तेनैव स्वार्थसाधनमत्यन्तमेवान्याय्यमिति नैतच्छक्यं
 पटनमिति भावः ।

(१७) ननु श्रोः स्वार्थोऽप्ययं धर्म एव परमनोरथपूरकत्वादिभ्य इति-
 योः शोऽप्यमपि स्वार्थलक्षणे धर्मो ममान्यतोऽपि मुपाय इत्याह एष इति ।
 यदि एष भवत्युक्तः स्वार्थो धर्मः, तदाऽयं मम ततः देवकार्यभूषाधनादपि
 मयिता अवश्यं भावीत्यर्थः । देवकार्यमपि हि मया प्रार्थितं मे स्वार्थं एवेति ।
 यथेति शेषः । हे भद्रे यथा एव मदभिप्रेतप्रकारं स्वार्थं करिष्यामि साधयि-
 ष्यामि तथा विधीयतां त्यजेति शेषः । वरय शत्रादीन् येन मे कार्यं संप्रयेतेति भावः ।

(१८) तत इति । ततः शुचिस्मिता, शुचि शुभनिर्दोष या स्मितां म-
 न्दहासो मत्साराधामुक्ता दमयन्तीं कर्त्री वाष्पाकुला वाचैः आहुलां निरुद्ध-
 कण्ठत्वादिस्त्रिगुणित्वार्थः । वाचं व्याहरन्तीं वदन्तीं शनैः शनैः ।
 अभ्यवर्तमानां मम कन् प्राकट्येतित्यक्तं स्वार्थं । नलं राजानं अब्रवीत् ।

(१९) यद्यममाह उपाय इति । हे नरेश्वर राजन् नल मया अयं
 यथ्यमात्र उपायः । मत्सर्त्रीकारोपायः निरपायः कषायशून्यः निरवशः (अग-
 र्हितः) इति बहुवचनः । दृष्टः विचार्यार्थोपाय इत्यर्थः । येनोपायेन कथ-
 यन केनापि प्रकारेण ते दोषो न भविता । भवतेर्दुर् ।

(२०) उपायं निर्दिशति एव चेति । त्वं च इन्द्रपुरोगमाः इन्द्रः
 पुरोगमः पुरःसते येना ते देवाभ्येतेते सर्वे सहिता मिथिताः सन्तः यत्र
 मम स्वर्गवररात्रायान्तु ।

(२१) ततो विमिश्राहता इति । लोकपालानां इन्द्रादीनां सन्निधौ
 गमो । हे नरेश्वर नरश्रेष्ठ । 'इत्युत्तरपदे एवमप्युद्गम्यमभ्युपगम्य' ।

वरयिष्ये नरव्याघ्र ! नैवं दोषो भविष्यति ॥ २१
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो राजा विशांपते ।
 आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ २२
 तमपश्यंस्तथाऽऽयान्तं लोकपाला महेश्वराः ।
 दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्वृत्तान्तं सर्वमेव तम् ॥ २३
 कश्चिद्दृष्ट्वा त्वया राजन्दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 किमगर्वाच्च नः सर्वान्वद भूमिपतेऽनघ ! २४

नल उवाच—

भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
 प्रविष्टः सुमहाकक्षं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतम् ॥ २५
 प्रविशन्तं च मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः ।

पुंसि श्रेष्ठार्यगोचराः ' इत्यमर एवं अनेन प्रकारेण ते दोषो न भविष्यति ।
 मयैव ते परिणीतत्वेन त्वयि दोषारोपस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः । '

(२२) एवमिति बृहदश्वोक्तिरियम् । वैदर्भ्या दमयन्त्या । विशांपते
 राजन् युधिष्ठिर ! समागता अत्मना सम मिलिताः ।

(२३) तामिति । महेश्वराः महासामर्थ्यशालिनः । त दमयन्तीविषयकम् ।

(२४) कश्चिदिति । कश्चिदित्यभीष्टप्रश्ने । हे अनघ निष्पाप भूमिपते
 राजन् नल सर्वान् नः आस्मान् किं अब्रवीत् उत्तरयामास तद्वद ।

(२५) भवद्भिरिति । भवद्भिः आदिष्टः आहूतः अह दण्डिभिः दण्ड-
 यद्भिः कञ्चुकिभिर्निर्ययः । स्थविरैर्वृदैः पुरुषैः वृत व्याममित्यर्थः । एतेन
 दुष्प्रवेशत्व गम्यते । सुमहाकक्ष सुतरा महत्यः कक्षाः प्रकोष्ठका यत्र तत् ।
 दमयन्त्या निवेशन गृहम् । प्रविष्टः ।

(२६) प्रविशन्तमिति । तत्र गृहे प्रविशन्त मा ता पार्थिवसुतां राज्ञः
 पुत्रीं ऋते विना कश्चित्कोपि नरः पुरुषः कर्ता भवतामेव तेजसा प्रभावेण
 हेतुभूतेन न दृष्टवान् । नरशब्दस्य अनुप्यसामान्यवाचकत्वाद्गीकारे तु ' स-
 ख्यश्चास्या मया दृष्टा ' इत्युत्तर पक्ष विरुध्येत । नरो न दृष्टवान् नार्यस्तु
 काश्चिद् दृष्टव्य एवेति भावः । अत्र दमयन्तीमृत इति ' ततोऽन्यत्रापि
 दृश्यते ' इति तार्किकाद्वितीया । हरदत्तस्तु पदमस्यार्थं " अन्याराधितार्तं '
 इतिसूत्रे ' कथं तर्हि यत्किञ्चिद्राजसूयमृते सोम ' मिति ? च्छान्दसत्वात् ।
 कथं ' न मामृते राम रमेति वाल्मी ' ' क कर्म प्रप्लवस्त फलति पुरुषारा-
 धनमृते । ' इति । " निरङ्कुशाः कवयः " इत्याह । कौस्तुभे दीक्षितचरणस्तु
 ' एवमन्येऽपि (प्रयोगाः) दक्षिणहणात्पाघनीयाः । तद्यथा ' चैत्रं याव-
 ष्ठीतामिति । ' फलति पुरुषाराधनमृते ' इति च । तथा च चान्द्रसूत्रं
 ' ऋते द्वितीया च ' इति । चकारात्पञ्चमी । ' इत्याहुः । संदश्यते चैतन्चा-
 न्द्रगूत्र चान्द्रव्याकरणस्य द्वितीयाध्याये प्रथमे पादे पदशीतितमम् । चान्द्रः

ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥ २६
 सख्यश्चास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ।
 विस्मिताश्चाभवन्सर्वा दृष्ट्वा मां विबुधेश्वराः ॥ २७
 वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुजिरानना ।
 मामेव गतसंकल्पा वृणीते सा सुरोत्तमाः ॥ २८
 अत्रर्वाच्चैव मां वाला आयान्तु सहिताः सुराः ।
 त्वया सह नरव्याघ्र ! मम यत्र स्वयंवरः ॥ २९
 तेषामहं सन्निधौ त्वां वरयिष्यामि नैषध ! ।
 एवं तव महानाहो दोषो न भवितेति ह ॥ ३०
 एतान्देव विबुधा यथावृत्तमुदाहृतम् ।

- वृत्तिकारश्च ' ऋतेऽन्धेन योगे द्वितीया भवति पञ्चमी च । ' इति व्याच-
 ख्यौ । शाकटायनोऽपि ' पञ्चमी चते ' (१।३।१९१) इत्याह । जेनेन्द्रोपि
 ' का (पञ्चमी) चते ' (१।४।४६) इत्येव सन्वयमाप्त । योपदेवस्तु
 ' धिक्समये ' त्यादिना ऋतेयोगे द्वितीया प्रविधाय ' मुक्तिर्नतैऽन्युतोपास्ति ' इत्युदाहरति । तदेव व्याकरणान्तरसंवादाद्दीक्षितमतमेव ज्ञाय इति द्रष्टव्यम् ।
 दुर्धटवृत्तौ धरणदेवस्तु ' ऋते द्वितीये ' ति कश्चित् । तत्र । ' अन्यारादितरर्त ' इतिप्रतिपदपञ्चमीनामकहेतोरदर्शनात् । तस्मात् ' द्वितीयेति ' योगविभागः क-
 र्त्तव्यः । ऋतेयोगे द्वितीयार्थम् । इत्याह ।

(२७) वास्ता नार्य इत्याह सख्य इति । च किंच हे विबुधेश्वराः विबुधानां देवानामीश्वरा । मयाऽस्या दमयन्त्याः सख्यो दृष्टाः । अहं च ताभिः उपलक्षितो दृष्ट ।

(२८) वर्ण्यमानेभ्यति । हे सुरोत्तमा देवभेष्टाः । चकारोऽप्राप्यर्थः मया भवत्सु वर्ण्यमानेषु सत्स्वपि गतसंख्या गतौ निशतः । सकल्पो भय-
 क्षिरस्या उदाहो भवत्वित्येव रूपो मदीयो मानसव्यापारो यथा तथाभूता सती सा मामेव वृणीते यदपि । ' गत विनातयातयो ' इति मेदिनी । मामिदं गतं गतेन वा सख्यः । मा गतः सकल्पो वाञ्छा मन इति यावत्तस्यास्तथाभूतेत्यर्थः ।

(२९) ततः क्रिमित्याह अत्रर्वादिदि । चैनेत्यवश्यमुदाहरणार्थे । वासां पोदशकर्मयस्या दमयन्ती अत्रर्वात् । यचननाह आयादितरिति । एतन्न निशेन पतेन व्याख्यातप्राय स्पष्टार्थम् ।

(३०) तेषामिति । तेषां देवानाम् । हे महानाहो एन एतेन प्रका-
 रेण ते दोषो न मरिता इति अत्रर्वादित्यनेन सख्यः । इत्ययमार्थः ।

(३१) एतानादिनि । हे विबुधा ! देवा ! तत्र यथावृत्तं गृत्तं जातं भनदिरम्यवती । यथाभूतं तद्वत् गन् एतावत् । एतत्प्रमाणं यस्य तथाभूतम् । माभातिर्दिन्युत्तमधिर्न यत्तयं । तथ गतः उदाहृत उपन्यसो निवेदित-
 मितार्थः । येषे अपक्षिणे कर्माणि अग पर कर्तव्यानि तेषां । हे विबुधेश्वराः

मया शेषे प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ ३१
इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
पदपञ्चाशोऽध्यायः ।

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ।

बृहदश्र उवाच—

अथ काले शुभे प्राप्ते त्रिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
आजुहाव महीपालान्भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १
तद्गुत्या पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।
त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २
कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।
विविशुस्ते नृपा रङ्गां महासिंहा इवाचलम् ॥ ३

देवानामधिपतय' । तृतीया यौवनरूपैव दशा येन ते त्रिदशा । 'त्रिदशा वि-
शुधा' सुरा' इत्यमर' । भवन्त प्रमाण कर्तव्याकर्तव्यनिश्चये प्रमाणभूता
इत्यर्थः । अतः परमपि यद्भवद्भिरादिश्येत तदवश्यं प्रमाणीकरिष्यामीति भावः ।
इति बालशोधिन्या पदपञ्चाशोऽध्यायः ।

(१) अथेति । अथ नलप्रतिगमनानन्तरं शुभे निर्दोष इत्यर्थः । काले ।
स च कालः कल्पसूतकारैः प्रदर्शितः । यथा गोभिल—उदगयने पूर्वपक्ष
इत्यादि । दोषाश्च शुकशुक्रास्तादयः । पुण्ये शुद्धे त्रिथौ चान्द्रादिने । रिक्ता-
त्वप्रभृतयश्च तिथिदोषाः । तद्विरहितत्वं च तस्या शुद्धत्वम् । श्रान्तिवृत्तस्य
द्वादशो भागो राशिः । तस्य च त्रिंशद्भिर्भागा अशाख्या । अमानास्याया
सूर्याचन्द्रमसावेकस्मिन् राशावेकस्मितेवाशे भवतः । ततः प्रत्यहं चन्द्रमा
द्वादशांशानुपभुङ्क्ते । सोऽयमस्योपभोगकालस्तिथिरित्याख्यायते । तदाह
सूर्यः 'अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी । भागेर्द्वादशभिस्तस्या-
स्तिथिश्चन्द्रमसः दिनम् ॥' इति । क्षणे मुहूर्तं पुण्य इत्यनुवर्तते । आजुहाव
आहूतवान् । आहूपूर्वात् ह्ययत्तेर्लिट् । स्वयंवरे स्वयवरार्यम् । निमित्ते सप्तमी ।
(२) तदिति । तदाह्वानम् । हृच्छयपीडिता मदनेन पीडिताः ।
त्वरिताः सजातत्वरः । अभीप्सवः अभ्याप्तुं प्राप्तुमिच्छवः । 'आपू-
ष्यधामीत्' इत्याप्रोतेः सनीत्वाम्यासलोपो ।

(३) कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य स्तम्भे रुचिरमनोहरम् । तोरणेन
बाहिर्द्वारेण बन्दनमालिकया वा विराजितम् । महासिंहा अचल पर्वत तद्वर्ति-
वनमिवेति यावत् । इव रङ्गं सभामण्डपं विविशुः प्रविष्टवन्तः । उपमालङ्कारः ।

तत्रासनेषु विविधेष्वासीनाः पृथिवीश्रितः ।
 सुरभिस्रग्धराः सर्वे प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४
 तां राजसमितिं पुण्यां नागैर्भोगवतीमिव ।
 संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ॥ ५
 तत्र स्म पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः ।
 आकारवर्णसुश्लक्षणाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ६
 सुकेशान्तानि चारुणि सुनासाक्षिभुवाणि च ।
 मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ७
 दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
 मुष्णन्ती प्रमया राज्ञां चक्षुषि च मनांसि च ॥ ८
 तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
 तत्र तत्रैव सक्ताऽभून् च चाल च पश्यताम् ॥ ९

(४) तत्रेति । सुरभिस्रग्धराः सुरभीणां सुगन्धानां ' सजां मात्यानां धरा धारकाः । ' प्रमृष्टेति । प्रमृष्टानि प्रकर्षेण विमुद्धानि मणिकुण्डलानि येषां ते । सर्वे पृथिवीश्रितः राजानः आसीना उपविष्टा इत्यर्थः ।

(५) सामिति । नागैः सर्पनिघ्नैः भोगवती शेषस्य नगरी इव, व्याघ्रैः गिरिगुहा पर्वतस्रगन्धर्वां गुहामिव वा पुरुषव्याघ्रैः पुरुषश्रेष्ठैः संपूर्णाम् । तां पुण्यां पवित्रां राजसमितिं राज्ञां समाम् । अतः पर ' प्राविवेश नलो देवैः पुण्यश्लोको नराधिप । ' इति कपुस्तकेऽधिक पदार्थम् आवश्यक चानेतत् । अन्यथा हि साकाङ्क्षमेव वास्य भवतीति । स्पष्टार्थं चेतत् ।

(६) तत्रेति । तत्र रङ्गे परिघस्य अर्गलाया उपमा सादृश्यं येषां ते परिघवदायताः पुष्टाश्चेत्यर्थः । पीना स्थूलाः बाहवो राजा भुजाः । आकारवर्णसुश्लक्षणाः आकारेण वर्णेन च मुदृष्टाः सुतरां मनोहराः । ' श्लक्ष्ण मनोहर ' मित्युणादिकोपः । पञ्चशीर्षा पञ्चशीर्षाणि पटा येषां तथामता उरगाः सर्पा इव । उरगा हि ते गच्छन्तीति । उपमालङ्कारः ।

(७) सुकेशान्तानीति । सुकेशान्तानि शोभनः केशानां शिरसिजानामन्तः प्रान्तो येषु तथाभूतानि । प्रसाधितत्वात्केशानाम् । चारुणि मनोहराणि । सुनासाक्षिभुवाणि अर्ध्याणि च भुवक्षाक्षिभुवाणि । ' अचतुरविचतुरे ' त्यादिनिपातनाद्भुव उवद् अत्र समासान्तः । शोभना नासा चाक्षिभुवाणि च येषां तथामूतानि । दिवि आकाशे ।

(८) दमयन्तीति । प्रमया शरीरदीप्त्या करुणभूतया राज्ञां चक्षुषि च मनांसि च मुष्णन्ती अपहरन्ती आत्मैकतानानि कुर्वतीत्यर्थः ।

(९) तस्या इति । तस्या दमयन्त्याः गात्रेषु अवयवेषु । तेषां राज्ञाम् ।

१ पूर्णा (क) २ अत्र परं ' प्राविवेश नलो देवैः पुण्यश्लोको नराधिप । ' मयाधिकं कपुस्तके । ३ सुनामानि शुभानि च (च, क)

ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।

ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीन् ॥ १०

तान्समीक्ष्य ततः सर्वाभिर्विशेषाकृतीन्स्थितान् ।

संदेहादथ वैदर्भी नाभ्यजानन्नलं नृपम् ॥ ११

यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं नृपम् !

सा चिन्तयन्ती बुद्धयाऽथ तर्कयामास भाविनी ॥ १२

कथं नु देवाज्जानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ।

एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ॥ १३

श्रुतानि देवलिङ्गानि तर्कयामास भारत ! ।

• (१०) तत इति । हे भारत युधिष्ठिर । अयं प्रवेशोत्तरं ततः तस्मिन् रङ्गे । सप्तम्यर्थे तसिः । राज्ञां नामसु संकीर्त्यमानेषु । उच्चार्यमाणेषु । कृत संशब्दन इत्यतश्चोरादिकात्कर्मणि लटः शानच् । उपधायाश्चेतीत् । उपधायां चेति दीर्घः । तुल्याकृतीन् तुल्याः समाना आकृतयो येषां तथाभूतान् पञ्च पुरुषान् । चतुर्भिर्लिङ्गाद्यैर्देवैरपि नलरूपस्य धृतत्वादिति भावः ।

(११) तानिति । ततः तान् सर्वान् निर्विशेषाकृतीन् । निर्गतो विशेषो भेदो याम्यस्तथाभूता आकृतयो येषां तथाभूतान् स्थितान् विद्यमानानिति यावत् । संदेहात् संशयात् हेतोः । नलं नृपं न अभ्यजानन् सोऽयमिति न शतयती । अभिपूर्वो हि जानातिः पूर्वं दृष्टस्य लक्षणादिना ज्ञाने । सर्वेषामपि समानरूपतयाऽथ वा नलोऽयं वेति शत्रुं न प्रबभूवेत्यर्थः ।

(१२) अभिज्ञानाभावे हेतुं विस्पष्टयति यं यमिति । तेषां समानाकाराणां पञ्चानां मध्ये यं यं ददृशे दृष्टवती । आर्यमात्मनेपदम् । तं तं नलं नृपं मेने । समानत्वास्वरूपस्येति भावः । अत एव च संदेहमाप्तयती । अयं भाविनी भावो लीलाऽस्त्यस्यां सा सुन्दरीत्यर्थः । दमयन्ती । ' क्रियालीला-पदार्थेषु ' इति भावशब्दाधेयं मेदिनी । भामिनीति पाठे कोपनेत्यर्थः । भामौ हि क्रोधः । न चायमनोचितः पाठः । प्रकृतानुपयोगात् । चिन्तयन्ती विचारयन्ती सती बुद्ध्या करणभूतया तर्कयामास नलविषयकं तर्कं कृतवतीत्यर्थः । अयं नल एतल्लक्षणं विशिष्टत्वादित्वादिकमनुमानं कृतवतीत्यर्थः ।

(१३) तर्कतोऽयं विशिष्टते नले दुःखमेव प्रापेत्याह कथमिति । विद्यां जानीयां वेत्तेर्ज्ञानार्थात्लिङ् । वैदर्भी दमयन्ती । भृशदुःखिता भृशं अत्यन्तं दुःखिता सतीत्युत्तरेण स्रग्धरः । विज्ञातुमशक्यत्वाच्चलस्येति भावः ।

(१४) श्रुतानीति । हे भारत ! श्रुतानि बुद्धेभ्यः समाकर्णितानि देवलिङ्गानि देवानां चिन्तानि (लक्षणानि) तर्कयामास । ऊहितवती विचिन्त्य

१ निह (क. म. न.) निव (च) २ अत्र. पर ' निर्विशेषवयोवैपरीत्याणां तत्र भां शुभा । ' इत्यधिकं चतुस्तकं ' तत्समीक्ष्य ततः सर्वाभिर्विशेषाकृतीनिव । संदेहादथ वैदर्भी नाभ्यजानन्नलं पतिम् । ' इति तु चतुस्तकं । भामिनी (क)

यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निपधाधिपः ॥ १९
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ।
 यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ॥ २०
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव परिशन्तु मे ।
 स्वं चैव रूपं कुर्वन्तु लोकपाला महेश्वराः ॥ २१
 यथाऽहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।
 निश्चयं दमयन्त्यास्तत्करुणं परिदेवितम् ॥ २२
 निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैपथे ।
 मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च नैपथे ॥ २३
 यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्ये लिङ्गधारणे ।
 साऽपश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदानस्तब्धलोचनान् ॥ २४
 हृषितस्रजोजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिम् ।

तैः स निपधाधिपो नल एव मे भर्ता पतिर्विहितः । एतच्च नलरूपधारित-
 यैव दमयन्तीमपहर्तुं प्रवृत्तिर्देवानामभिद्योतयति ।

(२०) तेनेति । यथा यस्मात् मया नलस्य आराधने प्राप्तिनिमित्तम् ।
 ' चर्मणि द्वीपिन हन्ती ' स्यादिवत्सत्तमी । ' आराधन पाकप्राप्त्योः साधने
 तोषणेऽपि च ' इति हैमः । इदं स्वयवरूपमित्यर्थः । एतच्च ' स्व चैव हि नर-
 श्रेष्ठ , इत्यादिना (अ. ५३-५. २०-२१) दमयन्तीवचनेन प्रतीयते ।

(२१) तेनेति । लोकपाला. कर्तार स्व स्वीय, कुर्वन्तु प्रकटयन्तु—

(२२) यथेति । यथा येन स्वरूपप्रकटनप्रकारेण अहं पुण्यश्लोकप्रवि-
 श्चकीर्तिं नराधिप राजान नल अभिजानीया अभिज्ञानविषयं कुर्याम् । तत्
 दमयन्त्याः करुण हृदयद्रावक तत्पूर्वोक्तं परिदेवितं विलापम् । परिपूर्वाद्देवतेर्न-
 पुंसके भावे क्त इति क्तः । निश्चयं श्रुत्वा—

(२३) निश्चयमिति । परम उत्कृष्ट आच्यन्तिकमिति यावत् निश्चय, नै-
 पथे निपधानामधिपतौ नले तथ्य पारमार्थिक अनुराग, मनसो विशुद्धि अ-
 त्यन्तशुद्धता, बुद्धि, ज्ञान, भक्ति (देवेषु) प्रेम, नैपथे राग दमयन्तीविषयक-
 मनुराग च दृष्ट्वेति शेषः । उभयोरपि परस्परगत प्रेम सवीक्ष्येत्यर्थः ।

(२४) यथोक्तमिति । देवा यथोक्तं तस्या उक्तं वचनमनातिरुम्य तद्व-
 चनानुसारेणेत्यर्थः । लिङ्गधारणे लिङ्गानां देवमानुपाचिन्हाना धारणे अव-
 धारणे सामर्थ्यं तस्या इति शेषः । चक्रिरे । ततश्च सा दमयन्ती कर्त्री सर्वान्
 विबुधान् अस्वेदान् स्वेदरहितान् स्तब्धलोचनान् स्तब्धानि अनिमिषत्वाग्निमेवो-
 न्मेघशून्यतया स्तब्धवद्भासमानानीत्यर्थः लोचनानि नेत्राणि येषां तथाभूतान् ।

(२५) हृषितेति । हृषितस्रजोजोहीनान् हृषिता विकसिता अम्लाना
 इति यावत् स्रजो माल्यानि येषां ते च ते रजोभिर्हीनाश्च धूलिसर्पकशून्याश्च
 तान् । क्षितिं भूमिं अस्पृशतः । स्पृशतेः स्पर्शार्थकाल्लटः शता । एव भूतान्

१ पुण्यन्तु (क) २ अम्लान (क) अहृषितस्रजो हीनान् (च)

आश्वासयद्वरारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥

यत्वं भजसि कल्याणि ! पुमांसं देवसन्निधौ । ३१

तस्मान्मां विद्धि भर्तारमेतं ते वचने रतम् ॥

यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते ! । ३२

तावच्चयि भविष्यामि सत्यमेतद्वीमि ते ॥

दमयन्ती तथा वाग्भिर्भिवन्त्य कृताञ्जलिः । ३३

तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ।

तानेव शरणं देवाञ्जग्मतुर्मनसा तदा ॥ ३४

वृते तु नैपथे भैम्या लोकपाला महौजसः ।

प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ ३५

प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।

(३१) आश्वासयदिति । वरारोहां वर उत्तम आरोहं श्रोणी यस्यास्तां मुन्दरीमित्यर्थः । ' श्रोण्यामप्यारोहो वराञ्जियाः ' इत्यमरः । प्रहृष्टेन अन्तरात्मना अन्तरिन्द्रियेण मनसा उपलक्षितः । उपलक्षणे तृतीया । आश्वासयत् वाग्भिः मुञ्जितां चकार । याच आह यदिति । हे कल्याणि शोभने दमयन्ति त्वं यद्यस्मात् देवसन्निधौ इत्यात्मनि दमयन्त्या प्रणयपक्षपातातिशयो द्योत्यते । पुमांसं मनुष्यं माम् । ' स्युः पुमांसं पञ्चजना ' इति मनुष्यपर्यायेध्वमरः । भजसि सेवसे स्वीकरोपीत्यर्थः ।

(३२-३३) तस्मादिति । तस्मान् एतं मां ते वचने रतं त्वदाशयां रममाणमित्यर्थः । भर्तारं पतिं विद्धि जानीहि । च किंच हे शुचिस्मिते मे देहे यावत्प्राणा धरिष्यन्ति अवस्थास्यन्त इत्यर्थः । धृन् धारण इत्यस्य प्रेयणाया निवृत्तौ रूपम् । तावत् त्वयि भविष्यामि प्रभविष्यामि । तव प्रभुर्भविष्यामि । ते पतिर्भविष्यामीत्यर्थः । त्वामाटभ्य वसंतमानो भविष्यामीति वार्थः । ते तुभ्यम् । संप्रदानत्वेन विवक्षणाच्चतुर्थी, तथा यथा नलस्तामेव दमयन्ती (नल) वाग्भिः अभिवन्त्य संपूज्येति यावत् । अभिनन्द्येति पाठस्तु साधीयान् । अभिनन्दितं कृत्वेत्यर्थः । कृताञ्जलिः आसीदिति शेषः ।

(३४) ताविति । परस्परतः अन्योन्यस्मात् हेतुभूतात् प्रीतौ दृष्टौ । तौ दमयन्तानिलौ अग्निपुरोगमान् आग्निः पुरोगमः पुरःसरो येषु तान् देवान् दृष्ट्वा तानेव जनसा शरणं जग्मतुः ।

(३५) वृते इति । महौजसः महत् ओजः प्रभावो येषां ते सर्वे लोकपाला इन्द्राद्याश्चत्वारः । तेपामेव सन्निहितत्वात् । प्रहृष्टमनसः प्रहृष्टं प्रमुदितं मनो येषां तथाभूताः सन्तो नलाय अष्टौ वरान् ददुः ।

(३६) वरानाह प्रत्यक्षमिति । प्रीयमाणः प्रीतिं (' हर्ष ') प्राप्तुवन् शचीपतिः इन्द्रः यज्ञे प्रत्यक्षदर्शनं आत्मनः साक्षाद्दर्शनं, अनुत्तमां नास्त्युत्तमां

नैपधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ ३६

अमिरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैपधः ।

लोकानात्मप्रभाञ्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३७

यमस्वन्नरसं प्रादाद्धर्मं च परमां स्थितिम् ।

अपांपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैपधः ॥ ३८

स्रजश्चोत्तमगन्धाढ्याः सर्वे च मिथुनं ददुः ।

वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ३९

पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विताः ।

यस्यास्तथाभूता शुभा शोभना गति स्वर्गादिभ्योऽप्राप्तिं च ददौ ।

(३७) अग्निरिति । अग्निः कर्ता यत्र यस्मिन्प्रदेशे नैपधो वाञ्छति इच्छति तत्रेति शेषः आत्मभय आत्मनो (यत्नेः) भव प्रादुर्भाव प्रादात् । किंच हुताशनः हुतमशन यस्य स यद्गिनः आत्मप्रभान् । आत्मनः स्वस्य प्रभेय प्रभा येषां तान् । अग्निवत्प्रकाशमानानित्यर्थः । लोकान् स्वर्गादीन् ।

(३८-३९) यम इति । यमः अन्नरस अन्ने रस आस्वादावैशेष्ये प्रादात् । यद्यदन्न नलो निष्पादयिष्यति । तत्र तत्र रसविशेष उत्पत्स्यत इति यत्र प्रायच्छदित्यर्थः । धर्मे परमां श्रेष्ठां मात्यान्तिकीमिति यावत्सुरिधति अवस्थानम् । अपां जलानां पतिर्वरुणः यत्र नैपधो वाञ्छति तत्र अपां जलानां भावमुत्पात्ति प्रादात् । यत्र जलो वाञ्छेत्तत्र जलमुत्पद्येति वरं प्रादादित्यर्थः । च किंच उत्तमगन्धाढ्याः स्रजो मास्यानि च प्रादात् । अत्र वरप्रदानस्यैव प्रस्तुतत्वात् ‘नैपधाभीष्टानां स्रजां उत्तमगन्धाढयस्य भविष्यती’ति वरप्रादादित्यर्थः । शक्रश्च चात्र पुष्पसहतिपर लक्षणया । अत्र एष प्रोक्तमुत्तरं (७५ तमेऽध्याये) ‘मृगमानानि पाणिभ्या तेन पुष्पाणि नान्यथा । भूय एव मुगन्धीनि दृषितानि मयन्ति हि ॥’ इति अत एव च प्रत्येकं द्वयोर्द्वयोर्वरयोः स्रशिष्टितान् च्छाष्टानां वरणा प्रदानमुपपद्यते । सर्वे चत्वारोऽपि देवाः प्रत्येकं मिथुनं ददुः द्वौ द्वौ वरावित्यर्थः । ददुः । अत्येति शेषे गृहीतः अस्मै इत्यर्थः । त्रिदिवः तृतीयं लोकं स्वर्गम् । ‘त्रिदिवविदशात्तयाः’ इति स्वर्गस्यैव नाम्नः । इतः परं च श्लोकचतुष्टयमभिष्टुः पुरातनं सद्रथं, तच्च न म्हात्म्यायो प्रथिमत्वात् ।

(४०) पार्थिवा इति पार्थिवा अग्रे राजानः अत्र चल्हय दमयः स्थायः मित्राः अनुभूय दृष्ट्वा विराट्महोत्सवमनुभूयेत्यर्थः । विस्मयान्विताः आश्चर्ययुक्ताः । आश्चर्यं न करारादिवाहमहोत्सवस्येति भावः । गार्दताः अनु-

दमयन्त्याश्च मुदिता प्रतिजगमुर्यथागतम् ॥ ४०
 गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ।
 विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ॥ ४१
 उष्य तत्र यथाकामं नैपधो द्विपदांवरः ।
 भीमिन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम् ॥ ४२
 अवाप्य नारीरत्नं तु पुण्यश्लोकोपि पार्थिवः ।
 रेमे सह तया राजञ्छच्येव बलवृत्रहा ॥ ४३
 अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोऽशुमानिव ।
 अरञ्जयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ॥ ४४
 ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुपः ।

रूपदाम्पत्यावलोकनादिति भावः । यथागत आगतमनतिक्रम्य यथा आग-
 तास्तथैवेत्यर्थः । अत्र च विवाहपदेन वरणमात्रं विवक्षितं नैव तु संस्कारः ।
 उत्तरन पुनः संस्कार एव विवक्षितः । यद्वा विवाहानुभूय भाविन मनसा
 निश्चित्येयः । विस्मयान्विताः देवानपि परित्यज्य नलस्य वरणादिति भावः ।
 (४१) गतेष्विति पार्थिवेन्द्रेषु नृपश्रेष्ठेषु प्रीतो हृष्टः । विवाह एतदाख्यं
 संस्कारं कारयामास पुरोहितेनेति शेषः ।

(४२) उप्येति । द्विपदा मनुष्याणां मध्ये वरः श्रेष्ठः । पद्भित्यादिना
 पादस्य पदादेशः । नैपधः तत्र भीमस्य नगरे यथाकामं यथेच्छ उष्य वासं
 कृत्वा । कत्वो ल्यप् । अत्र न्यासः “ वा च्छन्दसी ” तिवाच्ये ‘ कत्वापि-
 च्छन्दसी ’ ति वचनमसमासेऽपि ल्यबर्थे, तेन ‘ अर्च्यं देवानागतं ” इति ।
 ‘ छान्दसा ’ अपि क्वचिद्भाषायां प्रयुज्यन्ते इति भाषायामपि सिद्धमिति दुर्घ-
 टवृत्तौ शरणदेवः प्राह । एष च विधिः प्रामाणिकप्रयोगसिद्ध्यर्थो न तु प्रयु-
 त्थ्यर्थ इति द्रष्टव्यम् । समनुज्ञातः सम्यक् प्रदत्ताभ्यनुज्ञः । स्वकं स्वीयम् ।

(४३) अवाप्येति । तुः पादपूरणार्थः । अपि किञ्च पुण्यश्लोकः पार्थिवो नलः । नारीरत्नं स्त्रीषु श्रेष्ठा दमयन्तीम् । ‘ रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि ’ त्यमरः ।
 अवाप्य प्राप्य । हे राजन् युधिष्ठिर ! बलवृत्रहा बलस्य नृपस्य च हन्ता इन्द्रः
 शक्त्या इव तया दमयन्त्या सह रेमे विहृतवान् ।

(४४) अतीवेति । अंशुमान् सूर्य इव भ्राजमानः प्रकामानः अतीव
 अत्यन्तं मुदितो हृष्टो वीरो राजा नलः धर्मेण न्यायेन । ‘ धर्माः पुण्ययम-
 न्याये ’ त्यमरः । परिपालयन् प्रजा अरञ्जयत् अनुरागयुक्ताः कृतवान् ।

(४५) ईज इति । चापीति चार्थे किचेत्यर्थः । नाहुपः नाहुपस्य पुत्रः ।
 शिवादेराकृतिगणत्वादण् । ‘ यतिययातिसयात्ययातिवियतिवृत्तिसशा नहुपस्य
 पदपुत्रा महाबलभारकृमा बभूवुः । ’ इति विष्णुपुराणम् (४-१०) यया-
 तिरिव अश्वमेधेन अश्वः मेध्यते हिंस्यतेऽस्मिन् अश्वमेधो यशधिशेषः तेन
 ‘ प्रकृत्यादिभ्य उपसख्यान ’ मिति तृतीया । ईजे यागं कृतवान् । यजेर्लिट् ।

अन्यैश्च बहुभिर्धीमान्कृतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ४५

पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ।

दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ४६

जनयामास च ततो दमयन्त्यां महामनाः ।

इन्द्रसेनं सुतं चापि इन्द्रसेनां च कन्यकाम् ॥ ४७

एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ।

ररक्ष वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ४८

इति श्रीसन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ।

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

वृहदश उवाच—

धृते तु नैपथे भैरव्या लोकपाला महौजसः ।

यान्तो दृढशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १

यद्विस्वपीति सप्रसारणम् । अश्वमेधश्च 'लघुणविशेषाक्रान्तमश्व सप्रोक्ष्य कपाले जयपद्मबद्धाश्चजेत् । तदक्षयं च पुण्यविशेषं नियोजयेत् । सवास-
रान्तेऽध्वे आगते सति, अथवा केनापि स्रद्धे युद्धकृता तमानीय, यथावीधि
वधं कृत्वा तद्रूपया होमः कर्तव्यः । ' इत्याशुक्तः (श. फ.) एतस्य च
विशेषतो विवरणं लघुशब्दार्थसर्वस्वे द्रष्टव्यम् । एतद्विधिश्च तौत्तरियब्राह्मणस्य
तृतीयपादेऽष्टमनवमप्रपाठकयोः । धीमान् ज्ञानवान् नलः अन्यैः अश्वमेध-
भिर्जैः आप्तदक्षिणैः आप्ता पवांसा प्रभूतेति यावत् दक्षिणा येषु तथाभूतैः ।
निपुलदक्षिणायुक्तैस्त्वयः । बहुभिः पक्षैः इति इत्यनेन पूर्वेण सप्रसङ्गः ।

(४६) पुनश्चेति । पुनश्च यशानुष्ठानोत्तरमित्यर्थः । अमरोपमो देव

शुरयः । उपवनेषु । उद्यानेषु । विजहार विहारं कृतवान् । विपुलांशरतोर्लट् ।

(४७) जनयामासेति । इन्द्रसेने एतन्नामान्, इन्द्रसेनो चैतच्छास्त्रीम् ।

अत्र सप्तमाय आपः ।

(४८) एयमिति यजमानः यागं कुर्वाणः । विहरन् विहारं कुर्वन् नराधिपं नराणां
पाता । वसुधाधिपो राजा । वसुसंपूर्णां धनेन सम्पन्नां पूर्णां वसुधां पृथिवीं ररक्ष ।

इति नलोपाख्यानं पाण्डवाया बालबोधिन्या सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ धीमतो निपथेऽस्य दशाभिर्पातं प्रदर्शयितुं कामस्तत्र निदानमुक्तं
कते. प्रणिगमुषानिरप्तात्पश्चादेनैवेन ।

(१) धृते इति । भैरव्या दमयन्त्या नैपथे धृते सति यान्तो गच्छन्तः ॥
यानेन्द्रः यशः । लोकपाला इन्द्रादयः । वसुधाधिपः पुनर्विदेवश्च सह आपान्तं
आगच्छन्तं द्वापरं कलिपूरीमात्रं मुनिदेवं दृष्टुं दृष्टव्यम् । अश्वमेध-
शरत्पक्षेऽपि दक्षिणादेरुपनिषत् । नैपथ्यं कातं धिमतो । दर्शनाद्युक्तम् ।

अथाब्रवीत्कलि शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।
 द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क यास्यसि ? ॥ २
 ततोऽब्रवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तां गतम् ॥ ३
 तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।
 घृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ४
 एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः ।
 देवानामन्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तवा ॥ ५
 देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
 तत्र तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६
 एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूधुस्ते दिवौकसः ।

(२) अथेति । शक्र इन्द्रः कलिं संप्रेक्ष्य दृष्ट्वा । वचनमाह द्वापरेणेति । सहायेन सह गच्छता द्वापरेण सह । क यास्यसि गमिष्यसि । यद्यपि पूर्वदेश-
 त्यागपूर्वकउत्तरदेशसयोगानुकूलो व्यापारो गमन, तथाप्यत्रोत्तरदेशसयोग
 भागस्य गमनत्वेन विवक्षणात्तस्य च भावित्वाहृद् । अन्यथा ह्यारब्धापरिस-
 माप्तत्वाद्गमनस्य लब्धेव स्यात् ।

(३) तत इति । हि यतः मम मनः कर्तुं तां दमयन्तीं गतं तस्यां
 गतं तामेव सस्पृहं विषयीकृतवादित्यर्थः ।

(४) तमिति । प्रहस्य अत्यत हसित्वा । अतिक्रम्य काल स्वयंवर-
 गमने प्रवृत्तिमुपलक्ष्यतो हासः । निर्वृत्तः निष्पन्नः (सजातः) तथा दम-
 यन्त्या । अस्मत्समीपतः अस्माक समीपे । आद्यादित्वात्तसिः ।

(५) एवमिति । कोपसमन्वितः कोपेन युक्तः । आत्मनोऽनिष्टस्य
 दमयन्त्याः स्वयंवरस्य सवृत्तत्वादिति भावः । आमन्य आगच्छेति समीप
 आहूयेत्यर्थः । आहूपूर्व आमन्यतिराप्रश्रेऽपि विद्यते । अत्र पुरसौ नेष्टः ।
 आप्रभो हि गमनानुशापनम् । न हि ततः पर पुनर्द्राघीयान् सलापः सभवतीति ।

(६) कलेर्वचनमाह देवानामिति । यत् यस्मात्सा देवानां मध्ये मानुष
 पतिं अविन्दत अलमत । देवाननाहत्य मानुष वृत्तवतीत्यर्थः । तस्मादिति
 शेषः । तत्र तत्कर्मविषये तस्याः विपुल भूयिष्ठ दण्डधारण दण्डस्यास्मत्कृत
 स्य शासनस्य धारण स्वीकरणमनुभवमिति यावत् । न्याय्य न्यायादनपेक्ष
 योग्यमित्यर्थः । अनुभूयतामनयाऽस्मत्कृतो विपुलो दण्ड इति भावः । ' धर्म-
 पथ्यर्थन्यायादनपेक्षे ' इति यत् । दण्डधारणशब्दो दण्डकारणार्थोऽपि क्वचित् कोशे
 सदृष्टः । तेन दण्डकारणमुचितमित्यर्थः । अयमेव चार्थोऽङ्गित्वात्साधुतरः ।

(७) एवमिति । कलिना एवमुक्ते सति दिवौकसः दिव स्वर्ग ओकः
 स्यान् वेदा ते देवाः । ' दिवमित्यकारान्तोऽपि कुलवत् । प्रायेण वृत्तिविष-

अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७

का च सर्वगुणोपेतं नाशयेत नलं नृपम् ।

यो वेद धर्मानखिलान्यथावचरितव्रतः ॥ ८

योऽधीते चतुरो वेदान्सर्वानारयानपञ्चमान् ।

नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ॥ ९

अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः ।

यस्मिन्सत्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः क्षमः ॥ १०

ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ।

येऽस्य प्रयोगः । ' इति हैमव्याख्या । प्रत्युच्चः उत्तरं दत्तयन्तः । उत्तरमाह अस्माभिरिति । समनुज्ञाते इति अनुमत्तौ दत्तायां सत्याम् ।

(८) युक्तं चैतदित्याह केति । सर्वगुणोपेतम् गुणशब्दोऽत्र सद्गुणमात्रपरः । सर्वैः सद्गुणैर्युक्तमित्यर्थः । आभयेतेति शिञो जित्यादात्मनेपदम् । यथावत् यथायोग्यं चरितव्रतः चरितमाचरितं व्रतं ब्रह्मचर्यं येन तथाभूतः । ' नैकाद्यादी भवेदमती ' इत्यादिषु मन्वादिवचनेषु प्रतिपदस्य ब्रह्मचार्यार्थकत्वदर्शनाद् व्रतं ब्रह्मचर्यमित्यर्थः प्रतीयते । यः अखिलान् सर्वान् धर्मान् वेद जानाति । विदो लटो वेति णल् । यथावच्चरितव्रत इत्युत्तरस्यापि संबध्यते ।

(९) य इति । यः आख्यानपञ्चमान् आख्यानं इतिहासः पञ्चनं येषु तान् चतुरः चतुःसख्याकान् सर्वान् समग्रान् वेदान् अधीते । अधीतान्पूर्वकं पठति । अधिपूर्वादिरोऽध्ययनायाहृद् । अर्थज्ञानपूर्वकं पठनमेवाभ्ययनशब्दार्थः । ' आख्यानानीतिहासांशे ' इत्यादिषु मन्वादिवचनेषु आख्यानानीतिहासतः पार्थक्ये निर्देशात्सौपर्यमेवावगुणादीन्याख्यानानीति चेद्वाचं तथैव तन्मन्वादौ । पार्थक्येन निर्देशात् । अत्र पुनराख्यानानां वेदेषु पञ्चमत्वोक्तेः ' इतिहासपुराणं पञ्चमो वेदानां वेदः ' इतिभूतेरितिहास एवाख्यानपदार्थः । अयमपि व्याख्यायत एवेति । यस्य गृहे नित्यं धर्मतः धर्मेण (प्रवृत्तेषु) यरेषु पञ्चमहायज्ञेषु देवास्तृप्ताः ।

(१०-११) अहिंसेति । नित्यं अहिंसायां रतः सक्तः । अहिंसा न कथमपि परजोहाभावः । तदाहृग्यासपादाः ' अहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः, इति (योगभाष्ये २.३०) । सत्यंवादी सत्यं वादिदं शीलं यस्य तथाभूतः । सत्यमप्युक्तं तैरेव सत्यं यथा ' सत्यं यथार्थं वाक्यनसे, यथा दृष्टं यथाऽनुमितं यथा श्रुतं तथा वाङ् मनश्चेति ' परत्र स्वबोधसंक्रान्तये वागुक्ता, सा यदि न यक्षिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिवन्त्या वा भवेदिति । एषा सर्वभूतोपकाराय प्रवृत्ता न भूतोपघाताय । यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरैव स्यात्, न सत्यं भवेत् । ' इति । दृढं व्रतं नियमो यस्य । दृढीकृतात्कस्मादपि नियमात्कथमप्यविचलित्यर्थः ।

१ का रि (क) कथ (च) २ वास्यं (क, य)

एवंरूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! ॥ ११

आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना ।

एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! ॥ १२

कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले ह्रदे ।

लोकपालसमे इन्द्रादिदिक्पालतुल्ये यस्मिन् पुरुष्याग्रे नरभेष्टे पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रस्तस्मिन् । ' उपमित व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग ' इति समासः । सत्य, धृतिः चित्तवृत्तिविशेषः । तदाहुर्गीताभाष्ये भगवन्तो भगवत्पूज्यपादाचार्याः ' धृतिर्धारण, सर्वावस्थास्वनवसादो भवति यया धृत्योत्तमिमतस्ये ' ति (१८-४३) ' महत्यामपि विपदि देहेन्द्रियोत्तमिभनी चित्तवृत्तिर्धृतिः ' इत्यानन्दगिरिः । अस्याश्च भेदा गीतास्वष्टादशे त्रयस्त्रिंशदियु पदेषु द्रष्टव्याः । ज्ञान ' आत्मादिपदार्थानामवबोधः (गीताभाष्यम् १०-४) ' तपः द्वन्द्वसहन, तदुक्त योगभाष्ये ' तपो द्वन्द्वसहन, द्वन्द्वश्च जिघत्सापिपासे, शीतोष्णे, स्थानासने, काष्ठमौनाकारमौने च व्रतानि चैव यथायोग कृच्छ्रचान्द्रायणसान्त्तपनादीनि । ' इति । ' काष्ठमौन इद्भिगतेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम्, अवचनमात्रमाकारमौनम्, इति वाचस्पतिमिथाः । ' शास्त्रोक्तरीत्या निद्रेष द्वन्द्वसेवन (तपः) ' इति विश्वानः । शौच शुचिभायः । ' इगन्ताश्च लघुपूर्वात् ' इत्यण् भावे । शौच च लक्षयति बृहस्पतिः ' अभक्ष्यपरिहारश्च सप्तर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थान शौचमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ ' इति । बाह्यानां बाह्यन्तराणां च मलानां क्षालन शौचमित्यर्थः । अत एवाह व्याघ्रभूतिः ' शौचं तु द्विविधं प्रोक्त बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृजलाभ्यां स्मृतं बाह्यं, भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥ ' इति ॥ दमो बाह्येन्द्रियोपशमः शमश्चान्तः करणस्योपशमः । (गीताभाष्ये १०-४) उपशमश्च विषयेभ्यो व्यावृत्तिरित्यानन्दगिरिः । इत्येतानि ध्रुवाणि निश्चलानि । एवरूप ईदृशं नलं शपितुं शप्तुं (शपेन योजयितुम्) आर्पेद् इत् । शपतीति शपः । पचाद्यच् । ऋ इवाचरति शपति । आचारे क्तिप् । ततस्तु तुमुनि स्याच्छपितुमिति । नलशब्दात्पुनरेव सप्तम्यपेक्ष्यते । कामयेत् । काम (इच्छा) कुर्यात् । तत्करोतीति णिच् ।

(१२) आत्मानमिति । स मूढः आत्मानं शपेत् । नलाय तेन प्रदत्तः शाप आत्मन्येव फलप्रदर्शयेदित्यर्थः । आत्मना स्वयमेव आत्मानं हन्यात् । तस्मै शापप्रदाने शप्पुत्रात्मविनाशः स्यादित्यर्थः ।

(१३) कृच्छ्रे इति । कृच्छ्रे दुःखहेतौ, हेतुहेतुमतोरभेदोपचारात् । अगाधे गाधः मुखोत्तरणीयो न भवति तथाभूते तत एव च ह्रदे ह्रदतुल्ये ।

१ अतः परं ' अपि नो भागधेयं स्यात् इत्यादीन्येकादश पद्यान्यत्राधिकानि संलक्ष्यन्ते चपुस्तके । एतानि पुनः पठितमेऽध्याये सप्तमादीनि सप्तदशान्तानीहेति नात्र पुनः प्रकाशयन्ते ।

अकृत्वा पादयोः शौचं तत्र न नीलसीवशत् ॥ ३
 स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।
 गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४
 अक्षद्यूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
 निपधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् ॥ ५
 एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
 कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्ययात् ॥ ६
 आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
 दीव्यावेत्यग्रवीद्भाता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७
 न चक्षमे सतो राजा समाह्वानं महामनाः ।

शश्यायमशतः । अन्यथा पार्थक्येन पुष्करसकाशे गमनासमवात् । रूपान्तरेण गमनामिति तु नीलकण्ठाशयः ।

(४) स इति । स कलिः । पुष्करस्य एतत्सशस्य नलभ्रातुः । इदं एहीत्यादि वक्ष्यमाणप्रकारम् । आह उवाचेत्यर्थः । वचनमाह एहीति । एहि आगच्छ । किमर्थमित्याह नलेनेति । नलेन सह दीव्य द्यूतं कुरु । दीव्यतेल्लोद ।

(५) ननु तत्र मे पराजयः स्यादिति चेन्नेत्याह अक्षद्यूत इति । मया सहितः भवान् अक्षद्यूते अक्षक्रीडायाम् । नल जेता । जयतेल्लोद । जेष्यतीत्यर्थः । हि निश्चयेन । ततोऽपि को लाभ इत्याह । राज्यं प्रतिपद्यस्व प्राप्तुहि ।

(६) एवमिति । अभ्ययात् उपगतवान् । चैवेति चार्थे किंच कलिः गवां वृषभाणां मध्ये वृषः श्रेष्ठो भूत्वा पुष्करं अभि पुष्करमभिलक्ष्य अगात् गतवान् । पुष्करेण साकं गतवानित्यर्थः । अभिरभाग इति कर्मप्रवचनीयतायां द्वितीया । कलेश्च वृषभत्वं पणसाधनद्रव्यार्थं पुष्करस्येति बोद्धव्यम् । गवां शरीणामिति व्याचक्षाणश्चतुर्भुजो गोशब्दस्य लक्षितलक्षणया पाशकार्थत्वं प्रवदश्च नीलकण्ठः क्लृप्त्यादुपेक्षणीयावेव । अत एवाह भारतमञ्जरी क्षेमेन्द्रः 'अहं सहायस्ते द्यूते वृषो भूत्वा पुरःस्थितः । द्वापराधिभूतैरक्षैः पणं मामेव कल्पयेः ।' इति । अन्वगादिति कपुस्तकपाठस्तु साधुतरः ।

(७) आसाद्येति । आसाद्य प्राप्त्य । परवीरहा शत्रुवीराणां हन्ता । भ्राता नलस्येत्यर्थात् । वृषेण पणीभूनेनेति भावः । दीव्याव द्यूतं करवाव । प्रार्थनायां लोट् ।

(८) नेति । समाह्वानं द्यूतार्थमाह्वानं न चक्षमे न सोदवान् । प्रेक्षमाणायाः । 'गृही जानाद्वे' इति गृही । 'प्रेक्षमाणां' ।

१ अतः परं 'अपि नो भागधेयं स्यात्' इत्यादीन्वेकादश पदान्यत्राधिकानि संलक्ष्यन्ते चपुस्तके । एतानि पुनः पष्ठितमेऽध्याये सप्तमादीनि सप्तदशान्तानीहेति नात्र पुनः प्रसादयन्ते ।

अकृत्वा पादयोः शौचं तत्र न कीलसीवशत् ॥ ३
 स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।
 गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४
 अक्षयूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
 निपधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम् ॥ ५
 एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
 कलिञ्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्ययात् ॥ ६
 आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
 दीव्यावेत्यग्रवीद्भाता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७
 न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।

शङ्कायमंशतः । अन्यथा पार्थक्येन पुष्करसकाशे गमनासंभवात् । रूपान्तर-
 रेण गमनामिति तु नीलकण्ठाशयः ।

(४) स इति । स कलिः । पुष्करस्य एतत्सशस्य नलभ्रातुः । इदं
 एहीत्यादि वक्ष्यमाणप्रकारम् । आह उवाचेत्यर्थः । वचनमाह एहीति । एहि
 आगच्छ । किमर्थमित्याह नलेनेति । नलेन सह दीव्य द्यूतं कुरु । दीव्यतेर्लोद् ।

(५) ननु तत्र मे पराजयः स्यादिति चेन्नेत्याह अक्षयूत इति । मया
 सहितः भवान् अक्षयूते अक्षक्रीडायाम् । नल जेता । जयतेर्लुद् । जेष्यसी-
 त्यर्थः । हि निश्चयेन । ततोऽपि को लाभ इत्याह । राज्यं प्रतिपद्यस्व प्राप्तुहि ।

(६) एयमिति । अभ्ययात् उपगतवान् । चैवेति चायं किञ्च कलिः
 गवां वृषभाणां मध्ये वृषः श्रेष्ठो भूत्वा पुष्करं अभि पुष्करमभिलक्ष्य अगात्
 गतवान् । पुष्करेण साकं गतवानित्यर्थः । अभिरभाग इति कर्मप्रवचनीय-
 तायां द्वितीया । कलेश्च वृषमस्व पणसाधनद्रव्यार्थं पुष्करस्येति शोद्धव्यम् ।
 गयां शारीणामिति व्याचक्ष्णान्श्वतुर्भुजो गोशब्दस्य लक्षितलक्षणया पाशकार्थत्वं
 प्रवदश्च नीलकण्ठः क्लिष्टत्वादुपेक्षणीयावेव । अत एवाह भारतमञ्जर्यां क्षेमेन्द्रः
 'अहं सहायस्ते द्यूते वृषो भूत्वा पुरःस्थितः । द्वापराधिष्कृतैरक्षैः पणं मामेव
 कल्पयेः ।' इति । अन्वगादिति कपुस्तकपाठस्तु साधुतरः ।

(७) आसाद्येति । आसाद्य प्राप्य । परवीरहा शत्रुवीराणां हन्ता ।
 भ्राता नलस्येत्यर्थात् । वृषेण पणीभूतेनेति भावः । दीव्याव द्यूतं करवाव
 प्रार्थनायां लोद् ।

(८) नेति । समाह्वानं द्यूतार्थमाह्वानं न चक्षमे न सोढवान् । प्रेक्ष-
 माणायाः । 'पष्ठी चानादरे' इति पष्ठी । प्रेक्षमाणां वैदर्भी (दमयन्ती)
 अनादृत्येत्यर्थः । पणकालं द्यूतस्य 'कालं द्यूतकरणोचितं कालमित्यर्थः ।

वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यते ॥ ८
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
 आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥ ९
 तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।
 निवारणेऽभवच्छक्तो दीप्यमानमरिदमम् ॥ १०
 ततः पौरजनाः सर्वे मन्त्रिभिः सह भारत ! ।
 राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११
 ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यनेदयत् ।
 एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ १२
 निवेद्यतां नैपधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।

‘क्रय्यशाकाटिकादूतव्यवहार’ इति पणशब्दार्थेषु मेदिनी ।

(९) हिरण्यस्येति । हिरण्यस्य हेमः । शोभे पृष्ठी । हिरण्यमित्यर्थः ।
 एवमुत्तरत्रापि । सुवर्णस्य शोभनवर्णस्य यानयुग्यस्य युग स्कन्धकाष्ठ वहन्ति
 युग्याः । ‘तद्वहति रथयुगप्रासदगम्’ इति यत् । यानानि रथादीनि वाह-
 नानि युग्या अभ्युपादयश्च यानयुग्य तस्य । सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैक्यद्वयती-
 त्येकवद्भावः । तदित्यर्थः । वाससाम् वस्त्राणीत्यर्थः । कलिना आविष्टो नलः ।
 जीयते स्म अजीयत पुष्करेणेति शेषः । जयतेर्दुहादित्वेन द्विकर्मकत्वात्तलस्य
 च हिरण्यादीनां च कर्मत्वम् । अभिमवपूर्वकं च ग्रहणं जयतेरर्थः ।

(१०) तमिति । अक्षमदसंमत्तं द्यूतजन्येन मदेनोन्मत्तीभूतं सुहृदा
 मध्ये । निर्धारणे पृष्ठी । कश्चन कोऽपि । अरिदमं शत्रुशमनं दीप्यमानं ते-
 जसा प्रज्वलन्तं तम् । पठार्थेऽष्टौ द्वितीया । निवारणशब्दस्य कृदन्तया
 ‘कर्तृकर्मणोः कृती’ इति पठ्या अवश्यमावित्वात् आपत्त्वात् द्वितीयेत्येके ।
 दीक्षितास्तु ‘अनित्येयं पृष्ठी, तदर्हमिति निर्देशात् ।’ इति पौस्तुमे प्राहुः ।
 ततश्च नाम द्वितीयाया असाधुत्वम् । शरणदेवोप्येवम् ।

(११) तत इति । पौरजनाः पुरवासिनो लोकाः । मन्त्रिभिः मन्त्रो
 राजकार्याणां रहस्यालोचनमस्ति कार्यत्वेन तेषां तैः । मत्वर्थं इति । आतुर
 अक्षतूतरूपेण रोगेणाभिभूतम् । ‘विकृतो व्याधितोऽपदुः । आतुरः’ इत्यमरः
 राजानं निवारयितुं द्रष्टुमागच्छन् ।

(१२) तत इति । सूतः सारथिः । ‘सूतस्तु सारथौ तक्षिण’ इति
 मेदिनी । कार्यवान् कार्यं किमपि कर्तव्यमस्त्यस्य तथाभूतः । कार्याधीत्यर्थः ।

(१३) सूतस्य वचनमाह निवेद्यतामिति । नैपधाय नलाय । निवेद-
 नीयमाह सर्वो इति । प्रकृतयः पौरवर्गाः । ‘प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्वादमात्यादि-
 स्वभावयोः । ×× पौरवर्गे’ इति मेदिनी । अमृध्यमाणः असहमानः ।

१ प्राप्त (क) २ अन पर ‘ततः स राजा सहासा देवितुं सप्रचक्रमे’
 भ्राता देवाभिभूतेन देवाविष्टो जनाधिपः ।’ इत्यधिकं कपूरस्तके ।

अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १३

ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्षिता ।

उवाच नैपथं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १४

राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।

मन्त्रिभिः सहितः सर्वे राजभक्तिपुरस्कृतः ॥ १५

तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ।

तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं तथाविधाम् ॥ १६

आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन ।

ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ॥ १७

नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् ।

तथा तदभवद्वृत्तं पुष्करस्य नलस्य च ।

स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । धर्मार्थदर्शिनः धर्मार्थं द्रष्टुं शील यस्य तथाभूतस्य धर्मशास्त्रशस्यार्थशास्त्रशस्य चेत्यर्थः । व्यसनं अक्षयूते ससाक्तिम् । 'व्यसन एष्युभे सक्तौ' इति मेदिनी । वृत्तं च कामज व्यसनं राज्ञाम् । तदाह मनुः । (७-४७) 'भृगयाक्षा दिवास्वप्नः + कामजो दशको रागः' इति । एतेन चार्थधर्मयोर्नाशस्तेनैवोक्तः 'कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माम्नाम्' इति ।

(१४) तत इति । दुःखेन करणभूतेन कर्षिता कर्ष आकर्षणं स संजातो यस्यास्तयाभूता । दुःखाकृष्टेत्यर्थः । शोकोपहतचेतना शोकेनोपहता प्रस्ता चेतना बुद्धिर्यस्याः सा । बाष्पकलया बाष्पेण कण्ठानिरोधहेतुना दुःखजेनाश्रुणा कला अव्यक्तमधुरा तथा वाचा ।

(१५) दमयन्त्या यचनमाह राज्ञिति । त्वां दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः । द्वारि द्वारदेशे । 'स्त्री द्वार्द्वारम्' । इत्यमरः । राजभक्तिपुरस्कृतः राजविपयकेणानुरागेण पूजितः (समाननीयता प्राप्तः) पुरः अग्रे कृत इति वा राजभक्त्या पश्चादवस्थाय नोद्यमान इवेत्यर्थः । 'नमस्पुरसोर्गत्योः' इति सः । एतेनायस्यं द्रष्टव्यत्वं द्योत्यते । इतः परं पद्यमेकं प्रक्षिप्तमिति न व्याख्यायते ।

(१६) तमिति । तामित्यस्य नाम्यभाषतेत्युत्तरेण सन्धः । एवमुत्तरत्रापि प्रतिश्लोकं यावदध्यायम् । रुचिरापाङ्गीं रुचिरौ मनोहरी अपाङ्गी नैत्रप्रान्तौ यस्यास्ताम् । विलपन्तीं रुदतीम् ।

(१७) आविष्ट इति । कलिना आविष्टः शरीरे कृतप्रवेशः । एव चाभाषणे हेतुः । मन्त्रिण इत्यस्य जग्मुरित्युत्तरेण सन्धः ।

(१८) नेति । व्रीडिताः आत्मनोऽधमानेन लज्जिताः । अयं राजा नास्ति । इवेति गम्यम् । असन्निवायमिदानीमिति मन्वाना इति शेषः ।

१ इतः परं 'वृद्धेर्नास्ति मुलैश्च वणिगर्भिश्च समन्वितः । आगतं सहितं राज-
नवप्रसादानलम्बनम् ॥' इत्यधिकं कपुस्तके ।

वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यते ॥ ८

हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।

आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥ ९

तमश्चमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।

निवारणेऽभवच्छत्तो दीन्यमानमरिंदमम् ॥ १०

ततः पौरजनाः सर्वे मन्त्रिभिः सह भारत ! ।

राजानं द्रधुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११

ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यनेदयत् ।

एष पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ १२

निवेद्यतां नैपधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।

‘ क्रय्यशाकाटिकाद्यूतव्यवहार ’ इति पणशब्दार्थेषु मेदिनी ।

(९) हिरण्यस्येति । हिरण्यस्य हेमः । शेषे पृष्ठी । हिरण्यमित्यर्थः । एषमुत्तरनापि । सुवर्णस्य शोभनवर्णस्य यानयुग्यस्य युग स्कन्धकाष्ठ यहति युग्याः । ‘ तद्वहति रथयुगप्रारुहगम् ’ इति यत् । यानानि रथादीनि बाह-
नानि युग्या अश्ववृषादयश्च यानयुग्य तस्य । सर्वो द्वन्द्वो विभापयैकवद्भयतो-
त्येकवद्भायः । तदित्यर्थः । वाससाम् वस्त्राणीत्यर्थः । कलिना आविष्टो नलः ।
जीयते स्म अजीयत पुष्करेणेति शेषः । जयतेर्दुर्हादित्वेन द्विकर्मकस्यालस्य
च हिरण्यादीनां च कर्मत्वम् । अभिभवपूर्वकं च ग्रहणं जयतेरर्थः ।

(१०) समिति । अधमदसमत्तं द्यूतजन्येन मदेनोन्मतीभूतं सुहृदा
मध्ये । निवारणे पृष्ठी । कश्चन कोऽपि । अरिंदमं शत्रुशमनं दीन्यमानं तै-
जसां प्रज्वलन्तं तम् । पृथ्व्येऽसौ द्वितीया । निवारणशब्दस्य दृढतमया
‘ कर्तृकर्मणोः कृती ’ ति पठ्या अवश्यभावेत्वात् आर्पित्यास्तु द्वितीयेत्येके ।
दीक्षितास्तु ‘ अनित्येय पृष्ठी, तदर्हमिति निर्देशात् । ’ इति कौस्तुभे प्राहुः ।
ततश्च नानं द्वितीयाया असाधुत्वम् । शरणदेवोप्येवम् ।

(११) तत इति । पौरजनाः पुरवासिनो लोकाः । मन्त्रिभिः मन्त्रो
राजकार्याणां रहस्यालोचनमस्ति कार्यत्वेन तेषां तैः । मत्स्ये इति । आतुर
अक्षयूतरूपेण रोगेणामिभूतम् । ‘ विकृतो व्याधितोऽपटुः । आतुरः ’ इत्यमरः
राजानं निवारयितुं द्रधुमागच्छन् ।

(१२) तत इति । सूतः सारथिः । ‘ सूतस्तु सारथौ तक्षिण ’ इति
मेदिनी । कार्यवान् कार्यं किमपि कर्तव्यमस्यस्य तथाभूतः । कार्यार्थीत्यर्थः ।

(१३) सूतस्य वचनमाह निवेद्यतामिति । नैपधाय नलाय । निवेद-
नीयमाह सर्वा इति । प्रकृतयः पौरवर्गाः । ‘ प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादि-
स्वभावाः । ×× पौरवर्गो ’ इति मेदिनी । अमृष्यमाणः असहमानः ।

१ प्राप्त (क) २ अत पर ‘ तत, स राजा सहासा द्रविर्गुं संप्रचक्रमे ।
भाता देवाभिभूतेन देवानिष्टो जनाधिपः । ’ इत्यधिकं कपुस्तके ।

अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १३

ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्पिता ।

उवाच नैपथं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १४

राजन्यौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।

मन्त्रिभिः सहितः सर्वे राजभक्तिपुरस्कृतः ॥ १५

तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ।

तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्ती तथाविधाम् ॥ १६

आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किंचन ।

ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ॥ १७

नायमस्तीति दुःखार्तो व्रीडिता जग्मुरालयान् ।

तथा तदभयद्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।

स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । धर्मार्थदर्शिनः धर्मार्थां द्रष्टुं शील यस्य तथाभूतस्य धर्मशास्त्रशस्यार्थशास्त्रशस्य चेत्यर्थः । व्यसन अध्यूते ससक्तिम् । 'व्यसनं त्वशुभे सक्तौ' इति मेदिनी । द्यूतं च कामज व्यसनं राज्ञाम् । तदाह मनुः । (७-४७) 'मृगायाक्षा दिवास्वप्नः + कामजो दशको गणः' इति । एतेन चार्थधर्मयोर्नाशस्तेनैयोक्तः 'कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्याम्' इति ।

(१४) तत इति । दुःखेन करणभूतेन कर्पिता कर्ष आकर्षणं स संजातो यस्यास्तथाभूता । दुःखाकृष्टेत्यर्थः । शोकोपहतचेतना शोकेनोपहता प्रस्ता चेतना बुद्धिर्यस्याः सा । बाष्पकलया बाष्पेण कण्ठानिरोधहेतुना दुःखेनेनाभुणा कला अभ्यक्तमधुरा तया वाचा ।

(१५) दमयन्त्या वचनमाह राज्ञिति । त्वा दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः । द्वारि द्वारदेशे । 'स्त्री द्वाद्द्वारम्' । इत्यमरः । राजभक्तिपुरस्कृतः राजविपयकेनानुरागेण पूजितः (समाननीयता प्राप्तः) पुरः अग्रे कृत इति वा राजभक्त्या पश्चादवस्थाय नोद्यमान इत्येत्यर्थः । 'नमस्पुरसोर्गतयोः' इति सः । एतेनावश्यं द्रष्टव्यत्वं शोच्यते । इतः परं पद्यमेकं प्रशिक्षामिति न व्याख्यायते ।

(१६) तमिति । तामित्यस्य नाभ्यभाषतेत्युत्तरेण सवन्धः । एवमुत्तरत्रापि प्रतिश्लोकं यावदध्यायम् । रुचिरापाङ्गीं रुचिरौ मनोहरौ अपाङ्गौ नेत्रप्रान्तौ यस्यास्ताम् । विलपन्तीं वदतीम् ।

(१७) आविष्ट इति । कलिना आविष्टः शरीरे कृतप्रवेशः । एष चाभाषणे हेतुः । मन्त्रिण इत्यस्य जग्मुरित्युत्तरेण सवन्धः ।

(१८) नेति । व्रीडिताः आत्मनोऽवमानेन लजिताः । अयं राजा नारितः । इवेति गम्यम् । असन्निवायमिदानीमिति मन्वाना इति शेषः ।

१ इतः परं 'वृद्धेर्नास्त्रणमुख्यैश्च षणिगृभिश्च समन्वितः । आगत सहित राजे-
ननप्रासादावलम्बनम् ॥' इत्यधिकं कपुस्तके ।

युधिष्ठिर ! बहुन्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ १८
इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
ऊनपष्ठितमोऽध्यायः ।

पष्ठितमोऽध्यायः ।

बृहदश्र उवाच—

दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।
उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥ १
भयशोकसमाविष्टा राजन्भीमसुता ततः ।
चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥ २
सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ।
नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३

आलयान् गृहान् । 'गृहा' पुंसि च भूम्येव निकायनिलयालयाः । 'इत्यमर
तथा तेन प्रकारेण । बहून् मासान् अनेकेषु मासेष्वविच्छिन्नमित्यर्थः । काला
ध्वनोरत्यन्तसयोगे ' इति द्वितीया । तु किन्तु पुण्यश्लोकः पावित्रकीर्तिर्नल
अजीयत जितः । पुष्करेणेत्यर्थात् । 'श्लोको यशसि पथे च ' इत्यमरः ।
इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालगोविन्द्यामेकोनपष्ठितमोऽध्यायः ।

(१) दमयन्तीति । देवने द्यूते उन्मत्तवत् उन्मत्तमिव गतचेतस
नष्टविवेकम् । चेत शब्दोऽन विवेकं लक्षयति । देवने गत प्रविष्ट अत्यन्त
मासक्तमिति यावत् चेतो यस्य तथाभूतं वा । दमयन्ती—

(२) भयेति । भयेन, विपद्ः समापतनसमावयना जातेन शोकेन च समाविष्टा
अत्यन्तमाविष्टा । पार्थिव प्रति राज्ञो नलस्य विषये । तत् तस्मिन्काले समुपास्थित
सुमहत् अत्यन्तमहत्त्वविशिष्टं कार्यं आत्मनः कर्तव्यं इति चिन्तयामास । शैली
भगवतो बादरायणस्य यत्तस्मिन्विषये तदानीं सुमहत्कार्यमित्याकलयामासे
त्याद्यर्थे तं प्रति तत्सुमहत्कार्यमित्यादि प्रयुक्ते । अत एव च प्रयुक्तं पूर्वं
आपि ' चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्त्वा सुता प्रति ' इति (५१-७)

(३) सेति । तन् द्यूत पाप अनिष्ट अनिष्टहेतुमित्यर्थः । पापशब्दोऽनि
ष्टार्थः कल्पद्रुमे द्रष्टव्यः हेतुहेतुमतोरभेदोपाचरः । शङ्कमाना समावयन्ती
तत्प्रिय तस्य राज्ञः प्रिय चिकीर्षन्ती कर्तुमिच्छन्ती नलमिति उपक्रमानुरो
धात्सर्वनाम्नैव परामर्शनीये नलमिति प्रयोग आर्पित्वात् । हृतसर्वस्व हृत सर्व
स्व धन यस्य तथाभूत उपलभ्यं ज्ञात्वा । उपपूर्वो हि लभिशानार्थः । अब्र
वीदित्यस्य बृहत्सेनामित्यनेनोत्तरेण सबन्धः ।

बृहत्सेनामतिशयां तां धार्त्र्या परिचारिकाम् ।
 हितां सर्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ॥ ४
 बृहत्सेने ! प्रजामात्यानानाया नलशासनात् ।
 आचक्ष्वं यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्वसु ॥ ५
 ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् ।
 अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा नैलमाप्रजन् ॥ ६
 तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः ।
 न्यवेदयद्भीममुता न च र्षं प्रत्यनन्दत ॥ ७
 वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा !
 दमयन्ती पुनर्वेश्म श्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ८

(४) बृहत्सेनामिति । बृहत्सेनेति धार्त्र्याः सशः । अतिशया अत्यन्त
 यशो यस्यास्तथाभूताम् । यशसोऽदन्तत्वमार्यम् । धार्त्रीमुपमातरम् । परिचारि-
 कां सेविकां । परिपूर्वो हि श्रुतिः सेवने । हितां हितकारिणीम् । सर्वार्थकु-
 शलां सर्वेषु कार्येषु कुशलाम् । सुभाषिता शोभन भाषित भाषण यस्यास्तथा-
 भूताम् । भाषितामिति भाषेर्नपुसके भाषे क्तः । अनुरक्ता अनुरागवतीम् ।

(५) वचनमाह बृहत्सेन इति । प्रज गच्छ नलशासनात् नलस्याश-
 या अमात्यान् अमां सह भयाः तेषु तेषु कार्येष्वालोचनार्थं वर्तमाना अ-
 मात्या मन्त्रिणः तान् । ' अध्ययाच्यप् ' इति त्यप् । ' मन्त्री धीसाचिवोऽ-
 मात्य ' इत्यमरः । आनाय्य आनीयेत्यर्थः । निवृत्तप्रेषणाद्यतेः प्रयोजक-
 णाचि क्त्यो ल्यप् । दूतादिद्वारा आनाय्येति वार्थः । तन्मन्दिरात्कार्यस्थानमानी-
 येत्यर्थः । अर्थस्य रहस्येव निवेदनीयत्वादानाय्याचक्ष्वेत्युक्तिः । यत् द्रव्यं हृत
 पुष्करेणेत्यर्थात् च किंच यत् अवशिष्ट अवशेषभूत वसु द्रव्यं नलस्य तदा-
 चक्ष्व । अतः परं कपुस्तके सहस्यमानमावश्यक प्रक्षित स्पष्टार्थं पथम् ।

(६) तत इति नलशासनं बृहत्सेनया कथितं विज्ञाय ज्ञात्वा । अपी-
 ति पितर्कः । नः अस्माकं भागधेयं भाग्यं स्यादपि । कश्चिदस्मदीयं भाग्यं
 नलनूतधिरामलक्षणं फलं प्रदर्श्यात्मनोऽस्तित्वं प्रकाशयेत् ? इति उक्त्वा ।
 आमजन् आगताः ।

(७) ता इति । तुकारस्तत इत्यर्थः । भीममुता दमयन्ती कर्त्री ताः
 सर्वाः प्रकृतयो मन्त्रिणः द्वितीयं द्वितीयवारं समुपस्थिताः प्राप्ताः इतीति
 शेषः । इति न्यवेदयत् अकथयत् नलायेत्यर्थात् । स नलः चकरस्त्वर्थः । न
 प्रत्यनन्दत नाभ्यनन्दयत् नन्दतिरश्रान्तर्भावितव्यर्थः । आर्यमात्मनेपदम् ।

(८) वाक्यामिति । सा दमयन्ती भर्तारं पतिं नलं वाक्यमात्मनो
 वचनं अप्रतिनन्दन्तं अभिनन्दनेनायोजयन्तं अभिवीक्ष्य वेश्म गृहं प्रविवेश ।

१ अतः परं ' इत्येवं सा समादिष्टा बृहत्सेना नरेण । उवाच देव्या वचनं म-
 न्त्रिणां सा समीपतः ॥ ' इत्याधिकं कपुस्तके । २ पुनरावजन् (क) ३ तत् (क.
 म. न.)

निशम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराङ्मुखान् ।
 नलं च हतसर्वस्वं धार्त्रीं पुनरुवाच ह ॥ ९
 वृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्ण्यं नलशासनात् ।
 सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपास्थितम् ॥ १०
 वृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।
 वाष्ण्यमानयामास पुष्पैरामकारिभिः ॥ ११
 वाष्ण्यं तु ततो भैमी सान्त्वयच्छूलक्षणा गिरा ।
 उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ १२
 जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।
 तस्य त्वं विपमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १३
 यथा यथा हि नृपतिः पुष्करैणैव जीयते ।
 तथा तथाऽस्य वै द्यूते रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ १४

(९) निशम्येति । अक्षान् पाशकान् पुण्यश्लोकपराङ्मुखान् पुण्यश्लो-
 कात् नलात् पराङ्मुखान् विनुत्तान् नलविरुद्धानित्यर्थः निशम्य श्रुत्वा ।
 हतसर्वस्य हत सर्वे स्व घन यस्य तथाभूतम् ।

(१०) वृहत्सेने इति । हे कल्याणि शुभे वृहत्सेने ! नलशासनात् न-
 लस्याज्ञया वाष्ण्यमेतन्नामान सूत सापिथम् आनय । कुत इत्याह महादिति ।
 यतः महत् कार्ये प्रयोजन । ' कार्ये हेतौ प्रयोजने ' इति मेदिनी ।

(११) वृहत्सेनेति । आसकारिभिः आसशब्दोऽत्र भावप्रधानः । आ-
 सेन आसतया भक्षयतया कर्तुं कार्यमनुष्ठाय शीलं येषां तथाभूतैः । श्रद्धेयैरि-
 त्यर्थः । आनयामास । आनयतेर्न्यन्ताहिर । आप्तेतिभावप्रधानो निर्देशः ।

(१२) वाष्ण्यं इति । सान्त्वयन्नित्यर्थः पुस्त, सान्त्वयन्तीत्यर्थः । पा-
 न्त्वत्तान्त्वप्रयोग इत्यतश्चौरादिकालः शता । सामप्रयोगे विपयीकुर्वतीत्यर्थः ।
 स्यामिनः पराभवमसहमानस्य धोभसमावनया सान्त्वनम् । शूलक्षणा मनोहर-
 या । अनिन्दिता प्रशसनीया, देशकालज्ञा देशमात्मनाऽधिष्ठित, कालं च
 जानाति तथाभूता । तस्मिन् देशे तथाविधे च काले यत्कर्तव्यं तज्जानतीत्य-
 र्थः । प्राप्तकालं प्रातः कालो यस्य तथाभूतम् । वचनमित्यध्याहार्यम् ।

(१३) वचनमाह जानीषे इति । त्वयि त्वद्विषये तथा सम्यग्वृत्तः
 सम्पक्वृत्तवर्तन यस्य तथाभूतः । तथा त्वं जानीषे । एतेन च समयेऽ-
 श्मिन्साहाय्यस्थाकरणे वृत्तप्रत्यापत्तिरिति चोच्यते । विपमस्थस्य संकटे वर्त-
 मानस्य । ' कुतस्त्वा कर्मलमिदं विपमे समुपास्थितम् । ' इति गीता ।

(१४) विपममाह ययेति । द्यूते रागः प्रणव आसक्तिरिति यावत् ।
 भूयः भूयिष्ठ यथा तथा अभिवर्धते ।

यथा च पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वशवर्तिनः
 तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १५
 सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथाऽयं न शृणोति च ।
 ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः ॥ १६
 नूनं मन्ये न दोषोस्ति नैपधस्य महात्मनः ।
 यत्तु मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ॥ १७
 शरणं त्वां प्रपन्नाऽस्मि सारथे कुरु मद्वचः ।
 न हि मे शुष्यते भावः कदाचिद्विनशेदपि ॥ १८

(१५) आस्तां नन्वेतन् । कदाचिदेतेनापि पुष्करो जीवेतेति चेन्नैतदस्ती-
 त्याह यथा चेति । यथा पुष्करस्य वशवर्तिनः सन्तः पतन्ति तथा नलस्या-
 पि अक्षेषु विपर्ययः वैपरीत्य वशवर्तित्वाभावा इत्यर्थः । तदत्र नास्ति विज-
 यप्रत्याशेति भावः ।

(१६) यद्येवं, उपादिश्यतामिदानीं सुहृद्भिरिति चेत्तदपि निष्फलमि-
 त्याह सुहृदिति । सुहृदां मित्राणां स्वजनानां स्वीयानां (संशान्धिनां) च
 वाक्यानि यथावत् यथायोग्यं न शृणोति न च नशृणोत्यपि । दूरे तावत्तदुपादिष्टा-
 र्थानुष्ठानमिति भावः । ननु भोः सुहृदुपदेशापेक्षया सहधर्मिण्युपदेशो ज्याया-
 न् । स हि यलादिवावर्जयत्यन्तःकरणं सर्वाङ्गमनोरम इति प्रवृत्त्यता तावद-
 त्रिति चेत्सोऽप्यत्र काननचन्द्रिकायमान एवेत्याह ममेति । नाभिनन्दति न
 बहुमन्यते । तत्र हेतुः मोहित इति । मोह विवेकशक्तिशून्यता प्राप्तः । 'अ-
 हह गहनो मोहमहिमे' ति भावः ।

(१७) ननु भो गरीयानय दोषो यदात्मनो बहिःश्रवणा प्राणानां सहध-
 र्मिण्या अपि यत्रो न शृणोति चेन्नायमेतस्य दोषः किन्तु भवितव्यताया
 एवेत्याह यत्त्विति । राजा मोहितः सन् यन्मे वचन नाभिनन्दति सोऽय त-
 स्य महात्मनो नैपधस्य दोषो नून नेति मन्य इति संबन्धः । 'प्रायः शुभं
 च विदधात्यशुभं च जन्तोः, सर्वङ्कपा भगवती भवितव्यतैवे' ति भावः ।

(१८) तदिदानीं त्वयैवाधीयतां साहाय्यमित्याह शरणमिति । त्वां
 शरणं रक्षितारं प्रपन्ना प्राप्ता । त्वमेवेदानीं नो रक्षितेति भावः । मद्वचः
 मद्भुक्तमर्थमित्यर्थः । ननु भोः प्रतीदयतां तावन् कदाचित्परस्ताद्विजयोऽप्यस्य
 सभविष्यतीति चेन्नैतदस्तीत्याह नेति । मे मम भावो हृदय न शुष्यते न
 निर्मलं भवति । संदिग्ध इवेत्यर्थः । अतः कदाचित् विनशेदपि विनाशमपि
 प्राप्नुयात् । सभावनायां लिङ् । 'गणकार्यमनित्यम्' इत्युक्तेः 'न विश्वसे-
 दविश्वस्तम्' इत्यादिवत् शप् । शुष्यत इत्यर्पमात्मनेपदम् । 'सतां हि
 संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तय' इति मनसो मे सान्दिग्धत्वमेव

१ नैपधः (क) २ इतः प्राक् 'यथा राक्षः प्रदीप्तानां भाग्यानामव-
 मारये ।' इति कं पठ्यार्थं कपूर्वत्वे । ३ शेषः (क) ४ विनाशं प्रति सारथे (क)

निशम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराङ्मुखान् ।
 नलं च हृतसर्वस्वं धार्त्री पुनरुवाच ह ॥ ९
 बृहत्सेने पुनर्गच्छ वाष्णेयं नलशासनात् ।
 सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ १०
 बृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।
 वाष्णेयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ११
 वाष्णेयं तु ततो भैमी सान्त्वयच्छलक्ष्णया गिरा ।
 उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ १२
 जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।
 तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १३
 यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणैव जीयते ।
 तथा तथाऽस्य वै शूते रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ १४

(९) निशम्येति । अक्षान् पाशकान् पुण्यश्लोकपराङ्मुखान् पुण्यश्लोकान् नलात् पराङ्मुखान् विमुखान् नलविरुद्धानित्यर्थः निशम्य श्रुत्वा । हृतसर्वस्व हृत सर्व स्व धन यस्य तथाभूतम् ।

(१०) बृहत्सेने इति । हे कल्याणि शुभे बृहत्सेने ! नलशासनात् नलस्याज्ञया वाष्णेयमेतन्नामान सूत सारथिम् आनय । कुत इत्याह महादिति । यतः महत् कार्यं प्रयोजन । ' कार्यं हेतौ प्रयोजने ' इति मेदिनी ।

(११) बृहत्सेनेति । आप्तकारिभिः आप्तशब्दोऽन भावप्रधानः । आप्तेन आप्ततया श्रद्धेयतया कर्तुं कार्यमनुष्ठानं शीलं येषां तथाभूतैः । श्रद्धेयैरित्यर्थः । आनयामास । आनयतेर्ण्यन्ताह्रिद् । आप्तेतिभावप्रधानो निर्देशः ।

(१२) वाष्णेयमिति । सान्त्वयन्नित्यार्पे पुस्त्य, सान्त्वयन्तीत्यर्थः । पान्त्वसान्त्वप्रयोग इत्यतश्चौरादिकालटः शता । सामप्रयोगे विषयीकुर्यतीत्यर्थः । स्वामिनः परामवमसहमानस्य शोभसभावनया सान्त्वनम् । श्लक्ष्णया मनोहरया । अनिन्दिता प्रशसनीया, देशकालज्ञा देशमात्मनाऽधिष्ठित, कालं जानाति तथाभूता । तस्मिन् देशे तथाविधे च काले यत्कर्तव्यं तज्ज्ञानतीत्यर्थः । प्राप्तकाल प्राप्तः कालो यस्य तथाभूतम् । वचनमित्यध्याहार्यम् ।

(१३) वचनमाह जानीषे इति । त्वयि त्वद्विषये तथा सम्यग्वृत्तः सम्यग् वृत्तं वर्तनं यस्य तथाभूतः । तथा त्वं जानीषे । एतेन च समयेऽस्मिन्साहाय्यस्थावगणे कृतप्रत्वापत्तिरिति ज्ञोत्यते । विषमस्थस्य संकटे वर्तमानस्य । ' कुतस्त्वा कस्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् । ' इति गीता ।

(१४) विषममाह यथेति । शूते रागः प्रणय आसक्तिरिति यावत् । भूयः भूयिष्ठं यथा तथा अभिवर्धते ।

यथा च पुष्करस्थाक्षाः पतन्ति वशवर्तिनः
 तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १५
 सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथाऽयं न शृणोति च ।
 ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः ॥ १६
 नूनं मन्ये न दोषोस्ति नैपथस्य महात्मनः ।
 यत्तु मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ॥ १७
 शरणं त्वां प्रपन्नाऽस्मि सारथे कुरु मद्वचः ।
 न हि मे शुष्यते भावः कदाचिद्विनशेदपि ॥ १८

(१५) आस्तां नन्वेतन् । कदाचिदेतेनापि पुष्करो जीयेतेति चेन्नैतदस्ती-
 त्याह यथा चेति । यथा पुष्करस्य वशवर्तिनः सन्तः पतन्ति तथा नलस्या-
 पि अक्षेषु विपर्ययः वैपरीत्य वशवर्तित्वाभाव इत्यर्थः । तदत्र नास्ति विज-
 यप्रत्याशेति भावः ।

(१६) यत्रैवं, उपदिश्यतामिदानीं सुहृद्भिरिति चेत्तदपि निष्फलमि-
 त्याह सुहृदिति । सुहृदां मित्राणां स्वजनानां स्वीयानां (संवन्धिनां) च
 वाक्यानि यथायत् यथायोग्यं न शृणोति न च नशृणोत्यपि । दूरे तावत्तनुपादिष्ठा-
 र्यानुष्ठानमिति भावः । ननु भोः सुहृदुपदेशापेक्षया सहधर्मिण्युपदेशो व्याया-
 न् । स हि बलादिबाधजयत्यन्तःकरणं सर्वाङ्गमनोरम इति प्रवृत्त्यतां तावद-
 भेति चेत्सोऽप्यत्र काननचान्द्रिकायमान एवेत्याह ममेति । नाभिनन्दति न
 बहुमन्यते । तत्र हेतुः मोहित इति । मोह विवेकशक्तिशून्यता प्रातः । 'अ-
 हह गहनो मोहमाहिमे' ति भावः ।

(१७) ननु भो गरीयानय दोषो यदात्मनो बहिश्चराणां प्राणानां सहध-
 र्मिण्या अपि वचो न शृणोति चेन्नायमेतस्य दोषः किन्तु भयितव्यताया
 एवेत्याह यत्त्विति । राजा मोहितः सन् यन्मे वचन नाभिनन्दति सोऽय त-
 स्य महात्मनो नैपथस्य दोषो नूनं नेति मन्य इति संवन्धः । 'प्रायः शुभं
 च विदधात्यशुभं च जन्तोः, सर्वङ्कपा भगवती भयितव्यतैवे' ति भावः ।

(१८) तदिदानीं त्वयैवाधीयतां साहाय्यमित्याह शरणमिति । त्वां
 शरणं रक्षितारं प्रपन्ना प्राप्ता । त्वमेवेदानीं नो रक्षितेति भावः । मद्वचः
 मनुक्तमर्थमित्यर्थः । ननु भोः प्रतीदयतां तावन् कदाचित्परस्ताद्विजयोऽप्यस्य
 संभविष्यतीति चेन्नैतदस्तीत्याह नेति । मे मम भावो हृदय न शुष्यते न
 निर्मल भवति । सदिग्ध इवेत्यर्थः । अतः कदाचित् विनशेदपि विनाशमपि
 प्राप्नुयात् । संभावनायां लिङ् । 'गणकार्यमनित्यम्' इत्युक्तेः 'न विश्वसे-
 दविश्वस्तम्' इत्यादिचत् शप् । शुष्यत इत्यर्पमात्मनेपदम् । 'सतां हि
 संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः' इति मनसो मे सन्दिग्धत्वमेव

१ नैपथः (क) २ इतः प्राक् 'यथा राजः प्रदीप्तानां भाग्यानामव-
 सारथे ।' इत्यधिकपदार्थकपूस्तके । ३ शेषः (क) ४ विनाशं प्रति सारथे (क)

ऋतुपर्ण स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।

भृतिं चोपययौ तस्य सारध्येन महीपतेः ॥ २५

इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
पष्ठितमोऽध्यायः ।

एकपष्ठितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

ततस्तु याते वाष्ण्ये पुण्यश्लोकस्य दीन्यतः ।

पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किञ्चन ॥ १

हृतराज्यं नलं राजप्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ।

द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २

शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यग्जितं मया ।

दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३

पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।

व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ४

(२५) ऋतुपर्णमिति । ऋतुपर्णो नलसमसामयिकोऽयोध्याधिपतिः ।
उपतस्थे वृत्तिलिप्सया उपजगाम । 'उपपूर्वात्तिष्ठतेर्लिट्' 'वा लिप्सायामिति
षक्तव्य' मित्यात्मनेपदम् । भृतिं वेतनं, सारध्येन सारथि कर्मणा करणभूतेन ।
इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया वाल्मोहिन्या पष्ठितमोऽध्यायः ।

(१) तत इति वाष्ण्ये पूर्वाध्यायनिर्दिष्टे सारथी । याते सति । पुण्य-
श्लोकस्य नलस्य राज्यं राष्ट्रम् । यच्च अन्यत् किञ्चन किमपि वा द्रव्यं तद-
पीति षञ्जडदयलालभ्येत ।

(२) हृतराज्यमिति । प्रहसन् परिहासविषयीकुर्वन् प्रहासशब्दश्च
परिहासार्थः 'प्रहासे च मन्योपपद' इत्यथ सिद्धातकौमुद्यां द्रष्टव्यः । भूयः
पुनरपि द्यूतं कर्तुं प्रवर्ततां प्रवृत्तं भवतु । प्रतिपाणः प्रतिपणीकरणार्थं वस्तु ।
पण एव पाणः । स्वार्थेऽण् । आदितः पुष्करेण पणीकृते वस्तुनि पणीकरणी-
यस्य नलस्य वस्तुनः प्रतिपणत्वोक्तिः ।

(३) शिष्टेति । एका केवला । शिष्टा अवशिष्टा । पणः पणीकर-
णम् । साधु यथा तथा वर्तता भवतु ।

(४) पुष्करेणेति । मन्युना कोपेन हेतुभूतेन । व्यदीर्यतेव विदीर्णं
वभूयेव । निपूर्वादीर्यतेर्लिट् । चकारस्त्वर्थे । च किन्तु एन पुष्करं किञ्चित्
किमपि । नाब्रवीत् नोक्तवान् विपदि सहिष्णुत्वस्यैव श्रेयस्त्वादिति भावः ।

१ च स दशौ चास्य सारध्येन नियोजितः (क) २ महीपत (च. म.)
३ यच्चापि (क) ४ द्यूतं (क)

त्रिरात्रमुपितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ १०

पीड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।

प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ॥ ११

क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।

अपश्यच्छकुनान्कांश्चिद्विरण्यसदृशच्छदान् ॥ १२

स चिन्तयामास तदा निपचाधिपतिर्वेली ।

अस्ति भक्ष्यो समायायं वसु चेदं भविष्यति ॥ १३

ततस्तान्परिधानेन वाससा स समावृणोत् ।

तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा ॥ १४

उत्पतन्तः खगा वाक्यमेतदाहुस्ततो नलम् ।

दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥ १५

वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।

न्तोऽपीति मुकुटः । जलमात्रेण केवलेन जलेन करणभूतेन वर्तयन् वृत्तिं कुर्वन् सन् । जलमात्रमेवाभ्यष्यहरन् सन्नित्यर्थः । उपितः वास कृतवान् ।

(११) पीड्यमान इति । क्षुधा क्षुधया कर्ष्या । तत्र नगरसमीपे फलमूलानि कर्षयन् आकर्षन् । चौरादिकस्यापरिसमाप्तत्वाण्णिन् स्वाधेन । प्रातिष्ठत प्रयाण कृतवान् । 'समयप्रविभ्यःस्थ' इत्यात्मनेपदम् । अन्वगात् अन्वगमत् । इणो लुङ् ।

(१२) क्षुधयेति । बहुतिथे बहूना पूरणे । 'बहुपूगणसघस्य तिथुक्' इति इट् तिथुरु च । अहनि दिवसे । हिरण्यसदृशच्छदान् हिरण्येन सुवर्णेन सदृशाच्छदाः पश्चाणि येषां तथाभूतान् । 'छदः पलाशे गरुति' इति मेदिनी । शकुनान् पक्षिणः । 'शकुन्तशकुनद्विजाः' इत्यमरः ।

(१३) अस्तीति । अयं पक्षिसमूहः भक्ष्यः भक्षणार्हः । इदं पक्षिसमुदायरूपं वसु धनं च भविष्यति । स्वर्णमयत्वादित्यपक्षणागमिति भावः ।

(१४) तत इति । परिधानेन परिधीयते गात्रमनेन तथाभूतेन । करणे ह्युट् । वाससा वस्त्रेण । अधोवसननेत्यर्थः । तदेकवस्त्रत्वात्तस्य । परिधान-शब्दस्याधोवसनवाचित्वेऽपि परिधानसाधनवाचकता विशिष्टवाचकानामिति न्यायात् । सर्वे पक्षिणः विहायसा आकाशमार्गेण ।

(१५) उत्पतन्त इति । उत्पतन्तः उड्डयमानाः खगाः पक्षिणः । दिग्वाससं दिश एव वासो वस्य यस्य तथाभूतं वस्त्रशून्यमित्यर्थः । तत एव च अधोमुखं अवनतमुखम् । लज्जितत्वादिति भावः ।

(१६) वचनमाह वयमिति । सुदुर्बुद्धे । सुतरां दुष्टा बुद्धिर्यस्य तथाभूतं नलं । गालिरियम् । वयं पक्षिणः । अक्षाः पाशकाः । वासो वस्त्रं जिहीर्षवः हर्तुमि-

आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १६-

तान्समीपगतानश्चानात्मानं च निवाससम् ।

पुण्यश्लोकस्तदा राजा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १७

येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।

प्राणयात्रां न विन्देयं दुःखितः क्षुधयाऽन्वितः ॥ १८

येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्ममि नैपथाः ।

इमे ते शकुना भूत्वा वांसो भीरु हरन्ति मे ॥ १९

वैपम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।

भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ २० ।

एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।

अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २१

एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।

च्छन्तः सन्तः । हरते सज्जतादुः । आगताः । किमर्थमियमिच्छेत्याह नेति । हि त्वयि सवाससि वन्नयुक्ते गते सति नः अस्माकं प्रीतिः हर्षः न तस्मादागता इत्यर्थः ।

(१७) तानिति । निवासस विगत वांसो यस्माच्चथाभूत वत्प्रच्युतमित्यर्थः ।

राजप्रियत्र वीक्ष्येति पाठः साधुतमः । तान्पक्षिरूपानश्चानात्मानं च वीक्ष्येत्यर्थः ।

(१८) वचनमाह येषामिति । हे अनिन्दिते प्रशस्ते दमयन्ति । येषां प्रकोपात् हेतुभूतात् ऐश्वर्यात् प्रच्युतः प्रघट्टः दुःखितः क्षुधयाऽन्वितः सत्तपि प्राणयात्रां प्राणरक्षणोपायं अभ्यवहार्यं, यात्राशब्द उपायार्थः कल्पद्रुमे

प्रष्टव्यः । न विन्देयं प्राप्तुं न शक्नुयाम् । शक्तिं लिङ् चेति । विन्दतोल्लिङ् ।

(१९) येषामिति । येषां कृते यैरेव निमित्तभूतेरित्यर्थः । ' निमित्तं पर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायो दर्शनं ' मिति पट्टी । कृतेऽहं इत्यव्ययम् । नैपथाः

नैपथा निवासो येषां ते (निषधदेशराक्षिनः) लोकाः कर्तारः । ' सौर्य निवास ' इत्यण् । मयि मद्रिपये । त इमे अश्वा इत्यर्थः । हे भीरु भयगाले दमयन्ति ।

' वासश्चापहरन्ति मे ' इति पाठे चकारोऽप्यर्थः । अन्यत्सर्वमपहतमिदानी-

मथदिष्टं वासोऽप्यपहरन्तीत्यर्थः ।

(२०) वैपम्यमिति । परमं आत्यन्तिकं वैपम्यं दुःखम् । गतचेतनः

नष्टबुद्धिः । ' प्रतिपञ्चसिचेतनाः ' इति बुद्धिपर्यायेष्वमरः । हितं हिते हेतु-

भूतं इदं मयोदीर्यमाणं । निरोधं शृणु । निपूर्वको हि बोधतिः भवणार्थः ।

(२१) अथ पितृपुरमेव प्रयातुं श्रेयासां दमयन्तीत्यभिप्रेत्य नाना-

विधदेशशापनच्छलेन विदर्भगामिनं मार्गमुपदिशति । एत इति । दक्षिणा-

पथं दक्षिणा दक्षिणस्या दिशः पन्था देशविशेषः । यं निरेदानीं दक्षिणेत्याच-

रते । दक्षिणादाजित्याच् । ' कृकपूरब्धूः पथादानञ् ' इत्यश्वः । अवन्ती

उज्जयिनी । केचित्तु नगरीयमुज्जयिनीतः श्रोतार्थान्तरितेत्याहुः । यस्तुतस्तु

आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः ॥ २२
 एष पन्था विदर्भाणामसौ गच्छति कोसलान् ।
 अतःपरं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २३
 एबद्धाक्यं नलो राजा दमयन्तीं समाहितः ।
 उवाचासकृदातो हि भैमीमुदिश्य भारत ॥ २४
 ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्पिता ।
 उवाच दमयन्ती तं नैपथं करुणं वचः ॥ २५
 उद्वेजते मे हृदयं सीदन्त्यहानि सर्वशः ।
 तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २६
 हृत्तराज्यं हृत्तद्रव्यं विवस्त्रं क्षुच्छ्रमाश्रितम् ।
 फथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां निर्जने वने ॥ २७

‘यहङ्गकोजयिनी’ त्यादौ भास्करेणोजयिन्याः ‘रोहितकमवन्ती’ चेति
 सूर्येण चावन्त्या भूमध्यरेखागतत्वेनोपवर्णनादवन्त्येवोजयिनी प्राचां मत
 इति प्रतीयते । अत एव च ‘उजयिनी’ स्याद्विशालावन्ती पुष्पकर-
 ष्विनी’ इति हैमः ।

(२२) एष इति । पयोष्णी तापीत्यर्वाचीना । ‘तापी पयोष्णी
 रेखाचे’ त्यादिषु पुनः पुराणवचनेषु पयोण्यास्तापीत पार्थक्येन निर्देशा-
 द्भिन्नैव तापीतः पयोष्णीति प्रतीयते ।

(२३) एष इति । कोशलान् कोशलदेशम् । कोशलामिति पाठे तु कोशलदे-
 शराजधानीमित्यर्थः । एतस्य च प्रदेशस्य विदर्भसन्निहितत्वाद्दमयन्त्यै निवेदनम् ।

(२४) एतदिति । एतत्पूर्वोक्त मार्गनिर्देशविषयकम् । समाहितः
 समाधानयुक्तः । तत्र हेतुमाह आर्त इति । हि यत भैमीमुदिश्य आर्तः
 दमयन्तीविषये पीडितः । दमयन्त्याः क्लेशेन क्लिश्यन्नित्यर्थः । वर वियोगो
 न तु प्रेयस्याः क्लेशानुभवावलोकनमिति मन्वानस्य मार्गोपदेशे समाहितता ।

(२५) तत इति । बाष्पकलया अव्यक्तमधुरया ।

(२६) उद्वेजत इति । उद्वेजते उद्वेग (खेद) प्राप्नोति । गण-
 कार्यस्यानित्यत्वाद्भिजतेः शप् । विभेतीति वा । ‘ओषिजी भयचलनयोः’
 इत्युक्तेः । उद्वेपत इति पाठे तु भीत्या कम्पत इत्यर्थः । सर्वशः सर्वाणि
 अङ्गानि अवयवाः सीदन्ति अवशीर्यमाणानीष भवन्ति । दुःखातिशयवशा-
 दिति भावः । संकल्पमभिलाषम् ।

(२७) हृतेति । उत्सृज्य त्यक्त्वा । निर्जने जनशून्ये । पूर्वाधेन
 साक्षात्संशयवशकत्वं निर्जने वन इत्यनेन च साक्षात्संशयवशकमसम्भवो
 योत्यने । नैप मदर्धमिण्या धर्म इति भावः ।

१ एष वास्पति (क) अथ गच्छति (घ.) २ दक्षिणा (क. च.)
 ३ उद्वेपते (क. च.)

श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
वने घोरे महाराज नात्रापिप्याम्यहं कुम्भम् ॥ २८
न च भार्यासमं किंचिद्विद्यते भिषजां मतम् ।
औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ २९

नल उवाच ।

एषमेतद्यथाऽऽत्य त्वं दमयन्ति सुमध्यमे ।
नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ ३०
न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमलं भीरु शङ्कते ।
त्यजेयमहमात्मानं न चैव त्वामनिन्दिते ॥ ३१

दमयन्त्युवाच ।

यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहच्छसि ।
तत्किमर्थं विदुर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ? ३२
अवैमि चाहं नृपते न तु मां त्यक्तुमर्हसि ।
चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेया मर्हपते ॥ ३३
पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि च नरोत्तम ।
अतोऽनिमित्तं शोकं मे वर्धयस्यमरोपम ॥ ३४

(२८) एवमपि तावत्किं करिष्यसीति चेत्तत्राह श्रान्तस्येति । तत्
अनुभूतपूर्वं तुल्य चिन्तयानस्य चिन्तयत । चिन्तयतेर्लट् शानच् । ' आग-
मयास्त्वमनियम् ' (प. शे. ९४) इत्युक्तेन गुणागम । नम ग्लानिम् ।

(२९) नेति । भार्यासमं भार्यया तुल्यम् । भिषजा दुःखरूपस्य
रोगस्य प्रतीकार जानानाना मतं समतम् । औषधं प्रतीकारोपाय । ते तुभ्यम् ।

(३०) एषमिति । सुमध्यमे शोभनो मध्यमो मध्यं यस्यास्तथाभूते ।
यथा आत्स्य प्रवीणि । ' सुव पञ्चानामादित ' इत्यादिना णरादिषु यस्या-
होदेष्टे ॥ ' आहस्य ' इति य । एव तथा एतत् । आर्तस्य दुःखितस्य
नरस्य भार्यासमं मित्रं, भेषजं दुःखप्रतीकारोपायश्च नास्ति ।

(३१) परित्यागशङ्कामपनेतुमाह नेति । हे भीरु ! एतेन त्यागस्या
स्वत्ताज्जितत्वं चोच्यते । त्यक्तुकामं त्यक्तुं कामो यस्य तथाभूत । ' दुका
ममतसोऽपी ' ति मलोः । अत्र पर्याप्तं यथा तथा किं किमर्थं शङ्कते
शङ्कोते । आत्मानं ररमपि त्यजेयं त्यक्तुं शक्नुया न नैव न तु त्याम् ।

(३२) मदीति । इह वने विहातुं त्यज्जम् । तत् तर्हि ।

(३३) अवैमि मां त्यक्तुं नार्हसि इति अवैमि जाने । कृ. परतु
अपकृष्टेन द्वेषानिष्ठपञ्चमां हीना दयाप्राप्तेन चेतसा उपलब्धि (अति भूत
एव) त्यजेया त्यजे । समावनात्तलिह । अस्ति ररया मे त्यागसम्यक् इति भाग ।

(३४) दमनेन तन्मात्रेण इत्याह पन्थानमिति । हि यत् नम ममम् । शेदे

१. भार्यासमं मित्रम् । त्वं हि मर्हसि त्वम् (क.)

यदि चायमभिप्रायस्तव ज्ञातीन्त्रजेदिति ।
 साहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥ ३५
 विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।
 तेन त्वं पूजितो राजन्सुरं वत्स्यासि नो गृहे ॥ ३६
 इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 नलयात्रायामेकपट्टोऽध्यायः ।

द्विपट्टितमोऽध्यायः ।

नल उवाच—

यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः ।
 न तु तत्र गमिष्यामि विपमस्थः कथंचन ॥ १
 कथं समृद्धो गत्वाऽहं तव हर्षविवर्धनः ।

पट्टी । पन्थान अभीक्ष्ण पुन पुन. 'भूय. पुन पुन शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः ।'
 इत्यमरः । आख्यासि कथयासि । अनिमित्त निष्कारण यथा तथा वर्धयासि ।
 एतेन ते निवेदनेन मे शोक प्रवर्धत इत्यर्थः ।

(३५) यदीति । ज्ञातीन् पितृकुलसंबन्धिनो बान्धवानिति यावत् ।
 मजेत् गच्छेत् । इय भार्येति शेषः । इतीत्यस्याभिप्राय इत्यनेन संबन्धः ।
 तदेति शेषः । यदि मन्यसे अनुमन्यसे इत्यर्थः ।

(३६) नास्ति ते तत्रानादरशङ्कापीत्याह विदर्भेति । मानद बहुमान
 प्रद नल । पूजयिष्यति सत्करिष्यति । न अस्माक । तव मम चेत्यर्थः ।
 अस्मदो द्वयोश्चेति बहुवचनम् । पितुर्गृह आत्मीयस्वारोपादियमुक्तिः । न
 इति परकीयत्वशङ्काया अयनवसरमभिप्रायतयति । वत्स्यासि वास करिष्यसि ।
 इति नलोपाख्यानव्याख्याया बालबोधिण्या एकपट्टोऽध्यायः ।

(१) दमयन्त्याः पितृकुलस्य पारक शङ्काभावमभ्युपगम्य गमनेऽनु-
 मतिं प्रकाशयति । यथेति । यथा यस्मात् तथा तस्मात् । ममेति आपयोर-
 भिन्नत्वादिति भावः । तु किन्तु तथापीत्यर्थः । विपमस्थः सकटे वर्त-
 मानः । कथंचन केनापि प्रकारेण न गमिष्यामि ।

(२) कथमिति । (पूर्वं) समृद्ध. समृद्धिमान् अत एव तव हर्षविवर्धनः
 आनन्दस्याभिवर्धयिता सन् गत्वा (इदानीं) परिच्युतो राज्यतो भ्रष्टः पारिचून
 इति पाठे परिशीणः सन् । 'दीव्यतेर्दिवोऽविजिगीषायाम्' इति निष्ठातस्य नः ।

१ राजन् भविष्यति । २ 'बृहदथ उवाच । इत्युक्तः स तदा देव्या
 नलो वचनममरीत् ।' इत्यतः पूर्वमधिकं कपुस्तके ।

परिन्दुतो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥ २

बृहदश्व उवाच—

इति सुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः पुनः ।

सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोर्धेन सञ्चताम् ॥ ३

तावेकवस्त्रसंवीतावदमानारितस्ततः ।

क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां काञ्चिदुपेयतुः ॥ ४

तां सभामुपसंप्राप्य तदा स निपधाधिपः ।

वैदर्भ्या सहितो राजा निपसाद महतीले ॥ ५

स चैकैवस्त्रो मलिनो विवर्णः पांसुगुण्डितः ।

दमयन्त्या सह भ्रान्तः मुग्धाप धैरणीतले ॥ ६

दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयाऽपहृता ततः ।

सहसा दुःस्वप्नासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७

मुमायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशांपते ।

ब्रह्मोः दूषितेति ऊह्य च । अत एव च तव शोकविवर्धनः सन् कथं गमिष्यामि । न युक्त विपमस्थस्य गमनमिति भावः ।

(३) इतीति । वाससः अर्धेन । अर्धस्य नलेन परिहितत्वादिति भावः ।

(४) ताविति । एकवस्त्रसंवीतौ एकेनैव वस्त्रेण सम विभक्तेन संवीतौ आच्छन्नौ । इतस्ततः अटमानौ पर्यटनशीलौ । अटतेभ्रान्तौ । तौ सा च स च । 'पुमान् द्विवे'त्येकरोपः । सभा गृहम् । 'वासः कुटी द्वयोः शाला सभा' इति ग्रहणयिष्यमरः । उपेयतुः उपगतवन्तौ । उपपूर्वादिणो लिट् । अमरेऽपि वास इत्यारभ्य चत्वारि कुटीनामानीत्येवोचितम् ।

(५) तामिति । निपधाधिपो राजा महतीले निरास्तरण एवेत्यर्थः । अहो प्रभाषो भविष्यताया इति भावः ।

(६) स इति । एकवस्त्रः एक परिधानीयमात्र वसन यस्य तथाभूतः तत एव च पांसुगुण्डितः धूलिग्रास्तः । गुण्डित इति 'गुण्टि वेष्टन' इत्यतो निष्ठा । तत एव च विकटो विकराल इव दृश्यमानः । 'विकटा वज्रवाराह्या त्रिशूलविकरालयोः' इति मेदिनी । मुग्धाप मुग्धान् । स्वपोर्लिट् । अन्तः परं पद्यमेक प्रक्षिप्त कपुस्तके स्पष्टार्थम् ।

(७) दमयन्तीति । दुःस्वप्नासाद्य प्राप्य वर्तमाना सुकुमारी सौमुमार्य-युक्ता तपस्विनी अनुकम्पार्हा । 'तपस्वी तापसे चानुकम्पे त्रिषु' इति मेदिनी । सहसा युगपत् निद्रया अपहृता आश्रया गृहीतेत्यर्थः ।

(८) मुमायामिति । विशांपते राज-गुण्डिष्ठिर । शोकोन्माधितचित्तात्मा

१ परिष्णो (क. च) २ नास्तीदं कनसपुनरेषु. ३ वै वि- (क. च. न म) ४ अतः पर 'नप. स्ववसनस्यान्तं दमयन्तीं विशांपते । भूमावभृतीं सुमारां पतिमानिन्द्रोऽशोभना ॥' इत्यधिकं कपुस्तके.

शोकोन्मथितचित्तोऽत्मा न स्म शेते तथा पुरा ॥ ८
 स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागं च सर्वशः ।
 वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ९
 किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
 किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ १०
 मामियं ह्यनुरक्तैवं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
 मद्विहीना त्विमं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ ११
 मयि निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुव्रता ।
 उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं कश्चित् ॥ १२
 स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
 उत्सर्गेऽभ्यन्यत श्रेयो दमयन्त्या नराधिप ॥ १३
 न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्वर्पयितुं पथि ।

शोकेन उन्मथित चित्तं आत्मा देहश्च यस्य तथाभूतः । अत एव च यथा
 पुरा तथा न शेते स्म निद्रां न लेभे ।

(९) स इति । तत् शत्रुघ्नं राज्याहरणं सर्वशः सर्वात्मनेत्यर्थः ।
 सुहृत्त्यागं सुहृदां मित्राणां त्यागम् । मित्रघ्नमात्मनस्त्यागमित्यर्थः । परि-
 ध्वंसं परिक्षयम् प्रेक्ष्य आलोच्य । उपेयिवान् प्राप्तवान् ।

(१०) किमिति । इदं मनसि चिन्त्यमानं भार्यापरित्यागरूपं कार्यम् ।
 कृत्वा यतमानस्येति शेषः । नु वितर्कं । श्रेयः श्रेष्ठम् । पशस्यशब्दादीयसि
 प्रशस्यस्य इति श्रः । जनस्य दमयन्तीरूपस्य ।

(११) मामिति । मामनु मामभिलक्ष्य रक्ता राग (प्रेम) विशिष्टा
 अनुलक्षण इति कर्मप्रयत्ननीयसंशयां द्वितीया । मय्यनुरक्तैत्यर्थः । अत एव
 मत्कृते मदर्थम् ।

(१२) मयीति । मयि भाविष्ये अनुव्रता अनु सदृशं प्रत आचार
 इत्यर्थः यस्यास्तथाभूता । प्रेमवशान्मदाचारसदृशमाचारमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः ।
 मयेति पाठे मया हेतुभूतेनेत्यर्थः । उत्सर्गे अस्यास्त्यागे सति संशयः सुखवि-
 पयकः संदेहः स्यात् तु तथापि कश्चित् कदाचिदित्यर्थः । विन्देत् प्राप्नु-
 यात् । अपीति संभावनायाम् ।

(१३) स इति । बहुधा अनैकैः प्रकारैः । दमयन्त्या उत्सर्गे त्यागे
 श्रेयः फल्याणम् ।

(१४) ननु भोः । परित्यक्तामेनां पथि केचिद्वर्पययुरिति चेन्नैतदेव

यशस्विनी महामाणा मद्भक्त्यै पतिप्रता ॥ १४

एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्तत ।

कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ॥ १५

सोऽवस्रतामात्मनश्च तस्याश्चार्थैकवग्रताम् ।

चिन्तयित्वाऽध्यगाद्राजा धनार्थस्यावकर्तनम् ॥ १६

कथं वासो विकर्तेयं न च घुद्वेत् मे प्रिया ।

विचिन्त्यैवं नलो राजा समां पर्यचरत्तदा ॥ १७

परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।

आससाद् सभोदशे विकोजं रङ्गमुत्तमम् ॥ १८

तैर्नार्थं वाससश्चिद्वत्त्वा निर्वस्य च परंतपः ।

सुप्रामुत्सृज्य वैदर्भी प्राद्रवद्रतचेतनाम् ॥ १९

ततो निवृत्तहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् ।

मित्याह नेति । तेजसा हेतुभूतेन तेजोविशिष्टत्वादित्यर्थः । धर्पयितु अभि-
मयितुम् । मद्भक्ता मम भक्ता अनुरागिणी ।

(१५) एवमिति । दमयन्त्यां प्रियये एवं पुरोक्तप्रकारेण न्यवर्तत
निश्चिता आसीत् । उत्सर्गमेवास्या निश्चितवानित्यर्थः । तत्र हेतुमाह कलि-
नेति । कलिना कर्त्रा दमयन्त्या विसर्जने त्यागनिमित्तं दुष्टभावेन दूषितेन
मनसा हेतुभूतेन । दमयन्त्यास्त्यागमुद्दिश्य कलिना मनसो दूषितत्वादिति भावः ।
अत्र दमयन्त्या इत्येवादिमेऽर्थे कचित्पाठः सद्यः । तत्र च दमयन्त्या
निवृत्ता पराहृतेत्यर्थः ।

(१६) स इति । वस्त्रार्थस्य अर्थस्य वस्त्रस्य अवकर्तनं अवकर्तयं पृथ-
क्करणं, द्वयोरपि परिधाननिर्वाहार्थमिति भावः । अभ्यगात् मनसोपससार
मनसि कृतवानित्यर्थः ।

(१७) कथमिति । यथा तथेत्यध्याहार्यम् । यथा मे प्रिया न बुध्यत
न जाययात् । तथा वासः कथं विकर्तेयमिति सवम्भः । पर्यचरत् कर्तनसाध-
नाग्रेणार्थं परितश्चरन् ।

(१८) परीति । भारत मुषिष्ठिर ! परिधावन् । धातु गतिमुत्थोरि-
त्यतो लटः सता । विकोश विगतः कोशात् पिधानाद्विकोशः तम् । स्वर्गं
आससाद् प्राप्तवान् ।

(१९) तेनेति । उक्त्वा पृथक् कृत्वा । द्विधा कृत्वेति तु नार्थः ।
अर्थस्य कर्मत्वात् । निवस्य परिधाय । वस्तेराच्छादनार्थात् कस्वो ल्यप् ।
निरर्थेति पाठो लेखकप्रमादमूलक एवेति प्रतिभाति । मुक्तां तत एव च गत-
चेतनां नष्टज्ञानम् । उत्सृज्य त्यक्त्वा प्राद्रवत् अगच्छत् । हुमताचित्ततो लङ् ।

(२०) तत इति । निवृत्तहृदयः निवृत्त गमनाक्रियातः परावृत्त हृदय

१ निवस्य (च) २ निवद (क) .

दमयन्ती तदा दृष्ट्वा रुरोद निपधाधिपः ॥ २०

या न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।

सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ २१

इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ।

उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्ध्वा भविष्यति ॥ २२

कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।

चारिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिपेविते ॥ २३

आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्रणौ ।

रक्षन्तु त्वां महाभागे धर्मेणासि समावृता ॥ २४

एवमुक्त्वा प्रियां भार्या रूपेणाप्रतिमां मुनि ।

कलिनाऽपहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ॥ २५

यस्य तथाभूतः । प्रणयातिशयवशादिति भावः । रुरोद विललाप ।

(२१) विलापमाह यामिति । पुरा न पश्यति नापश्यत् । असूर्यपश्य-
त्यादिति भावः । आदित्यः सूर्यः ।

(२२) इयमिति । चारुहासिनी चारुहसिनु शील यस्यास्तथाभूता । वस्त्रावकर्तेन
वस्त्रखण्डेन सवीता आच्छन्ना । वेषेण सवरण इत्यतो निष्ठाया यजादित्वास्त-
प्रसारणे हल इति दीर्घः । उन्मत्तेय भूता । पत्युस्तिरोभूतत्वादिति भावः ।
बुद्ध्वा जागरानन्तरं कथं किं प्रकारा भविष्यति का दशमनुभविष्यतीत्यर्थः ।

(२३) कथमिति । भैमीनि राजपुत्रीत्वादनचरस्याशक्यत्वं द्योत्यते ।
मया विरहितेति च विपदि परित्रातुरभावादत्यन्ताशक्यत्वं तस्य द्योतयति ।
एवभावतोऽपि नैव शक्यसंचार वनामिति द्योतयितुमाह मृगेति । मृगैः प्रभ्यैः
पशुभिः व्यालैः सर्पैश्च निपेविते नितरां सेधिते ।

(२४) परित्राणार्थमाशिष्य प्रयच्छति आदित्या इति । आदित्या द्वादश देव-
विशेषाः 'अर्यमा च विधाता च त्वष्टा पूषा च भारत । विषस्वान्सविता धाता मित्रो
वरुण एव च । अशो भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ ' इति
हरिवंशोक्ताः । वसवः अष्टौ देवविशेषा ' धरो ध्रुवश्च सोमश्च विष्णुश्चैव
निलोऽनलः । प्रत्यूपश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । ' इति भरतोक्ताः ।
रुद्रा एकादश देवताविशेषा ' अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षः सुरेश्वरः ।
जयन्तो बहुरूपश्च ज्यम्बकोऽप्यपराजितः । वैरस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा इमे
स्मृता ' इति जटाधरेण निर्दिष्टाः । अश्विनौ अश्विनीकुमारौ । मरुतो देव-
विशेषाः । स्वयमप्यात्मानं गोसु प्रभवसीत्याह धर्मेणेति । धर्मेण कर्मा समावृता
सम्पद् कृतावरणा । न हि धर्मानुत्ताना नाशः समपतीति भावः ।

(२५) एवमिति । प्रिया भार्या उद्दिश्येति शेषः । प्रिया रूपेणाप्रति-
मा (निरुपमा) इति च त्यक्त्वा प्रस्थानस्याशक्यत्वमभिप्रेतयति । गमन-
कारणमाह कलिनेति । प्रातिष्ठदित्यर्थमात्मनेपदम् । उद्यतः त्यागोद्युक्तः सन् ।

१ मया हीना (क. च.)

गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति मभां प्रति ।
 आफूद्यमाणः कलिना सौहृदेनापकृत्यते ॥ २६
 द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।
 दोलेष मुहुरायाति याति चैव मुहुर्मुहुः ॥ २७
 अवकृष्टु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
 सुमामुत्सृज्य तां भार्या विलप्य करुणं बहु ॥ २८
 नद्रात्मा कलिना स्पृष्टस्ततद्विगुणयन्मुहुः ।
 जगामैकां वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य मोहितः ॥ २९
 इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 द्विपष्ठितमोऽध्यायः ।

त्रिपष्ठितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

अपक्रान्ते नले राजन्मयन्ती गतकृमा ।
 अबुध्यत वरारोहा संश्रस्ता विजने वने ॥ १
 अपश्यमाना भर्तारं शोकदुःखसमन्विता ।

(२६) स्नेहप्रवृत्तेर्बलीयस्त्वमभिद्योतयितुं प्राह गत्वेति । वीक्षया
 द्विर्वचनम् । मुहुः गत्वा गत्वा पुनरेतीति सन्धः । तत्र कारणमाह कलिनेति ।
 एकतः कलिनाऽपरतश्च सौहृदेन (प्रेम्णा) समाकूध्यमाणो दोलेष बभूवेति
 भावः । सौहृदमिति शोभनं हृदयं यस्य तस्य भावः । मुहुश्छब्दात् युवादित्वादण् ।

(२७) एतमेवार्थं विस्पष्टयति । द्विधेव द्विप्रकारमेव ।

(२८, २९) अवकृष्ट इति । न किन्तु मोहितो मोहः प्रापितः । प्राद्रवत्
 अगच्छत् । कदण यथा तथा बहु विलप्य । कलिना स्पृष्टः अत एव नद्रात्मा
 नष्ट आत्मा मनो लक्षणया विवेको यस्य तथाभूतः । अत एव च तत्तत्
 विगणयन् अवगणयन् । शून्ये निर्मानुषे । दुःखितः सन् जगाम ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्यायां बालमोघिन्या दमयन्तीत्यागे द्विपष्ठोऽध्यायः

(१) अपक्रान्त इति । नले अपक्रान्ते सति अबुध्यतेति सन्धः ।
 गतकृमा नष्टग्लानिः । निद्राया आसेवनादिति भावः । ततश्च विजने निर्मा-
 नुषे । संश्रस्ता भीता आसीदिति शेषः । विजन इति सत्रासे हेतुः प्राह ।

(२) अपश्यमानेति । भर्तारं अपश्यमाना अपश्यन्ती । आर्यमात्मने-
 पदम् । तत एव च संश्रस्ता अत्यन्त भीता । उचैः तारस्यरेण महाराजेति

प्राक्रोशदुच्चैः संव्रस्ता महाराजेति नैपथम् ॥ २
 हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्कि जहासि माम् ।
 हा हताऽस्मि विनष्टाऽस्मि भीताऽस्मि विजने वने ॥ ३
 ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
 कथमुक्त्वा तथा सत्यं सुप्तामुत्सृज्य फानने ॥ ४
 कथमुत्सृज्य गन्ताऽसि दक्षां भार्यामनुव्रताम् ।
 विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५
 शक्यसे तां गिरः सम्यक् कर्तुं मयि नरेश्वर ।
 यास्त्वया लोकपालानां सन्निधौ कथिताः पुरा ॥ ६
 नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ।

प्राक्रोशत् आहूतवती । क्रुश आह्वाने रोदने चेत्यतो लङ् । महाराजेत्यर्थ-
 स्वात् प्लुतत्वाभावाच्च प्रकृतिभावः ।

(३) हेति । हेति विपादे । ' हा विपादशुगार्तिषु ' इत्यमरः ।
 किं कस्मात् जहासि त्यजसि । हता हतप्राया विपन्नतमत्वादिति भावः ।
 विनष्टा विनाशं प्राप्तेषु ।

(४) नन्यति । नन्विति स्मारणे । धर्मज्ञ इति भार्यात्यागस्यानौचित्यं
 द्योतयति । सत्यवागिति च ' न त्वां त्यक्तुमिच्छामी ' त्यागवचनातिक्रमस्य ।
 तथा ' न चाहं त्यक्तुकामस्त्वाम् ' इत्येव (६१-३१) प्रकारेण । उत्सृज्य
 गच्छसीति शेषः ।

(५) कथमिति । दक्षां चतुरां अनुव्रतां अनुकूलाचारां भार्या सहधर्मि-
 णीम् । एतेन त्यागस्यात्यन्तमनौचित्यं द्योत्यते । अनपकृते मत्कृतापकाराभावे
 सति । अपकृतं ह्यपकारः । परेण शत्रुणा मदन्येन वा पुष्करेण । अयुक्तोऽयं
 चौरापराधे माण्डव्यदण्ड इति भावः ।

(६) शक्यसे इति । मयि मद्विषये याः पुरा स्वयंवरकाले कथितास्त्व-
 येति शेषः । ता इति च यच्छब्दबलाद्ब्रूम्यते । तेषां मद्वरणायोपास्थिताना-
 मिति भावः । एतेनात्मनः प्रणयदाढ्यं द्योत्यते । गिरो वाचः कर्मभूतः सम्यक्
 कर्तुं तदुक्तमर्थमनुष्ठानमित्यर्थः । शक्यसे शक्नोषीत्यर्थः । दैवादिकस्यापरि-
 क्षमात्वाच्छ्रयन् । वेति प्रभे । पश्यतोऽस्माद् गम्यमानापि निन्दा दमयत्यां
 नोचितेति द्रष्टव्यम् । अत एव च नेत्यस्यायदेति नार्थः । ता इति पाठस्तु
 साधीयान् ।

(७) नेति । पुरुषर्षभ नरश्रेष्ठ । अकाले असमये न विहितो न कृतः
 पात्रेति शेषः । यत्र यस्मिन् अकारणे सति । यस्मादिति यावत् उत्सृष्टा

१ कथंविधत्स्व हि तवा (क) २ मां गतः (क. च.) ३ वदयां
 (क. च.) ४ वापकृतः (क) ५ कृतो ह्यसि (क) ६ न (क) ७
 सत्ताः (क) ' शक्यसे ता गिरः सत्या मयि कर्तुं नरेश्वरः ' (च)

यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ७

पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावान्पुरुषर्षभ ।

भीताऽहमतिदुर्धर्षे दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ८

दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष दृष्टोऽसि नैषध ।

आचार्यं गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ९

नृशंसं यत् राजेन्द्र यन्मामेवंगतामिह ।

विलपन्ती समालिङ्ग्य नाश्यासयासि पार्थिव ॥ १०

न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किञ्चन ।

कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ ११

कथं नु राजंस्तृपितः क्षुधितः भ्रमरुजितः ।

सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यासि ? ॥ १२

त्यक्ता । मुहूर्तं अल्पकालमपि । जीवती । ' मुहूर्तमल्पकालेऽपी ' इति
शब्दार्णवः ।

(८) परिहासेन यत्र कापि निलीयायस्थितो भर्तेत्याशङ्क्याह । पर्याप्त
इति । अयं मयानुभूयमानः परिहासस्तथा कृत इत्यर्थात् । पर्याप्तः अल-
म्भूतः । नास्मदधिकापेक्षेत्यर्थः । कुतः पर्याप्तिरित्याह भीतेति । अतिदुर्धर्षः
अत्यन्तं दुरभिभवः ।

(९) दृश्यस इति । गुल्मैः प्रकाण्डदूयैस्तत्सविशेषैः करणभूतैः आत्मानं
आचार्यं आवृत्तं कृत्वा । चौरादेरपरिसमाप्तत्वास्त्वाधे निश्च । किं कस्मात् ।

(१०) नृशंसमिति । इह एवमनेन प्रकारेण गता विद्यमाना समागम्य
नाश्यासयासि धैर्यप्रदानेन सुखिता न करोषि इति यत् तदेतत् नृशंसं क्रूर
कर्मैत्यर्थः । वतेति खेदे । ' नृशंसो घातुकः क्रूर ' इत्यमरः ।

(११) नेति । अन्यदपि किञ्चन न शोचामि । एकः मया विराहितः
कथं भवितासि सत्ता प्राप्स्यसि जीविष्यासित्यर्थः । न त्वया जीवितुं शक्यमिति
भावः । इति हेतोः । त्वां शोचिमि शोचामीत्यर्थः । आर्षमिदम् । शोचय
इति पाठे शोचतेर्भावादिकाशिवृत्तप्रेषणाणिच साधुता ।

(१२) कथमिति । सायाह्ने अह्नो दिवसस्य साये अन्ते । दिनान्त
इत्यर्थः । वृक्षमूलेषु आवासार्यमुपाश्रितेषु मामपश्यन्निति । एवविधे हि समये
यथावत्परिचरन्ती मार्येव दुःखमपनयतीति तामपस्यान्निति भावः ।
आत्मनस्तृष्णादिभिः प्रेयस्या ममापि तृष्णाद्याकुलीभाव सभावयन् सविशेष
पक्षिमानुप्रात इति वा भावः । कथं किम्प्रकारः । नुर्वितर्कः ।

१ नृश भीताऽस्मि (क) २ दुर्धर्ष (क. 'च. न म.) ३ तिष्ठसि (क)
तिष्ठति नैषधः (च) ४ नृशंसं (क), नृशंस (च) ५ शोचये (क),
रादिमि (च)

ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ।
 इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ १३
 मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १४
 अतीव शोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वस्य विह्वला ।
 उवाच भैमी 'निःश्वस्य रुदत्यथ पतिप्रता ॥ १५
 यस्याभिशापाहुः सार्तो दुःखं विन्दति नैपथः ।
 तस्य भूतस्य नो दुःखाहुः समभ्यधिकं भवेत् ॥ १६
 अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् ।
 तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुरजीविकाम् ॥ १७
 एव तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
 अन्वेपमाणा भर्तारं घने श्रापदसेविते ॥ १८
 उन्मत्तवद्वीमसुता विलपन्ती ईतस्ततः ।

(१३) तत इति । प्रदीप्ता प्रज्वलिता । मन्युना शोकरूपेणाग्निनेति गम्यते । 'मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्' इत्यमरः । इतश्चेतश्च पर्यधावत् परि भ्रान्तवती । आर्यमात्मनेपदम् ।

(१४) मुहुरिति । उत्पतत इत्यार्यमात्मनेपदम् । लट् च लङ् । उद-पतादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । विह्वला व्याकुला । आलीयते भीतत्वान्नय हेतोरात्मानं गोपयितुमिति भावः । क्रोशति भर्तारमाह्वयति ।

(१५) अतीवेति । अस्यार्धस्य रोदित्तीत्यनेन पूर्वेण सवन्धः । अन्यथा हि निःश्वस्येति पौनरुक्त्यं प्रमज्जेत ।

(१६) यस्येति । यस्येति कर्तृकर्मणो कृतीति कर्तरि पठ्यते, अभिशापेन अनिष्टचिन्तनेन । यस्मृतेनानिष्टचिन्तनेनेत्यर्थः । भूतस्य जन्तो न' अस्माकम् 'अस्मदो द्वयोश्चे'ति बहुवचनम् । मम च नलस्य चेत्यर्थः । दुःखात् अभ्यधिकं दुःखं भवेत् भवतु । 'जन्तो द्वीय त्रिपूचिते' इति भूतशब्दार्थेषु मेदिनी ।

(१७) अपापेति । अपापचेतसं अदुष्टमनसं नल य एव ईदृशम् । स इति शेषः । तस्मात् नलात् दुःखतरं अत्यन्तं दुःखम् । असुरजीविका असुखेन जीविका जीवन्ताम् । धातुस्य निदेशे णुल् । स्त्रीत्वाद्वाप् । जीवतु करोतु । धातूनामनेकार्थत्वात् । 'जीवेद्वाताणजीविकाम्' (४-११) इत्यत्र हि मनावित्यमेव कुल्लुको जीवति व्याचख्यौ । सुरशून्य जीवत्वित्यर्थः ।

(१८-१९) एव त्रिति । युग्मकमेतत् । अन्वेपमाणा अन्वेपयन्तीत्यर्थः । 'एषु गता' कित्यतोऽनुपूर्वालोपः शानच् । श्रापदसेविते श्रापदैर्हिनैः पशुभिः

हाहा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १९
तां क्रन्दमानामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् ।
करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ २०
सहसाऽभ्यागतां भैमीमभ्याशपरिवर्तिनीम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २१
सा प्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च परिप्लुता ।
नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैपधम् ॥ २२
हा नाथ मामिह वने प्रस्यमानामैनाथवत् ।
ग्राहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावसि ॥ २३
कथं भविष्यसि पुनर्मानुस्मृत्य नैपध ।
कथं भवाञ्जगामाद्य मामुत्सृज्य वने प्रभो ॥ २४
शापान्मुक्तं पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो घनानि च ।

सेविते वृत्तसेवने युक्त इत्यर्थः । इतस्ततः प्रदेशे हा हा राजन्निति विलपन्ती
रुदती । उन्मत्तवत् इतश्चेतश्च धावति । भूते लक्षणः ।

(२० । २१) तामिति पुनर्युग्यकम् । अत्यर्थं अत्यन्तं क्रन्दमाना
क्रोशन्तीं वाशतीं विराद्य कुर्यतीम् । वाशतिस्तिरश्वा शब्दे रुदः । 'तिरश्वा
वाशित इत' मित्यमरः । कुररीं पक्षिविशेषमिव । अस्या हि इत क्रन्दनप्रतिम
भवति । अत एवाह मालतीमाधवे भवभूतिः 'नादस्तावादिकलकुररीकूजित-
रिनाथताराः' इति । करुणं यथा तथा शोचन्तीम् शोकं कुर्याणाम् । शोचतेः
सकर्मकत्वविषयार्थां त्वात्मानं च भर्तारं चेति कर्मपदमभ्याहार्यम् । सहसा
अकस्मात् अभ्यागतं समीपं प्राप्तम् । अभ्यासपरिवर्तिनीं अभ्यासे (से)
आत्मनः समीपे परिवर्तते परिभ्रमति विचते या तथाभूताम् । अजगरः सर्प
विशेषः स्वनाम्ना ख्यातः । जग्राह गृहीतवान् ।

(२२) सेति । ग्राहेण गृह्णातीति ग्राहोऽजगरः तेन । 'विभाषा ग्रह'
इति णः । परिप्लुता व्याप्ता । नात्मानमिति प्राणेश्वर्येऽपिऽप्रियः पतिः पति
प्रदानामित्यदो माहात्म्यमेतात्तामिति भावः ।

(२३) शोकमाह । ऐति विनादे । विजने निर्मानुषे । एतेन परिश्राव-
रत्नन्तममायो योत्यते । प्रस्यमाना कथलीक्रियमाणाम् । अनुधावसि
सवेगानुपगच्छसीत्यर्थः ।

(२४) कथमिति । मामनुस्मृत्य कथं विप्रकारो भाविष्यसि । अनिर्ण-
यनीय प्रकारं प्रतिपत्त्यस इत्यर्थः कथं ह्यास्यसीति या । जगाम गतवान् ।
दग्मयन्त्याः सुमतया गमनस्य परोक्षतया लिट् ।

(२५) ननु प्राचीनं वृत्तादि समग्रहारयतो न युक्तं मेऽवस्थानमिति

१. ६. विभाषा (क. ख.) २. सुमध्यमात् (क.) ३. भीक (ग.) ४. पराशिता
५. भाषागम् (क.) ६. एतच्च, वि. अनुगन्धे नास्ति । ७. पापात् (ग. क. न.)

श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिम्लानस्य नैपथ ॥ २५

कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति तेऽनेघ ।

ततः कश्चिन्मृगव्याधो विचरन्गहने वने ॥ २६

आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह ।

तां तु दृष्ट्वा तथा प्रस्तामुरगेणायतेक्षणाम् ॥ २७

त्वरमाणो मृगव्याधः समतिक्रम्य वेगतः ।

मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ॥ २८

निर्विचेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः ।

मोक्षयित्वा स तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ॥ २९

चेद्व्रतमपि ननु लभ्येतैष पुनरेतादिति कृत तत्र खेदेनेत्याह शापादिति । दम-
यन्त्या सभावितात् मुक्तः । बुद्धिं ज्ञानं चेतो विचारशक्तिमिति यावत् ।
लब्धा लप्स्यस इत्यर्थः । भवानिति कर्तृपदं सवध्यते । लभेर्लुट् । अर्धतोऽस्मात्
‘कथं भविष्यतीत्यादि पूर्वतरमर्थं योजयन् लब्धेत्यत्र च लब्ध्वेति पाठः कल्प-
यन्त्याश्चाणो नीलकण्ठमहोदयः सर्वथा चिन्त्य एव सद्बुद्धयप्रवरैः । अतः पर
पुनः शोचति श्रान्तस्येति । श्रान्तस्य श्रम प्राप्तस्य, परिम्लानस्य ग्लानिमनुप्राप्तस्या
(२६) क इति । पूर्वार्धे पूर्वश्लोकोत्तरार्धान्वयि । मृगव्याधः मृगान्
विष्यति तथाभूतो मृगव्याधीनी । गहने दुष्प्रेषे ।

(२७) आक्रन्दमानामिति । आक्रन्दमाना आक्रोशन्तीं संश्रुत्य सम्यक्
श्रुत्वा । तस्याः क्रन्दित श्रुत्येत्यर्थः । जवेन वेगेन अभिससार तस्याः समीप
जगाम । हेति पादपूर्ता । उरगेण सर्पेण (अजगरेण) । स ह्युरसा गच्छ-
तीति । आयतेक्षणां आयते दीर्घे ईक्षणे नेत्रे यस्यास्तथाभूताम् । सुन्दरी-
मित्यर्थः । एतेन काममूलकत्वमेतत्कृतस्य स्त्रीपरित्राणस्य गम्यते ।

(२८) त्वरमाण इति । त्वरमाणस्त्वरं कुर्वन् । त्वरतेर्लट् । ज्ञानञ्च ।
वेगतः वेगेन समतिक्रम्य आक्रम्येत्यर्थः । अजगरमिति शेषः । मुखतः मुखा-
द्भवति । निशितेन शण्डोल्लीडेन तीक्ष्णेनेत्यर्थः । शो तन्मूकरण इत्यतो
निपूर्वाभिध्वा । शस्त्रेण पाटयामास । विदारितवान् । चौरादिकस्य पटेर्घातू-
नामनेकार्थत्वाद्विदारणे घृत्तिः ।

(२९) निर्विचेष्टमिति । निर्विचेष्टं चेष्टाभिः शून्यम् । प्रकृतिः स्वस्वसावजगराणां
यदेते प्रस्तमानुपा न विचेष्टितुं प्रभवन्तीति । भुजगं सर्पमजगरम् । स हि भुजेन
कौटिल्येन गच्छतीति । विशस्य हिंसित्वा । शमु हिंसायामित्यतः कर्त्तव्यं ल्यप् ।
मृगजीवनो मृगा एव जीवनमुपजीविका यम्य तथाभूतः व्याधः । मोक्षयित्वा
अजगरोदरान्मोक्षं गमयित्वा । प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ इति मोक्षशब्दाणिच् ।

१ ग्लानस्य (च. क. न. म.) २ अतः परं ‘बृहदथ उवाच’ इत्यधिकं कपुस्तके
३ तां तु कश्चिन् (क), तामकस्मात् (च) ४ समाधिक्रम्य (न. म.), सत्वरं
गहने वने (क) ५ अतः परं ‘समाधिक्रम्य वेगेन सत्वरः स वनेचरः ।’ इत्य-
धिकं कपुस्तके । ६ मुखे तं (क) ७ ह (च.)

समाश्रास्य कृताहारमथ पप्रच्छ भारत ।
 कस्य त्वं मृगशापाक्षि कथं चाभ्यागत वनम् ॥ ३०
 कथं चेद महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भाविनी ।
 दमयन्ती तथा तेन पृच्छयमाना विशापते ॥ ३१
 सर्वमेतद्यथावृत्तमाचक्षेऽस्य भारत ।
 तामर्धवस्त्रसवीता पीनश्रोणिपयोधराम् ॥ ३२
 सुकुमारानवद्याङ्गी पूर्णचन्द्रनिभाननाम्
 अरालपक्ष्यनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ॥ ३३
 लक्षयित्वा मृगज्याध कामस्य वशमीयिवान् ।
 तामेव शृङ्गया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ॥ ३४
 सान्त्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भाविनी ।
 दमयन्त्यपि स दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ॥ ३५
 तीव्रोपसमाविष्टा प्रज्ज्वालेव मन्युना ।

(३०) समाश्रास्येति । मृगशापाक्षि मृगशावस्य हरिणशिखोरिवाक्षिणी
 यस्यास्तथाभूते । सुदरीत्यर्थ । अभ्यागत आगमनाविपरीकृतम् । त्वयेति शेष ।

(३१) कथमिति । भाविनी अनुरागीणि । कृच्छ्रं दुःखम् ।

(३२) सर्वमिति । एतत् वृत्तं यथावृत्तं वृत्तं घटितमनातिक्रम्य । यथा
 घटितं तथेत्यर्थ । आचक्षे कथितवती । क्षण्डो लिट् । अर्धवस्त्रसवीता
 अर्धेन वाससा प्रावृताम् । पीनश्रोणिपयोधरा स्थूलनितम्बस्वनीम् ।

(३३) सुकुमारेति । सुकुमाराणि अनवद्यानि निर्दूषणानि स्वाङ्गानि
 अयमवा यस्यास्ताम् । पूर्णचन्द्रनिभानना पूर्णस्य चन्द्रस्य निभ सदृश आनन
 यस्यास्ताम् । अरालपक्ष्यनयना अरालानि कुटिलानि पक्ष्माणि लोभानि ययो
 रतथाभूते नयने यस्यास्ताम् ।

(३४) लक्षयित्वेति । लक्षयित्वा दृष्ट्वा । कामस्य मदनस्य वश अधी
 ननाम् । ईयिवान् प्राप्तवान् । इणो लिट् क्तुम् । एवमिति किञ्चेत्यर्थ ।
 । ज्याध । शृङ्गया मनोहरया मृदुपूर्वया मृदु मार्दवयुक्तत्वं पूर्वं
 तथाभूतया । वाचा करणभूतया ।

(३५) सान्त्वयामासेति । सान्त्वयामास साध्ना योजयामास । भाविनी
 तर्कयितुं शीलं यस्यास्तथाभूता तर्कशीलित्वर्थ । अनुपसर्गाणामपि
 सभावनायै । तान्द्रीलिको गिनि । त दुष्ट
 शत्वा ।

(३६) तीव्रेति । तीव्रेणात्यन्तिकेन रोपेण समाविष्टा सम्पृक्कृतशरीर
 प्रवेष्टा । मन्युना कोपेन । 'मयुर्दन्वे नतौ कुधि' इत्यमर । मन्युनेत्यधिक

१ चाभ्यागता (च म न) चाभ्यागता (क) २ तामध (प क) ३ ती
 ॥ (च)

स तु पापमतिः क्रुद्धः प्रधर्षयितुमातुरः ॥ ३६
 दुर्धर्षा तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव ॥
 दमयन्ती तु दुःसार्ता पतिराज्यविनाशकृता ॥ ३७
 अतीतवाक्पथे काले शशापैर्न रुगा किल ।
 यथाऽहं नैपधादन्यं मनसाऽपि न चिन्तये ॥ ३८
 तथाऽयं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः ।
 उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः ।
 व्यसु. पपात मोदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३९
 इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 त्रिपष्ठोऽध्यायः ।

चतुष्पष्ठोऽध्यायः ।

ॐ नमः ॥

वृहदश्व उवाच—

सा निहत्य मृगज्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
 वनं प्रतिभयं शून्यं शिल्पिकागणनावितम् ॥ १

मप्यार्पित्वाऽसौ द्रव्यम् । पापमतिः पापे पापा वा मतिर्यस्य तथाभूतः । आतुरः
 कार्मेन व्याकुलीभूतः । प्रधर्षयितु अभिभरितु यत्न कारविषयीकृतुमिति
 यावत् । तर्कयामासोद्युत्तरेण सन्धः । 'धर्षणं स्यात्प्रभवे' इति मेदिनी ।

(३७) दुर्धर्षामिति । दुर्धर्षा दुःस्तेन धर्षितु शक्याम् अशक्याभिभवा-
 मित्यर्थः । अग्निशिखामग्निज्वालाम् । 'अर्चिर्हति शिखा' इति ज्वालापर्यायेष्व-
 मरः । तर्कयामास विचारयामास । पतिराज्यविनाशकृता पत्या गत्येन च विरहिता ।

(३८) अतीतेति । अतीतोऽतिशान्त रात्र्यधो बानो मार्गो तत्र तथा-
 भूते । यत्र न शस्यो वाचाऽऽत्मा परित्रातु तथाभूत इत्यर्थः । काले शशाप-
 शाप दक्षवती । द्वापमाह यथेति । यथा यदीत्यर्थः ।

(३९) तथेति । तथा तर्हीत्यर्थः । मृगजीवनो व्याधः परासुः परांगता
 असौ यस्य तथाभूतः सन्मृतः सन्नित्यर्थः । 'परासुप्रातपप्रत्यपरेतप्रेतसंस्थिता'
 इत्यमरः । पततां पततु । आप्येमात्मनेपदम् । उक्तमात्रे उक्त एव । वचन-
 समनन्तरमेवत्यर्थः । व्यसु विगतप्राणः सन् । मेदिन्या भूमौ ।

इति श्रीनलचरितव्याख्याया बालरोधिन्या त्रयणष्टोऽध्यायः ।

(१) सेति । सा दमयन्ती प्रतस्थे प्रययौ । 'समवप्रविम्यः स्य'
 इत्यात्मनेपदम् । प्रतिभय भयङ्करम् । शिल्पिकागणनादित शिल्पिकानां
 चीरीणां 'चिल्ट' इति ख्यातानां गणनादि । नादयुक्तं कृतम् । 'चीरी
 शिल्पिका च समा इमाः ।' इत्यमरः ।

१ क्षुद्रः (क. म. न.)

सिंहद्वीपितरुख्याममहिर्पर्मणैर्युतम् ।

नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतम्करसोवितम् ॥ २

सालवेषुधवाभ्यतिन्दुकेद्रुगुदकिंशुकैः ।

अर्जुनारिष्टसङ्घेन स्यन्दनैश्च सशाल्मलैः ॥ ३/४

जम्ब्याघ्रलोध्रखदिरशालवेत्रसमाकुलम् ।

पद्मकामलकप्रक्षकदम्बोदुम्बरावृतम् ॥ ४

वदरीविल्वसङ्घेन न्यग्रोधैश्च समाकुलम् ।

प्रियालतालसर्जूरहरीतकिविभीतकैः ॥ ५

नानाधातुशतैर्नद्यान्विविधानपि चाचलान् ।

(२) वनमुपवर्णयति सिंहत्वादिति श्वतुर्भिः । सिंहैः । सिंहाः द्वीपिनः चिनकाया व्यामविशेषाः ' चित्ता ' इति ख्याताः । वरुः ' रोहं ' इति महा-
राष्ट्रया ख्यातो मृगविशेषः । महिपो वनमहिपः ऋक्षा अञ्चमह्ना ' अत्यल ' इति ख्याताः मृगा हरिणाश्च तैः । नानेति नानापक्षिणां गणैः आकीर्णं व्यातम् । म्लेच्छाः ' गोमासखादको यस्तु विरुद्ध बहु भाष्ये । सर्वाचार-
विहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते ' इति वीषायनेन परिभाषिताः ।

(३) सालेति । सालाः सर्जाः ' सालई ' इति ख्याता वृक्षविशेषाः
वेषणः, घषाः अर्शः प्रभृतिरोगनिर्मूलना वृक्षविशेषाः ' घषो घटो नन्दित्वर ' इति माधप्रकाशः । अश्वत्थाः, तिन्दुकाः स्फूर्जकाः ' टैमुरणी ' इति ख्याताः, इगुदा ' विंगणमिह ' इति ख्याताः ' किंशुकाः पलाशाश्च तैः । अर्जुनेति अर्जुनाः ' साददा ' इति ख्याताः अरिष्टाश्च ' रिठा ' इति ख्यातास्तैः । राक्षस आवृतम् । स्यन्दनैस्तिभिः ' तिषस ' इति ख्यातैः । सङ्घामेति समासैक-
देशोऽनुवर्तते । सशाल्मलैः शाल्मलैः शाल्मालिभिः ' सावरी ' ति ख्यातैः सहवर्तन्ते तयामृतैः ।

(४) जम्ब्वः आम्राः लोधा ' लोध ' इति ख्याताः खदिराः ' खैर ' इति ख्याताश्च ये साला वृक्षास्तैश्च वेत्रैर्वैतसैश्च समाकुल व्यातम् । पद्मकोति । पद्मकाः पद्मकाष्ठतरवः आमलकाः प्रषाः ' पायरी ' इति ख्याताः कदम्बाः ' कल्लव ' इति ख्याता उदुम्बराश्च तैरावृतम् ।

(५) वदरीति । न्यग्रोधैर्वैतैः । प्रियालेति प्रियाला राजादनाः ' वार ' इति ख्याताः तालाः सर्जूर हरीतका हरीतकी (हिरडा) तिरवः विभीतकाः ' वेहडा ' इति ख्याताश्च तैः समाकुलम् ।

(६) नानेति । अतः परमष्टम पत्र यावद्द्वितीयान्तानि कर्मपदान्यष्टम-
पद्यान्तर्गतानि ददर्शेत्यनेन सवच्यन्ते । नाना यानि धातुशतानि तैः नद्यान्
वदन्त्याप्तानिति यावत् । अचलान् पर्वतान् । पक्षिषुशुषुषु पक्षिभिर्नादितान्

निकुञ्जान्परिसंघुष्टान्दरीभ्रातृभुतदर्शनाः ॥ ६
 नदीः सरांसि वापीश्च विविधाश्च मृगद्विजान् ।
 सा बहून्भीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ॥ ७
 पल्वलानि तटाकानि गिरिकूटानि सर्वशः ।
 सैरितो निर्क्षराश्चैव ददर्शादमुर्तदर्शनान् ॥ ८
 यूथशो ददृशे चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।
 महिषांश्च वराहांश्च भ्रक्ष्णंश्च वनपन्नगान् ॥ ९
 तेजसा यशसा लक्ष्म्या स्थित्या च परया युता ।
 वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेपती तदा ॥ १०
 नाविभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राय कस्यचित् ।
 दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनपीडिता ॥ ११
 विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
 भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलमथाश्रिता ॥ १२

निकुञ्जान् लतादिपिहितोदरान् प्रदेशान् । अद्भुतदर्शनाः अद्भुत आश्चर्यजनकं दर्शनं यासां ताः दरीः कन्दराणि ।

(७) नदीरिति । महान्तस्तडागाः । वापी खाते चतुर्दिक्षु प्रातिदिश त्रिशदधिकशतहस्तान्यूनो जलाशयाविशेषः ।

(८) पल्वलानीति । पल्वलानि अल्पसरासि । तडागाः खाते चतुर्दिक्षु प्रातिदिश चत्वारिंशद्वस्तान्यूनो जलाशयाविशेषः । तडागादिलक्षणानि च जलाशयोत्सर्गतत्वे दृश्यानि । गिरिकूटानि पर्वतशिखराणि । सर्वशः सर्वाणि । निर्क्षरान् क्षराख्याञ्जलप्रवाहान् ।

(९) यूथश इति । विदर्भाधिपनन्दिनी दमयन्ती । यूथशः यूथभूतान् । यूथः समूहः । वनपन्नगा आरण्यकाः सर्पाः । सर्पाः हि पन्न पातित यथा तथा गच्छन्तीति ।

(१०) तेजसेति । स्थित्या स्थैर्येण । अन्वेपती अन्वेपयन्ती । अनुपूर्वादिपतेरनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यतया लटः शतरि ' उगितश्चे ' ति स्त्रियां ङीप् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुमभावः ।

(११) नेति । अविभ्यदित्यार्पम् अविभेदित्यर्थः । भियो लङ् कस्यचित् कस्मादपीत्यर्थः । शोपे पठ्यी । दारुणा मीषणा अटवीं वन प्राप्य भर्तृव्यसनपीडिता भर्तुर्दुःखेन सजातपीडा ह्येक्षिता वा विललापेत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

(१२) विदर्भेति । भर्त्रिति भर्तुः सन्निधना शोकेन परीतानि अङ्गानि अचयवा यस्यास्तथाभूता ।

१ पक्षि (क) निकुञ्जपक्षिसंघुष्टा (च) २ चरतो (क) ३ सरित्सरांसि च तदा (क) ४ दर्शनाम् (क) ५ महिषान्वराहान् गोमायूतृक्षवानरपन्नगान् (क) ६ वानरपन्नगान् (च) ७ चत्वारिका (क) ८ कश्चिता (च, क.)

दमयन्त्युवाच ।

प्यूडोरस्क महाबाहो निपधानां जनाधिप ।

कनु राजन्गतोस्यद्य त्यक्त्वा मां पिजने वने ॥ १३ ।

अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।

कथमिष्टा नरव्याघ्र मयि मिश्या प्रवर्तसे ॥ १४

यत्त्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत्समक्षं महाशूते ।

स्मर्तुमर्हसि कल्याण वचनं पार्थिवर्षभ ॥ १५

यद्याक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप ।

मत्समक्षं यदुक्तं 'च तदवेभ्रितुमर्हसि ॥ १६

चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।

स्वधीता मनुजव्याघ्र सत्यमेकं किलैकतः ॥ १७

तस्माद्वर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर ।

उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १८

(१३) प्यूडोरस्कोति । प्यूड पृथुल वक्षो हृदय यस्य तथाभूताः वृद्धः सहतविन्यस्तपृथुलेष्वभिधेयवन् । इति मेदिनी । विवृज्य त्यक्त्वा मामिति शेषः ।

(१४) अश्वमेधेति । भूरिदक्षिणैरिति भूरि भूमिप्रा दक्षिणा येषु तथाभूतैः । क्रतुभिर्वीरै इष्ट्या । यज्ञान् कृत्वेत्यर्थः । मयि मदिपये इमिध्या असत्यावलम्बी सन् प्रवर्तसे । नैतत्सदृशमिति भावः ।

(१५) यादिति । यत् विवाहकाले ' यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे श्वाचिरिमते । तावत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्वयीमि ते ॥ ' इति उक्तम् (५७-२२) वचनं तद्वचनमित्यर्थः । पार्थिवर्षभ भूपातिश्रेष्ठ ।

(१६) यदिति । विहगैः विहायासि आकाशे गच्छद्भिः । गमेर्ङ । 'विहायसो विह चे' ति विहादेशः । अवेक्षितु आलोचयितुम् । नार्हति तादृशं प्रेम त्यागमिति भावः ।

(१७) चत्वार इति वेदा ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः । साङ्गोपाङ्गा अङ्गैरुपाङ्गैश्च सह वर्तमानाः । वेदानामङ्गानि च ' शिक्षा कल्पो व्याकरण निबन्ध छन्दसा चयः । ज्योतिषा मयन चेति षडङ्गानि प्रचक्षते ॥ ' इत्युक्तानि । उपाङ्गानि च पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राख्यानि । एकतः एकस्मिन्पार्श्वे । सत्यं किल साङ्गोपाङ्गेन वेदचतुष्टयेन समितामिति भावः ।

(१८) तस्मादिति । पुरा मत्सकाशे यद्वच उक्तवानसि तत्सत्यं कर्तुमर्हसीति संबन्धः ।

*१ सिधोरस्क (क. च.) २ गतोमि त्वं (व) गतोसीह (च) ३ व्यास (क) स्वास—(च) ४ कर्तुं (क. च.) ५ तदुक्तं (क. च.) ६ महासकाशे च शीर्ष्कं (क. च.)

हा वीर ननुनोमाहं नष्टा किल तवानघ ।
 अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभापसे ॥ १९
 भर्त्सयत्येव मा रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः ।
 अरण्यराट् क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि ॥ २०
 न मे त्वदन्या काचिद्धि प्रियाऽस्तीत्यब्रवीः सदा ।
 तामृतां कुरु कल्याण पुरोत्तां भारती नृप ॥ २१
 उन्मत्तां विलपन्ती मां भार्यामिष्टां नराधिप ।
 ईप्सितामीप्सितोऽसि त्वं किं मां न प्रतिभापसे ॥ २२
 कृशां दीनां विवर्णां च मलिनां वसुधाधिप ।
 वस्त्रार्थप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाथवत् ॥ २३
 यूथभ्रष्टामिधैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।
 न मानयसि मामार्य रंजनीमरिकर्शन ॥ २४
 महाराज महारण्ये अहमेकाकिनी सती ।

(१९) हेति । अनघ निष्पाप । त्वं नष्टा असद्रुता । त्वयाऽपेक्ष्यमाणाऽपि
 ते नैदानीमस्मि अस्मादिष्यादिति भावे । नाम प्राकाश्ये । स्पष्टोऽयमर्थ इति
 भावः । हा इति विपादे । यद्वा तव सत्यं यद् नष्टा नाशमनुप्राप्तेत्यर्थः
 अन्यत्पूर्ववत् । घोरतमे कानने नाशस्यावश्यभार्यत्वाद्भूततयोक्तिः । प्रति
 भापसे उत्तरयसि ।

(२०) भक्षयतीति । रौद्रो भयङ्कर । व्यात्तास्य व्यात्त भक्षणार्थ
 उद्धाट्य प्रसरित आस्य मुख येन तथाभूत । अरण्यराट् अरण्यस्य राट् राजा
 सिंहः । क्षुधा आदिष्टः आक्रान्तः । एतेन जीवनप्रत्याशाया अभावो द्योत्यते ।

(२१) नेति । त्वत् त्वत्तः । अन्यारादित्यादिना पञ्चमी । भारती
 याणीम् । नृता सत्याम् ।

(२२) उन्मत्तामीति । उन्मत्तामुन्मादयुक्तामिव सजाताम् । इष्टा
 प्रियाम् । ईप्सिता आसमिष्टाम् । ईप्सितोऽसीत्यत्र ईप्सितोऽपीत्येव पाठः साधु
 तमः । अपिरेव क्षत्र प्रयुक्तः प्रतिभापणाभावस्यायुक्तता विपदीकुर्यात् पुनर-
 स्तिरिति ।

(२३) कृशमिति । विवर्णां कान्तिकृत्वा ग्लानतामित्यर्थः ।

(२४) यूथेति । यूथभ्रष्टा यूथात्सजातीयानां समूहाद् भ्रष्टा हरिणीमिव
 घर्तमानाम् । पृथुलोचन विशालनेत्र नलः । पृथुलोचनता हि लक्षण महात्मन
 इति लक्षणविद आचक्षते । अरिकर्षणेति अरीन् कर्षयति वधार्थमिति तथा-
 भूतः । कर्शनेति पाठे कृशकार्ष्य इत्यतो दैवादिकाणि चो ल्युट् । कर्षयति
 कृशीकरोतीति कर्शनः क्षयकारीत्यर्थः ।

(२५) महाराजोति । महारण्ये एकाकिनी असहाया 'एकादाकीनिचा

देमभन्त्यभिभाषे त्वां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २५

कुलशीलोपसंपन्नं चारुसर्वाङ्गाशोभनम् ।

नाद्य त्वां प्रतिपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तमम् ॥ २६

वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ।

शयानमुपाविष्टं वा स्थितं वा निपघाधिप ॥ २७

प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्धनं ।

कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थे शोककर्षिता ॥ २८

कश्चिद्दृष्टस्त्वयाऽरण्ये संगेत्येह नलो नृपः ।

को नु मे वीर्यं प्रष्टव्यं वनेऽस्मिन्प्रस्थितं नलम् ॥ २९

अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् ।

यमन्वेपसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ॥ ३०

अयं स इति कस्याद्य श्रोष्यामि मधुरां गिरम् ।

सहाय' इत्याकिनिच्छोसती । एतेन प्रतिभाषणाभाषस्यास्य तममुक्तस्य द्योत्यते ।

(२५) कुलेति । कुल कुलीनता शील बहुलता ताम्या उपसपन्न मुक्तम् । ' शील स्वभावे सद्गुते ' इति मेदिनी । चार्विति चारुणि मनोहराणि सर्वाण्यङ्गानि यस्य स चासौ शोभनश्च तम् ।

(२७-२७) ननु पृच्छयता यः कोऽपि मदीयमधिष्ठानमिति चेन्नैतच्छक्य-सघटनामित्याह वन इति । इतः प्रभृति सार्धं पद्यद्वयमेक वाक्यम् । शयान-शयन कुर्याणम् । प्रस्थित प्रयान्तमिति यावत् । शोककर्षिता शोकेनाकृष्टा (आक्रान्तेत्यर्थः) कृषेर्निवृत्तप्रेषणाणिचि निष्ठा । कर्षितेतिपाठे कृशीकृत्यर्थः ।

(२९) कश्चादिति । कश्चिदित्यभीष्टप्रश्नेऽव्ययम् । सगत्य समागम्य ' त्वया इद्वारण्ये सगम्य नलो नृपः कश्चिदहः ? ' इति सन्धः । इतीत्यध्याहार्यम् । पद्यार्थमिदं पूर्वान्वयि । मे मया । निपातोऽय मे शब्दः । को नु नल पृष्टव्य इति सन्धः । प्रच्छेदिकर्मकतया किमर्थश्च नलश्चेति कर्मद्वितयम् ।

(३०) अभिरूपमिति । अभिरूप विद्रास मनोहर वा । ' प्राप्त-स्वरूपामिरूपा धुधमनोरमयोः ' इत्यमरः । ' अभिरूपभूयिष्ठा परिपादियमिति ' कालिदासः । परव्यूहविनाशन शत्रुसमूहनाशनम् । ' सदोहे प्रकरौष-वारनिकरः ' इति हैमः । पद्मनिभेक्षण कमलसदृशनेत्र । अन्वेपसि अन्वी-च्छसि । एष गतविष्यतो लट् । अनुदराच्छेत्वात्मगुणस्पर्शप्लेपद्वयान्तिपक्ष्यात्परस्मै पदम् । अतः पर चतुर्लक्ष पद्य यावदुत्तरोत्तरपद्यपूर्वार्धं पूर्वपूर्वपद्योत्तरार्धान्वयि ।

(३१) अयमिति । मधुरा मनोहरा । अयं पुरो दृश्यमानः चतु

१ आभाषमाणा स्त्री पत्नी (क) सपत्नीमभिभाषन्ती (च) सपत्नी (न. म.) सपत्नी (च) संपत्नी (क) ३ शोभन (न. म.) शोभना (च) शोभनाम् (क) अतः परं च ' अनुवृत्तां महाराज किं मां न प्रतिभाषसे । ' इत्याधिकवपुस्तके । ४ निवर्धन (क) ५ संगत्येति (क) ६ कथयेदेष वनेऽस्मिन्निष्ठितं नृपम् (क. च.)

अरण्यराड्यं श्रीमांश्चतुर्दष्टो महाहनुः ॥ ३१
 शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति पृच्छाम्येनमशङ्किता ।
 भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ॥ ३२
 विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ।
 निपधाधिपतेर्भार्या नलस्यामित्रघातिनः ॥ ३३
 पतिमन्वेपतीमेकां कृपणां शोककर्शिताम् ।
 आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३४
 अथवा त्वं वनपते नलं यदि न शंससि ।
 मां खादय मृगश्रेष्ठः दुःखादस्माद्विमोचय ॥ ३५
 श्रुत्वाऽरण्ये विलापितं न मामाश्वासयत्यम् ।

दष्टः चतस्रो दष्टा बहिर्दृश्यमाना यस्य तथाभूतः अरण्यराट् अरण्यस्य राजा ।
 राजत इति राट् । राजेः कृप् । ' राजा राट् पार्थिव ' इत्यमरः ।
 (३२) शार्दूल इति शार्दूलो व्याघ्रः । अभिमुखः समुलः सन् एति
 गच्छति । अशङ्किता अभीता । व्रजामि उपगच्छामीत्यर्थः । नल प्रभुमिति
 भावः । गत्वा पृच्छति भवानिति । मृगाणां वन्यानां पशूनाम् । कानने अरण्य-
 विषये । प्रभुः स्वामी । असीति शेषः ।

(३३) विदर्भेति । दमयन्तीति विद्धि दमयन्तीं जानीहि । कर्मणो
 निपातेनाभिधानात्प्रथमा । ' नारद इत्यबोधि स ' इत्यादिवत् । आमित्र-
 घातिनः शत्रुघातनशीलस्य । ताच्छील्ये णिनि ।

(३४) पतिमिति । अन्वेपतीं अन्विच्छन्तीं । नुमात्मनेपदयोरभाव-
 स्तूपपादितः प्रागेव । कृपणा दीना । आश्वासय वार्तानिवेदनेन सुखय ।

(३५) अथवेति । त्वं वनपते इत्यत्र अरण्यनृपते इति पाठस्तु न साधुः ।
 नृगतिशब्दस्याधीश्वरसामान्यवाचकत्वाभावात् । नृणामेव ह्यधीश्वरे युक्तः
 प्रयोग एतस्येति । शंससि कथयसि । शत्रु स्तुताविरत्यस्य धातूनामनेकार्थ-
 स्वात्कथने वृत्तिः । प्रयुञ्जते चानार्थ एन कथयः । यथा कालिदासः ' न मे
 हिंसा शंसति किञ्चिदीप्सितम् । ' इति (रघौ) । तर्हीति यदिशब्दबला-
 द्भ्यते । खादय भक्षय । खादतेर्निवृत्तप्रेषणाणिचि लोट् । कुत इत्याह ।
 दुःखादिति । वाक्यमेतत्खादने हेतुमवबोधयति ।

(३६) शार्दूलमनाचक्ष्णामुपलभ्याभ्यतः प्रवर्तते श्रुत्वेति अयं व्याघ्रः मां नाश्वा-
 सयति । अत इति शेषः । स्वादुसलिला मधुरजलाम् । सागरगमां सागरं गच्छ-
 न्तीम् । ' गमेः सुपि वाच्य ' इति एतच्चा ' अरुद्रिपदित्यादिना ' मुम् । आपगा नदीम् ।
 सा ह्यापेन जलसमूहेन गच्छतीति । यामि प्रभुमिति भावः । अतः परं यथापूर्वं
 यथोत्तरं चात्मनो निवेदनस्य नलवेषयकस्य च प्रश्नस्याभावाद्भवितव्यमेव

१ अतः परं ' सिंहस्कन्धो महाबाहु पक्षपत्रनिमेक्षणः । ' इत्याधिक कपुस्तके
 २ अथवाऽरण्यनृपते (क. च.) मामदस्व मृगश्रेष्ठ विशोकां कुरु दुःखिताम्
 (च) ४ ममेव मृगराट् स्वयम् (क. च.)

यामीमां स्वादुसलिलामापगां सागरङ्गमाम् ॥ ३६

इमं शिलोच्चयं पुच्छे दृष्ट्वा बहुभिरुच्छ्रितैः ।

विराजद्गिरिवानेकैर्नैकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३७

नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूपितम् ।

अस्यारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोत्थितम् ॥ ३८

सिंहशार्दूलमातङ्गनराहक्षेमृगायुतम् ।

पतत्रिभिर्बहुविधैः समन्तादनुनादितम् ॥ ३९

किंशुकाशोकवकुलपुत्रागैरुपशोभितम् ।

कर्णिकारधवप्लक्षैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ४०

सरिद्धिः सविहङ्गाभिः शिखरैश्च समाकुलम् ।

गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ४१

कैश्चित्पदैरिति प्रतीयते । नैव पुनः कापि सदृष्टान्येतानि । 'धृत्वाऽरण्ये धिलपित ममैव मृगराट् स्वयम् । यत्त्येष मृष्टसलिलामापगा सागरोपमाम्' इति कचपुस्तके धृतशुपाठो नैतदपेक्षते । बहुषु पुनर्नैव सदृष्टो नापि चारुतर इत्युपेक्षितोऽस्माभिः

(३७) अथ पर्वत पृच्छामीत्याह इममिति । शिलोच्चय पर्वतम् । 'स हि शिलानामुच्चय इति । पुण्य पवित्रम् । शृङ्गैः शिखरैः उच्छ्रितम् । प्रकृत्पादिवाच्यताया । उच्छ्रितशिखरमित्यर्थः । विराजद्भिः शोभमानैः । अनुदात्तेष्वलक्षणस्यात्मनेगदस्यानित्यत्वाल्लटः शता । नैकवर्णमनोरमैः नैके अनेके रणां येषां सान्यत एव च मनोरमाणि । नैकेति नशब्देन मुष्मुपेति समासः ।

(३८) नानेति । कलापक्रमेतत् । इतः परं द्वितीयान्तानि पद्यान्येक-धत्वारिधगतेन गिरिराजमित्यनेन सवर्ण्यन्ते । नानाधातुसमाकीर्णं अनेकैर्धा-तुभिर्व्याप्तम् । विविधोपलभूपितम् अनेकप्रकारैः पापाणैरुत्थैर्वा शोभितम् । 'उपलः प्रस्तरे रत्ने' इति मेदिनी । केतुभूतं ध्वजसदृशम् । उत्थित उच्छ्रित-मित्यर्थः । उच्छ्रितमिति पाठस्तु साधुतरः ।

(३९) सिंहसिंहं सिंहानां शार्दूलानां मातङ्गानां (गजानां) बराहाणां क्रशणा मृगाणां च अयुतानि दशसहस्राणि यस्मिंस्तथाभूतम् । अयुतशब्दोऽप्रासख्येयतां लक्षयति । पताश्रिभिः पक्षिभिः पतस्याणि हि पततस्त्रायन्ते तानि तेषां सन्तीति । अनुनादितं नादयुक्तं कृतम् ।

(४०) किंशुकैति । किंशुकाः पलाशाः । पुत्राणां 'उड्णी'ति विख्याताः । कर्णिकाराः 'पागेय' इति ख्याताः । यथा अशौहरा वृक्षविशेषाः ।

(४१) सरिद्धिरिति । सविहङ्गाभिः हसादिजलचरपाक्षियुक्ताभिः । सरिद्धिर्नदीभिः समाकुलं व्याप्तम् । नृपतिं प्रति नलविषये । तावत् आदौ ।

१ यत्त्येष मृष्टसलिलामापगा सागरोपमाम् । (क) यत्त्येता मृष्टसलिली (च) २ विराजितं दिवस्पृग्भिः (व. च.) ३ मित्रोच्छ्रितम् (क) मिव स्थितम् (च) ४ उपशोभितम् (च) ५ अन. परं 'पृथिव्या रश्मिराकारं चूडामोषमिव स्थितम् ।' इत्यधिकं कपुलकैः । ६ शश्याभिः (च)

भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।

शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ४२

प्रणमे त्वाऽभिगम्याहं राजपुत्री निबोध माम् ।

राज्ञः स्तुपां राजभार्या दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४३

राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः ।

भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४४

राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् ।

आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्याचितक्षेपः ॥ ४५

ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः ।

शीलवान्वीर्यसंपन्नः पृथुश्रीर्धर्मविच्छुचिः ॥ ४६

सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः ।

तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥ ४७

(४२) भगवन्निति । दिव्यदर्शनं दिव्यं दर्शनं वर्णं यस्य तथाभूतं अलौकिकस्वरूपेत्यर्थः । 'दर्शनं वर्णमुकुरचक्षुः शाल्लोपलब्धिषु' इति त्रिकाण्ड-शेषः । विश्रुतं विख्यातं । शरण्यं शरणे रक्षणे साधो । । 'तत्र साधु' इति यत् ।

(४३) प्रणम इति । अभिगम्य आगम्य । प्रणमे नमस्करोमि । आर्य-स्तद् । निबोध जानीहि । विश्रुता ख्याताम् ।

(४४) राजेति । महारथः । 'एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु श्वन्वि-नाम् । अस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥' इत्युक्तलक्षणो वीरः । क्षितिपती राजा । चातुर्वर्ण्यस्य चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं तस्य । ब्राह्मणक्षत्रिय-वैश्यशूद्राणामित्यर्थः । 'चतुर्वर्णादीनां स्वार्थं उपसख्यान' इति ध्यङ् स्मार्थे ।

(४५) राजसूयेति । राज्ञा सोतव्योऽभियवद्वारा निष्पादनीयो राजा वा सोमः (लताविशेषः) सूयतेऽस्मिन्स राजसूयो राज्ञा कर्तव्यो यज्ञविशेषः । 'राजसूयसूयै'त्यादिनिपातनात्साधु । 'राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेते' इति श्रुतिः । अश्वमेधश्च प्रागुक्तः क्रतुविशेषः । बहूनां करणाद्बहुवचनम् । दक्षिणावता भूयिष्ठदक्षिणायुक्तानाम् । भूमार्थं मतुप् । आहर्ता कर्ता । 'आहर्ता क्रतूनाम् ।' इति कादम्बरी । पृथिति पृथुनी विशाले चारु मनोहर अश्वित स्पन्दन ययोस्तथाभूते च ईक्षणे यस्य स ।

(४६) ब्रह्मण्य इति । ब्रह्मण्यो ब्रह्मण्यो ब्राह्मणेभ्यो हितः । 'तस्मै हित' इति यत् । अत्र च ब्राह्मणवाच्ये ब्रह्मशब्दो गृह्यत इति भाष्ये द्रष्टव्यम् । अन-सूयकः नासूयतीति तथाभूतः । 'असूय उपतापन' इत्यतो णुल् कर्तरि । शील-वान् शोभनस्वभावयुक्तः । पृथुश्रीर्विपुलसंपत्तिः ।

(४७) सम्यग्गिति । गोप्ता रक्षिता । गुपेस्तृच् कर्तरि । त्वामुपस्थितां त्वत्समीपं प्राप्ताम् ।

निपधेषु महाराजः शशुरो मे नरोत्तमः ।
 गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ॥ ४८
 तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ।
 क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ४९
 नलो नामारिहा श्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
 ब्रह्मण्यो वेदविद्वाम्मी पुण्यकृत्सोमपोऽग्निचित् ॥ ५०
 यष्टा दाता च योद्धा च सम्यक्चैव प्रशासिता ।
 तस्य मामवैलां श्रेष्ठां विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ५१
 त्यक्तभियं भर्तृहीनानामनायां व्यसनान्विताम् ।
 अन्वेषमाणां भर्तारं त्वं मां पर्वतसत्तम ॥ ५२
 समुल्लिखद्भिरेतौर्ह त्वया गृह्णशतैर्नृपः ।

(४८) पितृकुलमाख्याय पतिरुल्लमिदानीमाचष्टे निपधेध्याति । गृहीतनामा
 मुग्रहीतनामेत्यर्थः । स च प्रातःस्मरणीयनामा । 'स मुग्रहीतनामा स्यात्
 प्रातः स्मर्यते बुधेः ।' इत्युक्ते ।

(४९) तस्येति । तस्य वीरसेनस्य । पितुः सकाशात् क्रमप्राप्त । वश-
 क्रमेण प्राप्त राज्य राष्ट्रम् । हेति निश्चये पादपूर्तौ वा ।

(५०) नल इति । नलो नाम नल इति प्रसिद्धः । नाम प्राकाश्ये ।
 अरिहा शत्रूणां हन्ता । हन्तेः क्तिप् । वाग्मी वाचोयुक्तिपटुः । 'वाचो युक्ति-
 पटुर्वाग्मी'ति तर्कवाचस्पतिः । अत्र द्विगकारमेव रूपमित्येके । यस्तुतरतु
 'हलो यमा यमि लोप' इति वैकल्पिके लोप एक्यस्वरमपि रूप सपद्यत
 एव । सोमपः सोम पिबति तथामूतः । पिरते कः । यशकतैत्यर्थः । तत्रैव
 हि सोमरसः पीयत इति । सोमश्च नाम मानसपरिसरोद्भवो लताविशेषः । यस्य
 किल सोमस्यैव कलाः शुक्ले पक्षे पेनाण्युपचीयन्ते कृष्णे चावहंसन्ति ।
 विशेषतश्च स्वरूपादिकमेतस्य मुश्रुते चिकित्सितस्थान एकोनत्रिंशेऽध्याये
 द्रष्टव्यम् । अग्निमान् आहिताग्निः ।

(५१) यष्टेति । यष्टा यजनशीलः । यजेस्ताच्छीत्येतृन् । एवमुत्तरनापि
 अबला श्रेष्ठामित्यत्र अचलश्रेष्ठेति पाठः साधुतरः । अन्यथा ह्यात्मनः
 श्लाघा भवतीति ।

(५२) त्यक्तभियमिति । त्यक्ता श्रीः सपद्यया तथामुताम् । अनाया
 नास्ति नाय आश्रयो यस्यास्तथामूताम् । व्यसनान्विता दुःखयुक्ताम् । अन्वेष-
 माणामित्यनुपूर्वादेपतेर्मौवादिकाहटः शानच् । अनेकार्थत्वादन्वेषणे वृत्तिः ।
 मामिति विद्धीति पूर्वेण सवन्धः ।

(५३) समुल्लिखद्भिरिति । समुल्लिखद्भिरित्येवान् युक्तः पाठः । कर्मणि

कचिद्वृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारणे नलः ॥ ५३

गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घयाहुरमर्पणः ।

विक्रान्तः सत्त्ववान्वीरो भर्ता मम महायशः ॥ ५४

निपधानामधिपतिः कचिद्वृष्टस्त्वया नलः ।

किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ विह्वलाम् ॥ ५५

गिरा नाश्रासयस्यस्य स्वां सुतामिव दुःखिताम् ।

वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसंध महीपते ॥ ५६

यद्यस्यस्मिन्वने राजन्दर्शयात्मानमात्मना ।

कदा सुस्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसन्निभाम् ॥ ५७

श्रोष्यामि नैपथस्याहं वाचं ताममृतोपमाम् ।

वैदर्भीत्येव विस्पष्टां शुभां राज्ञो महात्मनः ॥ ५८

आम्नायसारिणीमृद्धां मम शोकविनाशिनीम् ।

नैराकाङ्क्षात् । एत आकाश उल्लिखान्नः चर्पन्निः अभ्रकपैरित्यर्थः । एतेन च दूरस्थस्यापि दर्शने शक्तिरभिव्यज्यते । दारुणे भयङ्करे । कचिदिति प्रभे ।

(५४) नल विशिनीष्ट गजेन्द्रविक्रम इति । गजेन्द्रविक्रमः गजेन्द्रस्येव विक्रमो गतिर्यस्य तथाभूतः । 'द्विरेन्द्रगतिश्चक्रोत्तरेन' इति मृच्छकाटिकम् अमर्पणः अभिभवासाहिष्णुः । अमर्पश्चावश्यको गुणविशेषो विशेषतो राज्ञाम् । अत एवाह भारवि. 'अमर्पशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहादेन न विद्विपादरः' इति । विक्रान्त. पराक्रमशाली सत्त्ववान् बलशाली ।

(५५) निपधानामिति । विलपतीति आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुस् विह्वला व्याकुलाम् । अर्धमिदमुत्तरान्वयि ।

(५६) गिरेति । गिरा वाचा करणभूतया । पुनर्नलमेवोद्दिष्टाह वीरेति । अर्धमेतदुत्तरान्वयि । स यस्मिन् सत्या सन्धा प्रतिष्ठा यस्य तथाभूत । 'सधा स्थितिप्रतिष्ठयोः' इति मेदिनी ।

(५७) यदीति । आत्मना स्वयमेव आत्मान स्व स्वीयां मूर्तीं वा । कदेत्याद्यर्धमुत्तरान्वयि । सुस्निग्धगम्भीरा तुतरा स्निग्धा स्नेहवती चासौ गम्भीरा च ताम् । जीमूतस्वनसन्निभाम् मेघध्वनिसदृशीम् ।

(५८) श्रोष्यामीति । नैपथस्य वैदर्भी इति विस्पष्टा वाच कदा श्रोष्यामीति सन्धः । ता पूर्वमनुभूताम् । अनुभूतार्थकत्वाच्च न यच्छब्दापेक्षा 'प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकस्तच्छब्दो यच्छब्द नापेक्षते' इत्युक्तेः ।

(५९) आम्नायेति । अर्धमेतत्पूर्वग्रन्थान्वयि । आम्नायसारिणी आम्नायस्य वेदस्य सार उत्कृष्टोऽंशः अस्त्यस्यां तथाभूतां । वेदवृत्यामिर्यः । नृद्धाम्

१ अरिमन्धोरे वने (च) २ वैदर्भीत्येति (क) वैदर्भीत्येककथिता (च)

३ आम्नायसारिणी (क) आम्नायसारिणी (च)

भीतोमाश्रासय च मां नृपते धर्मवत्सल ॥ ५९
 इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।
 दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिगमुत्तराम् ॥ ६०
 सा गत्वा श्रीनहोरात्रानन्ददर्श परमाङ्गना ।
 तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननशोभितम् ॥ ६१
 वासिष्ठभृग्वारिसमैस्तापसैःपद्माभितम् ।
 नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ६२
 अञ्चभक्षैर्वायुभक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।
 जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गादिदृक्षुभिः ।

सुसमृद्धा अदीनामिति यावत् । आत्माभिषायिनीमित्यादिस्तु पाठ उपेक्ष्यः
 समयेऽस्मिन्नुपपदस्य दमयन्त्यात्मानि प्रयोगासमवात् । धर्मवत्सल धर्मे कसल
 स्निग्ध (प्रणयिन्) ' स्निग्धस्तु वत्सल ' इत्यमरः ।

(६०) इतीति । इति एवप्रकारेण । पर्वत प्रत्येव प्रस्तुते वनने स्मृता-
 बुपरिथितत्वात्तलमुद्दिश्योक्तिरप्रधानैवेति गिरिश्रेष्ठमित्येवोक्तम् । पार्थिवनन्दिनी
 राजपुत्री । भूयः पुनरपि । ततस्तस्मात्प्रदेशात् ।

(६१) सेति । श्रीन् अहोरात्रान् गत्वा अहोरात्रत्रय यावदाविच्छेदेन
 गमन कृत्वेत्यर्थः । ' ब्रह्माध्यनोरत्यन्तसयोग ' इति द्वितीया । परमाङ्गना
 उत्कृष्टा स्त्री तापसारण्य तापसाना तपस्विना अरण्य दिव्यकाननशोभित
 दिव्यस्य दिवि भवस्य काननस्य नन्दनाल्यस्य वनस्येव शोभित शोभा
 यस्य तथाभूतम् । दिव्यकाननमिव शोभितमिति वा ।

(६२) कानन विशिनष्टि वासिष्ठेत्यादिवाशिष्ठो भुगुरत्रिभेत्येते स्वनामख्याता
 मुनिप्रवराः । तत्तुल्यैः । नियतैर्नियमयद्भिः । नियमाश्च ' शौचसन्तोषतपः-
 स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा ' इति पतञ्जलिना प्रोक्ताः । संयताहारैः संयतो
 निगृहीतो योगविरुद्धपदार्थवर्जनेन स्वरूपसकोचमापादित आहारो वैस्तथा-
 भूतैः । अस्त्राहारैर्वा ' अस्त्राहार ' प्रयासश्च प्रजस्यो नियमग्रहः । ' जनसगश्च
 लौक्य च पद्भिर्योगो विनश्यति ॥ ' इत्युक्तेः । दमशौचसमन्वितैः दमस्य
 शौचेन शुद्धतया निर्मुक्तत्वेन समन्वितैः निर्दोषदमशालिभिरित्यर्थः । नह्यत्र
 दमशौचयोर्द्वन्द्वः । नियमान्तर्भूततया शौचस्य पुनर्वचने पौनः-
 कस्यापत्तेरिति ।

(६३) अञ्चभक्षैरिति । भक्षन्त इति भक्षाः भक्षयितारः । पचाद्यच् ।
 अपा भक्षाः । ' सर्वे वाक्य सावधारण ' मिति न्यायात् अपामेव भक्षितारो
 नान्यस्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । पर्णाहारैः पर्णानि वृक्षेभ्यः स्वयं पतितानि
 आहारो भक्ष्य येषां ते । ' स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसः ' इति
 कालिदासः । स्वर्गमार्गादिदृक्षुभिः । स्वर्गस्य प्राप्त्युपाय साक्षात् द्रष्टुमि-
 च्छाद्भिः । वल्कलाजिनसवीतैः वल्कलैर्दृष्टव्यत्वाभि आजिनैर्मृगचर्मभिश्च सवीतैः

वलकलोजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ॥ ६३

तापसाध्युषितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् ।

नानामृगगणैर्जुष्टं नानामृगगणायुतम् ॥ ६४

तापसैः समुपेतं च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत् ।

सुभूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचां सुद्विजानना ॥ ६५

वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना ।

सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥ ६६

योपिद्रुलं महाभागा दमयन्ती तैपस्विनी ।

साऽभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ॥ ६७

स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा ।

पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ॥ ६८

प्रावृत्तैः । सयतेन्द्रियैः यत यमः । भावे क्तः । सम्यक् यतेषु यमेषु इन्द्रियाणि येषां तैः । यमससक्तेन्द्रियैरित्यर्थः । अर्थान्तराङ्गीकारे ॥ जितेन्द्रियैरित्यनेन पौनरुक्त्यापात्ते । यमाश्च 'अहिंसासत्यास्तेयमद्रक्ष्यार्थापरिग्रहा यमा' इति पतञ्जलिनोक्ताः । उपशोभितामिति पूर्वस्मात्प्रादनुकूप्यते ।

(६४) तापसाध्युषितमिति । तापसाध्युषित तापसैः कृतावासम् । अधि-पूर्वाद्द्विसेर्निष्ठा । यत्रादित्वात्सप्रसारणम् । आश्रममण्डल आश्रमप्रदेशम् । जुष्टं सेवितम् । जुपी सेवन इत्यतो निष्ठा । नानामृगगणायुतामित्यत्र शाखामृगगणायु-तमित्युचितः पाठः । शाखामृगाश्च वानरा । तेषां गणानामयुत यस्मिंस्तथाभूतम् ।

(६५) तापसैरिति । सुद्विजानना गोभना द्विजा दन्ता आनन च यस्या-स्तथाभूता । शोभना दन्ता यस्मिंस्तथाभूतमानन यस्याः सा था । समाश्वसत् सम्यगाश्वासं प्राप्तवती आहपूर्वाच्चिह्नसेल्लङ् ।

(६६) वर्चस्विनीति । वर्चस्विनी तेजस्विनी । 'अस्मायेत्यादिना' विनिः । सुप्रतिष्ठां सुजयनामिति नीलकण्ठ । शोभना प्रतिष्ठा स्थैर्यं यस्यास्तथाभूतेति तु युक्तम् । स्वसितायतलोचनेत्यत्र 'स्वश्चितोऽतगाभिनी' ति चतुर्भुजः पठति । व्याचष्टे च स्वश्चित मन्दोपक्रम यथा तथा गन्तुं शील यस्यास्तामिति । स्वश्चितशब्दः पुनः मन्दत्वप्रतिपादने न समर्थः । आश्रमपद आश्रमप्रदेशम् ।

(६७) योपिदिति । योपित्सु स्त्रीषु रत्न श्रेष्ठा । तपस्विनी अनुकम्पार्हा । तपोवृद्धान् तपसा वृद्धान् ज्येष्ठान् । तानृषीनित्यर्थः । अभिवाद्य नमस्कृत्य । अभिपूर्वको हि वादयतिः प्रणामे ।

(६८) स्वागतमिति । ते दमयन्त्याः । प्रोक्ता औच्यन्त । यथान्याय यथायोग्यं पूजां यदुमानम् ।

१ शाखा (क. न. म.) अनःपरं सा दृष्ट्वैवाश्रमपदं चारुमृगानेषेवितम् । शाखामृगगणैश्च तापसैश्च समन्विनम् । 'इत्यधिकं चपुस्तके २ नास्तीदमर्थं चपुस्तके ३ स्वाधिभती सुप्रतिष्ठा स्वश्चितोऽतगाभिनी (च) ४ मनस्विनी (च) ५ तापसोत्तमः (म. क. च.)

भीतोमाथास्य च मां नृपते धर्मवत्सल ॥ ५९

इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।

दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ६०

सा गत्वा त्रीनहोरात्रान्ददर्श परमाङ्गना ।

तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननशोभितम् ॥ ६१

वासिष्ठभृग्वारिसमैस्तापसरैःपशोभितम् ।

नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ६२

अन्मधैर्वायुभक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।

जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गादिदृशुभिः ।

सुसमृदा भद्रीनामिति यावत् । आत्माभिधायिनीमियादिस्तु पाठ उपेक्ष्यः समयेऽस्मिन्पदस्य दमयन्त्यात्मानं प्रयोगासम्भवात् । धर्मवत्सल पशो कसल शिनाघ (प्रणयिन्) ' शिन्धस्तु वत्सल ' इत्यमरः ।

(६०) इतीति । इति एवप्रकारेण । पर्वत प्रत्येव प्रस्तुते वचने स्मृता-
नुपस्थितत्वाच्चलमुद्दिश्योक्तिरप्रधानैवेति गिरिश्रेष्ठमित्येवोक्तम् । पार्थिवनन्दिनी
राजपुत्री । भूयः पुनरपि । ततस्तस्मात्प्रदेशात् ।

(६१) सेति । त्रीन् अहोरात्रान् गत्वा अहोरात्रत्रयं यापदादिच्छेदेन
गमनं कृत्वेत्यर्थः । ' पञ्चलाध्वनोरत्यन्तसयोग ' इति द्वितीया । परमाङ्गना
उत्कृष्टा स्त्री तापसारण्यं तापसानां तपस्विनां अरण्यं दिव्यकाननशोभितं
दिव्यस्य दिवि भवस्य काननस्य नन्दनाल्यस्य वनस्येव शोभितं शोभा
यस्य तथाभूतम् । दिव्यकाननमिव शोभितामिति वा ।

(६२) काननं विधिनष्टि वासिष्ठेत्यादिवासिष्ठो भुगुरनिश्चेत्येते स्वनामख्याता
मुनिप्रवराः । तत्तुल्यैः । नियतैर्नियमवद्भिः । नियमाश्च ' शौचसन्तोषतपः-
स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा ' इति पतञ्जलिना प्रोक्ताः । संयताहारैः संयतो
निगृहीतो योगविरुद्धपदार्थयज्जनेन स्वरूपसक्तोचमापादित आहारो यैस्तथा-
भूतैः । अस्पाहारैर्वा ' अस्पाहारः प्रयासश्च प्रज्ञस्यो नियमप्रहः । ' जनसगश्च
लौल्यं च पद्मभिर्योगो विनश्यति ॥ ' इत्युक्तेः । दमशौचसमन्वितैः दमस्य
शौचेन शुद्धतया निर्दुष्टत्वेन समन्वितैः निर्दोषदमशालिभिरित्यर्थः । नखत्र
दमशौचयोर्द्वन्द्वः । नियमान्तर्भूततया शौचस्य पुनर्वचने पीनक-
क्ष्यापत्तेरिति ।

(६३) अन्मधैरिति । भक्षन्त इति भक्षाः भक्षयितारः । पञ्चाद्यन् ।
अपा भक्षाः । ' सर्वे वाक्यसावधारण ' मिति न्यायात् अपामेव भक्षितारो
नान्यस्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । पर्णाहारैः पर्णानि वृक्षेभ्यः स्वयं पतितानि
आहारो भक्ष्यं येषां ते । ' स्वयं विशर्णिद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसः ' इति
कालिदासः । स्वर्गमार्गादिदृशुभिः । स्वर्गस्य प्राप्त्युपायसाक्षात् द्रष्टुम-
शक्यैः । वल्कलाजिनसंवीतैः वल्कलैर्वृक्षत्वचाभिः अजिनैर्मृगचर्मभिश्च संवीतैः

१ नारदीयं कपुस्तके । २ दक्षितम् (च)

चल्कलीजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ॥ ६३

तापसाध्युपितं रम्यं ददशश्रममण्डलम् ।

नानामृगगणैर्जुष्टं नानामृगगणायुतम् ॥ ६४

तापसैः समुपेतं च सा दृष्टैव समाश्वसत् ।

सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचां मुद्विजानना ॥ ६५

वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना ।

सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ॥ ६६

योपिद्रुलं महाभागा दमयन्ती तैपस्विनी ।

साऽभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ॥ ६७

स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा ।

पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ॥ ६८

प्रावृत्तैः । सपतेन्द्रियैः यत यमः । भावे कः । सम्यक् यतेषु यमेषु इन्द्रियाणि येषां तैः । यमससक्तेन्द्रियैरित्यर्थः । अर्थान्तराद्दृगीकारे तु जितेन्द्रियैरित्यनेन पौनरुक्त्यापात्तिः । यमाश्च 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा' इति पतञ्जलिनोक्ताः । उपशोभितमिति पूर्वस्मात्पद्यादनुकूप्यते ।

(६४) तापसाध्युपितमिति । तापसाध्युपित तापसैः कृतावासम् । अधि-पूर्वाद्वैर्निष्ठा । यत्तादित्वात्तत्प्रसारणम् । आश्रममण्डल आश्रमप्रदेशम् । जुष्ट सेवितम् । जुष्टी सेवन इत्यतो निष्ठा । नानामृगगणायुतमित्यत्र शास्त्रामृगगणायु-तमित्युचितः पाठः । शास्त्रामृगाश्च यानराः । तेषां गणानामयुत यस्मिंस्तथाभूतम् ।

(६५) तापसरिति । मुद्विजानना शोभना द्विजा दन्ता आनन च यस्या-स्तथाभूता । शोभना दन्ता यस्मिंस्तथाभूतमानन यस्याः सा यः । समाश्वसत् सम्यगाश्वासं प्राप्तवती आहपूर्वाच्चिद्वसेर्लट् ।

(६६) वर्चस्विनीति । वर्चस्विनी तेजस्विनी । 'अस्मायेत्यादिना' यिनिः । सुप्रतिष्ठां मुजयनामिति नीलकण्ठः । शोभना प्रतिष्ठा स्थैर्यं यस्यास्तथाभूतेति तु मुत्तम् । स्वसितायतलोचनेत्यत्र 'स्वञ्चितोऽतगामिनी' ति चतुर्भुजः पठति । ध्याचष्टे च स्वञ्चित मन्दोपक्रम यथा तथा म-नु शील यस्यास्तामिति । स्वञ्चितशब्दः पुनः मन्दत्वप्रतिपादने न समर्थः । आश्रमपद आश्रमप्रदेशम् ।

(६७) योपिदिति । योपित्सु स्त्रीषु रत्न श्रेष्ठा । तपस्विनी अनुकम्पाही । तपोवृद्धान् तपसा वृद्धान् ज्येष्ठान् । तानृषीनित्यर्थः । अभिवाद्य नमस्कृत्य । अभिपूर्वको हि वादयतिः प्रणामे ।

(६८) स्वागतमिति । ते दमयन्त्याः । प्रोक्ता औच्यन्त । यथान्यायं यथायोग्यं पूजा बहुमानम् ।

१ शाखा (क. म. म.) अनःपरं सा दृष्टैवाश्रमपदं चाहृगणानेपेवितम् । शास्त्रामृगगणैश्च तापसैश्च समान्वितम् । 'इत्यधिकचपुस्तके २ नारतादमर्थं चपुस्तके ३ स्वधिमती सुप्रतिष्ठा स्वञ्चितोऽतगामिनी (च) ४ मगस्विनी (च) ५ तापसोऽमैः (म. क. च.)

आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवाम हे ।
 तानुवाच वरारोहा कश्चिद्भगवतामिह ॥ ६९
 तपःस्वप्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः ।
 कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च ॥ ७०
 तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ।
 ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किंच किंकापीसि ॥ ७१
 दृष्ट्वैव ते परं रूपं श्रुतिं च परमामिह ।
 विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वासिहि मा शुचः ॥ ७२
 अस्यारण्यस्य देवी त्वमुताहोऽस्य महीभृतः ।
 अस्याश्च नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ॥ ७३
 साऽप्रवीतानृपीत्राहमरण्यस्यास्य देवता ।
 न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा नैव नद्याश्च देवता ॥ ७४
 मानुषी मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।
 विस्तरेणामिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७५
 विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः ।
 तस्य मां जनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ७६

(६९) आस्यतामिति । अथ ते, हे इति सज्जुद्धिरियं दमपत्न्याः ।
 आस्यतां उपविश्यताम् । भास्तेः कर्मणि लोट् । त्वयेति शेषः । किं करवाम
 कुर्याम । करोतेलोट् । तानित्युत्तरपन्थान्वयि ।

(७०) तपसीति । तपसि तपोविषये । एवमुत्तरत्रापि वैपयिक एवाचारे
 सप्तमी । कश्चिद्भगवतां कुशलम् इति संबन्धः ।

(७१) तैरिति । सर्वानवद्याङ्गि सर्वाणि अनवद्यानि दूयणानह्याङ्ग-
 ङ्गानि यस्यास्तथाभूते । चिकीर्षसि कर्तुमच्छसि । करोतेः सन् ।

(७२) दृष्ट्वेति । पर श्रेष्ठ, न अस्माक, विस्मय आश्चर्य समुत्पन्नः जातः ।
 लोकातिशायित्वात्कान्त्यादीनामिति भावः । मा शुचः शोक मा कार्षीः । ई-
 शुचिर्पूतीमाय इत्यतो देवादिकात् 'माहि लुड्' इति लुट् । इतिवाद् ।
 धातूनामनेकार्थत्वाच्छोके वृत्तिः ।

(७३) अस्येति । ए अस्य अरण्यस्य देवी उताहो अथवा अस्य
 महीभृतः पर्यतरथ । उताहो अस्येति प्रगृह्यत्वाभाव आर्यः । अस्याश्चेति
 चकारो वार्यः । च अथवेत्यर्थः देवीति प्रश्ने काटुः ।

(७४) मानुषीमिति । हे तपोधनाः । यूयं सर्वे कर्तारः । विजानीत अवगच्छत ।
 विस्मय धात्वर्थानुवर्ती । अभिधास्यामि चक्षामि मे वृत्तमिति शेषः । सर्वशः सर्वम् ।

(७५) विदर्भेति । महीपालः मही पालयति तथाभूतः । महीपतिः
 राजा । अत्र चैको यौगिकः परश्च रुद्रः शब्दः । अन्यथा पानिकत्वापत्तेः ।
 जानीत यूयमिति शेषः ।

निपधाधिपतिर्धीमात्रलो नाम महायशः ।

वीरः सग्रामाजिद्विद्वान्मम भर्ता विशांपतिः ॥ ७७

देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।

गोप्ता निपधवंशस्य महातेजा महाबलः ॥ ७८

सत्यवान्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोऽरिमर्दनः ।

ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान्परपुरञ्जयः ॥ ७९

नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमुद्युतिः ।

मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ॥ ८०

आहर्ता ऋतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।

सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमप्रभः ॥ ८१

स कौश्विनीकृतिप्रज्ञैरनार्यैरकृतात्माभिः ।

आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ॥ ८२

(७७) निपधेति । सग्रामाजित् सग्रामेषु युद्धेषु जयति उत्कर्षं प्राप्नोति तथाभूतः । विशांपतिः नरपतिः राजा नलः मम भर्ता ।

(७८) भर्तारमुपवर्णयति द्वाभ्याम् । देवतेति । देवतानामभ्यर्चनमेव पर कार्यान्तरापेक्षया प्रधान यस्य तथाभूतः । द्विजातिजनवत्सलो ब्राह्मणजन-प्रणयी । द्वे जाती जन्मनी येषां ते द्विजातयो ब्राह्मणाः । ' मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीय मौञ्जियन्धनात् । ' इत्युक्ते ब्राह्मणानां द्विजन्मता । एष च शब्दो वर्गत्रयसाधारणोऽपि रूढ्या ब्राह्मणेष्वेव प्रयुज्यते । गोप्ता रक्षिता । दैवतपरः दैवतानि पराणि इतरापेक्षया प्रधानानि यस्य ॥ पारित्यज्य कार्यान्तराणि देवानेव सेवमान इत्यर्थः । परपुरञ्जयः परेषां शत्रूणां पुराणि नगराणि जयति पराभूय ग्रह्णाति तथाभूतः । सशया भृतृवृजीत्यादिना सशया सिद्धः पुरञ्जय-शब्दो गौण्या लक्षणयाऽन्यत्रापि प्रयुज्यते ।

(८०) नल इति । देवराजसमुद्युतिः । इन्द्रवृत्त्यकान्तिः । आरिहा शरीन् हन्ति तथाभूतः । हनः क्षिप् ।

(८१) आहर्तेति । ऋतुमुख्यानां यज्ञेषु प्रधानानां आहर्ता कर्ता । वेद-वेदाङ्गपारगः वेदेषु वेदानामङ्गेषु च पूर्वमुक्तेषु पारगः पारगतः । मृधे युद्धे सपत्नानां शत्रूणां, ते हि सहैकस्मिन्नर्थे पतन्तीति कल्पद्रुमः । सपत्नीय त्रिय-मानः सपत्न इति तु मानुदीक्षितः । तन्मते ध्वन् सपत्न इति निर्देशाददन्तत्वम् ।

(८२) स इति । निवृत्तिप्रज्ञैः शाठ्यकर्माणि पण्डितैः । अनार्यैः असा-धुभिः । ' आर्यः साधो सौविदल ' इति विश्वः । तल्लक्षणं च ' कर्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स या आर्य (वै-आर्य) इति स्मृतः । ' इति । अकृतात्माभिः कृत कार्यं, भावे कः । अकृतेष्वकार्य-ध्वात्मा मनो येषां तैः । उत्तरपथेन सबद्धपदामिदम् । अतस्तत्रापि यानि तृतीयान्तानि तानि कौश्विनीकृतिप्रज्ञैः पदेन सम्बध्यन्त इति बोध्यम् ।

'देवने कुशलैर्जिह्वैर्जितो राज्यं वसूनि च ।
 'तस्य 'मामवगच्छध्व भार्या राजर्षभस्य वै ॥ ८३
 दमयन्तीति विख्यातां भर्तुर्दर्शनलालसाम् ।
 सा वनानि गिरिंश्चैव सरासि सरितस्तथा ॥ ८४
 पत्त्वलानि च सर्वाणि तथाऽरण्यानि सर्वशः ।
 अन्वेपमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ॥ ८५
 महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता ।
 कश्चिद्भगवतो रम्यं तपोवेनामिदं नृपः ॥ ८६
 'भवेत्प्राप्तो नलो नाम निपधानां जनाधिपः ।
 'यत्कृतेऽहमिदं दुःखं प्रपन्ना भृशदारुणम् ॥ ८७
 'वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् ।
 यदि कैश्चिद्दहोरात्रैर्न द्रव्यामि नलं नृपम् ॥ ८८

(८३) देवन इति । देवने द्यूतकर्मणि । जिह्वैः कुटिलैः । ' तथापि
 जिह्वः स भवजिगीषया ' इति भारविः । राज्यवसूनि द्रव्याणि च जितः ।
 जयतेर्द्विकर्मकत्वात् राज्यस्य वसूना च नलस्य च (वच्छब्दार्थस्य) कर्मत्वम् ।
 अवगच्छध्वम् अवगच्छत जानीत । अपूर्वो हि गमिष्ठानि । भार्यमात्मनेपदम् ।
 राजर्षभस्य राजश्रेष्ठस्य । अतः नरमूननवातितमप्य यावदुत्तरोत्तरसबद्धानि
 पदानि ।

(८४) दमयन्तीति । विख्यातां प्रसिद्धाम् । दर्शनलालसाम् दर्शने
 लालसा आत्यन्तिकी इच्छा यस्यास्तथाभूताम् । सापेक्ष वेऽपि गमकत्वात्स-
 माप्तः । 'अमिलापश्च तर्पश्च सोऽयर्थे लालसा' इत्यमरः । लालसेति । लसतेर्धा-
 त्नामनेकार्थत्वादीन्माया वर्तमानाद्यदन्तादच् । यप् च । सा पूर्वोक्तवृत्ता अहम् ।

(८५) पत्त्वलानि । पत्त्वलानीति अल्पानि सरासि । ' पत्त्वल चाल्प-
 सर ' इत्यमरः । सर्वशः सर्वाणि । रणविशारद युद्धकर्मणि विद्वान् प्रगल्भ
 वा । ' विद्वत्पुप्रगल्भौ विशारदौ ' इत्यमरः ।

(८६) महात्मानमिति । कृतास्त्रं अग्न्यस्तास्त्रम् । अन्वेपमानेति पूर्वैर्ण
 सवन्धः । काद्यादिति प्रश्ने । तपोवेनामित्यस्य प्राप्त इत्युत्तरेण सवन्धः ।

(८७) भवेदिति । जनाधिपो राजा । ब्रह्मन् ब्राह्मणाः । आपर्मेक्य
 चनम् । प्रपन्ना प्राप्ता । भृशदारुण भृशः सख्यातिगाभिर्नो दारुणा भयानका
 माता यस्मिंस्तथाभूतम् । भृशशब्दस्य द्रव्यवृत्तितया पुस्तम् । ' ऋषिर्वे श्रीमा
 यस्तत्वे स्वारिष्वेषा सत्त्वगामि यत् ' इत्यमरान् ।

(८८) वनमिति । प्रतिभय स्वरूपत एव भयङ्करम् । घोर घुरन्ति
 नदन्ति हिंस्यगुप्सृन्त्यो यस्मिंस्तत् । घुर मीमांशे शब्दयोस्त्वितो घञ् । घोरत्वे
 हेतुमाह शार्दूलमृगसेवितमिति । यदीयुत्तरावन्वयमिदम् । यदि वैश्चिद्दहो-
 रात्रे, साधनभूते ।

आत्मानं श्रेयसा योऽप्ये देहस्यास्य विमोक्षणात् ।

को नु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ॥ ८९

कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता ।

तथा विलपतीमेकामरण्ये भीमनान्दिनीम् ॥ ९०

दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यदर्शिनः ।

उदरकस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ॥ ९१

वयं पश्यामस्तपसा शिप्रं द्रक्ष्यसि नैपथम् ।

निपधानामधिपतिं नलं रिपुनिपातिनम् ॥ ९२

भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम् ।

विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ॥ ९३

(८९) आत्मानमिति । तर्हीत्यध्याह्नियते । यदिशब्दयलात् । अस्य भवता पुरो वर्तमानस्य देहस्य मदीयस्य शरीरस्य विमोक्षणात् त्यागात् । त्याग विधाय । ह्यबुलोपे पञ्चमी । आत्मानं स्वश्रेयसा कल्याणेन योऽप्ये योजयिष्यामि । युजेरन्तर्भाषितण्यर्थाल्लुट् । अस्मति पत्यौ जीवितस्य निरर्थकतया त्यक्त्वेद श्रेयः संपादयिष्यामीति भावः । कुतो जीवितहानिरित्यनाह क इति । हि यतः त पुरुषर्षभ नरश्रेष्ठ नलः ऋते विना मे अर्थः प्रयोजनं किम् । न काश्चिदर्थ इति भावः । तमृते इति 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यत' इति द्वितीया । 'ऋते देवदत्तामिति द्वितीयापीष्टा' इति 'दीगितरत्तेऽन्यैश्चे' ति कलापसूत्रे दुर्गः । विशेषतस्तु प्रागेव प्रपञ्चितम् ।

(९०) कथमिति । भर्त्रिति भर्तुं सवन्धिना शोकेन सर्वतः पीडिता । 'कथं भविष्यामि अवस्थास्ये । नैव मयाऽनस्थातुं शक्यमित्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण । विलपतीं विलापं पुर्यतीम् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नुम् । भीमनान्दिनीमित्युत्तरेण सवध्यते ।

(९१) दमयन्तीमिति । सत्यदर्शिन सत्ये द्रष्टुं शक्तौ शीलं येषां ते । सर्वे दृश्यमां शानार्था इत्युक्ते । ताच्छील्ये णिनि । वचनमाह उदरक इति । उदरकः भावि फलम् । 'उदरक एष्यत्कालीनफले' इति मेदिनी । कल्याणः शुभः भविता । भवतेर्लुट् । हे शुभे क्षेमवति । 'वाच्यवत्क्षेमशालिनि ।' इति शुभशब्दार्थेषु मेदिनी । एतेन क्षेमप्राप्तेरवश्यभाविता द्योत्यते । एवं कल्याणीत्यपि । कल्याणी कल्याणवती ।

(९२) वयमिति । तपसा साधनभूतेन पश्यामो जानीमः । प्रमवन्ति हि तपास्विनो भूत भवद्भावि च विजातुमिति । शायमानमर्षमाह शिप्रमिति । इतीति शेषः । इति पश्याम इति सवन्धः । रिपुनिपातिन रिपून्निपातायितुं विनाशयितुमित्यर्थः । शीलं यस्य तथाभूतम् ।

(९३) भैमीति । धर्मभृता धर्मे विभ्रति पुण्णन्ति तेषां मध्ये । भृजः क्रिप् । निर्धारणे पठ्ठी । विगतज्वर प्रशान्तपीडम् । द्रक्ष्यसे इत्यार्पमात्मनेपदम् ।

तदेव नगरं श्रेष्ठं प्रशासतमरिन्दमम् ।
 द्विपतां भयकर्तारं मुहृदां शोकनाशनम् ॥ ९४
 पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ।
 एवमुक्त्वा नलख्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ॥ ९५
 अन्तर्हितास्तापसास्ते सामिहोत्राश्रमास्तथा ।
 सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता ह्यभवत्तदा ॥ ९६
 दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीरसेननृपस्तुपौ ।
 किंनु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहामवत् ॥ ९७
 क्वनु ते तापसाः सर्वे क्व तदाश्रममण्डलम् ।
 क्व सा पुण्यजला रूपा नदी द्विजनिपेविता ॥ ९८

(९४) तदेवेति । प्रशासतामेति । अत्र प्रशासन्तामित्युक्तः पाठः ।
 'जक्षित्वादयः पाठे' ति शास्तेरप्यस्ततया 'नाम्यस्ताच्छ्रुत' इति नुम.
 प्रतिषेधात् । पथमिदमुत्तरपदान्वयि ।

(९५) पतिमिति । कल्याणाभिजनं कल्याणोऽभिजनः कुलस्य तथा-
 भूतम् । 'कुलान्यभिजान्यया' इत्यमरः । एवमित्यर्धमुत्तरपदान्वयि ।
 इष्टा मियाम् । 'इष्टमाश्रितेऽपि स्यात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु' इति मेदिनी ।
 महिषीं पट्टपत्नीम् ।

(९६) तापसेति । तापसा अन्तर्हिता इति शब्दः । सन्धिः पुनराद्यः ।
 सामिहोत्राश्रमाः अमिहोत्राणि तत्सम्बन्धिनोऽग्रव इति यावत् तानि च आश्रम-
 श्रवतैः सह वर्तमाना । अन्तर्हिता अदर्शनं गताः । आश्चर्यं आश्चर्यहेतुः
 तददर्शनम् । हिः पादपूरणेऽवधारणे वा । विस्मिता आश्चर्यप्राप्ता । विपूर्वको
 हि श्रमयतिराश्चर्ये ।

(९७) दमयन्तीति । वीरसेननृपस्तुपेक्षतः परं चिन्तयामास वैदर्भी-
 क्रिमेतद्दृष्टवत्पहम् । इत्यधिकं कपुस्तके । आवश्यकं चैतदनार्थम् । चिन्तनस्वरूप-
 माह किमित्यादिना द्विजनिपेवित्यन्तेन । किमित्यप्यपहं वितर्कः । 'किंनु'
 प्रश्नवितर्कयोः' इति मेदिनी । स्वप्नः प्रसुप्तेन समनुभूयमानं वृत्तान्तादि ।
 विधिः प्रकारः ।

(९८) केति । नृपितर्कः । तापसाः क्वनु, गता इत्यध्याहिरयते । तदनुभूतं
 आश्रममण्डलं आश्रमप्रदेशः । अनुभूतार्थकत्वादेवात्र यञ्जन्दिनरपेक्षता सञ्च-
 न्दस्य । द्विजनिपेविता द्विजैस्संस्कारणवादिभिः पक्षिभिर्ब्राह्मणैर्वा निपेविता ।
 अतः परं पदमेकमाधिकं प्रक्षिप्तत्वादेनावश्यकत्वाच्च न व्याख्यायते ।

१ पतिमेव्यसि (क) २ अतः परं चिन्तयामास वैदर्भी क्रिमेतद्दृष्टव-
 त्पहम् । इत्यधिकं कपुस्तके । ३ क्वनु ते ह जगा हया. क्वनुभूय-
 शोभिता । इत्यतः परमधिकं क्वकनमपुस्तकेषु । तत्र परमपि च 'इत्येवं
 नराणां विविधता कमञ्ज्या' । इत्यधिकं कपुस्तके

ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयन्ती शुचिसिता ।
 भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाऽभवत् ॥ ९९
 सा गत्वाऽथापरां भूमिं वाष्पसन्दिग्धया गिरा ।
 विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाऽशोकतरुं ततः ॥ १००
 उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं वने ।
 पल्लवापीडितं हृद्यं विहङ्गैरनुनादितम् ॥ १०१
 अहो यतायमगमः श्रीमानस्मिन्वनान्तरे ।
 आपीडैर्वहुभिर्भाति श्रीमान्पर्वतराडिव ॥ १०२
 विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन ।

(९९) ध्यात्वेति । चिरं बहुकालपर्यन्तं ध्यात्वा विचार्य । विवर्णवदना विवर्णे
 गेन्तिशून्यं वदनं यस्यास्तथाविधा । तत्र हेतुर्भर्तृशोकपरेति ।

(१००) सेति । परं भूमिं अन्यं प्रदेशम् । वाष्पसन्दिग्धया वाष्पेण
 ण्ठस्य निरुद्धत्वादस्पष्टया गिरा वाचा विललाप । ततः अशोकतरुं दृष्ट्वा-
 यत्योत्तरेण सवन्धः । यद्वा ततः । तस्या भूमौ अशोकतरुं दृष्ट्वा विललाप
 विलापं कृतवती । पत्युरभावादिति भावः । अशोको हि पञ्चस्वन्यतमः शरो
 मदनस्य । तत एव च तदालोकनस्य कामोद्दीपकतेति ।

(१०१) उपगम्येति । पुष्पितं विकसितं पुष्पाणां विकसितत्वेन तरौ
 विकसितत्वोपचारः । पुष्पं विकसन इत्यतो निष्ठा । यद्वा सजातानि पुष्पाण्य-
 स्मिन्स्तथाभूतम् । तारकादित्यादितच् । पल्लवापीडितं पल्लवानामापीडा गुच्छाः
 सजाता अस्मिन्स्तथाभूतम् । इतच् पूर्ववत् । हृद्यं हृदयस्य प्रियं मनोहर-
 मित्यर्थः । 'हृदयस्य प्रिय' इति यत् । हृदयस्य हृल्लेखे'त्यादिना हृदादेशः ।
 विहङ्गैः पक्षिभिः अनुनादित आत्मनः कूजितैः सशब्दतां नीतम् । इह खलु भवि-
 सत्यमेयातः परं केनापि पद्येन । अत्र हि सावशेषं वाक्यम् । उपगमपरभाविन्याः
 क्रियाया अनिर्देशात् । नैव पुनरेतत्कस्मिन्नपि पुस्तके दृष्टम् । उपाचेत्यभ्या-
 हार एव वा स्वीकरणीयः । वचनस्यैवोत्तररोपन्यासात् ।

(१०२) अहो इति । अहोवतेत्याश्चर्यं । श्रीमान् शोभासंपन्नः ।
 अगमो वृक्षः । न ह्यसौ गच्छतीति । गमेः पचायच् । 'पलाशीं हृदुमागमा'
 इत्यमरः । आपीडैः कुसुमगुच्छैः विशिष्टः पर्वतराट् पर्वतस्य राजेवेत्युत्प्रेक्षा ।
 भाति मानविषयो भवति । अनेकापीडविशिष्टत्वरूपसामान्यधर्मनिर्देशादुपमा
 वा । आपीडैः पुष्पफलादिरूपैरलङ्कारैरिति नीलकण्ठः । अतः परमपि 'पृच्छामि
 तावदेनमि' त्याद्यर्थकमावश्यकं वाक्यं, नैव पुनरेतद्दृश्यते कापि ।

(१०३) विशोकामिति । प्रियदर्शनं प्रियं दर्शनं यस्य तथाभूतं । मनोहरे-
 त्यर्थः । अशोकेति विशोककरणे सामर्थ्यमभिद्योतयति । नास्ति शोको यस्मिन्स

वीतशोकभयाबाधं कञ्चित्त्वं दृष्टवान्नृपम् ॥ १०३

नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः प्रियं पतिम् ।

निपधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १०४

एकवस्त्रार्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् ।

व्यसन्नेनार्दितं वीरमरण्यमिदमागतम् ॥ १०५

यथा विशोका गच्छेयसद्रोकनेन तत्कुरु ।

सत्यनामा भवाशोकः अशोकः शोकनाशनः ॥ १०६

एवं साऽशोकवृक्षं तमार्ता वै परिगम्य ह ।

जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥ १०७

सा ददर्श नृगात्रैकात्रैकाश्च सरितस्तथा ।

नैकांश्च पर्वताग्रम्यात्रैकांश्च मृगपक्षिणः ॥ १०८

कन्दरांश्च नितम्यांश्च नदीधातुसदृशानाः ।

अशोको भवतीति । विशोका विगतः शोको यस्यास्तथाभूताम् । वीतेति । वीता विगता शोकभययोराबाधा पीडा यस्मात्तथाभूतम् । भयशोकविवर्जितमित्यर्थः । दृष्टवानित्यस्योत्तरपद्यपूर्वाधेन संबन्धः ।

(१०४) नलमिति । दमयन्त्या मम । नल नाम नृपमिति पूर्वतः सव्ययते । दृष्टवान् असीति शेषः । काञ्चिदिति प्रश्ने । उत्तरार्थस्तु पृथग्वाक्यामिति मे प्रियमिति न पौनरुक्त्याय । असीति प्रश्ने काकुः । प्रिय पतिमित्यर्थः ।

(१०५) प्रिय विशिनष्टि एकवस्त्रेति । एकवस्त्रार्धसंवीत एकेन वस्त्रार्धेन संवीत कृतावरणम् । सुकुमारतनुत्वचम् सुकुमारा मृदुला तनोः शरीरस्य त्वक् चर्म यस्य तथाभूतम् । व्यसन्नेन दुःखेन अर्दित पीडितम् ।

(१०६) यथेति । विशोका सती गच्छेय गृहं प्रतीत्यर्थात् । अशोकमगं अशोकतरो । न गच्छतीति नगः । ' नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्यामि ' ति निपातनात्साधुः । ' शैलवृक्षौ नगावगौ ' इत्यमरः । सत्यनामा सत्य यथायं नाम यस्य तथाभूतम् । सत्यत्वस्य स्वरूपं प्रदर्शयितुं नामार्थमाह अशोक इति । अशोकः किल शोकनाशनः शोकस्य नाशयिता भवतीति शेषः । नास्ति शोको यस्मादिति व्युत्पत्तेरिति भावः । अन्यथा घत्तूरस्येव कनक इति विसदृशमेव तेऽशोक इति नामेति भावः । तृतीयतुर्ययोः पादयोः सन्धिरार्षः ।

(१०७) एवमिति । आर्ता पीडिता सा वराङ्गना श्रेष्ठा स्त्री दमयन्ती अशोकवृक्षं परिगम्य मर्तृप्रवृत्तिविशानायापोषणम्य तदनन्तरं दारुणतरं पूर्वस्मादधिकभयङ्करं देशं जगाम ।

(१०८) सेति । नैकान् अनेकान् । सुष्ठुपेति नशब्देन समासः । मृगपक्षिणः मृगान्पक्षिणश्च ददर्श ।

(१०९) कन्दरानिति । कन्दरान् दरीः । ' दरी तु कन्दरो वा स्त्री ' इत्यमरः । अद्भुतदर्शना आश्चर्यजनकाकारा गहत्वादिविशिष्टत्वात् । पूर्वत्र

१ स्वमतः । (२) मम शोकविनाशनः (क. च.)

ददर्श सा भीममुता पतिमन्वेपती तदा ॥ १०९
 गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
 ददर्शथ महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ ११०
 उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् ।
 मुशान्ततोयां विस्तीर्णां हृदिनीं वेतसैर्वृताम् ॥ १११
 प्रोद्गुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकूजिताम् ।
 कूर्मप्राद्वृक्षपाकीर्णां विपुलद्वीपशोभिताम् ॥ ११२
 सा हृष्टैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी ।
 उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ह ॥ ११३

सौरिसामान्यवचनादन च महानदीवचनात् पौनरुक्त्यमिति बोध्यम् । नित-
 म्यान् पर्वतकटकान् । 'कटकोऽम्बी नितम्योऽद्रे' रित्यमरः । अन्वेपती
 अन्विच्छन्ती । एषुगतावित्यतोऽनुदात्तेष्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यतया परस्मै-
 पदे लटः शतरि आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नुमभावः ।

(११०) गत्वेति । प्रकृष्टं द्राघीयासमित्यर्थः । गत्वा अतिक्रम्य ।
 हस्त्यश्वरथसंकुलं हरितभिरश्वै रथैश्च संकुलं व्याप्तम् । महासार्थं महान्तं वणिक्-
 समूहम् । 'सार्थो वणिग्गणे वृद्धे' इति हेम । 'आन्महत समानाधिकरण-
 जातीययो' रिति महत् आत्त्वम् ।

(१११) महासार्थं विशिनष्टि उत्तरन्तमिति । प्रसन्नसलिलां स्वच्छ-
 जलाम् । प्रसादो हि फाल्गुण्याभाव इति । मुशान्ततोया मुशान्तं सुतरामेवाधु-
 तोयं यस्यास्तथाभूताम् । एतेन च गाम्भीर्यातिशयं सरितो द्योत्यते । विस्तीर्णां
 विशालाम् । हृदिनीं हृदा अगाधजलप्रदेशां सन्त्यस्या तथाभूताम् ।

(११२) पुनरपि नदीं विशेषयति प्रोद्गुष्टामिति । क्रौञ्चकुररः क्रौञ्चाः
 'करकुञ्जा' इति महाराष्ट्र्या ख्याताः, कुरराश्च उत्क्रोशापरपर्यायाः कुररीति-
 ख्याताः पक्षिविशेषा येषां किल विकलानां नादो नारीणामक्रान्दितध्वनि-
 मनुहरति । अत एवाह श्रीमान् भवभूतिर्मालतीमाधवे 'नादस्तावद्विकल-
 कुररीकूजितस्निग्धतारः' इति । तैश्च प्रोद्गुष्टां नादिताम् चक्रवाकैः स्वनाम-
 ख्यातैः पक्षिविशेषैः उपकूजितां शब्दयुक्तत्वं नीताम् । कूर्मैः प्राद्वृ-
 र्मेकैः सपैर्मत्स्यैश्च आकीर्णां व्याप्ताम् । विपुलद्वीपशोभिताम् विपुलैर्विस्तीर्णै-
 र्द्वीपैर्जलमध्यवार्तिभिः स्थानैः शोभिताम् । द्विगता आपोऽत्र द्वीपम् । क्रव-
 ष्वधूपथामानक्ष' इत्यः समासान्तः । 'द्वन्तरूपसर्गोऽप ईप्' ।
 इतीप् च ।

(११३) सेति । उपसर्प्य समीपं गत्वा । सृपेरुपपूर्वात्प्रवृत्तप्रेषणा-
 ण्णिच् क्त्यो त्यप् । जनमध्यं सार्थमध्यं विवेश आश्रयार्थं प्रविवेश ।

उन्मत्तरूपां शोकार्तां तथा वस्त्रार्धसंवृतां ।

कृशा विवर्णा मलिना पांसुष्वस्तशिरोरुहा ॥ ११४

तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुर्बुधः ।

केचिच्चिन्तां परां जग्मुः केचित्तत्र विचुर्बुधः ॥ ११५

प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्ति चापरे ।

अकुर्वन्त दयां केचित्प्रचक्षुश्चापि भारत ॥ ११६

काऽसि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने ।

त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेहं काचित्त्वमासि मानुषी ॥ ११७

वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथवा दिशः ।

देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११८

यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुताहोऽसि वैराह्यगना ।

सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्ष चास्माननिन्दिते ॥ ११९

(११४) दमयन्ती विधिनष्टि उन्मत्तेति । उन्मत्तरूपा उन्मत्तवद्रूपं यस्याः सा । भर्तृवियोगवशेनोन्मत्तत्वात् । पांसुष्वस्तशिरोरुहा पांसुभिर्ष्वस्ता आकीर्णा इति यावत् शिरोरुहा मूर्धजा यस्याः सा ।

(११५) तामिति । तत्र सायं तां दृष्ट्वा प्रदुर्बुधः पलायमानुः । अत्र हेतुर्भीता इति । परां अतिशयितां चिन्तां जग्मुः । महाभयसमापत्तिश्चक्रेत्येति भावः । विचुर्बुधः विशेषेणाक्रोशं कृतवन्तः । अतिमात्रमेव भीतत्वादिति भावः ।

(११६) प्रहसन्ति स्मेति । हे भारत युधिष्ठिर । तां केचित् प्रहसन्ति स्म परिहसन्ति स्म । परिहासविषयीकृतवन्त इत्यर्थः । अभ्यसूयन्ति स्मेत्यनुवर्तते । अभ्यसूयाया विषयं कुर्वन्ति स्मेत्यर्थः । कोपप्रभवत्वाभावाद्नासूयाया न 'कुचदुहे' त्यादिना चतुर्थी । असूया च गुणेषु दोषारोपः । दयामकुर्वन्त सस्यामित्यर्थाहम्यते । प्रचक्षुः तामिति मङ्गकण्डल्याऽनुवर्तते । का त्वमित्यादिकं पृष्ठवन्त इत्यर्थः ।

(११७) प्रश्नमेवाह केति । मृगयसे अन्वेपयसि । मृग अन्वेपण इत्यसौरादिकाल्लङ् । स्मेहेति सधिरार्थः । स्म इहेति च्छेदः । इहास्मिन् सायं त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्म । कचिदित्यभीष्टप्रश्ने । त्वं मानुष्यासि कश्चित् ।

(११८) पुनः पृच्छन्ति वदेति । हीतिपादपूरणे । शरणं गताः शरणं प्राप्ताः । गमेरनुपसृष्टस्यापि सोपसर्गवदर्थः । तत एव चागता इत्यर्थः ।

(११९) यक्षी वेति । यक्षी यक्षस्त्री । पुंयोगादाख्यायामिति ङीप् । एषमुत्तरत्रापि । उताहोऽसीति सधिरार्थः । 'ओदि'ति प्रगृह्यत्वात् । उताहो असीति च्छेदः । नः अस्मभ्यं स्वास्ति श्रेयं कुरु । 'नमःस्वस्ती' त्यादिना चतुर्थी ।

१ चिन्तापरास्तदुः (च. क.) २ च आस्या (घ) कुर्वन्त्यस्या (क)
३ सर्वे (च.) ४ पत्रवी (घ) सुराह्यगना (च. क.)

यथाऽयं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् ।
 तथा विधत्स्व कल्याणि यथा श्रेयो हि नो भवेत् ॥ १२०
 तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा ।
 प्रत्युवाच ततः सार्ध्वी भर्तुर्व्यसनपीडिता ॥ १२१
 सार्थवाहं च सार्थं च जना ये तत्र केचन ।
 युवस्थविरवालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ॥ १२२
 सानुपी मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ।
 नृपस्तुपां राजभार्या भर्तुर्दर्शनलालसाम् ॥ १२३
 विदर्भराज्यमपि पिता भर्ता राजा च नैषधः ।
 नलो नाम महाभागस्तं मार्गान्यपराजितम् ॥ १२४
 यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् ।
 नलं पुरुषशार्दूलमभिजाणसूदनम् ॥ १२५

(१२०) प्रार्थयन्ते । यथेति । क्षेमी कुशलवान् सन् । ' अत इनि-
 ठना ' विति मत्वर्थ इनिः । इतः अस्माधदेशाच्छीघ्रं व्रजेत् गच्छेत् । तथा
 विधत्स्व कुरु । अकर्तृगामिन्यपि क्रियाफल आत्मनेपदमार्थम् । यथा नः अस्माकं
 भेदः कल्याण भवेत् ।

(१२१) तथेति । तथा पूर्वोक्तप्रकारेण उक्ता । ततः तदनन्तरम् ।
 भर्तुर्व्यसनपीडिता भर्तुः सवन्धिना व्यसनेन दुःखेन पीडिता । प्रत्युवाच
 उत्तर दत्तवती ।

(१२२) कान्प्रत्युवाचेत्याह । सार्थवाह सार्थं वणिक्समूहं यद्वत् प्राप-
 यति स्व स्व स्थानमिति सार्थवाहस्त वणिक्समुदायात्याधिष्ठातारम् ।
 सार्थं च । चकारः किल समुद्येयानां सार्थस्यान्ते वा प्रतिसमुच्चये वा परस्ता-
 धपुण्यत इत्यत्रोत्तर एव पक्षः स्वीकृतो भगवता व्यासेन । तत्र तस्मिन्स्थाने
 ये केचन जना आसन् तानिति शेषः । युवस्थविरवालाः यवानः, रथाविरा-
 युद्धाः, बालाश्च । पुरोगमा अग्रगामिनः प्रधाना इत्यर्थः । तान्प्रत्युवाचेत्यर्थः ।

(१२३) प्रतियचनमाह । त्रिभिः । मानुषीमिति । मानुषी मनुष्यजाति । य-
 स्त्रियम् । विजानीत अवबुध्यध्वम् । मनुजाधिपते राज्ञः । भर्तुर्दर्शनलालसां
 भर्तुर्दर्शने लालसा अभिलाषातिशयो यस्यास्तथाभूताम् ।

(१२४) राजपुत्रीत्यादिकं विवृणोति विदर्भराज इति । विदर्भाणां
 राजा भीमः । नैषधः निषघानामधिरः । अपराजित नास्ति पराजितं
 पराजयो यस्य तम् । मार्गामि अन्वेषयामि । मार्गं अन्वेषण इत्यतो लट् ।
 ' अन्वेषणेऽयं मृगयैत णौ यौ मार्गैर्मेवेन्मार्गति मार्गयेच्च ' इति दैवम् ।

(१२५) यदीति । यदि जानीत तर्ह्येति शेषः । मे प्रियं शंसत कथ-
 यत । पुरुशार्दूलं नरश्रेष्ठम् । ' उपमित व्याघ्रादिभि ' इति समासः । अभिजा-
 णसूदन अभिजाणां शत्रूणां गणस्य सूदन नाशयितारम् ।

तामुवाचानवद्याङ्गी सार्थस्य महतः प्रभुः ।
 सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्बचः ॥ १२६
 अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्मिते ।
 मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥ १२७
 कुञ्जरद्वीपिमहिपशार्दूलक्ष्मृगानपि ।
 पश्याम्यस्मिन्वने कृत्स्ने ह्यमनुष्यनिपेविते ॥ १२८
 ऋते त्वां मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने
 तथा नो यक्षराड्य मणिमद्रः प्रसीदतु ॥ १२९
 साऽनवीद्विजिज्जः सर्वान्सार्थवाहं च तं ततः ।
 क नु यास्यति सार्थोऽयमेतदारयातुमर्हासि ॥ १३०

सार्थवाह उवाच—

सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुवाहोः सत्यदर्शिनः ।

(१२६) तामिति । महतः सार्थस्य प्रभुरधिपतिः शुचिर्नाम शुचिरिति नाम्ना प्रसिद्धः । वचनमाह शृण्विति । हे कल्याणि कल्याणवति दमयन्ति ।

(१२७) अहमिति । सार्थवाहः वणिक् । 'वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वणिजो वणिक्' । इत्यमरः । सार्थस्य वणिक्समूहस्य नेता नायकः । हे शुचिस्मिते शुभ्रहसिते दमयन्ति । न पश्यामि नापश्यामीत्यर्थः ।

(१२८) कुञ्जरेति । कुञ्जराः करिणः । महान्तो हि तेषां कुञ्जा हनयो भवन्तीति । 'खमुलकुञ्जेष्वो र' इति रः । द्वीपिनश्चित्रव्याघ्राः । महिषा वनमहिषाः शार्दूला व्याघ्रा रुक्षा अञ्छमल्ला मृगा हरिणाश्च तान् । कृत्स्ने सकले । अमनुष्यनिपेविते मनुष्यैर्निपेवित न भवति तथाभूते ।

(१२९) ऋत इति । त्वा मानुषीं मनुष्यास्त्रिय ऋते विना अपरमित्य-
 र्थात् मर्त्यं मानुषं न पश्यामि । अशक्यसंघटनस्य च मानुषीदर्शनस्यानिष्ठा-
 पादकतामाशङ्कमानस्तदुपशमायात्मनो देवताया मणिमद्रस्य नाम यशस्य प्रसादमभिप्रार्थयते । तथेति । यक्षराट् यक्षाणामधिपतिः । मणिमद्रः एतन्नामा नः अस्माकम् । शोषे पट्टी । अस्मास्वित्यर्थः । प्रसीदतु अनुग्रहं करोतु । यथा किमप्यनिष्ट न स्यात् यथा वाऽतः परं मनुष्यदर्शनं स्यादिति शेषः ।

(१३०) चेति । आदितः सर्वान् वणिजः अब्रवीत् । ततः परं च तं सार्थवाहम् । तुः प्रभो । आख्यातुं कथयितुमर्हासि योग्यो भवसि । कथयेत्यर्थः । शैलीय विनीतानां प्रार्थनस्य यदप्रयुज्य लोटमर्हतिरेव प्रयुज्यते । सार्थवाह-
 मुद्दिश्योत्तरं वचनादर्हतीत्येकवचनम् । पूर्वत्र पुनः अहमेति विपरिणमस्य विमर्शि योजनीयम् ।

(१३१) सार्थं इति । चेदिराजस्य चेदीना देशविशेषाणां राज्ञः । चेदिदेशश्च शुक्तिमत्या नाम नगस्तीरे विद्यत इति कल्पद्रुमः । सुवाहोः

क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १३१
इति श्रीमन्महाभारते अरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
चतुष्पष्टोऽध्यायः ।

पञ्चपष्टोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

सा तच्छ्रुत्वाऽनवद्याङ्गी सार्धवाहवचस्तदा ।

जगाम सह तेनैव सार्येन पतिलालसा ॥ १

अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।

तटाकं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ २

एतन्नाम्नः । सत्यदर्शिनः सत्ये द्रष्टुं शक्तुं शील यस्य तथाभूतस्य । जनपदं
देश गन्ता । गमेर्लुट् ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालयोधिन्या चतुष्पष्टोऽध्यायः ।

(१) सेति । अनवद्यानि आनिन्दितानि दोषशून्यानीत्यर्थः । अङ्गानि
अपयया यस्मास्तथाभूता । 'अवन्पण्यवर्या गर्हपणितन्यानिरोधेषु' इति
निपातनादवद्यशब्दस्य साधुत्वम् । पतिलालसा पत्न्यौ विषये लालसाऽभिलाषा-
तिशयो यस्यास्तथाभूता । एष च सार्येन सह गमने हेतुः ।

(२) अथेति । बहुतिथे बहूना पूरणे । अनेकेषु दिवसेषु कस्मिंश्चिदि-
यस इत्यर्थः । कालस्यैकत्वेऽपि तदययकभूतानां दिवसानां बहुत्वस्य सास्मिन्नु-
पचाराद्बहुतिथ इत्युक्तिः । 'बहुपूगगणसघस्य तिथुगि'ति तिथुर्गुडश्च । सर्वतोभद्र
सर्वतः सर्वैः प्रकारैर्भद्रं शुभम् । सर्वतोभद्र इति तडागविशेषस्यैव व्यादिति
प्रतिभाति । यथा सदनविशेषस्य । न पुनरत्र प्रमाणमुपलब्धम् । पद्मसौग-
न्धिकं शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्धिः । 'गन्धस्येदुःपूतिसुमुरभिभ्य' इतीत् । तदेव
सौगन्धिकम् । विनयादिभ्यश्छगिति स्वार्थे ठगिति भानुदीक्षिताः । पद्मैः सौग-
न्धिकं पद्मसौगन्धिकम् । कमलसुगन्धशालीत्यर्थः । पद्मसौगन्धिकं 'पद्मैः
सुरभीकृतं सौगन्धिकैश्च (कमलविशैपैः) युतम्' इति चतुर्भुजः । स चा-
यमर्थः सौगन्धिकपदमावर्त्य तनैरुत्सार्शआद्यजन्तत्वाङ्गीकारे सभवति ।
पद्मपदस्यैव कमलसामान्यवाचकत्वेन सौगन्धिकविशिष्टत्वस्य पार्थक्येन वचन-
स्यानावश्यकत्वाद्द्विष्टतमत्वाद्योपेक्षणीयोऽयम् । नीलकण्ठस्तु 'पद्मैश्च सौगन्धि-
कैश्च पद्मविशेषैर्युक्तत्वात्पद्मसौगन्धिकं नाम सर' इति व्याचक्षाणः सरसोऽस्य
सञ्ज्ञेयमित्याभिप्रेति । अत्रार्थेऽर्शआद्यजन्तः पद्मसौगन्धिकशब्दः । अत्रार्थे पुनः
सौगन्धिकस्य पद्मविशेषत्वाङ्गीकाराद्यन्त्यः । पार्थक्येन निर्देशायोगात्कमल-
सामान्यवाचित्ववत्सूर्यादिकासिकमलवाचकत्वाच्च पद्मशब्दस्येति । पद्मसौगन्धि-

वनगुल्मांश्च धावन्तो निर्द्रान्धा बहवो भयात् ।
 केचिदन्तैः करैः केचित्केचित्पृथ्यां हता गजैः ॥ १२
 निहतोऽद्राश्च बहुलाः पदातिजनसंकुलाः ।
 भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ॥ १३
 घोराग्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।
 वृक्षेष्वारूढां संरन्धाः पातिता विषमेषु च ॥ १४
 एवंप्रकारैर्वहुभिर्देवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।
 राजन्विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ १५
 आरावः सुमहांश्चासीत्कैलोक्यभयकारकः ।
 एषोऽभिरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताऽधुना ॥ १६
 रत्नराशिर्विंशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत ।
 सामान्यमेतद्द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ॥ १७

(१२) वनेति । वनगुल्मान् वनस्य सबन्धिनः प्रकाण्डशून्यास्तरुविशेषान् । 'अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मो' इत्यमरः । धावन्तः सावेगं गच्छन्तः । सरतेः शीघ्रगतौ पाप्रेत्यादिना घौरादेशः । ततो रुटः शता । महतो भयात् धावने हेतुभूतात् करैः शुण्डाभिः करणभूताभिः । गजैः कर्तृभिः ।

(१३) निहतेति । निहता उष्ट्राश्चाश्वाश्च बहुला येषां येषु वा तया भूताः । पदातिजनसंकुलाः पदाम्या अतन्ति सततं गच्छन्ति पदाक्षयस्तैः पादचारिभिः संकुला व्याप्ताः आधावमाना आसमन्तान्द्रावनशीलाः । सरते-श्वानिश्च । परस्परहताः परस्परैर्हताः शत्रुशङ्कयोति भावः ।

(१४) घोरामिति । सरन्धाः सरम्भ प्राप्ताः । सरम्भश्च भीत्यादिजन्यो वेगविशेषः । वृक्षेष्विति आरूढेः कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वेनारोहणाक्रियाधार-तया वृक्षाणामधिकरणत्वम् । विषमेषु सकटेषु प्रदेशेषु ।

(१५) एषमिति । हे राजन् मुर्धाधिर ! देवेन प्रयोजककर्ता हस्तिभिः प्रयोज्यैः कर्तृभिः आक्रम्य आनमणविषयं कृत्वा । आहपूर्वात्क्रमेण्यन्तात् क्तो ह्यप् । समृद्धं समृद्धिमत् विपुलमिति वा । सार्थमण्डलं घणिकं समूहः । सार्थशब्दोऽत्र घणिक्यचनः । अवयवावयविनोरभेदोपचारात् । 'कूट मण्डलः चक्रवाले' इति समूहपयायेषु हेमः ।

(१६) आरावः इति । आरावः शब्दः । त्रैलोक्यभयकारकः त्रयो लोकाः स्वर्गादयस्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादिस्वात्स्वार्थं व्यन । तस्य भयजनकः । आरावमाह एष इति । त्रायध्वं रक्षत । धावत परित्राणार्थं सत्वरमागच्छत । निरुपसर्गस्यापि सरतेः शेषसर्गवदयः ।

(१७) रत्नराशिरिति । विंशीर्णः स्फुटितः । किं किमर्थम् । एतद्द्रविणं धनं सामान्यम् सर्वसाधारणम् । मम कस्यचिद्रविणः ।

१ निर्द्रान्धा महता भयात् (क) निर्द्रान्धा बहवोऽयवन् (न) २ आरूढा भवित्वा. (च) आसमन्तं रावताः (क)

एवमेवाभिभापन्तो विद्वदन्ति भयात्तदा ।
 पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सुकातराः ॥ १८
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
 दमयन्ती च ध्रुवधे भयसंत्रस्तमानसा ॥ १९
 अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरम् ।
 अदृष्टपूर्वं तदृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ॥ २०
 संसक्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला ।
 ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्यात्केचिदविभक्ताः ॥ २१
 तेऽनुवन्सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ।
 नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशः ॥ २२
 तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणः प्रभुः ।
 न पूजा विघ्नकर्तृणामथवा प्रथमं कृता ॥ २३
 शकुनानां फलं वाऽथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।

(१८) एवमेवेति । व्यत्यासेन योजनीये पूर्वापरार्थे अभिधास्यामि गृह्णीध्वं द्रव्यमिति यक्ष्यामि । सुकातराः सभयाः कातरशब्दो ह्यत्र भावप्रधानः कातर्यवाची । कातर्यं च भीतिरिति । सुकातरा इति पाठस्तु साधुतरः । सुतरा कातरा भीता इत्यर्थः । विद्वदन्ति धावन्ति स्म ।

(१९) तस्मिन्निति । दारुणे भयकरे जनसंक्षये जनानां नाशे वर्तमाने सति । भयसंत्रस्तमानसा भीत्या पीडितहृदया सती दमयन्ती च अपि ध्रुवधे जागर प्राप्ता ।

(२०) अपस्यादिति । वैशसं महाव्यसनमित्युत्तराचारितव्याख्यायां धीर-
 रापवः । विशसति दिनस्तिति विशसम् । पचाद्यच् । तदेव वैशसं प्रशादि-
 स्वादण् स्याथे । हिंसा चान्न मरणप्राया पीडा । अदृष्टपूर्वं पूर्वं न दृष्टम् ।
 भूतपूर्वं चरदिति निर्देशात्पूर्वस्य पूर्वनिपातः ।

(२१) संसक्तेति । पूर्वार्धस्य पूर्वण् सवन्धः । संसक्ताः प्रसक्ताः प्रवृत्ता इति यावत् वदनस्य सत्रधिना आश्वासा निःश्वासा यस्यां तथाभूता । ये-
 स्त्वित्यर्थमुत्तरपदान्वयि । सार्यात् विनिर्मुक्ता अवशिष्टा इति यावत् । अवि-
 भक्ता अप्राप्तप्रणाः । आश्रयमिति शेषः ।

(२२) त इति । सहिता एकत्र मीलिताः सन्तः । वचनमाह शून्याभि-
 त्यादीभिः सप्तभिः । मणिभद्रो यक्षेषु प्रधानः ।

(२३) नेति । वैश्रवणः कुबेरः । स हि विश्रवसः पुत्रः । शिष्यादि-
 स्वादण् विश्रवसो विश्रवणरवणाविति गणसूत्राद्विश्रवणादेशश्च । विघ्नकर्तृणां
 देवताविशेषाणाम् ।

(२४) शकुनानामिति । शकुनोति शुभाशुभमवगन्तुं यैस्ते शकुना-
 भाषजादिलक्षणादयः तेषाम् । 'शुभाशुभज्ञानविनिर्णयायूरेतुर्गुणा यः शकुनः

प्रहा न विपरीतास्तु किमन्यादिदमागतम् ॥ २४
 अपरे त्वन्नुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृता ।
 याऽसावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ॥ २५
 प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
 तथैवं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ॥ २६
 राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी ।
 तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ॥ २७
 यदि पश्याम तां पापां सार्थार्थं नैरुदु सदाम् ।
 लोष्टुभिः पासुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ॥ २८
 अवश्यमेव हन्याम सार्थस्य किल कृत्यकाम् ।
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ॥ २९

स उक्तः । ' इति वसन्तराजशाकुन ध्रुव अवश्यम्भावि । प्रहा 'ख्यादयो नव
 विपरीता अनिष्टस्थानस्थित्याऽऽनुमफलदायिन । नेति प्रभे काकु । अपि
 न स्मरिति भावः । अन्यद्यदिष्यते तस्मान्निघ्न वैशतरूपम् । किं
 कस्मात्कारणात् ।

(२५) अपर इति । दीना दैन्यवति । ज्ञातिद्रव्यविनाकृता ज्ञातिभिः
 सगोत्रादिभिः सन्निभिः द्रव्येण च विनाकृता विरहिता । नारीत्यस्य प्रवि-
 ष्टेत्युत्तरेण सङ्गन्ध ।

(२६) प्रविष्टेति । विकृताकारा विकृतो भीमत्स आकार आकृति
 यस्यास्तथाभूता । ' विकृत त्रिषु भीमत्स ' इति मेदिनी ॥ अमानुष रूप
 कृत्वा गृहीत्येत्यर्थः । पूर्वं प्रथमम् । द्वितीयवार पुन किं करिष्यतीति न
 शयत इति भावः । माया इन्द्रजालसदृशघटितघटना ।

(२७) राक्षसीति । राक्षसीया साऽस्तीति शेष । पाप दुष्ट कर्म । अत्र
 आरिम् विषये विचारणा तस्या एवेद कर्म न वेति विचार । नात्र सदेग्धव्य
 निश्चितत्वादस्यार्थस्येति भावः ।

(२८) यदीति । उत्तरपद्यगतेन पूर्वार्धेन सवद् पद्यमिदम् । सार्थार्थं
 सार्थस्य हन्त्रीम् । पश्याम पश्येमेत्यर्थः । दशेल्लोटात्सर्वाति यदिशब्दबलात्सप्यते ।
 लोष्टुभिः मुदः खण्डैः । यानि किल कृष्यमाणादेर्भुवो निष्पद्यन्ते । ' लोष्टे
 लोष्टुर्दल्लेष्टु ' इति हेमः ।

(२९) कृत्यका कृत्याम् । कृत्याशब्दात्सार्थं कनि ' केय ' इति ह्रस्वस्तत्-
 द्वात् । क्षिपकादित्वात् । कृत्या न्योगो देवताविशेषः । या विल ' न्योगाञ्च
 ' इत्यादि प्रत्ययेन वसन्ती कृष्टिं दहन्ती दितिज वसन्तीम् । भीम नदन्ती प्रणमाभि
 कृत्या रौरव्यमाणा शुभयोऽप्रवालीम् ' इति तान्त्रिका ध्यायन्ति । तत्सादृश्य-
 दस्याः कृत्यात्मम् । यदा कृत्या कुपिता । ' देवतायां कृत्या रवी कुपिते त्रिषु ' ।
 इति नानार्थजनमाला ।

हीता भीता च संविम्ना प्राद्रवद्यत्र काननम् ।
 आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ॥ ३०
 अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
 नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ? ॥ ३१
 न स्मराम्यशुभं किञ्चित्कृतं कस्यचिदप्यपि ।
 कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ३२
 नूनं जन्मान्तरकृतं पापमापतितं महत् ।
 अपश्चिमाभिमां कष्टमापदं प्राप्तमत्यहम् ॥ ३३
 भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाद्य पराजयः ।
 भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ॥ ३४
 निर्नायता यने वासो बहुव्यालनिपेविते ।
 अधापरेषु संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ॥ ३५
 देशात्तस्माद्विनिष्क्रम्य ह्यशोचन् वैशसं कृतम् ।

(३०) हीतेति । हीता लजिता । संविम्ना विपण्णा । यत्र काननं
 तत्रेति शेषः । प्राद्रवत् अघावत् । तत् सार्धोक्तं हन्याम इति पापं दुष्कृत्य
 आशङ्कमाना भवेदिति सम्भावयन्ती आत्मानं स्व पर्यदेवयत् शुशोच ।
 निवृत्तप्रेषणादेवतेर्गिञ् ।

(३१) शोचनमाह अहो इति । विधेः देवस्य सरम्भो कोपः । न
 अनुबध्नाति न सातयेन प्रवर्तयति । विधिरिति कृतृपदमप्राध्याहार्यम् । इदं
 कुशलस्याननुरन्धनम् ।

(३२) नेति । अप्यपि अल्पमपि कस्यापि अशुभं कृतं मयेति शेषः ।
 कर्मादित्रयमत्र करणभूतम् ।

(३३) नूनमिति । पर्याप्तार्थे हेतुमाह अपश्चिमाभिमिति । नास्ति पश्चिमा
 परभाविनी यस्यास्तथाभूता चरमा कोटिमनुप्राप्तामित्यर्थः । कष्टा दुस्सहाम्
 आपदम् । अतो निश्चीयते जन्मान्तरपापापत्तिरिति भावः ।

(३४) आपदं विवृणोति भर्त्रिति । स्वजनादेवुरूपात् । तनयाभ्यां कन्या
 पुत्राभ्याम् । तनयश्च तनया चेत्येकशेषः । विच्युतिः विभ्रशो दूरीभवनं
 वियोग इत्यर्थः ।

(३५) निर्नायतेति । निर्नायता अनायता । बहुव्यालनिपेविते
 बहुभिर्व्यालैर्गुण्ठभापदेर्निपेविते यने । 'भापदे नान्यवत्तले' इति व्याल-
 शब्दार्थेषु भेदिनी । अपरेषु परस्मिन्दिवसे । 'सद्यः पक्ष्मरारी' त्यादिना-
 गिपातनात्साधु । संप्राप्ते सति । हतशिष्टा हतेभ्योऽवाशिष्टाः । अशोचान्नि-
 त्पुत्तरेण समन्धः ।

(३६) देशादिति । निष्क्रम्य निर्गत्य कृतं करिधिरिति शेषः । वैशसं
 घातम् । उन्नाधित महाव्यसनं वा । नराधिप राजन्युधिष्ठिर ! भ्रातरं पितर-

१ यनशुभमिदं निष्क्रम्य (क) २ शोचन् (क. च. म.) शोचन्ते (न) :

मन्ये स्वयवरकृते लोकपाला समागता ॥ ४१

प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवता ।

नून तेषा प्रभावेन वियोगं प्राप्तमलहम् ॥ ४२

एवमादीनि दुःखार्ता सा विलप्य वराङ्गना ।

प्रलापानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ॥ ४३

हृत्शेपै सह तत्र ब्राह्मणैर्वेदपारगै ।

अगच्छद्राजशार्दूल चद्रलेखेन शारदी ॥ ४४

गच्छन्ती सा चिराद्गाला पुरमासादयन्महत् ।

सायाहे चेदिराजस्य मुनाहो सैत्यदर्शिनं ॥ ४५

व्ययेन सह समासो न प्रतिषिद्धः । अत एव च 'अनेकमन्यपदार्थः' इति सूत्रे 'सर्वपश्चात्', इति साध्यप्रयोग इत्याहुः । प्रयुज्यते चैवमनेके ऋषयः । कैयटहरदत्तौ तु अत्र यथा सामान्यमेव निषेधाविषय इत्याचक्षते । तन्मते कृत् इति कार्यार्थक शब्दः । सपदादित्वात्तिप् । स्वयवरस्य कृते कार्यार्थत्वार्थः ।

(४२) प्रत्याख्याता इति । तत्र तस्मिन्स्वयवरे मया नलस्यार्थाय नलार्थम् नलप्राप्त्यर्थमिति भावः । देवता इन्द्रादयः 'देवात्तल्' इति देवशब्दात्स्वार्थे सल् । 'तल्-त' इति नित्य स्त्रियम । प्रत्याख्याता निराकृता । तेषां देवानाम् । देवताशब्दप्रतिपादस्यार्थस्यैव गच्छत्यत्र सामान्यतश्च तस्य पुस्तेन पुस्तैव सच्छब्देन परामर्शः । वस्तुनास्तु तासां प्रभावेनेत्येतावश्यकम् । प्रभावेनेत्यत्र ज्ञत्वाभावस्तु प्रामादिकः । ज्ञत्वस्यावयवभावित्वात् ।

(४३) एवमिति । दुःखार्ता पतिव्रता वराङ्गना श्रद्धा मया दमयन्ती तदा एवमादीनि एव पूरात्प्रकाराणि आदौ येषां तानि । तां प्रलापानि निरर्थकानि वचनानि कर्मभूतानि । निरर्थकवचनोपपत्त्यर्थोक्तं दुःखार्तंति । विलप्य विलापे विषयीकृत्य । अगच्छदित्युत्तरेण सन्धः । प्रलापशब्दस्यार्थं ह्यीरत्यम् । लिङ्गमनियत लोकाश्रयत्वाह्लिङ्गम्येति भाष्याच्चेयाः ।

(४४) हृत्शेपैरिति । हृत्शेभ्य शेषा अर्शशपस्तत्रात्तणं सट् । एतेन ब्राह्मणानामपि केषांचित्तदा सार्थं सह गमनं प्रतप्यत । वेदपारगरिति सह गमनार्हत्वमभिप्रेत्यतयति । शारदी शरदि भवा । शरच्चाक्षिण्कार्तिरी । 'सन्धिषेत्पाठुनश्चत्रेभ्योऽण्' इत्यणः । 'मिहृदाणाञ्' त्यादिना णीप् । षण् रेणा चन्द्रस्य कलेव वर्तमाना । एतेन काश्य च नैसर्गिक चान्तिमत्तरस्य च द्योत्यते । अत्र दुःखशोकस्ययेति वपुस्तरुपाठोऽपि साधुतरः ।

(४५) गच्छन्तीति । गाला मुदरीति यावत् । आसादयत् । उपन गाम । सायाहे अहो दिनस्य सायेऽन्ते । चेदिराजस्येत्यादि व्याख्यात पूरा ध्यायान्ते । अतः परं प्रक्षिप्तमर्थं नावश्यमिति न व्याख्यायते ।

१ दुःखशोकपरायणा (व) २ सत्यवादिन (क) ३ अतः परं सा तु तच्चारसर्वाणी सुनाहोस्तुङ्गणोपुरम्' इत्यधिकं वपुस्तरुः ।

अथ वस्त्रार्धसवीता प्राविवेश पुरोत्तमम् ।
 ता विदुला कृशा दीनां मुक्तकेशीममार्जिताम् ॥ ४६
 उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ।
 प्रविशन्तीं तु ता दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं वदन् ॥ ४७
 अनुजगमुस्तत्र याला ग्रामिपुत्रा कुतूहलात् ।
 सा तैः परिवृताऽगच्छत्समीपं राजवेश्मनम् ॥ ४८
 ता प्रासादगताऽपश्यद्राजमाता जनैर्वृतान् ।
 धात्रीमुवाच चैवैनामानयेह ममान्तिकम् ॥ ४९
 जनेन हिश्यते याला दुःखिता शरणार्थिनी ।
 यादृग्रूपं च पश्यामि त्रिशोत्तयति मे गृहम् ॥ ५०
 उन्मत्तवेशा कल्याणी श्रीरिवायतलोचना ।

(४६) अयेति । अथ नगरोपगमनानन्तरं वस्त्रार्धसवीता वस्त्रास्यार्धेनू-
 प्रावृता दमयन्ती । तानित्वस्योत्तरपद्यगतेन पूर्वार्धेन सवन्धः । अमार्जितां
 अकृतमार्जनाम् । मार्जनं च आर्द्रवस्त्रादीनां गात्रादीनां निर्मलीकरणम् ।
 मृज्जुशौचालङ्कारयोरित्यतो निष्ठा । अप्लातामित्यर्थः । जनलङ्घ्यतामिति या ।
 धूसरवेणीमिति उभ्रातिनीलकण्ठस्य । मुक्तकेशीमित्युत्तेर्व्या एवासम्भवात् ।

(४७) उन्मत्तामिति । उत्तरार्धमुत्तरपद्यान्वयि ।

(४८) अनुजगमुरिति । ग्रामिपुत्रा ग्रामिणो ग्रामवासीनः । तेषां हि
 ग्रामो निवासतया भवतीति । तेषां पुत्राः । कुतूहलात् कौतुकात् । कौतुकं
 च जघन्याया दशाया विद्यमानाया अलौकिकं लक्षणमिति । सैर्वाले ।

(४९) तामिति । प्रासादगता प्रासादपदं प्रासादोपरिप्रवेशं लक्षयति
 तत्र गता प्रासादतले विद्यमानेत्यर्थः । ' एता दमयन्तीं मम अन्तिः समीपं
 आनय ' इति धात्रीमुपमातर उवाच । चैवेति चार्थः ।

(५०) पुनर्वचनान्तरमाह जनेनेति । जनेन लोकसमूहेन हिश्यते
 क्लेशं प्राप्यते । हिश्यतिरन्तर्भावित्यर्थः । यद्वा जनेनेति हेतौ तृतीया ।
 हिश्यते तप्यते क्लेशमनुभवतीत्यर्थः । ' दिवादेरुपतापेऽर्थे तडि स्याद्दिश्यते
 पदम् । ' इति दैघम् । यादृग्रूपं च पश्यामि त्रिशोत्तयति । ननु किमन-
 योन्मत्तयेति चेत्तत्राह यादृगीति । यादृक् यादृश्य रूपं सौन्दर्यं अस्या पश्या-
 मीति शेषः । तेनेति शेषः । मे गृहं द्योतयति प्रकाशयिष्यतीत्यर्थः । अत्र च
 कल्याणीत्युत्तरपद्यगतं कर्तृपदं सवन्धते ।

(५१) उन्मत्तवेशेति । उन्मत्तवेशो उन्मत्तस्यैव वेशो यस्यास्तथाभूता ।
 आयतलोचना आयते दधि लोचने यस्यास्तथाभूता । कल्याणी कल्याणहेतुः
 श्रीरिव एषा द्योतयतीति पूर्वोक्तसन्धः । आवृतिः किलास्या गुणाननुमापयतीति
 भोगः । सा राजमाता तं दमयन्तीं परिवृण्वन्तः न जगसमूहं वारयित्वा दूरी-

सा जनं वारयित्वा सं प्रासादतलमुत्तमम् ॥ ५१

आरोप्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत ।

एवमप्यमुखाविष्टा विभर्षि परमं वपुः ॥ ५२

भासि विनुदिवाभ्रेषु शंस मे काऽसि कस्य वा ।

न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ॥ ५३

असहाया - नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रभे ! ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ॥ ५४

मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ।

सैरन्ध्रीं जातिसंपन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम् ॥ ५५

फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् ।

कृत्यं । प्रासादतल प्रासादस्योपरिमानं 'गङ्गी' तिमहाराष्ट्रयोः ख्यातम् ।

आरोप्येत्युत्तरेण सयन्धः ।

(५२) आरोप्येति । विस्मिता विस्मय प्राप्ता लोकातिशायिनीमाकृति-
मालोक्येति भावः । राजन् युधिष्ठिर । अपृच्छतेत्यर्थमात्मनेपदम् । एवं
अमुलेनाविष्टाऽपि परम उ कृष्टं लावण्यशालीत्यर्थः । वपुः शरीरं विभर्षि ।

(५३) भासीति । अभ्रेषु मेघेषु विनुदिव भासि । अभ्राणाममुखानां
च विनुतो दमयन्त्याश्चोपमानोपमेयभावः । मे मद्वा शंस कथय । कथनी-
यमर्थमाह कासीऽति । कुतोऽयं प्रश्न इति चेत्तत्राह नेति । हि यतः भूषणै-
र्वर्जितमपि ते रूपं मानुषं मनुष्यसन्धि न । अलौकिकं विद्यत इत्यर्थः ।
अतोऽस्ति प्रश्नावकाश इति भावः ।

(५४) रूपस्यालौकिकता प्रदर्श्य सत्तस्यापि लोकातिशायितामाह
असहायेति । अमरप्रभे अमराणां देवानामिव प्रभा कान्तिर्यस्यास्तथाभूते ।
नोद्विजसि न विमेषि । ओद्विजी भयचलनयोरित्यतो लट् । अनुदात्तस्य
उक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् ।

(५५) मानुषीति । मा भर्तारं पतिं समनुव्रता सम्बन्धनुगतामिति यावत् ।
सैरन्ध्री स्वैरस्वाच्छन्द्यं धरतीति तथाभूतेति शब्दकल्पद्रुमः । ताम् पृषोद-
रादित्वात्साधुः । गौरादित्वान् ङीप् । 'सीरा' प्रातिश्रिताः (जवनिकः)
तासां समुद्रं सैरं धारयित्रीं नेपथ्यधारिणीमन्तःपुरचरीमित्यर्थः । ' इति
नीलकण्ठः । 'चतुष्पादिकलाभिज्ञा शीतरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारशा
सैरन्ध्री परिकीर्तिता ॥ ' इति कात्यः । जातिसंपन्ना ज्ञात्या जन्मना कुलज
त्वेनेत्यर्थः संपन्नां । युक्ताम् । भुजिष्यां भुङ्क्ते स्वामिदत्तं चेतनामिति तथा
भूतां दासीमित्यर्थः । रुचिभुजिष्यां किंध्यन् ' इत्यौणादिकः किंध्यन् ।
' भुजिष्यपारिचारकाः ' इत्यमरः । कामवासिनीं कामेन स्वेच्छया वस्तु शील
परपास्तथाभूताम् । ताच्छ्रीलङ्को णिनिः । स्वेच्छया यत्र कापि वसन्तीमित्यर्थः ।

(५६) एवमात्मनः सार्वदेक स्वरूपमभिधाय सांप्रतिर्कीं वृत्तिमाह

असह्येयगुणो भर्ता मा च नित्यमनुव्रत ॥ ५६

भक्ताऽहमपि त वीर छायेवानुगता पथि ।

तस्य देवात्प्रसङ्गोऽभूदतिमात्र सुदेवने ॥ ५७

द्यूते स निर्जितश्च वनमेक उपेयिवान् ।

तमेकैवसन वीरमुन्मत्तमित्र विह्वलम् ॥ ५८

आग्रासयन्ती भर्तारमहमप्यगम वनम् ।

स ऋदाचिह्ने वीर कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ॥ ५९

धुत्परीतस्तु विमनास्तदप्येक व्यसर्जयत् ।

तमेकैवसना नम्रमुन्मत्तवदचेतसम् ॥ ६०

अनुव्रजन्ती बहुला न ह्यपामि निशा सदा ।

ततो बहुतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मा क्वचित् ॥ ६१

फलैत । य । मायप्रतिश्रया यत्र यस्मिन्प्रदद्ये साय दिनान्त स प्रतिश्रय
आश्रयस्थान यस्मास्तथाभूताम् । सचरन्त्या यत्र सायात्रो भवति तत्र निवसन्ती
मित्यर्थ । सुप्नुयोन समाप्त । एकामित्यनेन सूचितस्य भर्तुर्विरहस्य कारण
मारयातुकामा तमुपवर्णयति । असख्येति । असख्येया सख्यातु (गणपि
तुम्) अक्षरा गुणा यस्य तथाभूत । मामनुव्रत अनुगत ।

(५७) भक्तेति । भक्ता पूजे भर्तयंनुरागिणी । पूज्येषु शत्रुगणो
भर्ता । पथि छायेऽनुगता । 'छायेव ता भूपनिखगच्छन् ।' इति
शालिदास । तस्य देवात् देवशक्तित्वार्थ । सुदेवने द्यूते । मुशब्दोऽत्र
निरर्थक । अतिमात्र अत्यन्त प्रसङ्ग आसत्ति अभूत् ।

(५८) द्यूत इति । एक आत्मोचितपरिहारद्वय सन् । उपेयिवान्
उपजगाम । ह्यु गतावित्यतो लिङ् क्तु । 'उपेयिवानाश्चाननूचानश्चे'ति
निपातनात्साधु । तमित्याद्यर्थमुत्तरान्वयि ।

(५९) आश्वासयतीति । आश्वासयन्ती सान्त्वयतीत्यर्थ । कारणान्तरे
कारणान्तरे सति ।

(६०) धुत्परीत भुधा व्याप्त । तत एव च विमना विगत
चित्त । विगत विविध वा गनो यस्य स विमना इति महेश्वर । व्याकुल
चित्त इत्यर्थ । तदप्येव यन्मिति शेष । व्यसर्जयत् अपहरयामासेत्यर्थ ।
तत्प्राप्तौ वा । तमित्याद्यर्थमुत्तरान्वयि ।

(६१) अनुव्रतीति । अनुव्रती अनुगच्छती सती बहुला अनेका
निशा गती । 'रात्रिजनोरख्यतस्योग' इति द्वितीया । न ह्यपामि न
सुगती अहमिति शेष । गणार्थस्यानित्यत्वात्तत्पे क्षप् । भूतकालिभ्य
उत्पन्नवा । यत्तत्प्राप्तयोगस्तु तस्या अवस्थाया स्मृतावुपरिगतत्वाप्रशङ्गा
तस्मात्तत्र प्रोक्तयति । ता इत्यर्थमुत्तरान्वयि ।

वाससोऽर्धं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् ।

तं मार्गमाणा भर्तारं दह्यमाना दिवानिशम् ॥ ६२

साऽहं कमलगर्भाभमपश्यन्ती हृदि प्रियम् ।

न विन्दान्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुम् ॥ ६३

तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु ।

राजमाताऽब्रवीदार्ता भैमीमार्तस्वरां स्वयम् ॥ ६४

वस त्वमयि कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्वयि ।

मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ६५

अपि वा स्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः ।

इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्स्यसे ॥ ६६

राजमातुर्यचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।

समयेनोत्सहे यस्तु त्वयि वीरप्रजायिनि ॥ ६७

उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्या पादधावनम् ।

(६२) वासस इति । वाससो मदीयस्य यस्त्वस्य अर्धं परिच्छिद्य छित्वा छेदनक्रियया पृथक्कृत्येत्यर्थः । परितः धात्वर्थानुवर्ती । अनागस निरपराधम् । मार्गमाणा अन्वेषयन्ती । दह्यमाना वियोगवह्निनेति भावः । दिवानिश रात्रिन्दिवं तं मार्गमाणा आसम् ।

(६३) सेति । कमलगर्भाभ कमलगर्भतुल्य मुकुमार गौर च हृदि आत्मनो हृदये प्रिय प्रेम्णो विषयीभूत अपश्यन्ती सा मार्गमाणाऽहं तं प्रभुं समर्थं प्राणेश्वरं मत्प्राणानां स्वामिनं प्रियं पतिं न विन्दामि न प्राप्नोमि । अतः परं प्रक्षिप्तमेकं पदं स्पष्टार्थम् ।

(६४) तामिति । आर्तस्वरा आर्तं शोकवशाद्वाकुलीभूतः स्वरो यस्यास्ताम् ।

(६५) वसस्वेति । आर्पमात्मनेपदम् । मयि मत्सकाश इत्यर्थः । परमा आत्यन्तिकी । मम पुरुषा दूताः ते भर्तारं मृगयिष्यन्ति अन्येपयिष्यन्ति । मृग अन्येषण इत्यतश्चौरादिकाभिवृत्तप्रेषणात्पुनर्निधिं परस्मैपदम् । अन्यथा पुनरागर्वीयत्वादात्मनेपदम् स्यात् ।

(६६) अपि वेति । अपित्वेत्यर्थेऽर्थः । आगच्छेदिति सम्प्रायणायां लिट् । वसतीति आगमशोखस्यानित्वान्नुममावः । उपलप्स्यसे साक्षात्करिष्यसि ।

(६७) राजेति । हे वीरप्रजायिनि वीरान् प्रजायते प्रसूते तथाभूते वीरमातः । त्वयि त्वत्समीपे समयेन नियमेन कमपि नियमं पुरस्कृत्येत्यर्थः । यस्तुमुत्सहे ।

(६८) समयमाह उच्छिष्टमिति । उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टमन्नं न भुञ्जीयां न

अतः परं इत्युक्ता साऽनवनाङ्गो राजमातरमप्युन । स्थिताऽश्रुपरिपूर्णाक्षी वेपमाणा सुदुःखिना ॥ * श्लोचिकं कपुस्तके २ त्वमिह (क)

न चाहं पुरुषानन्यान्प्रभाषेयं कथंचन ॥ ६८
 प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिदण्ड्यस्ते स पुमान्भवेत् ।
 वध्यश्च ते सकृन्मन्द इति मे व्रतमाहितम् ॥ ६९
 भर्तुरन्वेषणार्थं तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ।
 यद्येवमिह वत्स्यामि त्वत्सकाशे न संशयः ॥ ७०
 अतोऽन्यथा न मे वासो वर्तते हृदये कचित् ।
 तां प्रहृष्टेन मनसा राजमातेदमन्वीत् ॥ ७१
 सर्वमेतत्करिष्यामि दृष्ट्वा ते व्रतमीदृशम् ।
 एवमुक्त्वा ततो भैमी राजमाता विशांपते ॥ ७२
 उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ।
 सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ॥ ७३
 वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भवत्वियम् ।

भक्षयिष्यामीत्यर्थः । आपे परस्मैपदम् । ' भुजोऽनवन ' इत्यात्मनेपद-
 विधानात् । पदघायन पादयोः प्रक्षालनम् । प्रभाषेयम् । आपे परस्मैपदम् ।
 कथंचन केनापि प्रकारेण ।

(६९) प्रार्थयेदिति । मा प्रार्थयेत् इच्छेत् । अर्थयतेर्निवृत्तप्रेषणात्पुन-
 र्णिचि परस्मैपदम् । ते त्वया दण्ड्यः दण्डनीयः । ते तत्र दण्ड्यो दण्डम-
 हंति तथाभूतो वा । ' दण्डादिभ्यो यत् ' इति यत् । एतच्च सकृत्प्रार्थने ।
 असकृत् प्रार्थने पुनराह वध्य इति । च किंच असकृत्वार वार मां यदि प्रार्थ-
 येत् तदा स मन्दो मूर्ख ते तय वध्यः वधार्ह भवेदिति शेषः । व्रत नियमः
 आहित निश्चितम् ।

(७०) भर्तुरिति । तुकारोऽन्वेषणार्थः । केवल भर्तुरन्वेषणार्थमि-
 त्यर्थः । यदि एव ईदृशः समयः स्यात्तदेत्यर्थोत्तराच्यते । वत्स्यामि धातु
 करिष्यामि ।

(७१) अत इति । अतः अस्मात् अन्यथा अन्यप्रकारः कचित् क्वापि
 वासः मे हृदये न वर्तते नास्ति । मे मनसे न रोचत इत्यर्थः । प्रहृष्टेन मनसा
 उपलीयता । उपलक्षणे तृतीया ।

(७२) मयमिति । व्रत नियम दृष्ट्वा ज्ञात्वा । व्रतस्य शतत्यादियर्थः ।
 विशांपते राजन् सुधिशिर ।

(७३) उवाचेति । सैरन्ध्रीं दमयन्तीम् । दमयन्त्यां हि सैरन्ध्रीत्येतात्मा
 निर्दिष्ट इति । अभिजानीष्व जानोहीत्यर्थः । अभिरत्र धातुर्यानुयती । देवरू-
 पिणीं देवानां रूपमस्तस्यास्तथाभूताम् ।

(७४) वयमेति । निरुद्धिममनाः निर्गत उद्विग्न उद्वेगो यस्मान्नयाभूत
 मनो यस्यास्तथाभूता सती । एतया सह मोदस्व आनन्दं प्राप्नुहि ।

एतया सह भोदस्व निरुद्धिन्नमनाः सदा ॥ ७४

ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् ।

दमयन्तीमुपादाय सखीभिः परिवारिता ॥ ७५

सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती व्यनन्दत ।

सर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्धेगाऽवसत्तदा ॥ ७६

इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि

पञ्चपष्ठितमोऽध्यायः ।

षट्पष्ठितमोऽध्यायः ।

गृहदम्भ उवाच—

उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशापते ।

ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ १

तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् ।

अभिधाव नलेत्युचैः पुण्यश्लोकेति वासकृत् ॥ २

(७५) तत इति । तत तस्मान्मातुर्बचनान् तदनन्तरं वा । परम-
सहृष्टा परम अत्यन्त सहृष्टा प्रमुदिता । सखीभिः परिवारिता सती गृह
स्थीय भवनम् ।

(७६) सेति । पूज्यमाना बहुमानेन योज्यमाना । व्यनन्दत विशेषेण
आनन्द प्रापत् । आर्यमात्मनेपदम् । सुविहितैः सुष्ठु कृतैः सम्यक्प्रतिरौचित्यर्थः
सर्वकामैः सर्वाभिरिच्छाभिः हेतुभूतैः निरुद्धेगा उदेगशून्या सती ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालबोधिण्या पञ्चपष्ठोऽध्यायः ।

(१) उत्सृज्येति । विशापते राजन् युधिष्ठिर । उत्सृज्य त्यक्त्वा ।
दमयन्तीत्यागानन्तरमित्यर्थः । गहने निविष्टे दह्यन्तं प्रज्वलन्तमिति यावत् ।
दह्यन्तमिति दिवादेरावृत्तिगणत्वात् साधु । दावं वनामीम् । वनवद्भिर्देवो
दावं इति द्वायुधः ।

(२) तत्रेति । तत्र दावामौ मध्ये मध्यप्रदेशे । भूतस्य प्राणिनः ।
शब्दमाह अभिधावेति । पुण्यश्लोकं नल अभिधाव सत्वरमागच्छ इति उचैः
महान्तं शब्दम् । ' अल्पे नीचैर्महत्युचैः ' इत्यमरः । अभिधावेति अभिपूर्वात्सु
गतवित्यतो लोट् । शीघ्रगतौ च धौरादेशः । असृष्टारचारं शुश्राव ।

१ अतः परं चपुराणे ' ततः सुनन्दा राजेन्द्र सप्रहृष्टमना सती । सैरग्रीस-
दिताऽगच्छ स्वमेवावसथ तदा । ततः सुनन्दया सार्धं दमयन्त्यवसत्सुखम् । सर्वकामैः
समुदिता पतिदर्शनलालसा ॥ ' इत्येव पद्यस्य दृश्यतेऽध्यायरव्याख्यान्तमम् ।
२ अनेदं कपुराणे पद्यम् ' सहसा न्यवसद्वाजन् राजपुत्र्या सुनन्दया ॥ चिन्तयन्ती
नलं वीरमनिशं वामलोचना ॥ '

मा भैरिति नलश्रोमत्वा मध्यमग्रेः प्रविश्य तम् ।
 ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३
 स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।
 उवाच मां विद्धि राजन्नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४
 मया प्रलब्धो मेहर्षिर्नारदः सुमहातपाः ।
 तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५
 तिष्ठ त्वं स्थानर इव यावदेव नलः क्वचित् ।
 इतो नेतां तत्र हि त्वं शापान्मोक्षयसि मत्कृतात् ॥ ६
 तस्य शापान्न शप्तोमि पदाद्विचलितुं पदम् ।
 उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ७

(१) मेति । मा भै भीतिं मावहेति उक्त्वा । मा भैरिति भियोर्लुङ् ।
 आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् ' अस्तिसिचोऽप्युक्त ' इतीदोऽप्रवृत्तौ ' हृत्प्रभञ्ज ' इति सिलोपे सिचो विसर्जनीये च रूपम् । केचित्तु ' गातिस्थापुषाम्भ्य ' इत्यत्र भूषातोः परभीषातोर्ग्रहणमिच्छन्ति भूम्यइति च सौन पञ्चम्येकवचनमाचक्षते । तेषां मते सिचो एकि रूपम् । एतत्पक्षे च ' मा भैपीरि ' त्यस्याशुद्रतापत्तिर्दुर्गन्धः । त भूतं शयानं भूमौ पृष्ठं सयोज्य पतितमित्यर्थः । कुण्डलीकृतं बलयीभूतं । बन्धिना तथा कृतमिति या । नागराजानं नागानां सर्पविशेषाणां राजानं कर्कोटकम् नाम । समासान्तविधेरनित्यत्वात् टच् ।

(४) स इति । प्राञ्जलिर्द्व्यञ्जलिः । एतेनास्य मानुषस्वरूपावलम्बनं प्रतीयते । यद्वाञ्जलिर्दृष्टोऽन्यन्तं विनत इति याऽर्थः । वेपमानः कम्पमानः । मरणभयादिति भावः । नृप नृन्पाति तथाभूत । राजन् । यद्वा नृपेति बृहदश्वकृता युधिष्ठिरसन्मुद्रिः ।

(५) मयेति । प्रलब्धं प्रतारितम् । प्रपूर्वको हि अभिर्घ्नप्रपूर्वकलभिसमानार्थः । विप्रलम्भश्च प्रतारणम् । ' शशिकरवीचिपु विप्रलम्भजिह्वः ' इति श्रीकण्ठचरितम् । ' प्रलम्भव्या न ते वयम् । ' इति तत्तरन (अ. ७१ प. १६) । मन्युपरीतेन कोपव्याप्तेन । ' मन्युर्देन्ये क्तौ क्रुधी ' त्यमरः ।

(६) शापमाह विष्टेति । श्यावरो वृक्षपापाणादिरिव । स हि स्थानशीलो भवतिति । नैन पुनः स्थानास्थानान्तरं प्रजतीति । ' स्प्येक्षभासे ' त्यादिना वरच् । यावदेव नलः (त्यामिति शेषः) इतः क्वचित् प्रदेशे नेता । तावदिति यावत्पदबलालम्ब्यम् । तत्र यत्र प्रदेशे स नेष्यति तस्मिन्प्रदेशे । मोक्षयसि मुक्तो भविष्यसि । मुञ्चते प्रेषणाया विनिवृत्तावयमर्थः सिद्धः । नेतेति नयतेर्लुङ् ।

(७) तस्येति । तस्य नारदस्य शापात् रेतुभूतात् । पदात् अवस्थानं प्रदेशात् पदं पदमानमपि प्रदेशं विचलितुं गन्तुं न शक्तोऽस्मि । ते मुन्यश्रेयः भेषसः साधनभूतमर्थम् । श्रेयः कल्याणम् । हेतुहेतुमतोरभेदः ।

सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।
 लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ८
 एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाद्गुप्तमात्रकः ।
 तं गृहीत्वा नलः प्रायादेशं दावाविवर्जितम् ॥ ९
 आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
 उत्स्रष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ १०
 पदानि गणयन्गच्छ स्वानि नैपथ कानिचित् ।
 तत्र तेऽहं महागहो श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ ११
 ततः संख्यातुमारब्धमदशदशमे पदे ।
 तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ १२

(८) सखेति । किं ते सख्येनेत्यत्राह मत्सम इति । पन्नगः सर्पः त्व
 च नरेण्यह च पन्नगेभ्यद्वितीय इत्युचितमुभयोः सौहार्दमिति भावः । ते
 त्वदर्थमित्यर्थः । लघुः स्वल्पोऽन्मानः भविष्यामि । एतेनादाय गमने सौकर्यं
 द्योत्यते ।

(९) इतीति । सः नागेन्द्रः सर्पश्रेष्ठः कर्कोटकः । अद्गुप्तमानकः
 अद्गुप्तः प्रमाणमस्य तथाभूत । अद्गुप्तपरिमिताकार इत्यर्थः । प्रमाणे
 मानञ्च । स्वायें कन् । दावविवर्जित वनाग्निना रहितम् ।

(१०) आकाशेति । आसमन्तात् काशतेऽनावृततया शोभतेऽसावाकाशः
 स चासौ प्रदेशः । तन्म । अनावृत देशम् । कृष्णवर्त्मना अग्निना । तस्य हि वर्त्म कृष्ण
 भवति । विमुक्तं विवर्जितमित्यर्थः । उत्स्रष्टुकाम त्युक्तुमिच्छन्त त नलम् ।

(११) पदानीति । कानिचित् कियन्तिचिदित्यर्थः । स्वानि स्वीयानि
 पदानि पदव्याप्तानित्यर्थः । गणयन् एक द्वे त्रीणीत्यादिसख्याया विषयीकुर्वन्
 गच्छ । गणनादेशोऽय दशनाभ्यनुशोषगमार्थः । गणयता हि यदा दशेत्युच्यते
 तदा तत्सख्यायाश्चीव दशतेल्लोडन्तस्यापि रूप सपन्नत इति यथाकथमप्य-
 नुशमादाय दष्टव्यामिति । तत्र गणनायाम् । ते यत्पर उत्सृष्ट श्रेयः कल्याण
 तत् धास्यामि विधास्यामि (करिष्यामि) ।

(१२) तत इति । संख्यातु पदानि गणयितुम् । आरब्ध कृतारम्भम् ।
 आद्पूर्वाद्भेरविवक्षितकर्मतयाऽकर्मकत्वात् 'गत्यर्थाकर्मके' त्यादिना कर्तरि
 क्त । यद्वा आरब्धमारम्भः । नपुसके भावे क्तः । तदस्त्यस्यारब्धः । अशं
 आयञ् । तम् । दशमे पदे अदशत् दष्टवान् । तत्र हि दशेति गणनाऽकः ।
 तस्य च दशतेल्लोडि हो च समान रूपमिति दशं कुर्वित्यर्थः । नागाः किल
 विनाभ्यनुश न दशन्तीति प्रसिद्धिः । तस्य नलस्य तत् रूप सौन्दर्यं क्षिप्र
 सत्वर अन्तरधीयत अन्तर्हितमभूत् । अन्तःपूर्वाद्घातेस्तिरोधानार्थात्कर्म-
 कर्तरि लट् । विवृत आसीदामारस्तस्येति भावः ।

स दृष्ट्वा विस्मितस्तथावात्मानं विकृतं नलः ।
 स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स मदीपतिः ॥ १३
 ततः कर्कोदको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
 मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विशुर्जना इति ॥ १४
 यत्कृते चासि निकृतो दुःखेन महता नल ।
 विपेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १५
 विपेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्षयति ।
 तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १६ -
 अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।
 क्रौधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १७
 न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
 ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १८

(१३) स इति । आत्मानं विकृतं निरूप्यतामापन्नं दृष्ट्वा । स्वरूप-
 धारिणं स्वस्य रूपं धारयति तथाभूतं स्वीकृतपूर्वस्वरूपमित्यर्थः ।

(१४) ततः इति । सान्त्वयन् सान्त्वं कुर्वन् । सान्त्वं चान्नमधुरया चोपपन्नया
 चोक्त्या विपादापनयनम् । रूपतिरोधाने कारणमाह मयेति । त्वां जना न विशुर्ज-
 नानीयुरिति हेतोः मया ते रूपं अन्तर्हितं तिरोभावं प्रापितम् । अन्तर्हितमित्य-
 न्तर्भावितव्यार्थाद्भातेर्निष्ठा । एतेन नार्थं रूपस्यात्यन्तो विनाश इति द्योत्यते ।

(१५) यत्कृत इति । कृतेऽशब्दोऽव्ययनिमित्तवचनः । यन्निमित्तामित्यर्थः ।
 येन निमित्तभूतेनेति यावत् । महता दुःखेन निकृतोऽभिभूतः । स कलि-
 रित्यर्थः । मदीयेन विपेण हेतुभूतेन त्वयि दुःखं यथा तथा निवत्स्यति ।

(१६) विपेणेति । स कलिः यावत् त्वां न विमोक्षयति तावत् विपेण
 संवृतैर्गात्रैर्यावत्विशेषः सन् । विशेषणे तृतीया ।

(१७) अनागा इति । हे जनाधिप राजन् नल । अनागा नास्ति
 आगोऽपराधो यस्य तथाभूतः । 'आगोऽपराधो मनुष्ये' त्यमरः । आगः शब्दः
 क्लीबे । 'अनागासि प्रेयसि केन हेतुने' ति कालिदासः । अनर्हः निवृत्तेरयोग्यः ।
 येन निकृतः अभिभूतः । निपूर्वं करोतिर्वचन इत्येके । स असूययित्वा
 असूयाविषयं कृत्वा । असूयाशब्दात्प्रातिपदिकत्वात् इति निश्चि क्त्वा ।
 असूया चान्नलक्षणया द्वेपः । मे मया भवतो रक्षा रक्षणम् ।

(१८) नेति । ते तु व दंष्ट्रिभ्यो दंष्ट्राग्निशिष्टेभ्यः सर्वव्याघ्रादिभ्यः ।
 ब्रह्मविद्भ्यो ब्रह्मज्ञेभ्यो ब्रह्मर्षिभ्योऽपीत्यर्थः । अस्ति च ब्रह्मर्षिभ्यश्चेत्यपि
 पाठान्तरम् । ब्रह्मविद्भ्योऽपि पाठे ब्रह्मज्ञत्वमित्यर्थः । नैव पाठः साधुः सर्वानु-
 गतस्य नत्र एतन्नैव परित्यागायोगात् । भवति च ब्रह्मविद्भ्यः शापभय
 मिति । मत्प्रसादान्ममानुब्रूयात् ।

१ 'तावत् त्वां महाराज दुःखेऽस्मिन् स निवत्स्यति' (क.) २ महावित्त्वं
 च (क.) ब्रह्मर्षिभ्यश्च (य.)

राजन्यविपनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
 संप्रामेसु न राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १९
 गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति घ्रुवन् ।
 समीपमृतुपर्णस्य स हि चैवाक्षनैपुणः ॥ २०
 अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निपधेश्वर ।
 स तेऽक्षहृदयं दाता राजाऽश्वहृदयेन वै ॥ २१
 इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ।
 भविष्यसि यदाऽक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ॥ २२
 सममेष्यसि दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः ।
 राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्वीमि ते ॥ २३

(१९) राजन्निति । विपनिमित्ता विप निमित्त यस्या तथाभूता विप-
 जन्येत्यर्थः । शश्वत् चार चार सदा या । 'सदायै च पुनरयै च दृश्यते' इति
 शश्वत्पदार्थेपु मेदिनी ।

(२०) गच्छेति । इतोऽस्मात्प्रदेशात् । अह नलः बाहुक इति सश्वे-
 यम् । बाहुभ्यां कायति शोभते तथाभूतः इति च तदर्थः । वीरत्वाच्च बाहु-
 शालित्वम् । ऋतुपर्णस्य एतत्सशस्यायोध्याधिपतेः । किमर्थं तत्र गमनमित्य-
 त्राह स इति । हि यतः सः अक्षनैपुणः अक्षेपु अक्षक्रीडाया नैपुण निपुणता
 यस्य तथाभूतः । अक्षशब्दो निरुद्धलक्षणया श्रूतमाचष्टे । अत एव 'मृगयाक्षा
 दिवास्वप्न' इत्यादि प्रयुज्जते मन्थादयः । पाठान्तरं तु साधुतरम् ।

(२१) कुन घायमृतुपर्ण इत्याकाङ्क्षाया गन्तव्य नगरमाह अयोध्या-
 मिति । अयोध्या योधयितुमशक्या रिपुभिः । सश्वेय नगर्याः । स ऋतुपर्णः
 अश्वहृदय अक्षाणा श्रूतविद्याया हृदय रहस्य दाता दास्यतीत्यर्थः । ददाति-
 लुङ् । कथमित्याह । अश्वहृदयेन अश्वशब्दोऽश्वविद्याया लाक्षणिकः तस्य हृद-
 येन रहस्येन विनिमेयभूतेन । स किल परिवृत्त्या स्वत्तोऽश्वहृदय गृहीत्वा
 अक्षरहस्य ते दास्यतीत्यर्थः । दान चात्र शिक्षणम् । नलश्चाश्वहृदयश इति प्रसिद्धः ।
 लभ्यते हि विद्याया विद्येति सुघटोऽयमर्थ इति भावः ।

(२२) इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकुकुलजः इक्ष्वाकोर्नाम राज्ञः कुले जायते
 तथाभूतः । इक्ष्वाकुश्च सूर्यवश्यो भूपः । यदा अक्षज्ञः श्रूतज्ञः भविष्यसि
 तदा श्रेयसा कल्याणेन योक्ष्यसे सुतो भविष्यसि । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ।

(२३) सममिति । दारैर्मार्यया दमयन्त्या सम सह एष्यसि सगत्यस
 इत्यर्थः । 'दाराः पुभूभि' इत्यमरः । 'दारान पद्ममुवस्त्रिलोकजननी' मिति
 विद्यानायः । समेष्यसि चेति पाठस्तु साधुतमः । 'सयोक्ष्यसे स्वदारै'
 रित्यप्येवम् । शोके मनः मा स्म कृथाः मा समर्पय । 'स्मोत्तरे लब्ध्वे'ति लुङ् ।
 राज्येन तनयाभ्यां च सममेष्यसीति सबन्धः ।

१ स हि योक्ष्यनैपुणम् (क. च. न.) २ संयोक्ष्यसे स्व- (क.) समेष्यसि
 च (च)

स्वं रूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
 संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासओदं निवासयेः ॥ २४
 अनेन वाससा च्छन्नः स्वं रूपं प्राप्तिपत्स्यसे ।
 इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २५
 एवं नलं च संदिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
 नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६
 इति श्रीमन्महामारुते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 पट्पष्ठोऽध्यायः ।

सप्तपष्ठोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैपधो नलः ।
 भरतुपर्णस्य नगरं प्राविशदशमेऽहनि ॥ १
 स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
 अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २

(२४) स्वमिति । स्व स्वीय रूप सौन्दर्यमाकार वा । इच्छेथाः इच्छेः ।
 धार्यमात्मनेपदम् । अभिलषिष्यसीत्यर्थः । तदा ते त्वया । इदं मया-
 दीयमानं वासो वस्त्रं निवासयेः परिधत्स्व । वस आच्छादन इत्यत आदादि-
 कासिन्वृत्तप्रेषणाणिचि प्रार्थनाया लिङ् ।

(२५) अनेनेति । आच्छन्नः प्रावृत्तः । स्वरूप स्वस्य स्व या रूप
 प्राप्तिपत्स्यसे प्राप्स्यसि । दिव्यं दिवि भव वासोयुगं वाससोर्युग्मम् ।

(२६) एवमिति । संदिश्य उक्त्वेत्यर्थः । 'दिशिरुच्चारणक्रिय' इत्युक्तेः ।
 हे कौरव कुरोगोत्रापत्य (कुरुकुलोद्भव) राजन् युधिष्ठिर । अन्तरधीयत
 अन्तर्धानं प्राप । दिवादेरपरिसमाप्तत्वात्साधु ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालबोधिन्या पट्पष्ठोऽध्यायः ।

(१) तस्मिन्निति । नागे सर्पे कर्कोटके अन्तर्हिते सति । नैपधो निप-
 धानामीश्वरः नलः प्रययौ तस्माद्देशात्प्रयाणं कृतवान् । दशमेऽहनि दिवसे ।

(२) स इति । स कृतनगरप्रवेशो नलः । राजानमृतुपर्णं उपातिष्ठत्-
 उपजगाम । अहं बाहुक एतन्नामा इति ब्रुवन् । वचनान्तरं चाह अश्वाना-
 मित्यादिना सार्धद्वितयेन । अश्वानां वाहने चोदने युक्तो योग्यः । पृथिव्या
 मत्समो मत्सदृशः नास्ति ।

अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।
 अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३
 यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यच्चैवान्यत्सुदुष्करम् ।
 सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्णं भरस्व माम् ॥ ४

मृतुपर्ण उवाच ।

वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
 शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धियते मे विशेषतः ॥ ५
 स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा ह्या मम ।
 भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि घेतनं ते शतं शताः ॥ ६
 त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं चार्ण्यजीवलौ ।

(३) अर्थेति । अर्थकृच्छ्रेषु अर्थस्य द्रव्यस्य संबन्धिषु कृच्छ्रेषु संकटेषु अहं प्रष्टव्यः तन्निराकरणोपायमिति शेषः । एतेनार्थशास्त्रे प्रावीण्यं द्योत्यते । च किंच नैपुणेषु निपुणभावेषु विषये । कः कस्मिन्यप्ये निपुण इत्यस्मिन्विषय इत्यर्थः । प्रष्टव्य इत्यनुपपद्यते । अन्नसंस्कार अन्नस्य गुणविशेषेण योजनं सम्यग्निष्पादनमित्यर्थः । समः करोतेः सुट् । नलः किल पाक-निष्पादने नितान्त निष्णातः । अस्ति खल्वेतेन प्रणीत पाकशास्त्रम् । अन्यैरित्यार्पत्वात्पञ्चम्यर्थे तृतीया । अन्येभ्य इत्यर्थः । विशेषतो विशेषेण ।

(४) यानीति । अस्मिन् लोके यानि शिल्पानि कलाश्च नृत्यादयः कारककर्माणि च स्वर्णकारादिकर्मादीनि । सुदुष्करमुतरां दुःखेन कर्तुं शक्यम् । मां भरस्व पुपाण । म्वादेराकृतिगणत्वात्साधुः । अतः परं प्रक्षितमेकं पदं नात्यन्तमावश्यकमिति न व्याख्यायते ।

(५) वसेति । बाहुक ते तव भद्रं कल्याणं भवत्विति शेषः । वस अत्र मदग्रह इत्यर्थात् । एतत्त्वयोक्तं सर्वं करिष्यसि कुर्वित्यर्थः । प्रयुज्यते ह्येवं कथयः । मे बुद्धिः सदा शीघ्रयाने सत्वरगमने विशेषतः धियते अवतिष्ठते तत्रैव सलमा भवतीत्यर्थः । घृह् अवस्थान इत्यतो लट् ।

(६) स इति । सः अश्ववाहने कुशलः त्व, येन मे ह्याः शीघ्राः सत्वरगामिनः भवेयुः तं योगं उपायं आतिष्ठ अवलम्बस्व । 'द्रव्योपायसज्जहनेष्वपि । इति योग-शब्दार्थेषु मेदिनी । अश्वाध्यक्षः अश्वेषु अधिकृतः । 'अध्यक्षोऽधिकृते' पुंसि इति मेदिनी । स हि व्यवस्थावलोकनार्थमश्वानध्यक्षयतीति । ते घेतनं मृतिः शतं शताः । दशसहस्रसमितास्तदानीन्तन्यो मुद्रा इत्यर्थः । आपं पुंस्त्वं शतशब्दस्य । शत शता इति पाठे तु शता शतानीत्यर्थः । छान्दसो डाप्रत्ययः । छान्दसा अपि कचिद्भाषायां प्रयुज्यन्ते इति तत्प्रयोगः । शतं शतमिति पाठस्तु साधुतमः अङ्गिष्टत्वात् ।

(७) त्वामिति । चार्ण्यजीवलौ चार्ण्यो जीवलश्चेत्येतदाख्यौ पुरुषौ

अतः परं 'इत्युक्तः स नलेनाथः क्रतुपर्णो नराधिपः । उवाच सुप्रीतिमनस्तं प्रेक्ष्य च महीपते ।' इत्याधिकं कपुस्तके पद्यम् । २ एतत्कपुस्तके नास्ति । ३ शतं शतम् (क, च,) शतं शता (म)

एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मायि बाहुक ॥ ७

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।

ऋतुपर्णस्य नगरे सहवाण्यैयजीवलः ॥ ८

स वै तत्रावसद्राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।

सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ ९

क नु सा क्षुत्पिपासार्ता भ्रान्ता शेते तपस्विनी ।

स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साऽद्योपतिष्ठति ॥ १०

एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत् ।

कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ॥ ११

आयुष्मन्कस्य वा नारी यामेवमनुशोचासि ।

तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ॥ १२

उपस्थाप्यतः सेविष्येते । एताभ्यां सार्धं सह रस्यसे आनन्दं प्राप्स्यसि । वै निश्चये । मायि मात्समीप इत्यर्थः ।

(८) एवमिति । पूजितः बहुमतः । सहवाण्यैयजीवलः बाण्यैयजीवलाभ्या सह वर्तमानः । ' योपसर्जनस्ये ' ति सहस्य सभावाविकल्पः ।

(९) स इति । सायं सायं प्रति सायाह्नमित्यर्थः । वीक्षया द्विवचनम् । इमं वक्ष्यमाणं श्लोकं पठम् । यद्यपि श्लोकशब्दः पद्यसामान्यवचनः ' श्लोको यद्यसि पद्ये चे ' ति कोशात् तथापि सोऽयमष्टाक्षरपाद पद्यविशेषमेवाद । अत एव लक्षितं कालिदासेन ' श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पद्यमम् । द्वित्रुप्पादयोर्ह्रस्व सप्तमं दीर्घमन्ययोः । ' इति ।

(१०) श्लोकमाह केति । नुर्वितर्कं क्षुत्पिपासार्ता क्षुधा बुभुक्षया पिपासया पात्रमिच्छया (तृष्णया) च आर्ता पीडिता तपस्विनी अनुकम्पनीया सा स्त्री तस्य मन्दस्य मूलस्य स्मरन्ती । त मूलं स्मरन्तीत्यर्थः । ' अघी-गर्भेऽप्येषा ' मिति पट्टी । अत्र तच्छब्दः स्त्रीलिङ्गो दमयन्ती पुमांश्च नलमाचष्टे । क नु शेते । अद्य संश्रुतीत्यर्थः सा कथा उपतिष्ठति उपगच्छति । वाकारो नुष्ठमानार्थः । आत्मनो गृहस्य प्रच्छादयितुमिष्टत्वात्तच्छब्देनैव सामान्यनो निर्देशः ।

(११) एवमिति । राजानं नम् । एनां श्लोके निर्दिश्यमानां वां शोचसे विलासयिष्यीकरोषि । ' गणकृतानित्यस्यादात्मनेपदम् ' इति कपि-कल्पद्रुमव्याख्यायां दुर्गादासत्रिवाचामीशः ।

(१२) आयुष्मन्निति । आयुष्मन् भूयिष्ठामायुष्यस्य स्यात्भूत । भूयिष्ठं मनुष्यं । यामेवमनुशोचासि श्लोकस्य विषयीकरोषि सा । वाकारः प्रभार्थः । नन्वस्य गवयमाह मन्देत्वादिना । मन्दप्रज्ञस्य मन्दाऽऽत्मा प्रज्ञा बुद्धिरस्य तथा नृणां । अर्धमेतदुक्तरेषान्नेति ।

आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतरं वचः ।
 स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ॥ १३
 विप्रयुक्तः स मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ।
 दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ॥ १४
 निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेवं स्म गायति ।
 स विभ्रमन्महीं सर्वा कचिदासाद्य किञ्चन ॥ १५
 वसत्यनर्हस्तदुःखं भूय एवानुसंस्मरन् ।
 सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ॥ १६
 त्यक्ता सेनात्पुण्येन दुष्करं यदि जीवति ।

(१३) आसीदिति । आसीदित्यस्तेर्लङ् । अस्तिसिच इतीद् ।
 बहुमता अत्यन्तं मान्या । तस्या वचः दृढतर अतिशयेन दृढमविचलम् ।
 आत्मोक्तिं कदाचिदप्यपरिवर्तयन्तीत्यर्थः । केनचित् अर्थेन कर्मणा हेतुभूतेन ।
 व्ययुज्यत वियोग प्रापत् ।

(१४) विप्रयुक्त इति । मन्दात्मा मूढमतिः । मनोवचन आत्मशब्दो
 बुद्धौ लाक्षणिकः । असुखपीडितः दुःखपीडितः । दिवारात्रं दिया च रात्रौ
 च । ' अहः सर्वकदेशे ' त्यत्र चकारेण संख्याव्ययादेरप्युपसग्रहादव्यय-
 पूर्वाद्वाग्रेरच् । अत्यन्तसयोगे द्वितीया । अतन्द्रितः तन्द्रा निद्रागमसूचक-
 मालस्य अस्त्यस्मिंस्तथा न भवति तथाभूतः । तारकादित्वादितच् । शोकेन
 कर्त्रा दह्यमान इत्युत्तरान्वयि ।

(१५) निशेति । तस्याः स्मरस्ता स्मरन् । ' अधीगर्थे ' त्यादिना
 पठौ । एवं उक्तप्रकार श्लोकम् । सर्वा महीं विभ्रमन् स कचित् प्रदेशे
 किञ्चन आश्रयस्थान आसाद्य प्राप्य ।

(१६) वसतीति । अनर्हः दुःखानुभवायोग्यः । भूयः पुनः पुनः ।
 अनुस्मरन् स्मरन् । पच्छ्या विकल्पाद् द्वितीया । ' मामनुस्मर युष्य चे ' ति
 गीता । उपसर्गावत्र धात्वर्थानुवर्तिनौ । तस्याः पुनर्गर्थाः किंवा सवृत्ताभि-
 त्याह सेति । अर्थमेतदुत्तरपद्यान्वयि । कृच्छ्रे व्यसनेऽपि तं पुरुषं अनुगता ।

(१७) त्यक्तेति । अप्यपुण्येन । संभाव्यते खलु तस्याल्पपुण्यत्वमन्यथै-
 वमसंभवादिति भावः । तेन वने त्यक्ता यदि जीवति तदा तत् दुष्करं दुःख-
 करमित्यर्थः । दुःशब्दो दुःखाव्यव्ययम् करोतीति करमिति च पचाद्यच् ।
 सुसुपेति समासः । यद्वा दुष्करमिति पृथगेव । येन केनापि त्यागरूपं कर्मैदं
 दुःखेनैव कर्तुं शक्यमित्यर्थः । करोते ' रीषदुःसुधि ' त्यादिना खल् ।
 यादिसाद आसङ्गायाम् । यदि जीवति जीवति वा न वेति सन्देह एवेत्यर्थः ।
 एकेत्युत्तरान्वयि । एका असहाया बाता नयनलोभनीयेन वयसोपगतेत्यर्थः ।

१ दृढतरश्च सः (क-) दृढतरं च सः (च) २ मेक (क. च. म. न.,)

३ अप्यभागेन (क)

एका वालाऽनभिज्ञा च मार्गमाणाऽतथोचिता ॥ १७
 क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति ।
 श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ॥ १८
 त्यक्त्वा तेनाल्पभाग्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष ।
 इत्येवं नैपधो राजा दमयन्तीमनुस्मरन् ।
 अज्ञातवासं न्यवसद्राहस्तस्य निवेशने ॥ १९
 इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 सप्तपष्ठोऽध्यायः ।

अष्टपष्ठोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

हृतराज्ये नले भीमः सैभार्ये प्रेक्ष्यतां गते ।

मार्गाणां अनभिज्ञा अविज्ञात्री । एतेन विपदामवश्योपनिपातित्व ध्वन्यते ।
 अतथोचिता तथा तस्य प्रकारस्य उचिता योग्या न भवति तथाभूता ।

(१८) क्षुदिति । श्वापदेत्याद्यर्थमुत्तरान्वयि । नित्यं श्वापदाचरिते श्वापदैर्हिंसैः
 पशुभिः आ सर्वतः चरिते कृतसंचारे । हे मारिष आर्य । स हि मर्षणशीलो
 भवति । पुण्योदरादित्वासाधुः । ' आर्ये मारिषमार्पकौ ' इति शब्दार्णवः ।
 एष च शब्दो नाट्योक्तावेव प्रयुज्यत इति केचित् । तत्र समञ्जसम् ।
 लोकेष्वप्रयुज्यमानस्य नाट्ये प्रयोगानर्हत्वात् । नाट्यं हि नामापमादर्श एवावि-
 परीततया लौकिकस्य प्रदर्शयितेति । नाट्यवर्गे मारिषशब्दपाठस्तु नाट्ये
 बहुल दर्शनादिति । इत्येवमिति युधिष्ठिर प्राति बृहदश्वोक्तिः । तस्य राज्ञ
 अनुपपन्नस्य निवेशने गृहे अज्ञातवास न ज्ञातो वास आत्मनो वासक्रिया
 यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा न्यवसत् । अज्ञात वास या न्यवसत् अरुरोत् ।
 वासशब्दस्य पार्थक्येन निर्देशाद्विज्ञेः करणार्थकता ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्यायां बालबोधिण्यां सप्तपष्ठोऽध्यायः ।

(१) एतावता नलस्य च दमयन्त्याश्च वृत्तमुपवर्ण्य सप्रति विदर्भनगर-
 गत वृत्तमुपवर्णयति । हृतेति । सभार्ये भार्यया सह सहवर्तमाने प्रेक्ष्यता
 दासताम् । दमयन्ती हि सैरन्त्रीमूयावस्थिता नलश्चाश्वाध्यधो भूत्वेति । गते

१ ममार्येऽदर्शनं (क) सैभार्ये च वन (च) अतः परं ' चिन्त-
 यामास बहुशः सदागतात्सैरन्त्राभिपः ॥ समाहूय दिव्यान्सर्वानिर्दं वचनमब्रवीत् ।
 अप्रहारं च दारवाभि मामं नगरसंमितम् । दमयन्ती नलं चैव पर्यन्वेष्टति
 यो दिज । गवां शतमहस्ताणि दाता तस्मै दिजातये ॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्स-
 वष्टमाहूय दिजोत्तमान् । प्रस्थापयामास तदा तयोर्दर्शनकाङ्क्षया ॥
 इत्यधिकं वयुस्तके ।

द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ १
 सदिदेश च तान्भीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् ।
 मृगयध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ २
 अस्मिन्कर्मणि संपन्ने विज्ञाते निपधाधिपे ।
 गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानापिप्यति ॥ ३
 अग्रहारांश्च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ।
 न चेच्छक्याविहानेतुं दमयन्ती नलोऽपि वा ॥ ४
 ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां दशशतं धनम् ।
 इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ॥ ५
 पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैपधं सह भार्यया ।
 नैव कापि प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ॥ ६

सति । अतः परं सार्धं श्लोकत्रयमधिककपुस्तक उत्तरार्धेन पौनरुक्त्यापादक-
 मित्युपेक्षणीयम् । प्रस्थापयामास प्रेषयामास ।

(२) सदिदेशेति । पुष्कल बहुल । वसुद्रव्य दत्त्वा सदिदेश उक्तवान् ।
 वचनमाह मृगयध्वमिति । मृग अन्येपणे । आगर्वीयत्वादात्मनेपदम् ।

(३) अस्मिन्निति । अस्मिन्नन्येपणरूपे कर्मणि सपन्ने परिसमाप्ते ।
 अस्मिन् मदभीष्टे दमयन्तीनलाधिगमरूपे कर्मणि कार्ये सपन्ने घटिते सती-
 ति वार्थः । एतत्पक्षे विज्ञाते इत्यादि स्पष्टीकरणमात्रार्थम् । निपधाधिपे नले ।
 एतच्च दमयन्त्या अप्युपलक्षणम् । वः युष्माक मध्ये । निर्धारणे पक्षी । यः
 तौ दमयन्तीनलौ आनयिष्यति आनेष्यतीत्यर्थः । आर्ष इदं तस्मै इति शेषः ।

(४) अग्रहारानिति । अग्र ब्राह्मणमोजन तदर्थं द्वियन्ते राजधनात्पृथ-
 विक्रयन्त इत्यग्रहाराः क्षेत्रादयः इति नीलकण्ठः । अग्रहाराः शासनमिति
 चतुर्भुजः । शब्दः पुनरयं ग्रामविशेष एव रूढो दृष्टः । यस्मात्किल निवर्तते
 राजशासनम् । नगरसंमित नगरसदृश महान्तम् । इतः परमधिकमर्थं प्रक्षिप्तम् ।
 नैति । अर्धमेतदुत्तरान्वयि । याकारश्चार्थः । अन्यथा द्विवचनायोगात् ।

(५) शतमात्र इति । ज्ञात ज्ञान तस्मिन्नेव सति । तयोः केवल
 शनेऽपि सतीत्यर्थः । नपुष्के भावे कः । निष्ठार्या तु द्विवचनमावश्यकम् ।
 दशशत दशगुणित शतम् । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । धन धनतुल्य-
 मित्यर्थः । सर्वतोदिशं सर्वासु दिक्षित्यर्थः । आपोऽव्ययीभावः । शरदा-
 दिवाञ्चु टच् ।

(६) परोति । भार्यया पत्न्या दमयन्त्या सह नैपधं विचिन्वन्तोऽन्वि-
 ञ्छन्तः । पराणि अन्यनृपायत्तानि राष्ट्राणि ययुरिति पूर्वेण सम्यन्धः । प्रप-
 श्यन्ति ददृशुस्त्वित्यर्थः ।

१ नास्तीदमर्थं कपुस्तके । २ निष्पन्ने (क) ३ अतः परं ' हिरण्यं च. सुवर्णं,
 च दासीदास तथैवच ॥ ' इत्यधिकं कपुस्तके ।

ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः ।
 विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ॥ ७
 पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् ।
 मन्दं प्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ॥ ८
 निबद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ।
 तां समीक्ष्य विद्यालक्ष्मिमधिकं मलिनां कृशाम् ।
 तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ९

सुदेव उवाच—

यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना ।
 कृतार्थोऽस्यद्य दृष्टेमां लोककान्तामिव श्रियं ।
 पूर्णचन्द्रान्तनां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ॥ १०
 कुर्वन्ती प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ।

(७) तत इति । चेदिदेशस्य राजधानीम् । सुदेवो नाम द्विजः यथाविति शेषः । विचिन्वानः अन्वेषयन् । अतः परं पद्यमेक प्रक्षिप्त नावश्यकमिति न व्याख्यायते ।

(८) पुण्येति । राज्ञः पुण्याहवाचने पुण्याह वाच्यतेऽस्मिन्ब्राह्मणैरिति पुण्याहवाचन नाम कर्मविशेषः । तत्र हि ' पुण्याह भवन्तो भुवन्तु ' इति प्रार्थिता ब्राह्मणा ' ॐ पुण्याहम् , इति श्रिः पठन्ति । मन्द- अल्प यथा तथा प्रख्यायमानेन प्रकाशमानेन । प्रपूर्वको हि ख्यातिः प्रकाशने । दिवादे- राकृतिगणत्वाच्छब्दः । निबद्धामित्युत्तरेण सम्बन्धः ।

(९) निबद्धामिति । निबद्धा ध्यातां युक्तामिति यावत् । विभावसो- रमेः प्रभामिव स्थितामितिपूर्वेण सम्बन्धः । कारणैर्भैमत्वसाधकैर्लक्षणादिभिः उपपादयन् समर्थयन् इय भैमीति तर्कयामास ।

(१०) यथेति । मे मया इय अङ्गना यथा पुरा दृष्टा तथारूपा तादृशाकारा । लोककान्ता लोकेरभीष्टा लोकेषु कान्ता कान्तिमती वा । पूर्ण- चन्द्रनिभा पूर्णस्य चन्द्रस्य सदृशीम् । श्यामा ' शीते मुखोष्णसर्वाङ्गी प्रीप्ते हु मुखशीतला । तत्तत्काञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ॥ ' इति माट्टिव्याख्याया भरतमल्लिकेनोक्तम् । चारुवृत्तपयोधरा चारु मनोहरौ वृत्तौ च पयोधरौ स्तनौ यस्यास्तथाभूता ।

(११) अतः पर पञ्चविंश पद्य यावदमयन्तीमुपवर्णयति । कुर्वन्ती मिति । देवीं दीव्यन्तीमित्यर्थः । राज्ञी दमयन्तीमिति वा । प्रभया शरीर- कान्त्या सर्वा दिशो वितिमिरा विगत तिमिर तमो साम्यस्तथाभूताः कुर्वन्तीम् । आप्यो नुम् । कुर्वन्तीमिति शक्य पठितुम् । चार्विति । पद्मपदमत्र

१ अतः पर ' तथैव राजमाता च ब्राह्मणान्वयवेषयत् । भोजनार्थं सुदे- वोऽपि तत्रैव प्रविश- इ ॥ कृतां विवर्णा मलिनां मल्लिकोपरायणम् । ' इत्यधिकं कपुलके ।

चारुपद्मविशालार्क्षी मन्मथस्य रतीमिव ॥ ११

इष्टां समस्तलोकस्य पूर्णचन्द्रप्रभामिव ।

विदर्भसरसस्तस्मादैवदोपादिवोद्धृताम् ॥ १२

मलपङ्कानुलिप्ताङ्गी मृणालीमिव चोद्धृताम् ।

पौर्णमासीमिव निशा राहुग्रस्तनिशाकराम् ॥ १३

पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव ।

पद्मपत्रे लाघणिकम् । चारुणी पद्मे इय विशाले अक्षिणी यस्यास्तथाभूताम् ।

मन्मथस्य मंदनस्य रतीमिव एतत्तज्ज्ञां भार्यामिव वर्तमानाम् । एतेन नलस्यापि लोकातिशायिस्वरूपमभिधोत्यते । रतिशब्दस्य किञ्चिन्तत्वेऽपि ङीषार्थः ।

(१२) इष्टामिति । पूर्णचन्द्रप्रभामिव समस्तलोकस्य सर्वस्य लोकस्य इष्टा प्रियाम् । विदर्भसरसः विदर्भदेशरूपात्सरोवरात् दैवदोपात् दैवस्य दोषात् दुष्टाद्वैवादेतुभूतादित्यर्थः उद्धृतामुत्पाटिताम् । एतेन दमयन्त्यां कम-
लिनीस्वारोपः सूच्यते ततश्च सौकुमार्यहृदयाल्लादकत्वादयो धर्मा अभिव्यज्यन्ते ।

(१३) मलेति । मलस्य पङ्केनानुलिप्त अङ्ग यस्यास्तथाभूताम् ।
धिरहिणीदशायां शरीरसंस्कारस्य प्रियपरितोपमात्रहेतुकस्योपेक्षणादिति भावः ।
अक्षोपमपि हि प्रियार्थमेव साध्यानाम् । मृणालीपत्रे तु मलो मलिनः पङ्क-
स्तेनानुलिप्तमङ्ग यस्या इत्यर्थः । प्रमलानां नालिनीमिधेति पाठे तु नैप
साधारणो धर्मः । मृणाली मृणालम् । पौर्णमासी पूर्णो मासोऽस्मिन्स्ताद्दिन
पूर्णमास तत्सम्मान्धिनीम् । तस्येदमित्यणि टिड्ढाणजित्वादिना ङीप् । चान्द्रः
किल मासः पूर्णिमान्तश्चामान्तश्चेति द्विविधः । तनादिमः पूर्णिमायामेव परि-
समाप्यत इति । राहुग्रस्तनिशाकरा राहुणा च्छायाग्रहविशेषेण ग्रस्तः कवलितः
सच्छन्न इति यावत् निशाकरश्चन्द्रो यस्या तथाभूता । राहुश्च क्रान्तिविषुवद्-
धुत्तयोः सपातविशेषो यस्य किल विलोमा गतिर्भवति । एतत्साक्षिण्यमन्तरा
च ग्रहणानिष्पत्तेरस्मिन् ग्रहणकर्तृत्वमारोप्यते । एतत्साक्षिण्यजन्यया च भुव-
श्चन्द्रमसोऽपि वा छायाया चन्द्रमसः सूर्यस्य वा कवलितस्येव सदृशनाद्रास-
कर्तृत्वमेतस्मिन्नारोप्यते आरोप्यते च ग्रहे ग्रासत्वम् । वस्तुतस्तु ग्रहण
नाम राहुसाक्षिण्यजन्यतया राहुणा कृतत्वेनोपवर्ण्यमानाच्छायाकरणको वेध
इति प्रतीयते । अत एव 'यत्वा सूर्यं स्वर्मानुस्तमसाऽविध्यदासुर' इति
श्रुतौ स्वर्मानोः कर्तृत्वमिव तमसः (छायायाः) करणत्वमुपनिषध्यमानं
सङ्गच्छते । विशेषः पुनरस्मिन्विषयेऽस्माभिः प्रकाशिते ग्रहणशीर्षके प्रबन्धे
द्रष्टव्यः । अत्र दमयन्तीनिशयो राहुमलपङ्कयोरनुलेपग्रासयोरङ्गानिशा-
करयोश्चोपमानोपमेयभावः ।

(१४) पतीति । पत्युःसम्बन्धिना शोकेन दुःखानुभवेन आकुलां
व्याकुलीभूताम् । शुष्कस्रोतां शुष्कं दीनजलत्वमापन्न स्रोत स्रोतः प्रवाहो

१ प्रमलानां नलिनीमिव (क) मृणालीमिव तां भृशम् (च) २ इष्टा (क)

विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासितविहङ्गमाम् ॥ १४
 हस्तिहस्तपरिष्ठिप्रं व्याकुलांमिव पद्मिनीम् ।
 सुकुमारीं मुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ॥ १५
 दह्यमानामिवाकेंष मृणालीमिव चोद्धृताम् ।
 रूपौदार्यगुणोपेतां मण्डनार्हममण्डिताम् ॥ १६
 चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् ।
 कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां चन्दुजनेन च ॥ १७
 देहं धारयती दीनां भर्तृदर्शनकाक्षया ।
 मर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ॥ १८

यस्यास्तथाभूताम् । स्रोतमित्यकारान्तोऽपीत्यमरटीकायां भरतः । विध्व-
 स्तोति । विध्वस्तानि विनष्टानि पर्णानि येषां तथाभूतानि कमलानि यस्यां
 तथाभूता । वित्रासितविहङ्गमा वित्रासिताः संजातावित्रासा विहङ्गमा हसा-
 दयः पक्षिणो यस्यास्तथाभूताम् । वित्रासश्च विशिष्टा भीतिः । अत्र च
 स्रोतसश्च लावण्यस्य च, नद्याश्च दमयन्त्याश्च, कमलानां च गान्गाणां च,
 विहङ्गमानां चालङ्कारणानां चोपमानोपमेयभावो गम्यते ।

(१५) हस्तीति । हस्तिहस्तपरामृष्टा हस्तिनो गजस्य हस्तेन शुण्डया परामृष्टां
 स्पृष्टां तत एव च व्याकुलां द्वेष्टमनुभवन्तीम् । पद्मिनीं कमलिनीमिव ।
 दुर्दैवमन हस्तिहस्तोपमेयम् । मुजातानि शोभने जात प्रकारो येषां तथा-
 भूतानि अङ्गानि यस्यास्ताम् । शोभनजातीयाद्गवतीमित्यर्थः । रत्नगर्भगृहो-
 चितां रत्नानां गर्भगृहोचिता गर्भगृहस्य उचितां योग्याम् । गर्भगृहमिति राजद-
 तादित्वात्परनिपातः । गृहस्य गर्भ इत्यर्थः । रत्नमये गर्भगृहे स्थातुं योग्यामित्यर्थः ।

(१६) दह्यमानामिति । अकेंष दह्यमानामुद्धृतां मृणालीमिवेत्यर्थः ।
 एकः पुनरधिकोऽत्रैवकार आर्यत्वात्सोढव्यः । रूपेति । रूपस्य सौन्दर्यस्य
 औदार्येण महत्तया उत्कर्षेणेत्यर्थः । गुणैश्च उपेतां युक्ताम् । मण्डनार्हमलङ्कार-
 योग्याम् । अमण्डितामनलङ्कृताम् । पतिविरहादिति भावः । 'उदारो दातृ-
 महतो' रिति मेदिनी ।

(१७) चन्द्रलेखामिति । नवा प्रातिपदिकीम् । एतेन क्राशीमातिशयो-
 च्योत्यते । चन्द्रलेखा चन्द्रस्य कलाम् । एतेन च निसर्गवत् एवाल्हादककान्तिं
 विशिष्टत्वमभिव्यज्यते । व्योम्नीति निरालम्बत्वं ध्वन्यते । नीलाभ्रसंवृताम् नीलै-
 र्भैश्चन्द्रनाम् । एतेन म्लानिविशेषो गम्यते । प्रियैरभीष्टैः कामभोगैः कामा-
 नामभीष्टवस्तूनां भोगैरसेवनैः हीनां शून्याम् ।

(१८) देहमिति । धारयतीमित्यागमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् । भर्तृ-
 दर्शनकाक्षया पतिदर्शनप्रत्याशया धारयन्तीम् । भूषणैर्विनापि वर्तमानाया
 नार्या मर्ता नाम परं श्रेष्ठ भूषणम् । उत्तरान्वयीदमर्घम् । मर्ता हि विशिष्टा
 एता अमण्डिता अपि मण्डिताभ्योऽपि भर्तृहीनाभ्यः सर्वशेष शोभस्त इत्यर्थः ।

एषा हि रहिता तेन शोभमाना न शोभते ।
 दुष्करं कुरुतेऽत्यन्तं हीनो यदनया नलः ॥ १९
 धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनापि सीदति ।
 इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ॥ २०
 सुखार्हा दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः ।
 कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ॥ २१
 भर्तुः समागमात्साध्वी रोहिणी शशिनो यथा ।
 अस्या नूनं पुनर्लोभात्रैपथः प्रीतिमेव्यति ॥ २२
 राजा राज्यपरिश्रष्टः पुनर्लब्ध्वा च मेदिनीम् ।
 तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंवृताम् ॥ २३
 नैपथोऽर्हति वैवर्भी तं चेयमसितेक्षणा ।
 युक्तं तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया ॥ २४
 समाश्वासयितुं भार्या पतिदर्शनलालसाम् ।

(१९) एषेति । हि यतः तेन भर्ता । शोभमाना अपीति गम्यते । प्रकृत्या शोभायत्यपि शोभां नायदतीत्यर्थः । दुष्करमित्युत्तरान्वय्यर्थम् ।

(२०) धारयतीति । यत् अनया हीनो नलः आत्मनो देहं धारयति जीयतीत्यर्थः । यच्च शोकेन नावसीदति न शर्णो भवति तदेतदस्यर्थः । मत्यन्तं दुष्करं अन्यैर्दुःखेन कर्तुं शक्यं अशक्यकरणं वा कुरुते । इमामित्यर्थः । मुत्तरान्वयि । असितकेशान्ता कृष्णकेशपाशाम् । शतपत्रायतेक्षणा शतमनेकानीत्यर्थः । पत्राणि दलानि यस्य तत्कमलमिव आयते ईक्षणे नेत्रे यस्यास्ताम् । ' कमलं शतपत्रं कुशेशय ' मित्यमरः ।

(२१) सुखार्हामिति । कदेत्यर्थमुत्तरान्वयि । दुःखस्य पारं परतीरं परि- समाप्तिमित्यर्थः । पारपदं च दुःखेऽम्बुधित्वारोपेण गमयति ।

(२२) भर्तुरिति । रोहिणी नक्षत्रविशेषः । सा हि रोहित (रक्त) वर्णा भवतीति । रोहितशब्दात् ' वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न ' इति ङीष् नश्च । अर्हिमश्च । नक्षत्रे पञ्च तारका भवन्ति । शकटतुल्यश्वाकार एतस्य । उक्तं हि रत्नमालायां नक्षत्रतारकानिर्देशे ' वहनित्रिर्हस्तिपुं ' इति क्रमेण नक्षत्रतारा वक्ष्यानम् । आकारोऽपि तत्रैव ' तुरैगमुत्सदृशं योनिरूपं क्षुराभं शकटसम- मधैर्यस्योत्तमाङ्गेन तुत्यम् । ' इति । रोहिणी च शशिनः सहधर्मिणीति प्राचां समयः । अस्या इत्यर्थमुत्तरान्वयि ।

(२३) राजेति । तुल्येत्यर्थमुत्तरान्वयि । तुल्येति । तुल्येन शीलेन यथासा च युक्ताम् । तुल्याभिजनसंवृताम् तुल्येन अभिजनेन कुलेन संवृतां सम्पत्स्वीकृतां युक्तमित्यर्थः ।

(२४) नैपथ इति । आसितेक्षणा नीललोचना । युक्तमित्यर्थमुत्तरा- न्वयि । मया तस्य भार्या समाश्वासयितुं युक्तमिति सन्निधः । अप्रमेयस्य
 १ लब्धेव (क. च.)

अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
अदृष्टदुःखां दुःखार्ता ध्यानरादेनतत्पराम् ॥ २५

बृहदश्व उवाच ।

एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च ताम् ।
उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २६
अहं सुदेवो वैदर्भि आनुस्ते दयितः सखा ।
भीमस्य वचनाद्राशस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ २७
कुशली ते पिता राज्ञि जननी भ्रातरश्च ते ।
आयुष्मन्तौ कुशलिनौ संव्रस्यौ दारकौ च तौ ॥ २८
त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ।
अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीम् ॥ २९

बृहदश्व उवाच ।

अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर ।

प्रमातु तत्पतो विशानुमशक्यस्य । लोकातिशयित्वाहुर्विज्ञेयस्वरूपस्येत्यर्थः ।
यैर्यसत्त्ववतः शौर्यधैर्यविशिष्टस्य ।

(२५) समाश्वासयितुमिति । समाश्वासयितुं पित्रादिवृत्तिनिवेदनेन
धैर्येण योजयितुम् । दुःखस्येति शोषे षष्ठी । दुःखेनेत्यर्थः । अदृष्टपूर्वा पूर्वं
न दृष्टम् । अस्या अवस्थिते प्रागस्पृष्टदुःखामित्यर्थः । दुःखानर्हामिति
भावः । ध्यानतत्परा चिन्ताया प्रसक्ताम् ।

(२६) एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण कारणैर्भैमीत्वसाधकैः ' यथेय
मे पुरा दृष्टे ' त्यादिभिः । लक्षणैर्दमयन्तित्वनिश्चायकैश्चिह्नैः एतानि चास्या-
येऽस्मिन्ननुक्तप्रायाण्यध्यायान्तरे वक्ष्यन्ते ' अस्या ह्येष भ्रुवोर्मध्ये सहजः
पिच्छवत्तम ' इत्यादीनि । ता विमृश्य विचार्य ज्ञात्वेत्यर्थः ।

(२७) अहमिति । दयितः प्रियः सखा मित्रम् । वचनात्प्रार्थनारूपात् ।

(२८) कुशलीति । हे राज्ञि राजभार्ये दमयन्ति । भ्रातरः कुशलि-
न इति वचनविपरिणामेन सवन्धः । आयुष्मन्तौ दीर्घायुषौ । एतच्च वृद्धैः
कनीयस्तु प्रयोक्तव्यमुपपदम् । दारकौ दारकश्च दारिका च कन्याकुमा-
रावित्यर्थः । तौ हि पितृगृहे प्रहितावनयेति ।

(२९) त्वत्कृत इति । त्वत्कृते त्वदर्थम् बन्धुवर्गा बन्धावाना समूहाः ।
गतसत्त्वा गतप्राण्य गतधैर्या अपगतबला इव वा आसते सन्तीत्यर्थः ।
प्रयुञ्जते किल धानूनामनेकार्यत्वात्सत्तायामास्ति कथयः । अन्येषां रत्नवदन्वेषण-
कर्तारः । शतशोऽसंख्याता इत्यर्थः ।

(३०) अभिज्ञायेति । त ब्राह्मण सुदेवं अभिज्ञाय तद्वचननादिना
ज्ञात्वा । अभिज्ञानं हि दृष्टपूर्वस्य लक्षणादिना ज्ञानम् । तान् अनुभूतपूर्वान्

पर्यपृच्छत तान्सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वकान् ।
 रुरोद च भृशं राजन्वैदर्भी शोककर्षिता ॥ ३०
 दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ।
 ततो रुदन्ती तां दृष्ट्वां सुनन्दा शोककर्षिता ॥ ३१
 सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्ती च भारत ।
 'जनिभ्याः कथयामास सैरन्ध्री रुदते भृशम् ॥ ३२'
 ब्राह्मणेन सहागम्य तां विद्धि यदि मन्यसे ।
 अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा ॥ ३३
 जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ।
 ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशांपते ॥ ३४
 पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भाविनी ।
 कथं च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ॥ ३५

स्वकान् सुहृदो मित्राणि पर्यपृच्छत पृष्ठवती । आप्नमात्मनेपदम् । कथमयं ।
 कथं सः ? इत्यादि स्वीयमित्राविषये पृष्ठवतीत्यर्थः । शोककर्षिता शोकेनाकृष्टा
 भृशमत्यन्तम् । इत आरभ्य प्रायेणाध्यायान्तं यावदुत्तरोत्तरपद्यान्वायि
 पूर्वपूर्वपद्योत्तरार्धम् ।

(३१) रोदने कारणमाह दृष्टेति । ' स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृत-
 द्वारमिवोपजायते । ' इति भावः । भ्रातुः इष्ट प्रियम् । रुदन्तीमित्यार्षो
 नुम् । सुनन्दा चेदिराजपुत्री । ता दमयन्ती रुदन्तीम् ।

(३२) सुदेवेनेति । च किंच एकान्ते सुदेवेन सह कथयन्ती कथां
 कुर्वती दृष्ट्वा । जनिभ्याः मातुः । शेषे पट्टी । मान इत्यर्थः । कथनमाह सैरन्ध्रीति ।

(३३) ब्राह्मणेनेति । ब्राह्मणेन सहागम्य समागता भूत्वा । भृश
 रुदती आस्त इति सशेषेण पूर्वैण सम्बन्धः । यदि मन्यसे तर्हीति शेषः ।
 तां वेद जानीहि । गणकार्यस्यानित्यात्वाच्छब्दः । अथेति । राज्ञः चेदिपतेः
 चेदिदेशाधीशस्य माता अन्तःपुरात् निर्गम्येति शेषः ।

(३४) जगामेति । यत्र सा बाला दमयन्ती । तत्रेति शेषः । जगाम ।
 अस्याश्चागमनतः प्रागेव सुदेवस्य दमयन्तीतः प्रतिगमनं प्रतीयते । अतः
 एवोक्तं ततः सुदेवमानाय्येति । आनाय्य दूतादिभिराहूय सखीपमानीयेत्यर्थः ।

(३५) पप्रच्छेति । प्रश्नमाह भार्येति । इयं भाविनी प्रेमवती स्त्री
 दमयन्ती । ज्ञातिभ्यो बान्धवैभ्यः नष्टा प्रभ्रष्टा वियोगं प्राप्तेत्यर्थः । ज्ञाती-
 न्विहाय अदर्शनं गतेति वा । त्यन्लोपे पञ्चमी । वामलोचना वामे मनोहरे
 लोचने यस्यास्तथाभूता । भर्तुर्वा कथं नष्टेति सम्बन्धः ।

त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः सर्वमशेषतः ॥ ३६
 तत्त्वेन हि ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् ।
 एवमुक्तस्तया राजन्सुदेवो द्विजसत्तमः ।
 सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३७
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 अष्टपष्टितमोऽध्यायः ।

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ।

—०—

सुदेव उवाच ।

विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो भीमपराक्रमः ।
 सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १
 राजा तु नैपधो नाम वीरसेनसुतो नलः ।
 भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २
 स यूतेन जितो भ्रात्रा हृतराज्यो मेहीपतिः ।
 दमयन्त्या गतः सार्धं न प्राज्ञायत कस्यचित् ॥ ३
 ते वयं दमयन्त्यर्थं चरामः पृथिवीमिमाम् ।

(३६) स्वयेति । एवंगता एवमारिमन्प्रकारे अस्या दद्यायामित्यर्थः गता विद्यमाना सती त्वया कथं विदिता जाता । स्वत्तस्तव सकाशात् अशेषतः साकल्येन ।

(३७) तत्त्वेनेति पृच्छन्त्या मम पृच्छन्त्ये महामित्यर्थः । तत्त्वेन यथार्थतया देवरूपिणीं देवतुल्यरूपशालिनीं दमयन्तीं आचक्ष्व कथय अस्याः पारमार्थिक स्वरूपं कथयेत्यर्थः । सुखोपविष्टः सुखेनोपविष्टः यथातथं त्रया पारमार्थिकं स्वरूपमनातिक्रम्य वर्तते तथाभूतम् । वृत्तमिति शेषः । आचष्ट कथितवान् । आदपूर्वाद्याक्षिप्तो लङ् ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया नालबोधिन्यामष्टपष्टोऽध्यायः ।

(१) विदर्भराज इति । धर्मात्मा धर्म एवात्मा जीवो यस्य तथाभूतः । धर्मे आत्मा मनो यस्येति या । भीमो नाम भीम इति प्रसिद्धः । विश्रुता प्रसिद्धा । इयं कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता तस्य सुतेति सम्बन्धः ।

(२) राजेति । नामेति नल इत्यस्मादुत्तर योज्यम् । नलो नामेत्यर्थः । नैपधो निपधानामीश्वरः । धीमतो ज्ञानिनः ।

(३) स इति । यूतेन करणभूतेन भ्रात्रा पुष्कराख्येन कर्त्रा । दमयन्त्या सार्धं सह गतः सन् । कस्यापि केनापि । शोपे पृष्टी । न प्राज्ञायत न विज्ञातः ।

(४) त इति । ते अविज्ञातवन्तः । शैलीयं संस्कृतभाषाविदा यदेते

१ मशमनाः (क)

सेयमांसादिता चाला तव पुत्रनिवेशने ॥ ४

अस्या रूपेण सदृशी मानुषी न हि विद्यते ।

अस्या ह्येष भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिप्पलुरुत्तमः ॥ ५

श्यामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया ।

मलेन संवृतो ह्यस्याश्छन्नोऽन्नेनैव चन्द्रमाः ॥ ६

चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः ।

प्रतिपत्कलुपेस्येन्दोर्लेखा नातिविराजते ॥ ७

न चास्या दृश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् ।

इती वक्तव्ये तच्छब्देनैव कनिष्ठशेषयन्ति कर्तारम् । अत एव चैवविधेषु स्थलेषु तस्मादित्यवसेयोऽर्थः । एवं चात्रापि तस्माद्वयमित्यर्थः । तव पुत्र-निवेशने पुत्रस्य गृहे पुत्रस्यैवाधीश्वरत्वात्स्वाम्येन निर्देशः ।

(५) अत्रापि पुनः कथमयं विज्ञातेत्याह । अस्या इति । रूपेण सौन्द-र्येण । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । अस्या दमयन्त्याः सदृशी तुल्या । नहि नैव । 'हि हेतावधारणे' इत्यमरः । अतोऽसौ विज्ञातेत्यर्थः । अभिशान्तान्तरमाह अस्या इति । एष मया दृश्यमानः । सहजः सह जातः नैसर्गिक इत्यर्थः । पिप्पलुः कालकापरपर्यायो 'लासे' इति महाराष्ट्र्या ख्यातश्चिह्नविशेषः । रक्तवर्णतिलाकृतिश्चिह्नविशेष इति नीलकण्ठः । तिलकालक इति चतुर्भुजः । 'जडुलः कालकः पिप्पलु' इत्यमरः । उत्तमः । शुभसूचकत्वात्तस्येति भावः । अस्य च लक्षित इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

(६) श्यामाया इति । श्यामायाः सुन्दर्याः । पद्मसंकाशः पद्मस्य सदृशः । आरक्तवर्ण इत्यर्थः । अन्तर्हितो मलच्छन्नत्वात्तिरोभूतः । लक्षितो दृष्टः । अस्या इत्यस्य चिह्नभूत इत्यनेनोत्तरेण सम्बन्धः ।

(७) चिह्नभूत इति । चिह्नभूतो लक्षणभूतः । लक्षणं चात्र 'खूण' इति महाराष्ट्र्या ख्यातं शानसाधनम् । विभूत्यर्थं ऐश्वर्यार्थम् । ऐश्वर्यप्रदानार्थमित्यर्थः । 'भ्रुवोरन्ते ललाटे वा (स्त्रीणां) मशको राजसूचकः ।' इति सामुद्रिकम् । मशकश्च पिप्पलुः । भ्रुवोरन्ते भूमध्ये । धात्रा प्रधाना । प्रतिपदित्याद्यर्थमुत्तरान्वयि । प्रतिपदा मासारम्भातिथ्या । प्रतिपद्यत उपक्रम्यतेऽनया मासः (पक्षो वा) प्रतिपत् । करणे क्तिप् बाहुलकात् । कलुपस्य कलु-पवदविस्पष्टस्वरूपप्रकाशस्य । 'कलुप त्वाविले पापे' इति मेदिनी । इन्दो-र्लेखा चन्द्रस्य कला नातिविराजते नात्यन्तं शोभते ।

(८) नेति । अस्याश्च । रूपं न दृश्यते न स्वयमेव दृशोर्विषयीभवति । अविस्पष्टत्वादिति भावः । एव च नात्यन्तं प्रकाशत इत्यर्थः । दृष्टोः कर्मकर्तारि लट् । अथ च वाक्ययोः साम्यस्य साम्यत्वादेकस्यैव च विराजनरूपस्य धर्मस्य पार्थक्येन निर्देशात्प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । 'प्रति-

असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसन्निभम् ॥ ८

अनेन वपुषा बाला पिप्पुनाऽनेन सूचिता ।

लक्षितेयं मया देवी पिहितोऽग्निरिवोष्मणा ॥ ९

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशांपते ।

सुनन्दा शोधयामास पिप्पुप्रच्छादनं मलम् ॥ १०

स मलेनापकृष्टेन पिप्पुस्तस्या व्यरोचत ।

दमयन्त्या यथा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥ ११

पिप्पुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।

रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तामिव तस्थतुः ॥ १२

उत्सृज्य वाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत् ।

भगिन्या दुहिता मेऽसि पिप्पुनाग्नेन सूचिता ॥ १३

अहं च तव माता च राजन्यस्य महात्मनः ।

वस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोग्यसाम्ययो । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् । इति लक्षणात् । मलसमाचित मलेन व्याप्त वपुः शरीर कर्तुं असंस्कृत निर्मलीकरणादिस्कारशून्यमपि व्यक्त स्पष्ट यथा तथा काञ्चनसन्निभ सुवर्णवस्तुस्य भाति ।

(९) उपसहरति अनेनेति । निभृतो भस्मादिषु निगूढः ऊष्मणा सूचितः अग्निरिव । अनेन वपुषा अनेन पिप्पुना च कर्तृभूतेन सूचिता शापिता इय देवी राक्षी दमयन्ती । लक्षिता ज्ञातेत्यर्थः ।

(१०) तादिति । विशांपते राजन्युधिष्ठिर । पिप्पुप्रच्छादनं पिप्पु प्रच्छादयन्त मलं शोधयामास दूरीचकारेत्यर्थः ।

(११) स इति । अपकृष्टेन क्षीणतामापन्नेन । मलस्यापकर्षणादित्यर्थः । शैलीय भाषाया यत्किमाया हेतुत्वे वक्तव्ये निष्ठान्तमेव हेतुगर्भतया विधेय-विशेषणतामापायत इति । व्यरोचत विशेषेण प्राकाशत । व्यभ्रे विगतान्यध्राणि मेघा यस्मात्तथाभूते ।

(१२) पिप्पुमिति । रुदन्त्याविति । आत्मनः सन्निकृष्टसन्निधत्वा वगमादमयन्त्या इति भावः । परिष्वज्य आलिङ्ग्य । मुहूर्तामिव क्षणमिव ।

(१३) उत्सृज्येति । वाष्प उत्सृज्य वाष्पोत्सर्गान्तरम् । शनकैः शनैः । 'अव्ययसर्वनाशामकच् प्राकृटे' रित्यकच् । इदं वक्ष्यमाणम् । वचनमेवाद-भगिन्या इति । अनेन पिप्पुना सूचिता त्व मे भगिन्या दुहिताऽसीति सम्बन्धः ।

(१४) उत्तमर्थं विवृणोति । अहमिति । मुदाशः मुदामसशकस्य दशार्णधिपतेः दशार्णसशकदेशाधिनायस्य राज्ञः सुते दुहितौ । हे चारु-दर्शने मनोहरस्वरूपे दमयन्ति । दश ऋणानि जलानि दुर्गाणि वा यस्मि-

सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने ॥ १४
 भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरेहं पुनः ।
 त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेपु पितुर्गृहे ॥ १५
 यथैव ते पितुर्गृहं तथेदमपि भाविनि ।
 यथैत्र च ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १६
 — तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशांपते ।
 प्रणम्य मानुर्भागिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७
 अज्ञायमानाऽपि सती सुरसमस्युपिता त्वयि ।
 सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १८
 सुरात्सुरतरो वासो भविष्यति न संशयः ।

न दशार्णो देशः । ऋणशब्दो दुर्गे च जल चाचष्टे । 'प्रवत्सतरे' स्यादिना
 वृद्धिः । दशार्णाख्यश्च देशो मध्यभारतवर्ती । निर्दिष्टश्चैव मेघसदेशे कालि
 दासेन । 'सप्तस्यन्ते कतिपयादिनस्थायिहंसा दशार्णा' इति । यक्षः किल
 भेद्यालकाया मार्गे निर्दिशन्नादितो रेवा (नर्मदा) ततः काश्चित्पर्यता-
 स्ततश्च पर दशार्णाभिर्दिशति । उदीचीनदेशगामी चाप मार्गः । ततश्च
 प्रतीयते नर्मदामुत्तरेण केचिच्छैला (विन्ध्यच्छेदा) तानपि चोत्तरेण दशार्णा
 इति । येषां किल राजधानी विदिशा नाम वेन्नवत्या नाम सरितस्तीरे
 विनिविष्टा । त्रिस्पष्टीकृत चैतन्मेघसदेशे कालिदासेन । यथा तेषां (दशार्णा-
 ना) दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणा राजधानीं गत्वा सद्यः फलमावेकल कामु-
 फलस्य लब्धा । तीरोपान्तस्तनितमुभय पार्श्वसि स्वादु यस्मात्सुभूमद्वगं
 मुखमिव पयो वेन्नवत्याश्चलोर्मि ॥' इति । विदिशासन्निहितश्च नीचैर्नाम
 गिरिः । स चाप प्रदेशो मालवसन्निहित इत्यर्थाचीना ।

(१५) भीमस्येति । सा तन्माता भीमस्य राज्ञः राज्ञे भीमाय शोपे
 पट्टी । वीरबाहोः चेदिदेशाधिपते । तस्मै इत्यर्थः । शोपे पट्टी । दशार्णेपु-
 दशार्णदेशे पितुः मदीयस्य तातस्य । जाता जातमात्रेत्यर्थः । ततः प्रभृत्यद्य-
 यावददर्शनात्परिचयाभाव इति भावः ।

(१६) यथैवेति । ते तव यथा पितुर्गृहं तथैव मम । यथा च ऐश्वर्य-
 मेतद्वैभव मम तथा तव । अत्र गेहे चैश्वर्यं च वाद्यं मे स्वाग्यं तादृशमेव
 तवापि दुहितृस्नानीयत्वात्तवेति भावः ।

(१७) तामिति । ता मानुर्भागिनीं प्रणम्य नमस्कृत्य । इदं वक्ष्यमाणम् ।

(१८) वचनमाह । अज्ञायमानेति । त्वयेति शेषः । त्वयि त्वत्समीपे
 मूलं यथा तथा उपिता कृतवासा अस्मि । यतः सर्वकामैः सर्वैरभीष्टवस्तुभिः
 सुविहिता सम्यक् संयोजिता ।

(१९) गमनाभ्यनुज्ञा प्रार्थयितुमुपनमते । सुरादिति । सुरात्पूर्वमनु-
 भूतात् गुणविशिष्टात्सुपदेतोर्वा वासात् सुपतरः अत्यन्तं सुखविशिष्टः सुख-

चिरविप्रोषितां मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १९

दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ।

पित्रा विहीनौ शोकात्तौ मया चैव कथं नु तौ ॥ २०

यदि चापि प्रियं किञ्चिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ।

विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ २१

बादमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृष्वसा नृप ।

गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २२

प्रास्थापयद्वाजमाता श्रीमती नरबाहिना ।

यानेन भरतश्रेष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २३

ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमत्युनः ।

तां च धन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः समपूजयत् ॥ २४

हेतुर्वा वासः इतः परभावी भविष्यति । सम्बन्धस्य विशातत्वादिति भावः । तथापि हे मातः मातृष्वसः । तस्या अपि मातृत्वस्यैव त्वान्मातृत्वनिर्देशः । चिरविप्रोषिता चिरमेव कृतप्रवासाम् । विप्रपूर्वादसतेः कर्तरि निष्ठा । अयं मनुज्ञाप्रदाने हेतुः ।

(२०) नन्विदमात्मीयमेव ते सद्यः तत्किमिति गमनेनेति चेत्तत्राह दारकाविति । मे दारकौ कन्यापुत्रौ बालकौ अत्यन्तं बालभावे वर्तमानौ तत्र मत्पितुर्गृहे नीतौ तौ पित्रा मया च विहीनौ कथं नु वसतः । वत्स्यत इत्यर्थः । अतोऽवश्यं मया गन्तव्यामिति भावः ।

(२१) यदीति । इह अत्र गृहे मयि मद्विषये । यदि इच्छसि तर्हीति शेषः । यानं प्रयाणसाधनं वाहनं आदिश दीयतामित्याशापय । एतदेव हि मे प्रियं न पुनर्वास इति भावः ।

(२२) बादमिति । बादमिति स्वीकारे । ततः पुत्रस्यानुमते सति अनुज्ञाया सत्याम् । तृतीयायै वा सप्तमी । प्रयुज्यते ह्येवमसावज्ञानेकेषु स्थलेष्विति । अनुमते वर्तमानेति वा । महता बलेन सैन्येन गुप्ता रक्षिता प्रास्थापयदित्युत्तरेण संबन्धः ।

(२३) प्रास्थापयदिति । स्वन्नपानपरिच्छदां शोभनमन्नं पानं परिच्छदां परिवारश्च यस्यास्तथाभूतां कृत्वेति शेषः । श्रीमती शोभासपत्नीं दमयन्तीम् । नरबाहिना, नरा एव बाह्या वोढारस्ते सन्त्यस्य तयाम्नेन मनुष्यबाह्वेनेत्यर्थः । मत्पुत्रं इति । यानेन । एतच्च 'पालस्त्री, मेणा' इति वा कुर्यात् । 'मनुष्यबाह्वश्चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि' इति कालिदासः । प्रास्थापयत्प्रेषयामास ।

(२४) तत इति । नचिरात् अचिरेण । प्रहृष्टस्तददर्शनेनेति भावः । समपूजयत् सभावयामास सञ्चकारेत्यर्थः ।

सर्वान्कुशालिनो दृष्ट्वा बान्धवान्दारकौ च तौ ।
 मातरं पितरं चोभौ सर्वं चैव सखीजनम् ॥ २५
 देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी ।
 परेण विधिना देवी दमयन्ती विशापते ॥ २६
 अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
 प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २७
 सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वैश्मनि भाविनी ।
 विश्रान्ता मातरं राजभिदं वचनमब्रवीत् ॥ २८

दमयन्त्युवाच ।

मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते ।

नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत ॥ २९

...दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ।

(२५) सर्वानिति । सर्वान् बान्धवान् कुशालिनः कुशलवतो दृष्ट्वा ।
 तौ आत्मीयौ दारकौ । दृष्ट्वेत्यस्योत्तरेण सगन्धः ।

(२६) देवता इति । यशस्विनी प्रशस्तयशःशालिनी देवी राशी दम-
 यन्ती परेण उत्कृष्टेन विधिना विधानेन देवता ब्राह्मणाश्च पूजयामास । एते-
 षामेव हि प्रसादेन कुशल भवतीति । विशापते नरेश्वर युधिष्ठिर ।

(२७) अतर्पयदिति । पार्थिवो राजा भीमः । गोसहस्रेण करणभूतेन
 अतर्पयत् तृप्तं कृतवान् । तदस्मै समर्पयामासेत्यर्थः । 'गवा सहस्रं दास्यामि
 यो वस्तावानधिष्यति ।' इति प्राक्प्रतिज्ञातत्वादिति भावः । ग्रामेण द्रवि-
 णेन च करणभूतेन अतर्पयदिति सम्बन्धः । 'अग्रहाराश्च दास्यामि ग्रामं
 नगरसम्मिश्रं' मिति प्रतिश्रयणदिति भावः । धनं पुनः पुरस्कारार्थमप्रातिश्रुतं
 मपि प्रादायिः । तत्र हेतुः । तनया दृष्ट्वैवेति । प्रीतः प्रमुदितः ।

(२८) सेति । सा भाविनी दमयन्ती तत्र पितुर्वैश्मनि रजनीं समप्रायां
 रात्रौ । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । व्युष्टा कृतवसतिः । एष विश्रान्तस्य हेतुः ।
 विपूर्वादसे क्तः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् 'वसतिशुषोरिद्' इतीप्प भवति
 आर्यत्वाद्वा । विश्रान्ता लब्धविभ्रमा । राजन् युधिष्ठिर । अत्रैव विच्छेद-
 यन्ति केचिदध्यायम् । नैव पुनस्तेषु क्तमपि विच्छेदादर्थत्वात्कथाशस्य ।

(२९) वचनमाह मामिति । आनयने आनयनविषये यत प्रयत्नः
 कुः । अनुदात्तेष्वलक्षस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् ।

(३०) दमयन्त्येति । सा देवी राशी दमयन्त्या जननी । भृशदुःखिता
 अत्यन्त दुःखिता बाधेण अपिहिता आच्छन्ना । सावेगं प्रवृत्तस्य गात्रे प्रस-
 र्पणादिति भावः । एतेन दुःखातिशयो व्यज्यते । किञ्चिदुत्तरं नाब्रवीत् ।

१ अत्र परमेवाध्यायस्य विच्छेदो दमयन्त्युवाचेत्युपाराध्यावारम्भश्च कचपुस्तकयोः

२ नलस्य नरवीरस्य यतरवानयने पुनः (क)

वाण्येणापिहिता राज्ञी नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ॥ ३०
 तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ।
 हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररुरोद ह ॥ ३१
 ततो भीमं महाराज भार्या वचनमब्रवीत् ।
 दमयन्ती तव भृशं भर्तारमनुशोचति ॥ ३२
 अपकृत्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती विभो ।
 प्रयतन्तु तव प्रेप्याः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ॥ ३३
 'तथा प्रदेशितो राजा ब्राह्मणान्यशवर्तिनः ।
 प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं नलमार्गणे ॥ ३४
 ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा ।
 दमयन्तीमैथो मृत्वा प्रस्थितास्ते तथाऽमुवन् ॥ ३५
 अथ तानब्रवीद्भीमा सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ।

वाष्पनिरुद्धत्वेन कण्ठस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । 'मूर्ते हि दुःख मातृणां कन्याः पितृविनाकृताः ।' इति भावः ।

(३१) तदवस्थामिति । ता राज्ञी । तदवस्थां सा अवस्था यस्यास्तथा-
 भूता दृष्ट्वा अन्तःपुरं अन्तःपुरयामिजनवृन्दम् । तास्त्वात्तदुपचारः । मञ्चाः
 क्रीडन्तीतिवत् । हाहाभूत हाहाकारात्मतामिव प्राप्तम् । सर्वत एव हाहार-
 यस्य प्रवृत्तत्वादिति भावः । हकारः पादपूरणे ।

(३२) तत इति । महाराज सुधिरि महाराजामिति पाठे तु भीम-
 विशेषणमेतत् । वचनमाह दमयन्तीति ।

(३३) अपकृत्येति । लज्जा अपकृत्य न्यूनीकृत्य स्वय उक्तवती । एतेन
 विरहजन्यस्य दुःखस्यासहनीयतमत्वं द्योत्यते । तत्र प्रेप्या दूताः पुण्यश्लो-
 कस्य नलस्य मार्गणे अन्येषणे प्रयतन्तु प्रयतन्तामित्यर्थः । अनुदात्तैस्त्वानि-
 मित्त्वरस्यात्मनेयदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् । अतः पर बृहदक्ष उवाचेत्यधिक-
 यपुस्तके । न पुनरेतदावश्यकं प्रकरणादेव तथावगतेः ।

(३४) तथेति । प्रदेशितः उक्तः निवृत्तप्रेषणात्प्रपूर्वाद्दिशेश्चाराणा-
 र्थकाणिचि क्तः । नलमार्गणे नृस्थान्वेषणे यतध्वमित्यभिधायेति शेषः ।
 सर्वा दिशः प्रति प्रास्थापयत् प्रेरितवान् ।

(३५) तत इति । विदर्भाधिपतेर्मामस्य नियोगात् आजया प्रस्थितास्ते
 ब्राह्मणाः । दमयन्ती मृत्वा उपगम्य । अनुपमृष्टस्यापि सोपसर्गवदर्थ उपसर्गाणां
 द्योतकात्मात् । तथा भीमोक्तप्रकारम् । भीमेनात्मन उक्त निवेदयामासुरित्यर्थः ।

(३६) अथेति । सर्वराष्ट्रेषु सर्वेषु राष्ट्रेषु इदं वक्ष्यमाण वचः तत्र तत्र
 तासु तासु जनसंसत्सु लोकासमुदायेषु । संसृष्टन्दः सभावचनः समुदाय

द्यूयास्तं जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ ३६
 कनु त्वं कितव च्छित्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
 उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ३७
 सा वै यथा त्वया दृष्टा तथाऽस्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
 दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ ३८
 तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।
 प्रसादं कुरु वै वीरं प्रतिवाक्यं वदस्व च ॥ ३९
 एवमन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।

लक्षयति । द्यूयास्त । यूययिति शेषः । आशिपि लिङ् । अस्ति मे प्रत्याशा
 यद्द्यूयासुर्भवन्तो वक्ष्यमाणेन प्रकारेणेति भावः ।

(३७) वचनमाह सप्ताभिः । केति । कितव शठ । विलब्धया
 भार्याया यज्ञनात्कितवत्वम् । मम वस्त्रार्धं छित्वा क नु प्रास्थितः प्रयातः ।
 कितवत्वं विवृणोति उत्सृज्येति । विपिने अरण्य इति निर्दयस्वमाभिद्योतयति ।
 अनुरक्तां अनुरागवतीम् । एतेन त्यागानर्हत्वं द्योत्यते । प्रियामिति तदुक्त्य-
 नुवादात्कपटकापटिकत्वं द्योत्यते । प्रियेति । एवमपि विद्यत एव त्वयि मे
 प्रणय इति भावः ।

(३८) सेति । सा बाला भृश दह्यमाना दाहसदृशी पीडामनुभवन्ती
 कर्मकर्तरि रुटः शानच् । दिवादेराकृतिगणत्वाद्वा श्यन् । त्वत्प्रतीक्षिणी
 त्वत्प्रतीक्षणीशला सती त्वया यथा दिष्टा उक्ता तथैवास्ते । दृष्टेत्येयान् रम-
 ण्यितमः पाठः । यथा त्वया दृष्टा तथैवास्ते । तामेव दशामनुभवतीत्यर्थः ।

(३९) तस्या इति । तेन शोकेन दुःखानुभवेन । रुदन्त्या इति नुमार्पः ।
 शोपे पठ्ठी । तस्यामित्यर्थः । प्रसादमनुग्रहम् । प्रतिवाक्य प्रतिवचनम् (उत्तरम्)
 वदस्व वदेत्यर्थः । आर्णमात्मनेपदम् । नीलकण्ठस्तु भासनोपसभापेत्यादिना-
 त्मनेपदमाह । चिन्त्यमिदं भासनादीनामत्र स्वरसतोऽसंभवात् ।

(४०) न केवलमेतावत् अन्यदपि च वक्तव्यं, समुदीप्यमाना हि
 मानसी वृत्तिः स्वभाव प्रकाशयतीत्याह । एवमिति । एव वक्ष्यमाणप्रकारं
 अन्यत् अर्थान्तरमित्यर्थः । वक्तव्यं यथा स मयि कृपां कुर्यात् । ननु भोः
 कथमनेन वचनेनैव त्वयि कृपां कुर्यादिति चेत्तत्राह वायुनेति । हि यतः
 वायुना धूयमान आधूय सर्वतश्चात्यमान इत्यर्थः । पावकः अग्निः वन दहति ।
 दाहकत्वरूपमात्मनः स्वभावात् प्रकाशयतीत्यर्थः । यथा तेजोमयोऽपि पावको
 वायुना भूयो धूयमान एव वन दहति एव तेजस्वित्तथा पावकोपमो नलो
 वायुसदृशः प्रकम्पजनकैर्मदीयैर्हृत्तान्तेः प्रनुद्धो गहनतमतया काननायमान
 मदीय दुःखं विनाशलग्नं दाहं प्रापयिष्यतीत्यर्थः । स च दाहस्तत्कृपैक-

वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ ४०
 भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ।
 तन्मृगमुभयं कस्माद्वर्मघ्नस्य सत्ततव ॥ ४१
 ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशो भवान्सदा ।
 संबृत्तो निरनुक्रोशः शब्दे मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ ४२
 तत्कुरुष्व नरव्याघ्र दयां मयि नरर्यभ ।
 आनृजस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतः ॥ ४३
 एवं श्रुवाणान्यादि वः प्रतिश्रूयाद्वि कश्चन ।
 स नरः सर्वथा ज्ञेयः कथासौ क नु वर्तते ॥ ४४
 यश्चैवं वचनं श्रुत्वा श्रूयात्प्रतिवचो नरः ।
 तदादाय वचस्तस्य भभावेयं द्विजोत्तमाः ॥ ४५

साध्य इति षट्पिपत एवातः कृपेतस्यैति भावः । नीलकण्ठस्तु 'सौकीमिः
 कालवायुना दिने दिने वर्धमानो दमयन्तीशरीर्यन वक्ष्यतीति कपकेजोत्तमः'
 इत्याह । अस्य पुनः साधुत्वासाधुत्वयोः सहृदया एव प्रमाणम् ।

(४१) वक्तव्यमर्थमाह भर्तव्येति । हिकारोऽवधारणार्थः । भर्तव्येवे-
 त्पादिरर्थः पतिना पतिरित्याख्यायमानेन पुरुषेण भर्तृत्वार्थः । पतिशब्दा-
 दाख्याताजिज्ज्वात् कर्मणि 'अच इ' रित्यौषादिक इत्यल्यः । गौणश्चायं
 पतिशब्दः पतिः सभास एवेत्यस्या पितृशब्दा विषयो न भवति । गौण-
 मुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति श्रूयमात् । स्मर्यते हि 'शूद्रौ च मातापितरौ
 साप्त्वी भार्या शिशुः सुतः । अप्यकार्यगतं कृत्वा भर्तव्या मनुब्रवीत् ॥'
 इति । 'स्वा प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च । ख च धर्मं प्रदानेन
 जाया रक्षन् हि रक्षति ।' इति च । तत् उभयं भरणरक्षणलक्षण धर्मद्वयम् ।

(४२) ख्यात इति । प्राज्ञः कुलीनश्च भवान् सदा सानुक्रोशः सदयः ।
 'दमाऽनुकम्पा स्यादनुक्रोशः' इत्यमरः । ख्यातः प्रसिद्धः । तथापि
 मद्भाग्यसंक्षयात् मे दैवस्य क्षीणत्वात् निरनुक्रोशो निर्दयः सवृत्त इति मन्ये
 सभावयामि । नाय वे दोषः किन्तु मे भाग्यस्यैवेत्यर्थः ।

(४३) तदिति । हे नरव्याघ्र हे नरर्यभेत्यनुनयातिशये । तत् एष च
 न पौनरुक्त्यम् । आनृजस्य अनृजसत्वं दया । भावे प्यन् । नृन् शसति
 इतीति नृशसो घातुकः तद्विरुद्धोऽनृशसः सदयः । निरोधे नम् । 'नृशसो
 घातुकः क्रूरः' इत्यमरः । दमात्क्षणः परः श्रेष्ठो धर्मः । मे भवा ।

(४४) इत्यवक्तव्यमाख्याय पुनः वक्तव्यमुपदिशति । एवमिति प्रति श्रूयात्
 उत्तरं दद्यात् । तदीति शेषः । सर्वस्य सर्वैः प्रकारैः नेयम् ज्ञानस्वरूपमाह क इति ।

(४५) य इति । एव मदुपदिष्टप्रकारम् । तत्तत्सर्वतः आदाय मनसि
 शृत्वेत्यर्थः । मयं मह्यम् । शीरे पट्टी । आवेद्य वक्ष्यमिहिरर्थः । आह
 पूर्वादित्येवन्ताद्यन् ।

यथा च वो न जानीयाद्भुवतो मेम शासनात् ।
 पुनरागमनं चेह तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ ४६
 यदि वाऽसौ समृद्धः स्याद्यपि वाऽप्यधनो भवेत् ।
 यदिऽवाप्यसमर्थः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितम् ॥ ४७
 एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ।
 नलं मृगयितुं राजंस्तदा व्यसनिनं तथा ॥ ४८
 ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान्घोषांस्तथाऽश्रमान् ।
 अन्वेपन्तो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥ ४९
 तच्च वाक्यं तथा सर्वे तत्र तत्र विशांपते ।
 श्रावयाञ्चक्रिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ ५०
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 नलान्वेपण एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ।

सप्ततितमोऽध्यायः ।

शृद्धश्च उवाच ।

अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।

(४६) यथेति । वः सुध्मान् मम शासनात् आज्ञया ब्रुवतः न जानी-
 यात् तथा अतन्द्रितैर्निरालस्यैः पुनरागमनं कार्यम् । मयैवादिष्टा भवन्तो
 वदन्तीति चेजानीयात्तदा परिहर्तुकामः समागमं प्रदेशान्तरं गच्छेदिति यथै-
 तदसौ न जानाति तथा शीघ्रमेव प्रतिनिवृत्त्यतामिति भावः ।

(४७) यदीति । यादिवा यद्यपि । समृद्धः धनादिसमृद्धिमान् । अस्य
 प्रतिवचनप्रदातुः पुरुषस्य । चिकीर्षितं कर्तुमिष्टम् ।

(४८) एवमिति । उक्ता दमयन्त्येत्यर्थात् । मृगयितुमन्वेपयितुम् । तथा
 तेन प्रकारेण व्यसनिनं दुःखवन्तम् ।

(४९) त इति । पुराणि नगराणि राष्ट्राणि मण्डलानि । घोषान्
 आभीराणां पल्ली । पल्लीच च क्षुद्रो ग्रामः । 'घोष आभीरपल्ली स्यात् इत्यमरः ।
 आभीराश्च गोपाः । परिभ्रम्येति शेषः । अन्वेपन्तः अन्वेपयन्तः ते नलं न
 अधिजग्मुः न प्रापुः । अधिपूर्वको हि गमिः प्राप्नोति ।

(५०) तदिति । तत् दमयन्त्युक्तं वाक्यं भाषितमित्यर्थः । यथा दम-
 यन्त्या ईरितं कथितं तथा तेन प्रकारेण तत्र तत्र तेषु तेषु प्रदेशेषु श्रावया-
 ञ्चक्रिरे श्रावयामासुः शृणोतेर्ष्यन्ताह्लाद ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालबोधिन्यामूनसप्ततितमोऽध्यायः ।

(१) अपेति । दीर्घस्य कालस्य दीर्घेण कालेनेत्यर्थः । शेषे पृष्ठी ।

१ चरतो (क च.) २ भीम (क)

प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं नचनमनवीत् ॥ १

नैपधं मृगयाणेन दमयन्ति गैया नलम् ।

अयोध्यां नगरं गत्वा भ्रातृगामुरिरुपस्थितः ॥ २

श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ।

ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवाणिनि ॥ ३

तन्नुत्तुमा नात्रवीत्किंचिद्वतुपर्णो नराधिपः ।

न च पारिषदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयाऽसकृत् ॥ ४

अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिद्वनवीत् ।

ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५

पर्णादो नाम पर्णाद इति नाम्ना प्रसिद्धः । प्रत्येत्य प्रत्यागम्य । प्रत्याहपूर्वा-
दयतेः बत्वो ल्यप् । इदं वक्ष्यमाणम् ।

(२) नचनमाह द्वादशभिः । नैपधमिति । नैपध निपधदेशाधिपतिम् ।
' तस्येश्वर ' इत्यप् । नल मृगयाणेन अन्वेषयता । आगमशास्त्रास्यानित्य-
त्वान्न मुक् । भ्रातृगामुरिः भ्रातृगामुरस्यापत्य ऋतुपर्णः । एष किल तूर्ययश-
जोऽयुताश्वस्य नाम राज्ञः पुत्र इति विष्णुपुराणम् (अ. ४ अ. ४) । यथा
' अयुताश्वस्तरपुत्र ऋतुपर्णो नलसहायोऽश्वद्वयज्ञो यभूय । इति । श्रीमति
महाभागवते तु ' सिन्धुदीपस्तस्मादयुताश्वस्ततोऽभवत् ' ॥ १६ ॥ ' नल-
पर्णो नलसहो योऽश्वविषमयात्रलात् । ' इति (स्क. ९ अ. ९) । शैवे
पुनरसावयुताजितः पुत्र इत्युच्यते ' अयुताजितस्तुतस्त्वासीद्वतुपर्णो महापशान्
दिध्याश्वद्वयज्ञोऽसौ राजा नलसहोऽभवत् ॥ ६२ ॥ ' इति (धर्मसंहिताया
६१ तमेऽध्याये) भ्रातृगामुरित्य पुनरन्यतः सदृशम् । भागस्वरिति तु
कपुस्तकपाठः । नीलकण्ठचतुर्भुजौ तु ' भ्रातृगामुरिः ऋतुपर्ण ' इत्येष व्या-
ख्यायामाहतुः । चपुस्तकपाठस्तु व्याख्याविरोधी लेखकप्रमादमूलक एव ।
उपस्थितः उपगतो भवेति कर्तृपदशेषः ।

(३) श्रावित इति । स ऋतुपर्णः महाजने महति जनसमूहे । हे वर-
वाणिनि श्रेष्ठशरीरयर्णयति दमयन्ति । यथोक्तं त्वदुक्तमनातिक्रम्य त्वदीय
वाक्यं श्रावितः ।

(४) तदिति । मया असकृत् वारवार भाष्यमाण उच्यमानः । कश्चि-
त्कोऽपि पारिषदः पारिषादि साधुः सम्प्रोऽपि नात्रवीत् । पारिषद इति ' परि-
पदोऽप्येव ' इत्यत्र परिषद इति योगविभागणः ।

(५) अनुज्ञातमिति । अनुज्ञात यमनाय दत्तास्यनुज्ञ मा, नामतः नाम्ना
बाहुको नाम बाहुक इति प्रसिद्धः कश्चिद्वतुपर्णस्य पुरुषः । विजने एकान्ते ।

१ दिवानिशम् (क. च.) २ भागस्वरिः (क.) गार्ग्यं चाभिमुख
स्थितः (च.)

सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।
 शीघ्रयानेषु कुशलो मिष्टकर्ता च भोजने ॥ ६
 स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च पुनः पुनः ।
 कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७
 वैपम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
 आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ॥ ८
 रहिता भर्तृभिश्चैव न कुप्यन्ति कदाचन ।
 प्राणांश्चारित्रकवचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ॥ ९
 विपमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
 यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न कोकुमर्हति ॥ १०

(६) तस्याधिकार च स्वरूप चाह । सूत इति । सूतः सारथिः । विरूपः सौन्दर्यशून्यो विकृतरूपो वा । ह्रस्वबाहुकः ह्रस्वौ बाहु यस्य तथाभूतः शेषा-
 द्विभाषेति कप् । शीघ्रयानेषु सत्परगमनेषु । भोजने भोजनीयवस्तुधित्वर्थः ।
 जातायेक्यचनम् । मिष्टकर्ता मिष्टानां मधुरिमविशिष्टानां कर्ता । 'मिष्टो मधुररस
 इति कल्पद्रुमः । मिष्टस्य च तदेव येनात्र मनसेऽतिमात्रमेव स्वदमानमुपादे-
 यतमत्वमापद्यते । मृष्टकर्तेति पाठे मृष्टपद मिष्टसमानार्थकमेव ।

(७) स इति । स बाहुकः । विनिःश्वस्य इष्टजनवृत्तान्तश्रवणेन दुःखस्य
 नवीभूतत्वादिति भावः । अयमेव च रोदनेऽपि हेतुः । प्रणयिजनकुशलजिज्ञा-
 सया कुशलप्रश्नः । न ह्यकुशले स्वाभिनि दूताः कुशलिनो भवन्तीति ।

(८) वैपम्यमिति वैपम्य विपमा दद्या प्राप्ता अपि सत्यः साध्यः कुलस्त्रियः
 कुलीना नार्यः । आत्मना स्वयमेव आत्मानं गोपायन्ति । गुपूरक्षण इत्यतो लडा
 'गुपूधूपविच्छुपणिपनिभ्य' इत्याद्यः । ताभिः स्वर्गः, जितः स्वतेजसाऽभि-
 भूय स्वायत्तीकृतः । अवश्य लभन्त एवविधेन चरितेन स्वर्गं कुलनार्य इति
 भावः । लाभस्य निश्चितत्वाद्भूततया निर्देशः ।

(९) रहिता इति । भर्तृभिः पातिभिः स्त्रीणामनेकत्यमादाय भर्तुर्गुह्य-
 यचनम् । रहितास्त्यक्ताः । रह त्याग इत्यतो निष्ठा । वरस्त्रियः श्रेष्ठा नार्यः ।
 चारित्रकवचान् चारित्र सदाचरणमेव कवच परकृतप्रहारविपलीकरण उपका-
 रकतया कवचसदृशं येषां तथाभूतान् । धारयन्ति । भासामात्मगोपने परसहा-
 पापेक्षा चारित्रवतीनामिति भावः ।

(१०) इत्य सामान्यतोऽभिघायात्मनोऽपराधस्यापरिहार्यतानिवेदन-
 पूर्वकं दमयन्त्याः कोपापगममभिप्रार्थयते । विपमस्थेनेति । विपमस्थेन सकटे
 वर्तमानेन । मूढेन मोह प्राप्तेन । परिभ्रष्टमुत्तेन विगलितमुत्तेन । एतच्च
 सुरोचितायाः परित्यागस्यौचित्यमभिधोतयति । यत् यस्मात्तेन परित्यक्ता
 तदिति शेषः । तत्र त्यागविषये तस्मिन् भर्तरि वा कोकु कोप कर्तुं नार्हति ।

प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्द्वतवाससः ।
 आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ ११
 सत्कृताऽसत्कृता वाऽपि पति दृष्ट्वा तथागतम् ।
 भ्रष्टराज्यं श्रिया ह्रीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ १२
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ।
 श्रुत्वा प्रमाणं भवती राक्षश्चैव निवेदय ॥ १३
 एतद्वृत्त्वाऽश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशापते ।
 दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभापत ॥ १४
 अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कदाचन ।
 त्वत्सन्निधौ नियोक्ष्येऽहं सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ १५

(११) प्राणयात्राभिर्हित । प्राणयात्रा प्राणरक्षणोपायमाहार परिप्रेप्सोः परिप्राप्तुमिच्छोः । परिप्रपूर्वादाप्नोतेः सन्नन्तादुः । ' आपृशपृचा ' मीतीत् । शकुनैः पक्षिभिः सुवर्णमयैः द्रुतवाससो द्रुतवस्त्रस्य आधिभिः मानसीभिर्व्यथाभिः दह्यमानस्य भस्मीक्रियमाणस्य । एतेन तापातिशयो गम्यते । शेवे घटी । एवविधाय तस्मा इत्यर्थः । श्यामा सुन्दरी सा स्त्री ।

(१२) सत्कृतेति भ्रष्टराज्यं भ्रष्टं व्युत्तं नष्टमिति यावत् राज्यं राजत्वं यस्यास्तथाभूतम् । क्षुधितं ' यस्मिन्क्षुधोरि ' तीदृ । व्यसनाप्लुतं व्यसनैर्दुःखैः आप्लुतं सर्वतः प्रावितम् । तथागतं तस्या दशायाम् वर्तमानं दृष्ट्वा । सत्कृता सत्कार प्रापिता पत्येति शेषः । असत्कृताऽपि वा न क्रोद्धुमर्हतीति सवध्यते । यथागतमिति पाठस्तु न साधुः ।

(१३) तस्येति । पर्णादोक्तिरियम् । तस्य बाहुकस्य । श्रुत्वा एतद्वचनमिति शेषः । भवती प्रमाण इतः परं करणीयस्यावधारणे प्रयुज्येत्यर्थः । राक्षश्चैव निवेदय त्वमेव कथयेत्यर्थः । अश्रातनलो नाह राजानं ब्रह्म शक्नोमीति भावः ।

(१४) एतदिति । विशापते राजन् युधिष्ठिर । पर्णादस्य एतत् वचनमित्यर्थः । अश्रुपूर्णाक्षी अश्रुभिः पूर्णं अक्षिणी यस्यास्तथाभूता । बाहुकस्य मरुत्वेनावधारणात्तस्य च विपन्नतत्त्वज्ञानेन दुःखोदयादिति भावः । रहः एकान्ते अभ्येत्य उपगम्य मातरं प्रति अभापत उक्तवती ।

(१५) अयमिति । अयं इदानीं मयाभिधीयमानः अर्थो विषयः भीमे भीमायेत्यर्थः । शेवेदनीक्रियायामाधारत्वविवक्षणात्सत्तमी । न संवेद्यः न निवेदनीयः । अर्थमाह त्वत्सन्निधाविति । द्विजसत्तमं ब्राह्मणेषु श्रेष्ठतमम् । नियोक्ष्ये मदीये कर्मणि नियुक्तं वरिष्यामि ।

यथा न नृपतिर्भूमिः प्रतिपद्येत मे मतम् ।
 तथा त्वया प्रकर्तव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥ १६
 यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् ।
 तेनैव मद्गलेनाद्य सुदेवो यातु माचिरम् ॥ १७
 समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः ।
 विश्रान्तं तु ततः पश्चात्पर्णादिं द्विजसत्तमम् ॥ १८
 अर्चयामास वैदर्भी धनेनात्मीव भाविनी ।
 नले चेद्वागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ॥ १९
 त्वया हि मे बहुकृतं यदन्यो न करिष्यति ।
 यद्गर्वाऽहं समेप्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ २०
 स एवमुक्तोऽथाश्वास्य आशीर्वादैः सुमङ्गलैः ।
 गृहानुपययौ चापि कृतार्थः सुमहामनाः ॥ २१

(१६) यथेति मम प्रियमिच्छसि चेत्तदेति शेषः । मे मत ममामि-
 प्रायम् । न प्रतिपद्येत न जानीयात् । तथा त्वया प्रकर्तव्यम् ।

(१७) यथेति । यथा यस्मात् अहं सुदेवेन आशु शीघ्रं यथा तथा
 बान्धवान् समानीता प्रापिता । नयतेर्द्विकर्मत्वादस्मत्पदार्थस्य च बान्धवा-
 नाश्च कर्मत्वम् । तथेति शेषस्तस्मादित्यर्थः । तेन मदानयनरूपेण मद्गलेन
 शुभशकुनेन हेतुभूतेनेत्यर्थः । माचिरं सत्वरम् । नञ्समानार्थोऽयं माशब्दः ।
 सुमुप्येतिसमासः । यात्वित्यस्योत्तरेण संबन्धः ।

(१८) समानेतुमिति । इतः अस्माद्वग्राद्यात्वित्यनेन पूर्वेण संबन्धः ।
 अतः परमाधिकमर्थं स्पष्टार्थम् । विश्रान्तं गृहीतविभ्रमम् । अर्धमेतदुत्तरान्वायि ।

(१९) अर्चयामासेति । भाविनी वैदर्भी धनेन करणभूतेन अतीव
 अत्यन्तमेव अर्चयामास सभाषयामास । स बहुमानमातिमात्रमेव द्रव्यं प्राप्यच्छ-
 दित्यर्थः । अतः परं 'उवाच चैनं महता संपूज्य द्रविणेन वै ।' इत्यधिकं
 कपुस्तके । आवश्यकं चैतत् । साकारसत्त्वात् । दमयन्त्या वचनमाह नल
 इति । भूयः अस्माद्बहुतरं वसु द्रव्यम् । 'भाविनी मामिनी चापी' ति
 द्विरूपकोशः ।

(२०) किमर्थमितोऽप्याधिकस्य प्रदानं द्रव्यस्येत्याह । त्वयेति । मे मम बहु
 कृतं कार्यं संपादितमादि निश्चयेनायत् यस्मात् समेप्यामि सभाषयामि ।

(२१) स इति । उक्तो दमयन्त्येत्यर्थात् । सुमङ्गलैः अत्यन्तं शोभनैः ।
 आशीर्वादैः शुभाशंसनवाग्भिः आश्वास्य धैर्ययुक्ता सुखिता वा कृत्वा
 तामिति शेषः । सन्ध्यमाव आर्थः । गृहान् स्वीयं गृहम् । 'गृहाः पुंसि च
 भूम्येव' इत्यमरः । कृतार्थः कृतकृत्यः । महामना उदारहृदयः ।

१ इतः परं 'ऋतुपर्णस्य नगरे निवसन्तमरिन्दमम् ।' इत्यधिकं कपुस्तके
 २ मामिनी (क) १ इतः पूर्वं 'उवाच चैनं महता संपूज्य द्रविणेन वै ।' इत्यधिकं कपुस्तके ।

ततः सुदेवर्माभाप्य दमयन्ती युधिष्ठिर ।
 अन्नवीत्सन्निधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २२
 गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासीनं नृपम् ।
 ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि संपतन्निव कामगः ॥ २३
 आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयंवरम् ।
 तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २४
 यथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ।
 यदि संभावनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ॥ २५
 सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ।
 न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवेति वा न वा ॥ २६

(२२) तत इति । आभाप्य आहूयेत्यर्थः । आनाय्येति पाठस्तु साधुतरम् ।

(२३) वचनमाह । गत्वेति । हे सुदेव कामगः कामोभिलाप इव गच्छति तथाभूतः । अत्यन्त शीघ्रगामी सन्नित्यर्थः । 'अग्न्येभ्योऽपि दृश्यत' इति वार्तिकादृष्टः । कामशब्दोऽत्र तद्धर्मि मनो लक्षयति । सपतन् सावेगमुपतिष्ठन् । सपातो हि वेगेनोपस्थानमिति । स्वयंवरस्य सन्निहिततमत्वप्रत्यायनार्थमुपस्थानस्य सावेगत्वम् । अत्र 'पतिमन्य चिकीर्षन्ती'ति पाठान्तरमयुक्ततरम् ।

(२४) वक्तव्यमर्थमाह निमिः । आस्थास्यतीति । भैमी भीमस्य राक्षः पुत्री । पुनर्द्वितीयवारम् । स्वयंवर आस्थास्यति करिष्यति । सर्वशः सर्वे ।

(२५) यथेति । यथा कालः स्वयंवरकालः गणितः सख्यातः दिवस-गणनया विचारित इत्यर्थः । तथेति शेषः । स स्वयंवरः श्वोभूते आगामिनि दिने लक्षात्मनि सति । आगामिनि दिन आरब्धे तत्तीत्यर्थः । हे अरिन्दम शत्रुप्रशमन ऋतुपर्ण । ते त्वया संभावनीय गमनेन संभावयितुं योग्य तत्स्वयंवरस्थानमिति शेषः । तदेति च । शीघ्र गच्छ । नीलकण्ठः पुनरन संभाविनीति पाठमाद्रियमाणः 'संभाविनी संभाविता इयं गति' सिति व्याख्ययौ । इयमिति पुनः पद कथं वा गतिमसन्निहिताचामाचष्टामिति न जानीमः । तथैव पाठादङ्गीकारे चेयमिति दमयन्तीमेव प्रकृतामुत्थापयितुं प्रमयेत् । मदीति च संभावनायाम् । तथा व्यायमर्थः । इयं दमयन्ती यदि कदाचित् ते तव संभाविनी भविषी । त्वत्सामिका भविष्यति । त्वामपि वा वरयिष्यतीत्यस्ति सभय इति भावः ।

(२६) त्वरातिशयस्यावश्यकत्वाद् सूर्योदय इति । सूर्योदये सति । कृतो द्वितीयभटुर्वर्णमित्यत्राह नेति । हि यस्मात् जीवति वा नरेति न ज्ञायते । तस्मादित्यर्थः ।

एवं तथा यथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
 ऋतुपर्णं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २७
 इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 दमयन्तीपुनःस्वयंवरकथने सप्ततितमोऽध्यायः ।

एकसप्ततितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
 सान्त्वयन् ऋक्षण्या वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ १
 विदभान्यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
 एकाहना ह्यतत्त्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक ॥ २
 एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
 व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामना ॥ ३
 दमयन्ती भवेदेवं किं नु दुःखेन मोहिता ।

(२७) एवमिति । यथोक्तः तथेत्यर्थात्सम्बध्यते । वै पादपूरणेऽवधारणे
 वा । महाराज युधिष्ठिर ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालबोधिण्या सप्ततितमोऽध्यायः ।

(१) श्रुत्वेति । सुदेवस्य वच 'आस्थास्यति पुनर्मैत्री' स्यादि
 'जीविति वा नवे' त्यन्त पूर्वाध्यायान्ते विनिर्दिष्टम् । ऋक्षण्या मनोहरया
 सान्त्वयन् प्रसादयन् । 'एकेनैवाहना सख्यातिगामीनि योजनानि प्रापये'
 त्यादिरूपस्य अशक्यसंघटनस्यादेशस्य करिष्यमाणत्वाद्बाहुके कोपोत्पत्तिं
 सभावयतः प्रसादनम् । बाहुकं प्रति अभाषत उक्तवान् । अतःपरं प्रक्षिप्तं
 सार्धं पद्यं नावश्यकमिति न व्याख्यायते ।

(२) विदभानिति । विदभान्स्तत्र च दमयन्त्याः स्वयंवर एकाहना
 एकेन दिवसेन । समासान्ताधिधेरनित्यत्वान्न टच् । ह्यतत्त्वज्ञ इयशब्दोऽत्र
 ताद्विद्या लक्षयति । ह्यस्य ह्यविद्यायास्तत्त्व रहस्य जानाति तथाभूत ।
 एतावतो हि दवीयसो मार्गस्य लङ्घने प्रभवन्तो हया विना ह्यतत्त्वज्ञ न
 शक्या उच्चेतुमित्यत उक्तं ह्यतत्त्वज्ञेति । यदि मन्यसे अनुमन्यसे ।

(३) एवमिति । इकारः पादपूरणे । मनः व्यदीर्यत विदीर्षता प्रापत् ।
 प्रेयस्याः श्रेयसमायाश्च सहधर्मिण्याः पुनः स्वयंवरे प्रवृत्तेराकर्षणादिति
 भावः । प्रदध्यौ अत्यन्तं चिन्तयामास । ध्ये चिन्तायामित्यतो लिट् ।

(४) दमयन्तीति । दुःखेन मोहिता सजातमोहा दमयन्ती एतत्

१ अतः परं 'सारथीन्त समानीव बार्हयप्रमृशान्पुः । कथयामास
 यदृष्टं ब्राह्मणेन सप्त तथा ॥ बाहुकं च समाह्वय दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।'
 इत्यधिकं कपुस्तके । २ च (च.)

अस्मदर्थे भवेद्वाऽयमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ ४

नृशंसं यत वैदर्भी भर्तुकामा तपस्विनी ।

मया क्षुद्रेण निकृता कृपणा पापबुद्धिना ॥ ५

स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दाहणः ।

पुनः स्वयंवररूपं कर्म कुर्यात् इत्येतत् भवेत् स्यादिति प्रश्ने काकुः । वा अथवा अयं स्वयंवररूपः महान् उपायः अस्मदर्थे अस्मत्प्राप्त्यर्थः चिन्तितः भवेत् । अत्रापि प्रश्ने काकुः । प्रश्नश्चायमात्मानं प्रत्येवात्मगतः । विधीयते ह्येवं कस्याप्यर्थस्य विचार इति ।

(५) आदिमे पक्षे समर्थं प्रदर्शयति नृशंसमित्यादिना । भर्तुकामा भर्तरि पत्न्यौ मध्येव कामोऽभिलाषो यस्यास्तथाभूता । कर्तुकामेति पाठस्तु नोचितः । तपस्विनी अनुकम्पार्हा कृपणा दीना च वैदर्भी पापबुद्धिना दुष्टमतिना क्षुद्रेण पामरेण मया निकृता प्रतारिता इत्येतन्नृशंसं अतिक्रूरं कर्म यतेति स्वेदे । निपूर्वः करोतिः प्रतारणे । ' निकृतं विप्रलम्भे स्यादि ' ति मेदिनी । निकृतमिति हि नपुंसके भावे कः ।

(६) ततः किमित्याह । स्त्रीस्वभाव इति । चलः अस्थिरः । तेन यादृशं पूर्वतादृशमेवेदानीमपि स्वाद्येमेति नैतत्सम्भवतीति भावः । कारणान्तरमाह ममेति । च किंच मम दोषः अपराधः दाहणो भयङ्करः । विस्तब्धमुक्तायाः प्रणयैकरसायाः प्राणैभ्योऽपि गरीयासं पतिभ्राकलयन्त्याश्च सदृधर्मिण्या एकाकिन्या एव घने परिस्थाय इत्येतद्रूपो क्षेप इति । अतः विवासात् विवासनात् मया दूरीकरणादित्यर्थः । गतसौहृदा गतमपेत सौहृदं मद्विषयकं यस्यास्तथाभूता सा एष कुर्यात् इति स्यात् । सौहृदमिति सुहृच्छब्दायुवादित्वादण् । आदिवृद्धिश्च । ' हृद्भगतिन्वन्तेभ्यः पूर्वपदस्य च ' एवमयपदादिवृद्धिस्तु न भवति । ' सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो ' रिति निपातनात्सिद्धस्य हि निरर्थक एकदेशः सुहृच्छब्दस्य । सार्थकग्रहणे च न निरर्थकग्रहणम् । अस्ति च सुहृदयश्चन्द्रादणि हृदयस्य हृद्भावे च सार्थको हृच्छब्द इति । तथा हि शरणदेवघृतो रक्षितः ' क्वचित् अर्थवत्परिभाषया, सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति निपातितस्य सुहृच्छब्दस्य योऽवयवो हृच्छब्दस्तदन्तस्योत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवतीति व्याचक्षते । समुदायस्तन मित्रवचनोऽवयवस्तु निरर्थक इति । शरणदेवस्तु ' सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य ' इति ' हृद्भगे ' त्यादिवृद्धेरप्रवृत्तौ पूर्वपदमात्रवृद्धिरित्याह । चान्द्रास्तु ' हृद्भगे ' त्वत्र प्रतिपदोक्तस्यैव हृदयापरपदार्थस्य हृच्छब्दस्य ग्रहणमित्याश्रयेते । तेन तन्मते मेभ्यार्थं नोभयपदवृद्धिः । शिखरं पुनरेतद्वृत्तिग्रन्थस्येति शरणदेवः । वामनस्तु कान्यालङ्कारसूत्रेण ' सौहृददौहृदशब्दावणि हृद्भावात् ' इति सूत्रयन् ' सुहृदयदुर्हृदयशब्दयोर्युवादिपाठादणि कृते हृदयस्य हृद्भावः । आदिवृद्धौ सौहृददौहृदशब्दौ भवतः । सुहृद्दुर्हृच्छब्दाम्नां युवादिपाठादेयाणि कृते हृद्भग-

स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवासाद्वतसौहृदा ॥ ६
 मम शोकेन संविम्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा । -
 नैवं सा कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ॥ ७
 यदत्र सत्यं वाऽसत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ।
 ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थं च करोम्यहम् ॥ ८
 इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः ।
 कृताञ्जलिरुवाचेदमृतुपर्ण नैराधिपम् ॥ ९
 प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप ।
 एकाहा पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरं नृप ॥ १०
 ततः परीक्षामश्वानां चक्रे राजन्स बाहुकः ।

सिन्धुधन्तेभ्य इति हृदयस्य तद्वितेऽपि कृते सत्युभयपदवृद्धौ सत्यां सौहार्द-
 मिति भवति 'इति व्याचष्टे ।

(७) पश्चान्तरं समर्थयति । ममेति । मम मद्विषये । शेषे षष्ठी । नैरा-
 श्यात् आशाराहित्यात् । शोकेन दुःखानुभवेन संविम्ना अत्यन्त विषण्णः । एतेन
 दमयन्त्याः आत्मानि गतस्य प्रेम्णो निश्चलत्वमभिद्योत्यते । न हि कृतकं
 प्रेम दुःखमनुभावयति नापि चाकृत्रिमं चल भवतीति । शोकसंश्लेषत्वात्साः
 पर्णादवचनतो विज्ञातं नलेन । सा कर्हिचित् कदापि एव न कुर्यात् । च
 किञ्च सापत्या अपत्यसहकृता सती विशेषतो न कुर्यात् । अपत्यमात्रार्थकः
 'वादिवाहस्येति भावः

(८) यादिति । अत्र विषये यत् सत्यमसत्य वा निश्चय निश्चयवत्
 निश्चितमित्यर्थः । अर्थादित्यादञ् । तादिति शेषः । गत्वा वेत्स्यामि ज्ञास्या-
 मि । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादिद्विभावः । ऋतुपर्णस्य काम मनोरथ अभीष्टं
 विदर्भगमनरूपं कार्यमित्यर्थः । आत्मार्थं च स्वस्य कृतेऽपि ।

(९) इतीति । दीनमानसः दीनमुत्साहशून्यमित्यर्थः मानस यस्य तथा-
 भूतः । कृताञ्जलिः यदाञ्जलिः । एष सत्वाचारो भृत्याना यत्प्रभूणां पुरो
 यक्तव्येऽञ्जलिमाचमन्तीति ।

(१०) यचनमाह प्रतिजानामीति । ते वाक्यं वचनं प्रतिजानामि
 अङ्गीकरोमि । आर्षं आत्मनेपदामाचः । हे पुरुषव्याघ्र नरश्रेष्ठ नृप राजन्
 ऋतुपर्ण एकाहा एकेन अह्ना विदर्भनगरं गमिष्यामि । इतः परं पद्यद्वय-
 मधिकं कपुस्तके नावश्यकमिति न व्याख्यायते ।

(११) तत इति । राजन्पुषिष्ठिर अश्वानां परीक्षां गमनक्षमत्वज्ञानार्थं
 मिति भावः । माङ्गासुरिः ऋतुपर्णः ।

१ जनाधिपम् (क. म. ग.) नरेश्वरम् (च.) २ ततः परं ' तत्रादित्योदये
 काले यो विदर्भगमिष्यामि ॥ एवमुक्तोऽजबोद्धावा बाहुकं प्रहमन्निव । किं ते काम
 करोम्यप तुष्टोऽस्मि तव बाहुकः । बाहुक उवाच-यावधानमिदं सञ्जमृतुपर्ण करो-
 म्यहम् ॥' इत्यधिकं कपुस्तके ।

अश्वशालामुपागम्य भाङ्गासुरिनृपाज्ञया ॥ ११

स त्वर्यमाणः बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः ।

अश्वजिज्ञासमानो वै विचार्य च पुनः पुनः ॥ १२

अध्यगच्छत्कृशान्धान्समर्थानध्वनि क्षमान् ।

तेजोबलसमायुक्तान्कुलशीलसमन्वितान् ॥ १३

वर्जिताँस्त्रैर्हीनैः पृथुप्रोथान्महाहनून् ।

शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातरहसः ॥ १४

तान्दृष्ट्वा दुर्धलात्राजा प्राह कोपसमन्वितः ।

(१२) स इत्यादिभिस्त्रिभिर्विशेषकम् । स इति । बहुशः अनेकवारं त्वर्यमाणः त्वराया प्रार्थ्यमानो बाहुकः अध्वान् जिज्ञासमानः गतिधमत्तया शत्रुमिच्छन् । जानातेः सन्नन्तात् ' शत्रुस्मृदृशा सन ' इत्यात्मनेपदम् । पुनः पुनः विचार्य औचित्यविचारं कृत्वा ।

(१३) अध्यगच्छदिति । कृशान् समर्थान् प्रकृत्यैव बलवतः । अध्वान् अध्वनि अध्यलङ्घन इत्यर्थः । क्षमान् समर्थान् अध्यगच्छत् लब्धवान् । शतयानिति वार्थः । अश्वान्वादिना साधेन । तेजोबलसमायुक्तान् तेजसः विक्रमस्य बलेन समायुक्तान् । चतुर्भुजस्तु तेजः सत्त्वबलं सामर्थ्यमित्याह शूलि चानौदत्यामिति व्याचष्टे ।

(१४) वर्जितानिति । हीनैः निवृष्टैर्लक्ष्यैर्वर्जितान् रहितान् । तानि च जात्यावर्तादिविशेषेण बहुविधानि नकुलादिप्रणीतेष्वश्वशास्त्रेषु द्रष्टव्यानि । विस्तरमयात्राप्रोदादिवन्ते । पृथुप्रोथान् पृथु पृथुल प्रोथ नासिका येषां तथाभूताः । ' प्रोथमश्वस्य नासिका ' इति हेमः । महाहनून् महती महा न्या हनुयैषा तान् । हनुश्च कपोलाघोवर्ती प्रदेशविशेषः । ' दन्तपक्व च तद्व्यान्तो मृकणी अस्मिन् तपः । अस्मिन् तपस्तु चितुक स्याद्बलः कृष्णः परः ॥ गह्वातरः कपोलश्च परो गण्डः कपोलतः । ततो हनुः ' इति हेमः । परशब्दोऽनाधःसमानार्थः । दशभिः आवर्तैः श्रेण्या भ्रमियत्संस्थानार्थश्रेणैः उपलक्षितान् । उपलक्षणे तृतीया । ' श्रेण्या भ्रमिवदाश्चत्तरावर्त इति कथ्यते इति मुक्तिरुत्तरतो भोजः । ' यथोमस्तकपोर्द्वौ द्वौ रज्ज्वोरन्त्रयोः । भाले प्रयागे (पृष्ठे) त्रैकैको ध्रुवावर्ता इमे दश ॥ ' इति व्याख्याया चतुर्भुजः । तत एव च शुद्धान् निर्दोषान् ' सिन्धुजान् सिन्धुपु स्वनामख्यातेषु जनपदेषु जायन्ते तथाभूतान् । ' समर्थ्य जनेष्ट ' इति टः पातग्रहसः यातरयेन रहो वेगा मेगा तथाभूतान् अनं परश्रुतिमर्थे गतार्थत्वात् व्याख्यायते ।

(१५) दृष्ट्वेति । तान्शान् दृष्ट्वा किञ्चित्कोपसमन्वितः । अध्वानां वासरायलोकेनाश्वमन्त्रमायनादिति भारः । ते त्वया इदं किं कर्तुं प्रार्थितं

१ मंगानुरि (क) २ अन. पर ' दृष्टवाना-दृशानः ३ वेवनाप्रतिमान्यवि ॥ ४ ५ विवेकं कर्तुं नृपते ।

किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या न ते वयम् ॥ १५

कथमल्पबलप्राणा वदयन्तिमे ह्या मम ।

महानध्वा स चैकाहा गन्तव्यः कथमीदृशैः ॥ १६

बाहुक उवाच ।

एको ललाटे द्वे मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोपपार्श्वयोः ।

द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणे चैक एव तु ॥ १७

एते ह्या गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः ।

यानन्यान्मन्यसे राजन्ब्रूहि तान्योजयामि ते ॥ १८

ऋतुपर्ण उवाच ।

त्वमेव ह्यतत्त्वज्ञः कुशलो ह्यसि बाहुक ।

यन्मन्यसे समर्थास्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १९

इष्टम् । यय न प्रलब्धव्या न वञ्चनीयाः । प्रलम्भो हि विप्रलम्भः । ते
इति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्रापि सवध्यते । त्वयेत्यर्थः ।

(१६) विप्रलम्भसंभावनामात्मनस्तुरङ्गमानामक्षमत्वप्रदर्शनेन समर्थयति
कथामिति । अल्पबलप्राणा अल्प बल भारसाहिष्णुता प्राणा वेगश्च
येषा तथाभूताः । 'बल भारसाहिष्णुता प्राणाश्च वेगवत्ते'ति नीलकण्ठः ।
इमे ह्या मम शोपे पट्टौ । मामित्यर्थः । कथं वक्ष्यन्ति अभीष्ट स्थानं प्रापयिष्यन्ति ।
नैतच्छक्यमित्यर्थः । वह प्रापण इत्यतो लट् । ममेत्यत्र रथमिति पाठः
पुनः सारल्याविशेषात्साधुः । च किंच ईदृशैर्महान् द्राघीयान् अध्वा मार्गो
यस्य ॥ विदर्भदेशं प्रति । महत् आत्माभाव आर्षं । कथं गन्तव्यम् । रथ-
वहनस्य कथञ्चित्सम्भवेऽपि एतावतो दक्षीयसो मार्गस्याक्रमणमत्यन्तं दुर्घट-
मिति भावः । नीलकण्ठः पुनरत्र 'अध्वान् निःशब्द महदतिदूरे । दमयभ्याः
पुनर्भूत्वात्तद्वरणे महती लज्जा तथा च अश्रुते महत्तरा लज्जेति प्रच्छन्नतयैव
सत्र गतमपि वेगवशादगतमिव यथा भवति तथा गन्तव्यमिति भावः ।
इति व्याचष्टे । नैतद्युक्तं पूर्वापरविरोधादिति द्रष्टव्यम् ।

(१७) एक इति । अश्वानां प्रयाणक्षमत्वज्ञापनाय तदज्ञापकावर्तसंख्या-
विनिर्देशोऽयम् । उपपार्श्वे पार्श्वसमीपभागः । पथमेतत्कश्चिन्न दृश्यत इति
नीलकण्ठः । चतुर्भुजमिश्रोऽपि नैतदाद्रियते । विरुद्धं चैतत् 'शुद्धान् दशमिरा-
वर्तैः' इति पूर्वोक्तेनार्थेन । अत्र हि द्वादशावर्ताः सपत्यन्त इति । अतश्च क्वचन
प्राचीनव्याख्याया विद्यमानमेतल्लेखकप्रमादादिना मूलप्रविश्य तदात्मतामाप-
न्नमिति प्रतिभाति । असंबद्धमिव चैतदत्रैकान्ततः सदृश्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

(१८) एत इति । ते तव अश्वान्त्वया निर्दिष्टानश्वानित्यर्थः । योजयामि
रथ इति शेषः ।

(१९) त्वमिति । ह्यतत्त्वज्ञः अश्वशास्त्रमर्मज्ञः कुशलः स्वकर्मणि
चतुरः । क्षिप्रं शीघ्रम् ।

ततः सदध्वांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् ।
 योजयामास कुललो जवयुक्तानरथे नलः ॥ २०
 ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्वरान्वितः ।
 अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते ह्योत्तमाः ॥ २१
 ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशांपते ।
 सान्त्वयामास तानध्वांस्तेजोलसमन्वितान् ॥ २२
 रश्मिभिश्च समुत्थान्य नलो यातुमियेष सः ।
 सूतमारोह्य वार्ष्णेयं जवमास्थाय वै परम् ॥ २३
 ते चोद्यमाना विधिवद्बाहुकेन ह्योत्तमाः ।
 समुत्पेतुरिवाफासं रथिन मोहयन्निव ॥ २४
 तथा तु दृष्ट्वा तानध्वान्वहतो वातरहंसः ।
 अयोध्याधिपतिः श्रीमान्विस्मयं परमं ययौ ॥ २५

(२०) तत इति । तत ऋतुपर्णवचनानन्तर चतुरः चतुःसख्याकान् जवयुक्तान् वेगेन युक्तान् । वेगगामिन इत्यर्थः । सदध्वान् शोभनानध्वान् ।

(२१) तत इति । ततो ह्ययोजनानन्तर युक्तं सजीकृतमित्यर्थः । त्वरान्वितः त्वरया युक्तः सन् समारोहत् आरूढवान् । जानुभिः करणभूतैः भूमौ पर्यपतन् । जानूनि भूमौ विन्यस्य निपातिता आसन्नित्यर्थः । पतने यद्भूमौ विन्यस्यते तस्य करणत्वेन निर्देशा इति शैलीयं भाषायाः ।

(२२) तत इति विशांपते युधिष्ठिर । तेजोलसमन्वितान् तेजसा सत्त्वेन बलेन बाह्वनसामर्थ्येन च युक्तान् । सान्त्वयामास सन्तुल्यार सस्त्राघातान् वा कर-
 तलेन पृष्ठमास्त्रास्त्र विगतधोमाश्वकारेत्यर्थः । एतदेव हि सान्त्वनमध्वानामिति ।

(२३) रश्मिभिरिति । रश्माभिः प्रगृह्यपर्ययै रथानां नियमनरज्जुभिः ।

उद्यम्य गमन उद्यतान् कृत्वा । तानध्वानित्यर्थात्सवध्यते । वार्ष्णेयमेतन्ना-
 मानं सूत सारथिम् । ॥ हि नलस्य सारथिरासीदीत । आरोह्य रथ इति
 शेषाः । पर आत्यन्तिकं जव वेगमास्थाय समाधित्य ।

(२४) त इति । बाहुकेन विधिवद्यथाशास्त्र चोद्यमानाः प्रेर्यमाणाः ते
 ह्योत्तमा अश्वश्रेष्ठाः रथिन रथस्याग्निरमृतपुष्पम् । मोहयन्निव मोहयन्त इव ।
 एकवचनमार्थम् । आकाशं समुत्पेतुः आकाशं उत्पत्तिता बभूवुः । मोहयन्ति चेति
 पाठस्तु न समीचीनो लङ्लिट्योः समानविषयकतया प्रयोगस्ययुज्यमानत्वात् ।
 यथा तु तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राधान्यात् ' यातुसबन्धे प्रत्यया ' इति भूतेऽपि
 लटि स्थात् । तिङन्तत्वे तु लिङेवावश्यकत्वापत्तेः ।

(२५) तथेति । वातरहस्यो वातस्येव रहो वेगो येषां तथाभूतान् तथा
 तेन प्रकारेण बहतो गच्छतः । यदिप्रयोगो वेगातिशयमभिज्ञोतयति ।
 अयोध्याधिपतिः ऋतुपर्णः । परमात्यन्तिकं विस्मयमाश्रये ययौ प्राप । अदृष्ट-
 पूर्वयवेगावलोकनादिति भावः

१ मोहयन्ति च (क)

रथघोषं तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणं च तत् ।
 वाष्णोयश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञताम् ॥ २६
 किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ।
 तथा तल्लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २७
 शालिहोत्रोऽथ किं नु स्याद्वयानां कुलतत्त्ववित् ।
 मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ २८
 उताहोस्विद्वेद्राजा नलः परपुरञ्जयः ।
 सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २९

(२६) रथघोषमिति । त तदानीमनुभूयमानम् । रथघोष गच्छतो रथस्य ध्वनिः श्रुत्वा । तद्यानुभूयमान हयसंग्रहण हयाना नियमनम् । दृष्टेति शेषः । वाष्णोयः कर्ता बाहुकस्य हयज्ञतामश्वशास्त्रज्ञता चिन्तयामास । तामधिकृत्य मनसि विचार प्रवर्तयामासेत्यर्थः । हयशब्दोऽत्र तच्छास्त्रे लाक्षणिकः

(२७) विचारमाह किं न्विति । नुर्वितर्कं । अय बाहुकः देवराजस्य देवाना राज इन्द्रस्य सारथिः मातलिरेतन्नामा स्यात् किन्तु । फुत एव सभाव्यत इत्यग्राह तथेति । तथा तादृशप्रकार महत् तल्लक्षण तस्य मातले-
 लक्षणं विद्वन् हयचोदनकौशलविशेषरूप बाहुके दृश्यते ।

(२८) शालिहोत्र इति । अथ अथवा हयाना कुलतत्त्ववित् कुलानां तत्त्वस्य रहस्यस्य परमार्थस्य वा वेत्ता शालिहोत्रो नाम मुनिः । एष च शक्रसन्निध्यवर्ता दैवतविग्रहः । परमशोभन अत्यन्त शोभन मानुष मनुष्य-
 सम्बन्धि वपुः शरीर प्राप्तः विन्तु । न होतदश्वकौशल मानुषेषु सभवती-
 त्यत एव प्रतीयत इति भावः । शालिहोत्रश्चाश्वशास्त्रस्यादिप्रणेता देवेन्द्र-
 सन्निधिचारी मुनिविशेषः । यः किल शक्रादेशादिपीकास्त्रेण तुरङ्गमाना पक्षा-
 श्चिच्छेद । तैश्चाभिप्रायितस्तेषा कृतेऽश्वशास्त्र द्वादशसहस्रपद्यात्मक प्राणि-
 नाथेति नकुलप्रणीतेऽश्वचिकित्सिते प्रथमे प्रश्नाध्याये स्पष्टम् । इत्थं च
 स्तूयते शालिहोत्रो नकुलेन ' येन ज्ञातवता हिमालयतदृच्छायामु विक्रीडित
 यः स्नातो हिमपुष्पवातशिशिरे गङ्गाजले पावने । रेमे यस्तु तुरङ्गयूथजनितै-
 र्नानाविधैर्बद्धैतैः ' यायादः ' च तुरङ्गयोपतनयः ' श्रीशालिहोत्रो मुनिः ' इति ।

(२९) उतेति । उताहोस्विदित्यव्ययसमुदायोऽथवेत्यर्थः । उतेति
 वितर्कं । अनेकार्थत्वाभिपातानाम् । आहोस्विदित्ययवेत्यर्थे वा । परपुरञ्जयः
 परेषा शत्रूणा पुराणा नगराणा जेता आभिभूय ग्रहीता । सोऽय नलो नृपति-
 रायातः भवेत् इत्येव समचिन्तयत् मनसि विचारयामास । पुरञ्जय इति
 ' सशया भूत्रि ' त्यादिना जयतेः राज्ञि निष्पन्नस्य गौण्या लक्षणयाऽन्यत्र
 प्रयोगः । अथवा पूर्वार्धे वितर्क उत्तरार्धे तु बाहुकस्य नलत्ववादिः । सोऽय
 नृपतिर्नलः आयातः बाहुकरूपेण प्राप्तः इति समचिन्तयत् व्यचारयत् ।

अथ चेह नलो विद्यां वेत्ति तामेव बाहुकः ।
 तुल्यं हि लक्ष्ये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ ३०
 अपि चेदं वयस्तुल्यं बाहुकस्य नलस्य च ।
 नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यश्च भविष्यति ॥ ३१
 प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
 द्वैवेन विधिना युक्तः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ॥ ३२
 भवेन्न मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति
 प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति मतिर्मम ॥ ३३
 वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।

(३०) बाहुकस्य नलत्वशङ्कासमर्थनायोभयोः सादृश्यमुपवर्णयति ।
 अथेति । अथ च किंच । नलो यामिति तच्छब्दबलाद्ब्रूयते या विद्या वेत्ति
 तामेव बाहुकोऽपि वेत्ति । हिकारो अवधारणे तुल्यं हि तुल्यमेव लक्ष्ये पश्यामि ।

(३१) हेत्यन्तरमुपन्यस्यति । अपि चेति । इदं मया विज्ञायमानं वयः ।
 तुल्यं समानप्रमाणकम् । तस्मात् तद्विद्यः तस्य नलस्य विद्येयं विद्या अश्च-
 विद्या यस्य सोऽयं बाहुको महावीर्यो नलो न भविष्यति । प्रभे काकुः ।
 स्यात्कदाचिन्नल एवेति भावः ।

(३२) कथमीदृक्स्वरूपं नलस्येत्याह प्रच्छन्ना इति । हि यतः दैवेन देव-
 स्यविधिना दिव्येनालौकिकेनेति यावत् । विधिना रूपान्तरपरिग्रहलक्षणेन कर्मणा
 शास्त्रोक्तैः योगशास्त्रे विहितैः निरूपणैरुपदेशैश्च युक्ताः महात्मानः प्रच्छन्नाः
 सन्त इमा पृथिवीं चरन्ति । एवमेव च कारणवशाद्विचरन्त्यात्कदाचिदयं
 नल एवेति भावः ।

(३३) ननु भोः कुत्र वा विग्रहवन्ति न मकरकेतुर्महाराजो नलः कुत्र
 चायं विरूपतमो बाहुक इति चेन्नैतन्नस्तर्कं प्रतिहन्तरित्याह । भवेदिति । गात्रेति
 विकृतं रूपं विरूपं तदेव वैरूप्यम् । चतुर्वर्णादिभ्य उपसर्ज्यानामिति स्थायै-
 ध्वम् । तस्य भावो वैरूप्यता । गात्रवैरूप्यता प्रति शरीरस्य विरूपतापेयदे-
 मे मतिभेदः विचारान्तरं न भवेत् । केनापि हेतुना विरूपतामापन्नं नलगात्र-
 मित्येव मया मन्वेत । नैत्र पुनस्तावदेव नायं नल इति विनिश्चीयेतेति भावः
 तुकारः शङ्कानिरासार्थः । नलगात्रप्रमाणापेक्षया बाहुकगात्रप्रमाणस्य ह्यन-
 त्तया नायं नल इति शङ्का न वर्तयेति भावः । प्रमाणात् शरीरस्य मानात्
 पूर्वं विद्यमानात् परिहीनो न्यूनतामापन्नः भवेत् स्यात्तेनापि कारणेन । नैता-
 मता नायं नल इति युज्यते यन्नुमिति भावः ।

(३४) उपसर्हरति वय इति । वयःप्रमाणवयसः प्रमाणतत्तुल्यं नल-
 तुल्यम् । अमीति शेषः । तु केयल रूपेण सौन्दर्येण विपर्ययो वैपरीत्यं नत्वा-

१ अथ चेह नलो विद्यां तामेव बाहुकः । (४) वयसः नलतुल्योऽयं
 विद्यां वेत्ति स बाहुकः । तुल्यं च लक्षणे ज्ञानं (५)

नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३४
 एवं विचार्य बहुशो वार्ष्णेयः पर्यचिन्तयत् ।
 हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३५
 ऋतुपर्णश्च राजेन्द्रो बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
 चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवार्ष्णेयसारथिः ॥ ३६
 ऐकाग्र्यं च तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् ।
 परं यत्नं च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३७
 इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 ऋतुपर्णविदर्भगमन एकसप्ततितमोऽध्यायः ।

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ।

बृहदंश्च उवाच—

स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च ।

अचिरेणातिचक्राम खेचरः से शरस्वि ॥ १

दित्यर्थात् । तत् । किमित्याह । सर्वगुणैः सकलैर्नलेऽनुभूतैर्गुणैरित्यर्थः । उपेतं
 युक्तं बाहुक अन्ततो निश्चयेन नल मन्ये समावयामि । 'अन्तः स्वरूपे
 निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः ।' इति हेम । सार्वविभक्तिकस्तृतीयार्थे तसिः ।

(३५) एयमिति । हे महाराज युधिष्ठिर । पुण्यश्लोकस्य नलस्य सारथि-
 वार्ष्णेयः एव बहुशः बहु विपुलमित्यर्थः । विचार्य तत्त्वपरीक्षार्थं प्रमाणा-
 भ्युद्भाव्येत्यर्थः । 'सदिग्धे वस्तुनि प्रमाणेन तत्त्वपरीक्षा विचार' इति
 गोपीचन्द्रः । हृदयेन मनसा कारणभूतेन पर्यचिन्तयत् आत्मनाऽवधारितमर्थं
 ध्यायन्नासीत् । बहुश इति पर्यचिन्तयदित्यतः । प्राग्या योज्यम् ।

(३६) ऋतुपर्ण इति । सहवार्ष्णेयसारथिः वार्ष्णेयसारथिना सह यत्न-
 मानो राजा प्रजाना रञ्जयिता राजेन्द्रो नृपश्रेष्ठः । चिन्तयन् मनसा विचार-
 यन् । मुमुदे आनन्द प्राप ।

(३७) ऐकाग्र्यमिति । ऐकाग्र्यमेकाग्रताम् । सारथ्यकर्मणीत्यर्थात् । हयसंग्रहण
 अध्वनियमनादित्याम् । पर उत्कृष्ट यत्न स्वकार्यसाधनप्रयत्नश्च । मुद हर्षम् ।
 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्ष' इत्यमरः ।

इति श्रीनलोपाख्यानध्याख्याया बालबोधिण्या एकसप्ततोऽध्यायः ।

(१) स इति । स रथः कर्ता मार्गगता नदीः । से आकाशे चरन्
 सगरन् खेचरः से आकाशे चरतीति तयामृतो ग्रहो विद्याधरः पञ्जी वा स
 इव । 'चेष्ट' इति ट । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् ।

(१) पर प्रयत्न (च) कौशल चापि (क)

तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गोसुरिर्नृपः ।
 उत्तरीयमधोऽपश्यदभ्रष्टं परपुरञ्जयः ॥ २ ॥
 ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
 ग्रहीष्यामिति तं राजा नलमाह महामना ॥ ३ ॥
 निगृहीष्व महायुद्धे हयानेतान्महाजवान् ।
 वार्ष्णेयो यावदेनं मे पटमानयतामिह ॥ ४ ॥
 नलस्तं प्रत्युवाचाय दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।
 योजनं समतिक्रान्तो नाहर्तुं शक्यते पुनः ॥ ५ ॥
 एवमुक्ते नलेनाथ नातिप्रीततमा नृपः ।
 आससाद् वने राजन्फलवन्तं विभीतकम् ॥ ६ ॥
 तं दृष्ट्वा याहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
 समापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७ ॥

(२) तथेति । रथे तथा तेन प्रकारेण प्रयाते सति भाङ्गोसुरिः भङ्गा-
 मुरपुत्र ऋद्धपर्णः । भाङ्गोसुरिति चतुर्भुजः । भागस्वरिति कपुस्तके ।
 सान्धिविप्रहिको महापात्रो महाकविः श्रीकृष्णानन्दस्य ' भाङ्गोसुरेः कर्ण-
 पुटोपकण्ठं नित्ये चरैस्तरव गुणशक्यं ' । ' इत्यादौ राजानमेन भाङ्गोसुरि-
 भाह सहृदयानन्दे । उत्तरीय उत्तरस्मिन् शरीरस्योपरिभागे भयं (प्राधरण-
 रूपेण विद्यमान) वस्त्रम् । ' गेहादिभ्यश्चे ' ति षष्ठः । अधो रथाधस्तात्
 भ्रष्ट श्रुत अपश्यत् ।

(३) तत इति । त्वरमाणः त्वरा कुर्वन् । ग्रहीष्यामि । तदस्त्वामिति
 शेषः । इति भग्वान इति शेषः । आह उक्तवानित्यर्थः ।

(४) वचनमाह निगृहीष्वेति । हे महायुद्धे नलः । महाजवान् महान् जवो
 वेगो येषां तान् एतान् हयानश्वान् निगृहीष्व नियच्छ । किमर्थमित्याह
 वार्ष्णेय इति । यावत्स्वर पटमानयताम् आनयतु ।

(५) नल इति । योजनं क्रोशचतुष्टयं समतिक्रान्तः असीत्य रिपतः ।
 अथ एव च पुनर्द्वितीयवार आहर्तुं महीतुं त्वयेति शेषः । गृहाभिर्गच्छता
 किलादितो गृहीतोय भवता न पुनरत पर कदापि ग्रहीतुं शक्यो दुरधि-
 गमत्वादिति भावः । ' पुनरप्रथमे मतम् ' इति मेदिनी ।

(६) एवमिति । राजन् पुषिष्ठिर । फलवन्त फलयुक्त विभीतक ' येहृदा
 इति महाराष्ट्रस्थ ख्यातं वृक्षविशेष आससाद् उपजगाम । तत्समीपं प्रापे-
 त्यर्थः । विभीतक इति विगत भीतियोगमयं यस्मात्सः । ' शेषद्रा । ' इति
 वा कप् । एव च दन्त्योष्ठशादिरेवाय शब्दः । वयोरभेदाभ्युपगमात्
 क्वचिदोष्ठशादिः पठ्यते ।

(७) समिति । तं विभीतकम् । संख्याने गणनक्रियायां परम उत्कृष्ट
 बल सामर्थ्यम् । पश्य साक्षात्कुरु ।

(१) भाङ्गोसुरिः (च) भागस्वरिः (क)

सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
 नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति ज्ञानस्य पुरुषे कचित् ॥ ८
 वृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।
 पतितान्यपि यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ॥ ९
 एकमत्रार्धिकं पत्रं फलमेकं च बाहुक ।
 पञ्चकोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ॥ १०
 प्रचिनु ह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
 आभ्यां फलसदृशे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ ११
 ततो रथमवस्थाप्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
 परोक्षमिव मे राजन्कृत्यसे शत्रुकर्शन ॥ १२

(८) त्व किल तुरगवाहने कुशलः । अह पुनर्गणनायाम् । कुत एतादि-
 त्याह । सर्व इति । 'नहि सर्वः सर्वं जानाति' इति मुद्राराक्षसम् । कश्चन
 कोऽपि । एकत्र पुरुषे ज्ञानस्य परिनिष्ठा परिसमाप्तिः साकल्येन विद्यमानत्व-
 मिति भावः । कचित् कस्मिन्नपि ।

(९-१०) वृक्ष इति । युष्मकमेतत् । हे बाहुक अस्मिन् वृक्षे यानि
 पर्णानि फलानि च सन्ति यानि चात्र प्रदेशे पतितानि सन्ति तत्र तेषां मध्ये
 एकतोऽपरतेति भावः । एक शत अधिकम् । अत्र अस्मिन्नपि पत्रे एकं
 पत्रमेक फल चाधिकम् । एव चैकाधिकमेकं शत फलानां पत्राणां चाधिक-
 मेकतोऽपरत्वेत्यर्थः । ततश्च वृक्षवर्तिभ्यः फलेभ्यो भूमौ पतितानि ततो वा
 वृक्षवर्तिन्येकाधिकेन शतेनातिरिक्तानीति भावः । एवमेव च पत्राणि । उपरि
 पुनः कियन्ति पत्राणि फलानि चेत्याह । पञ्चेति । पञ्च कोटयः । कोटि-
 शब्दो दीर्घान्तोऽप्यस्तीति भरतः । इतः परमधिकमर्थं कपुस्तके स्पष्टार्थम् ।

(११) प्रचिन्विति । प्रचिनु परीक्षस्व । प्रशाखिकाः प्रकृष्टाः शाखाः ।
 ययोः कयोरपि वा शाखयोः पत्राणामेतावत्येव सख्या सपच्येतेति भावः ।
 फलसंख्यामाह । आभ्यामिति । सप्तम्यर्थं आर्षी चतुर्थी । अनयोः शाखयोरि-
 त्यर्थः । द्वे फलसदृशे, च किंच पञ्चोनं शत फलानाम् । एव च पञ्चनवव्याधिकं
 फलानां सदृशद्वितयमित्यर्थः ।

(१२) तत इति । अवस्थाप्य स्थिरीकृत्य । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' इत्यतो
 जिजन्तात् क्तवो ल्यप् । शत्रुकर्शेण शत्रून् कर्षयति क्षीणान् करोति तथाभूत
 मे मम परोक्षं अक्षणीः पर अगोचर इव । इति मत्वेवेत्यर्थः । 'प्रति-
 परसमनुभ्योऽण' इति टच् । परोक्षे लिङितिनिपातनादोच्च च । न खल्वे-
 तन्मया साक्षात्कर्तुं शक्यमिति यत्किमपि वा प्रोक्तं प्रामाण्यमेवावगाहेतेति
 मत्वेव ब्रवीपीत्यर्थः ।

१ कृतम् (क) २ एकपत्राधिकं चात्र (च, न. क. म.) ३ फलकोट्यपि
 (क) ४ अतः परं 'प्रयक्ष्यामि फलान्येव यानि संख्यास्यते भवान् ॥' इत्यधिकं
 कपुस्तके । (५) रथादवज्जुत्य (क. व.) ६ कर्षण (च. क. न. म.)

प्रत्यक्षमेतत्कर्ताऽस्मि श्रातयित्वा विभीतकम् । ११

अर्थात्र गणिते राजन्विद्यते न परोक्षता ॥ १३

प्रत्यक्षं ते महाराज गणयित्वे विभीतकम् ।

अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं नवेति वा ॥ १४

संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ।

मुहूर्तमपि वार्ष्णेयो रश्मीन्यच्छतु वाजिनाम् ॥ १५

तमब्रवीन्पुः सूतं नायं कालो विलम्बितुम् ।

बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः ॥ १६

प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथवा त्वरते भवान् ।

एष याति शिवः पन्था याहि वार्ष्णेयसारथिः ॥ १७

अब्रवीदुपर्णस्तु सान्त्वयन्कुरुनन्दन ।

त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ॥ १८

(११) प्रत्यक्षमिति । श्रातयित्वा च्छित्त्वा । शब्दं श्रातन इत्यतो णिजन्तात् क्त्य । ' शदेरगतौ त ' इति तः । एतत् फलादिकम् । अथ श्रातनानन्तरं अत्र फलादौ गणिते संख्याते सति परोक्षता अविज्ञेयत्वमित्यर्थः । न विद्यते । अत्र पाठान्तरमसमञ्जसप्रायम् ।

(१४) प्रत्यक्षमिति । ते तव प्रत्यक्षं समक्षम् । एष हि न्यूनीभावे न मयि दोषः सक्रामेदिति भावः । श्रातयिष्यामि ष्ठेऽस्यामि । नाभिजानामि न जानामीत्यर्थः । अभिरयं घातव्यानुवर्ती ।

(१५) संख्यास्यामीति । ते पश्यतः सतः । ' पष्ठी चानादर ' इति पष्ठी । मुहूर्तं क्षण घटिकाद्वयं यावद्वा । ' मुहूर्तमल्पकालेऽपि घटिकाद्वितयेऽपि च ' इति शब्दार्णवः । वाजिनामश्चाना रश्मीन् प्रग्रहान् ' काङ्क्षी ' ति महाराष्ट्रं संख्यासान् । ' मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकाया ' इति शाकुन्तलम् ।

(१६) तमिति । सूतं सारथिं बाहुकम् । विलम्बितुं विलम्बं कर्तुं कालः समुचितः समयः न । कालातिपाते स्वयवरोपस्थानासम्भवादिति भावः । ' कालसमयवेलास्त्रि ' ति तुमुन् । परं यत्नं समास्थितः आत्यन्तिकं यत्नमालम्बितवान् बाहुकः ।

(१७) वचनमाह प्रतीक्षस्वेति । प्रतीक्षस्व प्रतिपाल्य । पश्चान्तरमाह अथवेति यदीति दोषः यदि त्वरते तदेति च शेषः । तदा एष पुरो विद्यमानः शिवः शुभः पन्था याति विदर्भानिति भावः । तस्मात् वार्ष्णेयसारथिः वार्ष्णेयः सारथिर्यस्य तयामूतः सन् । याहि गच्छ । अहं तु नागामिष्यामीति भावः ।

(१८) अब्रवीदिति । हे कुरुनन्दन युधिष्ठिर ! सान्त्वयन् प्रसादयन् । यन्ता सारथिः ।

१ अथ ते गणिते राजन्विज्ञानाम्यपरोक्षताम् (क) नपुस्तके त्वित् आरभ्याभ-
व्यं नास्त्विति । २ तं (क. च.)

त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदमर्ह्यकोविद ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विभ्रं कर्तुमर्हसि ॥ १९
 कामं च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ।
 विदमर्ह्यदि यात्वाऽद्य सूर्यं दर्शयिताऽसि मे ॥ २०
 अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्याय च विभीतकम् ।
 ततो विदमर्ह्यास्यामि कुरुष्वैव वचो मम ॥ २१
 अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह ।
 एकदेशं च शाखायाः समादिष्टं मयाऽनघ ॥ २२
 गणयस्वाश्रितत्त्वज्ञ ततस्त्वं प्रीतिमावह ।
 सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं शातयामास तं द्रुमम् ॥ २३
 ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
 ... गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ॥ २४

(१९) त्वदिति । हे ह्यकोविद अश्वविद्यापाण्डित । 'सन्तुधीः कोविदो
 बुध' इत्यमरः । त्वत्कृते कृते शब्दो निपातः । ॥ चात्र कर्मवचनः ।
 ततश्च तृतीयाया लृक् । तेन तव कर्मणा हेतुभूतेनेत्यर्थः । मद्रमनेच्छायां तद्य
 ह्यबाहनकर्मैव हेतुः । अन्यथा तदुदयस्यासभयादिति भावः । प्रपन्नः प्राप्तः ।

(२०) काममिति । यत् मा वक्ष्यसि तत् ते काम मनोरथ करिष्यामि
 पूरयिष्यामीत्यर्थः । यदि अद्य विदमर्हन् यात्वा गत्वा दर्शयिताऽसि दृष्टि-
 विषयं करिष्यामि । प्रागेव सूर्यास्तमानात् यदि विदमर्हन् गमिष्यसीत्यर्थः ।

(२१) अथेति । संख्याय च गणयित्वैव । चकारोऽवधारणार्थः ।
 निपातानामनेकार्थत्वात् । विभीतक विभीतकवार्तिकलपुष्पसमूहमित्यर्थः । मम
 वचः उक्तिं कुरु अनुपालयेत्यर्थः ।

(२२-२३) अकाम इति । अकाम इव अनिच्छ इव । विलम्ब-
 भयेनेच्छाया अनुदयादिति भावः । हे अनघ निष्पाप । मया समादिष्ट उक्त
 शाखाया एकदेशं एकमवयवम् । गणयस्वेति । एतेन गणनफलस्य बाहुक-
 मात्रगामित्वमात्मनश्च ताजिरपेक्षत्वं ध्वन्यते । अन्यथा हि नात्मनेपद प्रसज्येतेति ।
 प्रीतिं हर्षं आवह आसेवस्व । स बाहुकः । तूर्णं शीघ्रम् । शातयामास चिच्छेद ।

(२४) तत इति । ततश्छेदनानन्तरं यथोक्तानि उक्तमनतिक्रम्य
 वर्तमानानि । तावन्ति तत्परिमाणानि । नृपोदितपरिमाणवन्तीत्यर्थः । गण-
 यित्वा गणनया विज्ञायेत्यर्थः । विस्मयाविष्टः विस्मयेन आविष्टः कृतान्तः-
 प्रवेशः स बाहुकः ।

- अत्यद्भुतामिदं राजन्द्रष्टवानस्मि ते बलम् ।
 श्रोतुमिच्छामि ते विद्यां ययैतज्ज्ञायते नृप ॥ २५
 तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने नृप ।
 विद्वदक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥ २६
 बाहुकस्तमुवाचाय देहि विद्यामिमां मम ।
 मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २७
 ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।
 हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥ २८
 यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् ।
 निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक ॥ २९
 एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णो नलाय वै ।
 तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीराग्निःसूतः कलिः ॥ ३०
 कर्कोटकाविपं तीक्ष्णं गुखात्सततमुद्रमन् ।
 कलेस्तस्य तदार्तस्य क्षापाग्निः स विनिःसूतः ॥ ३१

(२५) अत्यद्भुतामिति । यया एतद्वर्णितं ज्ञायते तामिति शेषः । ते तव विद्यां श्रोतुमिच्छामि ।

(२६) तमिति । नृपः नृपा पाता गमने त्वरितः सजातत्वरः राजा ऋतुपर्णः । वचनमाह विद्वदीति । मा अक्षहृदयज्ञं गुतरहस्यवेत्तारम् । संख्याने गणनाया विशारदं पण्डितं विद्वि जानीहि ।

(२७) बाहुक । इति मम मद्यम् । शेषे षष्ठी । मत्तः मत् ।

(२८) ऋतुपर्ण इति । कार्यगौरवात् आत्मनः कृते बाहुकेनानुष्ठीयमानस्यैकेना । विदमोपगमनरूपस्य कार्यस्य गुरुत्वात् । कृतशत्वाधिवेति भावः । हयज्ञानस्य अश्वविद्यासबन्धिनो ज्ञानस्य लोभात् अभिलाषात् । त बाहुक तथा यथा वदसि तथा करिष्यामीत्यर्थः । इति ।

(२९) यथोक्तमिति । यथोक्तं त्वदीयवचनानुसारेणेत्यर्थः । अक्षाणां मृतविद्याया इत्यर्थः पर उत्कृष्ट हृदयं रहस्यम् । गृहाण । अश्वहृदयं अश्वविद्यारहस्यं तु त्वयि मे निक्षेपो न्यासः 'ठेव' इति महाराष्ट्राणां ख्यातः । तमेन स्वाभिलषिते समये ग्रहीष्यामीत्यर्थः ।

(३०) एवमिति । विद्यामक्षाविद्याम् । अश्वहृदयज्ञस्य गुतरहस्यज्ञस्य तस्य नलस्य शरीरात् कलिः प्रविष्टपूर्वो युगविशेषाधिष्ठातृदेवताविशेषः । निःसृतो निर्गतः ।

(३१) कलेरवस्थामाह । कर्कोटकेवि । तीक्ष्णं तीव्रं कर्कोटकविषं कर्कोटकाख्यस्य नागस्य विषम् । आर्तस्य पीडितस्य तदार्तस्येत्येकं वा पदम् । तेन विषेणार्तस्येत्यर्थः । स दमयन्त्योत्कृष्टः क्षापाग्निः क्षापरूपोऽग्निः ।

- स तेन कर्पितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ।
 ततो विपविमुक्तात्मा स्वं रूपमकरोत्कालिः ॥ ३२
 तं शत्रुमैच्छत्कुपितो निपधाधिपतिर्नलः ।
 तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ॥ ३३
 कोपं संयच्छ नृपते कीर्तिं दास्यास्मि ते पराम् ।
 इन्द्रसेनस्य जननी कुपिता माऽशप्तपुरा ॥ ३४
 यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीडितः ।
 अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ॥ ३५
 विपेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोस्मि शृणु चेदं वचो मम ॥ ३६
 ये च त्वां मनुजा लोके कतिर्यिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
 मत्प्रसूतं भयं तेषां न फदाच्चिद्विष्यति ॥ ३७

(३२) स इति । तेन कलिना कर्पितः समाकृष्टः समाक्रान्त इत्यर्थः ।
 स राजा नलः दीर्घकालं चिरकालपर्यन्तम् । 'कालाध्यनोरत्यग्यसयोग' इति
 द्वितीया । अनात्मयान् आत्मा स्वात्मन्यमस्त्यस्य तथाभूतो न भवति तथा-
 विधः । आसीदिति शेषः । विपविमुक्तात्मा विपाद्विमुक्त आत्मा शरीर यस्य
 तथाभूतः । स्व स्वीय रूप आकार अकरोत् प्रकटयामास ।

(३३) तामिति । वेपमानः कम्पमानः । तत्र हेतुर्भीत इति । कृताञ्ज-
 लिर्बद्धाञ्जलिः ।

(३४) कोपमिति । कोप संयच्छ निगृहीत कुरु । ते तुभ्य परा उत्कृष्टाम्
 आत्मनः पीडामुपन्यस्य शरणागतिं निवेदयति । इन्द्रसेनस्येति इन्द्रसेनस्य
 नलपुत्रस्य जननी माता दमयन्ती । वीरप्रसूरिति ध्वन्यते ।

(३५) यदेति । त्वया परित्यक्ता यने तदेति संरध्यते । ततः तस्मा-
 ञ्छापात् । भृशपीडितः अत्यन्त सजातपीडः । सुदुःखं सुतरा दुःखं यस्मिन्
 कर्मणि तद्यथा तथा । अपराजित नास्ति पराजयो यस्य तथाभूत ।
 शत्रुभिर्न पराजितेति या ।

(३६) पीडाया आत्यन्तिकत्वे कारणान्तरमप्याह । विपेणेति । नाग-
 राजस्य सर्पाधीश्वरस्य कर्कोटकस्य । दह्यमानः अवसामिति पूर्वेण संयन्धः ।
 इदं दृश्यमाणम् ।

(३७) वचनमाह । य इति । लोके ये मनुजा अतन्द्रिता तन्द्रा
 आलस्यं सजात येषु तथा न भवन्ति तथाभूताः सन्तः । त्वां कीर्तयिष्यन्ति
 आत्मनो वचो विषयं करिष्यन्ति । कृतं सशब्दन इत्यतश्चौरादिकाल्लट् ।

१ कर्पितः (क. च. न. म.) २ अतः परं 'तं भ्रान्तरूपं नि.शोभं सङ्घिष्ठम-
 करोत्कालिः ।' इत्यधिकं कपुस्तके । ३ अतः परं 'न तेषां मानसं किञ्चिच्छरीरं
 वाचिकं तथा । भविष्यति महाराज कीर्तयिष्यन्ति ये नलम्' इत्यधिकं कपुस्तके ।

भयार्ति शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे ।

एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ॥ ३८

ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभीतकम् ।

कलिस्त्वन्यैस्तदादृश्यः कथयन्नैपथेन वै ॥ ३९

ततो गतज्वरो राजा नैपथः पुरवीरहा ।

संप्रनष्टे कलौ राजा संख्यायास्य फलान्युत ॥ ४०

मुदा परमया युक्तस्तेजसाऽथ परेण वै ।

रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः ॥ ४१

विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ।

मत्प्रसूत मत्तो जातम् । अतः पर परमेक प्रक्षिप्त गतार्थमिवानेन पथेनेति न व्याख्यायते ।

(३८) भयार्तिमिति । भयार्ते भीत्या पीडितं शरणं रक्षितारं त्वां यातं

उपागतमित्यर्थः । विनाप्युपपन्नं तद्विशिष्टवदर्थः । द्योतकत्वादुपसर्गाणाम् ।

यदि मां न शप्स्यसे शापेन न बोधिविशेषः । तदा पूर्वोक्तं भाविष्यतीत्यर्थः ।

शप्स्यस इति स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । न्ययच्छत् निगृहीतवान् । निपूर्वाद्यमे-

ल्लङ् । ' ह्युगमियमा छ ' इति च्छः ।

(३९) तत इति । भीत इति । नलस्यात्यन्तमेव क्लेशितत्वात्पुनः कोपस-

मवाशङ्कया भीतिः । विभीतक निर्दिष्टपूर्वं वृक्षविशेषम् । कलेः प्रवेशादेव

तपोरस्य ' कलिद्रुम ' इत्याख्या । तथा ह्यमरः ' नाक्षरद्रुपः कर्षफलो

भूतावासः कलिद्रुमः । ' इति । क्रिमेप दृष्टः कलिर्नलभिषेनो वेति चेन्न

दृष्ट इत्याह । कलिरिति । नैपथेन सह कथयन् कथा कुर्वन् कलिः अन्यैः

अदृश्यः द्रष्टुमशक्यः आसीदिति शेषः । ' अन्येन नो दृष्ट ' इति पाठस्तु

साधीयानेव । नो इति निषेधार्थो निपातः ।

(४०) तत इति । कलौ संप्रनष्टे अदर्शनं गते इति । संप्रणष्ट इति

मूर्धन्याविशिष्टस्तु पाठः प्रामादिकः । नशेः पान्तस्येति णत्वनिषेधात् । गत-

ज्वरः गतो नष्टो ज्वरः शारीरस्तापो यस्य तथाभूतः । अमूर्दिति शेषः । उत

किञ्च अस्तु विभीतकस्य फलानि संख्याय गणयित्वा । अर्धमेदुत्तरान्वयि ।

(४१) मुदेति । परमया आत्मनिक्या मुदा हर्षेण परेण उत्कृष्टेन

तेजसा कान्तिविशेषेण च उक्तः । तेजस्वी विक्रमवान् । ' तेजो दीप्ती

प्रभावे च स्वात्मसङ्क्रमरेतसोः । ' इति मेदिनी । जवनैर्वेगशालिभिः हयैः

प्रययौ प्रयाणं कृतवान् ।

(४२) विभीतक इति । कलिसंश्रयात् कलेराश्रयणात् कलिना समा-

श्रितत्वादित्यर्थः । अपशस्तः अशुभः । संवृत्तो जातः । एतेन महातकमेव

१ अन्येन ना दृष्टः (क) अन्येन नादृश्यत् (च) २ स्वरा (क) ३

संप्रणष्टे (च) ४ इतः परं ' तव प्रमृति राजेन्द्र लोकेऽस्मिन्प्राण्डुतन्दन ' इत्यादि कपुस्तके ।

ह्योत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ॥ ४२
 नलः संचोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महायशाः ॥ ४३
 नले तु समतिक्रान्ते कलिरप्यगमद्गृहान् ।
 ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत्पृथिवीपतिः ।
 विमुक्तः कलिना राजनरूपमात्रवियोजितः ॥ ४४
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 नलकलित्यागो द्वासप्ततितमोऽध्यायः ।

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

बृहद्दश उवाच ।

ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाह्ने सत्याविक्रमम् ।
 ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यपादयन् ॥ १
 स भीमवचनाद्वाजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।

कलिद्रुम मन्वाना भ्रान्ता एवेति बोद्धव्यम् । अतः १२ प्रक्षिप्त पदार्थं स्पष्टार्थम् । ह्योत्तमानिति । द्विजान् पार्श्वेण इव उत्पततः उत्पतन् कुर्वाणान् ह्योत्तमान् पुनः पुनः संचोदयामासेत्युत्तरेण संबन्धः ।

(४३) नल इति । संचोदयामास प्रेरयामास । प्रहृष्टेन अत्यन्तमानन्दितेन कलिना विमुक्तत्वादिति भावः । अन्तरा मना अन्तःकरणेन (मनसा) विशिष्टः । विदर्भाभिमुखः विदर्भदेशसमुखः सन् ।

(४४) नल इति । नले समतिक्रान्ते अतिदूरं प्रयाते सति । कलिरपि गृहान् आत्मनो गृहम् । गृहशब्दो हि पुंसि भूम्यपि विद्यत इति । राजन् युधिष्ठिर । ततः कलिना विमुक्तः तत एव च गतज्वरः पृथिवीपतिः पृथिव्याः पाता राजा नलः रूपमात्रवियोजितः रूपमात्रेण केवलेन सौन्दर्येण वियोजितो विरहितः अभूत् आसीत् । तदवासिस्तु नलेच्छार्थमेव कर्कोटकवचनादिति ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्यायां बालबोधिन्यां द्विसप्ततितमोऽध्यायः ।

(१) तत इति । जना विदर्भावासिनो लोकाः । विदर्भो विदर्भदेशराजधानीम् । सत्यविक्रमं सत्यः पारमार्थिको विक्रमः पराक्रमो यस्य त ऋतुपर्णम् । प्रत्यपादयन् निवेदितवन्तः । प्रत्यवेदयन्निति पाठेऽप्यमेवार्थः ।

(२) स इति । स राजा ऋतुपर्णः भीमवचनात् भीमवचनमनुसृत्य । त्यन्लोपे पञ्चमी । कुण्डिन एतन्नामधेय विदर्भेत्यपरपर्यायम् । विदिशः दिग्भ्यां विनिर्गता विदिशः । द्राम्या द्राम्या दिग्भ्यां विनिष्पन्नाः कोणदिशः

नादयन्त्रधघोषेण सर्वाः स विदिशो दिशः ॥ २
 ततस्तं रथनिर्घोषं नलस्र्वास्तत्र शुश्रुवुः ।
 श्रुत्वा तु समदृष्यन्त पुरेव नलस्र्वाभिधौ ॥ ३
 दमयन्ती तु शुश्राव रथघोषं नलस्य तम् । /
 यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥ ४
 परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नादं महास्वनम् ।
 नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ॥ ५
 सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः ।
 प्रासादस्थाश्च शिरिनः शालास्थाश्चैव वारणाः ॥ ५
 हयाश्च शुश्रुवुस्तस्य रथघोषं महीपतेः ।
 ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिरिनस्तथा ।
 प्रणेदुरुन्मुखा राजन्मेघनाद इवोत्सुकाः ॥ ७

आग्नेष्वाधा । विदिशः । ताभिः । अष्टत्मानां । दिशः । 'दिशोर्मन्त्रे विदिक्' सियाम् । इत्यमरः । नादयन् शब्दयुक्ताः कुर्वन् ।

(३) तत इति । त ननुपर्णसंचारकालिक । रथविर्घोष रथध्वनिम् । 'निर्घोषः स्वानो ध्वानः स्वनो रनिः ।' इति हेमः । तत्र कुण्डिनपुरे । समदृष्यन्त अत्यन्तमनुपपन्नम् । 'दृष्टुं तुष्टौ' इत्यतो लङ् । आपर्णमात्मनेपदम् । पुरा नलस्र्वाभिधौ इव । यथा नलस्र्वाभिधौ तथेत्यर्थः ।

(४) दमयन्तीति । यथा जलदागमे वर्षाकाले । तत्र हि जलदानां मेघानामागमो भवतीति । गम्भीर यथा तथा नदतः शब्दः कुर्वतो मेघस्य । तथेति शेषः ।

(५) परमिति । पुरा नलेन नलवाजिषु स्वीयेष्वश्वेषु संगृहीतेषु सयतेषु सत्सु इव । नलवाजिष्वित्यत्र स्वशब्दस्थाने नलशब्दप्रयोग आर्यः । महास्वनं महान् स्वनः प्रतिध्वनिरित्यर्थः यस्य स नाद रथघोषम् । पर आत्यन्तिकं विस्मय आश्चर्य आपन्ना प्राप्ता ।

(६) सदृशमिति । भैमी दमयन्ती सदृश नलरथघोषतुल्यम् । प्रासादस्थाः प्रासादे राजमन्दिरे तिष्ठन्ति तथाभूताः शिरिनो मयूराः । तेषां हि शिरसि, शिखा भवतीति । शालास्था गजशालास्था वारणा गजाश्च । सदृश मेनिर इति विपरिणामेन संबन्धः ।

(७) कथमेतदवगम्यत इत्याह । हया इति । शुश्रुवुः परिचितमिव ध्वनिमेकतानेन मनसा श्रुतवन्त इति भावः । वस्तुतः पुनरर्थमेतदत्राधिकमिव प्रतिभाति । अश्ववृत्तरथध्वनिश्रवणस्य प्रागेवोक्तत्वात् । मेघनादे चाश्वानामौत्सुक्यामसिद्धेरिति । मेघनादे सतीव उत्सुकाः इष्टार्थप्राप्तौ समुत्सुकाः । 'इष्टार्थोत्सुक उत्सुकः' इत्यमरः । उन्मुखाः उन्नमित मुखं यैस्तथाभूताः सन्तः । प्रणेदुः ध्वनिवृत्तवन्तः । उन्मुखत्वं तु स्वभाव एतेषाम्

दमयन्त्युवाच ।

यथाऽसौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।

ममाह्लादयते चेतो नल एष महिपतिः ॥ ८

अद्य चन्द्राभवक्त्रं तं न पश्यामि नलं यदि ।

असंख्येयगुणं वीरं विनङ्क्ष्यामि न संशयः ॥ ९

यदि वैतस्य वीरस्य बाह्वोर्नागाहमन्तरम् ।

प्राविशामि सुरस्पर्शं न भविष्याम्यसंशयम् ॥ १०

यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ।

अद्य चामीकरप्रख्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ ११

यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणविक्रमः ।

नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनङ्क्ष्यामि न संशयः ॥ १२

न स्मराम्यनृतं किञ्चिन्नस्मराम्यपकरिताम् ।

(८) यथेति । यथा यस्मात् मेदिनीं पृथ्वीं पूरयन्निव वर्तमानो, रथ-
निर्घोषः मम चेतो मन आह्लादयत आनन्दयति । तथेति शेषः । तस्मादि-
त्यर्थः । एष रथारूढः महिपतिः नलः नल एवेत्यर्थः । यद्वा एषः अयमागत
एवेति भावः ।

(९) अथेति । अथ इत पर, चन्द्राभवक्त्रं चन्द्रस्येव आभा कान्ति-
र्यस्य तथाभूतं वक्त्रं मुख यस्य तम् । असंख्येयगुणं असंख्येयाः ख्यातुम-
शक्या गुणा, यस्य तम् । यदि न पश्यामि अचिरादेव न द्रक्ष्यामीत्यर्थः ।
वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । तदेति शेषः । विनङ्क्ष्यामि विनाश
प्राप्स्यामि । विपूर्वाज्जोर्लट् । ' मदिन्नशोर्लली ' ति नुम् ।

(१०) यदीति । वै इति पादपूरणे । वा एतस्येति च्छेदः । एतच्छ-
ब्देनैवोपक्रमात् । तस्य वीरस्य नलस्य सुरस्पर्शं सुखः सुखहेतुः स्पर्शो
यस्य तथाभूतं बाह्वोर्भुजयोः अन्तरं मध्यप्रदेशम् । प्राविशामि सत्वरं प्रवे-
क्ष्यामीत्यर्थः । पूर्ववद्भविष्यति लट् । तदेति शेषः । ॥ भविष्यामि सत्ता
न प्राप्स्यामि न जीविष्यामीत्यर्थः । भूधतुर्हि सत्ताया पठ्यते ।

(११) यदीति । मेघनिर्घोषः मेघस्येव निर्घोषो ध्वनिर्यस्य सः ।
नापेगच्छति नोपगमिष्यतीत्यर्थः । चामीकरप्रख्यं चामीकरस्य सुवर्णस्य
प्रख्या कान्तिर्यस्य तम् । सुवर्णं किल चमीकरे नाम रानिविशेषे निष्पद्यत
इति तद्भवत्वादस्य चामीकरत्वव्यपदेशः । हुताशनं अभिम् । स हि हुतम-
भातीति । प्रवेक्ष्यामि स विना जीवितस्य धारयितुमशक्यत्वादिति भावः ।

(१२) यदीति । सिंहविक्रान्तः सिंहस्येव विक्रान्त विक्रमः (पराक्रमः)
यस्य तथाभूतः । मत्तवारणविक्रमः मत्तस्य वारणस्य गजस्येव विक्रमो गति-
र्यस्य तथाभूतः । राजेन्द्रो नृपश्रेष्ठो नलः । अभिगच्छति उपगमिष्यति ।

(१३) नेति । नलस्येत्यध्याहारः । नलस्य स्वरेण स्वच्छन्दघर्तवेध्यपि

न च पर्युषितं वाक्यं स्वैरेष्वपि कदाचन ।
 प्रभुः क्षमावान्वीरश्च दाता चाध्याधिको नृपैः ॥ १३
 रहोऽनीचानुवर्ती च कुर्वन्मम नैषधः ।
 गुणास्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ॥ १४
 हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकृतम् ।
 एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञैव भारत ॥ १५
 आरुरोह महद्वेदम पुण्यश्लोकदिदृक्षया ।

किञ्चित् अल्पमपि अनृत मिथ्यावचन, अपकारिता अपकारशीलताम् पर्यु-
 षित प्रतिज्ञातकालविलम्बि । परित्यज्य कालमुपेत पर्युषितम् । अत एव
 प्रायेण प्रयुज्यमानः शब्दोऽयं तद्गुणयोगाद्वचने लाक्षणेकः । ' पर्युषित
 अवगति' (विगीत, गर्ह्यम्) इति चतुर्भुजः । न स्मरामि । प्रभुः समर्थः-
 नृपैरिति पञ्चम्यर्थे तृतीया आर्षा । इतरेभ्यो नृपेभ्य इत्यर्थः । अधिकः भेदः ।

(१४) एवविधगुणोऽपि नात्मनि तद्गुणावष्टम्भः प्रत्युतात्पन्तमनुवर्तना-
 दिशील इत्याह । रह इति । नैषधः स नलः मम रहोऽनीचानुवर्ती नारित
 नीचमपकृष्ट यस्मात्तत्रया तथाऽनुवर्तितुं शील यस्य तथाभूतः । अत्यन्त-
 मनुवर्तनशील इत्यर्थः । रहसि तथाभूतो रहोऽनीचानुवर्ती । अहो नीचानु-
 वर्तीति पाठान्तरे अहो इति विस्मये । गुणानामलौकिकस्वरूपाद्विस्मयः ।
 नीचानुवर्ती ग्यम्भावेनानुवर्तनशील इति चतुर्भुजः । ' रहसि कर्तव्ये * * *
 विषये नीचकर्म पारदार्यादि तदनुवर्तत इति तदन्यः अनीचानुवर्ती ' इति
 नीलकण्ठः च किञ्च क्लीबवत् अमर्षद्वयम् इव आसीदिति शेषः । मत्सम्बन्धे
 कदाचिदप्यमर्षं न चकारेति भावः । ' ह्येभ्य सास्म गमः पार्थ ' इत्यादौ
 संहृष्टः क्लीबशब्दोऽमर्षद्वयः त्रार्थः । ' परस्त्रोपु क्लीब इत्यर्थे ' इति नीलकण्ठः ।
 शब्दस्य पुनरेतस्यान गौणवृत्तिव्यपाम्रय एव भवान् । विशेषतश्च साध्या-
 दमयनया वचने । गुणानन्त्यधर्मुत्तरान्वायि । दिवाविश तत्परायास्तस्मि-
 मल आसक्तायाः ।

(१५) हृदयमिति । प्रियविनाहत प्रियेण विरहितम् । एष चात्मनि-
 दृश्य धर्मस्य मनस्वारोपः इदं हृदयं शोकात् दुःखानुभवान् हेतुभूतात् दीर्यते
 विदीर्णं भवति । दीर्घनिर्विदारणे देवादिक । अपरिसमाप्तत्वाद्दिवादेः ।
 ' न विदीर्षे कठिनाः सन्तु म्रियः । ' इति कालिदासः । एवमिति ।
 विलपमाना विलापशीला विलपन्तीति यावत् । ताञ्जरीत्ये चानन् । नष्ट-
 शेष नष्टा पित्रा सज्ञा चेतना यस्यास्तयामूलेन अगूदिति शेषः ।

(१६) आरुरोहेति । तत इति देहलीदीपन्यायेनोपपन्नानि सप्रप्यतो
 ततः तदनन्तरम् पुण्यश्लोकदिदृक्षया पुण्यश्लोकस्थानलस्य दिदृक्षा द्रष्टुमिच्छा

महात्मनः (क) २ अहो (च) ३ इलान् ४ मम परं ५ आलोक्यती
 इदं भूमी राजग्यनरिवती ' इत्यधिकं वस्तुत्वेन ।

ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ॥ १६
 ऋतुपर्णे महीपालं सहवार्ण्यबाहुकम् ।
 ततोऽवतीर्य वार्ण्यो बाहुकश्च रथोत्तमात् ॥ १७
 ह्यास्तानवमुच्यथ स्थापयामास तं रथम् ।
 सोऽवतीर्य रथोपस्थात्तुपर्णो नराधिपः ॥ १८
 उपतस्थे महाराजं भीमं भीमपराक्रमम् ।
 तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ॥ १९
 स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः ।
 स तत्र कुण्डिने रम्ये वसमानो महीपतिः ॥ २०
 न च किञ्चित्तादाऽपश्यत्प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ।
 स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा ॥ २१
 अकस्मात्सहसा प्राप्तं श्रीमन्तं न स्म विन्दति ।

तया हेतुभूतया । महदेश्वर गृहं राजमन्दिरमित्यर्थः । आरुरोह अरुणवती ।
 तुङ्गगृहाप्रस्थितया हि शम्भुमण्डपमभ्यालोकयितुमिति । तत इत्यर्थमुत्तरा-
 न्वयि । मध्यमकक्षया मन्दिरमध्यप्रकोष्ठे । प्रकोष्ठश्च 'चौक' इति महा-
 राष्ट्र्यां ख्यातः । रथ आस्थित आश्रित्य स्थितम् । रथोपविष्टमित्यर्थः ।

(१७) ऋतुपर्णमिति । सहवार्ण्यबाहुक वार्ण्यबाहुकभ्या सह वर्तमानम् ।
 तत इत्यर्थमुत्तरान्वयि ।

(१८) हयानिति । तान् रथे योजितपूर्वान् । अवमुच्य मोचयित्वा । रथं
 स्थापयामास यथास्थानमित्यर्थात् । स्थापयामासतुरिति पाठे तु उभयापेक्षया
 द्विवचनम् । स इत्यर्थमुत्तरान्वयि । रथोपस्थात् रथमभ्यात् । 'रथोपस्थ
 उपाविशत्' इति गीता ।

(१९) उपतस्थ इति । उपतस्थ उपजगाम । 'उपादेवपूजे'
 श्यादिना सगतिकरण आत्मनेपदम् । भीमपराक्रम भीमः शत्रुभयङ्करः पराक्रमो
 यस्य तथाभूतः । परया पूजया बहुमानेन बहुमानमित्यर्थः । प्रतिजग्राह
 स्वीचकार । आत्मनो गृह प्रवेशयामासेत्यर्थः ।

(२०) स इति । तेन राज्ञा भीमेन स नराधिप ऋतुपर्णः पूजितः ।
 सतः तत्र कुण्डिने वसमानो वासशीलः । चानश् । वसन्निति यावत् । स
 महीपती राजा ऋतुपर्णः । उत्तरान्वय्यर्थमिदम् ।

(२१) नेति । मुहुर्मुहुः बारवार प्रेक्षमाणः प्रकर्षेण पश्यन्नपि निपुणं
 निरूपयन्नतीत्यर्थः । स्मयन्नस्थानादिजिज्ञासया प्रेक्षणम् । तदा ॥ ऋतुपर्णः
 राज्ञा विदर्भपतिना कर्त्रा समागम्य पृष्ट इति शेषः ।

(२२) भीमस्य प्रथमाह अकस्मादिति । अकस्मात् अदितर्कितं सहसा
 बलेन वेगेनेत्यर्थः । प्राप्तं प्राप्तिः कुत्रापि देश उपस्थानम् कर्तुं । 'नपुंसके

किं कृत्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टः स भारत ॥ २२

नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुहित्र्यै समागतम् ।

ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपराक्रमः ॥ २३

राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कंचन ।

नैव स्वयंवरकथां न च विप्रसमागमम् ॥ २४

ततो विगणयन् राजा मनसा कोसलाधिपः ।

आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः ॥ २५

राजाऽपि च स्मयन्भीमो मनसा समचिन्तयत् ।

भावे क्त ' इति क्तः । श्रीमन्त भवन्तम् । गौरवे स्वत्यप्रयुज्यैव युष्मद्
श्रीमदाद्याः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । न विन्दति न भजते न कदाचिदपि त्वमवितर्कित
च सत्वर च क्वचिदप्युपतिष्ठसीति भावः । तत्कुत एतदर्थमनुगमनामिति
वचनाशयः । ते स्वागत शोभनमागमन अस्तु । किं ते इत्यनुपज्यते । किं
कार्यम् । इति राजा भीमेन पृष्टः ।

(२३) ननु स्वयवरार्थमुपगते कुत एव प्रश्न इत्यत्राह । नेति । स नृपतिर्भीमः
तं ऋतुपर्णम् । दुहित्र्यै आत्मनः कन्यायाः कृते । स्वयवरेण तां परिणेतुमित्यर्थः ।
समागतं नाभिजज्ञे न ज्ञातवान् । ऋतुपर्ण इत्यर्थमुत्तरान्वयि स्पष्टार्थं च ।

(२४) राजानमिति । स्वयवरार्थमुपस्थितमित्यर्थः । एकमपीत्येकवचन-
प्रयोगतो गम्यते । न पश्यति स्म न ददर्श । स्वयंवरकथा स्वयवरस्य
मार्ताम् । अपीति गम्यम् । विप्रसमागम ब्राह्मणानामागमनम् । स्वयवरोत्स-
वार्थमित्यर्थः । अतः पर प्रक्षिप्तमर्थं नात्यन्तमावश्यकम् । तत्र च स्वयवर-
विधिं प्रति स्वयवरविधिविषये अन्य एतद्विज्ञ क्वचित्कमप्यारम्भ उद्योगम् ।
न स्म पश्यतीत्यनेन संबन्धः । ' आरम्भस्तु स्वराया स्यादुद्यमे ' इति
भेदिनी ।

(२५) तत इति । कोसलाधिपः उत्तरकोसलेश्वरः ऋतुपर्णः । अयोध्या
उत्तरकोसलदेशराजधानी । ' प्रियासखीरुत्तरकोसलेश्वरः ' इति रघुः ।
मनसा विगणयन् प्रतारितोऽहमेतेनेति समाधनया अपहेल्यन् । भवन्तं
अभिवादकः अभिवादयिष्यन् नमस्करिष्यन् सन् । नमस्कृतुमिच्छामिति
यायन् । ' द्रमुन्त्रुलो क्रियाया क्रियार्थायाम् ' इति भाविष्यति ण्डुल् ।
' भाविष्यति गम्यादय ' इत्यतो भाविष्यतित्यनुवृत्तेः । ' अवेनोर्भविष्यदाघ-
मर्ष्ययोः ' इति ध्रुवश्रीनिगेपात्कर्माणि द्वितीया सोऽनुष्ठनोत्तिरियम् । आभि-
मादुकं इति पाठस्तु प्रामादेकः । उक्ते विधानामावाह । आगतोऽस्मि
इति एवं भीममुवाच ।

(२६) राज्ञेति । स्मयन् किंचित् हसन् । आर्य परस्मैपदम् । असमाख्यमान-
वचनभयणात् शिमतोदयः । मनसा करणभूतेन तस्य ऋतुपर्णस्य आगमनः

१ म. १२ । न च न्य क्वचिदरम्भं न ददर्शति । इति ॥ ' रत्नवि-
१३३०के ।

अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥ २६

राज्ञश्चान्यानतिक्रम्य प्राप्तोऽयमभिवादकः ।

प्रामाण्यद्वन्द्वनतिक्रम्य नाध्यगच्छद्यथातथम् ॥ २७

अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ।

पश्चादुदकं ज्ञास्यामि कारणं यद्विष्यति ॥ २८

नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् ।

विश्राम्यतामित्युवाच ह्यन्तोऽसीति पुनः पुनः ॥ २९

स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ।

राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेश्म समाविशत् ॥ ३०

कारणं समञ्चितयदिति सवन्धः चिन्तनमाह अधिकमित्यादिना । अधिकं कियताऽप्यंशेनेति शेषः । योजनशतं अतिक्रम्येत्युत्तरेण सवन्धः । योजनं च क्रोशानां चतुष्टयमित्यवोचाम ।

(२७) राज्ञ इति । अन्यान् राज्ञः अतिक्रम्य बहून् ग्रामांश्च अतिक्रम्य अयनृतुपर्णः अभिवादकः प्रणमिष्यन् सन् प्राप्त इति प्रभे काकुः । नैतच्छक्यमेति भाषः । ' इति विचारयमिति शेषः । यथातथ परमार्थं नाध्यगच्छतु न ज्ञातवान् । ' यथायं तु यथातथम् । ' इत्यमरः । तथाशब्दः सत्ययचनस्तस्य च पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्देनाव्ययीभावः ।

(२८) पुनर्भीमस्य मानसीमुक्तिं निर्दिशति अस्पर्मितं । तस्य ऋतुपर्णस्य आगमनकारेण आगमने हेतुभूत अल्पकार्यं अल्प क्षुद्र कार्यं विनिर्दिष्टं तेनेत्यर्थात् । यत् कारणं भविष्यति स्यादित्यर्थः । तदिति शेषः । उदकं भाविनि फले सति ज्ञास्यामि । फलं च कार्यम् । आगामिनि काले यत्कार्यमेव करिष्यति ततः शक्यमागमनकारणं विशातुमिति भावः । ' उदकं एष्यत्कालीनफल ' इति मेदिनी । लक्षणया भाविष्यत्कालवचनो वाऽयमुदकशब्दः । आगामिनि काले ज्ञास्यामीत्यर्थः ।

(२९) ननु भोः कथितमेवैतेन कारणं तत्कृतः पुनर्जिज्ञासेत्याह । नेति एतत् अभिवादक आगतोऽस्मीति वचनं एवं न । असत्भावादिति भाषः । इति विचिन्त्येति शेषः । नृपतिर्भीमः तं ऋतुपर्णं सत्कृत्य संभाव्य व्यसर्जयत् निवासस्थानं प्रति निवासाय प्रस्थापयामास । ह्यन्तः परिभ्रान्तः अस्मि इति हेतोः विश्राम्यतां विश्रान्तिः सेव्यतां इति पुनः पुनरुवाचा विश्राम्यतामिति ' मितं हस्य ' इत्यत्र वाचित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाभ्रयणात् ।

(३०) स इति । प्रीतेन प्रेमाविशिष्टेन राज्ञा भीमेन सत्कृतः प्रीतः प्रेमविशिष्टः स पार्थिव ऋतुपर्णः प्रहृष्टात्मा प्रहृष्ट आनन्दं प्राप्त आत्मानो यस्य तथाभूतः सन् राजप्रेष्यै राज्ञो भीमस्य दासैरनुगतः दिष्टं वासाय निर्दिष्टं दत्तं वा वेश्म गृहम् ।

ऋतुपर्णे गते राजन्वाण्येयसहिते नृपे ।
 वाहुको रथमादाय रथशालामुपागमत् ॥ ३१
 स मोचयित्वा तान्गानुपचर्य च शास्त्रत ।
 स्वयं पैतान्समाग्रास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३२
 दमयन्ती तु शोकार्ता दृष्ट्वा भाङ्गासुरिं नृपम् ।
 सूतपुत्रं च वाण्येयं वाहुकं च तथाविधम् ॥ ३३
 चिन्तयामास वैदर्भी कस्यैव रथनि स्वनं । ॥ ३४
 नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैपधम् ॥ ३५
 चाण्येयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता ।
 तेनाद्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ॥ ३६
 आहोस्विदृतुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा ।
 तस्यायं रथनिर्घोषो नैपधस्येव लक्ष्यते ॥ ३७
 एवं सा तर्कयित्वा तु दमयन्ती विशांपते ।

(३१) ऋतुपर्ण इति । उपागमत् उपागतवान् गमेल्लेह । लदित्वा दह च ।

(३२) स इति । शास्त्रतः शास्त्रानुसारेण स्वय उपचर्य सेवित्वा । तत्परिश्रमापनोदायर्थमुपचारान् कृत्वेत्यर्थः । एतानश्चान् समाग्रास्य दृष्ट्वा स्फालनादिना मुत्पयित्वा । रथोपस्थे रथमध्ये उपाविशन् उपविष्टवान् ।

(३३) दमयन्तीति । शोकार्ता शोकपीडिता सर्ता चिन्तयामासेत्युत्तरेण संश्लेषः । त्रिष्वेतेषु नलस्यादर्शनाच्छोरः । तथाविध तत्प्रकार विरूपमित्यर्थः ।

(३४) चिन्तयामासेति । चिन्तामाह कस्येस्यादिना त्रितयेन । एष मे बुद्धाधारुढः । नैपध नलम् ।

(३५) तस्यान्तरेण समाधत्ते । सैव नलगतैव विद्या चाण्येयेन नलचारयिना । उपशिक्षिता भवेत् । तेन हेतुना अस्य चाण्येयस्य । रतुपपद्यते रथध्वनिमाह्वयमिति भावः ।

(३६) वृथान्तरमाह आहोस्विदिति । आहोस्विन् अथवा ऋतुपर्णाऽपि यथा राजा नलस्तथा विद्यते । अथहृदयज्ञ इत्यर्थः । रथनिर्घोषं तस्य नैपधस्य नलस्येव तद्वथानिर्घोष इवेत्यर्थः । लक्ष्यते दृश्यते ।

(३७) एवमिति । शुभा कल्याणी दमयन्ती । नैपधान्वेषणे नैपधस्यान्वेषणार्थम् । निमित्ते सप्तमी 'चर्मणि द्वीपिन हन्ती' त्यादिवत् । दूती प्रस्थापयामास प्रेषितवती । अनन्यमुखमेव रथनिर्घोषेण बलवत्तरेण हेतुना

दूर्ती प्रस्थापयामास नैपधान्वेषणे शुभा ॥ ३७

इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
भीमपुरप्रवेशे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ।

दमयन्नुवाच—

गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथबाहुकः ।

उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः ॥ १

अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।

पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथा तत्त्वमनिन्दिते ॥ २

अत्र मे महती शङ्का भवेदेव नलो नृपः ।

यथा च मनसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ॥ ३

म्रूयाश्चैनं कथान्ते त्वं पर्णादवचनं यथा ।

प्रतिवाक्यं च सुभ्राणि धुदयेथास्त्वमनिन्दिते ॥ ४

सामान्यतो नलस्योपस्थान प्रतीत्यापि तस्यादर्शनाद्वाकुलहृदया हयानां
सप्रहीतारं बाहुकमेव चापाततो नल सभावयन्ती तत्त्वं च जिज्ञासमाना
दूर्ती प्राहैपीदित्यर्थः ।

इति श्रीनलोपाख्यानोपाख्याया बालयोधिन्या त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

(१) गच्छेति । केशिनीति दूत्या नाम । शतव्यमाह क इति । एष
क इति जानीहीत्यर्थः । विकृतो भीमस्साकारः । ' विकृतं त्रिषु भीमस्य '

इति मेदिनी । ह्रस्वबाहुकः हस्यावल्पप्रमाणी बाहु यस्य तथाभूतः ।
(२) शानसाधन विधिमाह अभ्येत्येति । अभ्येत्य समीपे गत्या । सुसमा-
हिता अत्यन्त अवहिता । मृदुपूर्वं मृदु मार्दव पूर्वं पुरःसरं यत्र तद्यथा तथा ।
पृच्छेथा इत्यार्षमात्मनेपदम् । प्रच्छेर्विधौ लिट् । यथा येन प्रकारेण तत्त्वं
परमार्थः विज्ञायेतेति शेषः । यथातत्त्वमित्येकं वा पदम् । तत्त्वं परमार्थ-
प्रकाशमनतिक्रम्य । तथा पृच्छेथा यथा तत्त्वमस्य विज्ञायेतेति भावः ।

(३) क्रिमेतेनेति चेत्तत्राह अनेति । अत्रएतत्पुरुषाविषये । शङ्का
संभावना । शङ्कास्वरूपमाह भवेदिति । एष पुरुषः नलो नृपः भवेदिति ।
न केवलं शङ्कामात्रमिदं, विद्यते तु प्रमाणान्तरमपीत्याह यथेति । यथा
यस्मात् निर्वृतिः सुरम् । भवतीति शेषः । ' निर्वृतिः सुस्थितावस्तंगमनेऽपि
मुखे स्त्रियाम् । ' इति मेदिनी । ' सता हि सदेहपदेषु यस्तुपु प्रमाणमन्तः-
करणप्रवृत्तयः ' इति भावः ।

(४) म्रूया इति । यथा पर्णादवचनं पर्णादस्य नाम द्विजस्य वचनं प्राक्-
(अ. ६९ प. ३७-३९) निर्दिष्टं तथा । प्रतिवाक्यमुत्तरम् । सुभ्राणि
शोभननितम्भे सुन्दरीत्यर्थः ।

ततः समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् ।

दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्था हुपैक्षत ॥ ५

केशिन्युवाच—

स्वागतं ते मनुष्येन्द्र ! कुशलं ने ब्रवीम्यहम् ।

दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्यभ ॥ ६

कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।

तत्त्वं मूढि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ ७

बाहुक उवाच—

श्रुतः स्वयंवरो राज्ञा कौसलेन महात्मना ।

द्वितीयो दमयन्त्या वै भविता श्व इति द्विजात् ॥ ८

श्रुत्वैतत्प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः ।

ह्यैर्यातजवैर्मुल्यैरहमस्य च सारथिः ॥ ९

केशिन्युवाच—

अथ योसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ? ।

त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ? ॥ १०

बाहुक उवाच—

पुण्यश्लोकस्य वै सूतो चार्णोय इति विश्रुतः

(५) तत इति । समाहिता समाधानविशिष्टा अवधानयुक्ता वा । उपैक्षत समीपतो दृष्टवती । अन्ववैक्षतेतिपाठस्तु साधुतमः । उपैक्षतेरुपेक्षणार्थत्वात् एवमभ्युदैक्षतेत्यपि ।

(६) स्वागतमिति । हे मनुष्येन्द्र नरमेष्ट । रात्रयेव रुढः शब्दोऽयं तत्त्व-जिज्ञासया दूत्या बाहुके प्रयुक्तः । अहं ते तव कुशलं क्षेमं ब्रवीमि भवत्विति वदामि । निबोध अवधारय शृणु वा ।

(७) कदेति । प्रस्थिता विनिर्गताः । यूयं त्वदाद्यान्वयः । तत् तमर्थम् । तत्त्वपरमार्थं वा । यथान्यायं यथायोग्यम् । कुतः कथं नामेत्याह वैदर्भीति ।

(८) श्रुत इति । कौसलेन कौसलदेशाधीश्वरेण । 'तत्त्वेश्वर' इत्येण् । महात्मना उदारमनसा श्वः आगामेनि दिवसे । भविता भावी इति श्रुतः ।

(९) श्रुत्वेति । एतत्स्वयं वरवृत्तम् । शतयोजनयायिभिः शत योजनानि यावु गन्तुं शीलं येषां तथाभूतैः । यातेस्त्वाच्छीत्तिको णिनिः । युक् च । प्रत्यहं योजनशतातिक्रमणसमर्थ इत्यर्थः ।

(१०) अथेति । अथ अनन्तरं कथ्यतामित्यर्थः । वः युष्माकं त्रयाणां मध्ये यस्तृतीयः त्रयाणां पूरणः । पुनरिति किंचेत्यर्थः । कस्य स्वाम्यस्य वन्द्ये पट्टी । किंस्वामिकः कस्य दास इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि इदं कर्म सारथ्य-रूपं त्वयि समाहितं निहितं त्वदायत्तं कृतमित्यर्थः ।

(११) तृतीयः क इति प्रश्नमुत्तरयति पुण्येति । वै पादपूणे । विश्रुतः

१ एव (क. च.) २ अन्ववैक्षण (क.) अभ्युदैक्षत (च.)

स नले विदुते भद्रे भाङ्गासुरिमुपास्थितः ॥ ११

अहमप्यश्वकुशलः सूतत्वे च प्रतिष्ठितः ।

ऋतुपर्णेन सारध्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२

केशिन्युवाच—

अथ जानाति वार्ष्णेयः क नु राजा नलो गतः ? ।

कथं च त्वयि वै तेन कथितं स्यात्तु बाहुक ? ॥ १३

बाहुक उवाच—

इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्य शुभकर्मणः ।

गतस्ततो यथाकामं नैव जानाति नैपधम् ॥ १४

न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ! ।

गूढध्वरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महिषातिः ॥ १५

आत्मैव हि नलं वेद या चास्य तदनन्तरा ।

प्रथितः (प्रसिद्धः) । 'प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुता ।' इत्यमरः । विदुते
अपगते सति । स एवायमस्मासु तृतीय इत्यर्थः ।

(१२) आत्मवृत्तमाह । अहमिति । अश्वकुशलः अश्वविद्यायां चतुरः ।
सूतत्वे साराधिकर्मणि । ब्राह्मणादेरावृत्तिगणत्वा कर्मणि त्व । प्रतिष्ठितः प्रतिष्ठां
प्राप्तः । सुदृढं मे सारध्यकौशलमित्यर्थः । सारध्ये साराधिरर्माणि भोजने
पाककर्मणि च । भोजनशब्दश्च पाके लाक्षणिकः । स्वय आत्मना स्वेच्छये-
त्यर्थः । वृतः अङ्गीकृतः ।

(१३) अथेति । अथशब्दोऽत्र प्रश्नार्थः । 'महगलानन्तरारम्भप्रभ-
कात्स्न्येयवथो अथ ।' इत्यमरः । नलो गतः । इतीति शेषः जानाति किम् ।
कथमेतन्मया वक्तव्यमिति चेत्तत्राह । कथं चेति कथं च कथमपि केनापि
प्रकारेणेत्यर्थः । त्वयि त्वत्समीपे एतेन कथितं स्यात् । या तेनेत्यादिपाठस्तु
नातिस्माधुः ।

(१४) इहेति । पुत्रौ पुन च पुत्री च । एकशेषः । 'पुत्रौ पुत्रश्च
दुहिता च ।' इत्यमरः । इहैव अस्मिन्नेव कुण्डिननगरे । यथाकाम स्वेच्छा-
नुसारेण न तु नलमनुसृत्येति भावः । एष च नलचरिताविज्ञाने हेतुः ।

(१५) न केवल वार्ष्णेयः परोऽपि कोऽपि नैव वेदेत्याह । नेति यश-
स्विनि प्रशस्तयशःशालिनि । प्राशस्त्ये मनुष्यः । कथं न वेत्तीत्याह गूढ इति ।
नष्टरूपः नष्ट तिरोहित रूपमाकारो यस्य तथाभूतः । अत एव च गूढः
अविशेष्यः सन् चरति । नष्टरूप इति यत्र दमयन्त्या नलत्वसंदेहस्ततः
पूर्वरूपादर्शनादेव केवल तन्निवृत्तिर्मा भवत्वाति सूचयन्नात्मनो नलत्वमाभि-
व्यञ्जयति । चरतीति च नायमत्यन्त गिनष्ट इति द्योत्यते ।

(१६) तत्किं सर्वथा नैवाय विशेष्य इति चेत्तेत्याह । आत्मेति ।

१ भागसरिम् (क) भाङ्गासरिम् (च) २ प्रियदर्शनौ (क) शुभलक्षणौ
(च) ३ तु (क)

तत्सर्वं कथितं चैव विकारं तस्य चैव तम् ॥ ३१
इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
केशिनीवास्ये चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ।

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ।

इदंश्च उवाच--

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ।
शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १
गच्छ केशिनि ! भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
अब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्ष्य ॥ २
यदा च किञ्चित्कुर्यात्स कारणं तत्र भाविनी ! ।
तत्र संचेष्टमानस्य लक्षयन्ती विचेष्टितम् ॥ ३
न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि केशिनि ! ।
याचते न जलं देयं सर्वथा त्वरमाणया ॥ ४

मिति नपुंसके भावे क्तः । स त्वेनानुभूत तस्य विकार दुःखादिरूपम् ।
दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालबोधिण्यां चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ।

(१) दमयन्तीति । भृशं अत्यन्तं शोकपरायणा भर्तुःस्थित्यन्तरसंमा-
चनेन दुःखानुभवपरायणा तं बाहुकं नलं शङ्कमाना सभावयन्ती ।

(२) गच्छेति । भूयः पुनरपि बाहुके बाहुकविषये परीक्षां कुरु ।
परीक्षणप्रकारमाह अब्रुवाणेति । अब्रुवाणा समीपस्था समीपस्थितिनी सती
अस्य चरितानि आचरणानि लक्ष्य पश्य ।

(३) यदेति । हे भाविनि प्रेमशालिनि केशिनि यदा च स किञ्चित्
किमपि कारणं क्रियाम् । कारणमेव कारणं त्वार्थेऽण् । कारणं च क्रिया । तदा
तत्र क्रियायां विषये चेष्टमानस्य प्रयत्नमानस्य विचेष्टितं व्यापारं लक्षयन्ती
पश्यन्ती भवेति शेषः । सलक्ष्येया इति पाठः प्रामादिक आपत्तत्वाद्वा साधुः ।

(४) नेति । प्रतिबन्धेन प्रतिबन्धात् । हेतौ तृतीया । दानस्य मया
प्रतिषेधत्वादित्यर्थः । अस्य अस्मै । शेषे षष्ठी । अग्निरपि न देयः । नलः
किल स्वयंवरसमये देवैः प्रदत्ताद्वरतः स्वयमेवाभ्यादीनां विनिर्माणे समर्थ
इति तद्व्यतिबन्धे स एवायं न वेति शक्यं निगतातुमित्यभ्यादिप्रदानप्रतिबन्धः ।
याचते प्रार्थयमानाय । याचते स्वरितेत्वत्परस्मैपदे लटः शता । सर्वथा
केनापि प्रकारेण ।

१ केशिन्यास्तद्वचः श्रुत्वा दमयन्ती विज्ञापते (क) २ मन्थय (क)

३ सरुचा (क)

एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ।
 निमित्तं यत्त्वया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ॥ ५
 यच्चान्यदपि पश्येथास्तत्त्वाख्येयं त्वया मम ।
 दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथ च केशिनी ॥ ६
 निशाम्याथ ह्यज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ।
 सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥
 निमित्तं यत्तया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ॥ ७

केशिन्युवाच—

दृढं शुच्युपचारोसौ न मया मानुषः क्वचित् ।
 दृष्टपूर्वः श्रुतो वाऽपि दमयन्ति तथाविधः ॥
 ह्रस्वमासाद्य तु द्वारं नासौ विनमते क्वचित् ॥ ८
 तं तु दृष्ट्वा यथासद्गमुत्सर्पति यथासुखम् ।

(५) एतादिति । समीक्ष्य दृष्ट्वा । बाहुके दैवमानुष दैव देवस्यन्धि दिव्यमित्यर्थः तच्च मानुष मनुष्यस्यन्धि च अलौकिक च लौकिक चेत्यर्थः । ' सर्वो ह्यद्वो विभापयैकवद्भवती ' त्येकवद्भाषः । यत् निमित्तं लक्षणं त्वया दृष्टं तन्मे निवेदय । ' निमित्तं हेतुलभमणोः ॥ ' इति मेदिनी ।

(६) यदिति । पश्येथाः पश्येः । दृशोर्लिङ् आर्षमात्मनेपदम् । मम मम, शोपे घटी । आख्येय कथनीयम् ।

(७) निशाम्येति । अथ गमनानन्तरं ह्यज्ञस्य अश्वशालास्य बाहुकरस्य लिङ्गानि लक्षणानि निशाम्य दृष्ट्वा । शमोदर्शनं इत्युक्तेर्दर्शने मित्राभावात्तु ह्यस्यः । ' ईक्षणं तु निशामनम् । ' इति हेमः । यथावृत्तं वृत्तं घटितमनतिक्रम्य घटनानुसारेणेत्यर्थः ।

(८) ददामिति । असौ बाहुकः दृढं अत्यन्तं शुच्युपचारः । श्राविः उपचार आचारो यस्य तथाभूतः । उपादोः समानार्थत्वात् । ' गाढयादृढा-नि च ' इत्यस्यन्तपर्यायेष्वमरः । अस्तीति शेषः । मया तथाविधो नृलसदृशः मानुषः क्वचित् कुत्रापि न दृष्टपूर्वः पूर्वं न दृष्टः नापि वा भूतः । अभुतदृष्ट-पूर्वत्वसाधकानि लक्षणान्याह । असौ ह्रस्व अनुसृत सञ्चार प्रवेशद्वारम् । सचरन्त्यनेनेति कारणे षन् बाहुलकात् । आसाद्य प्राप्य । अवनमनस्यावश्य-कत्वे सापपीति भावः । न विनमते नावनमति । आर्षमात्मनेपदम् । ' आसाद्य तु द्वारमिति पाठस्त्वादिहत्वात्साधुतमः । उत्तरत्र पुनस्तच्च दृष्ट्वेव पाठ आशङ्करुः । सचारो द्वारमिति नीलकण्ठः ।

(९) तमिति । तु किन्तु स सचार दृष्ट्वा यथाऽसद्गं असद्गं अनि-रोध अतिक्रम्य न भवति तथा अप्रतिबन्धं यथा तथेत्यर्थः । अस्ति च निरोधार्थः सद्गशब्दः । ' सद्गो मूत्रपुरीषयोः ' इत्यादिध्वायुर्वेदवचनेषु

१ दिव्य (क. च.) २ दृढं शुच्युपचारोऽसौ (क) दृढं शुच्युपचारोऽसौ, (च)

संकटेऽप्यस्य सुमहान्विवरो जायतेऽधिकः ॥ ९

ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनकेऽशः ।

प्रेषितं तत्र राज्ञा तु मांसं बहु च पाशवम् ॥ १०

तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भास्तत्रोपकल्पिताः ।

ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा म्वाभवंस्ततः ॥ ११

ततः प्रक्षालनं कृत्वा समाधिश्रित्य बाहुकः ।

तृणमुष्टिं समादाय सवितुस्तं समादधत् ॥ १२

अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।

तद्द्रुततमं दृष्ट्वा विस्मिताऽहमिहागता ॥ १३

अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया ।

यदग्निमपि संपृश्य नैवासौ दह्यते शुभे ॥ १४

छन्देन चोदकं तस्य बहत्यावर्जितं द्रुतम् ।

तथाविधार्थदर्शनात् । त नलमित्यर्थस्तु न बाधुः । तुकारक्षारस्यमद्गप्रस-
द्गात् । उत्सर्पति उन्नत एव गच्छतीत्यर्थः । द्वारस्याल्पत्वे कथं गमनसंभव
इत्यत्राह सद्कट इति । संकटे अल्पावकाशे सचारे सत्यपि । 'संकटं ना तु
संवाध' इत्यमरः । 'द्वयमेतदरपावकाशे वर्त्मादाविति महेश्वरः । अस्य
अल्पावकाशस्य द्वारस्य विवरः अधिकः सुमहान् जायते । नलप्रवेशार्थ-
मत्यन्तमभिवर्धत इत्यर्थः ।

(१०) ऋतुपर्णस्येति । ऋतुपर्णस्य अर्थाय कृते राज्ञा भीमेन अनेकशः
अनेकप्रकारमित्यर्थः । भोजनीय भोजनाहं वस्तुजातं च किंच पाशव पशु-
चरान्धि मास च तत्र नलाधिष्ठितप्रेदेशे प्रेषितम् ।

(११) तस्येति । तस्य मासस्य प्रक्षालनार्थाय प्रक्षालनार्थम् ।
'निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासा प्रायो दर्शन' इति चतुर्थी । उपकल्पिताः समीप-
मानीताः । 'साप्रामेक मे २यमुपकल्पय' इति वेणी । कुम्भा घटाः । अ-
वेक्षिता दृष्टमान्ना एव पूर्णा अभवन् ।

(१२) तत् इति । समाधिश्रित्य पावनार्थं चुस्त्वामवस्थाप्य । समाधिपूर्वको
हि श्रयतिरेतदर्थे तृणमुष्टिं तृणानां मुष्टिं मुष्टिरिति तत्र तृणमित्यर्थः । परिमाण-
मात्रे प्रथमा । सवितुः सूर्यस्य सनुत इति शेषः । समादधत् धारयामास ।

(१३) अथेति । तत्र तृणमुष्टौ सहसा युगपत् । हव्यवाहनः हव्य
हवनीय वस्तु वाहयति प्रापयति वास्ना देयता इति तथाभूतोऽग्निः । अ-
द्भुततमं अत्यन्तमाश्चर्यदेयं स अग्रे प्रज्वलनम् । विस्मिता आश्चर्यं प्राप्ता ।

(१४) अ-वादेति । आश्चर्यं आश्चर्यदेतुः । यादिति स्वरूपनिर्देशे । असौ
नलः अग्निं संपृश्यति न दह्यते न दाहयिष्यो भवति । कर्मकर्तारि रुद्धः ।

(१५) छन्देनेति । च किंच उदकं तस्य च्छन्देन अभिप्रायमात्रेण
आयर्जितं उमाचं उमाह्वयं सवितुस्तं । 'इति कल्पशामयजंयति' इति

अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५
 यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममूदे शनैः ।
 मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि नान्यथा ॥ १६
 भूय एव सुगन्धीनि दृष्टितानि भवन्ति हि
 एतान्यद्भुतालङ्घानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ १७

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।
 अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिसूचितम् ॥ १८
 सा शङ्कमाना भर्तारं बाहुकं पुनरिङ्गितैः ।
 केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदन्ती पुनरब्रवीत् ॥ १९
 पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।

महानसाच्छ्रुतं मांसमानयस्वेह भाविनि ! ॥ २०

शाकुन्तलम् । ' छन्दोऽभिप्राय आकृतम् ' इति हेमः । ' छन्दशब्दोऽ'
 दन्तो देवयत् ' इति तद्विष्णुनी । अतीव अत्यन्तं सुमहत् ।

(१६) यदिति । यदित्याश्चर्यस्य स्वरूपनिर्देशे । उपादाय गृहीत्वा ।
 ममूदे मृदितवान् । आर्पमात्मनेपदम् । मृद धौद इत्यसौ लिट् । तेन नलेन पा-
 णिभ्यां करणभूताभ्याम् । मृद्यमानानि पुष्पाणि कर्तृभूतानि । उत्तरेणास्य संप्रत्ययः-

(१७) भूय इति । भूय एव पुनरपि भूयिष्ठमेव यथा तथेति वा ।
 सुगन्धीनि शोभनी गन्धो येषां तथाभूतानि । ' गन्धस्येदुरगूतिमुनुरभिभ्यः ॥
 इतीत् । दृष्टितानि विकसितानि । इत्येतत् न अन्यथेति पूर्वेण संप्रत्ययः ।
 अद्भुतालङ्घानि अद्भुताति लक्षणानि ।

(१८) दमयन्तीति । चेष्टित चेष्टा व्यापारम् । कर्मचेष्टाभिसूचितं कर्मणां
 आमिप्रज्वलनादीनां सन्धिनीभिश्चेष्टाभिर्व्यापारैः सूचितम् ।

(१९) सेति । इङ्गितैः चेष्टाभिर्भाषकहेतुभूताभिः बाहुक भर्तारं पतिं
 नलं शङ्कमाना संभावयन्ती । इङ्गित चेष्टेति कल्पद्रुमः । रुदन्ती रुदती पशुरन-
 गुरुपदशानुभवेन दुःखितत्वादिति भावः । श्लक्ष्णया मनोहरया सौम्यया वा ।

(२०) वचनमाह पुनरिति । बाहुकस्य प्रमत्तस्य अनवधानवतः सतः ।
 ' प्रमत्तेऽज्ज्ञपयन्ता, ' इत्यमरः । ' संप्रसृतं संस्कारत्वात् ' प्रपिताम् । ' व्युत्ते-
 पक्रम् । ' आ पाक ' इत्यत आदादिकाभिप्रायां ' श्रुतं पाक ' इति
 निपातनाद्रूपम् । अत्र पुनरसावार्थः प्रयोगः । ' क्षीरहविषो ' रितिवार्तिकेन
 क्षीरहविषोर्वैतत्रिपातनात् । महानसात् पाकस्यानात् । महद्य सदनश्च
 महानसम् । ' अनोऽश्माय ' इत्यादिना टच् । अनःशब्दोऽत्रोपकरणवचनो
 छद्मजया । महानस च महदुपकरणं भवति । तदेकमूलत्वाद्देहयात्रायाः ।
 ' रसप्रसां तु पाकस्थानमहानसे ' इत्यमरः ।

१ एतान्यद्भुतलङ्घानि दृष्ट्वाहं मृशविस्मिता । चेष्टितानि विशालाक्षि बाहुकस्य
 समीपतः । (क) २ नलं बाहुकरूपिणम् (क च,)

सा गत्वा बाहुकस्याग्रे तन्मांसमपकृष्य च ।
 अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणात्प्रियकारिणी ॥ २१
 दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनन्दन ।
 सोचिता नलसिद्धस्य मांसस्य बहुशः पुरा ॥ २२
 प्राश्य मत्वा नलं सूतं प्राकोशदृशदुःसिता ।
 वैष्टव्यं परमं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः । २३
 मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ।
 इन्द्रसेनां सह अत्रा समभिक्षाय बाहुकः ॥ २४
 अभिप्लुत्य तदा राजा परिवर्ज्याङ्गमानयत् ।
 बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ॥ २५

(२१) वेति । बाहुकस्याग्रे गत्वा । बाहुके व्यग्र इति पाठस्तु साधीयान् ।
 व्यग्रे कार्यान्तरव्यासक्तः इत्यर्थः । अपकृष्य अपहृत्येत्यर्थः ।

(२२) दमयन्त्या इति । सेत्यर्धमुत्तरान्यापि । बहुशोऽनेकवारं नन-
 । सिद्धस्य नलेन निष्पादितस्य । सिष्यतिरग्नान्तर्मवितण्णर्थः । उचिता योग्या
 नलसाधितं मांसमक्षितयतीत्यर्थः । उचितेत्यग्राशितेति पाठस्तु साधुतमः ।
 तत्र च अभातेः कर्तरि क्तः । मांसस्येति च शेषे पठ्यते । मांसमित्यर्थः ।

(२३) प्राशेति । प्राश्य भक्षयित्वा । प्रपूर्वको ह्यभातिः पान इव
 भक्षणेऽपि सदृशः श्रुतिषु । यथा तैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमपाण्डे घृतायप्रभे
 दशमानुषाके 'अनधेयमेव । तत्रेय प्राशित नेत्राप्राशितम् ।' इति । सूतं
 बाहुकः नलं मत्वा अमररसपरिचयाभिधित्येत्यर्थः । प्राकोशत् आप्तमरयोदीप्त
 नलस्यासदृशदशानुमयायमोजनमिति भावः । वैष्टव्यं विश्रयणा (व्याघ्रलीभा-
 यम्) । आत्ममात्रस्यैवैकमुपैतिनिधितेति बाहुकस्य नलस्यैव तस्य विकृतत्वादिना
 परैर्नलस्येनाभिराहुमशययतया पतित्वेन रक्षितस्यानगोभ्यानुलीभावः । ततः
 मुखं प्रक्षाल्य प्रेषयामासेत्युत्तरेण संबन्धः ।

(२४) मिथुनमिति । मिथुनं बन्धा य पुनश्चेत्येतद्दितवन् । प्रेषया-
 गतं बाहुकस्य कुर्यात् इत्यर्थात् । एतत् प्रेषय बाहुकपरीक्षायेम् । यदि
 ह्येव नन एव रसतदा पुनस्तत्कालेन रसमुत्पीकियेनेति । भ्रात्रा इन्द्रसेनेन
 च इन्द्रसेना नामाङ्कितः पुषीम् । समभिक्षाय सम्यक्प्राप्त्या अर्धमेतदुभयमङ्गि ।

(२५) अभिप्लुत्य वेति । अभिप्लुत्य सपेग सन्धिं गत्वा । प्लुत्यगताभिरुहोऽ-
 भिप्लुत्य सपेग इत्यर्थः । प्लुत्येव तौ समाभिरुह्य भद्रं आत्मन
 दातव्यं ज्ञानयत् । बाहुक इत्यर्धमुत्तरान्यापि । सुरसुतोपमौ देवकुमारसुतो
 सेतेशिष्योऽपि ह्यग्राशितेति भावः । सुतौ सुतं च सुता च । 'पुमान् विभे'
 (वेदशेषः । आत्मा च मानः ।

भृशं दुःखपरीतात्मा सुस्वरं प्ररुद ह ।
 नैपधो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ॥ २६
 उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ।
 इदं च सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ॥ २७
 ततो दृष्ट्वैव सहसा वाष्पमुत्सृष्टवानहम् ।
 बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
 वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोस्तु ते ॥ २८
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 नलकन्यापुत्रदर्शने पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ।

(२६) भृशमिति । भृश अत्यन्त दुःखपरीतात्मा दुःखेन व्याप्तमनाः
 सन् सुस्वर सुतरां आत्यन्तिकः स्वरः शब्दो यस्मिंस्तद्यथा तथा । उच्चैस्तम-
 मित्यर्थः । सस्वरामिति पाठस्तु साधुः । विकार पुनर्वात्सल्यजन्य मनसोऽन्य-
 थाभावम् । असकृत् अनेकवार दर्शयित्वा ।

(२७) उत्सृज्येति । सहसा युगपत् उत्सृज्य त्यक्त्वा । पुनर्दर्शन-
 जन्येन हर्षातिरेकेण विस्मृतस्यात्मनोऽवस्थान्तरस्य पुनः स्मरणादिति भावः ।
 अब्रवीत् आत्मानं प्रच्छादयितुमिति भावः । इदमिति । इदं मिथुन कन्याः
 पुत्रयोर्युगम मम पुत्रयोः कन्यापुत्रयोः सदृशं तुल्यम् ।

(२७) तत इति । ततः तस्मात् दृष्ट्वैव दर्शनसमनन्तरमेव । सादृ-
 श्येनात्मपुनस्मरणादिति भावः । उत्सृष्टवान् मुक्तवान् । बहुशः अनेकवार
 संपतन्तीमागच्छन्तीं त्वां जनो दोषतः दोषरूपेण शङ्केत सभावयेत् । पाप-
 मेव त्वया सम मे सवन्धमाफलयेदित्यर्थः । ननु भोः कुत एव प्रथित-
 चारित्रे त्वयि शङ्कावसर इति चेत्तत्राह । वयमिति । देशातिथयो देशस्य
 प्राधुणिकाः । वैदेशिकाः कियतेचिदेव कालायात्रोपरिस्तास्तेन नास्त्यस्माकमत्र
 चारित्र्याविज्ञानमिति भावः । शङ्कन्ते हि देशान्तरे सुप्रथितचारित्र्यमपि
 धार्मिकप्रवरमपि च सहोदर्यापि यवीयस्या सह वसन्त यान्त सलपन्तमपि
 वाऽन्यथैव पण्डितम्मन्या अकारणमत्सरिणो दृष्टिविकला इव विवेकविद्वेषिण
 इव च लोका इति नात्र ते बहुशः संपतनं युक्तमिति भावः । नमोऽस्तु त
 इति । वन्दनीयासि तत्क्षम्यतामिदं वचनामिति भावः । ययामुत्तमिति
 पाठः सुगमः ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालबोधिण्या पञ्चसप्ततोऽध्यायः ।

भृशं दुःखपरितात्मा सुस्वरं प्ररुरोद ह ।
 नैपथो दर्शयित्वा तु विकारमसकृत्तदा ॥ २६
 उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ।
 इदं च सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ॥ २७
 ततो दृष्ट्वैव सहसा वाष्पमुत्सृष्टवानहम् ।
 बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
 वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोस्तु ते ॥ २८
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 नलकन्यापुत्रदर्शने पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ।

(२६) भृशमिति । भृश अत्यन्त दुःखपरितात्मा दुःखेन व्याप्तमनाः
 सन् सुस्वर सुतरा आत्यन्तिक. स्वरः शब्दो यस्मिंस्तद्यथा तथा । उच्चैस्तम-
 मित्यर्थः । सस्वरमिति पाठस्तु साधु । विकार पुत्रयात्सल्यजन्य मनसोऽन्य-
 थाभावम् । असकृत् अनेकवार दर्शयित्वा ।

(२७) उत्सृज्येति । सहसा युगपत् उत्सृज्य त्यक्त्वा । पुत्रसदर्शन-
 जन्मेन हर्षातिरेकेण विस्मृतस्यात्मनोऽवस्थान्तरस्य पुनः सस्मरणादिति भावः ।
 अब्रवीत् आत्मानं प्रच्छादयितुमिति भावः । इदमिति । इदं मिथुन कन्या
 पुत्रयोर्युग्मं मम पुत्रयोः कन्यापुत्रयोः सदृशं नृत्त्यम् ।

(२७) तत इति । ततः तस्मात् दृष्ट्वैव दर्शनसमनन्तरमेव । साद-
 र्येनात्मपुत्रस्मरणादिति भावः । उत्सृष्टवान् मुक्तवान् । बहुशः अनेकवार
 संपतन्तीभागच्छन्तीं त्वां जनो दोषतः दोषरूपेण शङ्केत सभाषयेत् । पाप-
 मेव त्वया सम मे सन्धमाकलयेदित्यर्थः । ननु भोः कुत एव प्रथित-
 चारित्रे त्वयि शङ्कावसर इति चेत्तत्राह । वयमिति । देशातिथयो देशस्य
 प्राधुनिकाः । वैदेशिकाः कियतेचिदेव कालायात्रोपस्थितास्तेन नास्त्यस्माकमत्र
 चारित्रानिष्ठानामिति भावः । शङ्कन्ते हि देशान्तरे सुप्रथितचारित्रमपि
 धार्मिकप्रवरमपि च सहोदर्यापि यवीयस्या सह वसन्त यान्त सलपन्तमपि
 याऽन्यथैव पण्डितम्मन्या अकारणमत्सरिणो दृष्टिविकला इव विवेकविद्वेषिण
 इव च लोका इति नात्र ते बहुशः सपतनं युक्तमिति भावः । नमोऽस्तु त
 इति । चन्दनीपाणि तत्ताम्यतामिदं वचनामिति भावः । यथाहुतामिति
 पाठः सुगमः ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालशोधिन्या पञ्चसप्ततोऽध्यायः ।

पदसप्ततितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यभूकस्य धीमत ।
 आगत्य केशिनी सर्वं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १
 दमयन्ती ततो भूय प्रेषयामास केशिनीम् ।
 मातु सफाशं तु स्वार्ता नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ २
 परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
 रूपे मे संशयस्त्वेक स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
 स वा प्रवेशयता मातर्मा वाऽनुज्ञातुमर्हसि ।
 विदित वाऽथवाऽज्ञात पितुर्मे सविधीयताम् ॥ ४
 एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् ।
 दुहितुस्तममिप्रायमन्वजानात्स पार्थिव ॥ ५

(१) सर्वमिति । विकारं वात्सल्यजन्य मनसोऽन्यथाभावम् । केशिनी सर्वमित्यत्र क्षिप्रमिति पाठ साधु । अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः । सर्वं निवेदनीयमिति वा ।

(२) दमयन्तीति । मातुरनुगाधिगमार्थं केशिन्या प्रेषणम् । विना हि गुरुजाभ्यनुज्ञा न न्याप्यमेवमुपसर्पणमिति । प्रेषयामास किमपि सार्धं इवेति शेषः ।

(३) सदेशमाह । परीक्षित इति । मे मया बहुशो अनेके प्रकारे । कुत इत्याह नलशङ्कयेति । हेतौ तृतीया । नलसभावनया तस्य नलत्वेन सम्भितत्वादिति भावः । ततः किमियाह रूप इति । मे मम एक केवल रूपे रूपविषये सदाय । तस्मादिति शेषः स्वयं वेदिषु शातु परमार्थमित्यर्थात् । इच्छामि ।

(४) तदत्र किंवा मया विधीयतामिति चेत्तत्राह । स इति । युक्तं किलाप पितरमप्यनुगार्पायतुमित्यभिप्रेत्याह विदितमिति । मे पितु विदितं यथा तथा । प्राधान्येनामीष्टत्वाद्ययममित्य वचनम् । अज्ञातं अविदितं यथा तथा वा अत्र तु भवदिच्छैव प्रमाणमिति भावः । सविधीयतां कर्मदे प्रियताम् स्वयेति शेषः ।

(५) एवमिति । उक्ता सदेशद्वारा प्रार्थितेत्यर्थः । देवी राक्षी दमयन्त्या जननी । भीम अब्रवीत् उक्तवती दमयन्त्युक्तमर्थमित्यर्थात् । स पार्थिवो भीमः । अन्वजानात् अनुगतवान् ।

सा वै पित्राऽभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।
 नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ६
 तां स्म दृष्ट्वैव सहसा दमयन्ती नलो नृपः ।
 आविष्टः शोकदुःसाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ ७
 तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
 तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ ८
 ततः कापायवसना जटिला मलपङ्क्तिनी ।
 दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९

(६) सेति सा दमयन्ती तस्या दमयन्त्या यत्र प्रतिश्रयो वासः
 तत्रेति सङ्गृह्यते । प्रवेशयामास आनाययामास । अत्र मध्ये श्लोकचतुष्टयमाधिकं
 कपुस्तके नात्यन्तमावश्यक स्पष्टार्थे च । इतः परं तु विनिवेद्यमान उत्तरार्धे
 प्रवेशयामासेति पदं कर्तृपदसापेक्षं ह्रियतीयेति द्रष्टव्यं धीमन्निः ।

(७) तामिति । स्मेति पादपूर्णे । तां विरहायस्थामनुभयन्तीं दमयन्तीं
 दृष्ट्वैव नलः शोकदुःसाभ्या इष्टानियोगानुचिन्तनेन दुःखेन च आविष्टः
 कृतान्तःप्रवेशः । अन्तःप्रविश्योन्मत्ततामिव नीत इति भावः । आवेशो
 हि पिशाचादीनां भवती येन विस्मृतात्मभावं पुरुष उन्मात्तवद्भवति । तदु-
 णयोगादेव चान्पनाभ्याङ्गपूर्वो विशतिः प्रयुज्यते प्रायेण । इष्टवियोगानुचि-
 न्तनं शोक इति नागेशः । अश्रुपरिप्लुतः अश्रुभिर्व्याप्तः ।

(८) तामिति । तथात्वेन प्रकारेण युक्तं सगतं तं दृष्ट्वा तीव्रशोकसमा-
 विष्टा तीव्रेण आत्यन्तिकेन शोकेन समाविष्टा । ' तीव्रैकान्तनितान्तानी '
 त्यतिशयपर्यायेष्वमरः । अनं तु विशेष्यनिमोऽयम् ।

(९) तत इति । कापायवसना कापायेण रागेण रक्तं कापायं वसनं
 यस्यास्तथाभूता । ' तेन रक्तं रागात् ' इत्यण् । कापायश्च रागो नीलरक्तयोर्ध-
 र्णयोर्योगेन निश्चयः । तदाह भरतः ' नीलरक्तसमायोगात्कापायो नाम जा-
 यते ॥ ' इति (२१-६२) । विरहिणीभिर्धार्यमेतद्वसनमिति प्रतीयते ।
 जटिला जटाः परस्परप्रथिताः केशाः सन्त्यस्यास्तथाभूताः । पिच्छादिस्वा-
 दितान् । विरहिणीतां केशसङ्क्रान्ताञ्जटाञ्जटित्वम् । मलपङ्क्तिनी मलमय-
 गात्रे समुपचितस्य पङ्क्तोऽस्यस्या तथाभूता । विरहिण्या अङ्गमार्जना-
 भावादिति भावः ।

१ अतः परं ' तयोर्नियोगात्कौरव्यं केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ गच्छ केशिनि शीघ्रं
 त्वं बाहुकं पित्रासनाय । आनयस्व यथा माता त्वं तथा कुह मे प्रियम् ॥ गत्वा
 तु केशिनी शीघ्रं बाहुकं वाक्यमब्रवीत् । मीमंस्व शासनात्म्यामतां विदि बाहुक ।
 प्रविश्यतां राजवंशं इत्युक्तो भरतर्षभ । बाहुकस्तु चिरं ध्यात्वा केशिण्या सह
 भारत । प्रविशेत् महाबाहुर्दमयन्तीनिवेशनम् ॥ ' इत्यधिकं कपुस्तके ।

पदसप्ततितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
 आगत्य केशिनीं सर्वं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १
 दमयन्ती ततो भूयः प्रेपयामास केशिनीम् ।
 मातुः सफाशं दुःस्वार्ता नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ २
 परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
 रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
 स वा प्रवेश्यतां मातर्मामाऽनुज्ञातुमर्हसि ।
 विदितं वाऽथवाऽज्ञातं पितुर्मे संविधीयताम् ॥ ४
 एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् ।
 दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ॥ ५

(१) सर्वमिति । विकारं वात्सल्यजन्यं मनसोऽन्यथाभावम् । केशिनीं सर्वमित्यत्र क्षिप्रमिति पाठः साधुः । अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः । सर्वं निवेदनीयमिति वा ।

(२) दमयन्तीति । मातुरनुशाधिगमार्थं केशिन्याः प्रेषणम् । विना हि गुरुजगाम्यनुज्ञा न न्याय्यमेवमुपसर्पणमिति । प्रेपयामास किमपि सादिश्येति शेषः ।

(३) सदेवमाह । परीक्षित इति । मे मया बहुशः अनेकैः प्रकारैः । कुत इत्याह नलशङ्कयेति । हेतौ तृतीया । नलसभारनया तरय नलत्वेन सभवितात्वादिति भावः । ततः किमित्याह रूप इति । मे मम एकः चेलः रूपे रूपविषये संशयः । तस्मादिति शेषः स्वयं वेदितुं ज्ञातुं परमार्थमित्यर्थात् । इच्छामि ।

(४) तदत्र किंवा मया विधीयतामिति चेत्तत्राह । स इति । युक्तः किलाप्र पितरमप्यनुज्ञापयितुमित्यभिप्रेत्याह विदितमिति । मे पितुः विदितं यथा तथा । प्राधान्येनाभीष्टत्वात्प्रथममित्यवचनम् । अज्ञातं अविदितं यथा तथा वा अत्र तु भवदिच्छेयं प्रमाणमिति भावः । संविधीयतां कर्मोदं क्रियताम् । त्वयेति शेषः ।

(५) एवमिति । उक्ता सदेवद्वारा प्रार्थितेत्यर्थः । देवी राज्ञी दमयन्त्या जननी । भीमं अब्रवीत् उच्यते दमयन्त्युत्तमर्थमित्यर्थात् । स पार्थिवो भीमः । अन्वजानात् अनुगतान् ।

सा वै पित्राऽभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।
 नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ६
 तां स्म दृष्ट्वैव सहसा दमयन्ती नलो नृपः ।
 आविष्टः शोकदुःखाभ्यां वभूवाश्रुपरिप्लुतः ॥ ७
 तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
 तीव्रशोकसमाविष्टा वभूव वरवर्णिनी ॥ ८
 सतः कापायवसना जटिला मलपङ्क्तिनी ।
 दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९

(६) सेति सा दमयन्ती तस्या दमयन्त्या यत्र प्रतिश्रयो दासः
 तत्रेति सयध्यते । प्रवेशयामास आनाययामास । अत्र मध्ये श्लोकचतुष्टयमाधिक
 कपुस्तके नात्यन्तमावश्यक स्पष्टार्थे च । इतः परं तु विनिवेश्यमान उत्तरार्धे
 प्रवेशयामासेति पद कर्तृपदसापेक्षं क्लिश्यतीरेति द्रष्टव्यं धीमद्भिः ।

(७) तामिति । स्मेति पादपूर्णे । ता विरहावस्थामनुभवन्ती दमयन्ती
 दृष्ट्वैव नलः शोकदुःखाभ्यां इष्टभियोगानुचिन्तनेन दुःखेन च आविष्टः
 कृतान्तःप्रवेशः । अन्तःप्रविश्योन्मत्ततामिव नीत इति भार । आवेशो
 दि पिशाचादीनां भवती येन विस्मृतात्मभावः पुष्प उन्मत्तवद्भवति । तद्व-
 णयोगादेव चान्यत्राप्याहूयूषो विनशति प्रयुज्यते प्रायेण । इष्टभियोगानुचि-
 न्तनं शोक इति नागेशः । अश्रुपरिप्लुतः अश्रुभिर्व्याप्तः ।

(८) तामिति । तथा तेन प्रकारेण युक्तं सगतं त दृष्ट्वा तीव्रशोकसमा-
 विष्टा तीव्रेण आत्यन्तिकेन शोकेन समाविष्टा । ' तीव्रैकान्तनितान्तानी '
 त्यतिशयपर्यायेष्वमरः । अत्र तु विशेष्यनिर्देश्यम् ।

(९) सत इति । कापायवसना कापायेण रागेण रक्तं कापाय वसनं
 यस्यास्तथाभूता । ' तेन रक्तं रागात् ' इत्यण् । कापायश्च रागो नीलरक्तयोर्व-
 र्णयोर्योगेन निध्नः । तदाह भरतः ' नीलरक्तसमायोगात्कापायो नाम जा-
 यते ॥ ' इति (२१-६२) । विरहिणीभिर्घार्यमेतद्वसनमिति प्रतीयते ।
 जटिला जटाः परस्परप्रयिताः केशाः सन्त्यस्यास्तथाभूताः । पिच्छादित्या-
 दित्युच्यते । विरहिणीनां केशवस्त्रकारमानाज्जाटिलत्वं । मलपङ्क्तिनी मलस्य
 गात्रे समुपचितस्य पङ्क्तौऽस्यस्या तथाभूता । विरहिण्या अहमार्जना-
 भावादिति भावः ।

१ अतः परं ' तयोर्भियोगादकौरव्यं केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ गच्छ केशिनि शीघ्रं
 त्वं बाहुकं पिबुतासनात् । आनयस्व यथा माता त्वं तथा कुर्व मे प्रियम् ॥ गत्वा
 तु केशिनी शीघ्रं बाहुकं वाक्यमब्रवीत् । भीमस्य दासनात्प्राप्तगतादं विदि बाहुक ।
 प्रविश्य राजवंदम इत्युक्तो भरतर्षभ । बाहुकस्तु चिर ध्यात्वा केशिन्या सह
 भारत । प्रविशेत् महाबाहुर्दमयन्तीनिवेशनम् ॥ ' इत्यधिकं कपुस्तके ।

पूर्वं दृष्टस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम यादृक् ? ।
 सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ १०
 अनागसं प्रियां भार्या विजने श्रममोहिताम् ।
 अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ ११
 किं नु तस्य मया वात्यादपराद्धं महीपतेः ।
 यो मामुत्सृज्य विपिने गतवान्निद्रयाऽर्दिताम् ॥ १२
 साक्षादेवानपाहाय वृतो यः स पुरा मया ।
 अनुव्रतां साभिकामां पुत्रिणीं त्यक्त्वान्कथम् ? ॥ १३
 अग्नौ पाणिं गृहीत्वा तु देवनामप्रतस्तया ।
 भविष्यामीति सत्यं तु प्रतिश्रुत्य क तद्रतम् ? ॥ १४

(१०) वाक्यमाह पूर्वमिति । धर्मज्ञो नाम धर्मज्ञतया प्रसिद्धो यः कोऽपि । विपिने अरण्ये ।

(११) अनागसमिति । अनागसं अनपराधां प्रियां प्रेमविषयीभूतां विजने निर्जनप्रदेशे श्रममोहिता श्रमेण मूर्छितां विसंश्रुतामिवापन्नामित्यर्थः । स्त्रियमित्यनुपपद्यते । पुण्यश्लोकं पवित्रयज्ञसमित्युपालम्भात्किं । नलं ऋते विना । ' ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ' इति द्वितीया । विशेषतस्तु प्रपञ्चितं प्राक् । अनागसमित्यादिना त्यागस्यात्यन्तानर्हत्वं द्योत्यते ।

(१२) किंनिति । वात्यात् बाल्यमारभ्य स्यन्लोपे पञ्चमी । तस्य महीपते राज्ञो नलस्य किन्तु अपराद्धं को वापराधः कृतः । यः निद्रया अर्दितां पीडितां माम् । विपिने अरण्ये उत्सृज्य त्यक्त्वा गतः । विनैवापराधं त्यक्त्वास्मीति भावः ।

(१३) साक्षादिति । साक्षात् प्रत्यक्षमुपास्थितान् देवान् इन्द्रादीन् अपहाय त्यक्त्वा मया यो वृतः पतित्वेन स्वीकृतः । एतेन प्रणयातिशयो द्योत्यते । सः अनुव्रतां अनु आत्मनः सहस्र वृत नियमो यस्यास्तथाभूता सुखदुःखसविभागिनिमित्यर्थः । साभिकाम् अभिकामेन पतिसान्निभ्याभिलाषेण सह वर्तमानाम् । पुत्रिणीं पुत्रवतीम् । एतदपि त्यागानर्हत्वं द्योत्यति ।

(१४) अग्नाविति । अग्नौ अग्निसमीपे । देवानां इन्द्रादीनां अग्रतः पाणिं गृहीत्वा परिणयं कृत्वा भविष्यामि इति अनुस्मरणाय वाक्यैकदेश-स्यैव प्रयोगः तच्च वाक्यं ' यावच्च मे घरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते । तावच्चयि भविष्यामि सत्यमेतदद्विषीमि ते ॥ ' इति (५७-३२) सत्यं यथातथा प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां कृत्वा वर्तमानस्येति शेषः । तत् प्रतिज्ञातं त्वयि भविष्यामीति क्व गतम् । अहो सत्यप्रतिज्ञता पुण्यश्लोकस्येति भावः । पाठान्तरं सुगमम् । नातिमनोरमञ्च ।

१ अभिमता (क) २ पाणिगृहीता च हंसानां वचने स्थिताम् (क) पाणि गृहीत्वा तु हंसानां वचनात्तया (च) ३ भविष्यामि (क. च.) ४ इतः परं ' इहदश उपाच ' इत्यधिकं कपुस्तके ॥

दमयन्त्या ध्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिन्दम ।
 शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुरं प्राप्तवद्बहु ॥ १५
 अतीव कृष्णशाराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
 परिस्रवन्नलो राजा शोकार्तामिदमब्रवीत् ॥ १६
 मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
 कलिना तत्कृतं भीरु ! यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ १७
 यच्चया धर्मकृच्छ्रे तु शापेनाभिहतः पुरा ।
 वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां दिवानिशम् ॥ १८
 स मञ्छरीरे त्वच्छापादह्यमानोऽवसत्कलिः ।

(१५) दमयन्त्या इति । हे अरिन्दम शत्रुशमन राजन्युधिष्ठिर । एत-
 त्सर्वं ध्रुवन्त्या दमयन्त्या नेत्राभ्यामसुरं मुखं मुखहेतुः शीतलमित्यर्थः न
 भवति तथा उष्णमित्यर्थः । प्राप्तवत् प्रकर्षेणागलत् ।

(१६) अतीवेति । कृष्णशाराभ्यां कृष्णे तारकाया कृष्णवर्णे तत् एव
 च शारे शयले च । ' शारः स्याच्छयले पुंसि वाच्यालिदगः समीरणे । ' इति
 मेदिनी । शयलश्च श्वेतकृष्णो वर्णः । तारकाया कृष्णत्वात्तदितरत्र च नीलेन्द्री-
 यरकल्पतया श्वेतकृष्णत्वेन कर्तुंस्वादृशोः कृष्णशारत्वम् । कृष्णताराभ्या-
 मिति पाठस्तु साधुः । रक्तान्ताभ्यां रक्तौ अन्तौ प्रान्तभागा ययोस्तथाभूताभ्याम्
 नेत्राभ्यामित्यनुपपद्यते । परिस्रवत् विगलत् तज्जलं दृष्ट्वेति शेषः । राजा नलः
 शोकार्तां शोकेनार्तां पीडितं यथा तथा । शोकादविस्पष्टाक्षरमित्यर्थः । अतः
 परं ' नलोऽहं विपुलश्रोणिं त्वामुत्सृज्य यतो गतः । आविष्टः कलिना भद्रे
 तेन मोहयश गतः ॥ ' इत्यधिकं कपुस्तके । आवश्यकं चैतत् । आत्मप्रकाश-
 नमन्तरा वृत्तान्तरनिवेदनस्यानर्हत्वात् । अत्र च हे विपुलश्रोणि अहं नलः
 हे भद्रे (अहं) यत् कलिना आविष्टः तेन (तस्मात्) मोहयश गतः
 सन् त्वामुत्सृज्य गतः इति सन्धः ।

(१७) त्वत्परित्यागे तु कलिरेव हेतुरित्याह ममेति । हे भीरु भयशीले
 मुन्दरीत्यर्थः ।

(१८-१९) यदिति । युगमकमेतत् । यत् यस्मात् धर्मकृच्छ्रे धर्मस्य
 पतिपरिचर्यारूपस्य पतिव्रताधर्मस्य कृच्छ्रे व्यसने विलोपसमये मद्वियोग
 इत्यर्थः । शापेन ' यस्याभिशापाद्दुःखार्तो दुःखं विन्दति नैपथः । तस्य
 भूतस्य नो दुःखाद्दुःखमभ्याधिकं भवेत् । ' (अ. ६३ प-१६) इत्येव
 रूपेण अभिहतः प्रहृतः । मा शोचन्त्या शोकाविषयीकुर्वन्त्या । तस्मादिति
 शेषः । सकलिः त्वच्छापादह्यमानो दाहविषयत्वमापद्यमानः सन् । सततं त्वच्छा-
 पदग्धः सः अग्नौ आहितः स्थापितः अग्निरिव मञ्छरीरे अवसादिति सन्धः ।

१ शोकार्तां इदं (क. च.) शोकार्तामिदं (न. म.) २ अतः परं ' नलोऽहं
 विपुलश्रोणिं त्वामुत्सृज्य यतो गतः । आविष्टः कलिना भद्रे तेन मोहयश गतः ॥ ,
 इत्यधिकं कपुस्तके ।

त्वच्छापदग्धः सततं सोऽप्रावग्निरिवाहितः ॥ १९
मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
दुःखस्यान्तेन चानेन भावितव्यं हि नौ शुभे ॥ २०
विमुच्य मां गतः पापस्ततोऽहमिह चागतः ।
त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत्प्रयोजनम् ॥ २१
कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित् ॥ २२
दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्वा नृपतिशासनात् ।
भैमी किल स्म भर्तारं द्वितीयं वरायिष्यति ॥ २३
स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपामिमात्मनः ।
श्रुत्वैव चैवं त्वरितो भाङ्गासुरिरुपस्थितः ॥ २४

भैमवाक्यत्वाद्दग्ध इति न पौनरुक्त्यम् । दुःखैस्तप्यमानत्वाच्छरीरस्याग्निव
द्यापेन दह्यमानस्याच्च कलेरिति युक्तं सादृश्यम् ।

(२०) ममेति । व्यवसायेन उद्यमेन निश्चयेन वा तपसा च निर्जितः
पराजितः आसीदिति शेषः । कथमेतत्सदृशमित्याह दुःखस्येति । दियतः
हे शुभे कल्याणि अनेन सप्रत्यनुभूयमानेन नौ आवयोः दुःखस्यान्तेन भवि-
ष्यत् तस्मादेव स निर्जितोभूदिति भावः । अत्रापि किलावयोर्दुःखस्या-
न्तेन भाव्यु, न चानिर्जिते कलौ स सनरतीति तपसा मे विनिर्जितोऽय-
मिति भावः ।

(२१) विमुच्येति । पापो नीचः कलि मा विमुच्य त्यक्त्वा गतः ।
सतस्तदनन्तरम् । हे विपुलश्रोणि सुन्दरि । श्रोण्या हि वैपुल्य सौन्दर्यलक्षण
प्राचाम् । तत एवोपवर्णित कालिदासेन ' श्रोणीभारादलसगमने ' इति मेघ-
सदृशे । अह त्वदर्थं त्वामपेक्षेत्यर्थः । हि यत मे मम प्रयोजन हेतुः ।

(२२) कथमिति । हे भीरु भयशालि सुन्दरीत्यर्थः । त्वं यथा त्वत्स
दृशीत्यर्थं नारी अनुरक्त अनुरागिण अनुवृत्त अनुकूलाचारमात्मसदृशव्रत वा
भर्तारं उत्सृज्य अन्य कर्हिचित् कस्मिन्नपि काले । ' अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम्'
इति किमोर्हित्प्रत्ययः काले । कथं नु वरयेत् । नैतच्छस्यसपटनमिति
भावः । यद्वा यथा त्वं तथा नारी या कापि वा स्त्री अनुरक्तमनुव्रत च भर्ता-
रमुत्सृज्य अन्य कथं वरयेत् ? न कथंचिदपीत्यहो ते पातिव्रतीत्युपालभ्योऽयम् ।

(२३-२४) दूता इति । युगमकमेतत् । नृपशासनात् रागो भीमस्या-
देशात् दूताः कृत्वा पृथिवीं चरन्ति । तेभ्य इति शेषः । ' भैमी किल
तथा स्वैरवृत्ता स्वैरस्वच्छन्दानुसारी वृत्तं वर्तनं यस्यास्तथाभूता स्वैरिणीव
आत्मनः स्वस्य काम अत्यन्त अनुरूप योग्य इव द्वितीय भर्तारं वरायिष्यति ।'
एव इति श्रुत्वैव भाङ्गासुरि ऋतुपर्ण उपस्थितः अत्र प्राप्तः ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
 प्राञ्जलिवेपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २५
 न मामर्हसि कल्याण दोषेण परिशङ्कितम् ।
 मया हि देवानुत्सृज्य वृत्तस्त्वं निपधाधिप ॥ २६
 तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
 वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दश ॥ २७
 ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ।
 अभ्यगच्छत्कोशलामृतुपर्णनिवेशने ॥ २८
 तेन वास्ये कृते सम्यक्प्रतिवास्ये तथाहृते ।
 उपायोऽयं मया दृष्टो नैपधानयने तव ॥ २९

(२५) दमयन्तीति । परिदेवित परिदेवन रुदितात्मक वचनमित्यर्थः ।
 देवृ देवन इत्यतो नपुसके भावे क्तः । प्राञ्जलि बद्धाञ्जलि । क्षमापनायेति
 भावः । वेपमाना कम्पमाना । तत्र हेतुर्भीतेति । नलेनान्यथा शङ्कितमिति
 भीतिः ।

(२६) नेति । दोषेण दोषविशिष्टतयेत्यर्थः । ननु वरान्तरधरणे प्रय
 तमानाया त्वयि कुतो नाद्यङ्क्यतामिति चेत्तत्राह मयेति । देवानुत्सृज्येति
 अनन्यथाभाषी पारमार्थिकः प्रणयातिशयो द्योत्यते । तत्र मे पत्यन्तरधरणा-
 भिलाप इति भावः

(२७) यद्येष तत्कुतो दूता परिभ्रमन्तीति चेत्तत्राह तथेति । अभि-
 गमनार्थं समागमार्थम् । आधिगमनार्थमिति पाठस्तु साधु । अभिगमन च
 प्राप्तिः । सर्वतः सर्वत्र । आद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तसि । मम वाक्यानि गाथाभिः ।
 छन्दोविशेषैः गायमाना गातु शील वेपा तथाभूता । ताच्छीत्ये चानश् ।
 'अत्रानुक्त गाथे' ति पिङ्गलाचार्य । विवृत नैतत्केदारेण 'विपमाश्वर-
 पाद वा पादैरसम दशधर्मवत् । यच्छन्दो नोक्तमत्र गाथेति तत्पूर्वतुरिभिः
 प्रोक्तम् ॥ इति ' । सप्रति च श्लोकतयाऽऽख्यायमान छन्द एतस्यैव भेद
 इति दमयन्तीवचनप्रतिपादकाना श्लोकाना गाथात्प्राप्तमिति द्रष्टव्यम् । दश
 दिशो गता इति सवन्धः ।

(२८) तत इति । ततो ब्राह्मणगमनान्तर पर्णादो नाम विद्वान्ब्राह्मणः
 कोशलापा कोशलदेशराजधान्यामयोध्याया ऋतुपर्णनिवेशने अभ्यगच्छत्
 उपगतवान् ।

(२९) तेनेति । तेन पर्णादेन सम्यक् वाक्ये प्रश्नरूपे वचने कृत उक्ते
 सति तया प्रतिवाक्ये प्रत्युत्तर आहृते समानीते सति । अयं स्वयंवरप्रख्याप
 नरूपः । मया तव आनयने आनयनविषय उपायो दृष्टः मनस्य साक्षात्कृतः
 अवधारित इति यावत् ।

त्वामृते नहि लोकेऽन्य एकाहा पृथिवीपते ।
 समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप ॥ ३०
 स्पृशेयं तेन सत्येन पादावेतौ महीपते ।
 यथा नासत्कृतं किञ्चिन्मनसाऽपि चराम्यहम् ॥ ३१
 अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
 एष मे मुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३२
 तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा ।
 स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३३
 चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।

(३०) कथं स्वयंवरप्रख्यापनं मदानयनं उपाय इति चेत्तत्राह त्वामिति । त्वामृते त्वां विना लोके अन्यः एकेन अह्ना अश्वैर्योजनशतं गन्तुं न समर्थः इति योजना । अतः परं 'तथापि मामहीपालं भजेता चरणौ तव' इत्याधिकं कपुस्तके । तथा तेन प्रकारेणापि स्वयंवरप्रख्यापनेनापि मां तव चरणौ भजेता सेवेयाताम् । तेनापि वा विधिना समागच्छतु सकाशं मे भवानिति विचिन्तितमिति भावः । न पुनरर्थमेतदत्यन्तमावश्यकम् ।

(३१) स्पृशेयमिति । यथा यस्मात् अहं असत् यत्सत्प्रभवति तत्पापं कृतं कर्म । नपुस्तके भावे क्त । मनसाऽपि कुतः पुनः शरीरेणेति भावः । न चरामि नाचरामि । तेन तस्मात् हे महीपते । अहमिति शेषः एतौ मत्पुत्रे-
 यतिनौ पादौ ते चरणौ सत्येन शपथेन हेतुभूतेन स्पृशेयं स्पृष्टौ कुर्याम् । पापकर्माचरणाभावे ते चरणौ स्पृष्ट्वा शपथं करोमीत्यर्थः 'सत्यकृते च शपथे' इति मेदिनी ।

(३२) अयमिति । यद्यहं पापं चरामि । तदा य इति शेषः । योऽयं भूतसाक्षी भूतानां द्रष्टा सर्वनापि प्रवेशादिति भावः । 'साक्षाद्द्रष्टारि संज्ञाया' मिति इति । सदागतिः सदा गतिर्यस्य तथाभूतो वायुः । 'वायुर्मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः । 'रात्रिर्दिव्यं गन्धर्वहः प्रयाति' इति कालिदासः । एषः मे प्राणान् मुञ्चतु मोचयामित्यर्थः । मुञ्चतेरन्तर्भावित्यर्थोऽहो ।

(३३) तथेति । तथा किञ्च य इति तच्छब्दबलालम्भ्यम् । यः तिग्मांशुः तिग्मा प्रखरा अशयः किरणायस्य स सूर्यः । 'आदित्यं सविता सहस्रकिरणः प्रद्योतनो भास्करस्तिग्मांशुः' इति हलायुधः । भुवनं लोकं परेण लोकस्य परस्तादिति भावः । परशब्दात् 'एनान्यतरस्यामदूरेऽपश्चम्या' इति एनपि 'एनपा द्वितीया' इति द्वितीया । अत्र परित इति पाठः साधुः । स इत्यादि पूर्ववत् ।

(३४) चन्द्रमा इति । यश्चन्द्रमाश्चन्द्रः साक्षिवत् द्रष्टेव वर्तमानः सर्वभूतानां सर्वेषां प्राणिनामन्तः शरीराभ्यन्तरे चरति । चन्द्रो हि मनसोऽ-

१ अतः परं 'तथापि मां महीपालं भजेता चरणौ तव' इत्याधिकं कपुस्तके ।

स मुञ्चतु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ३४

एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।

ते^१ द्रुवन्तु यथासत्यमेतद्देवास्त्यजन्तु माम् ॥ ३५

एवमुक्ते ततो वायुरन्तरिक्षादभापत ।

नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३६

राजञ्छीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः ।

साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन्परिवत्सरान् ॥ ३७

उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया ।

न ह्येकादाश शतं गन्ता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह ॥ ३८

उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।

धिष्ठात्री देयता । तत एव च मनसि वर्तमानस्यास्य सर्वभूतान्तश्चारित्वम् । साक्षिशब्दो जीववचनो वा वेदान्तिनो हि जीव साक्षिणमाचक्षते । साक्षियत् यथा जीवस्तथेत्यर्थः ।

(३५) एत इति । एते पूर्वोक्तास्त्रयो देवा वायुः सूर्यश्चन्द्रमाश्चेत्येत कृत्स्नं सकलं त्रैलोक्यं त्रीन्लोकान् । चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे ध्यञ् । धारयन्ति अवस्थापयन्ति सत्तया योजयन्तीत्यर्थः । धृङ् अवस्थान इत्यतो णिचो लट् । ते एतत् एन विषयमित्यर्थः । सामान्ये नपुंसकमिति स्त्रीत्वम् । यथासत्य सत्यमनाविक्रम्य द्रुवन्तु । अन्यथेति शेषः । मदुक्तेरन्यथात्वे तु मा त्यजन्तु ।

(३६) एवमिति । अन्तरिक्षात् आकाशात् अशरीरिण्या याच्नाऽभापते-
त्यर्थः । वायोर्वचनमाह सार्धत्रितयेन । नेति । एषा दमयन्ती । ते तुभ्यम् ।

(३७) राजमिति । हे राजन्नल दमयन्त्या कर्ष्या स्फीतः वृद्धो महानि-
त्यर्थः । 'स्पायी वृद्धा' वित्यसौ निष्ठा । 'स्पायः स्फी निष्ठायामि' ति स्फी-
भावः । शीलनिधिः सद्रुत्तरूपो निधिः । 'शील स्वभावे सद्रुत्त' इति मेदिनी ।
सुरक्षितः सम्प्रक्षितः । वयं वायुः सूर्यश्चन्द्रमाश्चेत्येते त्रयः त्रीन्
परिवत्सरान् वर्षाणि । अविच्छेदेन वर्षत्रय यावदित्यर्थः । साक्षिणो द्रष्टारो
रक्षितारश्च स्मः ।

(३८) तत्किमर्थं पुनः स्वयमरोद्धोषणमिति चेत्तत्राह । उपाय इति ।
अयं स्वयमरप्रख्यापनरूपः । कथं मदर्थत्वमेतस्येति चेत्तत्राह नेति । हि यतः
इह अर्धिमहलोके त्वामृते त्वा विना अन्यः एकेन अङ्गा दिवसेन शतं योजनश-
तमित्यर्थः । गन्ता गमनकर्ता न नास्ति । तस्मात्त्वमेक एव यथासमयमागमि-
ष्यसीति योजितोऽनयायमुपाय इति भावः ।

(३९) उपपन्नेति । त्वया सह । सगन्तुमिति शेषः । उपपन्ना
योग्या । अर्हति स्वत्सहवासमित्यर्थः । भैम्या सह सगन्तुमिति यथापूर्वम् ।

नात्र शङ्का त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया ॥ ३९

ततो द्रुयति वायौ तु पुण्यपृष्टिः पपात ह ।

देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ ४०

तदद्भुतमयं दृष्ट्वा नलो राजाऽथ भारत ।

दमयन्त्यां विशङ्कां तामपाकर्षदरिदमः ॥ ४१

ततस्तद्वस्त्रमरजः प्रावृणोद्वसुधाधिपः ।

संस्मृत्य नागराजं तं ततो लेभे स्वकं वपुः ॥ ४२

स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।

प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ ४३

भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा ।

अथ अस्मिन् विषये । संगच्छ संगम कुरु । आप्य परस्मैपदम् । 'सतो गम्युच्छिन्त्याम्' इत्यात्मनेपदविधानात् ।

(४०) तत इति । वायौ वाय्वधिष्ठाया देवतायामित्यर्थः । इतरस्य वचनायोगात् । द्रुयति एव वदति सति । तत तस्मिन् प्रदेशे । आद्यादित्वात्सि । सतमर्थः । तदनन्तरमिति तु नार्थः । द्रुवतीत्येतेनैव कालस्य सूचि-
त्वात् । पपात आकाशादिति शेषः । दमयन्त्या नलेन सह समागततया प्रीतत्वाद्देवानामितीत भावः । नेदु दध्वनुः । पवनो वायुः शिवः शुभः सुखकर इत्यर्थः । वधौ चचार । 'वा गतिगन्धनयो' रित्यतो लिट् ।

(४१) तदिति । तत् वायुभाषितपुष्पवृष्ट्यादिकम् । भारत युधिष्ठिरा-
ता पूर्वोक्ता दमयन्त्या दमयन्तीविषये । दमयन्तीविषयिणीमित्यर्थः । विश-
ङ्कां आत्मनो विपरीत सन्देह अपाकर्षत् हासयामास दूरीचकारेत्यर्थः ।

(४२) तत इति । ततस्तदन्तरम् । वसुधाधिपः पृथ्वीपतिर्नलः । त-
नागराजं कर्कोटक संस्मृत्य सम्यक् स्मृत्वा । तदादेशानुरोधादिति भावः
(दृष्ट्वा तदा पदपठेऽध्याये चतुर्विंश च पञ्च पञ्चविंश च) तत् कर्कोटकेन
दत्तपूर्वं अरजः रजःशून्य वस्त्रं प्रावृणोत् प्रावरणतया जग्राह । स्वक स्वी-
यम् । स्वार्थे कन् । वपुः शरीर स्वरूपमिति यावत् । लेभे ।

(४३) स्वरूपिणमिति । भर्तारं स्वरूपिणं स्वस्य रूपमाकारः अस्त्यस्य
तथाभूतम् । प्राप्तात्मरूपमित्यर्थः । तं पुण्यश्लोके नलमालिङ्ग्य उच्चैः प्रा-
क्रोशत् । एष हि स्वभावो नारीणां यन्नैराशयविषयीभूतस्य बान्धवादेर्लाभे
स्मृत्युपरिषत्पूर्वदुःखा परिष्वज्य नोशन्तीति ।

(४४) भैमीमिति । यथा पुरा पूर्वं तथेति शेषः । तथा भ्राजमानः
दीप्यमानः राजा नलः अपीति भिन्नक्रमेण योज्यम् । सरजजे आलिङ्गित-
यान् । स्वज्ज परिष्वङ्ग इत्यतो लिट् । 'अन्यिग्रन्थिदग्मिस्वजीना लिटः
विग्रहे' ति अश्वरणान्तरेण कित्त्वे 'अनिदिता इह उपधायाः क्तिटि' इति न लोपः । स्वमतौ आत्मनः गन्धापुत्रौ यथायत् यथोचितम् । प्रत्यनन्दत

सस्यजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥ ४४
 ततश्चोरसि विन्यस्य वक्त्रं तस्य शुभानना ।
 परीता तेन दु रेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ ४५
 तथैव मलदिग्धाङ्गी परिप्लव्य शुचिश्मिताम् ।
 सुचिरपुरुषव्याघ्रस्तस्थौ शोकपरिप्लुत ॥ ४६
 तत सर्वं यथो वृत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।
 भीमायाकथयत्प्रीत्या वैदर्भीजननी नृप ॥ ४७
 ततोऽध्वीन्महाराज कृतशौचमहं नलम् ।
 दमयन्त्या सहोपेत कल्ये द्रष्टा सुरोपितम् ॥ ४८
 ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ।

प्रत्यनन्दयत् । मूर्धाघघ्राणाङ्कारोपणादिना नन्दयामासेत्यर्थः । अन्तर्भावित-
 प्यर्थोऽनं नन्दति । आर्पमात्मनेपदम् ।

(४५) तत इति । आयतेक्षणा जायते दीर्घे ईक्षणे यस्यास्तथाभूता ।
 तेन अनुभूतपूर्वेण दु रेन परीता व्याप्ता । प्रियजनसन्दर्शनेन तस्य सपदि
 सप्रसरस्मृतायाविर्भूतत्वादिति भावः । ' सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां दुःखानि
 सद्बन्धुवियोगजानि । दृष्टे जने प्रेयसि दुःखानि स्युः सहस्रैरिव सङ्गन्ते ' ।
 इति भवभूतिः ।

(४६) तथैवेति । मलदिग्धाङ्गी विरहावस्थायां शरीरसंस्काराननुष्ठा-
 नात् मलेन दिग्धं लिप्तं अङ्गं यस्यास्तथाभूताम् । शुचिश्मिता शुभ्रहसिता
 दमयन्तीम् । परिप्लव्य आलिङ्ग्य सुचिरं सुगुहकालं शोकपरिप्लुतं शोकेन
 व्याप्तं सन् तस्यौ यथावस्थितमेवातिष्ठत् । शोकेन कार्यान्तरस्य विस्मरणा-
 दिति भावः ।

(४७) तत इति । वैदर्भीजननी दमयन्त्या माता दमयन्त्या नलस्य
 च वृत्तं यथा यथावत् । प्रीत्या हर्षेण ।

(४८) तत इति । महाराजो भीमः । तद्वचनमाह कृतेति । अहं
 सुरोपितं तुभ्येन उपितं कृतवासम् । वसतेर्निष्ठा यजादित्वात्सप्रणारणम् ।
 दमयन्त्या सह उपेतं युक्तं नलः कल्ये प्रमाते । ' प्रत्यूपोऽहर्मुत्पन्नः कल्यः '
 मित्यमरः । कृतशौचं कृतशौचं शुचित्वापादकं स्नानादिकर्म येन तथाभूतं
 द्रष्टा दर्शनवर्ती भविष्यामीति शेषः । दृष्टे ' आक्षेपस्तच्छीलतद्भर्मेतत्सा-
 धुकारिणः ' इति साधुकारिण्यर्थे ' वृत् ' इति वृत् । ' नलोके ' त्यादिना
 पङ्क्तिनिषेधाद्वितीया । ' द्रष्टा द्रष्टव्यामी ' ति भ्रान्तिरेवेव चतुर्भुजस्य छुटि
 द्रष्टास्मीति रूपापत्तेरिति ।

(४९) तत इति । सहितौ परस्परं मिलितौ तौ दमयन्तीनलो रात्रिं
 सकलायां रात्रायच्छेदेन पुरातनं पूर्वकालिकं सर्वं वने विचरितं सचरणं
 तत्सचरिणं वृत्तमिति भावः । ' नपुसके भावः च । ' कथयन्तौ परस्परस्मै

• ३५ने विचरितं स्रैमूयनुमुदितौ नृप ॥ ४९

गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैषिणौ ।

वसेतां हृष्टसंकल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह ॥ ५०

स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ।

• सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ।

दमयन्त्यपि भर्तारमासाद्याप्यायिता भृशम् ।

अर्धसंजातसस्येव तोयं प्राप्य वसुंधरा ॥ ५२

सैवं समेत्य व्यपनीय तन्द्रां शान्तज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा ।

निषेदयन्तौ मुदितौ हृष्टौ सन्तौ ऊपतुः । स्वभावः किलाय चिरदृष्टानां प्रण-
यिनाम् । अत एवाह भयभूति 'किमपि किमपि मन्द मन्दमासत्तियोगाद-
विरलितकपोल जल्पतोरक्रमेण । अधिधिलपरिरम्भव्यपुतैकैकदोष्णोरविदित-
गतयामा रात्रिरेव व्यरसीत् ॥ ' इति ।

(५०) गृह इति । हृष्टसंकल्पौ हृष्टासंकल्पौ मनो ययोस्तथाभूतौ । परस्परसु-
खैषिणौ परस्परयोः सुख एषितु शील ययोस्तथाभूतौ । वसेता अवसतामित्यर्थः ।
लङ्घ्ये लिङ्गार्थः ।

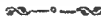
• (५१) स इति । तत इति लब्धवानित्यनेन संबध्यते । न तु चतुर्थे
वर्षे इत्येतेन । सुसिद्धार्थं सुष्ठु सिद्धो निष्पन्नः अर्थः कार्यं यस्य तथाभूतः ।
कृतार्थः । सर्वकामैः सर्वैरभीष्टैरर्थैः । कामशब्दो लक्षणया तद्विषयवचनः ।
परमा आत्यन्तिकी मुद प्रीति (हर्ष) लब्धवान् । प्रणयिजनलोभेन
शपन्नसकलकाम इवानन्दं प्रापदिति भावः ।

(५२) दमयन्तीति । भृश आप्यायिता घृदि प्राप्ता । हर्षातिरेकेण
कार्यदानात्पुष्टेव बभूवेति भावः । अर्धसंजातसस्या अर्धं सञ्जातानि सस्यानि
धान्यानि यस्या तथाभूता । वसुंधरा पृथ्वी तोय जल प्राप्येव । यथा
प्ररुढेष्वपरिपक्वेषु च सस्येष्ववग्रहगृहीता पृथिवी वृष्ट्याऽऽप्यायत एवं प्ररु-
ढप्रणयाऽपि विप्रयोगन्याकुला श्रीमती दमयन्ती भर्तारमवाप्याप्यायिता
बभूवेत्यभिप्रायः । विम्बप्रतिविम्बभावेनोपमालङ्कारः ।

(५३) सेति । एव समेत्य मर्णा संगत्य तन्द्रा आलस्यविशेषं व्यपनीय
वर्तमानेति शेषः । व्यपनीयतन्द्रेति पाठस्तु साधीयान् । शान्तज्वरा प्रशा-
न्ततापा हर्षविवृद्धसत्त्वा हर्षेण विवृद्ध सत्त्व बलं यस्यास्तथाभूता । आनन्द-
वशात्परित्यक्तलान्निरित्यर्थः । भैमी उदितेन उदय प्राप्तेन शीताशुना शीता
अशयः किरणा यस्य तेन चन्द्रेण रात्रिरेव रराज । रात्रिपक्षे तन्द्रा आतप
तापादिना शक्ती सत्यामपि प्राणिना वार्येयौदासी-वमित्येतद्रूपा व्यपनीयेति

रराज भैमी समराप्तकामा शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ५३
इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
नलदमयन्तीमेलने पदसप्ततितमोऽध्यायः ।

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

अथ तां व्युपितो रात्रिं नलो राजा स्वलंकृतः ।
वैदर्भ्या सहितैः केल्ये ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १
ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ।
ततो नु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा ॥ २
तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।
यथार्हं पूजयित्वा च समाश्वासयत् प्रभुः ॥ ३
नलेन सहितां तत्र दमयन्तीं पतिप्रतापम् ।

समानम् । शान्तोऽपरा शान्तो ऽपर सूर्यकरजम्ब्यस्तापो यया यस्या वा तथा-
भूता । हर्षविषुद्वसत्त्वा हर्षेण विवृद्धा विशिष्टा वृद्धिमिव प्राप्ता सस्या
जन्तवो यस्या तथाभूतेत्यर्थः । उपमालङ्कारः ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालगोविन्द्या पदसप्ततितमोऽध्यायः ।

(१) अथेति । ता रात्रिं व्युपित तस्या सकलायामपि रात्रौ कृतयस-
तिः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे' इति द्वितीया । व्युपित इति विपूर्वाद्-
वसतेर्निष्ठा । केल्ये प्राप्त स्वलङ्कृत सुष्ठु अलङ्कृत सन् वसुधाधिप
पृथ्वीपतिं भीम ददर्श ।

(२) तत इति । ततो दर्शनानन्तरं प्रयतः पयितः । 'पयितः प्रयतः
पूत' इत्यमरः । नलः श्वशुर अभिवादयामास नमश्चकार । अभिवादनं च
न हि करयोः कुङ्कुलीकरणरूपो लौकिको नमस्कारः किन्तु अभिवादयेऽमु-
कशर्माहम्भो इत्युच्चारणपूर्वको नमस्कारः । स च पादोपसंग्रहणपूर्वकः । 'अ-
भिवादात्परं विप्रो ज्यायासमभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति स्व नाम
परिकीर्तयेत् ॥ भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते एतस्वनाद्वाऽपिवादनम् ।' इति मनुः ।
उपसंग्रहणप्रकारश्च तेनैव दर्शितः । यथा—व्यत्यस्तपाणिना वार्यमुपसंग्रहण
गुरो । सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः । इति । ततोऽनु ततः पश्चात् ।

(३) तमिति । पुत्रवत् यथा पुत्र तथा परया मुदा आत्यन्तिकेन ह-
र्षेण प्रतिजग्राह गृहीतवान् । हस्ताभ्यामुपादायात्मनः सकाश उपवेदितवा-
नित्यर्थः । यथार्हं अर्हशब्दोऽनार्हतापरः । भागप्रधानो हसो निर्देश इति ।

१ काल्यं (क) २ अत पर 'अनुजग्राह गेहता सत्तारेण क्षितीश्वरः ॥'
इत्यपि सं फुल्लतके ।

तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ॥४॥
 परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ।
 ततो बभूव नगरे सुमहान्दर्पजः स्वनः ॥ ५॥
 जनस्य सग्रहष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथाऽऽगतम् ।
 अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनम् ॥ ६॥
 सिक्तःसुमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः स्वलंकृताः ।

तेन नलस्य योग्यतानुरूपमित्यर्थः । पूजयित्वा बहु मानयित्वा समाश्वासयत्
 सुखित कृतवान् । अर्धमेतदुत्तरान्वयि ।

(४) नलेनेति । अर्धमेतत्पूर्वपद्योत्तरार्धेनान्वेति । अतः पर 'अनुज-
 ग्राह महता सत्कारेण क्षितीश्वरः ।' इत्यधिकमर्थं कपुस्तके पौनरुप्यावैवे-
 त्युपेक्षणीयम् । तामर्हणा पूजा सत्कारमित्यर्थः । यथाविधि विधिवत् प्रति
 गृह्य स्वीकृत्य । उत्तरपदान्वय्यर्थमिदम् ।

(५) परिचर्यामिति । तस्मै भीमाय आत्मनः परिचर्यां वृत्तान्तमिति
 चतुर्भुजः । परिपूर्वकस्तु जरतिर्नास्मिन्नर्थे सदृष्टं किन्तु सेवयामेव प्रथितं ।
 इत्थं हि सदृश्यते कोशेषु । तथा ह्यमरः 'वरियस्या तु शुभ्रूपा परिचर्याऽ-
 प्युपासना ।' इति । अतश्च परिचर्याशब्दोऽत्र परिचर्यासाधने लाक्षणिकः ।
 तेन आत्मनः परिचर्यातत्त्वेवासाधनभूत समुचित कमप्युपहार तस्मै त बहु-
 मन्तुमित्यर्थः । 'प्रियाधार्मपदस्य च कर्मणि स्यानिन' इति चतुर्थी । प्रत्यवे-
 दयत् प्रतिलम्बयामास । विदुः लाभ इत्यतो णिचि लङ् । यथा तेनाय व
 द्रुमतस्तथाऽयमपि स्वकर्तृकत्वेवासाधन कमप्युपहार तस्मै प्रतिपादयामासेति
 भावः । तत इत्यर्धमुत्तरान्वयि । स्वनः शब्दः ।

(६) केयामसौ शब्द इत्याह । जनस्येति । तथा तेन प्रकारेण आ-
 गत प्राप्त नल दृष्ट्वा सग्रहष्टस्य अत्यन्तमानन्दितस्य जनस्य । तथागत तथा
 तस्यामभ्युदयमप्यामवरथाया गत प्रविष्ट विद्यमानमिति वा । अशोभयदिति ।
 जन इति विभाके विपरिणामेन सवध्यते । जनः कर्ता नगर पताकाध्वजमा-
 लिन पताकाः धुद्रा ध्वजाः ताश्च ध्वजाश्च मालाश्च सन्ति यस्मिंस्तथामूर्तं
 कृत्वेति शेषः अशोभयत् शोमायुक्तं कृतवान् । अत्र नगरशब्दः पुंसि ।
 लिङ्गमनियत लोकाश्रयत्वाद्दिङ्गस्येति भाष्यात् । अत एव च प्रयुज्यते
 वैष्वाकरणा अपि कथयः । यथा 'अलम्ब्य घोराभि सुविमलतपोराशेभिरपि'
 इति जगन्नाथः । अत्र च 'अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनीम् ।'
 इति सुसंस्कृतः कपुस्तकमात्रसदृष्टः पाठः ।

(७) सिक्ता इति । राजमार्गाः मार्गाणां राजानः प्रपानमार्गा इत्यर्थः ।
 सिक्ताः सुमृष्टपुष्पाढ्याः सुमृष्टाः कृतसमाजनाश्च पुष्पैराढ्याश्च । स्वल-
 रङ्गताः अत्यन्तमलङ्कृता आसन्निति शेषः । पौराणां पुरेभवानां लो-

१ वैदम्भी भीमना राजा (५) २ अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनीम्

द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गोपकल्पिताः ॥ ७
 अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च ।
 ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छद्भिनं नलम् ॥ ८
 दमयन्त्या समायुक्तं जहृपे च नराधिपः ।
 तमानाय्य नलं राजा क्षमयामास पार्थिवम् ॥ ९
 स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसंमतः ।
 स सत्कृतो महीपालो नैपथं विस्मिताननः ॥ १०
 उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैपथं वदतां वरः ।
 दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ ११

कानां द्वारि द्वारि प्रतिद्वार पुष्पभङ्गोपकल्पिताः पुष्पभङ्गा उपकल्पिता इति ऋग्देवः । आर्षः पुनः सन्धिः । पुष्पभङ्गाः कुसुमसमूह इति चतुर्भुजः । पुष्पसम्मर्द इति च नीलकण्ठः । वस्तुतः पुनर्भङ्गो विच्छिन्नातिः । विच्छिन्तिश्च बौचिन्यम् । पुष्पशब्दश्च पुष्पाणामुपहाररूपं विन्यासविशेषं लभयति । ततश्च पुष्पोपहारवैचित्र्यमुपकल्पितमित्यर्थं सपद्यते । आसीच्च रीतिरियं प्राचाम् । सद्यद्यते हि ' विरचितविधिषकुसुमोपहारेष्वि ' त्यादीनि पदानि कादम्बर्यादौ । न्याय्यं चान्न महोत्सवावसरे द्वारि द्वारि विचित्रकुसुमोपहारोपकल्पनं पौराणमिति । ' कौटिल्ये भयविच्छिन्त्यो ' रिति भङ्गशब्दार्थेपु हेमः ।

(८-९) अर्चितानीति युग्मकमेतत् । देवतायतनानि देवमन्दिराणि अर्चितानि पूजितानि अलङ्कृतानीति यावत् । ध्वजन्दनमालादिभिरलङ्करणमेव हि पूजा देवतायतनानामिति । बाहुकच्छद्भिनं बाहुकस्य च्छद्ममिष तदस्त्यस्य तथाभूतम् । ' अत इनि ठनावि ' ति इनिः । बाहुकमिषेणावस्थितमित्यर्थः । छद्मशब्दः पुनरदन्त आर्षः । नल दमयन्त्या समायुक्तं सगतं शुश्राव । नराधिप ऋतुपर्णः जहृपे जहृपे आनन्दं प्राप्तवान् । आर्षं मात्मनेपदम् । ॥ नल आनाय्य दूतादिद्वारा आनीयेत्यर्थः । आनयतेर्ण्यन्तात् क्वो ह्यप् । क्षमयामास क्षमा प्रार्थयामास । क्षमाशब्दात्प्रातिपादिकाद्वात्वर्थ इति णिचि लिट् ।

(१०) स इति । बुद्धिसंमतो युष्ट्या सम्मतो बहुमतः प्रशस्तबुद्धिमानित्यर्थः । स च स नलोपि । हेतुभिः कारणवचनैः । हेतुप्रदर्शनपूर्वकमित्यर्थः । स इत्यर्थमुत्तरान्वयि । महीपाल ऋतुपर्णः । उवाचेत्यनेन सवन्धः ।

(११) उवाचेति । तत्त्वज्ञः तत्त्व परमार्थं जानाति तथाभूतः । अवगतपारमार्थिकनलस्वरूप इत्यर्थः । वदता वरः वाग्मिषु श्रेष्ठः । स्वैः स्वीयैर्दारैर्भार्यया समेतो मिलितः । इति उक्त्वेति शेषः । अभ्यनन्दत अभ्यनन्दयत् । अन्तर्भावयितव्योऽनं नन्दति । आत्मनेपदं पुनरार्पम् ।

१ पुष्पभङ्गः प्रशंसितः । (क. च.) २ पार्थिवः (॥) ३ संमतः (क)
 ४ विस्मितो नलम् (च) ५ एतदर्थं कचपुस्तकयोर्नास्ति ।

कच्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ।
 अज्ञातवासे वसतो मदगृहे वसुधाधिप ॥ १२
 यदि वाऽबुद्धिपूर्वाणि यदि बुद्ध्याऽपि कानिचित् ।
 मया कृतान्यकार्याणि तानि त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ १३

नल उवाच—

न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।
 कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १४
 पूर्वं ह्यपि सखा मेऽसि संवन्धी च जनाधिप ।
 अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १५
 सर्वकामैः सुविहितैः सुखमस्युपितस्त्वयि ।
 न तथा स्वगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥ १६
 इदं वैव ह्यज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
 तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १७
 एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतपुर्णाय नैषधः ।
 स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८

(१२) पुनरपि ननुपुर्णस्य वचनमाह कच्चित् इति । तु किन्तु वसु
 धाधिप राजन् नैषध । कच्चित् इति प्रश्नेऽन्यम् ।

(१३) क्षमा प्रार्थयते यदीति । बुद्धिपूर्वाणि ज्ञानपूर्वाणि । वा अथवा
 अनुदया अज्ञानेनापि । अकार्याणि कर्तुं योग्यानि कार्याणि तथा न भवन्ती
 त्यकार्याणि । त्वद्विषये कर्तुमयोग्यानि कर्मणीत्यर्थः ।

(१४) नेति । कृतेऽपि कृते सत्यपि । अपराध इत्यर्थात्संबध्यते । हि
 कारोऽवधारणे ।

(१५) पूर्वमिति । भूयः पुनरपि प्रीतिं मद्विषय इत्यर्थः । आहं
 आलम्बितुमिति यावत् । मयि स्नेह प्रविधातुमित्यर्थः ।

(१६) सर्वकामैरिति । सर्वकामैः मदीये, सर्वमनोरथैः सुविहितै
 त्वया सम्यक् संपादितैः उपलक्षितैः उपलक्षणे तृतीया । सुख यथा तथा त्वदि
 त्यत्सकाये उपितोऽस्मि कृतवस्तविरस्मि । उपित इति वसेर्निष्ठा सप्रसारण च
 तथा स्वगृहे न उपित इत्यनुपजनीयम् ।

(१७) इदमिति । इदं मयानुभूयमानं ह्यज्ञानं अश्वशास्त्र त्वदीयं
 त्वत्त्वामित्वविशिष्टम् । अश्वद्वय प्रयच्छता हि त्वया तन्निक्षेपतया मयि
 स्थापितमिति त्वदीयमेव तदिति भावः । (दृश्यता ७२ अध्याये २९-तम्
 पद्यम्) उपाकर्तुं प्रतिप्रदानमित्यर्थः । उपाहर्तुमिति पाठस्तु साधीयान्

(१८) एवमिति । विधिदृष्टेन शास्त्रे साक्षात्कृतेन कर्मणा शास्त्रोक्तवि
 धिनेत्यर्थः । प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् ।

गृहीत्वा चाश्वहृदयं राजन् भाङ्गासुरिर्नृपः
 निपधाधिपतेश्चापि दत्त्वाऽश्वहृदयं नृपं ॥ १९
 सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव ह ॥
 ऋतुपर्णे गते राजन्नलो राजा विशांपते ।
 नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवाभवत् ॥ २०
 इति श्रीमन्महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
 ऋतुपर्णदेशगमने सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ।

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच—

॥ मासमुज्य कौन्तेय भीममामन्य नैपथः ।
 पुरादल्पपरीवारो जगाम निपधान्प्राति ॥ १

(१९) गृहीत्वेति । अश्वहृदय अश्वशास्त्ररहस्यम् । निपधाधिपतेर्नल-
 स्येत्यर्थः । शोषे पष्ठी । एतच्चात्र 'स तेऽश्वहृदय दाता राजाऽश्वहृदयेन वै' इति
 कर्कोटकवचनस्य सप्तसप्ततितमोऽध्यायः निर्दिष्ट भगवता बृहदश्वेन । अश्व-
 हृदयं हि प्रागेव समर्पितं नलायर्तुपर्णेनेति । (दृश्यता ७२ तमेऽध्याये त्रिंश
 पद्यम्) यद्वा 'हे नृप राजन् (युधिष्ठिर) नृपो भाङ्गासुरिः (प्रागेव)
 अश्वहृदयं दत्त्वा निपधाधिपतेश्चापि इदानीं अश्वहृदयं गृहीत्वेति योजनीयम्
 अत्रार्थे निपधाधिपतेरिति पञ्चमी ।

(२०) सूतमिति । अन्य सूत सारथिः, वार्धेयस्यापि नलसारथित्वेन
 तद्ग्रहणायोगादिति भावः । उपादाय गृहीत्वा । एकारः पादपूरणे । विशां
 मराणां पते पालक राजन् युधिष्ठिर । नातिदीर्घकालं नातिचिरकालमिवेत्यर्थः ।
 अभवत् आसीत् ।

इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्यायां धालबोधिण्या सप्तसप्ततोऽध्यायः ।

(१) स इति । कौन्तेय कुन्तीपुत्र युधिष्ठिर । मास (यावत्) उज्य
 त्रपित्वा (यास्य पृत्वा) । उज्येतिच्छान्दसम् । छान्दसा अपि काचिद्वापाक्यं
 प्रयुज्यन्ते इति ॥ भाषायां तत्प्रयोगः । 'वा च्छान्दसीति वक्तव्ये क्त्वापि
 च्छान्दसीतिवचनमसमासेऽपि त्यज्यम् ।' इति शरणदेवधृतो न्यासः । भीम
 आमन्य आपृच्छ । आर्पपूर्वको हि मन्त्रयतिरापृच्छतिवद्वमनाम्यनुशा-
 प्रार्थनार्थः । 'चक्रवाकवधूः । आमन्त्रयस्व सहचरम्' इति शकुन्तला ।
 पुरात् कुण्डिनाख्यात् ।

१ ततो गृह्याश्वहृदयं तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । (च) भीतो भागस्वारेर्नृपः (क)
 २ नृपः । (क) ३ अवसत् । (क. ख. म. न.)

रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिपोडशैः ।
 पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव पदशतैश्च पदातिभिः ॥ २
 स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः ।
 प्रविवेशाथ संरन्ध्रस्तरसैव महामताः ॥ ३
 ततः पुष्करभासाद्य वीरसेनसुतो नलः ।
 उवाच दीव्याव पुनर्बहुवित्तं मयाऽर्जितम् ॥ ४
 दमयन्ती च यरुचान्यन्मम किञ्चन विद्यते ।
 एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥ ५
 पुनः प्रवर्ततां श्रुत्वमिति मे निश्चिता मतिः ।
 पाणैर्नैकेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ६

(२) अरूपपरिवारत्वमुपपादयति रथेनेति । परिपोडशैः शोडशानां परि-
 रितो विद्यमानैः । उपपोडशैरित्यर्थः । 'सख्ययाव्यासनादूराधिकसख्याः
 सख्येये' इति समासः । 'बहुग्रीहौ सख्येये इजश्वहुगणात्' इति डञ् ।
 पञ्चाशद्भिरिति । आर्यमिदम् । 'विदित्याद्याः सदैकत्व' इत्येकवचनस्याव-
 यश्वभावित्वात् । एष पदशतैरित्यपि । पदातिभिः पादचारिभिः ।

(३) स इति । महीं कम्पयन्निव भीत्या कम्पयुक्तां कुर्वन्निव । अत्र
 हेतुः सुसरन्ध्रः अत्यन्त सरन्ध्रः क्षुब्धः । त्वरमाणः त्वरां कुर्वन् । तरसा
 वेगेन । प्रविवेश आत्मनो राजधानीमिति शेषः । महीपतिरित्यत्र महापुरी-
 मिति कपुस्तकपाठः साधुतरः ।

(४) तत इति । पुष्कर नाम भ्रातर भासाद्य उपगम्य । वीरसेनसुत
 इति सैन्यस्वित्तातिशयो द्योत्यते । उवाच । वचनमाह दीव्यावेति । दीव्याव
 श्रुत करवाव । दीव्यते प्रार्थने लोड् । ननु कस्ते निर्धनस्य पण इति
 चेत्तनाह बहुवित्तमिति ।

(५) पणार्थं वस्तुन्यासव्यवस्थामाह दमयन्तीति । मम संन्यासः समी-
 चीनो न्यासः पणार्थेन्यसनीय इत्यम् । तत्र तु राज्यं संन्यास इति सशङ्कते ।

(६) पुनरिति । एकेन पाणेन 'दाव' इति महाराष्ट्रभाषा ख्यातेन । यस्मिन्
 छोपकान्तं श्रुतकर्म तत्र त्रयपराजयान्तं सङ्गदवसितं पाण इत्युच्यते । ततश्च
 सत्यामिच्छाया पुनरुपक्रम्यते स द्वितीयः पाणः । एवमन्यदपि द्रष्टव्यम्
 पणन्ते पणीकुर्वन्त्यस्मिन्निति पाणः । पण व्यवहारे इत्यतो घञ् । व्यवहारार्थं
 मूले पणकरणरूपः 'पणानामपणिष्टासौ' इति भट्टिः (८-२२१) । प्राणपक्षि
 प्राणयोरपि विषये पणावहे पण कर्तुः । वायुविशेषवचनः किल प्राणशब्दो
 बहुवचनान्तः । पञ्चत्वात्तेषाम् । जीवस्त्वनस्तु प्राण्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या सिद्ध
 एकवचनान्तः । एकत्वात्तस्येति । एकरिम्भस्तावत्पाणे जीवमेव पणीकरिष्याव
 इति भावः । पाणेनेति करणत्वविवक्षाया नृतीया ।

१ पदापुरीम् (क) २ एकाणेन (क. च. म.) पणैर्भेदने (न.)

२०८३६

जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।
 प्रतिपाणः प्रदातव्यः परमो धर्म उच्यते ॥ ७
 न चेद्वाञ्छसि तद्वृत्तं युद्धद्वृत्तं प्रवर्तताम् ।
 द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८
 वंशभोज्यमिदं राज्यमर्थितव्यं यथातथा ।
 येन केनाप्युपायेन वृद्धानामिति आसनम् ॥ ९
 द्वयोरेकतरे युद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर ।
 कैतवेनाक्षयत्यां तु युद्धे वा नाम्यतां धनुः ॥ १०
 नैपधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ।
 ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिम् ॥ ११
 दिष्टया त्वदाऽर्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैपध ।

(७) ननु भो नाहमिदानीं द्यूतमिच्छामीति चेन्नैष धर्म इत्याह जित्वेति ।
 परस्व परस्य स्वं स्वत्यास्पदं वस्तु । किं तदित्याह राज्यामिति । जित्वा
 अभिभूय गृहीत्वा । प्रतिपाणः प्रतिदेवनभूतः पाणः प्रदातव्य इत्येव परमो
 धर्म उच्यते शस्त्रकृद्भिरीति भावः ।

(८) द्यूतानिच्छायामाह नेति । युद्धद्यूत युद्धरूप द्यूतं प्रवर्तता आरब्धं
 भवतु । ततः किमित्याह । द्वैरथेनेति । द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवर्तमानेन रथारूढ-
 योर्द्वन्द्वयुद्धेन करणभूतेन । शान्तिः शमो नाश इत्यर्थः ।

(९) कुतोऽयमाग्रह इति चेत्तत्राह । वंशभोज्य वंशेनन वंशक्रमेण
 भोज्य उपभोक्तव्यमित्यर्थः । आर्पः कुत्वाभावः । 'भोज्य भक्ष्य, इति भक्ष्य
 एव हि सः । अर्थितव्य आभिलषणीयम् । यथातथा येन केनापि प्रकारेण
 वंशभोज्यमित्यनेन संबन्धः । शासनमाज्ञा ।

(१०) द्वयोरिति । द्वयोरूतयुद्धयोर्मध्ये एकतरे एकतरस्मिन्नित्यर्थः ।
 आर्पः स्मिनोऽभावः । 'एकाग्र प्राचा' मिति ह्यत्र डतर- । डतरान्त च
 सर्वनाम । सर्वनाम्नश्च डेः स्मिन् । कयोर्द्वयोरित्याह कैतवेन कपटेन अक्षयत्यां
 द्यूते । 'द्यूतोऽश्वियामक्षयती' त्यमरः । द्यूतक्रियाया ह्यक्षा एव प्रमाजतया
 प्राधान्येन भवन्तीति । युद्धे युद्धविषये युद्धार्थमित्यर्थः । नाम्यतां । अवन-
 मितं क्रियताम् । नमतेर्ण्यन्तात्कर्मणि लोट् । 'वा वित्तविराग' इत्यतो
 वेत्यनुवृत्तेर्मित्याधिकल्पाद्वा ह्रस्वत्वम् ।

(११) नैपधेनेति । आत्मजय आत्मने उत्कर्षे ध्रुव निश्चित अवश्यम्भा-
 विनमित्यर्थः । मत्वा प्रहसन्निव अवशार्थः प्रहासः । प्रत्याह उत्तरयामास ।
 पृथिवीपतिमिति निपश्ररान्ये पुष्करस्याधिकाराभाव चोत्तरयति ।

(१२) परिहासमाह । दिष्टयेति । त्वया प्रतिपाणाय प्रतिपाणं कर्तुं
 वित्तं धनं अर्जितं संपादितमित्येत् दिष्टया मे हर्षयेत्यर्थः । दिष्टयेति हर्षेऽ-

१ पाणो हि वा उच्यते (क) पर हि धनमुच्यते (च) २ वा (क. च.) ३
 निपश्रपिप (क)

२०८३६

दिष्टया च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ॥ १२

दिष्टया च ध्रियसे राजन्सदारोऽयं महामुजः ।

धनेनानेन वै भैमी जितेन समलंकृता ॥ १३

मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ।

नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षेऽपि च नैपथ ॥ १४

देवनेन मम प्रीतिर्न भवत्यमुहद्वयैः ।

जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ॥ १५

कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ।

श्रुत्वा तु तस्य सा वाचो बहुवदप्रलापिनः ॥ १६

व्ययम् । च किं च दमयन्त्यां दुष्कृतं दुष्कृतरूपं पापरूपं कर्म । यस्य किल फलं भवन्नार्याभवनमिति भावः । क्षयं गतं नाशं प्राप्तम् । पणे कृतां हि तामहमवश्यं जेष्यामि ततश्चासौ मुलमाप्स्यतीति नष्टमिदानीं तस्याः पापं कर्मेति भावः । एतदपि दिष्टया हर्षकरं न इत्यर्थः ।

(१३) दिष्टयेति । ध्रियसे जीवसि धृष्ट अवस्थान इत्यतो लट् । 'आर्यपुत्र ध्रिय एषा ध्रिये' इत्युत्तरचरितम् । (अं ४) । महामुजेति परिहासः । सामर्थ्यशून्येति भावः । अत्र 'दिष्टं वै प्रीयसे राजन्मम लाभाय नैपथ' इति पाठान्तरं नातिमनोरमम् । धनेनेत्युत्तरान्वयवर्धम् । समलंकृता सम्यगलङ्कारविशिष्टा भैमी दमयन्ती कर्त्री अनेन धनेन सह ।

(१४) मामिति । शक्रं इन्द्र अप्सराः स्वर्गस्थेव । सागरात्किल मध्यमानादाविर्भूता अप्सरस इत्यदभ्यः सरणात्ता अप्सरस इत्याख्यायन्ते । अप्सरःशब्दस्य बहुत्व प्रायिकम् । तत एव 'स्त्रियां बहुव्यप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि ।' इति शब्दार्णवः । व्यक्तं स्पष्टं यथा तथा उपस्थास्यति उपगमिष्यति । निःसन्देहमेव हि त्वां जेष्यामीति भावः । द्विकारोऽवधारणे । नित्यशः प्रत्यहम् । आर्यःशम् । प्रतीक्षे प्रतिपालयामि । समागतं हि त्वां विजित्य दमयन्तीं विन्देयमिति मे विश्वास इतीति भावः ।

(१५) देवनेनेति । अमुहद्वयैः शत्रुसमूहैः सह देवनेन सूतेन मम प्रीतिर्हर्षः न भवति । तत्कुतो वा देवने प्रवृत्तिरित्याह । जित्वेति । तु तथापीत्यर्थः । वरारोहां सुन्दरीं जित्वा त्वामभिभूय गृहीत्वा । कृतकृत्यो भविष्यामीत्युत्तरेण संपन्थः ।

(१६) कृतकृत्य इति । कृतकृत्यः कृतं कृत्यमात्मानः कर्तव्यं येन तथा भूतः कृतार्थ इत्यर्थः । हि यतः सा नित्यशः प्रत्यहं निरन्तरमिति यावत् हृदि हृदये अस्तीति शेषः । श्रुत्वेत्यर्थमुत्तरान्वयि । बहु यथा तथा अवदप्रलापिनः असंवदनिरर्थकभाषणशीलस्य तस्य पुष्करस्य ।

१ वै प्रीयसे (क) च प्रीयसे (च) २ मम लाभाय नैपथ (क) नदारोऽरिनिषर्हण (च) ३ अतः परं पुनर्यत्र च ते पुद्गिदिष्टया पुरुरसत्तम ॥ इत्यधिकं कपुरुरते । ४ यवत्वेवा- (क) अमयव (च)

इयेप स शिरश्चेतुं खड्गेन पुषितो नलः ।
 स्मयंस्तु रोपताम्राक्षस्तमुवाच नलो नृपः ॥ १७
 पणावः किं व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यासि ।
 ततः प्रावर्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ॥ १८
 एकपाणेन घीरेण नलेन स पराजितः ।
 सरत्नकोशनिचयैः प्राणेन पाणितोपि च १९
 जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदममवीत् ।
 मम सर्वमिदं राज्यमन्यमं हतकण्टकम् ॥ २०
 वैदर्भी न त्वया शस्या राजापसद पीक्षितुम् ।
 तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २१
 न त्वया तत्कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा ।
 कालेना तत्कृतं कर्म त्वं च मूढ न मुच्यसे ॥ २२

(१७) इयेवेति । इयेप अभिषयितवान् । शिरः पुष्करस्य मस्तकम् ।
 तु तथापि । इच्छाया सत्यामपीत्यर्थः । स्मयन्किंचिदसन् । आर्प आत्मने-
 पदाभावः । अहो अग्रभविष्णोरवष्टम्भस्य प्रलापमानसारत्वमेतस्येति चिन्तयतः
 शितोदयः । उवाच उक्तवानेव न तु शिरश्चिच्छेदेति भावः ।

(१८) घचनमाह पणाव इति । पणावः पणावहे पणविन्यासपूर्वक द्यूतं कुर्व
 इत्यर्थः । अनुदात्तेऽनलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वादात्मनेपदाभावः । किं
 किमर्थं व्याहरसे वदसि । व्याहृष्वो हि हरतिर्वचने । ' व्याहार उक्ति ' रित्य-
 मरः । जित्वादात्मनेपदम् । जित इति । मयेति शेषः । अवश्य त्वा जेष्यामि
 ततश्च न व्याहर्तुं प्रभविष्णोस्तीत्यलमनेन पुरो गर्जनेनेति भावः ।

(१९) एकेति । एकपाणेन एकेनैव पाणेन ' डाव ' इति ख्यातेन
 करणभूतेन । सरत्नकोपनिचयैः रत्नैः सह वर्तमानैः कोशाना निचयैः प्राणेन
 जीवेन च प्रहृत्पादित्वात्तृतीया । पाणित सञ्जातपणः । तारकादित्पादितच् ।
 कोशनिचय च जीवित च पणीकृतयानपीत्यर्थः ।

(२०) जित्वेति । अन्यम अनाकुलम् । हतकण्टक इताः कण्टका
 भवादृशाः क्षुद्राः शत्रवो यस्य तथाभूतम् । ' कण्टको न स्त्रिया क्षुद्रेश्वरौ '
 इत्यमरः । इदं सर्वं राज्यं मम । मया जित्वादिति भावः ।

(२१) वैदर्भीति । राजापसद राजसु अपसद अपकृष्ट (नीच) ।
 पीक्षितुं द्रष्टुमपि कुतः पुनरुपगन्तुमिति भावः ।

(२२) न केवलमिदानीमेव सर्वदापि त्वं जय्य एव । पुरा तु मे परा-
 जयो न भवत्कर्तुं इत्याह । नेति । येन कर्मणा पुराऽहं विजितः तत्कर्म ।
 केन तर्हि कृतमिति चेत्तत्राह । कालेनेति । त्वं चेति । चकारस्त्वर्थे तु
 कितु त्वं नापेक्षुष्यसे तेन कृतमिति न जानासि । अत एवात्मानि तत्कर्तृत्व-
 गारोपयसीति भावः ।

नाहं परकृतं दोषं त्वय्याघास्ये कथंचन ।
 यथासुखं वै जीव त्वं प्राणानवसृजामि ते ॥ २३
 यथैव सर्वसंभारं स्वमंशं वितरामि ते ।
 तथैव च मम प्रीतिस्त्वायि वीर न संशयः ॥ २४
 सौहार्दं चापि मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
 पुष्कर त्वं हि मे भ्राता स जीव शरदः शतम् ॥ २५
 एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
 स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २६
 सान्त्वितो नैषधेनैव पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
 पुण्यश्लोकं तदा राजन्नाभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २७
 कीर्तिरस्तु तवाश्रया जीव वर्षायुतं सुरजी ।

(२३) अहं पुनरेतज्जानामीति न स्वापराधिनमाकलयामीति ग्राह्यं ।
 नेति । परकृतं अन्येन कृतं दोषं अपराधं कथंचन केनापि प्रकारेण त्वयि
 नाघास्ये नारोपयिष्यामि । ते तव प्राणान् अवसृजामि त्यजामि न तु
 हरामीत्यर्थः । तुभ्य यच्छामीति वा ।

(२४) यथैवेति । यथैव यस्मात्कारणादेयं । सर्वसंभारं सर्वं सभारं
 उपकरणानि यस्मिंस्तथाभूतं स्व स्वीयं-स्वदीयमिमं अद्य सपदिभागं ते तुभ्यं
 वितरामि ददामि । विपूर्वको हि तरतिर्दाने । तथैव च तस्मादेव च कारणात्
 हे वीर त्वयि मम प्रीतिः अस्ति । अत्र संशयो नेति विभाव्यतां भवतेति भावः ।

(२५) सौहार्दमिति । सौहार्दं सुहृद्भावः कर्तृभूतः । युवादित्वाद्भावेऽण्
 'हृद्भावे' त्यादिनोभयपदवृद्धिः । त्वत्तः त्वद्विषयकमित्यर्थः । आद्यादित्वा-
 चासिः सत्तम्यर्थे वैषयिके चाधारे सत्तमी । न प्रहास्यति न न्यूनीभयिष्यति ।
 आर्यं परस्मैपदम् ओहाकृत्याग इत्यतः कर्मन्तेरिति लृट् । प्रमुन्यते चायमेव
 हान्यर्थः । यथा 'मुविहितप्रयोगतया आर्यस्य न विशिष्यतिहास्यत' इति
 शाकुन्तले । कथमेतदित्याह पुष्करेति । हि यतः । शतं शरदो वर्षाणि
 आविष्टानि शतसर्वस्वरूपेन्तमित्यर्थः । जीव आशिषि लोट् । 'हायनोऽ-
 स्ती शरत्तमाः ।' इति वर्षपर्यायेभ्यमरः ।

(२६) एवमिति । सान्त्वयित्वा मधुरैर्वचोभिर्मततेदं कृत्वा । पुनः पुनः
 परिष्वज्य आलिङ्ग्य । एतेन प्रेमातिशयोऽभिव्यज्यते । स्वपुरं स्व पुष्करस्य
 स्वानास्पदाभूतं पुरं प्रेषयामास गमनानुभा दत्तवानित्यर्थः । अन्यथा हि पुनः
 पुष्करयेचनं न समञ्जेत । अत्र वचनैस्तोषयामासेति पाठः सान्त्वनेनैव तोष-
 णस्य गतायेत्यात्र युक्तः । अत एवोत्तरं सान्त्वितं इत्युक्तं न तु तोषितं इति ।

(२७) सान्त्वित इति । अभिमानं नमस्कृत्य । अभिपूर्वको हि वा-
 दयति । प्रणामार्थः । तदा शरदश्च प्रदर्शितः प्रागेव । कृताञ्जलिः शब्दाञ्जलिः यन् ।

(२८) कीर्तिमिति । अश्रया अश्रुमयश्रया । 'अश्रुमयश्रुः श्रुमयार्थः'

१ तथैव (ख. र. ग. य.) २ वचनैस्तोषयामास (क)

यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ २८

स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुप्य तदा नृपः ।

प्रययौ पुष्करो हृष्टः स्वपुरं स्वजनावृतः ॥ २९

महत्या सेनया सार्धं विनीतैः परिचारकैः ।

भ्राजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥ ३०

प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तमन्तमनामयम् ।

प्रविवेश पुरीं श्रीमानत्यर्थमुपशोभिताम् ॥ ३१

प्रविश्य साम्बयामास पौरांश्च निपधाधिपैः ।

पौरा जानपदाश्चापि संप्रहृष्टतनूरुहाः ॥ ३२

ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सामात्यप्रमुखा जनाः ।

इति निपातनात्साधु । वर्षायुत वर्षाणां दश सहस्राणि । उभयप्राप्याशिपि लोद् । यः मे प्राणान् वितरसि ददासि । अधिष्ठान अधिष्ठीयतेऽत्र तन्नगरमिति कल्पद्रुमः । कृत्यव्युटो बहुलमित्याधिकरणे स्पृष्ट ।

(२९-३०) स इति । युष्मकमेतत् । स नृपः पुष्करो राजा नलेन सत्कृतः । मास उप्य उपित्वा । यसेः कस्वोः स्यप् । उप्येति च्छान्दसमित्यबोचामां महत्या सेनया विनीतैः विजयवाद्भिः परिचारकैः सेवकैश्च सार्धं सह प्रययौ । कीदृशः स इत्याह भ्राजमान इति । आदित्यः सूर्य इव वपुषा शरीरेण भ्राजमानो दीप्यमानः ।

(३१) प्रस्थाप्येति । वित्तमन्त द्रव्ययुक्तम् । वित्तशब्दात् । तदस्त्य-स्यास्मिन्निति मनुप् । इति मनुप् । यवादेराकृतिगणत्वान्न यः । वित्तवन्त-मिति पाठस्तु साधुतरः । अनामय नास्त्यामयो यस्य तथाभूतम् । प्रस्थाप्य प्रयात कृत्वा । अत्यर्थं अत्यन्त उपशोभिता नृपागमनमहर्षिसेनोत्कृता पुरीं प्रविवेश । एतेन नगरान्दहिरेव तावन्त कालमवस्थान द्योत्यते ।

(३२) प्रविश्येति । पौराश्च जानपदानपि इति चकारेण द्योत्यते । पौराः पुरवासिनो जानपदाश्च जनपदवासिनो लोकाः । साम्बयामास आत्मनो वियोगेन विज्ञानमधुरया वाचा व्यपगतस्वेदाश्चकार । इतः परमर्धमाधिकं स्पष्टार्थं कपुलकेनैतदत्रावश्यकमिति प्रतिभाति । पौरा इति । संप्रहृष्टतनूरुहाः संप्रहृष्टानि विकसितानि उन्नम्यावस्थितानीत्यर्थः तनूरुहाणि रोमाणि, येषां तथाभूताः । आनन्दातिशयपशाज्जातरोमाश्चा इति भावः । रोम्णा हि संयुज्यमानो हृष्यतिस्तेषामुन्नमनमामिधत्ते यत्र किल रोमहर्ष इति भाषा-विदा व्यपदेशः । 'रोमहर्षश्च जायते' इति गीता । अभवन्निति शेषः ।

(३३) ऊचुरिति । सामात्यप्रमुखाः अमात्याश्च प्रमुखा नागरिकेषु प्रधानपुरुषाश्च तैः सहवर्तमानाः । प्राञ्जलयः सन्त ऊचुः । वचनमाह अत्रेति । उग्रभिर्मुखेभ्यः पुनः शरकृषु इन्द्रम् । तस्य हि शत क्रतव इति

१ विरव । (१) २ अत्र. पर । हितेषु येषां मनसि पितृवावहिनाऽभवत् ॥

इत्यर्थमधिकं कपुलके ।

अद्य स्म निर्वृता राजनपुरे जनपदेऽपि च ।
उपासितुं पुनः प्राप्ता देवा इव क्षतक्रतुम् ॥ ३३
इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि
पुष्कराश्रासेऽष्टसप्ततमोऽध्यायः ।

ऊनाशीतितमोऽध्यायः ।

बृहदश्व उवाच--

प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १
दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा ।
प्रास्थापयदमेयात्मा भीमो भीममराकमः ॥ २
आगतायां तु वैदभ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ३
ततः प्रकाशतां यातो जम्बूद्वीपे रैराज सः ।

प्राप्ता देवा इव अद्य पुरे जनपदे राष्ट्र इत्यर्थः । वर्तमाना वयमिति शेषः ।
निर्वृताः सुखिनः सवृत्ता । भवतः पुनर्लाभादिति भावः । स्मेति पादपूरणे ।
इति श्रीनलोपाख्यानव्याख्याया बालबोधिण्यामष्टसप्ततोऽध्यायः॥

(१) प्रशान्त इति । हृष्टे निजनुपतिलाभेन हर्षं प्राप्ते तत एव च प्र-
शान्ते निरस्तस्तद्वियोगतापे सति । राजा नलः । उपानयत् पितृकुलादान-
यत् । अतः पर श्लोकद्वयमधिकं कपुस्तके नावश्यकमिति न व्याख्यायते ।

(२) दमयन्तीमिति । अमेयात्मा अमेयः परमार्थतो विशातुमशक्य
आत्मा मनो यस्य तथाभूतः । गुदेङ्कित इत्यर्थः । अमेयात्मा महामना
इति वा । पिता दमयन्त्या इत्यर्थात् । भीमो राजा ।

(३) आगतायामिति । सपुत्राया पुत्रेण पुत्र्या च सह वर्तमानाया वै-
दभ्यां दमयन्त्या आगताया सत्या मुदितो हृष्टः नृपो नलः देवराट् देवाना
राजा इन्द्रः नन्दन एतत्संज्ञके वन इव वर्तयामास सवृत्ते । वृत्तेर्निवृत्तप्रेपणा-
णिचि लिट् । भाषार्थस्य वा चौरादिकस्य वृत्तेर्घानूनामनेकार्थत्वाद्वर्तने वृत्तिः ।

(४) तत इति । प्रकाशता यातः सर्वजनविदितत्वं प्राप्तः । अज्ञातं हि
वास वसत्रेण नासीत्प्रकाशतामनुप्राप्त इतीदं वचनम् । स जम्बूद्वीपे जम्बूप-
लक्षितो द्वीपो जम्बूद्वीपः सप्रति आशियाअमेरिकायूरपइतिख्यातदेश-
त्रितयरूपः । तस्मिन् । अत्र हि पुरा महान् जम्बूद्वीप आसीदित्युपवर्णित

१ अतः ' पर पुण्यश्लोकं तु राज्यस्य क्षुवा भीमो महोपतिः । मुदा परमया
युक्तो बभूव भरतर्षभ ॥ अथ हृष्टमना राजा महत्या सेनया सह । सुता प्रस्थापया-
मास पुण्यश्लोकाय भीमते ॥ ' इत्यधिकं कपुस्तके । २ स राजसु । नः स्वे-
चावसद्राज्ये (न. च) ' स राजसु ' इत्येतावन्नमपुस्तकयोरपि ।

पुनः शशास तद्राज्यं प्रत्याहृत्य महायशाः ॥
 ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवशात्प्रदाक्षिणैः ।
 तथा त्वमपि राजेन्द्र समुद्रद्वक्ष्यसे चिरात् ॥ ५
 दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरंजयः ।
 देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्यो भरतर्षभ ॥ ६
 एकाकिनैव समुद्रजलेन पृथिवीपते ।
 दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ७
 त्वं पुनर्भावसहितः कृष्णया चैव पाण्डव ।

पुराणेषु । तद्योगादेव चैयमाख्यैतस्य । यथा चोक्तस्य देशत्रितयस्य जम्बूद्वी-
 पत्वं तथा प्रतिपादितं 'प्राचा भूगोलविज्ञाने'ऽस्माभिः । विरस्तमिया ॥ नात्र
 प्रपञ्च्यते । सामान्यस्तु निरक्षप्रदेशत उदीचीन भूमेरर्धं जम्बूद्वीप इति प्राचां
 सिद्धान्त इत्यवबोध्यम् । प्रत्याहृत्य रियोः सकाद्यात्प्रातिगुह्य । आदरातीर्थ-
 जयलमूलकत्वं प्रत्यादानस्य द्योतयति ।

(५) ईज इति । आसदक्षिणैः आसा पर्यासा प्रचुरेति यावत् दक्षिणा
 येषु तथाभूतैः । यज्ञैः करणभूतैः ईजे देवान्पूजयामासेत्यर्थः । देवपूजार्था-
 यजतेर्लिट् । तथा नलयत् हे राजेन्द्र समुद्रत् समिप्रः सह स्वसपक्षैरित्यर्थः
 अचिरादचिलम्बितमेव दक्ष्यसे स्वीय राज्य प्राप्त्यसि । वह प्रापण इत्यतो
 लट् । स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । वक्ष्यसे दीव्यसे । यश कान्तावित्येतस्य
 रूपमिति महाभारतस्य व्याख्याता नीलकण्ठः । यश कान्तावित्यत्र पुनः
 कान्तिशब्दो न शुत्यर्थः । इच्छार्थो ह्यसौ कमेर्धातोः स्त्रियां क्तिनि निष्पन्नः
 अत एव च प्रयुज्यते वैष्णोकरणाः 'वष्टि भागुरिरहोप' मित्यादि । अन्येपि
 'निःश्वो वष्टि शतम्' इत्यादि । वस्तुतः पुनरत्र 'यक्ष्यसे' इति चिरका-
 लिकोपि कतिपयपुस्तकसंहट्टोऽपि च पाठो लेखकप्रमादमूलक एव । 'यक्ष्यसे'
 इत्येतेनैव स्वप्न भावितव्यम् । दृष्टान्तयाक्ये हि (पूर्वाधे) 'ईज' इति
 यजिरेव प्रयुक्त इति । ततश्च तथा नलयत् शनुजयपुरःसरमिति भावः यक्ष्यसे
 यज्ञैर्देवान्पूजयिष्यसि' इत्यर्थः । चपुस्तके तु सुहृदो द्रक्ष्यसे इति पाठः
 संहृदयते । तत्र आर्पमात्मनेपदम् ।

(६) इत्थं नलोपाख्यानमाख्याय नलापेक्षयाऽल्पमेव ते व्यसनमिति
 माऽत्र शोकं कार्पीरिति युधिष्ठिर वनुमुपक्रमते । दुःखमिति । एतादृश
 पूर्वोक्तप्रकारम् । देवनेन द्यूतेन हेतुभूतेन । हेतौ तृतीया ।

(७) नलदुःखतो युधिष्ठिरदुःखस्य वैपम्यमाह त्रिभिः एकाकिनैवेति ।
 एकाकिनैव असहायेनैव । 'एकादाकिनिशासहाय' इत्यादिनिन् । दमय-
 न्यास्तु परित्यक्तत्वाच्च दुःखपरिहारे साहाय्याभावाच्चैकाकिनैस्तुक्तिः । घोर
 भयङ्करं दुःखमासादितं प्राप्तम् । अभ्युदय उत्कर्षः । 'यतोऽभ्युदयनिः-
 श्वेदससिद्धिः स धर्म' इति वैशेषिकसूत्रम् ।

(८) तत्र पुनरेतद्विपरीतमेवेत्याह स्वमिति । पुनः किन्तु त्वं भ्रातृव-

रमसेऽस्मिन्महारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ८
 ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगै ।
 नित्यमन्वास्यसे राजस्तत्र का परिदेवना ॥ ९
 कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
 धनुर्पर्णस्य राजर्षे कीर्तन कलिनाशनम् ॥ १०
 इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमन्युत ।
 शक्यमाश्वासितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशापते ॥ ११
 अस्थिरत्वं च सचिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ।

हितो बहुभिर्युक्त । कृष्णया द्रौपद्या चैव सहित इत्येकदेशः सवध्यते ।
 धर्ममेव अनुचिन्तयन् सातत्येन विभावयन् सन् अस्मिन्महारण्ये रमसे
 क्रीडसीवेत्यर्थः । रमुक्रीडायामित्यतो लट् । नात्र ते दुःखलेशोऽपीति भावः ।
 रमसे नन्दसीति वा । एवमपि हि प्रयुज्यते रमिरिति ।

(९) ब्राह्मणैरिति । महाभागैर्महात्माभिः । नित्यं अन्वास्यसे उपास्यसे ।
 अनुपूर्वो ह्यास्तिरुपासने । ' अन्वासनं स्नेहवस्तापुपास्तावनुशोचन ' इति
 मेदिनी । ' अन्वासितमरुन्धत्या ' इति कालिदासः । तत्र तस्यामवस्थाया
 अस्यामवस्थायामिति यावत् । परिदेवना परिदेवने हेतुः शोकजनकमित्यर्थः
 का किं न किमपीत्यर्थः । परिदेवनेति परिपूर्वादेवतेर्विलापार्थाणिच
 ' प्यासध-यो युच् ' इति युच् स्त्रियाम् । तत एव च किमोऽत्र स्त्रिया
 प्रयोगः । परिदेवयति विलापयतीति परिदेवना विलापहेतुरित्यर्थः ।

(१०) कर्कोटकस्येति । राजर्षे धनुर्पर्णस्य । सज्जद्वपत्तपाडे तु हे
 राजर्षे युधिष्ठिर । कीर्तनं नामोच्चारणम् । यद्वाऽधनुर्पर्णादयस्तत्तद्वृत्तान्ते लाभानि
 काः । ततस्तद्वृत्तान्तकीर्तनमित्यर्थः । कलिनाशनं बलेन शयितुं अस्तीति शेषः ।

(११) इतिहासमिति । इतिहासं पुरावृत्तं (प्राचीनमाख्यानम्)
 परिमन्त्रिलासयमान इतिद्वपदं प्रयुज्यते रमः प्राचीनैः । तत एव च इतिह
 (पदं) आस्तेऽस्मिन् इतिहासः इति घञन्तमेनमाचक्षते । प्रायिकं चैत
 दिति पुरावृत्तमात्रे रूढ इतिहासशब्दः । अन्युत नास्ति अन्युत धर्मादिभ्य
 परिभ्रंशो यस्य तस्याभूतं युधिष्ठिर । त्वद्विधेन त्वत्सदृशेन आश्वासितुं धैर्यमा
 लम्बितुं शक्यम् ।

(१२) अस्थिरत्वमिति । पुरुषार्थस्य पुरुषेच्छानिपयीभूतस्य वस्तुनः ।
 इच्छायाची रात्वर्थशब्दस्तद्विषये लाभानि कामभनोरपादिवत् । अस्थि
 रत्वं एकरूपतयावस्थानस्याभावः सचिन्त्यं विचार्यम् । तस्य अभिलषितस्य
 वस्तुनो राज्यादेः उदये प्रादुर्भावे व्यये विनाशेपि वा सति चिन्तयितुं चिन्ता
 कर्तुं नार्हति । न हि चिन्तया शक्यते भावानां स्वभावः परिवर्तयितुमिति ।

तस्योदये व्यये चापि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १२

श्रुत्वेतिहासं नृपते समाश्वसिहि मा शुचः ।

व्यसने त्वं महाराज न विपीदितुमर्हसि ॥ १३

विपमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलतां गते ।

विपादयन्ति नात्मानं सत्त्वापाश्रयिणो नराः ॥ १४

ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् ।

श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीस्तान्भजिष्यति ॥ १५

अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते घन्यतां च गमिष्यति ।

इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ॥ १८

पुत्रान्पौत्रान्पशून्वापि लभते नृपु चाश्रयताम् ।

सारोग्यः प्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ १७

भयं पश्यसि यच्च त्वमाहुयिष्यसि मां पुनः ।

निष्फलैवात्र चिन्तेति भावः । चतुर्भुजस्तु पुरुषार्थशब्द द्वितीयपुरुषार्थवा-
चिन मन्वानः 'पुरुषार्थस्यार्थस्ये' ति व्याचष्टे ।

(१२) श्रुत्वेति । इतिहास नलोपाख्यानरूप श्रुत्वा समाश्वसिहि धैर्य-
मालम्ब्य । मा शुचः । शोक मा कार्षीः । शोचतेऽलुडि हरित्वाद्वा ।
न माहयोग इत्यदो निषेधः । विपीदितु विपत्तुमित्यर्थः । आपः सदेः
सीदादेशश्चेष्ट च ।

(१४) दैव इति । दैवे विपमावस्थिते विषमप्रतिकूल अवास्थितमव-
स्थान यस्य तथाभूते सति । पौरुषे उद्यमे । स हि पुरुषस्येति । अफलतां
फलशून्यता गते सति । सत्त्वापाश्रयिणः सत्त्वं धैर्यमेवापाश्रय आलम्ब्य
अस्त्येषा तथाभूता नराः आत्मानं न विपादयन्ति न स्तेदयन्ति ।

(१५) नलचरितस्य श्रवणे पठने च फलमाह त्रिभिः । य इति ।
अभीक्ष्ण पुनः पुनः । 'मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्ण' मित्यमरः । अल-
क्ष्मीः लक्ष्मीविरोधिदारिद्र्यम् । विरोधे नञ् । भजिष्यति सेविष्यत उपस-
र्पिष्यतीत्यर्थः ।

(१६) अर्था इति । तस्य नलचरितस्य कथयितुः श्रोतुश्च अर्था मनो-
रथाः उपपत्स्यन्ते सपत्स्यन्ते सकला भविष्यन्तीत्यर्थः घन्यता पुण्यवतां गमि-
ष्यति । स इति विमर्क विपारिणमव्ययोजनविम् । 'कुट्टतिः पुण्ययान्यन्य'
इत्यमरः । इतिहासमित्यर्थमुत्तरान्वयि । पुराण प्राचीन इतिहास सन्धान-
रन्तरमसदृशः ।

(१७) पुत्रानिति । नृपु मनुष्येषु अश्रयतां श्रेष्ठत्वं च लभते । सारोग्य
आरोग्येण सहितः । प्रीतिमान् हर्षयुक्तः । 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्ष' इत्यमरः ।

(१८) इत्य फलमभिधाय साहाय्याधानं प्रतिजानीते । मयामिति ।
यदिति यदीत्यर्थेऽप्ययम् । च किंच त्वं यत् यदि भयं भीतिहेतु अश्रयसङ्गः ।

१ आरोग्यप्रीतिमांश्चैव (क. म.) आरोग्यं प्रीतिमांश्चैव (न. च.)

अक्षह इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ १८

वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।

उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १९

वैशंपायन उवाच—

ततो हृष्टमना राजा बृहदश्वमुवाच ह ।

भगवन्नक्षहृदयं क्षातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २०

ततोऽक्षहृदयं प्रादात्पाण्डवाय महात्मने ।

मित्यर्थः । पश्यति द्रक्ष्यसीत्यर्थः । तदेति शेषः । मां आहूयिष्यामि आहूयेत्यर्थः । प्रयुज्यते हि लोभ्ये लृङ्पि कञित्कविभिः । यथा 'आस्य तावन्मुहूर्तं ततो गमिष्यामि ।' इति । किमाह्वानेनेति चेत्तनाह । अहं अक्षहः पूताभिजः इति हेतोः, ते तव तत् भवं नाशयिष्यामि ।

(१९) वेदेति । अहं कृत्स्नं अश्वेन अक्षहृदयं गूढरहस्यं वेद जानामि । उपपद्यस्व तेनाक्षहृदयेन उपपन्नो (युक्तः) भव । प्रसन्नः संतुष्टोऽहं ते ब्रवीमि उपदिशामीत्यर्थः ।

(२०) तत इति । तत्त्वतः परमार्थतः । अक्षहृदयस्य पारमार्थिक स्वरूपमित्यर्थः । अतः परमार्थमेकमाधिक कपुस्तक आवश्यकमिति प्रतिभाति । स्पष्टाय त्वेवत् ।

(२१) तत इति । प्रादात् बृहदश्व इति शेषः । इत्या च उपस्पृष्ट स्नातुम् । 'उपस्पृष्टः स्पृष्टमात्रे त्वानाचमनयोरपि' इति मेदिनी । अश्व धिरः एतदाख्यं तीर्थम् । अक्षहृदयमिति वदन्नीलकाण्डस्तु दत्त्वापदेन प्रतारि-
तः । 'उक्त्वा चाश्वं सरोऽगच्छति' इति तु कपुस्तकमात्रसन्देहः सुसंस्कृतः । पाठः । एवंविधाः पुनः पाठा अर्धमुग्धानां लेखकानामेव स्वरूपमुपस्था-

१ अतः पर 'कौन्तेयेनैवमुक्तस्तु बृहदश्वो महाशुनिः' इत्यर्थमाधिक कपु-
स्तके । २ अतः पर 'लब्ध्वा च पाण्डवो राजा विशोकः समपद्यत । बृहदश्व
उवाच—'पुनरेव तु वक्ष्यामि यस्त्वत्तो दुःखितो नृपः । तं शृणुष्व
महाराज सर्वदुःखापनुजये ॥ इत्वाकूणां कुले जातो महात्मा पृथिवीपतिः ।
विशङ्कुरिति विख्यातो राजराजो महाशुनिः ॥ हरिश्चन्द्रस्ततो जज्ञे गुणस्तना-
करो नृपान् । ततो विशेपैर्विविधैर्यशैर्विपुलदक्षिणैः ॥ स तु लोके धरः पुष्पं
पुण्यश्लोको महायशः । सत्यनादी मधुरवाक्सत्येन बहुभाषिता ॥ तस्य भार्या-
ऽभवद्भूमौ सौमित्रपुत्रमलकृता । उशनिरस्य राजर्षेर्दुहिता पुण्यलक्षणा ॥ स्व-
यंवरे महाभागं वरयामास मामिनी । हरिश्चन्द्रं समेतानां राशं मध्ये पतिं
विभुम् ॥ तया सह महिपालः सत्यवत्या मनोशया । रेमे च सुचिरं कालं
राजा राज्यमवाप्य च ॥ तस्यां देव्यां हरिश्चन्द्राज्जज्ञे राजावलोचनः । पुत्रः
पुण्यवत्सो भ्रेष्ठो लोहिताश्व इति श्रुतः ॥ देव्या पुत्रेण सहितः पुण्यश्लोको
महायशः । वसिष्ठयान्यो नृपतिरीजे पुण्यैर्महाध्वरैः । एतस्मिन्नेव काले तु
विश्वामित्रो दिवगतः । पुरुहूतपुरीं रम्यामाजगामेन्द्रसेवया ॥ उपस्थानं च
(उत्तरश्लोके द्रव्यव्यम्)

मृते दुरात्माभिः द्विष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।
जयद्रथेन च पुनर्वनान्चापि हता बलात् ॥ २
अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वाऽपि वा श्रुता ।
पतिप्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३

मार्कण्डेय उवाच—

शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं शुभेष्टिर ।
सर्वमेतद्यथाप्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४
आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
मध्यम्यश्च महात्मा च सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ॥ ५

(२) मृत इति । दुरात्माभिः दुष्टचित्तैः कौरवैः द्विष्टाः द्वेष्टिताः ।
द्विष्ट्यतिरिक्तान्तर्मावितण्यर्थः । तारिताः द्वेष्टस्य पार गमिताः । द्रौपद्यैव हि
दुःशासनेनाभिपृथ्यमाणयाऽऽहूय भीकृष्ण परित्रात आत्मेति तस्याः सावि-
त्र्यादेव द्वेष्टानां विस्मरणादिति भावः । जयद्रथेनेति जयन्परान्परमयन् रथो
यस्य तथाभूत एतन्नामा नृपविशेषः । तेन । एष च सिन्धूनामधिपतिर्दुर्यो-
धनमगिन्या दुःशलाया भर्ता । सोऽयं कदाचिद्विवाहकामुकः शिषिनिगर्तो-
दिदेशाधिपतिभिः सह शास्त्रान् गच्छन् मध्येमार्गे भगवतो मुनेस्तृणवि-
न्दोराश्रमे कदम्बशारसामालम्ब्य सगिलासमवतिष्ठमानां लोकातिशायिलाय-
ण्या काञ्चन स्त्रियमवैशिष्ट्यं । विज्ञातता तावत्केयामिति च कामाकुलः शि-
षिदेशाधिपतिं कौटिकाश्वमाश्रययामास । तेन च विज्ञाय पाण्डवानामिय भा-
रंति निवेष्टमानोऽपि स्वयमेवैनामुपगम्याभिप्राय्य चाननुमन्यमाना बलाद्देवा-
पजहार । अयं क्षणादेव मृगयात् प्रतिनिवृत्ताः पाण्डवा विशाय वृत्ताभेद
समभिपत्य हत्वा च भूयसो भूपान्पराजित्य गृहीत्वा च जयद्रथ द्रौपदीं प्र-
त्याजहुरिति द्रौपदीहरणपर्वकथाऽनानुसन्धेया ।

(३) अस्तीति । यथा यादृशी इयं द्रुपदात्मजा तथेति शेषः काचित्
कापि सीमन्तिनी स्त्री । प्रशस्तः सीमन्तः केशवर्त्म 'भाग' इति पुंसि म-
हाराष्ट्रा ख्यातः अस्त्यस्थास्तथाभूता सुन्दरीत्यर्थः । 'केशेषु वर्त्म सीमन्तः'
इति हेमः । 'नारी सीमन्तिनी यधू' इत्यमरः । स्त्रीविशेषवचनोऽपि
शब्दोऽयमत्र स्त्रीसामान्यवाचितया प्रयुक्तः । अस्तीति प्रश्ने काकुः ।

(४) अस्तीत्युत्तरणीये शिरोवेष्टनप्राणायामधीरुः सावित्र्युपाख्यानमेवोत्त-
रत्वेनोपन्यस्यति । शृण्विति । एतत्प्रसिद्धतमतयाऽऽर्युग्निनिर्देशार्थमेव भासमानं
कुलस्त्रीणां तत्कुलजानां स्त्रीणाम् । कुलशब्दोऽत्र तत्कुलवाची शाकपार्थिवा
वदित्वाद्य समासः । यथा येन प्रकारेण प्राप्तं तत् प्रकारं शृण्वित्यर्थः ।

(५) आसीदिति । मद्रेषु मद्रदेशे । एष च देशः पार्श्वमेव पञ्चाम्ब-
नासीन् । सप्रति पुर्नर्मद्रासहत्याख्यायमानो विभिन्न एतस्माद्देशः । सत्य
सन्धः सत्यप्रतिज्ञः । 'सथा प्रतिज्ञा मयादे' त्यमरः ।

यज्जा दानपातिर्दक्षः पौरजानपदाप्रियः ।
 पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६
 क्षमावाननपत्यश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
 अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् ॥ ७
 अपत्योत्पादनार्थं च तीव्रं निश्चममास्थितः ।
 काले नियमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ८
 हुत्वा शतसहस्रं सावित्र्या राजसत्तमः ।
 पष्ठे पष्ठे तदा काले धभूव भितभोजनः ॥ ९

(६) यज्येति । यजते स्मेति यज्जा कृतयशः । ' सुयजोर्द्विनिप् ।' इति
 दुनिप् । दानपतिः दानक्रियाया अधीश्वरः । भूयिष्ठ प्रदातेत्यर्थः । अश्वपतिः
 पृतन्नामा पार्थिवः पृथिव्या ईश्वरो राजा ।

(७) क्षमावानिति । क्षमावान् सहिष्णुताशाली सत्यवाक् जितेन्द्रियश्च
 सः अनपत्यः सन् अतिक्रान्तेन वयसा तारुण्येन हेतुभूतेन संताप अनपत्य-
 ताजन्य उपजग्मिवान् प्राप्तवान् । तारुण्यस्य व्यपगमादनपत्यतया ताप प्राप-
 दित्यर्थः । वयःशब्दोऽत्र तारुण्यवाची । ' वयसि गते क कामविकारः ॥'
 इति श्रीशङ्कराचार्याः ।

(८-९) अपत्योत्पादनार्थमिति । नियमं व्रतं आस्थितः समाश्रितवान्
 सन् काले नियतसमये नियमिताहारं नियमितो निगृहीत आहारो येन तथा-
 भूतः । आहारमवज्ञासयामिति यावत् । परिमिताहार इति पाठान्तरान्तु
 नातिमनोरमम् । आहारकालश्च निर्दिष्टो मनुना ' सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं
 भुतिर्चेदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्याच्चान्द्रायणसमो विधिः ।' इति ब्रह्म-
 चारी ब्रह्मणि जाने तपसि वाऽऽश्रयं चरति तथाभूतः । प्रकृते पुनः शब्दोऽ-
 यं ब्रह्मचर्यवन्तमेव लक्षयति तद्वर्गविशिष्टं वात् । ब्रह्मचर्यं च सर्वथा त्वसि
 मागमत्यागः । (दृश्यता पातञ्जलयोगशास्त्रे यमसूत्रमाप्यम् २-३०) ।
 राजसत्तमं युधिष्ठिरं सावित्र्या गायत्रीमन्त्रस्य । शतसहस्रं लक्षं हुत्वा प्रति-
 मन्त्रभेकाऽऽहुतिरिति लक्षाहुतिप्रशेषात्मकं होमं कृत्वेत्यर्थः । हवनसाधने मन्त्रे
 हवनकर्मत्वमुपचारात् । स च पादत्रयात्मको विज्ञायते प्रायेणेदानीन्तनैर्ब्रा-
 ह्मणैः । ' त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पाद पादमदूदुहत् । तदित्यृचोऽस्याः
 सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ।' इति मनुः । काले नियमिताहार इति
 स्योक्तं विशदयति पष्ठ इति । पष्ठे पष्ठे काले सूर्योदयतः प्रभृति पष्ठे पष्ठे
 मुहूर्ते । मुहूर्तश्च पाटिकाद्वितयम् । पष्ठे काले त्वमपि लभसे देव विश्रान्ति
 मद्गः ।' इति कालिदासः । एव च न मनूक्तवद् द्विः किन्तु सहदेव
 भुत्त्वानिति भावः ।

पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभाजनाः ॥ १४

तुष्टाऽसि यदि मे देवि चरमेतं वृणोम्यहम् ।

संतानं परमो धर्म इत्याहुर्मौ द्विजातयः ॥ १५

सावित्र्युवाच—

पूर्वमेव मया राजन्नाभिप्रायमिमं तव ।

ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै भगवांस्ते पितामहः ॥ १६

प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभुविहिताहुवि ।

कन्या तेजस्विनी सौम्य शिप्रमेव भाविष्यति ॥ १७

चाहं धृतिः 'जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् भयति । यशेन देवेभ्यो ब्रह्मचर्येण दिव्यः प्रजया पितृभ्यः' इति । ऋणत्रयपाकरणान्तरा मोक्षानधिकारस्मरणाय । स्मर्यते हि मनुना 'ऋणत्रयमपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।' इति । अपत्यार्थः अपत्यान्वयः प्रयोजन यस्य तथाभूतः । समारम्भः तीव्रनिदमाश्रयणरूपः समीचीन उद्यमः कुलभाजनाः कुलस्य मे वशस्य भाजना आश्रयभूता इति यावत् । आर्प पुस्त्वम् । कुलस्य कुलीन-
स्वस्य भाजनभूता वा ।

(१५) तुष्टेति । यदि तर्हीति शेषः । कुतोऽयं चर इत्याह सन्मानमिति । संतानं सततिः अपत्यं तदुत्पत्तिरित्यर्थः । परम उत्कृष्टः धर्मः । धर्मसाध-
नत्वात्तस्येति भावः । हेतुहेतुमतोरभेदोपचारः ।

(१६) पूर्वमिति । अभिप्राय आजय ज्ञात्वा । ज्ञानदृष्टयति भावः । भगवान् भगानि ऐश्वर्यादीनि पद् सन्त्यस्य तथाभूतः । 'अयस्य समग्रस्य धीर्यस्य वशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णा भगमितीहगता' इति । 'ऐश्वर्यमध्यमनुपाधिमती च लक्ष्मीर्ज्ञानं च धीर्यवशसी च विरागता च । एते गुणाः पटपि ते भगवत्प्रयोक्ताः सन्तीत्यनेन भगवन् भगवानसि त्वम् ॥' इति धृतिसूक्तिमालाया श्रीहरदत्ताचार्यः । पूज्यो वा 'नैषण्डिकाश्च भगवन्तमुशन्ति पूज्यम् ।' इत्यपि स एव । पितामहो ब्रह्मा । स हि पितृणां जनकानामपि पिता जनक इति । 'परमेष्ठी पितामह' इति ब्रह्मपर्यायेष्वमरः । ते तव पुत्रार्थे उक्तः ।

(१७) प्रसादादिति । तस्मात् यस्मान्मयोक्त तस्माद्वेतोः । स्वयमु-
पदितात् स्वयमुना ब्रह्मणा कृतात् । 'स्वयम्भूश्च स्वयम्भुश्च' इति द्विरूपकोशे श्रीहर्षः (८८ प.) । शब्दश्चायं भुः औणादिके दुप्रत्यये निष्पन्नः । स्वय-
भूविहितादिति कपुस्तकपाठस्तु सुसंस्कृत एव । प्रसादात् अनुग्रहान् । भुवि भूमेरे तेजस्विनी प्रशस्ततेजोविशिष्टा प्राशस्त्ये 'अस्माये' त्यादिना विनिर्मत्वर्थे ।

१ भवनाः (व. च. न. म) २ संतानं हि परो (च) ३ स्वय-
विहितव यद्म् (न)

उत्तरं च न ते किञ्चिद्व्याहर्तव्यं कथंचन ।

पितामहनिर्गणे तुष्टा हेतुद्वयीमि ते ॥ १८

मौर्कण्डेय उवाच—

स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।

प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेतद्विष्यति ॥

अन्तर्हिताया सावित्र्या जगाम स्वपुरं नृपः । १९

स्वराज्ये श्वावसद्वीरः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥

कस्मिंश्चित् गते काले स राजा नियतव्रतः ॥ २०

ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ।

राजपुत्र्यास्तु गर्भः स मालव्या भरतर्षभ ॥ २१

(१८) उत्तरमिति । उत्तर इतः पर ते स्वया किञ्चित् ' किं वा क-
न्यया । पुन एव मे भूयादि' त्यादि किमपि न व्याहर्तव्यं न वक्तव्यम् ।
व्याहपूर्वो हि हरतिर्वचनार्थः । कुत एवमित्याह पितामहेति । पितामहस्य
ब्रह्मणो निर्गणे दानेन हेतुभूतेन । पितामहेनैव दत्तमेतादिति नात्र किमपि
वक्तव्यमिति भावः । निर्गणशब्दश्चात्र दानार्थः । उत्सर्गादिषु घृजतेस्त-
थार्थदर्शनात् । उपसर्गास्तु द्योतका एवेति । ' निर्गणेन आहवे ' ति चतु-
र्भुजः नीलकण्ठोऽन्वेषम् ।

(१९) स इति । प्रतिज्ञाय । अङ्गीकृत्य । एतत् कन्याप्राप्तिकार्यं
क्षिप्रं भविष्यति भवत्यित्यर्थः । इति प्रसादयामास अनुग्रहं प्रार्थयामासेत्यर्थः ।
मातिपदिकाद्वात्वर्थ इति णिच् । अन्तर्हिताया अदर्शनं गताया सत्याम् ।

(२०) स्वराज्य इति धर्मेण न्यायेन । ' धर्माः पुण्यपमन्याये ' त्य-
मरः । कस्मिंश्चित् । कियतिचिदित्यर्थः । दृश्यते हि किम, केवलस्यापि
परिमाणार्थकता ' कः कालस्तत्र गतस्ये ' त्यादौ । नियतव्रतः नियतभैक-
रूपमनन्ययाभूतमित्यर्थः । व्रत यस्य तथाभूतः । इतः परं त्रिंश पद्य यावत्पूर्व-
पूर्वपद्योत्तरार्धमुत्तरोत्तरपद्यपूर्वार्धान्वयि ।

(२१) ज्येष्ठायामिति । धर्मचारिण्या धर्मचरणशीलाया ज्येष्ठाया म-
हिष्या राक्ष्याम् । पट्टाभिषिक्तनृपस्त्रीवचनोऽपि महिषीशब्दोऽत्र राजस्त्रीसामा-
न्यवचनो विशिष्टवाचकानामिति न्यायात् । मालव्या मालवदेशोद्भवाया रा-
जपुत्र्याः । मालवीति देशतः प्रवृत्त राक्ष्या नाम । मालवाश्च सप्रति
' मालवा ' इति महाराष्ट्र्या ख्याताः । ' अवन्तीतः पूर्वभागे गोदावर्यास्त-
योत्तरे । मालवाख्यो महादेशो घनधान्यपरायणः । ' इति शक्तिस्मृततन्त्रम् ।

(२२) व्यवर्धनेति । यथा शुक्ले (पक्षे) अमरे आकाशे तारापतिश्चन्द्रः तथेति

व्यवर्धत यथा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ।
 प्राप्ते काले तु सुपुत्रे कन्यां राजीवलोचनाम् ॥ २२
 क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे च नृपसत्तमः ।
 सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ॥ २
 सावित्रीत्येव नामास्याश्चकुर्विप्रास्तथा पिता ।
 सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ॥ २४
 कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ।
 तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ॥ २५
 प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा समोनिरे जनाः ।
 तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ॥ २६
 न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः ।

शेषः । इषशब्दस्याधिक्यमार्ययात् सोढव्यम् । काले प्रसूतिसमये प्राप्ते सति राजीवलोचनां राजीवे कमले इव मनोहरे लोचने नेत्रे यस्यास्तथाभूताम् । 'परं शतसहस्राभ्यां पत्र, राजीवपुष्करे' इति कमलपर्यायेषु हैमः । सुपुत्रे प्रसूतवती । 'यूद्ध प्राणिगर्भविमोक्षण इत्यतो लिट् ।

(२३) क्रिया इति । तस्याः कन्यायाः क्रिया जातकर्मादिरूपाः । मुदितो हृष्टः । तस्याश्च सावित्रीतिनाम्नः करणे हेतुमाह सावित्र्येति । अथ सावित्रीशब्दो देवताविशेषं च गायत्रीं चाचष्टे ।

(२४) सावित्रीति । अत इत्यध्याहारः । तथेति चार्थेऽध्ययम् । विप्राः पिता चेत्येते चक्रुरित्यर्थः । विग्रहवती मूर्तिमती । विग्रहो हि शरीरम् । 'शरीरं वर्ष्म विग्रहः ।' इत्यमरः । श्रीर्लक्ष्मीः शोभा या । नृपात्मजा राजपुत्री सावित्री ।

(२५) कालेनेति । कालेन कियतापि समयेन । यौवनस्था तावन्प्ये यत्तमाना । यूना हि भावो यौवनम् । युवादित्वादण् भावे । पृथुश्रोणीं पृथुः श्रोणी नितम्बो यस्यास्तथाभूताम् । काञ्चनीं सुवर्णमयीं प्रतिमामिव । गौरत्वादिति भावः ।

(२६) प्राप्तेति । दृष्ट्वा इयं देवकन्या प्रसूता इति जना मेनिरे मत-
 यन्तः । एवमिति लावण्यवतीमप्येनां न कोऽपि वरयांचकारेत्याह तामिति ।
 तु किन्तु । पद्मपलाशाक्षी पद्मस्य कमलकुसुमस्य पलाशे पत्रे इव (मनो-
 हरे विशाले च) अक्षिणी यस्यास्तथाभूताम् । तेजसा कान्त्यतिशयेन ज्व-
 लन्तीमिव वर्तमानां ताम् ।

(२७) नेति । तेजसा । तदीयेन कान्त्यतिशयेन प्रतिवारितो निवारितः
 सोढुमथमत्ताचस्यास्तेजसः प्राप्तेनेवृत्त इति भावः । कश्चित्कोपि न वर-
 यामास न वृतयान् भार्यात्येन न प्रार्थयामासेत्यर्थः । अथ अनन्तरं शिरः-
 स्नाता शिरसा स्नाता सा उपोष्य उपवासं कृत्वा । प्रत्यादिविशेषमन्तरा न

अथोपोष्य शिरःस्नाता देवतामभिगम्य सा ॥ २७

हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पर्वणि ।

ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मनः ॥ २८

पितुः समीपमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ।

साऽभिवाच्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ॥ २९

कृताञ्जलिवरारोहा नृपतेः पार्श्वमास्थिता ।

यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।

अयाच्यमानां च वरं नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३०

राजोवाच—

पुत्रिप्रदानकालस्ते न च कश्चिद् वृणोति माम् ।

किल नार्यः शिरःस्नानं कुर्वन्तीत्यत उक्तं शिरःस्नातेति । देवता अभिगम्य उपगम्य । देवता समुपास्येत्यर्थः ।

(२८) हुत्वेति । पर्वणि कालविशेषे । प्रदर्शितानि च पर्वणि विष्णुपुराणे 'चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा । पर्वण्येतानि राजेन्द्रं विसृजान्तिरेव च ॥' इति । हुत्वा हवनेन तर्पयित्वेत्यर्थः । ब्राह्मणान् वाचयामास स्वस्तीतिशेषः । ब्राह्मणान् स्थास्ति वाचयामासेत्यर्थः । मङ्गलं कामुकैः किल संपूज्य ब्राह्मणाः प्रार्थ्यन्ते 'मह्यं नमस्कुर्वाणाय शीर्विवचनमपेक्षमाणायास्मिन् कर्मणि स्वस्तीति भयन्तो ब्रुवन्तु' इति । ततश्च ब्राह्मणा 'आयुष्मते स्वस्ती' ति निः पठन्तीति सोऽयं विधिः स्थास्तिवाचनं मित्युच्यते । ततः स्वस्तिवाचनानन्तरं शेषाः प्रसादभूताः प्रसादतया दत्ता वा सुमनसः पुष्पाणि । 'स्त्रियः सुमनसः पुष्प' मित्यमरः । 'प्रसादाक्षिजनिः मर्त्यदाने ज्ञेयेति कीर्तिता' इति विश्वः । निर्मास्यस्थानीयानां पुष्पाणां पार्थक्येन निर्देगाच्छेषापदस्य प्रसाददत्तेत्येवार्थः । 'तथेति शेषामिव भर्तुराणाम्' इति कालिदासः (कुमारसभवे) । प्रतिगृह्य ब्राह्मणेभ्यः स्वीकृत्य महात्मन इति पितुरित्यनेनोत्तरेण संबन्धः ।

(२९) पितुरिति । रूपिणी मूर्तिमती श्रीरिव । देवी श्रीरिव रूपिणी सौन्दर्ययतीति नार्यः । अगमत् गमेर्लुङ् । लदित्वादङ् । सा सावित्री आभिवाच्य प्रणम्य पूर्वं प्रथमं शेषाः विप्राणां प्रसादपुष्पाणि निवेद्य नमिने समर्प्य ।

(३०) कृताञ्जलिरिति । वरारोहा मुन्दरी कृताञ्जलिः चन्द्राञ्जलिः सती नृपते राजोऽश्वपतेः पार्श्वे समीपप्रदेशे आस्थिता आश्रितवती । समीपे स्थितवतीत्यर्थः । तु किन्तु नृपतिः तां देवरूपिणीं देवानां रूपं सौन्दर्यमस्त्यस्या तयाभूता स्वा सुता यौवनस्था वरः अयाच्यमानां च दृष्ट्वेति संबन्धः ।

(३१) पुत्रीति । हे पुत्रि ते प्रदानकालः विवाहसमयः । अयमिति शेषः अस्ति । 'वैश्वानस किमनया व्रतमाप्रदानात्' इति कालिदासः । वृणोति प्रार्थयते त्वद्विषय इत्यर्थः । एष किल प्राचां विशेषतश्च क्षत्रियाणां

- स्वयमान्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३१
 प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
 विमृश्याहं प्रदास्यामि वरये त्वं यथेष्टितम् ॥ ३२
 श्रुतं हि धर्मशास्त्रेषु पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
 तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३३
 • अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
 मृते पितरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३४
 इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेपणे त्वर ।
 देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३५

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।

माचारो यदमी आत्मनोऽनुरूपा बन्धका पितरमस्या वाचन्ते स्मेति । अतः
 गुणैः आत्मनः सदृश योग्यम् । 'सदृशमेतत्पुरुषशप्रदीपस्य भवतः' इति
 शकुन्तला । भर्तारं पतिं अन्विच्छ अन्वेपय ।

(३२) प्रार्थित इति । प्रार्थितः अभिलषितः । मम मह्यमित्यर्थः ।
 'यै पृष्टी । विमृश्य युक्तौ न वायामीति विचार्य प्रदास्यामि ततश्च त्वं यथे-
 ष्ठितं यथेच्छ वरय ।

(३३) ननु भो यदि केनापि न विद्यते ततः किमिति प्रदानायास इति
 चेत्तत्राह । श्रुतमिति । द्विजातिभिर्ब्राह्मणैः वर्णत्रयसाधारणोऽपि रुढो ब्राह्म-
 णेषु द्विजातिशब्दः । धर्मशास्त्रेषु स्मृतिग्रन्थेषु 'श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्म-
 शास्त्रं तु वै स्मृतिः ।' इति मनुः । पाठ्यमानं व्यक्ततयाच्यमानम् । पठ
 व्यक्तया वाचीत्यतः कर्माणि लटः शानच् । वच इति काकाधिगोलकन्यायेन
 संनध्यते । तथा तत्प्रकारं तादृशमित्यर्थः । न तु साक्षात्तदेवेति भावः । एतेन
 काचाद्विपरिवृत्तावापि पदस्य ग्रामाण्यमव्याहतमेवेति धन्यते ।

(३४) अप्रदातेति । अप्रदाता समुचिते समये कन्याया विवाहस्यार्कतो
 पिता वाच्यः वक्तुं अपवादितुं योग्यः । दोगमाजन भवतीत्यर्थः । 'नदलो-
 रिति ण्यत्' 'वाच्योऽगन्दसज्ञाया' भिति कुत्वामावः । अनुपयन् समुचिते
 काले भार्यामापगच्छन् । एवमनेनादित्य स्मर्यते मनुना 'कालेऽप्राता पिता
 वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः । मृते पितरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ।' इति
 (१-४) अत्र च प्रथमे तृतीये च पादे मनामिव भेद इत्यत एव प्रागुक्त 'तथे'ति-

(३५) इदमिति । त्वर त्वरा कुरु । अित्वरा संभ्रम इत्यतो लोट् ।
 अनुदानेनैव भगवत्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् । यथा येन - प्रकरेण
 देवतानां वाच्यः अप्रदाहारः । काले कन्याया अप्रदानादिति भावः ।

(३६) एवमिति । आनुयात्र, अनुयात्रासंनधि सैन्यवाहनादिकं व्यादि

१ यथेष्टमि (च) २ नास्तीदं कपुलके

व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतां चेत्यचोदयत् ॥ ३६
 साऽभिवाद्य पितुः पादौ ग्रीडितेव मनस्विनी ।
 पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३७
 सा ह्रैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
 तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३८
 मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् ।
 वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत् ॥ ३९
 एवं तीर्थेषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
 कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥ ४०
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि पतिप्रवामाहात्म्यपर्वणि
 सावित्रीस्वयंचरे द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समामतः ।

देश एतदस्या अनुयात्रं भवत्वित्याज्ञापयामास । गम्यतामिति अचोदयत्
 मेरितर्थाथ । अनुयात्रा च रक्षणार्थं पञ्चाङ्गमनम् ।

(३७) चेति । मनस्विनी प्रशस्त मनोऽस्त्यस्याः सा सावित्री अभिवाद्य
 नमस्कृत्य पितुः वचन आज्ञाय आज्ञात्वेन स्वीकृत्य आविचारितं यथातथा
 निर्जगाम वराख्येणार्थं निर्गतयती ।

(३८) चेति । ह्रैम हेमो विकार मुवर्णमयमित्यर्थः । आस्थाय आधि-
 ष्टाय । स्थविरैर्वृदैः सचिवैर्वृता परिवृता । राजर्षीणां राजानश्च ते ऋषयश्च
 तेषां वानप्रस्थाश्रमे वर्तमानानां राजामित्यर्थः । एकारः पादपूरणे ।

(३९) मान्यानामिति । मान्यानां समानाहोणा वृद्धानाम् । अभ्यगच्छत्
 उपगतयती । आप्तमात्मनेपदम् ।

(४०) एयमिति । एष यथा वनान्यभ्यगच्छत् तथा । सर्वेषु मध्येमार्गं
 माहादिषु निविलेषु तीर्थेषु ऋषिभिर्नुशांभुषु नगादिस्थानेषु द्विजमुख्यानां
 ब्राह्मणभेदेभ्यः । अपे यती । धनोत्सर्गं द्रव्यदानं कुर्वती । अथतार्यं-
 शुशाम्बुपात्रोपाप्यायमन्त्रिषु इति तीर्थशब्दार्थेषु मेदिनी ।

इति श्रीसावित्र्युपाख्यानव्याख्यायां बालरोपिन्यां दिनवत्यधिक-

द्विशततमोऽध्यायः ।

(१) अथेति । अथ सावित्रिप्रमाणोत्तरम् । मद्राधिपो मद्रदेशाधिपती
 राजा अध्वरिः । नारदेन मुनिना समागतः सगतः सन् कथायोगेन कथा-

१ अनुयात्राय (च.) २ वरितेनी (क)

उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
 ततोऽभिगम्य तथीनि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
 आजगाम पितुर्वैश्व सावित्री सह मान्त्रिभिः ॥ २
 नारदेन सहासीनं सा दृष्ट्वा पितरं शुभा ।
 उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३

नारद उवाच—

क गताऽभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
 किमर्थं युवती भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४

अश्वपतिरुवाच—

कार्येण एतन्नेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
 ऐतस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच—

सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
 दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६

सावित्र्युवाच—

आसीत्सात्वेपु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।

समन्धेन सभामध्ये उपविष्टः । तेन साक कथाः कुर्वाण उपविष्ट आसीदित्यर्थः । हे भारत युधिष्ठिर ।

(२) तत इति । ततोऽश्वपतेरुपवेशनानन्तर । सावित्री मन्त्रिभिः सह पितुर्वैश्व गृह आजगाम ।

(३) नारदेनेति । नारदेन सह आसीन उपविशन्त उपविष्टमिति यावत् । आस्तेर्लटः शानचि 'ईदास' इतीत् । उभयोर्द्वयोः पितुर्नारदस्य च पादाभिवादन पादयोः प्रणामं चक्रे ।

(४) केति । हे नृप अश्वसेन कुतः कस्मात्प्रदेशात् युवतीं तरुणीं सती । गीतेः शनन्तान् डीपि रूपमिदम् । तच्च रूढ्या तरुणीमाचष्टे । ' ॥ वती युवतिः समे ' इति द्विरूपमशेषे श्रीहर्षः (१४३)) । एना भर्त्रे पत्ये किमर्थं न संप्रयच्छसि न ददासि । दाणो लटि 'पात्रे' त्यादिना यच्छादेशः ।

(५) कार्येणेति । अनेन पतिसबन्धिनैव कार्येण हेतुभूतेन प्रेषिता । यः अनया वृतः तमिति शेषः । भर्तार एतस्याः अस्याः सक्ताशात् शृणु ।

(६) सेति । विस्तरेण ब्रूहि इति पित्रा संचोदिता सम्यक् प्रेरिता दैवतस्येव तस्य पितुरित्यर्थः वचनं प्रतिगृह्य अङ्गीकृत्य इदं वक्ष्यमाणं अब्रवीत् ।

(७) आसीदिति । शुभत्वेन इति ख्यातो धर्मात्मा धर्मे आत्मा मनो यस्य तथाभूतो धर्म एवात्मा यस्य तथाभूतो वा क्षत्रियः पृथिवीपतिः राजा आसीत् । अस्तिश्चात्र पृथिवीपतित्वेनैव समध्यते नैव पुनर्धुमत्सेनेन ।

१ भद्र (क) २ तदस्याः शृणु देवर्षे भर्ता वै योऽनया वृतः (क) ३ तदेव तस्य (क. न. म.) ४ आसीद कपुस्तके । ५ देशेषु (च)

व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतां चेत्यचोदयत् ॥ ३६
 साऽभिवाद्य पितुः पादौ ग्रीडितेव मनस्विनी ।
 पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३७
 सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
 तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३८
 मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवादनम् ।
 वनानि क्रमशस्तत् सर्वान्प्रेबाम्यगच्छत् ॥ ३९
 एवं तीर्थेषु सर्वेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
 कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥ ४०
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि पतिवतामाहात्म्यपर्वणि
 सावित्रीस्वयंवरे द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समामतः ।

देश एतदस्या अनुयात्रं भवत्वित्याज्ञापयामास । गम्यतामिति अचोदयत्
 मेरितयाश्च । अनुयात्रा च रक्षणार्थं पश्चाद्गमनम् ।

(३७) सेति । मनस्विनी प्रशस्त मनोऽस्त्यस्याः सा सावित्री अभिवाद्य
 नमस्कृत्य पितुः वचनं आज्ञाय आज्ञास्वेन स्वकृत्य आविचारितं यथातथा
 निर्जगाम वरान्वेषणार्थं निर्गतवती ।

(३८) सेति । हैम देशो विकारं सुवर्णमयमित्यर्थः । आस्थाय आधि-
 ष्ठाय । स्थविरैर्वृदैः सचिवैर्वृता परिकृता । राजर्षीणां राजानाश्च ते पापयश-
 सेषां धानप्रस्थाश्रमे यतमानानां राज्ञामित्यर्थः । हकारः पादपूरणे ।

(३९) मान्यानामिति । मान्यानां समानार्हणां वृद्धानाम् । अम्यगच्छत्
 उपगतवती । आप्तमात्मनेपदम् ।

(४०) एवमिति । एव यथा वनान्यम्यगच्छत् तथा । सर्वेषु मध्येमार्गं
 मारुदितेषु निखिलेषु तीर्थेषु ऋषिभिर्गुह्यैः नद्यादिस्थानेषु द्विजमुख्यानां
 ब्राह्मणश्रेष्ठैः । शेषे पक्षी । धनोत्सर्गं द्रव्यदानं कुर्वती । अथतार्षि-
 ण्युपाध्यायमन्त्रिणः इति तीर्थचन्द्रार्थेषु मेदिनी ।

इति श्रीसावित्र्युपाख्यानव्याख्याया वाल्मीक्या द्विनवत्यधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ।

(१) अथेति । अथ सावित्रीयाज्ञोत्तरम् । मद्राधिपो मद्रदेशाधिपति-
 राजा अश्वपतिः । नारदेन युधिना समामतः समतः सन् कथायोगेन कथा-

१ अनुयात्रा (च.) २ वनस्थिनी (क)

उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
 ततोऽभिगम्य तथीनि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
 आजगाम पितुर्वैश्व सावित्री सह मान्त्रिभिः ॥ २
 नारदेन सहासीनं सा दृष्ट्वा पितरं शुभा ।
 उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवादनम् ॥ ३

नारद उवाच—

एक गताऽभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
 किमर्थं युवती भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४

अश्वपतिरुवाच—

कार्येण सख्येनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
 एतस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच—

सा श्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
 दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६

सावित्र्युवाच—

आसीत्साल्वेषु घर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।

सद्यन्धेन सभामध्ये उपविष्टः । तेन साक कथाः कुर्याण उपविष्ट आसीदि-
 त्यर्थः । हे भारतं युधिष्ठिर !

(२) तत इति । ततोऽश्वपतेरुपवेशनानन्तर । सावित्री मान्त्रिभिः
 सह पितुर्वैश्व गृह आजगाम ।

(३) नारदेनेति । नारदेन सह आसीन उपविशन्त उपविष्टमिति या-
 वत् । आस्तेर्लटः शानचि 'ईदास' इतीत । उभयोर्द्वयोः पितुर्नारदस्य च
 पादाभियादन पादयोः प्रणामं चक्रे ।

(४) केति । हे नृप अभसेन कुतः कस्मात्प्रदेशात् युवतीं तरुणीं
 सतीं । यौतेः शत्रन्तान् ङीपि रूपमिदम् । तच्च रूढ्या तरुणीमाचष्टे । 'यु-
 वती युवतिः समे' इति द्विरूपकोशे श्रीहर्षः (१४३) । एना भर्त्रे पत्ये
 किमर्थं न संप्रयच्छसि न ददासि । दाणो लटि 'पात्रे' त्यादिना यच्छादेशः ।

(५) कार्येणेति । अनेन पतिसवन्धिनैव कार्येण हेतुभूतेन प्रेषिता ।
 यः अनया वृतः तमिति शेषः । भर्तारं एतस्याः अस्याः सकाशात् शृणु ।

(६) सेति । विस्तरेण ब्रूहि इति पित्रा संचोदिता सम्यक् प्रेरिता दैवत-
 स्येव तस्य पितुरित्यर्थः वचनं प्रतिगृह्य अङ्गीकृत्य इदं वक्ष्यमाणं अब्रवीत् ।

(७) आसीदिति । युमत्सेन इति ख्यातो घर्मात्मा धर्मे आत्मा मनो
 यस्य तथाभूतो धर्म एवात्मा यस्य तथाभूतो वा क्षत्रियः पृथिवीपतिः
 राजा आसीत् । अस्तिश्चात्र पृथिवीपतित्वेनैव सवर्ष्यते नैव पुनर्धुमत्सेनेन ।

१ भद्र (क) २ एतस्याः शृणु देवर्षे भर्ता वै योऽनया वृतः (क) ३ तदेव
 तस्य (क. न. म.) ४ आसीद कपुस्तके । ५ दोषेषु (च)

युमत्सेन इति । यात पश्चात्पान्धो बभूव ह ॥ ७
 विनष्टचतुष्टयस्य बालपुत्रस्य पापमत ।
 मार्गीयेन हतं राज्यं छिद्रस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥ ८
 स बालपुत्रस्य सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
 महारण्यं गाध्यापि तपस्तेन महाप्रत ॥ ९
 तस्य पुत्रं पुरे जातं सवृद्धं तपोवने ।
 सत्यवाननुरूपो मे भर्तंति मनसा वृत ॥ १०

नारद उवाच—

अहो यत् महात्पापं मामिदं नृपते वृतम् ।
 अजानन्त्या यदनया गुणवान्सत्यवान्यून ॥ ११

पश्चात् पृथिवीपतित्वप्राप्त्यनन्तरं नियतापि काते । ह्यार पादपूजे ।
 साहसदेवस्य काम्यनातुदीच्या दिग्गजादीदिति प्रतीयते । तिन्यूना हि राजा
 जपद्रथ साहसार्ग्यमध्यममार्गे काम्यके तृणशिखोराश्रमे द्रौपदीं दृष्ट्वा
 पञ्चदशेति द्रौपदीहरणपर्यन्तपुनर्निर्गतम् । शिखरश्च काम्यकं दक्षिणे । वर्तते ।

(८) विनष्टेति । विनष्टचतुष्टयं विनष्टे चतुष्टये यस्य तथाभूतस्य बालपु-
 त्रस्य बाल पुत्रो यस्य तथाभूतस्य च भीमतो ज्ञानिनो युमत्सेनस्य । अ-
 भिनिष्ठे प्रतीकाराश्रमे विनष्टमये । पूर्ववैरिणा प्रागेव क्षत्रुतामापन्ने ।
 केनापि सामीप्येन हेतुना समीपवर्तित्वादिति भावः । अभिनिष्ठेति पाठस्तु
 साधुतरः । सीमतेन एतन्नाम्ना भूतेन । एषा किल राजा नीतिर्यत्परेषा
 छिद्रमालोक्य प्रहरतीति ।

(९) स इति । स अपहृतराज्यो युमत्सेन । बालपुत्रस्य बालो
 नाहमे वर्तमानो यत्स पुत्रो यस्यास्तथाभूतया भार्यया सार्धं सह । महाप्रत
 महाति प्रतानि नियमाश्चाद्रायणादयो यस्य तथाभूतं सन् । तप तेने
 समाचारेणार्थः । तप कर्मको हि तपतिराचारार्थ एव सदृष्ट इति ।

(१०) तस्येति । पुरे नगरे जात उत्पन्न तपोवने तपस सारधि य
 रण्ये सवृद्ध । एतेन नागरिकस्य च पुण्यशीलस्य चारिमन् गम्यमान
 वरणाईतामेतस्य द्योतयति । सत्यवान् मे मया अनुरूपो भर्ता इति मनसा
 करणभूतेन वृत ।

(११) अहो इति । अहो बतेति खेदे । 'अहो यत् महात्पापं कर्तुं
 व्यवसिता वयम्' इति गीता । अजानन्त्येति अज्ञानमेवान् हेतुरिति द्योत्य
 ते । आप्तो नुम्पाप अनिष्ट कर्म सत्याद्वरणरूपम् । वैधव्यजनकत्वात्तस्येति
 भावः । 'पापमनिष्टे' इति कल्पद्रुमः । गुणवान् सदगुणशाली । एष
 च वरणे हेतुः ।

(१२) सत्यवन्च्छब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमाचष्टे सत्यामिति । यथेति तथा

सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।

तथाऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नौमतत्सत्यवानिति ॥ १२

बालस्याश्वाः प्रियाश्वास्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ।

चित्रेपि विलिखत्यश्वांश्चित्राश्च इति चोन्यते १३

राजोवाच—

अपीन्द्रानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।

क्षमावानपि चा शूरः सत्यवान्पितृवत्सलः ॥ १४

नारद उवाच—

ॐ विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मृतौ । १५

शब्दबलाह्लभ्यते यथा यस्मात् । तथा तस्मादित्यर्थः । सत्यवानित्येतत् अस्य शुमत्सेनपुत्रस्य नाम चक्रुः कृतघ्नतः सत्यवानित्येति नामकरणे कृत नामेत्यर्थः । यत्पुनर्भारतमञ्जयो सत्यवानित्येवास्य नाम सहश्यते तदेतल्लेख-
कप्रमादमूलकमेव ।

(१३) अधास्य लौकिक नामान्तरं च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं चाह बाल-
स्येति । अस्य सत्यवतो बालस्य वाच्ये वर्तमानस्य अश्वाः प्रियाः । एष च
मृन्मयाश्चकरणे चित्रेऽश्वलेखने च हेतुः । करोति कृतवानित्यर्थः । मृन्मयान्
मृदो विकारभूतान् । ' नित्यं वृद्धाशरादिभ्य ' इति मयट् । नत्वस्यासिद्ध-
त्वात्तत्र णत्वम् । विलिखति आलिखतीत्यर्थः । अत इति शेषः । चित्राश्च
चित्रभूता अश्वा यस्य तथाभूतः । द्वितयं हि वाच्यं चित्रपदस्य मूर्तयश्च मृदु-
दिमय्य आलेख्यानि चेति उभयार्थधात्वानिर्माणार्थाश्चित्राश्च इति सङ्गतस्येति भावः ।

(१४) किंतावद्दुरुक्तेय एव कोपि दोषः सत्यवद्वरणहेतुः किंवा
शक्योऽपि विज्ञातुमुपेक्षितः सावित्र्येति जिज्ञासमानः पृच्छति अपीति ।
इदानीं अतिक्रान्तबालभावे समय इत्यर्थः । तेजस्वी 'अधिक्षेपापमानार्देः प्रमु-
क्तस्य परेण यत् । कालात्ययेप्यसहन तत्तेजः समुदाहृतम्' इत्येवमुक्तं तेजो-
ऽस्त्यस्य तथाभूतः । विक्रमशाली वा । ' तेजो दीप्तौ प्रभाषे च स्यात्पराक्र-
मरेतस्रोः । ' इति ह्याभिधानिका आचक्षते । वस्तुतः पुनरत्र दीप्तिशालीत्येव
तेजस्विपदस्यार्थः । उत्तरानुरोधात् । पितृवत्सलः पित्रोर्वत्सलः, स्निग्धः । पितृ-
पदं चात्रैकशेषेण मातापितृवाचि । ' स्निग्धस्तु वत्सल ' इत्यमरः ।

(१५) विवस्वानिति । विवांसि रश्मयः सन्त्यस्य स विवस्वान्सुर्ये इव ।
' तसौ मत्वर्य ' इति भत्वाच्च कृतम् । मृतौ बुद्धिविषये बृहस्पतिः सुराणा-
मानार्य इव । ॥ हि बृहत्या वाचः पतिरिति । पारस्करादिषु निपातनात्ता-
पुः । ' वाग्ये बृहती तस्या एष पति ' इति च्छान्दोग्योपनिषत् । महेन्द्रो
देवेन्द्रः । ' भूतेन्द्रभारतेशात्प्राङ्महच्छन्दो निरर्थकः ' इति केशवमिश्रः ।
इदि परमेश्वर्य इत्यतो निष्पन्नस्याभिधेयैव देवाधिपतिराचित्तादिन्द्रशब्दस्य
महच्छन्दोऽयं निरर्थक इति तदीयोऽभिप्रायः । सामान्यतरतावच्छेदेषुवाचि-

महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५

अश्वपतिरुवाच ।

अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यश्चापि सत्यवान् ।

रूपवानप्युदारो वाऽप्ययवा प्रियदर्शनः ॥ १६

नारद उवाच--

सांक्रुते रन्तिदेवस्य स्वशक्त्या दानतः समः ।

ब्राह्मण्यः सत्यवादी च शिबिरौशीनरो यथा ॥ १७

तथा प्रयुज्यमानत्वमवेक्षमाणा इन्द्रशब्दस्य प्रयुज्यते महच्छब्दमत्र मापाविद
इति स्थितिरेवा । वसुधा पृथिवीव क्षमान्वितः सहिष्णुतायुक्तः ।

(१६) अपीति । अपीति प्रभेऽव्ययम् । दाता दानशीलः । ददाते-
स्ताच्छीलिकस्तृन् । ब्रह्मण्यः ब्रह्मण्यो ब्राह्मणेभ्यो हितः । ' एतवये ' त्या-
दिना ' तस्मै हितमि ' त्यर्थे यत् । अत्र च ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणमात्रवाचीति भा-
ष्यम् । उदारः महान् दक्षिणो वा । ' उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्याभिचेय-
वत् । ' इति मेदिनी । प्रियदर्शनः प्रियं दर्शनं साक्षात्कारो यस्य तथाभूतः
अपि अस्ति वेति प्रश्नः ।

(१७) सांक्रुतेरिति । सांक्रुतेः संक्रुतिपुत्रस्य । बाह्यादेराकृतिगणत्वासं-
क्रुतिपदादपत्यार्थ इम् । आर्पत्वाद्वा साधु । रन्तिदेवस्य एतन्नाम्नः ' तुल्यायैरतु-
लोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ' इति पठ्यते । समः सदृशः । दानतः दानकर्माणि
आवाहित्वात्तसि सत्प्रयत्ने । रन्तिदेवश्चातिमान् दानमूर इति पुराणेषु च
भारते चोपवर्णितम् । ' सहस्रं तुभ्यमिच्छुस्त्वा ब्राह्मणान् समपद्यते । अन्वा-
हार्योपकरणं द्रव्योपकरणं च यत् ॥ घटा, पात्राः कटाहानि स्थावराश्च पि
ठराणि च । नास्ति किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः । ' इति महाभारते
शान्तिपर्वणि । ' स्रोतोमूर्त्यां भुवि परिणता रन्तिदेवस्य कीर्तिम् । ' इति का-
लिदासः । औशीनर उशीनरस्यापस्य शिबिः । एतन्नामा भूपः । अयमेव शि-
विरपि । यवयोः सावर्ण्यात् । औशीनर इति शिवादेराकृतिगणत्वाद्वा ।
शिबिः किल महाभागः कमपि जिवत्सुना श्येनेनानुगम्यमानं कपोतं परित्रा-
णार्थमात्मनोऽङ्कमुपागतमवैक्षिष्ट । श्येनोऽप्यनुपदमेवागतो दीयतामेतन्मे
नक्ष्यमित्यभाषिष्ट । राजा तु शिबिः शरणमनुप्राप्तं कपोतमन्तरा यत्किमपि
वा दास्यामीति प्रत्यवदत् । ततः श्येनः कपोतोन्मिष्य राज्ञी मास ययाचे ।
राजा च तुलायामेकतः कपोतमारोप्यान्यतः स्वयमेव स्वशरिरादुत्कृष्टं वास-
न्यक्षैप्सीत् । नैत्र पुनस्तत्कपोततुल्यतामापेदे । अन्ततस्तु राजा स्वयमेव
तुलामारूढवान् । ततश्च गगनात्कुमुमवृष्टिः समपतत् । श्येनश्च प्रकटीकृ-
त्यात्मनः पारमार्थिकमिन्द्रस्वरूपं राज्ञ आशिषः प्रायच्छत् । कपोतोऽप्यग्न्या-
त्मना प्रादुर्भूय राजानं प्रशशसेत्यग्निपुराणागता कथाऽत्रानुसंधेया ।

ययातिरिव चोदारः सोमवस्त्रियदर्शनः ।

रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां युमत्सेनसुतो बली' ॥ १८

स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः स जितेन्द्रियः ।

स भैत्रः* सोनसूयश्च स ह्युमान्भूतिमांश्च सः ॥ १९

नित्यशश्चार्जवं तस्मिन्स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा ।

संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २०

अश्वपतिरुवाच—

गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भैगवन्प्रग्रवीषि मे ।

दोषानप्यस्य मे शूहे यदि सन्तीह केचन ॥ २१

नारद उवाच—

एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।

(१८) ययातिरिति । ययातिः पुरोः पिता । सोमवस्त्रियदर्शनः । अश्विभ्यां अश्विनीकुमारापेक्षया अन्यतमः अत्यन्त भिन्नः । ततोऽप्यतिमानमेव मुन्दरत्वादिति भावः । अश्विनौ च सौन्दर्ये प्रथिततमौ देववैद्यौ । एष च शब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । द्वित्यात्तयोः ।

(१९) स इति । सः स एवेत्यर्थः सर्वं वाक्य सावधारणमिति न्यायात् । एवमुत्तरप्राप्यत्र श्लोके । दान्तो दमविशिष्टः । दमश्च बाह्येन्द्रियनिग्रहः । मृदुः सौम्यस्वभावः । जितेन्द्रियो निग्रहीतान्तःकरणः । अनेन्द्रियशब्दो मनोमात्रवर्चनो दमेन बाह्येन्द्रियनिग्रहस्योक्तत्वात् । भैत्रः भैत्रीविशिष्टः सर्वत्र मित्रतया वर्तमान इत्यर्थः । 'मित्रभावो भैत्री मित्रतया वर्तते' इति 'भैत्रः कश्चन एव च' इति श्रीमद्भगवद्गीतापद्य (१२।१३) भाष्ये श्रीशंकराचार्याः । 'भैत्रो ब्राह्मण उच्यते' इति श्रीमनुवचनव्याख्याया 'मित्रमेव भैत्र इति स्वार्थेऽण्' इति मेधातिथिः । अनुसूयः अयूया परगुणेषु दोषारोपः स नास्त्यस्मिन्स्तथाभूतः । 'गुणान्न गुणिनो हान्ति स्तौति मन्दगुणानपि । नान्यदोषेषु रमते सानयया प्रकीर्तिता ।' इति बृहस्पतिः । धृतिः संतोषः ।

(२०) नित्यश इति । नित्यशो नित्य आर्जवं ऋजुता सारस्यं शाश्वविपरीतो गुणः तस्मिन्स्तास्मिन्नेवेत्यर्थः । स्थितिर्मर्यादा । इतीति शेषः इति तपोवृद्धैस्तपसा वृद्धैः शीलेन सदाचारेण वृद्धैश्च संक्षेपतः कथ्यते ।

(२१) गुणैरिति । इह आस्मिन्सत्यवति । यदि सन्ति तदेति दोषः । मे मह्यम् ।

(२२) एक इति । द्विशब्दोऽन्यधारेण । गुणानाक्रम्य अभिभूय । तेन

१ इति परं 'स वदान्यः तेजस्वी धामाश्चैव क्षमान्वितः ।' इत्यधिकं कपुस्तके ।
२ सन्मीतः (क) ३ पुतिमान् (क. भ. न.) ४ भूतिस्तत्रैव (क) ५ भगवान्प्रग्रवीति (च)

स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यैवातिवर्तितुम् ॥ २२

एको दोषोऽस्ति नान्योऽस्य सोऽद्यप्रभृति सत्यवान् ।

संवत्सरेण क्षणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २३

राजोवाच—

एहि सावित्रि गच्छस्व अन्यं वरय शोभने ।

तस्य दोषो महानेको गुणानामन्य च स्थितः ॥ २४

यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।

संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २५

सावित्र्युवाच—

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २६

गुणानामप्यनादरण्यपक्षे पातनेन नैषत्त्वादिति भावः । अतिवर्तितुं अतिक्रमितुम् ।

(२३) एक इति । दोषः कन्याप्रदानानर्हत्वप्रयोजको धर्म इत्यर्थः ।

दोषान्तरस्याप्यन्ताभावविनिवेदनायासौ पुनराक्षिप्तः । दोषमाचष्टे अद्यप्रभृति वर्तमानादियत्ताप्रभृति संवत्सरेण क्षणायुः सन् देहन्यासं देहत्यागं करिष्यति मरिष्यतीत्यर्थः ।

(२४) नारदवचनतः सावित्र्याः प्रतिनिवर्तनकामुकोऽध्वपतिः प्रेम्णैः नामात्मनः समीपमाहूय वरान्तरान्येषणे प्रवर्तयति । एहीति । आगमनोत्तरं प्राह 'गच्छत्येति । आर्पमात्मनेपदम् । 'गच्छ त्वमि' ति 'पाठस्तु साधुतमः । शोभन इति अल्पायुषे प्रदानस्यात्यन्तमनुर्धितत्वं द्योतयति । अन्यस्य वरणे हेतुमाह तस्येति । चकारो हेत्वर्थः ।

(२५) दोषस्वरूपमाह । देवसत्कृतो देवैः सत्कारं प्रापितः । नारद आह व्रवीति । एतेन श्रद्धेयता दोषास्तित्वस्य द्योतयते ।

(२६) 'अप्रदाता पिता वाच्य' इति धर्मशास्त्रवचसा धरवरणे प्रवर्तयतः पितुः समाधानाय धर्मशास्त्रीय वचनमेव किञ्चिद्विपरिवर्त्य प्रतिवचनतयोक्त्यस्यति सकृदिति । मनुसंहिताया नवमाध्याये सप्तचत्वारिंश पद्यामिदम् । 'सकृत्सकृ' दित्यत्र पुनः 'सता सकृदि' ति मनुवचने । अंशः पिनादि धनविभागो धर्मतो विहितः सकृत् सकृदेव । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् । निपतति भवति । इत्यमेव हि व्याचष्टे कुल्लूकः । कन्या सकृदेव प्रदीयते । सकृत्प्रदत्तायाः पुनर्दानं नास्तीत्यर्थः । कन्याभिन्नेऽप्यर्थे धनादौ ददामीति सकृदेवाह वदति दातेत्यर्थात् । यद्ददानीत्येकदा प्रातिभुतं तत् पुनर्धनान्तरेणापरस्मै दातुं युक्तमित्यर्थः । एतानि त्रीणि सकृत्सकृदेकैववारमेव भवान् न पुनरधिरुणामित्यर्थः ।

१ शक्यमतिवर्तितुम् (क. न. म.) शक्य अतिवर्तितुम् (च) २ गच्छ त्वं (१) ३ सद्य (च)

दीर्घायुरथवाऽल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
 सकृद् वृत्तो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २७
 मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।
 क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २८

नारद उवाच—

स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
 नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥ २९
 नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
 प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ ३०

राजोवाच—

अविचात्यमेतदुक्तं तथ्यं च भवता वचः ।
 करिष्याम्येतदेव च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३१

(२७) ततः किमित्याह । दीर्घायुरिति । दीर्घायुर्दृश्यस्य सगुणत्वस्य
 चात्मनः समतत्त्वादादितो निर्देशः । पराभिमततया त्वन्यथोः परस्तादिति
 बोध्यम् । मया भर्ता सकृद्भूतः स्वीकृतः । भर्तुश्च स्वीकारस्तस्मा आत्मनो
 दानम् । तच्चैकवारमेव भवतीति धर्ममर्यादेति प्राह न द्वितीयं वृणोतीति ।
 धर्मविरुद्धत्वादिति भावः । तदाह मनुः 'न द्वितीयश्च साध्वीना कश्चिद्भर्ता-
 पदिष्यते' इति ।

(२८) इतश्च न मयाऽन्यो वरीतुं शक्य इत्याह मनसेति । आदित-
 स्तावद्यः कोऽप्यर्थो मनसा निश्चीयते ततः परमसाबुध्यते तदनु च कार्या-
 त्मनाऽसौ परिगम्यते । तदत्र सर्वतः पूर्वभाषिनो मनस एवोत्तरत्र कारण-
 तथा विना च मनसः प्रवृत्तिं क्रियाया अनुत्पादान्मम च मनसोऽन्यत्र प्रवृ-
 त्तेरभावाच्चान्य भर्तारमङ्गीकर्तुं प्रभवामीति भावः । ततः तस्माद्यस्माद्वाक्-
 क्रिययोर्निष्पत्तिस्तदेकायत्ता तस्मादित्यर्थः । प्रमाण एका-ततः समाननीय-
 मनुल्लङ्घनीयमित्यर्थः ।

(२९) स्थिरेति । बुद्धिर्निश्चयः । धर्मधर्मिणोरभेदोचारात् । अस्माद्
 धर्मात् धर्मरूपास्त्यवद्वरणात् कथंचन केनापि प्रकारेण ।

(३०) गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेत्येव हि धर्मः । गुणवाच्यं स-
 त्यग्राणीति युक्तमेवास्य प्रदानमेतस्य इत्याचिख्यासुः सत्यवतो गुणवत्ता
 प्राह । नेति । वैकारोऽन्वयार्णे । प्रदानं सत्यवत इत्यर्थात् । मे मद्य रोचते ।
 'स्वल्पार्थानां प्रीयमाण' इति सप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।

(३१) अविचात्यमिति । अविचात्यं विचालयितुमशक्यं न्याय्यत्वा-
 दिति भावः । विचालनं चान्यथाकरणम् । तथ्यं सत्यं प्रमाणभूतमित्यर्थः ।
 गुरुः उपदेष्टा । अनतिश्रमणीयो गुरोरादेश इति भावः ।

नारद उवाच—

अविग्रमस्तु साविध्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।

साधयिष्याम्यहं तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२

मार्कण्डेय उवाच—

एवमुक्त्वा ससुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।

राजाऽपि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३

इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि
नारदानुमतौ त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

❁ मार्कण्डेय उवाच—

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥

समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १

(३२) अविग्रमिति । तय दुहितुः कन्यायाः प्रदाने विवाहविषये
अविघ्न विघ्नस्याभावः अस्तु । अर्थाभावेऽव्ययीभावः तावादिति वाक्याल
ङ्कारे । साधयिष्यामि गमिष्यामि । ' प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमेरर्थे प्रयुज्यते ।
इति दर्पणम् । न चैतज्जाटयमानविषयकमिति भ्रमितव्यम् । लोकेऽप्रयुज्य-
मानानां नाटये प्रयोगसमाधात् । ' साधयामो वयम् ' इति शङ्कन्तला ।

(३३) एवमिति । ' ए आकाश उत्पत्य आकाश उरपतत कृतधेत्यर्थः ।
त्रिदिव स्वर्ग । तृतीय इति हि लोक इति । सख्यायचना हि शब्दा नृत्ति-
विषये पूरणार्थतामप्यापद्यते । अत एव हि प्रयुज्यते कथयः ' त्रिभागशे-
षास्तु निशास्तु ' इत्यादि । वैवाहिक विवाहसंबन्धि सम्भारजातम् ।

इति श्रीसावित्र्युपाख्यानव्याख्याया त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

❁ मार्कण्डेयः भृगोर्भुने. पौत्रो मृकण्डोर्नाम मुने पुत्रः । मृकण्डुशब्दात्
' शुभ्रादिभ्यश्च ' इति ढक् (एयः) । एष किल चिरजीवित्वाख्यायते ।
एतद्विषये च नानाविधा कथा. पाश्चनारसिंहादिषु पुराणेषु सदृश्यन्ते ।

(१) अयेति । त नारदोक्तमर्थं अल्पायु सत्ययानित्येतद्रूपं विचिन्त-
यन् नृपो राजाश्वपति' कन्याप्रदाने कन्यायाः प्रदानानीर्मत्तम् । वैवाहिक
विवाहसंबन्धि भाण्डं भूषणादिकमुपकरणजातमिति यावत् । ' भाण्डं पात्रे
यणिहसूत्रधने भूषाश्चभूषयोः । ' इति मेदिनी । समानिन्ये समोलितवान्
एकीकृतयानित्यर्थः । सपूर्वको ह्यानयतिः समेलने । ' समानयत्युत्पद्युण
यधूरर चिरम्य याच्य न गतः प्रजापतिः । ' इति शङ्कन्तला ।

१ ए३ (च) २ प्रदानाय वैवाहिकमचिन्तयत् (च) ३ तत (च)

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
 समाहूय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २
 मेधधारण्यं स गत्वा च शुमत्सेनाश्रमं नृपः ।
 पद्मधामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ३
 तत्रापुश्चन्महाभागं सालवृक्षमुपाश्रितम् ।
 कौश्यां वृष्यां समासीनं चक्षुर्हानं नृपं तदा ॥ ४
 स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथाऽर्हतः ।
 वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५
 तस्यार्च्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
 किमागमनामित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६

(२) तत इति । वृद्धान् जानेनेत्यर्थः । 'यो वै युवाऽयधीयानस्त देवाः स्थविर विदुः ।' इति स्मृतिः । ययसा ज्येष्ठान्वा । ऋत्विजः याजकान् । 'वृताः कुर्वन्ति ये यत्तमृत्विजो याजकाश्च ते ।' इति कास्य । ऋतुपु यजन्ति ऋत्विजः । 'ऋत्विग्दधु' गित्यादिना किन् । सपुरोहितान् पुरोहितसहितान् । पुरोहिताश्च 'वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायण । आशीर्वादवचोयुक्त एव राजपुरोहितः ।' इति चाणाक्योऽत्तलक्षणः । पुण्ये पवित्रे शुभफलदायिनीत्यर्थः ।

(३) मेधधारण्यमिति । सोऽश्वपति । मेध्य पवित्र अरण्य मेधधारण्यम् । 'पूत दवित्र मेध्य चै'त्यमरः । शुमत्सेनाश्रम सत्यवतः पितुराश्रमम् । पद्मधा मेव न तु माहनादिनेत्यर्थः । राजर्षिं राजानमृषिं क्षत्रियकुलोत्पन्नमृषिमित्यर्थः ।

(४) तत्रेति । तत्राश्रमे । महाभाग महान् भागो भाग्य यस्य तथाभूतम् । सालवृक्ष साल 'सालई' इति ख्यातो वृक्षाविशेषस्तमुपाश्रितम् । कौश्या कुशानां दर्भाणामियकौशीदर्भविनिर्मितेत्यर्थः तस्या वृष्या आसने । 'प्रतिनामासनं वृषी' इत्यमरः । वृषीत्यप्यन । ब्रुवन्तः सीदन्ति (उपविशन्ति) अस्या वृषी । पृषोदरादित्वात्साधु । समासीन सम्यगुपविष्टमित्यर्थः ।

(५) स इति । यथार्हतः यथायोग्यम् । अर्हशब्दो भावप्रधानः । वाचा सुनियतः अयन्न नियन्त्रितः । नियन्त्रितवाणीक इत्यर्थः । प्रहृत्यादि-त्वात्तृतीया । विनयानुकूलत्वाद्वाग्रियन्त्रणस्य । आत्मनिवेदन आत्मवृत्तनिवेदनम् । आत्मशब्द आत्मवृत्तान्ते लक्षणाधिकः ।

(६) तस्येति । धर्मवित् धर्मवेत्ता । एतच्चार्चादिदानस्यौचित्यं द्योतयति । तस्य अश्वपतेः । शोषे षष्ठी । अश्वपतय इत्यर्थः । अर्घ्यं पूजोपचारार्थं गन्धपुष्पा-क्षतादिमिश्रितं यारि । 'अर्घ्यमर्षार्ये पात्रं पादाय वारिणि' इत्यमरः । अर्घ्यं पूजोपचार इति महेश्वरः । गां घेनु आवेद्य दत्तेत्यर्थः । अग्न्यागताय किल घेनुः प्रतिपादनीयेत्याचारोऽयं प्राचाम् । राजा शुमत्सेनः । राजानमश्वपतिम् । अब्रवीत् अपृच्छदित्यर्थः ।

नारद उवाच—

अविग्रमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।

साधयिष्याम्यहं तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३२

मार्कण्डेय उवाच—

एवमुक्त्वा ससुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।

राजाऽपि दुहितुः सज्जं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३३

इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि

नारदानुमतौ त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

❀ मार्कण्डेय उवाच—

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥

समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १

(३२) अविग्रमिति । तय दुहितुः कन्यायाः प्रदाने विवाहविषये
अधिष्ण विष्णस्याभावः अस्तु । अर्पोभावेऽध्ययीभावः तावादिति याक्वाल
इकारे । साधयिष्यामि गमिष्यामि । ' प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमेरेथे प्रयुज्यते
इति दर्पणम् । न चैतज्जाट्यमात्रविषयकमिति भ्रामितव्यम् । लोकेष्वप्रयुज्य-
मानानां नाट्ये प्रयोगासभावात् । ' साधयामो ययम् ' इति शकुन्तला ।

(३३) एवमिति । ' स आकाश उत्पत्य आकाश उत्पत्तन कृत्स्नेत्यर्थः ।
त्रिदिव स्वर्गं । तृतीयं द्विदिव लोह इति । सख्यावचना हि शब्दा श्रुति
विषये पूरणार्थतामप्यापद्यन्ते । अत एव हि प्रयुज्यते कथयः ' निमागशे-
पासु निशासु ' इत्यादि । वैवाहिक विवाहसंबन्धि सम्भारजातम् ।

इति भीमाविष्णुपाख्यानव्याख्याया त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

❀ मार्कण्डेयः भृगोर्भुनेः पौत्रो मृकण्डोर्नाम मुनेः पुत्रः । मृकण्डुशब्दात्
' शुभ्रादिभ्यश्च ' इति ढक् (एव) । एष किल चिरजीवित्याख्यायते ।
एतद्विषये च नानाविधाः कथाः पाञ्चनारसिंहादिषु पुराणेषु सदृश्यन्ते ।

(१) अथेति । ॥ नारदोत्तमर्थं अस्यायु सत्यवानित्येतद्रूपं विचिन्त-
यन् नृपो राजाश्वपतिः कन्याप्रदाने कन्यायाः प्रदानान्नीर्मत्तम् । वैवाहिक
विवाहसंबन्धि भाण्डं भूषणादिकमुपकरणाजातमिति यावत् । ' भाण्डं पात्रे
यणिङ्मूलधने भूषाश्वभूषयोः । ' इति मेदिनी । समानिन्ये समोल्लेखान्
एकीकृतयानित्यर्थः । सपूर्वको ह्यनयतिः समेलने । ' समानयत्पुस्त्यगुण
यधूपर चिरस्य याच्य न गतः प्रजापतिः । ' इति शकुन्तला ।

१ एव (च) २ प्रदानाय वैवाहिकमचित्यम् (च) ३ एत. (च)

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
 समाहूय दिने पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २
 मेध्यारण्यं स गत्वा च शुमत्सेनाश्रमं नृपः ।
 पद्मयामेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ३
 तत्रापुद्गन्महाभागं सालवृक्षमुपाश्रितम् ।
 कौश्यां वृष्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४
 स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथाऽर्हतः ।
 याचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५
 तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
 किमागमनामित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ६

(२) तत इति । वृद्धान् ज्ञानेनेत्यर्थः । 'यो वै युवाऽप्यधीमानस्त देवाः स्थविर विदुः ।' इति स्मृतिः । ययसा ज्येष्ठान्वा । ऋत्विजं याजकान् । 'वृताः कुर्यन्ति ये यजमृत्विजो याजकाश्च ते ।' इति कात्यः । ऋतुपु यजन्ति ऋत्विजः । 'ऋत्विग्दधु' गित्यादिना किन् । सपुरोहितान् पुरोहितसहितान् । पुरोहिताश्च 'वेदवेदाङ्गतरङ्गो जपहोमपरायण' । आशीर्वादवचोमुक्त एष राजपुरोहितः । इति चाणक्योऽक्तलक्षणा । पुण्ये पवित्रे शुभफलदायिनीत्यर्थः ।

(३) मेध्यारण्यमिति । सोऽश्वपतिः । मेध्य पवित्र अरण्य मेध्यारण्यम् । 'पूत दविश मेध्य चे'त्यमरः । शुमत्सेनाश्रम सत्यवतः । पितुराश्रमम् । पद्मया-मेव न तु यादनादिनेत्यर्थः । राजर्षिं राजानमृषि क्षत्रियकुलोत्पन्नमृषिमित्यर्थः ।

(४) तत्रेति । तत्राश्रमे । महाभाग महान् भागो भाग्य यस्य तथाभू-तम् । सालवृक्ष सालः 'सालई' इति ख्यातो वृक्षाविशेषस्तमुपाश्रितम् । कौश्या कुशानां दर्भाणांमिषकौशी दर्भविनिर्मितेत्यर्थः तस्या वृष्या आसने । 'प्रतिनामासनं वृषी' इत्यमरः । वृषीत्यप्यत्र । ब्रुवन्तः सीदन्ति (उपवि-शन्ति) अस्यां वृषी । पृषोदरादित्वात्साधु । समासीन सम्पगुगविष्टमित्यर्थः ।

(५) स इति । यथाऽर्हतः यथायोग्यम् । अर्हशब्दो भावप्रधानः । याचा सुनियतः अयन्त नियन्त्रितः । नियन्त्रितवाणीक इत्यर्थः । प्रकृत्यादि-त्यासृतीया । विनयानुकूलत्वाद्वागमिन्त्रणस्य । आत्मनिवेदन आत्मवृत्तनि-वेदनम् । आत्मशब्द आत्मवृत्तान्ते लाक्षणिकः ।

(६) तस्येति । धर्मवित् धर्मवेत्ता । एतद्यार्घ्यादिदानस्योचित्य द्योतयति । तस्य अश्वपतेः । शोषे पट्टी । अश्वपतय इत्यर्थः । अर्घ्यं पूजोपचारार्थं गन्धपुष्पा-क्षतादिमिश्रित वारि । 'अर्घ्यमर्घार्थे पाय पादाय वारिणि' इत्यमरः । अर्घं पूजोपचार इति महेश्वरः । गा धेनु आवेद्य दत्त्वेत्यर्थः । अभ्यागताय किल धेनुः प्रतिपादनीयेत्याचरोऽयं प्राचाम् । राजा शुमत्सेनः । राजानमश्वपतिम् । अभ्रवीत् अपृच्छदित्यर्थः ।

ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६
 सत्यवानपि तां भार्या लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
 मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेऽसितम् ॥ १७
 गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।
 जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं कापायमेव च ॥ १८
 परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
 सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिर्मादधे ॥ १९
 श्वश्रूं शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छादनादीभिः ।
 श्वशुरं देवसत्कारैर्वाचः संयमनेन च ॥ २०

दासादि । राजार्हमुपकर्णामिति कलरद्वयः । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छदः ।
 'पुंसि सहाया घः प्रायेणे' ति यः । 'छादेयंऽगुपसर्गस्वे' त्युपधाद्बुत्वः
 स्य स्वीयं, एवकारोऽत्र नातिसार्थकः । भवनमेवेति भिन्नक्रमो वा ।

(१७) सत्ययानिति । सर्वगुणान्वितामिति मनसोऽसितमिति च प्राप्ता
 मोदे हेतुः ।

(१८) अथ साविन्या भर्तृकुलानुरूपा वृत्तिमाह गत इति । पितरि
 गते सति । पितुर्हि समभ्यमेय स्वीक्रियमाणो मुनिदारवेपः कदाचित्सेदयेत्पि-
 तरामिति तद्वन्नमोत्तरमेव तत्स्वीकारः । सर्वाणि आभरणानि अलङ्करणानि
 संन्यस्य त्यक्त्वा । कापाम कापायेण रागेण रक्त यस्त्रम् । 'तेन रक्तं रागात्'
 इत्यण् । जगृहे गृहीतपती । ग्रहेर्लिट् । ररितेत्यादात्मनेपदम् ।

(१९) परिचारैरिति । परिचरणानि परिचाराः । परिचरणक्रियाः ।
 भावे घञ् । सेवाभिरित्यर्थः । गुणैः चतुर्णैः प्रश्रयेण विनयेन । 'समति
 करणीयो राजन्येऽपि प्रश्रयः' इत्युत्तरनरितम् । दमेन 'विचारहेतुविषयस्य
 निधानेऽप्यप्रिक्रियत्वं मनसो दमनं दम इति तनन्दयचनात् शीतातपादि-
 द्दन्दसहिष्णुता दम' इति गोविन्दराजः 'इति मन्त्रयंमुद्यापल्यां (१-१२)
 बुद्धकः । सर्वकामक्रियाभिः सर्वाभिः कामाभिः श्वशुरादाभिलषिताभिः
 क्रियाभिः । सर्वत्र करणे गृताया । कामशब्दोऽत्र तादृषये लाक्षणिकः ।
 सर्वेषां तुष्टिं सतोपे आदधे पवार जनयामासेत्यर्थः । 'आधसे हि तपोः
 प्रयोग उमयोरासोदभूमोदय' इति विश्वगुणादर्शः ।

(२०) सामान्यतः सर्वेषां सन्तोषजननमाभिषाय विशिष्य श्वश्रूभृतीनां
 सन्तोषजननमाह । श्वश्रूमेति । श्वश्रू आच्छादनादीभिः श्वशुरिपानप्रसूतीभिः
 शरीरसत्कारैः शरीरस्य सम्पर्शभिः उपचारैः सक्रियते शोभनत्वमा-
 पायन शभिः सत्काराः । परणे घञ् । श्वशुर देवसत्कारैः देवतुल्यैः सत्का-
 रैर्हन्ताभिः । वाचः सदमनेन निग्रहेण च । कदाचिदप्रियमुक्तवत्यपि
 तस्मिन्प्रतिपन्ननाशदानापयं वाच सदमनम् । सर्वतोपयदिरुत्तरेण संदग्धः ।

अवैधव्याशिपस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।

ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १२

एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।

मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३

तं कालं तं मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।

यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती मुदुःखिता ॥ १४

ततस्तु श्वश्रूश्चशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।

एकान्तमौस्थितां वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५

श्वश्रूश्चशुरावूचतु. —

व्रतं यथोपदिष्टं तु तथा तत्पारितं त्वया ।

आहारकालः संप्राप्ताः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६

(१२) अवैधव्येति । विधवाया भाषो वैधव्यं तन्न भवतीत्यवैधव्यं सस्य सधन्विनीराशिपः । ऊचुः उक्तवन्तः । दत्तवन्त इति यावत् ।

(१३) एवमिति । ध्यानयोगपरायणा ध्यानरूपो योग एव परायण प्रधान आश्रयो यस्यास्तथाभूता प्राधान्येभीष्टाया देवताया ध्यानमेव कुर्वाणेत्यर्थः । ध्यानं च यस्मिन्भीष्टे देवतादौ मन आबध्यते तत्र प्रत्ययैकतानता । तदाद् भगवान् पतञ्जलिः 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' इति । ध्यानस्य योगाद्वार्येऽपि योगत्वोत्तिरहगाह्यगिनेरभेदोपचारात् । मनसा प्रत्यगृह्णात् प्रतिगृहीतवती स्वीकृतगतीत्यर्थः । मनःशब्दश्चात्राकृत्रिमत्वं बुद्धिपूर्वकं वा स्वीकारस्याभियोक्तव्यं । एवविध एव हि शब्दे करणतथोपन्यस्यते मनोयाची शब्दः । यथा ' हृदयेनाभ्यनुगतो यो धर्मस्त निबोधत ' इति मनुः ।

(१४) तमिति । त सत्यवजिधने हेतुभूत काल समय तत्र च त नारदनिर्दिष्टं मुहूर्तं घटिकादितश्च प्रतीक्षन्ती प्रतीक्षमाणेत्यर्थः । अनुदात्तेत्वं लक्षणस्यासनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदे लटः शता । ' उगितश्चे ' ति ङीप् । नारदवचः यथोक्तं उक्तमनतिक्रम्य वर्तमान, अवश्यभावीत्यर्थः । चिन्तयन्ती सती मुदुःखिता यभूवेति शेषः ।

(१५) तत इति । एकान्त आस्थिता आभितरतीम् । एष हि मनस एकतानतार्थमाश्रयणीयो भवतीति । भरतसत्तम भरतकुलोत्पलेषु भेष्ट युधिष्ठिर ।

(१६) व्रतमिति । यथा उपदिष्टं उक्तं तथा तेन प्रकारेण तत् पारितं समापितम् । आहारकालो भोजनसमयः । व्रतपारणाकाल इत्यर्थः । संप्राप्तः । ततो यत् अनन्तरं करणीयमिति शेषः । तदिति यच्छब्दस्य लालम्ब्यम् । भोजनमिति भावः । क्रियताम् ।

सावित्र्युवाच—

अस्तं गते मयाऽऽदित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ॥ १७

एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया

मार्कण्डेय उवाच—

एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।

स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १८

सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।

सह त्वया गमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९

सत्यवानुवाच—

घनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भाविनि ।

व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यासि ॥ २०

सावित्र्युवाच—

उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।

गमने च कृतोत्साहां प्रतिपेद्दुं न माऽर्हसि ॥ २१

(१७) अस्तमिति । आदित्ये रघौ अस्तं गते सति कृतकामया कृतः निर्वर्तितः कामः अभिलषितोऽर्थो यया तथाभूतया भोक्तव्यम् । सरूपो विचार इत्यर्थः । समयः प्रतिज्ञा ।

(१८) एवमिति । सावित्र्याः भोजनं प्रति भोजनविषये एव संभाषमाणायाः सत्याः । आर्षत्वादनादराभावेऽपि पृष्टी । सत्यवान् स्कन्धे भुज-धिरसि परशु कुठार आदाय गृहात्वा । आधायेति पाठः साधुः । विनि-भायेत्यर्थः । घनं प्रस्थितः विनिर्गतः ।

(१९) सावित्रीति । तु किन्तु । आह ब्रवीति उक्तवतीत्यर्थः । एकः असहायः । गमिष्यामि आगमिष्यामीत्यर्थः । उपसर्गाणां द्योतकत्वात् । हि यस्मात् त्वां हातुं त्यक्तुं नोत्सहे ।

(२०) घनमिति । ते त्वया वनं न गतपूर्वं पूर्वं न गतम् । 'भूतपूर्वं चरडि'ति निर्देशात्साधु । पन्थाः मार्गश्च दुःखो दुःखहेतुः । च किञ्च व्रतोपवासक्षामा व्रतस्य संबन्धना उपवासेन भोजननिवृत्त्या क्षामा क्षीणतामाप्ता दुर्बलीभूतेत्यर्थः । क्षामेति 'क्षायो म' इति निष्ठायां तो मः । 'क्षाम क्षामकपोलमाननमि' ति शकुन्तला । पद्भ्यां चरणभ्यां कथं गमिष्यासि । वनगमनस्यानभ्यस्तत्वात्तत्र च पथो दुःखकरत्वात्तत्रापि च तवोपवासक्षामत्वादशस्य गमनमिति भावः ।

(२१) उपवासादिति । उपवासान् भोजनाभावाद्भूतात् मे ग्लानिः शैर्ष्यकम्पकार्यानुत्साहादिप्रयोजको घर्मः न नास्ति । उक्तं किल ग्लानि-दर्पणे विश्वनाथेन 'ख्यायासमनस्तापशुत्तिपासादिष्वभया । ग्लानिर्निष्प्राणता-कम्पकार्यानुत्साहतादिकृत् ॥' इति । परिश्रमः वनगमनजन्यो नास्ति न भविष्यतीत्यर्थः । वर्तमानक्षामीप्ये भविष्यति लट् । मा मा प्रतिपेद्दु निपेद्दु नार्हसि ।

सत्यपानुवाच—

यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तत्र प्रियम् ।

मम त्यामन्त्रय गुरु न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २२

मार्कण्डेय उवाच—

साऽभिवाद्याववीच्छ्वश्रूंश्च गुरुं च महाव्रता ।

अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २३

इच्छेयमेभ्यनुज्ञाता आर्यया शत्रुरेण ह ।

अनेन सह निर्गन्तुं न मेऽद्य विरहः क्षमः ॥ २४

गुर्वभिहोत्रार्थकृते प्राप्स्यतश्च सुतस्तव ।

न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५

संवत्सरः किंचिदूनो न निष्क्रान्ताऽहमाश्रमात् ।

वनं कुसुमितं द्रुपं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६

(२२) यदीति । प्रिय वननयनरूपमिष्टमर्थं करिष्यामि । गुरु माता-
पितरौ । ' त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति । माता पिता आचार्यश्च । ' इति
विष्णुः । आत्मन्त्रय आधुश्चरन् । मन्त्रयतेरादुस्वीयत्वेनात्मनेपदस्यावश्यक-
त्वेऽपि निवृत्तप्रेषणारूपनिर्णाय निचयेति परस्मैपदमपि । किमर्थमेतदित्याह
नेति । अय उपोषिताया वननयनरूपो दोषः मां न स्पृशेत् मयि न सक्रान्तु।
ताभ्यां ह्यनुज्ञाते नाह दोषमायं भविष्यामीत्यर्थः ।

(२३) मेति । महाव्रता महत् व्रतनियमो यस्यास्तयामृता । वचनमाह
अयमिति । फलाहारः गच्छति ' फलानि ' आहर्तुं आनेतुं गच्छतीत्यर्थः ।
आहपूर्वाद्धरतेः ' अण् कर्माणि च ' इत्यण् ।

(२४) ततः किमित्याह इच्छेयमिति । आर्यया शत्रूदेव्या । हकार-
व्याये अववानामनेकार्यवात् । अनेन भर्ता सह निर्गन्तु इच्छेयम् । कुत
हर्याह नेति । विरहः पतिवीर्योऽयः क्षमः सोढुं शक्यः ।

(२५) ननु भो जयमेव नावदिनिवार्यता वनगमनकामुक्तो भर्तेति
चेन्नैतदुक्तमित्याह गुर्विति । गुर्वभिहोत्रार्थकृते गुरोः पितुः अभिहोत्रस्य अग्नौ
होमस्य अर्थः कार्यं तस्य कृते तदर्थं समिदाहरणार्थमित्यर्थः । तय सुत
इत्यनेन समिदाहरणादेरप्यद्वयकृतव्यता लोत्यते । अत एव च न निवार्यो
निवार्यपितु न योग्यः । अन्यथा कार्यान्तरोद्देशेन प्रस्थाने ॥ निवार्यः स्यात् ।

(२६) आत्मनो गमने हेत्वन्तरमाह संवत्सर इति । संवत्सरो पर्यम्
किंचित् कनः ततः प्रमृतीति शेषः । बह आश्रमात् न निष्क्रान्ता न यदि-
गता । हिकारव्यायेऽवधारणे वा । पर आत्यन्तिक कौतूहल कौतुकम् । कौतूहलं
च ' रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कौतूहलम् ' इत्युक्तलक्षणम् । (दर्पणं) ।
कुसुमितं मञ्जरीनि कुसुमानि पुष्पाणि यस्मिन्स्थिताभूतम् । वारकादित्यादितत्त्वं ।

१ गुरु (क) २ मन्त्रयुवाचमार्ग्याः शत्रुरेण (च) ३ न हि मे (य)

शुमत्सेन उवाच—

यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम ।
नानयाऽभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७
तदेपा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः ।
अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच—

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९
सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।
मयूरगणजुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३०
नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पिताश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुरं वचः ॥ ३१

(२७) यत इति । पित्रा दत्ता सावित्री यतो यस्मान् कालात् प्रभृति मम स्नुषा तत् प्रभृतीति शेष । अभ्यर्थनायुक्तं वचनमित्यर्थात् । उक्तपूर्वं पूर्वमुक्तं अहं न स्मरामि । एतेन प्रार्थनाया विधातानर्हत्वं द्योत्यते ।

(२८) तदिति । तत् तस्मात्कारणान् । वधूः स्नुषा सावित्री । ' वधूः स्नुषा नवोढा स्त्रीभार्यामृगाद्गतामु च ' इति विश्व । हे पुत्रि स्नुषे । पथि मार्गे सत्यवतः अप्रमादः अनवधानताभावात् सावहित्वमित्यर्थः । कर्तव्यः कर्तव्येति शेषः । यथाय मार्गेऽनवहितो न स्यात्तथा विधीयतामिति भावः । चकारस्त्वर्थे ।

(२९) उभाभ्यामिति । उभाभ्यां श्रद्धया च श्वशुरेण चेति द्वाभ्याम् । विदूयता प्रत्यासन्नत्वात्सत्यवतो मरणस्य विशेषतो दूयमानेनाऽपि परस्मैपदम् । हृदयेन उपलक्षिता सत्यपि । उपलक्षणे तृतीया । दूयमानद्वयशपीत्यर्थः । हसन्तीव पशुः परितोषायेति भावः ।

(३०) सेति । विचित्राणि विशेषतः आश्चर्यजनकानि । हेतुहेतुमतोरभेदात् । सर्वशः सर्वत्र । मयूरगणजुष्टानि मयूराणां गणैः सेवितानि । तनुक्तानीत्यर्थः । मयूररवजुष्टानीति पाठे मयूराणां रवैः शब्दैर्घुष्टानि नादितानीत्यर्थः । विपुलेक्षणा स्थूलनेत्रा ।

(३१) नदीरिति । सत्यवान् कर्ता पुण्यवहाः पुण्यः पवित्रो वहः प्रवाहो यासां तथाभूता नदीः कर्मभूताः । पुष्पितान् संजातपुष्पान् तारकादित्वादितश्च विधातान् । पुष्पं विकसन इत्यतो देवादिकादिषु । नगोत्तमान् उत्तमान् वृक्षान् । ' नौलघुशौ नगावगौ ' इत्यमरः । ' नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्यामि ' ति निपातनात्सधुः । पश्य इति मधुरं वचः । आह ब्रवीति अवोचदिति यावत् ।

निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।
 मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३२
 अनुव्रजन्ती भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।
 द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३३
 इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि
 सावित्र्या वनगमने पञ्चनवत्यधिकाद्विशततमोऽध्यायः ।

पञ्चनवत्यधिकाद्विशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—

अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
 कठिन पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १
 तस्य पाटयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत ।

(३२) निरीक्षमाणेति । सर्वावस्थां सर्वा अवस्था यस्मिन्कर्मणि तद्यथा
 तथा भर्तारं निरीक्षमाणा । सर्वे. प्रकारैर्निरीक्षमाणेत्यर्थः । काले तस्मिन्समये
 मुनिवचो नारदस्य मुनेर्वचनं स्मरन् स्मरन्तीत्यर्थः । उगितश्चेति टीपोऽभाय
 आर्षं । मृतमेव मेने मरणकालस्यात्यन्तमेव सनिहितत्वात्मुनेश्च ध्वनस्या
 नन्यथाभावितादिति भावः ।

(३३) अनुव्रजन्तीति । मृदु अनुदत्तं गतुं शीलं यस्यास्तथामृता सावित्री
 भर्तारं अनुव्रजन्तीति अनुगच्छन्ती इति गम्यम् । मृतं मेन इति हि प्रा
 गुप्तं ततश्च सावित्र्या गमनमनुगमनस्येनोत्प्रेक्ष्यते । हृदयं द्विधा द्विप्रकार
 विदीर्णमिति यावत् पृथग् अत्र हेतुमाह तमिति । तं मर्तुर्निधने प्रयोजनी-
 भूतं कालं अवेक्षती पुरतः पश्यन्तीव । आनुदात्तेत्यलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्य-
 त्वात्परस्मैपदे शनयुगितमेति टीप् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च तुम् ।

इति भीमाविष्णुपाख्यानव्याख्यायां सावित्र्योभिन्या पञ्चनवत्यधिक-
 द्विशततमोऽध्यायः ।

(१) अथेति । भार्यासहायः भार्या सहाया साहाय्यकर्त्री यस्य तथाभूतः
 सन्मात्राद्विनीय इत्यर्थः । स सत्ववान् पद्मानि आदाय अवचितं गृहीत्वा
 कठिनं ग्राही 'तपोने' इति महाशब्दात् स्याताम् 'कठिनमपि निष्ठुरे
 स्यात्सन्धेऽपि त्रिषु नपुंसकं स्यात्स्याम् ।' इति मदिनी । काष्ठानि हन्तुना-
 र्यानि अपाटयत् पिदायामास । 'कठिनं कण्ठकम्' इति चतुर्थेन ।

(२) तस्येति । काष्ठ एकमपीति गम्यते । अत एव च स्वेदस्य नि-
 र्मुक्तस्याऽविष्टम् । स्वेदो घ्नन् समानं यत् समश्च (अतिशयेनेति यावत्)
 तद्गन्तुम् । एतेन तद्भक्षणं न होतुम् । तदुक्तं तस्मिन् निष्ठुनाऽपि सावित्र्या
 १५१ (६ च.)

व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ।

सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ॥ २

सत्यवानुवाच--

व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ।

अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ।

अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ॥ २०१

शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् ।

तत्स्वप्नुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ४

सौ समासाद्य सावित्री भर्तारमुपगम्य च ।

वत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निपसाद् महीतले ॥ ५

ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।

तं मुहूर्ते क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ६

‘यस्य ॥॥॥ अतिस्वेदोऽतिस्तम्भो विगतमासशोणितेष्विव च सप्तः’
(स मुमुर्षुः) इति (शारीर १० अ.) । तेन एककाष्ठविपाटनजन्येन
व्यायामेन श्रमेण । शिरसि वेदना जज्ञे समुत्पन्ना । प्रियां भार्या सावित्रीम् ।

(३) व्यायामेनेति । अङ्गानि अवयवा दूयन्त इति विपरिणामेन योजना
दूयति दूयते परितप्यते । आपं परस्मैपदम् । दूद् परिताप इत्यतो लट् ।
अस्वस्थ स्वास्थशून्यमिव । हे मितभाषिणि मित परिमित भाषितु शील
यस्यास्तथाभूते ।

(४) शूलैरिति । इदं शिरः शूलैर्विद्ध इव संलक्षयामि पश्यामि मन्य
इत्यर्थः । तत् तत्मात् स्वप्नु शोधितुम् इच्छे इच्छामि । आर्पमात्मनेपदम् ।
शयने हेतुमाह नेति ।

(५) सेति । सां पातिस्त्रेवापरायणा सावित्री भर्तार आसाद्य उपलभ्य
तथाविधायस्य ज्ञात्वेत्यर्थः । सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति वचनात् । उपगम्य
समीपे गत्वा उत्सङ्ग आत्मनोऽङ्गे अस्य पत्युः शिरः कृत्वाऽवस्थाप्येत्यर्थः ।
करोतेः क्रियासामान्यार्थत्वात् । अत एव च किं करोति ? पचतीत्यादौ सा
मानाधिकरण्यम् । निपसाद्य उपाविष्टती ।

(६) तत इति । तपस्विनी भर्तुस्तादृगावस्थागतत्वेनानुकम्पनीया
सपोविशिष्टा वा । ‘तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिषु’ इति भेदिनी । नारदवचः
अमुकस्मिन्दिवसे सत्यवान्देहव्यास करिष्यतीत्येव रूपः । विमृशन्ती विचारयन्ती ।
त तदानीं वर्तमान मुहूर्ते घटिकाद्वयं तत्र च क्षणं मुहूर्तस्य द्वादशमंशं वेला
पूर्वापराह्वादिरूप कालादिवसं च युयोज ह मेलयामास । युजिरत्रान्तर्भावित-
प्यर्थः । मेलनं च गणनादिभिस्तदेवेदमिति निर्धारणम् ।

१ नेदं कथमुक्तकथादृश्यते । २ जज्ञे (च) ३ दशतीव (च) ४ अतः परं,
भ्रमन्तीव दिशः सर्वाश्चक्रास्तु मनो मम । इत्याधिक कपुस्तके ५ समासासाद्य (च)
६ अतः परं ‘इन्त प्राप्तः स कालोऽयमिति चिन्तापरा सती’ इत्याधिकं कपुस्तके

मुहूर्तादेव चापश्यत्पुरुषं रक्तवाससम् ।
 बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ७
 श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
 स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ८
 तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
 कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपती ॥ ९

सावित्र्युवाच—

दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतध्यमानुपम् ।
 कामया ब्रूहि देवेश कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ १०

यम उवाच—

पतिप्रताऽसि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।
 अतस्त्वामभिमापामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ ११

(७-८) मुहूर्तादिति । युगमेतत् । रक्तवासस रक्त रक्तवर्णं वासो
 बद्ध यस्य तथाभूतम् । बद्धमौलिं बद्धो मौलिः शिखा येन तथाभूतम् । 'मौलिः
 किरीटे धमिले चूडायामनपुष्कम्' इति मेदिनी । वपुष्मन्तं प्रशस्तं वपुः
 शरीरमस्यस्य तथाभूतम् । प्राशस्त्ये मतुप् । श्यामावदातं श्यामश्चासौ अव-
 दातः शुभ्रश्च तम् । वर्णो वर्णेनेति समासः । श्याममिश्रशुभ्रवर्णमित्यर्थः ।
 पाशहस्तं पाशो यन्धनरज्जुर्हस्ते यस्य तथाभूतम् । सत्यवतः पार्श्वे समीपे
 स्थितं तं सत्यवन्तमेव च निरीक्षन्तं पश्यन्तम् । अनुदात्तेत्यलक्षणस्यात्मनेपद-
 स्यानित्यत्वेन परस्मैपदे लटः शता । पुरुषश्चायं यम इत्युत्तरनश्चुटीभविष्यति ।

(९) तमिति । तं पुरुषं (यमं) सहसा युगपत् दिव्यतेजोऽवलोकनेन
 संभ्रान्तत्वादिति भावः । भर्तुः शिरः स्वादकस्य शनैः आघातामिवेति भावः ।
 न्यस्य भूमौ निधाय आर्तापीडिता । हृदयेन मनसा । प्रकृत्यादित्वातृतीया ।
 प्रवेपती अत्यन्तं कम्पमाना । अनुदात्तेत्यलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यस्यात्परस्मैपदे
 लटः शता । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् । वेपमानहृदयेत्यर्गः । भियेति
 भावः । कृताञ्जलिर्वेदाञ्जलिः सती उवाच ।

(१०) वचनमाह । त्वात्वा दैवतं अभिजानामि जानामि समावया-
 मीति यावत् । अभिरथ धात्वार्थानुवर्ती । कुत एवावित्याह वपुरिति । हि
 एतत् पुरो दृश्यमानं मयदीप्यं वपुः शरीरं अमानुषं मानुषं मनुष्यसंज्ञि-
 नं भवति तथाभूतम् । दिव्यमित्यर्थः । कामया इच्छया । हेतो नृतीया ।
 यस्मादहमिच्छामि तस्मादित्यर्थः । ब्रूहि ।

(११) पतिप्रतेति । तपोऽन्विता तपसा युक्तासि अतः अस्माद्धेतोः ।
 त्वं ह्यपुण्येन सहस्रस्मदृशा सलापयोग इति भावः । अभिमापामि वदामि ।
 प्रत्युत्तरयामीति यावत् । अनुदात्तेत्यलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यस्यात्परस्मै-
 पदम् । दे शुभे कल्याणि एव मां यमं विद्धि जानीहि ।

१ नैर वचपुण्यवया ॥ २ अभिजानामि (च)

अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।

नेष्यामि तमहं वदध्वा विध्योतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १२

सावित्र्युवाच—

श्रूयते भगवन्दूतास्तवागच्छन्ति मानवान् ।

नेतुं किल भवान्कस्मादागतोसि स्वयं प्रभो ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच—

इत्युक्तः पितृराजस्तां भगवान्स्वचिकीर्षितम् ।

यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४

अयं च धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।

नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोस्मि स्वयमागतः ॥ १५

ततः सत्यवतः कायात्पाशवद्धं वशंगतम् ।

अद्गुप्तमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो वलात् ॥ १६

(१२) एष 'कस्त' मित्यस्योत्तरमाख्याय ' किं चिकीर्षसी ' त्य-
स्योत्तरमाह । अयमिति । पार्थिवात्मजः पृथिव्या ईश्वरस्य राज्ञो शुभत्सेनस्य
पुत्रः । क्षीणायुः क्षीणं विनष्ट आयुर्जीवनकालो यस्य तथाभूतः । अत इति
क्षेपः । एतत्सत्यवतो नयन मे चिकीर्षितं कर्तुमिष्टम् ।

(१३) श्रूयत इति । हे भगवन् पूज्य यम । तव दूता आगच्छन्ति
न तु साक्षात् त्वमिति भावः । एष सति भवान् स्वयं कस्मादागतः आसि ।
मध्यमः पुरुष आर्षः । युष्मदस्मान्निकर्तृकतया प्रथमपुरुषस्यैव युक्तत्वात् ।

(१४) इतीति । इति एव प्रकारेण उक्तः पृष्ट इत्यर्थः । पितृराजः
पितृणा राजा यमः । ' धर्मराजः पितृपतिः ' इति यमपर्यायेष्वमरः । तथा-
यत् यादृशमासीत्तादृशमित्यर्थः । तत्प्रियार्थं तस्याः सावित्र्याः प्रियार्थं, प्रच-
क्रमे आरब्धवान् । क्रमेर्लिट् । ' प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ' इत्यात्मनेपदम् ।

(१५) अयमिति । चकारोऽवधारणार्थः रूपवान् सौन्दर्यशाली गुण-
सागरः गुणानां सागर इव अयं सत्यवान् धर्मसंयुक्त धर्मेण सम्पक् समृद्धः
मत्पुरुषैर्नेतु नार्हः अतो हेतोः स्वयमागतोऽस्मि ।

(१६) तत इति । तत एववचनानन्तरम् । यमः सत्यवतः कायाच्छ-
रीरात् वश गत आयत्तीभूत पाशवद्ध अद्गुप्तमात्रं अद्गुप्तपरिमितम् ।
प्रमाणे मात्रम् । पुरुष पुरी शरीरे शेते मुरा वसति पुरुषो लिङ्गशरीरावृतो
जीव इत्यर्थः । तदावृतस्यैव हि तस्य पारलौकिकफलभोक्तृत्वं प्राहुः । यः
किल म्रियते तत्सदृशाकारः कोपि चेतन ऊर्ध्वं प्रयातीत्याधुनिका अपि
पाश्चात्या वैज्ञानिका आचक्षते । यथा चैतत्तया सप्रपञ्च प्रतिपादितं संस्कृत-
चन्द्रिकायामस्माभिः । विस्तरमिमां तु नात्र शक्यते प्रपञ्चयितुम् । निश्चकर्ष
आकृष्टवान् । आकृष्य शरीराद्वादिश्वकारेत्यर्थः ।

ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हृतप्रभम् ।
 निर्विचेष्टं शरीरं तद्वभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७
 यमस्तु तं ततो यद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः ।
 सावित्री चैव दुःखार्ता यममेवान्वगच्छते ।
 नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८

यम उवाच—

निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्व्यास्यौर्ध्वदैहिकम् ।
 कृतं भर्तुस्त्वयाऽऽनृण्यं यावद्रम्यं गतं त्वया ॥ १९

(१७) तत इति । समुद्धृतप्राणः समुद्धृतः प्राण उपरिनिर्दिष्टोऽद्गुष्ठ-
 संमितः पुरुषो यस्मात्तथाभूतम् । एष एव हि हृदयमधिष्ठितः शरीरं चेष्ट-
 यति । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽजुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रा-
 रुदानि मायया । इति गीता । अतोद्गुष्ठमानः 'अद्गुष्ठमात्रः पुरुषो हृद्देशे यः
 प्रतिष्ठितः ।' इत्यन्यत्र । इतः प्रभं हता नष्टा प्रभा कान्तिर्यस्य तथाभूतम् ।
 निर्विचेष्ट निर्गता विचेष्टा चलनादि व्यापारे यस्मात्तथाभूतं अप्रियदर्शनं अ-
 प्रिय प्रीतेरविषयो दर्शन साक्षात्कारो यस्य तथाभूतम् । अनाह्लादकमित्यर्थः ॥

(१८) यम इति । ततः यमः त सत्यवन्तम् । दक्षिणामुखः दक्षिणस्यांमुख
 यस्य तथाभूतः सन् । दक्षिणदिगभिमुखः सन्नित्यर्थः । नियमव्रतसंसिद्धा नियमैः
 शौचसतोपादिभिः व्रतैः चान्द्रायणादिभिश्च हेतुभूतैः ससिद्धा सम्यक्सिद्धिं
 प्राप्ता । सिद्धयश्च 'अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्तिः
 प्राकाम्यमीक्षित्व घटित्व चाष्ट सिद्धयः ।' इत्युक्ताः । नियमव्रता व्रतेन
 त्रिदिनात्मकेनानुष्ठितेन ससिद्धेति वा योजनीयम् । एतच्च यमानुगमने सामर्थ्य-
 मभिद्योतयति । महाभागा महान् मागो दैव यस्यास्तथाभूता । एतेनास्या
 वैधव्यस्याननुभवनीयत्वं शोच्यते । दुःखार्ता दुःखेन पीडिता सती ।
 अन्वगच्छत अनुकृत्य गतवती । आर्षगात्मनेपदम् ।

(१९) निवर्तेति । निवर्तं परावर्तस्य । अनुदात्तेत्वलभजस्यात्मनेपद-
 स्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् । अस्य सत्यवतः और्ध्वदैहिकं देहादूर्ध्वं ऊर्ध्वदैहः
 राजदन्तादित्वात् साधुः । सस्मिन् भव और्ध्वदैहिकम् । अध्यात्मादित्वाद्दृष्ट्वा
 अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । प्रेतश्राद्धस्य मरणदिनमारभ्य सपिण्डीकर-
 णपर्यन्तं प्रत्यहं क्रियमाणः क्रियाकलाप आर्ध्वदैहिकपदवाच्यः । 'मृतायै
 तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ।' इत्यमरः । त्वया कर्त्तव्यं भर्तुः पत्युः
 सबन्धि आनृण्य नास्ति ऋण यस्या साऽनृणा तस्या भाव आनृण्य तत् ।
 प्रणयोपकारादिरूप यदणुत्वं पत्युः सकाशात्प्राप्त तत्तदीयसेवानुगमनादिना
 प्रतिनिर्यातितमित्यनृणासीत्यर्थः । यावत् रम्यं गन्तुं शक्यं तावत् त्वया
 गतम् अयमप्यानृण्येऽन्यत्तमो हेतुः ।

१ अतः परं 'भर्तुः शरीररक्षां च विधाय हि तपस्विनी । मर्तारमनुगच्छन्ती
 तयावसं सुमध्यमा ।' इत्यधिकं कपुस्तके ।

सावित्र्युवाच—

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।

मया च तत्र गन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥ २०

तपसा गुरुभक्त्या च भर्तुः स्नेहाद् व्रतेन च ।

तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २१

प्राहुः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।

मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्ब्रूयामि तच्छृणु ॥ २२

नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति धर्मं च वासं च प्रतिश्रयं च ।

(२०) यत्रेति । यत्र नीयते येन केनापीत्यर्थात् । स्वयं आत्मना स्वेच्छयेत्यर्थः । चकारोऽप्यर्थः । मया च मयापीत्यर्थः । एषः पत्याधिनाभा-
यरूपः सनातनः सना सदा भवः सार्वकालिको नित्य इत्यर्थः । सनेति सदायेंऽप्ययम् । तस्मात् 'सायचिर' मित्यादिना टप् (तनः) ।

(२१) यावद्ब्रूम्य गतमित्यामिहितं तत्र यावद्ब्रूम्य गन्तुं शक्यमित्यर्थात् अतः परं न त्यज्या गन्तुं शक्यमिति चोत्पद्यते । तदेतदवबुध्य ततः परं गमनं आत्मनः सामर्थ्याभाव प्रत्याख्यातुमाह तपसेति । तपसा द्वन्द्वाना सह-
नेन कृच्छ्रादीना चाचरणेन । 'तपो द्वन्द्वसहनं, द्वन्द्वश्च जिघ्रसापिपासे शी-
तोष्णे स्थानासने काष्ठमौनं व्याकारमौनं च व्रतानि चैव कृच्छ्रचान्द्रायण-
सान्तपनादीनि यथायोगम्' इति योगभाष्यम् । गुरुभक्त्या गुरुणा सम्ब-
न्धिन्या भक्त्या परेणानुरागेण । 'सा परानुराक्तिरीश्वरे' इति शाण्डिल्यः । ईश्वर इत्यविनशितम् । तेन गुर्वदिप्यपि परोऽनुरागो भक्तिरेव । अत एव च
'पूज्येऽनुरागो भक्ति' इति केचित् । भर्तुः पत्युः स्नेहाऽप्यणयात् । व्रतेन समनुष्ठितेन त्रिदिनात्मकेन । प्रसादेन अनुग्रहेण । मे गतिं गमनशक्तिरि-
त्यर्थः । न प्रतिहता न कुण्ठिता । अत्र सर्वत्र हेतौ तृतीया ।

(२२) अतः परं स्वाभीष्टसाधनार्थं भगवन्तं यमं याचा प्रसादयि-
तुकामा यचन आत्मनोऽधिकारमाह प्राहुरिति । तत्त्वार्थदर्शिनः तत्र पार-
मार्थिक अर्थं धर्मरहस्यरूपं द्रष्टुं विज्ञातुं शीलं येषां तथाभूता बुधा विद्वांसः
मैत्रं मित्रभाषणम् । आर्षा भावेऽण् । साप्तपदं सप्तानां पदानामिदं सप्तमिः
पदैर्घटनीयमित्यर्थः । पदशब्दश्चात्र विभक्त्यन्तशब्दवचनं चरणाध्यास-
वचनो वा । सप्तपदं चाल्पलघुक्रमम् । तेन स्तोकेनापि सलापेन स्वल्पेनापि
च सह्यानेन सख्यं घटत इति विदुषा मतमित्यर्थः । एव च त्वया सह
कियदपि सञ्चितत्वात् । कियन्तमपि च पन्थानमतिश्रान्तवत्याः सप्त त्वया
मे सख्यमिति भावः । चकारो हेत्वर्थः । अत इत्यर्थः । मित्रता पुरस्कृत्य
अग्रे कृत्वा सामनुकृत्येत्यर्थः । अनुगम्यो ह्यनुगन्तुः पुरस्ताद्भवतीति ।
एतेन श्रवणस्यावश्यकत्वं चोत्पद्यते ।

(२३) एह तावत्पत्युः प्रत्याहरणमेव सावित्र्याः परमं कार्यम् । तदर्थं

१ परिश्रमे (क. म)

विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३

य सचेष्टमानः सन्त यम अनुग्रहादिरूप सता धर्ममनुस्मारयन्ती तदालम्ब-
नस्यावश्यकत्वं तत्परित्यागस्य चानर्हत्वमभिधोतयितुकामा धर्मस्य प्राधान्य
सोपपत्तिकमाह । नानेति । नाना अनेकविधाः आत्मवन्तः आत्मा जीवोऽ-
स्त्येषां ते प्राणिनः कर्तार इत्यर्थः । वने अरण्ये । वन एव निवसन्तः
स्मृतिप्रत्युपस्थिततयाऽन वनपदोपनिबन्धः । वस्तुतः पुनरविकसितमेवेदम् ।
धर्म वेदयोर्धितकर्तृव्यताक कर्म वास वसति प्रतिश्रय संश्रय समर्थानामा
श्रयमित्यर्थः चरन्ति आचरन्ति आसेवन्त इत्यर्थः । तत्र च धर्म विज्ञानतः
हेतोः पञ्चम्यास्तसिल् । विशिष्टाज्ञानादेतुभूतात् निष्पद्यमानमित्यर्थाच्छेषः ।
आहुः वदन्ति । तत्त्वविद् इति शेषः । तस्मात् हेतोः सन्तो मवाहशा इति
भावः । धर्म प्रधानमाहुः । वासः प्रतिश्रयश्च ज्ञानाज्ञानवत्साधारणः । पश्चा-
दिभ्यापि तद्वर्जनात् । धर्मः पुनर्येविष्टज्ञानसाध्य एवेति स एव प्रधान इति
कृत्यामाभिप्राय इति भावः । सत्पदेन त्वयापि धर्मप्राधान्यवादिनैव भावितव्य-
मित्याभिव्यज्यते । अनात्मवन्तः आत्मवन्तो बुद्धिमन्तो न भवन्ति ते न
चरन्ति इति वाऽर्थः । धर्मादिचारिणः सर्वेऽपि बुद्धिमन्त एवेति भावः ।
'ज्ञानमस्ति समस्तस्य ज्ञानोर्विषयगोचरे' इत्युक्तेः । सामान्य तु ज्ञान न
धर्मान्निष्पादकमित्याशयेनोक्ते विज्ञानत इति । विज्ञानतो विज्ञानाय मोक्षायेति
वा । सार्वविभक्तिकस्तासि । धर्मेणैव हि परम्परया मोक्षो लभ्यत इति ।
एतेन च पद्येन यो न धर्मस्य प्राधान्यमभिमन्यते नासौ सन् पक्ष धर्म
नालम्बते नासौ पश्चात्प्रपेक्षया विगिष्टज्ञानसपन्न इति सता भवतापि धर्मा-
बलम्बिता च धर्मप्रधानेन च भावितव्यमन्यथा पश्चादिसाधारण्यापत्तेरित्याभि-
न्यजते । नीलकण्ठस्तु 'अनात्मवन्तोऽजितेन्द्रियाः वने धर्म यज्ञादिरूप न
चरन्ति । जितेन्द्रिया एव वने ग्रामे वा यज्ञादीन्स्त्रीसम्बन्धान् धर्मान् कुर्वन्ति ।
तेन गृहस्थगानप्रस्थयोः समग्रहः । वास गुरुकुलवास ब्रह्मचर्यम् । परिश्रम
परित्यागरूपमाश्रम सन्यासम् । पाठान्तरे प्रतिश्रय प्रतिनिवृत्तः श्रयः कर्म-
फलाश्रयणमत्रेति प्रतिश्रय सन्यासम् । विज्ञानतः । चतुर्थ्यर्थे सार्वविभक्ति-
कस्तासिः । धर्मस्य बलमात्माविज्ञानमित्यर्थः' इति व्याचष्टे । चतुर्भुजस्तु
"अनात्मवन्तो बुद्धिरहिताः धर्म ब्रह्मचर्यलक्षण वास गार्हस्थ्य" तृतीय वनम्
प्रतिश्रय सन्यासम्' प्रतिनिवृत्त श्रयः सुकर्मफलाश्रयणमत्रेति न्युत्पत्त्या । तदिदं
चतुष्टयमात्मवन्त एव चरन्तीत्यत्र हेतुमाह 'विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ती'ति । ज्ञान
पूर्वमाचरितमेव धर्म धर्म वदन्ति । 'ज्ञात्वा चानुष्ठानम्' इति स्मरणात् । तस्मा-
देतोः" इति विरूपोति । न पुनरत्र गार्हस्थ्यादिषु यस्थ यस्थपि प्राधान्यमप्राधा-
न्यमपि वा सावित्र्याविवक्षितं सा हि पत्यु प्रत्यादानाय यमस्यानुग्रहमभिल-
ष्यन्ती तत एव च दयानुग्रहप्रमृतीन्सता धर्माननुस्मारयिष्यन्ती सदवलम्बनस्य
चावश्यकत्वमत्र बोधयिष्यन्ती सामान्यतो धर्मस्य प्राधान्यविवक्षया पञ्चमिदं
मादेति । वास च प्रतिश्रय चेत्यत्र 'प्रष्टेवा' इति पिङ्गलसूत्रात् मेवा स्वः ।

एकस्य धर्मेण सतां मतेन सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।

मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छेत्तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ।
यम उवाच—

निवर्ततुष्टोस्मि तवानया गिरा स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।

(३४) पुनरपि च स्थूणानिखननन्यायेन धर्मस्य प्राधान्यमवबोधयति । एकस्येति । सता मतेन सद्भिरभिमतनेत्यर्थः एकस्य प्रधानपुरुषस्य सव्यभिक्ता धर्मेण हेतुभूतेन सर्वे जनाः त प्रधानपुरुषाचरित मार्गं धर्मरूप श्रेयसः पन्थानं अनुप्रपन्ना भवन्तीति शेषः । ' एके मुख्यान्यकेषलाः । ' इत्यमरः । अतः स एक इति शेषः । स एक प्रधानपुरुषः कर्ता द्वितीय धर्मापेक्षया द्वितीय अर्थरूप पुरुषार्थं तृतीयं कामरूपं च पुरुषार्थं मा वाञ्छेत् न कामयेत् । सभाषनाया लिङ् । विधिरपि व्यज्यते । तस्मात् हेतोः । वाञ्छेदित्यर्थत्वाद्वैक्यचनम् । त मार्गमनुप्रपन्ना सर्वे द्वितीयं तृतीयं च न वाञ्छेयुरित्यर्थः । तस्मात् हेतोः । न एतद् कश्चिदधेयास पन्थानमाश्रयति । श्रेयोर्थस्यैव प्रयत्नस्य सर्वत्र साक्षात्करणात् । समाश्रयन्ते च विद्यायार्थादिक प्रधानपुरुषाचरित धर्ममार्गं सर्वेऽपि । तत एव च प्रतीयते धर्मस्य प्राधान्यम् । प्राधानपुरुषाचरितत्वाच्च सतां सम्मतत्वाच्च । एतेन ' यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुयर्तते ॥ ' इति प्रधानपुरुषस्य ते न न्याय्यः । स्वधर्मपरित्यागः समवलम्बनमेव त्वस्यावश्यकमित्यभिहित्यते । अत्र नीलकण्ठः " एतेषामाश्रमधर्माणां समुच्चयं वारयति । एकस्येति । चतुर्णामन्यतमस्य एकस्याश्रमधर्मेण सता मतेन दम्भादिरहितधर्मायां सम्यगनुष्ठितेनेत्यर्थः । सर्वं ययमाश्रमा त मार्गं प्रपन्नाः स्म । अतो हेतो अस्मत्सदृशोऽस्मिन्नाध्याना कर्मणा कर्ता धर्मं च वाचं च प्रति श्रयं चेतिपाठक्रमपेक्षया द्वितीय नैष्ठिक गुरुकुलवास दाराकरणरूपं तृतीय पारिव्राज्य दारादित्यागरूपं या न वाञ्छेत् । ज्ञानहेतोः । प्रधानभूतस्य धर्मस्यापि सिद्धिरित्यर्थः । मद्भर्तृहरणेनावयोधर्मं मा नाशयेति भावः । ' इति व्याख्यातवान् । चतुर्भुजस्तु " एकस्य चतुर्णामन्यतमस्याश्रमस्य । धर्मेणाचारेण । सर्वेऽन्ये धर्माः तन्मार्गं तस्याद्गृहीतस्य मार्गं अन्यथा कृत्य प्रपन्ना गुणीभूताः । वे हेतो । द्वितीय गार्हस्थ्यं तृतीय वनवास धर्मं स्वाश्रमोदितं च प्रधानमाहुः । " इति विवृणोति । सावित्र्याः पुनराश्रमबलात् बलप्रतिपादनरूपो धर्मशास्त्रीयो विषयो न प्रतिपिपादयिषितः । अप्रस्तुतत्वात् सत्येति नैतदत्र विस्मरणीयम् ।

(२५) निवर्तेति । निवर्तपरिवर्तस्व प्रातिगच्छेत्यर्थः । अनुदात्तेत्तलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् । स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया स्वरा अकारादयोऽधराणि कादीनि तेषु व्यञ्जनेन व्यञ्जनाश्रितित्वापारेण योतनरूपेण हेतुना आकृतेन च युक्ता तथा । प्रतिस्वरप्रतिव्यञ्जनं चास्यामुक्तौ साभिप्रायत्वं व्यख्य-

वरं वणीष्वेह विनाऽस्य जीवितं ददानी ते सर्वमनिन्दिते वरम्
सावित्र्युवाच—

च्युतः स्वराज्याद्वनमासमाश्रितो विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
स लब्धचक्षुर्युलवान्मयेन्नृपस्त्वव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥ २६

यम उवाच—
देदानी तेऽहं तमनिन्दिते वरं यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
तवाध्वना ग्लानिमियोपलक्ष्ये निरर्तं गच्छस्व न ते श्रमो भवेत्
सावित्र्युवाच—

श्रमः कुतो मर्तृसमीपतो हि मे यतो हि मर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
यतः पतिं नैष्यसि तत्र मे गतिः सुरेश भूयश्च वचो नियोध मे ॥ २८
सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं तवः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।

विशिष्टत्वं चेति भावः । गिरा याचा तुष्टोऽस्मि अत इति शेषः । अस्य स-
त्यवतो जीवितं विना वरं अन्यैर्यनीयमयं कृणु याचस्व । ते तुभ्यम् ।

(२६) पत्न्या पाणौ गृहीतायाः साध्व्याः श्वशुरकुलस्यैवात्मयित्वेनाभ्य-
र्हित्यात्तस्यैवाहितोऽभ्युदयमभ्यर्चयते च्युत इति । मम श्वशुरः स्वराज्यात्
च्युतो भ्रष्टः पनवासमाश्रितः समाश्रितवान् सन् आश्रमे अस्तीति शेषः । च
तव प्रसादादनुमदात् लब्धचक्षुः लब्धे चक्षुषी येन तथाभूतः बलवान्
श्वशुरराज्यसामर्थ्यविशिष्टो नृपो राजा पञ्चनार्कसंनिभः ज्वलनस्याग्रेः अर्कस्य
सूर्यस्य च संनिभस्तुल्यः कान्त्या तेजसा चेत्येति भावः । भवेत् । प्रार्थनाया लिङ् ।

(२७) ददानीति । ददानीं दद्याम् । विधौ लोट् । त्वया यदिति
तच्छब्दबलाद्भूम्यम् । यद्यथा उक्तं तत्तथा भविता भविष्यतीत्यर्थः । अध्वना
मार्गेण मार्गस्यक्रमेण गमनेनेत्यर्थः । ग्लानिं दीर्घत्वम् ' ग्लानिर्निष्प्राणता
कम्पकार्पास्तृप्ताहतादिशब्दः ' इत्युक्तेः । उपलक्ष्ये परमाभि । निरर्तं शत्रु-
गमनतो निवृत्ता भव । पूर्ववत्परस्मैपदम् । गच्छस्व । आप्तमात्मनेपदम् ते
तव । श्रममात्रफलकोऽयं मदनुयानव्यापार इति विरम्यतामस्मादीति भावः ।

(२८) श्रमस्यात्मनि सत्ताया असंभवमाह श्रम इति । मर्तृसमीपतः
पत्युः समीपे । सप्तम्यर्थे सार्वधिमत्किंकस्ताप्तिः । मे श्रमः कुतः कस्मात्कारणा-
द्भविष्यतीति शेषः । न कुतोऽपीति भावः । कुतो मर्तुः समीपे श्रमाभावे इत्याह
यत इति । शिरत्रायधारणे । यतो यस्मात् कारणात् मम मर्ता हि पतिरेव सा
मुपसिद्धा ध्रुवा आचिनश्चरी मोक्षादिरूपा गतिः । अतो यदर्थं चेष्टितव्यं तत्सा-
क्षिभ्ये क इव श्रमसंभव इति भावः । ननु भो अस्तव्यमतः परं त्वया गन्तुमिति
चेत् तदपि नास्तीत्याह यत इति । यतो यस्मिन् प्रदेशे । सप्तम्यर्थे तपिः ।
तत्र मे गतिः गमनं भविष्यतीति शेषः । भूयश्च पुनरपि । निरोधं शत्रु
अवधारयेति वा ।

(२९) उक्तं धर्मस्य प्राधान्यम् । संप्रति सत्यं यम स्वधर्मे प्रवर्तयितु-
ं ददामि (च)

सन्तस्त चाप्यभिन्नेषु दयां प्राप्तुं कुर्वते ॥ ३५

यम उवाच—

पिपासितस्येव भवेद्याथा पयस्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।

विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६

सावित्र्युवाच—

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत्पितुः पुत्रशतं तैथौरसम् ।

लोको मृत्युलोकः । 'अयं लोको न पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ।' इति कठचल्ली । तेन सत्यवतो मरण नाश्चर्यमिति भावः । ये भक्तिपेशलाः भक्तौ पूज्येष्वनुरागे पेशला दक्षास्त एव मनुष्याः । नैव तु तदितर इति भावः । पूज्येष्वनुरागविधानं किल प्रधानं लक्षणं मानुषत्वस्येति भावः । 'अपशवो वा एते गर्वाश्चादिभ्यः' इत्यत्र यथा गवाश्चाभिन्नेषु पशुत्वाभाषोक्तिर्गवाश्चयोः प्रधानत्वाख्यानायैवमेवात्रापि भक्तिपेशलभिन्नेष्वमनुष्यत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । तेन ममापि त्यक्त्यनुष्ठानं नाश्चर्यमिति भावः । च किंच ये प्राप्तेषु समीपमुपागतेषु शरणं प्रपद्येन्नित्यर्थः । अभितेष्त्वपि मित्रभिन्नेषु उदासीनेष्वरिष्वपि वा दया कृपा कुर्वते ते त एव सन्तः सत्पुरुषाः । तव त्वहं मित्रमिति प्रागेवोपपादितम् । ततश्च मयि ते दयापि नाश्चर्यायेति भावः । एव च यद्यपि मरणघर्मत्वान्मृतः सत्यवास्तथापि भक्ताया मध्यवश्यं विधीयतां दया सता भवतेति गम्यते । 'येद्यलो रुचिरे दक्ष' इति मेदिनी ।

(३६) पिपासितस्येति । इवकारोऽत्र सिद्धाप्रयोगः । यथा पिपासितस्य तृष्णायतः । 'उदग्ना तु पिपासा तृद्' इत्यमरः । पिबते सन्नन्तान्निष्ठा । पिपासाशब्दाद्वा तारकादित्वादितच् । यथा पयो जल भवेत् तथा तादृशं तृप्तिकरमित्यर्थः । इदं पूर्वोक्तं वाक्यं पदसमूहः समीरित उक्तम् । सहस्रो हि उदीरयतीत्यत्र घञ्भाष्ये ईरयति । उपसर्गस्तु द्योतक एव । 'वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोद्ययः ।' इति विश्वनाथः । वाक्यानामनेकत्वेऽप्येकत्वोक्तिर्महावाक्यत्वाभिप्रायेण । 'वाक्योद्ययो महावाक्यम् ।' इत्युक्तेः । शुभे कल्याणि । एतेन नामद्गलं ते भविष्यतीति व्यज्यते । यरशन्दश्च ह्रीयलिङ्गोऽपीत्यवोचाम ।

(३७) प्रार्थितः श्वशुरस्याभ्युदयः । इदानीं पितुरभ्युदयं प्रार्थयते । अमेति । प्रार्थयामि । राज्ञा समं पिता जनप्रवः तास्ति जमस्य सस्य तथा भूतः अस्तीति शेषः । तथेति हेत्वर्थे निपातानामनेकार्थत्वात् । तस्मादित्यर्थः । पितुः मम जनकस्य औरस 'स्वधेदे ससृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्दि यम् । समौरसं विजानीयात्' इत्युक्तलक्षणम् । पुत्रशतं भवेत् । यमौरसमिति षष्ठ्युत्पत्तिः । तथेति पादपूरणे वा । यत् पुत्रशतं कुलस्य वशस्य सन्तानविस्तारकरं भवेत् तदिति संबन्धः । एव च पुत्रशतस्यापि पुत्रोत्पत्तिर्भवति ।

सन्तस्त्वेवापि मित्रेषु (क. म.) २ यमौरसम् (च)

कुलस्य संतानकरं च यद्भवेन्नृतीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ३७

यम उवाच—

कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं प्रत्नं सुवानां पितुरस्तु ते शुभम् ।

कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्तं दूरं हि पयस्त्वमागता ॥ ३८

सुविश्रुवाच—

जे दग्मेतन्नाम भर्तृसन्निधौ मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।

अथ ब्रजश्रेय गिरं समुद्यता मयोन्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ३९

विद्यस्यतस्त्वं तनय प्रतापवांस्वतो हि वैवस्वत उन्मत्से शुधैः ।

त्विति प्रार्थितं भवति । एतदिति यामान्ये नपुंसकम् इममर्षमित्यर्थः ते तव त्वया प्रदीपमानमित्यर्थः । कर्तरि लृटौ पठ्यी । रोवे वा । स्वा वरयामि प्रार्थय इत्यर्थः ।

(३८) कुलस्येति । सुवर्चसं शोभनं वर्चस्तेजो यस्य तत्प्राभूतम् । भार्यः समाप्तान्तोऽच् । अथा कृतेन कामेन अभिलाषेण हेतुभूतेन । एयमश्मिच्छा मील्यत इत्यर्थः । निवर्तं निवर्तस्य । तत्र कारणमाह हीति । हि यतः । पयो नार्यस्य दूरं दूरत्वविशिष्टं भागम् पयो मार्गात् दूरमेति या । यस्त्वया विशाऽऽकल्पस्ततो मार्गात्त्व दूरमनुप्राप्तामीत्यर्थः ।

(३९) नेति । मम भर्तृसन्निधौ भर्तुः समीपे वर्तमानाया इति शेषः एतत् स्पष्टं दूरं न । दूरत्वं च सामीप्यं चेत्पेतदपेक्षाकृतमेव । अवाधिसापेक्षत्वात् । अहं च भर्तास्मेवानयोर्वाधिमाकलयामि । तेन यद्भर्तुः सकाशाद् दूरं चरेयं दूरमिति नैतन्मे दूरमिति भावः । भर्तृसन्निधाविति दूरत्वाभावे हेतुः । द्विकारस्वये मे मनस्वित्यर्थः । दूरतरं अतिशयेन दूरं धावति वेगेन गच्छति । मनोरपपथातीति मृतपतिप्रत्याहरणे प्रविष्टत्वादिति भावः । मनःपदं चानामिल्लपपरम् । ब्रजश्रेयं न त्ववस्थायेत्यर्थः । एतेन मदीयवचनश्रवणेन नैव ते कार्यव्याघातो भावीति द्योत्यते । समुद्यता सम्पुद्यता नत्वपकृष्टाभिति भावः । एतेनानौचित्यशङ्कापरिहारेण गिरः श्रवणार्हता व्यप्यते । उत्पूर्वश्च यच्छतिस्त्वमनार्यो दृष्टः । दण्डमुवच्छतीत्यादी । ॥ एव च निवृत्तप्रेषण उन्नतिवान्यत्राभिप्रेतः ।

(४०) अयेदानीं यमस्य महाकुलीनता च धर्मपञ्चपतिता चोपवर्ण्यतद्विपरीताचरणस्यान्याय्यत्वमभिव्यञ्जयति । विवस्वत इति । प्रतापवान् पराक्रमशाली एव विवस्वतः सूर्यस्य तनयः पुत्रः । प्रतापवानिति सूर्यपुत्रत्वे सन्देहाभावमभिव्योतयति । सोऽपि हि प्रतापवान् भवतीति । एतेन महाकुलीनत्वं द्योत्यते । वैवस्वतः विवस्वतः पुत्रः । अपत्यायोऽण् । च किं च त्वयेति शेषः । प्रजा लोकाः समेन अविप्रेषण धर्मेण न्यायेन रजिता अनुरागप्राप्ताः जतो हेतोस्तव धर्मराजता अस्तीति शेषः । राजा प्रवृत्तिरजनादित्यदी रजयतेरेव राजशब्दस्य निष्पत्तिमाचक्षते मुनयः । तेन राजशब्दो

समेन धर्मेण च रञ्जिता प्रजास्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४०

आत्मन्यपि न विश्वासस्तथौ भवति सत्सु यः ।

तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमृच्छति ॥ ४१

सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।

तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२

यम उवाच—

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने शुभे न तादृक् त्वदृते श्रुतं मया ।

अनेन तुष्टोऽस्मि विनाऽस्य जीयितं वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४३

रञ्जयितुं वाची । पृथोदरादित्वात्तु साधुः । धर्मेण राजा रञ्जयिता धर्मराज इति । राजाहःसखिभ्य इति समासान्तष्टच् । ईश्वरेति मनोरथस्य सफलिकरणे सामर्थ्यमभिद्योतयति । सर्वोऽपि स्वत्वात्मनः कुलस्य चाधिकारस्य चानुरूपं चेष्टते । स्व तु महति कुले समुत्पन्नो महति चाधिकारे वर्तमान इत्याद्यक्षयकरते कुलाद्यनुरूप आचारः । प्रार्थयितुः प्रार्थनाविधातो माहृदया वैधष्ये विनिपातन च न ते कुलाद्यनुरूपमिति नैतद्युक्तमिति भावः । उत्तरत्र वक्ष्यमाणस्य विश्वासस्य विधातार्यं वेयं कुलानुस्मारणमयी प्रशसा ।

(४१) स्वयि त्रिल प्रगाढो मे विश्वासो न युक्तो विद्वन्तुमित्यभिद्योतयितुं सामान्यतः सत्सु विश्वासमुपवर्णयति । आत्मनीति । यः यादृश इत्यर्थः । सत्सु सत्पुरुषेषु विषये विश्वासो लोकानामित्यर्थात् । तथा तादृशः आत्मनि स्वस्मिन्नपि विषये न भवति नोत्पद्यते । इत्येव सामान्यो नियम इति भावः । तस्मात् आत्मापेक्षया सत्सुविषये विश्वासोदयात् । विशेषेण प्रणय विश्वासं करोति । विश्वासश्चाय मे मनोरथ पूरयिष्यतीति निश्चयानुगता सभावना । एतेन त्वय्यपि मे स्वापेक्षया विशिष्टो विश्वास इति द्योत्यते । प्रणयः प्रसवे प्रेम्णि याज्ञाविस्मम्भयोरपि इति मेदिनी ।

(४२) कुतश्चायमेतावान्विश्वास इत्याह सौहृदादिति । सर्वभूतानां कर्तरि पठ्ठा सकलप्राणिकर्तृक इत्यर्थः विश्वासो नाम सौहृदात् सुहृद्भावात् हेतुभूतात् जायते उत्पद्यते । यः किलात्मनः सुहृद्भवति तत्रैव सर्वोऽपि विश्वमितीत्यर्थः । तस्मात् सुहृद्भावाद्देतुभूतादित्यर्थः । सन्तो हि सर्वत्रापि सौहार्दमावध्नन्तीति । एतेन सतस्तत्र सर्वत्रैव मय्यपि सौहार्दमेव न्याय्यं नैव तु तद्विपरीताचरणं, मम च विद्यत एवात्मापेक्षयापि स्वयि विश्वास इति तद्विधातस्ते कुलस्य चाधिकारस्य चानुरूप एवेति द्योत्यते ।

(४३) उदाहृतमिति । अङ्गने प्रशस्तान्यङ्गानि सन्त्यस्यास्तथामूले सौन्दर्यशालिनीत्यर्थः । पामादित्यान्मत्वर्थे प्रशसायानः । ते त्वया उदाहृतं उक्तम् । तादृक् तादृश त्वदृते स्वा विना । त्वदिति 'अन्यरादि' त्यादिना पञ्चमी । अनेन वचनेन ।

१ चरन्ति ता (व. म. ज. प.) २ तावान् (च) ३ इतः परम् ।
धर्म्य चपुस्तके नास्ति ।

सतां सद्भिर्नाफलः संगमोस्ति सद्भ्यो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४६
 सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्य सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
 सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राजन्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७
 आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।

पत्युः पत्युज्जीवनलक्षणो मयि विघातव्योनुग्रहरूपः स्वधर्मस्ते दुर्घट इति
 मारुतं विगलितोत्साहो भूर्मा च व्यथिष्ठा द्योत्यते । आत्मनो मनोरथस्य
 साफल्यं सत्यवज्जघनभीतेरभावश्च प्रार्थयमाना पुनः सतामाचारोदाहरणव्या-
 जेनाभीष्टमभिव्यञ्जयति । सतामिति । सता सद्भिः सह संगमः समागमः
 अफलः फलशून्यः नास्ति न भवति । तेन सत्या मे भवतः समागमो न
 निष्फलो भवेदिति द्योत्यते । सन्तः कर्तारः सद्भ्यो हेतुभूतेभ्यः भयं भीतिं
 नानुवर्तन्ति नोपगच्छन्ति । एव च अहमपि सतस्त्वत्तो भर्तृवियोगरूपं भयं
 नानुविन्देयमित्यभिव्यञ्जयते । अनुदातेस्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्थानित्यत्वाव्ययेभ्य
 वृत्तेश्च परस्मैपदम् ।

(४७) सामर्थ्योद्बोधनपुरःसरं प्रोत्साहयितुं सता माहात्म्यमुपवर्णयति
 सन्त इति । सन्तः कर्तारः सत्येनात्मनाऽऽचरितेन करणभूतेन सूर्यं नयन्ति
 एकस्माद्देशादपरं देशं प्रापयन्ति । यत्किल सूर्यः पूर्वस्या दिश्युदितः पश्चिमां
 दिशामनुप्रयाति तत्र सता सत्यावलम्बनमेव हेतुरिति भावः । अर्थवादोऽयम्-
 सूर्यनयनरूपशस्त्रमध्यये घटयन्ति किं पुनः सत्यवज्जीवनादिसहस्रमिति
 भावः । तपसा तपःप्रभावेनेत्यर्थः । भूमिं धारयन्ति अवष्टम्भयन्ति । यदियम-
 न्तरीक्षेऽपि विद्यमाना भूमिर्नास्तित्यतः सता तपसा कृतं तदवष्टम्भन-
 मेव हेतुरिति भावः । एव च भुवमप्यधः पातात्परिश्रयमाणानां सता क-
 इव मादृशमुद्धारे भार इति भावः । हे राजन् अनुरञ्जयितव्यम् । राजशब्दो
 हि रञ्जयतेर्निष्पन्न इत्युपपादितमेव प्राक् । सन्तः सन्त एव भूतभव्यस्य भू-
 तांना उत्पन्नानां भव्यना भवनार्हाणां उत्पत्त्यमानानामित्यर्थः । एकवचनं
 जात्यभिप्रायेण । गतिः आधारः । एव च समापि त्वमेवाधार इति गम्यते ।
 सन्तः सता मध्ये वर्तमाना न अवसीदन्ति न क्षीयन्ते । सता समागमोऽव-
 सादाय न प्रकल्पत इत्यर्थः । एव च तव समागममनुप्राप्ताहं न सत्यवद्वि-
 योगेनावसदिसामिति व्यञ्जयते । आत्मनः सत्त्वाभिधानाञ्चानुग्रहाहंत्व द्योत्यते-

(४८) अयं पुनरपि सदाचारोपदेशव्याजेनात्मनोऽभिलषितस्यार्थ-
 स्यानुष्ठानमभिप्रार्थयते । आर्यजुष्टमिति । इदं परार्थानुष्ठानरूपं वृत्तं आच-
 रितं शाश्वतं शश्वद्भव सार्वदिकं सततमवलम्बनीयं नित्यमित्यर्थः । आर्यजुष्टं
 आर्यैः साधुभिः जुष्टं आशेषितं आलम्बितमित्यर्थः । ' आर्यः साधौ सौवि-
 दहे ' इति विश्वः । ' कर्तव्यमाचरन् काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति
 प्रवृत्ताचरे स वा आर्य इति स्मृतः ॥ ' इति शब्दस्तोममहानिधिः । इति

सन्तः परार्थं पुर्वाणां नापेक्षन्ति परस्परम् ॥ ४८ ।
 न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
 यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९
 यम उवाच—

यथा यथा भापसि धर्मसंहितं मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
 तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा वरं वृणीष्वप्रतिमं पतिव्रते ॥ ५०

विज्ञाय सन्तः परार्थं परस्याभीष्ट कार्यं पुर्वाणां परस्परं अन्योन्यं न अपेक्षन्ति न पश्यन्ति । अन्यनिरपेक्षतया रजयमेवानुतिष्ठन्ति परार्थं नैव पुनस्तथैवापमनुष्ठेय इत्यभिव्यञ्जयितुं परस्परमवेक्षन्त इत्यर्थः । एव च ममापि मनोरथपूरणे निरलक्ष्णेनैव भावितव्यं सता भवतेति चोत्पत्तेः ।

(४९) अथ सफलीभावमात्मनो मनोरथस्य कामायमाना सता वृत्ति-
 धर्जनव्याजेनाभिलषितमात्मीयमभिव्यञ्जयति । नेति । सत्पुरुषेषु सत्सु पुरुष-
 ेषु वर्तमानः । प्रसादः प्रसन्नता सतोप इत्यर्थः । मोघः निष्फलः न न भ-
 वति । अवश्यं ह्यसौ प्रयच्छति फलं किमपीति । उक्तः किल त्वया 'निवर्त-
 तुष्टोऽस्मि तवानया गिरे' ति वदताऽऽभवः सतोपः । स तावन्न निष्फलो
 भवतिविति गम्यते । सत्पुरुषेषु विषये प्रसादः प्रसादनं प्रसादजनकं कर्मत्वं
 यो वा । अयमेव च युक्तः प्रतिभाति नृतीयचरणानुरोधत् । अर्थः सत्पुरुषेषु
 क्रियमाणा अभ्यर्थना न नश्यति न निष्फलीभवतीत्यर्थः । फलशून्यता
 ह्यभ्यर्थनाया विनाश इति 'अर्थो विषयार्थनयो' इति मेदिनी । अपि
 किं च सत्पुरुषेषु विषये मानो ग्रहः एते मे मनोरथं सफलीकरिष्यन्तीत्येव-
 रूपा सभावनेत्यर्थः । न नश्यति । अभीष्टघटनानवाप्तिश्च तनाशः । स न
 भवतीत्यर्थः । यस्मात् सत्सु विषये एतदुपरिनिर्दिष्टं श्रितयः प्रसादनं चाभ्य-
 र्थनं चाभीष्टघटनं चेत्येतत् त्रिकं परंप्रयुक्तं अस्ति तस्मात् हेतोः सन्तो रक्षि-
 तारो भवन्ति । आत्मानं परिप्राप्तुकामाः किल पुरुषाः सतः प्रपद्य प्रसाद-
 यन्ति चाभीष्टं प्रार्थयन्ते च तत्प्राप्तिं च सभाषयन्तीति सहृदयते सततम् । न
 ह्यरक्षितृष्वेव केपि वर्तेरन । यतश्च वर्तन्ते ततः प्रतीयते सन्तो रक्षितारो
 भवन्तीति भावः । एव चाहमपि सता त्वया वैषम्यदु रतोऽस्मात्परित्रात-
 व्येति भावः । 'मृगक्षितोऽग्रतोऽग्रह' इति मेदिनी ।

(५०) यथायथेति । धर्मसंहितं धर्मज्ञ साहितं सबद्धं यथातथा सुपदं
 शोमनानि पदानि यस्मिंस्तथाभूतं यथा तथा हृदयहारिपदव्यास यथा तथेत्यर्थः ।
 महार्थवत् महान् गभीर इत्यर्थः अर्थः आभिषेयं अस्त्यस्मिस्तद्यथा तथा ।
 भापसि भापसे । अनुदात्तेत्त्वलक्षणास्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् । त्वयि
 त्वद्विषये भक्तिः पूज्यत्वानुगतोपागः भवतीति शेषः । अशक्तिमं नास्ति

सावित्र्युवाच—

न तेऽपवर्गः सुकृताद्विना कृतस्तथा यथाऽन्येषु वरेषु मानद ।

वरं वृणे जीवतु सत्ययानयं यथा मृता ह्येवमहं पति विना ॥५१

न कामये भर्तृविनाकृता सुखं न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।

न कामये भर्तृविनाकृतौ श्रियं न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुं ॥५२

वरातिसर्गः शतपुत्रता मम त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।

प्रतिमा सदृश यस्त्वन्तर यस्य तथाभूत वर वृणीष्व स्वीकुरु । अप्रतिममिति सत्यवतः प्रदानमपि शक्यते कर्तुमिति गम्यते । पतिव्रते इति च पतिजीविताया स्वयि नैव वैधव्यमापातयिष्यामीति शोच्यते । परमार्थिकी किल पतिप्रतापीति भावः ।

(५१) नेति । हे मानद बहुमानदायिन् यम । एतेन बहुमानितास्मि तवानेन वचनेनेति गम्यते । यथा अन्येषु प्रथमादिचतुर्थान्तेषु वरेषु तथा अस्मिन्वर इति शेषः । अस्मिन्पञ्चमे वर इत्यर्थः । सुकृताद्विना पुण्येन विना । विना शब्दोऽव्ययमभावयान्ति । तेन मदीयेन पुण्यस्याभावेनेत्यर्थः । कृतो जनितः अपवर्गः अपवर्जनं सत्यवज्जीवितवरणस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । न नास्ति । न खल्विदानीं वर वृणीष्वेति समादिशता भवता ' विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितम् ' इत्युक्तम् । यस्य प्रागुक्तं तदपि न स्वीयया बुद्ध्या किन्तु मदीयापुण्यप्रेरितेनैवेति नात्र ते कश्चिद्दोष इति भावः । एष चार्थ उत्तरार्धे हेतुः । तेन च तस्मादित्यर्थात्सवध्यते । अयं स्वत्समीपे विद्यमानः सत्यवान् जीवतु शरीरेण समुज्यताम् । यस्माच्छरीरास्वयायमुद्धृतस्तेनैव पुनः समुज्यतामिति भावः । एतच्च जीवतेः प्रयोगेण शोच्यते । शरीरान्तरसयोग-प्रार्थने तु जायतामित्येवावस्थादिति । इत्येतं वर वृणे प्रार्थय इत्यर्थः । कुतः प्रार्थ्यते जीवनमेतस्येति चेत् तत्राह यथेति । यथा यस्मात् एष पतिं विना विद्यमाना अहं मृतैव मृततुल्यैवेत्यर्थः । प्राणायमानस्य पत्युरभावादिति भावः । अपवर्ग इत्यत्र वृजेर्भावे घञ् ।

(५२) न मे पतिं विनान्यदभीष्टमित्याह नेति । भर्तृविनाकृता भर्त्रा विरहिता सुरा न कामये । अत्र करोतेः प्रयोगेण यमे कर्तृत्वारोपात् भर्त्रा विनाकरणमविनाकरणमपि वेदानां सर्वथा त्वदायत्तमेवेति गम्यते । दिवं स्वर्गम् । भर्तृहीना पतिविरहिता सती जीवितु न व्यवसामि नोत्सहे । व्यव-सामीत्यार्थम् । व्यवपूर्वको ह्यत्र स्यतिरिति । अध्यवस्यतिसमानार्थश्चायमत्र शोक्तत्वादुपसर्गणम् । अध्यवसायश्चोत्साहः ।

(५३) आत्मनो वचनमनुपालयितुमपि वा जीवनीय एष सत्यवान् भवतेत्याह । वरातिसर्ग इति । मम शतपुत्रता इत्येतद्रूपः वरातिसर्गः वर-दानम् । वृजेर्घञ् । त्वयैव दत्तः कृत इत्यर्थः । प्रमुज्यते हि दानवादिभ्यः शब्देभ्यः करणार्थ एव ददातिर्दानं ददातीत्यादौ । च किंच मे पतिर्ह्रियते ।

१ हानं (च) २ विनाकृतं प्रिय (च) विनाकृतां प्रिय (न)

सत्ययानुवान—

मुचिरं वत सुमोस्मि किमर्थं नावबोधितः ।

फ चासौ पुरुषः ज्यामो योसौ मां सचकर्म ह ॥ ६४

मायिगुवान—

मुचिरं त्वं प्रसुमोस्मि ममाङ्के पुरुषर्षभ ।

गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६५

विधान्तोस्मि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।

यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६६

मार्कण्डेय उवाच—

उपलभ्य ततः संज्ञां सुरसुप्तं द्रव्योत्थितः ।

दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६७

फलाहारोस्मि निष्प्रान्तस्त्यया सह सुमध्यमे ।

ततः पाटयत् काष्ठं शिरसो मे रजाऽभवत् ॥ ६८

(६४) मुचिरमिति । वतोति संदे । अवबोधितः प्रबोधितः । योऽसौ यः सः मां सचकर्म समाकृष्टवान् । आर्यः परोक्षत्वाभावेऽपि लिट् । इकारः पादपूर्णे ।

(६५) मुचिरमिति । पुरुषर्षभ पुरुषभेष्ट ममाङ्के । यमानुगमनाद्या-
त्मयुक्तान्तकथन आत्मश्लाघा च प्रसव्येतात्मनः क्लेशसमायनया च क्लेशोऽपि
सत्यवत उत्पद्येतेत्यतः प्रसुमोऽसीत्यन्यथा यचनम् । भगवान् पूज्यः देवो
दीप्तिमान् प्रजासंयमनः प्रजानां संयमनो निग्रहीता ।

(६६) विधान्त इति । महाभाग महान् भागो भाग्यं यस्य तथाभूत
पुनः प्रत्युज्जीवनादिति भावः । विधान्तः गृहीतविधमः । विनिद्रः विगतः
निद्रा यस्य तथाभूतः । यदि शक्यं तदेति शेषः । विगाढां विशेषेण भूलोक
प्राविष्टां अतिप्रौढीभूतामित्यर्थः । शर्वरीं रात्रिम् । सा हि प्रत्यापयन्ती शृणाति
(नाशयति) प्राणिनां चेष्टा इति । ' कुम्भगृह्णन्वतिभ्यः घ्यरच् ' इत्यौ-
णादिकः घ्यरच् । ' पिद्रोरादिभ्यश्चे ' ति ङीप् च । ' अयं शर्वरी । निशा ' इत्यमरः । अतिक्रान्त आधमप्रतिगमनसमय इति भावः ।

(६७) उपलभ्येति । संज्ञा चेतना उपलभ्य प्राप्य सुखसुप्तः सुखेन
निद्रितः । अनुभूतसुखस्वाप इत्यर्थः । उत्थितः प्रबुद्ध इव वर्तमानः ।
उत्पूर्वको हि तिष्ठतिः प्रबोधायोऽपि । सत्यवान् सर्वा दिशो वनान्तान्
वनसीमांश्च विलोक्य । रात्रिपरिज्ञानाय दिगाव्याप्तेकनम् ।

(६८) फलाहार इति । अस्मि अह । विमच्चिप्रतिरूपक्रमव्ययमेतत् ।
फलाहारः फलानि आहर्तुम् । ' अण् कर्मणि चे ' त्यण् । हे सुमध्यमे शोम-
नशरीरमध्ये सुन्दरीत्यर्थः । ततः काष्ठं पाटयतो विदारयतः । पाटयतिर्हि
विदारणयचनो घातनामनेकार्थत्वात् । भासार्यं ह्येनं तुरादौ मैत्रेयः पठति,
रजा वेदना अभवत् उदपद्यत ।

• शिरोभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।
 तत्रोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽस्मि इति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६९
 त्वयोपगृहस्य च मे निद्रयाऽपहृतं मनः ।
 ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥ ७०
 तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
 स्वप्नेन यदि वा दृष्टो मयि वा सत्यमेव तत् ॥ ७१
 तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
 श्रस्ते सर्वे यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७२
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
 विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७३

(६९) शिर इति । शिरोऽभितापसंतप्तः शिरसः अभितापेन सर्वतः पीडया संतप्तः पीडितः अत एव चिरं स्थातुं उत्थानविशिष्टत्वमनुभवितुम् । स्मरे स्मरामीत्यर्थः । आर्पणात्मनेपदम् । शुभे कल्याणि सावित्रि ।

(७०) त्वयेति । उपगृहस्य आलिङ्गितस्य एव च मनसो निद्रया-पहरणे हेतुः सुखविशेषसज्जनेन पीडयास्तिरोभावादिति भावः । निद्रया अपहृतं स्वायत्तीकृतमित्यर्थः । अन्यदीयस्य हि द्रव्यस्य विनाभ्यनुज्ञा स्वायत्ती-करणमपहरणमिति । ततः तदनन्तरं घोरं भयङ्करं तमः अन्धकारः, महौजसं महत् ओजः दीर्घिर्बलं वा यस्य तम् । ' ओजो दीप्तौ बल ' इत्यमरः ।

(७१) तदिति । हे सुमध्यमे सुन्दरि यदि त्वं विजानासि तदेति शेषः तत् तमोऽवलोकनादिकं किं इति ब्रूहि । यदि मयि विद्यमानेनेत्यर्थः स्वप्नेन सुप्तस्य विषयानुभवरूपेणावस्थाविशेषेण हेतुभूतेन दृष्टः साक्षात्कृतः स पुरुष इत्यर्थात् । अथवा तत् पुरुषालोकनं सत्यमेव । याकारः प्रभे । स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् । ' इति पाठे मे मयेत्यर्थः । अयं तु पाठः साधयामिति प्रतिभाति ।

(७२) तमिति । रजनी रात्रिः व्यवगाहते विशेषेण जगत्प्रविशति । विशेषतः समुपचीयत इत्यर्थः । इदानीं हि मया निवेद्यमानं वृत्तमेतदति-पातयेद्गमनकालमिति भावः । ते तुभ्यं आख्यास्यामि कथयिष्यामि ।

(७३) उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सप्ततौ द्विवचनम् । ' वाक्यादेशामन्त्रितस्ये ' त्यादिना । हे सुव्रत शोभनं व्रतं नियमो यस्य तथाभूतः । एतेन पित्रोर्दर्शनस्यावश्यकत्वमभिद्योत्यते । पितरौ मातरं च पितरं च । ' पिता मात्रे ' त्येकशेषः । इयं रजनी विगाढा विशेषेणोपचिता । दिवाकरः दिवा दिवसस्य करः कर्ता सूर्यः निवृत्तः अस्तमितः । अतो नेदानीं विलम्बितुं युक्तमिति भावः ।

१ स्वप्नो मे (च. म.) सुप्तेन यदि वा (न) स्वप्ने तु स मया (च)
 २ यदि (क. च. म.) ३ रजनीं (च)

नक्तचराध्वरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिमापिणः ।
 भूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७४
 एता घोरा शिवा नादान्दिशं दक्षिणपश्चिमात् ।
 आस्थाय विरुवन्त्युमाः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७५

सत्यवानुवाच—

वने प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् ।
 न विज्ञास्यासि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्यसि ॥ ७६

सावित्र्युवाच—

अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षे स्थितो ज्वलन् ।
 वायुना धम्यमानोऽत्र दृश्यतेऽग्निः क्वचित्क्वचित् ॥ ७७
 ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।

(७४) नक्तचरा इति । नक्त रात्रौ चरन्ति ते पिशाचादयः । क्रूराभि-
 मापिणः क्रूर कठोर यथा तथा मापितुं शीलं येषां तथाभूता । मृगाणां
 चरतां चरतां सता उत्पन्ना इति शेषः । पर्णशब्दा वृक्षादिपत्राणां शब्दाः ।
 मृगाणां सचरणेन पत्राणां सचलनादिति भावः । अत्र पर्णशब्दस्थाने पदश-
 ब्देन भवितव्यमिति प्रतीयते । सारस्यविशेषात् । न पुनरसौ कापि
 संदृष्टः पाठः ।

(७५) एता इति । एताः उमा भीमणाः शिवाः मृगान्त्यः दक्षिणप-
 क्षिमा दक्षिणस्या पश्चिमायाश्च दिशोऽन्तरालभूता नैर्ऋती दिश आस्थाय
 आश्रित्य घोरा यथा तथा नादान् शब्दान् विरुवन्ति उदीरयन्ति । कथमूताः
 शिवाः । मम मनः कम्पयन्त्यः भीत्या कम्पितं कुर्वन्त्यः । मनसाः कम्पनं च
 शिवास्तस्य निःसर्ग एव परुषायतत्वेन भीतिजनकत्वात् । नैव पुनर्दक्षिण-
 पश्चिमा दिशमाश्रित्य विरावात् । शुभफलो ह्येषः तदुक्तं वसन्तराजशकुने
 'रक्षः प्रचेतोऽनिलसोमशम्भुदिक्षु द्वितीये प्रहरे कृतेन । स्यादिष्टवार्ताभूतिरिष्ट-
 तिरिर्लभः सुमिषः प्रियलोकसङ्गः ।' इति ।

(७६) वनमिति । प्रतिभयाकारं प्रतिभयो भयङ्कर आकारो यस्य
 तथाभूतं तत्र च घनेन सान्द्रेण तमसा अन्धकारेण वृतं व्याप्तम् । अतस्त्वं
 पन्थातं न विजिज्ञास्यसि । ज्ञेयेति ज्ञातं । विज्ञा न गन्तुं न शक्यसि । इत्येनं
 त्वदेकावलम्बनं मे गमनामिति श्रोत्यते ।

(७७) अस्मिन्निति । दग्धे वनाग्निनेत्यर्थात् । स्थितः अस्तीत्यर्थः । वायुना
 धम्यमानो ध्मायमानः । ध्माघातोरापो धमादेशः । धमनं चाग्नेर्दोधनम् ।

(७८) ततो इति । ततस्त्वस्माद्वृक्षात् अग्निं आनयित्वा आनीय ।
 छान्दसः कृत्वा । इह सन्ति विद्यमानानि इमानि काष्ठानि सर्वतो ज्वाल-
 यिष्यामि । 'ज्वलद्दलनमामनुपसर्गाद्वेति' मित्त्रविकल्पाद्वृद्धिः । आत्मनो

काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ७८
 यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वां हि लक्ष्ये ।
 न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७९
 श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।
 वसावेह क्षपामेकां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ८०

सत्यवानुवाच—

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यद्भुतानि लक्ष्ये ।
 मातापितृभ्यामिच्छामि संयोगं त्वप्रसादजम् ॥ ८१
 न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाऽश्रमः ।
 अनागतायां सन्ध्यायां माता मे प्ररुणद्धि माम् ॥ ८२
 दिवाऽपि मयि निष्क्रान्ते सन्तप्येते गुरु मम ।

मनसः सताप मार्गादर्शनमूलकगमनासामर्प्यजन्यम् । जहि नाशय त्यजेति
 यावत् । हन्तेलौट् । ' हन्तेर्ज ' इति जः । प्रचलितेषु हि काष्ठेषु शक्यते
 तत्प्रकाशेन प्रयातुमिति नात्र रोदावसर इति भावः ।

(७९) यदिति । अनुत्साहे कारणमाह सरुजमिति । हि यतः त्वां
 सरुजं रोगिण लक्ष्ये पश्यामि सभावयामीत्यर्थः । च किंच यदि तमसा
 संवृते सम्यग्ग्याते । हेतुरस्य पथोऽविशाने । वने ।

(८०) श्व इति । पूर्वश्लोकसंबन्धमेतत्पद्यमिति तत्रत्ययदिशब्दबला-
 द्देश्यध्याहारः । तव अनुमते सति अनुमतौ सत्या श्वः प्रभाते प्रातः वने
 दृश्ये शक्यदर्शने सति यास्यावः । वनपदं चात्र सद्गतान्मार्गादील्लक्षयति ।
 तेन प्रभाते वनगतेषु मार्गेषु चक्षुषा ग्रहीतुं शक्येषु यास्याव इत्यर्थः । इह
 अस्मिन्नेव प्रदेशे एकां क्षपाशनिम् । कालाप्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीया।
 वसाय । विधौ लोट् । यदि ते तुभ्य रुचितम् । ' रुच्यर्थानां प्रीयमाण ' इति
 सप्रदानस्याद्यतुर्था ।

(८१) शिरोरुजेति । मे शिरोरुजा शिरसो वेदना निवृत्ता प्रशान्ता
 अद्भुतानि स्वस्थानि प्रकृतिस्थानि विकारशून्यानीत्यर्थः । लक्ष्ये पश्यामि ।
 त्वप्रसादजं तव प्रसादात् अमिप्रज्वलनरूपादनुग्रहात् जायमानं मातापितृभ्या
 सह संयोगं इच्छामि ।

(८२) कुत एव स्वयंत इति चेत्तत्राह । नेति । मया कदाचित्
 विकालं असमये समुचितं कालमातिक्रम्येत्यर्थः । आश्रमां न गतपूर्वः पूर्व न
 प्रविष्टः । अथ यावत्कदाचिदपि नातिक्रम्य कालमाश्रमं गतवानस्मीति भावः ।
 मे माता सन्ध्यायां पश्यामामित्यर्थात् । अनागतायां सत्याम् । प्रागेव
 सायन्तन्याः सन्ध्याया इत्यर्थः । प्ररुणद्धि सहिर्गमनतः प्रतिवप्राति ।

(८३) दिवाऽपि । मयि निष्क्रान्ते सहिर्गते सति मे गुरु मातापितरौ
 सतप्येते दुःखमनुभूयतः किमु पुनरुत्तमं रात्रिर्वाति भावः । कथमेतत्सभा-

१ सत्येते (२) २ इमाध्रमात् (क) ३ माता (ब) ४ मरुणद्धि (च)

त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च सन्तानञ्चावयोरिति ॥ ८८

माता वृद्धा पिताऽप्यन्धस्तयोर्यष्टिरहं किल ।

तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ।

निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।

माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ।

अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रामापदमास्थितः ॥ ८९

मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ।

व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ॥ ९०

एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनम् ।

नात्मानमनुशोचामि यथाऽहं पितरं शुभे ॥ ९१

पिण्डाद्विर्वपती'त्यादौ निषापस्य दानार्थकत्वदर्शनात् । 'पिण्डो देहे जपा-
पुष्पे निषापे सिद्ध्यत्येव' इति विश्वः । प्रतिष्ठित इत्यनुवर्तते । त्व-
दापत्तमेवास्माकं निरापादि कर्मेत्यर्थः । कीर्तिः प्रातिष्ठितेति विपरिणम्य
योजना । सत्पुत्रेऽपि ह्युत्तायायतते । दुष्पुत्रो होना विनिहन्तीति । सन्तानो
वशः । 'सन्तानः सततौ गोत्रे' इति मेदिनी । इति मामूचतुरित्तिपूर्वेण सवन्धः ।

(८९) मातेति । अतः पर 'आपदमास्थित' इत्यन्तस्यैकपद्यत्वेनो-
पनिबन्धनं प्राप्तादिकं, कामवस्था गमिष्यत इत्येतदन्तस्य नैरपेक्ष्येण पार्थ-
क्यार्हत्वात् 'प्रतापपुस्तका'नुरोधित्वात् निर्दिष्टमेकपद्यं सार्धस्य पद्यद्वित-
यस्य । अन्यथा ह्यनुवादगवेपणं न सौकर्यमापद्यतेति । तयोर्मातापित्रोः यष्टिः
आधार इत्यर्थः । यस्या हेतोः यथा हेतुभूतयेत्यर्थः । 'पृष्टी हेतुप्रयोगः'
इति पृष्टी । मम पिता अनपकारिणी माता च मत्कृते मद्विषय इत्यर्थः संशय
अनिष्टसदेहं प्राप्ता तस्या निद्रायाः सप्रत्यनुभूताया गमनधिलभ्ये हेतुभूताया
अभ्यसूयामि । शोपे पृष्टी । गुणभूतामपि निद्रा दोषपक्षे करोमीत्यर्थः । असूया
हि गुणेषु दोषारोप इति । अहं च अहमपि संशयं मद्वियोगेन पित्रोरनिष्टा-
घटका प्राप्तः सन् कृच्छ्रा दुस्तरामित्यर्थः आपद दुःख आस्थितः समाभि-
तयानस्मि । अनुप्राप्तोऽस्मीत्यर्थः ।

(९०-९१) कुतः पित्रोर्विषयिण्याऽनिष्टाशङ्कया दुःखानुभव इत्य-
त्राह । मातेति । हि यतः । पुनरपि पितरमनुचिन्तयति व्यक्तमिति । प्रज्ञा-
चक्षुः प्रज्ञैव बुद्धिरेव चक्षुर्यस्य तथाभूतः । अन्य इत्यर्थः । मम पिता आकु-
लया मद्विलम्बेन व्याकुलीभूतया बुद्ध्या उपलक्षितः सन् अस्या वेलायां एकैक
एकमेकं आश्रमवासिनं पृच्छति मद्रातामिति शेषः । इति व्यक्त स्पष्टम् । हे शुभे
सावित्रि यथा पितरं तथेति शेषः आत्मानं नानुशोचामि न शोकविषयिकरोमि ।

१ यद्यपि भारतीदमर्षत्रयं प्रतापपुस्तके तथापि सर्वत्र सदृश्यमानमावश्यकं
लेखकभ्रमरशादेव प्रतापपुस्तकेऽलम्ब्यारण्यमिति सङ्गृहीतमस्माभिः । मातामृतयो-
र्धर्मयोः सधेन सुषटो छेदकस्य भ्रम इति । २ पिता वृद्धः (क. नं. म.)
३ ररितः (च) ४ तु (च)

भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्वलाम् ।

मत्कृतेन हि तावद्य सन्तापं परमेज्यतः ॥ ९२

जीवन्तावनु जीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ।

तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति ज्ञानामि चाप्यहम् ॥ ९३

मौर्कण्डेय उवाच—

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुभक्तो गुरुप्रियः ।

उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सुस्वरं प्ररुद ह ॥ ९४

ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्षितम् ।

प्रमृज्याश्रुणि पाणिभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥ ९५

यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ।

(९२) भर्तारमिति । भर्तारं पतिं मे पितरं अनुगतां परिदुर्वलां सर्वतो दुःखलाम् । एतेन दुःखासहत्वं द्योत्यते । यथानुशोचामि तथा नात्मानमपीति पूर्वेण सम्बन्धः । कुतस्तयोर्विषये शोक इत्यत्राह मत्कृतेनेति । मत्कृतेन मम कर्मणा प्रतिगमनविलम्बरूपेण । अद्य तौ परममायन्तिक सन्ताप दुःखमेज्यतः प्राप्स्यतः ।

(९३) तदर्थमेव च मदीयं जीवितमित्याह । जीवन्ताविति । तौ मातापितरौ जीवन्तौ अनु जीवन्तावभिलक्ष्य जीवामि । तौ जीवत इत्येवाहं जीवामीत्यर्थः । 'लक्षणेत्थभूताख्यानयीत्साधु प्रतिपर्यनय' इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया । कुतस्तदर्थत्वं जीवितस्येत्याह । भर्तव्यामिति । इकारोऽवधारणे । मया भर्तव्यौ ह पोषणीयावेव इति हेतोः । 'इदौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशु सुत । अप्यकार्यशतकृत्वा भर्तव्यौ मनुरब्रवीत्' ॥ इति मनुः । तयोः प्रियं प्रीतिजनकं कर्म मे मया । अतः परं पद्यमेकमाधिकं कपुस्तके स्पष्टार्थम् ।

(९४) एवमिति । धर्मात्मा धर्म एवात्मा जीवो यस्य तथाभूतः । प्राणोपमं धर्ममाकलयन्निति भावः । गुरुभक्तः गुर्वोर्मातापिशोः भक्तः अनुरक्तः न केवलमयमेव तत्रानुरक्तस्तावपि त्वमेति ग्राह गुरुप्रिय इति । गुर्वोः प्रियः प्रेम्णो विषयः । दुःखार्तः सन् । एष च रोदने हेतुः । बाहू उच्छ्रित्य उन्नमय्य सुस्वरं मु मुशः स्वरो ध्वनिर्यस्मिन्स्तवया तथा । उच्चैः स्वरमित्यर्थः । 'सु पूजाया मृशार्थानुमतिकृन्तुसमृद्धिषु' । इति मेदिनी । हः पादपूरणे ।

(९५) तत इति । ततो धर्मचारिणी धर्मे चरितुं शीलं यस्यास्तथाभूता सावित्री कर्त्री । भर्तारं पतिं तथा तेन प्रकारेण शोककर्षितं शोकेन कृशीकृतम् । उत्साहादीनां क्षणाल्पकालमिति । पाणिभ्यां अश्रूणि प्रमृज्य मोच्यतां ।

(९६) यदीति । यदि तत्तमाचरितं तपः दत्तं दानं हुतं हवनं च मे

१ भृशदुःखिताम् (क) २ जीवामि (व) ३ अतः परं 'परमं देवतं तौ मे पूजनीयो सदा मया । तयोस्तु मे मदाऽभ्येव मत्तमेन पुरातनम् ॥' स्वधिरं न पुरातनम् । ४ यदीति (च)

अश्रुश्वशुरभर्तृणां मम पुण्याऽस्तु शर्वरी ॥ ९६
 न स्मराम्युपूक्तर्वा वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् ।
 तेन सत्येन तावद्य ध्रियेतां श्वशुरौ मम ॥ ९७

सत्यवानुवाच—

कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि माचिरम् ।
 पुरा मातुः पितुर्वाऽपि यदि पश्यामि विप्रियम् ॥ ९८
 न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे ।
 यदि धर्मे च ते युद्धिर्मा चेज्जीवन्तमिच्छसि ॥ ९९
 मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छावाभ्रमर्मन्तिकात् ।

मार्कण्डेय उवाच—

सावित्री तत उत्थाय केशान्संयम्य भाविनी ।
 पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १००

मम मत्त्वामिक महुपभोग्यफलमिति भावः अस्ति तर्हीति शेषः । शर्वरी
 इयं रात्रिः । पुण्या शुभा शुभहेतुरित्यर्थः ।

(९७) नेति । स्वैरेष्वपि स्यञ्छन्दवर्तनेष्वपि अनृतामसत्या गिर उक्त-
 पूर्वा पूर्वमुक्ता न स्मरामि । तेन सत्येन हेतुभूतेन अथ मे अश्रुश्वशुरौ
 ध्रियेतां जीवताम् । आशिपि लोद ।

(९८-९९) कामय इति । माचिर अचिर सत्वरमेवेत्यर्थः । सुप्
 सुपेति समासः । याहि निर्गच्छेत्यर्थः । कुतर वरेत्यत्राह पुरेति । विप्रियं
 अनिष्टं मद्रियोगजन्य मरणमित्यर्थः । पुरा पश्यामि द्रक्ष्यामि । 'यावत्पुरानि-
 पातयोर्लोद' इति भविष्यति लट् । न जीविष्यामि । आर्षमात्मनेपदम् । हे
 वरारोहे सुन्दरि । आत्मानं जीव स्व वा सत्येन शपथेन आलभे स्पृशामि ।
 आहपूर्वको हि लभिः स्पर्शने । आत्मानं शपथेन योजयामि आत्मनः शपथ
 करोमीत्यर्थः । 'सत्यं कृते च शपथे' इति मेदिनी । तस्मात् यादे तर्हीति
 शेषः । अन्तिकात् अन्तिकं मार्गमाप्ताय । स्पृशलोपे कर्मणि पठ्ठी । आभ्रमं
 गच्छाव । 'गमेलोद' । दूरेण हि मार्गेण गच्छतोर्विलम्बः संपद्येत न पुनर-
 सायिष्ट इत्यत उक्तमन्तिकादिति । उत्तममित्यापि पाठोऽत्र चतुर्मुजस्य ।

(१००) सावित्रीति । केशान् संयम्य यमानुगमनसरम्भेण तत इतो
 विकीर्णानियम्य । बाहुभ्यामात्मनो भुजाभ्यां करणभूताभ्यां परिगृह्य अबल-
 म्भ्येत्यर्थः । यैकारः पादपूरणे । उत्थापयामासेति उत्पूतार्तिष्ठतेर्निजन्तालिङ् ।
 'भर्तिही' त्यादिना पुक् । 'उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्ये'ति पूर्वसवर्णः ।

१ क्षमा (च) २ स्वप्नेष्वपि (न.) ३ प्रीयतां (च) ४ इतः परं 'अपि
 नाम गुरु तो हि परस्परं प्रियमाचको ॥' इत्याधिकं कपुस्तके । ५ च जीवितुं (च)
 ६ उपमम् (च)

उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याद्भानि पाणिना ।
 सर्वा दिशः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०१
 तमुवाचाय सावित्री श्वः फलानि हरिष्यासि ।
 योगक्षेमार्थमेतं ते नेष्यामि परशुं त्वहम् ॥ १०२
 कृत्वा कठिनभारं सा वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
 गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशे पुनरागमत् ॥ १०३
 वामे स्कन्धे तु वामोरुर्भर्तुर्बाहुं निवेश्य च ।
 दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम गजगामिनी ॥ १०४

सत्यवानुवाच—

अभ्यासगमनाङ्गीर पन्थानो विदिता मम ।

(१०१) उत्थायेति । पाणिना हस्तेन अङ्गानि अवयवान् करचरणादीन् प्रमृज्य प्रोञ्छय । भूमौ शयितत्वेन गात्रेषु सलमानां धूल्यादीनामपाकरणार्थं प्रमार्जनम् । सर्वा दिशः समालोक्य दृष्ट्वा कालोपलक्षणार्थं दिशामवलोकनम् । तद्व्रतेन हि तमसा शक्यते रात्रिरवगन्तुमिति । कठिने स्थाव्या फलपूर्णाया-मित्यर्थात् । दृष्टि आदधे निहितवान् । तज्जिघृक्षासूचनार्थं चैतदाधानम् ।

(१०२) तमिति । अथ कठिने दृष्टेराधानोत्तरम् । श्वः आगामिनि दिने हरिष्यासि हेत्यर्थः । परशु कुठारम् । ते योगक्षेमार्थं अपूर्वार्थसंप्राप्तियोगः प्राप्तस्य च परिपालनं क्षेमम् । ते अर्थः प्रयोजनं यस्य तथाभूतम् । तस्यैव साक्षाधनत्वात् । 'योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तिः' इति 'क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणे' इति च मेदिनी । नेष्यामि नयामीत्यर्थः । आरब्धापरिसमाप्तः किल कालो वर्तमानः । स च प्रयोगसमानकाल इति वचनप्रयोगोच्चरभावित्रात्परशुनयनस्य भविष्यति लट् ।

(१०३) कृत्वेति । सा सावित्री । कठिनभारं फलभारवत्कठिनमित्यर्थः । भारवत्त्वाच्च कठिने भारवारोपः । वृक्षशाखावलम्बिनं वृक्षस्य शाखामवलम्ब्य ते तथाभूतम् । वृक्षशाखाभितमित्यर्थः कठिनस्य परशोश्च दूरेयस्थितस्त्राः पुनरागमदित्युक्तिः । आगमादिति गर्भेर्हुद् । लटित्वादह् ।

(१०४) वामस्कन्ध इति । वामोरुः वामौ ऊरु साक्षियनी यस्यास्त-पाभूता । 'सहितशफलक्षणवामादेध' इत्यूह स्त्रियाम् । सुन्दरी सावित्री-त्यर्थः । वामे पशुः सव्ये स्कन्धे भुजधिरसि निवेश्य प्रवेश्य अवस्थाप्येत्यर्थः । बाहु, स्कन्धभारम्याद्गुल्यन्तो मागो बाहुपदेनाभिधीयते । अत एव च प्रयुज्यते 'बाहु द्वौ च मृणालम्' इति 'स्रस्तासावतिमात्रलोहिततलौ बाहु' इति च । स्त्रीयं बाहुम् । दक्षिणेन अपस्कन्धेन बाहुनेत्यर्थात् सचध्यते । परिष्वज्य आलिङ्ग्य परिपूर्वको हि स्वञ्जतिरालिङ्गने । एतेन सावित्र्याः पशुर्दक्षिणतोऽनस्थानं गम्यते ।

(१०५) अभ्यासेनेति । अभ्यासेन पौनःपुन्येन गमनात् हेतोः । मम वि-शता अवगताः सन्ति । य किञ्च वृष्टान्तरालोक्तया वृक्षाणामन्तरेण मध्येन

वृक्षान्तरालोक्तया ज्योत्स्नया चापि लक्ष्ये ॥ १०५

आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।

यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १०६

पलाशखण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा ।

तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ॥ १०७

स्वस्थोस्मि बलवानस्मि दिदक्षुः पितराबुभौ ।

ध्रुवमेव त्वरायुक्तः सम्प्रायादाश्रमं प्रति ॥ १०८

इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि पतित्रतामाहात्म्यपर्वणि

सत्यवदाश्रमगमने पण्णवत्याधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—

एतस्मिन्नेव काले तु धुमत्सेनो महाबलः ।

छिद्रेण वा । 'अन्तरमवर छिद्र' इति हलायुधः । अवलोक्तया दृष्टया ज्योत्स्नया चन्द्रिकया साधनभूतया लक्ष्ये पश्यामि ।

(१०५) आगतामिति । येन पथा मार्गेण आगतौ स्वः यस्मिन्निति विपरिणम्य विभक्तिं योजिनीयम् । यस्मिन्मार्गे फलानि अवचितानि । स एवायं पन्था इति शेषः । यथागत आगत आगमनमनतिक्रम्य गच्छ ।

(१०७) पलाशखण्ड इति । एतस्मिन् पुरे दृश्यमाने पलाशखण्डे पलाश-वृक्षाणां समूहे । पण्डशब्दः किल समूहमभिधत्ते । एव च सत्ययोरभेदा-त्खण्डत्वमनुप्राप्तः । 'पण्डः पञ्चादिसंघातः' इति भेदिनी । पन्था मार्गः द्विधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यावर्तते भिद्यते । व्याहृष्वो हि वृत्तिभेदे । तस्य पलाशखण्डस्य उत्तरेण उत्तरप्रदेशेन । त्वरस्व त्वरा कुरु । शित्वरा सभ्रम इत्यतो लोडः । अतः परं मार्कण्डेय उवाचेत्येतदावश्यकम् । अन्यथा हि सत्यवतो वचने प्रथमः पुरुषो नोपपद्येतेति ।

(१०८) स्वस्थ इति । मार्कण्डेयोक्तिरियम् । स्वस्थः स्वे प्रकृतौ तिष्ठति तथाभूतः निवृत्तविकार इत्यर्थः । उभौ पितरौ मातरं च पितरं च । उभावेति तात्पर्यमाहकम् । दिदक्षुः द्रष्टुमिच्छुः आस्मि । इति ध्रुवमेव यदमेव एवमिति पाठस्तु साधुः । अध्याहारायोगात् ।

इति श्रीसावित्र्युपाख्यानव्याख्यायां बालबोधिण्या सप्तनवत्यधिकद्विशत-तमोऽध्यायः ।

(१) अथ सत्यवतोऽसन्निधानावधर आश्रमवृत्तमाख्यातुमुपक्रमते । एत-

१ ध्रुवमेव तथा (च)

लब्धचक्षुः प्रसन्नायां दृष्ट्यां सर्वं ददर्श ह ॥ १
 स सर्वानाश्रमान्नात्वा शैव्यया सह भार्यया ।
 पुत्रहेतोः परामार्तिं जगाम भरतर्षभ ॥ २
 तावदश्रमाभदीश्वैव वनानि च सरांसि च ।
 तस्यां निशि विचिन्वन्तौ दम्पती परिजग्मतुः ॥ ३
 श्रुत्वा शब्दं तु यं कंचिदुन्मुखा मुतशङ्कया ।
 सावित्रीसहितोऽभ्येति सत्यवानित्यभाषताम् ॥ ४
 भिन्नैश्च परुषैः पादैः सन्नैः शोणितोक्षितैः ।
 कुशकण्टकविद्धाङ्गानुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५
 ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।
 परिवार्य समाश्वास्य तावानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६

स्मिन्निति । एतस्मिन् यस्मिन्तत्पवान् विनिर्गतस्तास्मिन् एव काले । महाबलः
 महद्वलः सामर्थ्यं यस्य तथाभूतः लब्धचक्षुः प्राप्तदृष्टिश्च सन् । एतेन यमप्र-
 दत्तस्य वरस्य फलं प्रदर्शितम् । दृष्ट्वा प्रसन्नायां प्रशान्तदोषायां सत्याम् ।
 प्रसादो हि नैर्मल्यं तच्च हासि दोषप्रशमरूपाभिति ।

(२) स इति । शैव्यया शैव्यासंज्ञया भार्यया सह । पुत्रहेतोः । पुत्र-
 र्थम् । पुत्रस्यान्वेषणार्थमित्यर्थः । सर्वानाश्रमान् गत्वा परां आर्तिं पीडां जगाम ।
 अनाधिगमनात्पुनर्येति भावः । भरतश्रेष्ठ भरतकुलश्रेष्ठ युधिष्ठिर ।

(३) ताविति । तौ दम्पती जाया च पतिश्च शैव्याद्युमासेनौ । राजद-
 न्तादिगणे निपातनाज्जायाशब्दस्य दम्भावेः । विचिन्वन्तौ पुत्रमन्वेषयन्तौ
 'लक्षणहेत्वाः क्रियाया' इति हेतौ शता । पुत्रस्यान्वेषणार्थमित्यर्थः । तस्यां
 निशि रात्रौ । 'पदक्षि' स्यादिना निशाया निश्च । नदीः वनानि सरांसि च
 परिजग्मतुः उपगतवन्तौ ।

(४) श्रुत्वेति । मुतशङ्कया पुत्रस्य सभावनया । य कमपि वा शब्द-
 पुत्रस्य पदशब्दमेव मत्वा तदागमनस्योद्येक्षणादित्यर्थः । एतेनोत्कण्ठातिशयो-
 योत्यते ।

(५) भिन्नैरिति । परुषैः कठिनेः पाषाणखण्डादिभिर्मार्गगतैः कर्तृभिः
 भिन्नैर्विदारितैः अत एव च सन्नैः सत एव च शोणितोक्षितैः रक्तेन
 सितैः । उक्षितैरिति उक्ष सेचन इत्यतो निष्ठा । पादैरुपलक्षितौ । कुशकण्ट-
 कविद्धाङ्गौ कुशानां कण्टकैः पत्राग्रसूचीभिः विद्धानि सजातक्षतानि
 अङ्गानि येषां तथाभूतौ । सन्नमन्नेन मार्गमनपेक्ष्यापि भ्रमणादिति भावः ।
 अत्र हेतुमभिप्रेतयति उन्मत्ताविवेति पुत्रवियोगव्याकुलतयाऽऽत्मनो विस्मर-
 णादिति भावः । अ. ५१. अधावताम् । आश्रमं भूते लट् ।

(६) तत इति । तैः प्रसिद्धैः । अभिसृत्य उपगम्य । परिवार्य परिवृतौ
 कृत्या समाश्वास्य धैर्येण योजयित्वा च स्वं स्वीयं पुनस्तेनीयमित्यर्थः ।

तत्र भार्यासहायः स वृत्तो वृद्धैस्तपोधनैः ।
 आश्वासितोपि चित्रार्थैः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः ॥ ७
 ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया ।
 बाल्यवृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८
 पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककर्शितौ ।
 हा पुत्र हा साध्वि वधूः कासि कासीत्यरोदताम् ।
 ब्राह्मणः सत्यवाक्तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ॥ ९

सुवर्चा उवाच—

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
 आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १०

गौतम उवाच—

वेदाः साङ्गान् मयाऽधीतास्तपो मे संचितं महत् ।
 कौमारब्रह्मचर्यं च गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११
 समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।

(७) तथेति । अपिशब्द किञ्चेत्यर्थे । तत्र तस्मिन्नाश्रमे भार्यासहायः भार्या सहाया यस्य तथाभूतः पत्नीयुक्त इत्यर्थः । वृद्धैस्तपोधनैः तप एव धनं येषां तैर्मुनिभिः पृतः परिवृतः । अपि किञ्च पूर्वराज्ञा पूर्वेषां राजानाम् । समासान्ताविधेरनित्यवाचं टच् । कथाश्रये कथा आश्रयो येषां तथाभूतैः चित्रार्थैः चित्रैराश्वयहेतुभिरर्थैर्विषयैः करणभूतैः आश्वासितः धैर्येण योजितः । (८) तत इति । आश्वस्तौ मुनिवचनतः प्राप्तधैर्यावपि तौ वृद्धौ । शैब्या युमत्सेनौ । पुत्रवात्सल्यातिशयवशादाश्वसनमपि क्षणिकतामापन्नामिति भावः ।

(९) पुनरिति । करुणा हृदयस्य द्रावयित्री वाचम् । इति एव प्रकाशेण । तेषां ब्राह्मणानां मध्ये सत्यवाक् सत्या वाक् यस्य तथाभूतो ब्राह्मणः । सुवर्चा नाम तयोः शैब्यायुमत्सेनयोः शोषे पृष्ठी । तौ प्रतीतरथः । इदं वक्ष्यमाणं वचः । आश्वासनार्थमुदीरयामासेत्यर्थः । सत्यवागिति श्रद्धेयता द्योत्यते ।

(१०) यथेति । यथा यस्मात् अस्थः सत्यवनः भार्या सावित्री । आचारेण सदृतेन संयुक्ता सम्यक्संबद्धा अस्ति तथा तस्मात् । न हि धर्माचरणमनिष्टाय कल्पेतेति भावः ।

(११—१३) आत्मनो वचसि श्रद्धोत्पादनाय पारमार्थिकमात्मनः स्वरूपमाह गौतमः सार्धद्वितयेन । विशेषकं चैतत् । वेदा इति । वेदा ऋग्यजुःसामाधर्वाण एतैर्हीष्टस्य प्राप्तेरनिष्टस्य च परिहारस्यालौकिकोऽभ्युपायो विद्यत इति । तदाहुः ‘ प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तुपायो न बुध्यते । एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्भेदस्य वेदता ॥ ’ इति । साङ्गान् अङ्गैरुपकारकैः शिक्षादिभिः

१ पूर्वराजकथाश्रये. (क) पूर्वं राजा कथाश्रये (च) २ अतः परं सावित्र्या दर्शनानि च । शोकं जगदुरन्त्यो-न्यं इत्यधिकं वपुस्तके । ३ नास्तीदं चपुस्तके । ४ ब्राह्मणं सुवर्चा उवाच (च) ५ च (च)

वायुभक्षोपवासश्च कृतो मे विधियत्तथा ॥ १२
अनेन तपसा मेधि सर्व परविकीर्षितम् ।
सत्यमेतन्निष्ठाध्वं प्रियते सत्यवानिति ॥ १३

शिष्य उवाच—

उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्यं विनिर्मृतम् ।
नैवे जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४

ऋषय उचुः—

यथाऽस्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ;
अधैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५

भारद्वाज उवाच—

यथाऽस्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६

सह वर्तमानाः । उपकारकतयाद्गसदृशत्वादेवाद्गत्वोक्तिः शिक्षादीनाम् ।
तानिच ' शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दसां चयः । ज्योतिषामयन
चेति वेदाद्गानि पठेय तु । इत्युक्तानि । एतेषां चाद्गत्वाविवरणं यथा
पाणिनीयशिक्षायाम् ' छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयन चक्षुर्निरुक्त श्रोत्रमुच्यते । शिक्षा प्राण तु वेदस्य मुख
व्याकरण स्मृतम् ॥ ' इति । अधीता अर्थज्ञानपूर्वकं पाठिताः । सचित्त
वपादितमित्यर्थः । महत् तपः मे मम अस्ति । कौमारब्रह्मचर्यं कौमार
कुमारत्वं तदारभ्य ब्रह्मचर्यं मेऽस्तीति सूच्यः । कौमारमारभ्य कालमेताव-
न्त ब्रह्मचार्यस्मीत्यर्थः । समाहितेन सम्पयोगाग्रमनसा मे मया । चीर्णानि
समाचरितानि । च किंच मे मया सदा विधिवत् यथाशास्त्रं वायुभक्षोप-
वासः वायुभक्षो भक्ष्यं यस्मिंस्तथाभूत उपवास आहारनिवृत्तिः । अनेनोपरि-
निर्दिष्टेन तपसा हेतुभूतेन । परविकीर्षितं परेषां कर्तुमिष्टमर्थं मनोगतमित्यर्थः ।
एतेन दिग्यदृष्टित्वं तत् एव च सत्यवद्ब्रह्मन्तशाने सामर्थ्यं द्योतयते । निबो
धध्वमवधारयध्वम् । आर्पमात्मनेपदम् । प्रियते जीवति । ' घृह् अवस्थानं '
इत्यसौ लट् । न चैयमात्मप्रशसा दोषायेति वक्तव्यम् । भूतार्थत्वात् ।
' आत्मप्रशसादोपश्च नास्ति भूतार्थशस्त्रिनः । ' इति दण्डी ।

(१४) उपाध्यायस्येति । यथा यस्मात् मम उपाध्यायस्य उपेत्याधी-
यतेऽरमादुपाध्यायोऽध्यापयिता तस्य वक्त्रात् सुखात् विनिर्मृतं विनिर्गतं
वाक्यं मिथ्या न भवेत् न भवतीत्यर्थः । यथा तस्मात् ।

(१५) ययेति । अवैधव्यकरैः विधवाया भावो वैधव्यं तद्विरोधि
अवैधव्यं सौभाग्यं तस्य करैर्जनकैः । सुलक्षणैः शोभनैश्चिह्नैः ।

(१६) ययेति । नहि तपआदीनां वैधव्यकरत्वं युक्तं शङ्कितुमपीति भावः ।

१ कुशलानि च यानि ये (च) नेतव्यात् (च)

दाल्भ्य उवाच—

यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।

गताऽऽहारमैकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७

आपस्तम्ब उवाच—

यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ।

पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८

धौम्य उवाच—

सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।

दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९

मार्कण्डेय उवाच—

एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः ।

तांस्तान्निर्गणयन्सर्वास्ततः स्थिर इवाभवत् ॥ २०

ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।

आजगामाश्रमं रात्रौ ब्रह्मप्रा प्रविवेश ह्ये ॥ २१

प्राज्ञा उवाच—

पुत्रेण संगतं त्वां तु चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।

(१७) यथेति । दृष्टिर्बहुरिन्द्रियक्रिया प्रवृत्ता आरब्धा । प्रातिबन्ध-
कनिवृत्त्या यथापूर्वे प्रवृत्तेत्यर्थः । आहार पारणाम् । पारणाया अवश्यकरणी-
यतया तत्र प्रतिबन्धकस्यासम्भवादेव कालान्तर एना पातयित्वा प्रयाता सावि-
त्री । अन्यथा तु विधायैव पारणामगमिष्यदिति भावः ।

(१८) यथेति । शान्ताया शोभन्याया दिशि मृगपक्षिणः पशवः
पक्षिणश्च वदन्ति शब्द कुर्वन्ति । ते तत्र पार्थिवस्य रात्रः सवधि-
नी रात्रोचितेत्यर्थः प्रवृत्तिः । अथ यावत्तु तापसोचितैवासावासीत् तस्याभ्ये-
परिवृत्तिस्तवाभ्युदय गमयतीति भावः ।

(१९) सर्वैरिति । दीर्घायुर्लक्षणोपेतः दीर्घस्यायुषो, लक्षणैर्गुणैश्चैभिः
उपेतः युक्तः ।

(२०) एवमिति । तास्तान् सर्वान् विगणयन् अवगणयन् वर्तमानः
स शुमत्सेनः तैः सत्यवाग्भिः सत्यवचनैः तपस्विभिः आश्वासितः धैर्येण यो-
जितः सान्त्वित इत्यर्थः । ततः स्थिर इव चाश्रमस्थ इव ।

(२१) तत इति । मुहूर्तात् मुहूर्तं अल्प काल अतिक्रम्य । त्यज्यलोपे
कर्मणि पञ्चमी । दृकारभार्ये । किञ्च ब्रह्मप्रा सती प्राविवेश अन्तः प्रविष्टवती ।

(२२) पुत्रेणेति । इ पृथिवीपते रामन् शुमत्सेन त्वा पुत्रेण सह
भगवत चक्षुष्मन्तं चक्षुषी स्तोऽस्य तथाभूत प्राप्तचक्षुष्कमित्यर्थः । निरीक्ष्य सर्वे

१ प्राणानाऽस्ति (च) २ अष्टवेव (क) ३ पार्थिवी चैव वृद्धिर्ते (क) ४
विगणयणान् (च) ५ अतः परं 'इ'त्वा चोपनिताः सर्वे हर्षं जन्मुभयैर्द्विजाः
अथ माता पिता चास्य समाधिद्रव्याप्परीदताः ॥ इत्यधिकं कथ्यते । ५ वाऽथ (च)

सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं वै पृथिवीपते ॥ २२
 समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
 चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या विवर्धसे ॥ २३
 सर्वरस्माभिरुक्तं यत्तथा तत्रात्र संशयः
 भूयो भूयः समृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४
 ततोऽग्निं तत्र संज्वाल्य द्विजास्ते सर्वे एव हि ।
 उपासांचक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ २५
 शैव्या च सत्यवाञ्छ्रैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।
 सर्वेस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६
 ततो राज्ञा सहासीना सर्वे ते वनवासिनः ।
 जातकौतूहला पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥ २७
 प्रागेव नागतं कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।

वयं वृद्धिं अभ्युदयं पृच्छामः त्वामिति शेषः । इदानीं जातो न ना तस्माद्भ्युदय-
 इति पृच्छाम इत्यर्थः ।

(२२) समागमेनेति । पुत्रस्य समागमेन सावित्र्या दर्शनेन आत्मनश्च-
 क्षुपो लाभाच्चेत्येतैस्त्रिभिः कारणभूतैः विवर्धसे विशेषेण अभ्युदयं प्राप्नोषि
 इतीदं दिष्टया अस्माकमानन्दाय । दिष्टयेति हर्षेऽव्ययम् । 'दिष्टया हर्षं
 मद्गले चे'ति मेदिनी ।

(२४) सर्वेयिति । ते तव क्षिप्रमेव सत्वरमेव भूयो भूयः पुनः पुनः
 समृद्धिः वृद्धिः अभ्युदय इत्यर्थः ।

(२५) तत इति । तत्राश्रमप्रदेशे अग्निं संज्वाल्य प्रज्वाल्य शीतनि-
 वारणार्थमिति भावः । महीपतिं राजानं द्युमत्सेनं उपासाञ्चक्रिरे द्युमत्सेनस्य
 समीपं उपविष्टवन्त इत्यर्थः ।

(२६) शैव्येति । शैव्या द्युमत्सेनस्य भार्या सत्यवान् सावित्री चेत्येत-
 विशोका एकत एकस्मिन्प्रदेशे स्थिता उत्थानवन्तः । तैः सर्वैः मुनिभिः
 अभ्यनुज्ञाता अनुमोदिताः । सन्तः । उपाविशन् ।

(२७) तत इति । राज्ञा द्युमत्सेनेन सह आसीना उपविशन्त उप-
 विष्टा इत्यर्थः । आस्तेः शानच् 'ईदास' इतीत् । वनवासिनः । वने वसन्त
 शीलं येषां तयामूना ऋषयः । नृपते राज्ञो द्युमत्सेनस्य सुतं सत्यवन्तम् ।

(२८) प्रभमाह दाम्याम् । प्रागिति । प्रागितः पूर्वमेव । विभो सामर्थ्य-
 सम्पन्न । एतेन विमोरपि विलम्बे बलीयसा कारणेन भवितव्यमिति जिज्ञा-
 साया उपपन्नत्वं द्योत्यते । विरात्रे विशिष्टाया राज्ञी । 'अहः सर्व' इति

विरात्रे चागतं कस्मात्को नु बन्धस्तवाभवत् ॥ २८

संतापितः पिता माता वयं धैव नृपात्मज ।

कस्मादिति न जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९

सत्यवानुवाच—

पित्राऽहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।

अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३०

सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्ष्ये ।

तावत्कालं न च मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३१

सर्वेषामेव भवतां संतापो मा भवेदिति ।

अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२

गौतम उवाच—

अकस्माद्यक्षुषः प्राप्तिर्युमत्सेनस्य ते पितुः ।

नास्य त्वं कारणं वेत्ति सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३

श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्स्य पराव म् ।

त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४

चकारेण सख्याव्ययादेर्ग्रहणाद्वाघेर्विपूर्वाया अच् । ' रात्राद्वाशः पुसिच ' इति पुरुषम् । नुः प्रश्ने । बन्धः प्रतिबन्धः ।

(२९) संतापित इति । संतापितो दुःखितः । त्वेति शेषः । तत् तस्मात् । वयमिति । संतापिता इति विपरिणामेन योज्यम् ।

(३०) पित्रेति । अभ्यनुज्ञातोऽनुमोदितः । अथ गमनानन्तरम् । काष्ठानि भिन्दतो विदारयतः मे मम ।

(३१) सुप्त इति वेदनया शिरःपीडया हेतुभूतया चिर बहुकाल सुप्तो निद्रित इति उपलक्ष्ये सभावयामि । तौत्काल तावन्त कालम् । न सुप्तपूर्वं पूर्वं न सुप्तम् ।

(३२) विरात्र आगमने कारणमाह । सर्वेषामिति । मा भवेत् न भवतु । नाय माह किन्तु भागवद् इति न लुह । इति हेतोः । इह आस्मिन् विषये अन्यत् कारण नास्ति ।

(३३) बलीयसा किञ्चात्र कारणेन भवितव्यमिति सभावयन्नसमाहितः सत्यग्रतो वचसा सावित्रीं प्रष्टुमुपक्रमते गौतमः । अकस्मादिति । अस्य तत्र च विरात्रागमनं पितुश्च ते चक्षुषः प्राप्तिरित्येतस्य द्वितयस्य । त्वं न वेत्ति न जानासि अत इति शेषः । सावित्री वक्तुमर्हति ।

(३४) सावित्री पृच्छति । हि यतः परावरम् पर मावि अवर भूत च । ' सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैव यद्भवती ' त्येकवद्भाषः । तेजसा हेतुभूतेन सावित्रीं ब्रह्मणः पत्नीं देवताम् जानामि मन्ये । एतेन परावरज्ञानसामर्थ्यमुपपाद्यते । वेत्स्य जानासि । ' विदो लटो वे ' ति सिप्यत् ।

त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यताम् ।

रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र वदस्व नः ॥ ३५

सावित्र्युवाच—

एवमेतद्यथा वेत्थ संकल्पो नान्यथा हि वः ।

न हि किञ्चिद्रहस्यं मे श्रूयतां तद्व्यमेव तत् ॥ ३६

मृत्युर्मे पत्युराख्यातो नारदेन महात्मना ।

स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहान्यहम् ॥ ३७

सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिङ्करः ।

स एनमनयद्बद्ध्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८

अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम् ।

पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥ ३९

चक्षुषी च स्वराज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।

लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणां चात्मनः शतम् ॥ ४०

चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धञ्च सत्यवान् ।

(३५) स्वमिति । अत्र अस्मिन्श्रुणुः प्राप्तेर्विरागागमनस्य च विषये । निरुच्यता कथ्यताम् । निरत्र चात्यर्थानुवर्ती । विनियतामिति वाऽर्थः । निर्वचनं हि विषयवर्णनमिति । रहस्य गोपनीय नास्ति तदेति शेषः । वदस्व ब्रूहि । आर्यमात्मनेपदम् । 'न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि' इति कालिदासः ।

(३६) एवमिति । यथा वेत्थ जानीथ । आपो गुणः । त्वमिति वा कर्तृपदाध्याहारः । त्व यथा वेत्थ एवमेतत् इति सम्बन्धः । हि यतः वः संकल्पः सभाषणा अन्यथा न भवतीति शेषः । तत् तस्मात् तद्व्य परमार्थ-भूतमेव नृत्तं श्रूयताम् ।

(३७) मृत्युरिति । आख्यातः भावितया कथितः । स नारदेन कथितो मरणहेतुः । ततः तस्मात् एनं पतिं सत्यवन्तं न जहामि न त्यजामि ।

(३८) स्वापान्तं यावत्कथितो नृत्तान्तः सत्यवता । ततः परमाचष्टे । सुप्तमिति । सुप्तं पूर्वोक्तेन प्रकारेण निद्रित एनं सत्यवन्तम् । सकिङ्करः किङ्करैः सह वर्तमानो यमः उपागच्छत् उपागतवान् । प्रयोजनाभावात् नोपवर्जितं प्राक् सकिङ्करत्वं यमस्यात्र तु तादृशिष्टम् । एनं पितृनिषेवितां पितृभिः सेवितां दिशं दक्षिणां दिशम् । तस्या हि पितरो नियसन्तीति ।

(३९) अस्तौषमिति । सत्येन सत्यविशिष्टेन । अशौआदित्वादञ् । वचसा करणभूतेन अस्तौषं स्तुतवती । स्तौतेर्लुङ् । तेन यमेन वैकारः पादपूरणार्थश्चाप्यो वा । मे मह्यम् । ममेति शेषे पञ्चौ मत्सकाशादित्यर्थः ।

(४०—४१) पञ्च वरान्निरूप्यते । चक्षुषी इति । द्वयोरपि चक्षुषोः आत्मनो राज्यस्य च प्राप्तिरित्यर्थः । मे श्वशुरस्य सन्धिधनौ । तृतीयं वर-

१ विद्विज्यताम् (न) २ तद्व्यमेव वन् (क) तद्व्यमेव वन् (च) ३ दत्ता-

न्यवान् (न) ४ चक्षुष्यस्य (च)

भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं त्विदं व्रतम् ॥ ४१

एतत्सर्वं मयाऽऽख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।

यथा वृष्टं सुखोदरकमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२

ऋषय ऊचुः—

निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये हृदे ।

त्वया सुशीलव्रतपुण्यया कुलं समुद्धृतं साध्वि पुनः कुलीनया ४३

मार्कण्डेय उवाच—

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैवं वरस्त्रियं तामृषयः समागताः ।

माह लब्धमिति । पितुः पुत्रशतं लब्धम् । यमाद्वरेणेत्यर्थात् । तुरीयमाह । पुत्राणामिति । च किंच आत्मनः स्वस्य ममेत्यर्थः पुत्राणां शतं लब्धमित्यनुपज्यते । पञ्चममाह । चतुरिति । चतुर्वर्षशतायुः चत्वारि वर्षाणां शतानि यस्मिंस्तथाधिधमायुर्जीवनकालो यस्य तथाभूतः । मे मया । मृतस्य पुनर्लाभादुक्तं लब्ध इति । हि यतः भर्तुर्जीवनार्थं तु जीवनार्थमेव । तुकार एवार्थो निपातानामनेकार्थत्वात् । इदं दिनत्रयनिर्वर्त्य व्रतं चीर्णमाचरितम् । चीर्णमिति पृषोदरादित्वात्साधु ।

(४२) एतदिति । वो युष्मभ्यम् । मम इदं भवद्भ्यो निवेदितं पति-निघनजन्यं महत् दुःखं यथा येन प्रकारेण सुखोदरकं सुखः सुखहेतुः उदरको भावि फलं यस्य तथाभूतं वृत्तं जातम् तत्कारणमिति सबन्धः । ' उदरकः फलमुत्तरम् ' इत्यमरः ।

(४३) निमज्जमानामिति । नृपतेर्जुमत्सेनस्य कुलं व्यसनैर्दुःखैः अभिद्रुतं आक्रान्तं तत् एव च तमोमये अन्धकारप्रचुरे । प्राप्नुयें मयद् । हृदे । अगाधजलो हृदः । अत्र पुनर्जलस्थाने तम एवेति तमोमयोऽयं हृद् इत्युक्तम् । निमज्जमानं निमज्जतुं शीलं यस्य तथाभूतम् । आसीदिति शेषः । यथा गाढे तमसि यिनिमग्नस्य पुरः पश्चाद्वा किमपि न दृश्यते एव विपद्-प्रस्ततया, यस्य पुरः पश्चाद्वा किमपि भव्यं न दृश्यते तथाभूतमासीदित्यर्थः । पुनः परतु हे साध्वि । तदित्यध्याहार्यम् तत्कुलं कुलीनया प्रशस्तकुलसभूतया सुशीलव्रतपुण्यया शोभनेन शीलेन व्रतेन च पुण्यया पवित्रया त्वया समुद्धृतम् । निमज्जमानामिति ताच्छील्ये चानशु ।

(४४) तथेति । समागताः तत्र मिलिता ऋषयः कर्तारः तां वरस्त्रियं श्रेष्ठां स्त्रियं सावित्रीं तया तेनोक्तेन प्रकारेण प्रशस्य स्तुत्या अभिपूज्य बहुमानयित्वा च । चैवेत्यव्ययद्वयं चार्थे । अञ्जसा सत्वरम् । अध्ययमेतत् । ' अघसाऽद्वायं द्वाक् ' इत्यमरः । सपुत्रं नरेन्द्रं राजानं शुमत्सेनं आमन्त्र्य

नरेन्द्रमामन्व्य सपुत्रमञ्जसा शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ४४
इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि
सावित्रीकथायां सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच—

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।

कृतपौर्वाह्णिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ १

तेष्वेव सर्वे सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।

शुमत्सेनाय नातृष्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २

ततः प्रकृतयः सर्वाः साल्वेभ्योऽभ्यागता नृपम् ।

आचख्युर्निहतैव स्वेनामात्येन तं द्विपम् ॥ ३

आपृच्छ प शिवेन तदीयेन मङ्गलेन मुदिता आनन्द प्राप्ताः सन्तः स्व
स्वीयं आलय गृह जग्मुः । आमन्त्रण च गमनाभ्यनुशाप्रार्थनम् ।

इति श्रीसावित्र्युपाख्यानव्याख्यायां बालबोधिन्या सप्तनवत्यधिकद्विशत-
तमोऽध्यायः ।

(१) तस्यामिति व्यतीतायां अतिक्रान्तायां सत्याम् । सूर्यमण्डले उदिते
सति । कृतपौर्वाह्णिकाः कृत पौर्वाह्णिक पूर्वाह्णे अह्नः पूर्वभागे भय कर्म
सन्ध्योपासनहोमादिक यैस्तथाभूताः । पौर्वाह्णिकमिति 'विभाषां पूर्वाह्णापरा-
ह्णोभ्याम्' तिष्ठश्रुतिकल्पादृच्छ । तपोधना ऋषयः तेषां हि धनतप एवेति ।
समेयुः समागतवन्तः । समाद्पूर्वादिणो लिट् । शुमत्सेनसकाशमागतवन्त इत्यर्थः ।

(२) तदिति । पुनः पुनः कथयन्तो नातृष्यन् तृप्तिं (अलभ्युर्द्वि)
न प्राप्तवन्तः । कथनमेव त्वस्य भूयोऽप्यभ्यलभ्यन्नित्यर्थः । एतेन प्रमोदा
तिशयो व्यज्यते ।

(३) तत इति । साल्वेभ्य एतत्संज्ञकादेशात् । केवलाः किल देशस
शावाचिनः शब्दा बहुवचनान्ताः प्रयुज्यन्ते । आगताः सर्वाः प्रकृतयः
प्रजाः कर्ष्यः स्वेन स्वीयेन शुमत्सेनपक्ष्येणेत्यर्थः । अमात्येन कर्त्ता । तं येन
प्रच्यावितो राज्याद्शुमत्सेनस्त द्विपं शत्रु, द्विपमिति द्विपेः कर्त्तरि क्तिप् ।
निहत आचख्युः कथितवत्यः ।

(४) तमिति । सहाय्य सहायैः सहाय्यकर्तृभिः सुहृद्भिः सह वर्त-
मान सवान्धव बान्धवैः सह वर्तमान च तं शत्रु इत प्रोच्य उक्त्वा । वि-
जुत विशेषेणः पलायित द्विपं द्विपतः शत्रोर्बल सैन्य कर्तुं यथा यत्प्रकार
वृत्त सवृत्त तत् न्यवेदयन् कथितवत्यः ।

तं मन्त्रिणा हतं प्रोच्य ससहायं सवान्धवम् ।
 न्यवेदयन्त्यथा वृत्तं विदुतं च द्विपद्मम् ॥ ४
 ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति ।
 सचक्षुर्वाऽप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५
 अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।
 प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ॥ ६
 प्रयाहि राजन्भद्रं ते घुष्टे नगरे जयः ।
 अध्यास्य चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच—

चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषाऽन्वितम् ।

मूर्ध्ना निपतिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ८

(५) निवेदनान्तरमाह । त्रिभिः । ऐकमत्यमिति । सचक्षुः दृष्टियुक्तः
 अचक्षुरन्धोऽपि यः स शुमत्सेनः नः अस्माकं प्रजानां राजा भवतु इति नृप
 प्रति राजविषये सर्वस्य जनस्य सर्वासामपि प्रजानां ऐकमत्यं समानमतस्य
 च न्यवेदयन्निति पूर्वेण सन्नयः ।

(६) अनेनेति । अतः पूर्वं प्रकृतय ऊचुरित्येतदावश्यकामिव प्रतिभा
 ति । नैव पुनरेतत्कुत्रापि सदृष्टम् । अनेन स्वदीयनृपत्वविषयकेण निश्चयेन
 हेतुभूतेन । वयं प्रस्थापिता सात्वेभ्य इतोमुखं प्रस्थिता । प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्नि-
 वृत्तप्रेषणाणिच निष्ठा । ते तव । यानानि वाहनानि । चतुरङ्गं चत्वारि
 हस्त्यश्वरथपदारुपाणि अङ्गानि अवयवा यस्य तथाभूतं बलं सैन्यम् ।
 प्राप्तमिति विपरिणामेन सन्नयः ।

(७) प्रयाहीति । ते तव भद्रं कल्याणं भवत्विति शेषः । प्रयाहि
 नगरं प्रति प्रयाणं कुरु । नगरे ते जयः घुष्टो घोषितः । घुष्टेरन्तर्माधितण्य-
 र्भाभिष्ठा । चिररात्राय चिरम् । ' चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याक्षिरार्थकाः ।'
 इत्यमरः । अव्ययमेतत् । पितृपैतामहं पितामहात् पितुः पितुः आगतं पैता-
 महम् । पितुरपि पितामहाप्राप्तमित्यर्थः । पैतामहमिति तत आगतं इत्यण्
 औत्सर्गिकः । कुलक्रमागतमित्यर्थः । पदं नृपाधिकारं अध्यास्य आलम्ब्यस्य ।
 ' अधिशीङ्स्थाऽऽसा कर्म ' इति कर्मसंज्ञायां द्वितीया ।

(८) चक्षुष्मन्तामिति । तं राजानं शुमत्सेनं चक्षुष्मन्तं वपुषा प्रश-
 स्तेन आकारेण अन्वितं च दृष्ट्वा मूर्ध्ना करणभूतेन निपतिताः प्रणताः ।
 प्रनिपूर्वोद्दिपततिः प्रणामार्थः । अत्र चायं विनैव प्रेण तस्मिन्नर्थे प्रयुक्तः
 विस्मयोत्फुल्ललोचनाः विस्मयेन अन्धस्य पुनर्दृष्टिप्राप्तिजन्येनाश्चर्येण उत्फु-
 ह्टानि विवसितानि लोचनानि येषां तथाभूताः उत्फुल्लेति शिपला विशरण
 इत्यस्मादिकस्यनार्याभिष्ठाया ' उत्फुल्लस्युत्फुल्लयोरुपसख्यानम् ' इतिनिपात-
 नात्साधु । ' यपुः शूचिं तनौ शस्तावृतावपि ' इति मेदिनी ।

१ जनस्य स्य (क) जनस्यासाधु (च) २ वपुषाचितम् (न.)

एवमात्मा पिता माता श्वश्रुः श्वशुर एव च ।

भर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धतम् ॥ १४

तथैवैषा हि कल्याणी द्रौपदी शीलसंमता ।

तारायिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५

वैशंपायन उवाच—

एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।

विशोको विज्वरो राजन्याम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६

अथेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ।

स सुरी सर्वसिद्धार्यो न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ॥ १७

इति श्रीमन्महाभारत आरण्यपर्वणि पतिव्रतामाहात्म्यपर्वणि

शुमत्सेनराज्यलाभेऽष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ।

समाप्तं पतिव्रतामाहात्म्यपर्वं

सावित्र्युपाख्यानं च ।

(१४) सावित्र्युपाख्यानमुपसहरति एवमिति । दृष्ट्वाद्दुःखात् ।

‘ स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम् ’ इति दुःखपर्यायेष्वमरः ।

(१५) तथैवेति । द्विकारोऽवधारणे । शीलवमता शीलेन सदृष्टेन समता समान प्राप्ता । कुलाङ्गना कुलविशिष्टा स्त्री । शारुपार्थिवादित्वात्समासः । कुलपदं च प्रशस्तकुलपरम् । कुलीना स्त्रीत्वम् । सर्वान्बो युष्मास्ता-रयिष्यति उद्धारयिष्यतीत्यर्थः ।

(१६) एवमिति । तेन महात्मना मार्कण्डेयेन एव अनुनीतः सान्त्वितः पाण्डवो युधिष्ठिरः विज्वरः विगतो व्रजः पीडा यस्मात्तथाभूतः । हे राजन जनमेजय । अनुनयः सान्त्वनमिति शब्दस्तोममहानिधिः ।

(१७) सावित्र्युपाख्यानभ्रवणफलमाह य इति । भक्त्या आदरानुगतेनानुरागेण । सावित्र्याख्यानं सावित्र्या आख्यानं चरितमित्यर्थः । आख्यानं च प्रसिद्धवृत्तरूपमिति श्रीतारनाथः । सर्वसिद्धार्यः सिद्धा सफलभूता अर्था मनोरथाः सिद्धार्याः सर्वे सिद्धार्या यस्तं तथाभूतः सन् । इति ।

पाराशर्यमुत्साम्बुजाद्विगलितः कायं सुधासोदरः

प्रस्यन्दो यचसां मितम्पचतमा केयं मदीयाऽपि धीः ।

ख्याख्यां यत्तदपि व्यधामिह सुखं यालाववोधेच्छया

सोयंऽकेवलमिन्दुचूडचरणाम्भोजद्वयानुग्रहः ॥

सारल्योज्जितमत्र नैव विहितं प्रामाण्यपक्षे मया

प्रायां वाऽपि वचो, नवीनमथवा नोक्तं न यदुच्यते ।

सारासारविचारपेशलमतिः सूक्ष्मेद्विकृतः स्फुटं

विज्ञातुं प्रभवेद्बुधः परगुणप्रेमां तदैतत्स्वयम् ॥
 प्राचामेव वचः सु मीलितदृशो यस्यानुरागः पर-
 स्तस्मै सन्तु नमांसि चारुमतये, नैयं तदर्थो कृतिः ।
 ये तत्त्वैकदृशो मुनीन्द्रहृदयं जिज्ञासमानाः परं
 ते तु प्रीतिमयीं किरन्त्वह दृशं स्वाभीप्सितप्रेप्सवः ॥

श्रीरादरायणमुनीन्द्रमुखोद्गतानां
 वाचां व्यघ्रायि विधृतिः किल या मयेयम् ।
 सेयं सुरासुरशिरःशिरारार्चनीये
 पुष्पायतां गिरिशपादसरोजयुग्मे ॥

इति श्रीमत्पण्डितराजवशातस्तथीमत्कान्ताचार्यपुरिणा छात्रेण श्री-

मत्सदाशिवपुधेन्द्रतनुजन्मना राशिवडेकरोपाख्येन वासिष्ठेन

वद्गीयविपुषमण्डलीनितीर्णविद्यायाचस्पतिभिरुदेन

श्रीमद्भारतचर्ममहामण्डलसमुपट्टविशाल-

कारमहोपदेशकोशविना र्गार्वाणवाणी

परिचरणरुद्रादरेण श्रीअप्पाश

भंजा विनिर्मिताया बालरो-

धिम्याख्याया श्रीसावित्री ।

चरितध्याख्यायामष्ट

नवत्युत्तरादित-

तमाऽध्यायः ।

श्रीमत्सदाशिवार्पणमस्तु ।

O great king, it is not the duty of a Kshatriya to live in the woods (15) The wise are of opinion that to rule is the foremost duty of a Kshatriya O king thou art conversant with Kshatriya morality Do not therefore, deviate from the path of duty (16) Turning away from the woods, let us summoning pārtha and Janārdana, slay, O king the soma of Dhritarashtra, even before the twelve years are complete (17) O illustrious monarch, O king of kings even if these Dhritarashtras be surrounded by soldiers in array of battle, I shall send them to the other world by dint of might alone (18) I shall slay all the sons of Dhritarashtra along with Sauvala, indeed Duryodhana, and Karna and any one else that will fight with me (19) And after I shall have slain all our foes thou mayst come back unto the woods By acting thus O king, no fault will be thine (Or if any sin be thine), (20) O repressor of foes O mighty monarch washing it off, O'sure by various sacrifices we may ascend a superior heaven (21) Such a consummation may come to pass, if our king proveth not unwise or procrastinating Thou art, however, virtuous (22) Verily the deceitful should be destroyed by deceit To slay the deceitful by deceit, is not regarded as sinful (23) O Bhārata it is also said by those versed in morality that one day and night is, O great prince equal unto a full year (24) The Veda text also O exalted one is often heard, signifying that a year is equivalent to a day when passed in the observance of certain difficult vows (25) O thou of unfading glory, if the Vedas are an authority with thee, regard thou the period of a day and something more as the equivalent of thirteen years (26) O repressor of foes this is the time to slay Duryodhana with his adherents I say, O king he will beforehand bring the whole earth obedient to his will (27) O foremost of monarchs all this is the result of thy addiction to gambling We are on the verge of destruction already in consequence of thy promise of living one year undiscovered (28) I do not find the country where if we live the wicked minded Snyodhana may not be able to trace us by his spies (29) And finding us out, that wretch will again deceitfully send us into such exile in the woods (30 31) Or if that unful one beholdeth us emerge, after the expiry of the pledged period of non-discovery, he will punish us O great king to die and the

play will once more begin. Summoned once more, thou wilt again efface thyself at dice (32). Thou art not skilled at dice, and when summoned at play, thou wilt be deprived of thy senses. Therefore, O mighty monarch, thou wilt have to lead a life in the woods again (33-35). If, O mighty king, it behoveth thee not to make us wretched for life observe thou fully the ordinance of the Vedas, (which inculcates that) verily the deceitful ought to be slain by deceit. If I but have thy command, I would go (to Hastināpura) and, even as fire falling upon a heap of grass consumeth it, would slay Duryodhana, putting forth my utmost might. If behoveth thee, therefore, to grant me the permission."

(36) Vaishampāyana continued,—“Thus addressed by Bhīma, king Yudhishthira the just smelt the crown of that son of Pāṇdu and pacifying him said—(37) ‘O mighty-armed one, without doubt thou wilt assisted by the wielder of the *Gāṇḍivā*, slay Suyodhana at the expiry of the thirteenth year (38). But O son of prithā as for thy assertion—O lord the time is complete—I cannot dare tell an untruth, for untruth is not in me (39). O son of Kuntī, without the help of fraud, wilt thou kill the wicked and irrepressible Duryodhana, with his allies

(40) While Yudhishthira the just was speaking unto Bhīma thus, there came the great and illustrious Rishi Brihadashwa before them (41). And beholding that virtuous ascetic before him, the righteous king worshipped him according to the ordinance, with the offering of *Madhuparka* (42). And when the ascetic was seated and refreshed the mighty armed Yudhishthira sat by him, and looking up at the former, addressed him thus in exceedingly piteous accents—

(43) ‘O holy one, summoned by cunning gamblers skilled at dice, I have been deprived of wealth and kingdom through gambling (44). I am not an adept at dice, and am unacquainted with deceit. Sinful men, by unfair means, vanquished me at play. They even brought into the public assembly my wife dearer unto me than life itself (45). And defeating me a second time, they have sent me to distressful exile in this great forest, clad in deer-skins (46-47). At present I am

The usual ingredients are honey, curd, clarified butter, sugar, and milk in a small cup of some metal

leading a distressful life in the woods in grief of heart. Those harsh and cruel speeches they addressed me on the occasion of that gaming match and the words of my afflicted friends relating to the match at dice and other subjects are all stored up in my remembrance. Recollecting them I pass the whole night in (sleepless) anxiety (49) Deprived also (of the company) of the illustrious wielder of the *Gandiva*, on whom depend the lives of us all I am almost deprived of life (50) Oh, when shall I see the sweet speeched and large-hearted Bhishma so full of kindness and activity, return to us having obtained all weapons? (51) Is there a King on this earth who is more unfortunate than myself? Hast thou ever seen or heard of any such before? To my thinking there is no man more wretched than I am."

(51) Brihadishwa said — O great King O son of Pāṇḍu, thou sayest — *There is no person more miserable than I am*

(52) O sinless monarch If thou wilt listen I will relate unto thee the history of a King more wretched than thyself.

(53) Vaishampāyana continued — "And thereupon the King said unto the ascetic — O illustrious one, tell me I desire to hear the history of a King who had fallen into such a condition.

(54) Brihadashwa said — O King O thou that never faltest off listen attentively with thy brothers. I will narrate the history of a prince more miserable than thyself (55)

There was a celebrated King among the Nishādhas, named Virasena. He had a son named Nala versed in (the knowledge of) virtue and wealth (56) It hath been heard

by us that that King was decentfully defeated by Pushkara, and afflicted with calamity he dwelt in the woods with his spouse (57) And O King while he was living in the forest he had neither slaves nor cars neither brothers nor friends with him (58) But thou art surrounded by thy heroic brothers like unto the celestials and also by foremost regenerate ones like unto Brahmā himself. Therefore it behoveth thee not to grieve.

(59) Yudhishtira said, — I am anxious to hear in detail O thou foremost of eloquent men the history of the illustrious Nala. It behoveth thee therefore to relate it unto me.

Thus ends the fifty-second Section in the Nalopakhyāna of the Vana parva.

SECTION LIII.

(1) Brihadashwa said,—‘ There was a king named Nala, the son of Virasena. And he was strong and handsome and well-versed in (the knowledge of) horses, and possessed of every desirable accomplishment (2) And he was at the head of all the kings, even like the lord of the celestials And, exalted over all, he resembled the sun in glory (3) And he was the king of the Nishadhras, intent on the welfare of the Brahmanas, versed in the Vedas, and possessed of heroism And he was truth-telling, fond of dice, and the master of a mighty army * (4) And he was the beloved of men and women, and of great soul and subdued passions And he was the protector (of all), and the foremost of bowmen, and like unto Manu himself (5) And like him, there was among the Vidarbhas (a king named) Bhīma, of terrible prowess heroic and well affected towards his subjects, and possessed of every virtue (But withal) he was childless (6) And with a fixed mind he tried his utmost for obtaining issue And, O Bhārata, there came unto him (once) a *Brahmarshi* named Damana (7) And, O king of kings, desirous of having offspring, Bhīma, versed in morality, with his queen gratified that illustrious Rishi by a respectful reception (8) And Damana, well-pleased, granted unto the king and his consort a boon in the form of a jewel of a daughter, and three sons possessed of lofty souls and great fame (9) (And they were called respectively) Damayanti, and Dama and Dānta, and the illustrious Damana And the three sons were possessed of every accomplishment and terrible mien and fierce prowess. (10) And the slender-waisted Damayanti, in beauty and brightness in good name and grace and luck, became celebrated all over the world (11) And on her attaining to age, hundreds of hand maids, and female slaves, decked in ornaments, waited upon her like *Shachi* herself (12) And Bhīma’s daughter of faultless features, decked in every ornament, shone in the midst of her hand-maids, like the luminous lightning of the clouds (13 14) And the large eyed damsel was possessed of great beauty

* The word in the text is *Akshauhini*, which means a large force consisting of 1, 69, 350 foot, 65, 610 horse, 21, 870 chariots, and 27, 870 elephants

† The queen of heaven, Indra’s wife,

like that of *Shruti* herself. And neither among celestials, nor among Yakshas, nor among men was any body possessed of such beauty, seen or heard of before. And the beautiful maiden filled with gladness the hearts of even the gods* (15) And that tiger among men, Na'a also had not his peer in the (three) worlds, for in beauty he was like *Kandarpa** himself in his embodied form (16) And moved by admiration, (the heralds) again and again celebrated the praises of Nala before Damayanti and those of Damayanti before the ruler of the Nishadhas (17) And repeatedly hearing of each other's virtues, they conceived an attachment towards each other, not begot of sight, and that attachment O son of Kunti, began to grow in strength (18) And then Nala was unable to control the love that was in his bosom. And he began to pass much of his time in solitude in the gardens adjoining the inner apartments (of his palace) (19) And there he saw a number of swans furnished with golden wings, wandering in those woods. And from among them he caught one with his hands (20) And thereupon the sky ranging one said unto Nala,—Deserve I not to be slain by thee O king, I will do something that is agreeable to thee (21) O king of the Nishadhas, I will speak of thee before Damayanti in such a way that she will not ever desire to have any other person (for her lord)—(22) Thus addressed, the king liberated that swan. And those swans then rose on their wings and went to the country of the Vidarbhas (23) And on arriving at the city of the Vidarbhas, the birds alighted before Damayanti, who beheld them all (24) And Damayanti in the midst of her maids, beholding those birds of extraordinary appearance was filled with delight, and strove without loss of time to catch those coursers of the skies (25) And the swans at this, before that bevy of beauties, fled in all directions. And those maidens there pursued the birds, each (running) after one (26) And the swan after which Damayanti ran, having led her to a secluded spot addressed her human speech, saying—(27) O Damayanti, there is a king amongst the Nishadhas named Nala. He is equal unto the Ashwins in beauty, not having his peer among men. Indeed, in comeliness, he is like unto *Kandarpa* himself in his embodied form (28) O fair-complexioned one, O thou of slender waist, if thou becomest his wife, thy existence and this thy beauty may be of purpose

* *Lakshmi*.

* The god of love

(29) We have indeed, beheld celestials and Gandhartas,
and Nāgas and Rākshasas and men, but never saw we before
any one like Nala (30) Thou also art a jewel among thy sex,
as Nala is the prime among men The union of the best
with the best is happy (31 —Thus addressed by the swan,
Damayanti, O monarch, replied unto him there, saying,—Do
thou speak thus unto Nala also 32 —Saying, *So be it*—to
the daughter of Vidarbha, the oviparous one, O King returned
to the country of the Nishādhas, and related everything unto
Nala ' '

Thus ends the fifty third Section in the Nalopakhyaṇa of the Vana Parva

SECTION LIV

(1) Brihadashwa said,— O Bhārata hearing those words of the swan Damayanti thenceforth lost all peace of mind on account of Nala (2) And heaving frequent sighs, she was filled with anxiety and became melancholy and pale faced and lean (3) And with her heart possessed by the god of love she soon lost color, and with her upturned gaze and moods of abstraction looked like one demented (4) And she lost all inclination for beds and seats and objects of enjoyment And she ceased to lie down by day or night, always weeping with exclamation of *Oh !* and *Alas !* (5 7) And beholding her uneasy and fallen into that condition her hand maids represented, O King the matter of her illness unto the ruler of Vidarbha by indirect hints And King Bhima hearing of this from the hand-maids of Damayanti, regarded the affair of his daughter to be serious And he asked himself,—Why is it that my daughter seemeth to be so ill now ? (8) And the king, reflecting by himself that his daughter had attained to puberty, concluded that Damayanti's *Swayamvara* should take place

9 And the monarch, O exalted one, (invited) all the rulers of the earth, saying—'Ye heroes, Know that Damayanti's *Sacram* *ara* is at hand' 10 11 And all the Kings bringing of Damayanti's *Sacram ara* came unto Bhimo, agreeably to his message, filling the earth with the clatter of their cars, the roar of their elephants and the neighing of their horses and accompanied with their fine looking battalions decked in ornaments and graceful garlands 12 And the

mighty armed Bhīmā paid due reverence unto those illustrious monarchs and duly honored by him they took up their quarters there

(13 14) ' And at this juncture, those foremost of celestial Rishis, possessed of great splendour, of great wisdom and great vows, —namely, Nārada and Parvata, having arrived in course of their wanderings at the regions of Indra, entered the mansion of the lord of the immortals, receiving proper worship (15) And Maghavat, having worshipped them reverentially, inquired after their undisturbed peace and welfare as regards all respects (16) And Nārada said, O lord, O divine one, peace attendeth us in every respect. And, O Maghavat peace attendeth also, O exalted one, the kings of the whole world —

(17 18) ' Brīhadashwa continued, —Hearing the words of Nārada, the slayer of Vala and Vritra said —Those righteous rulers of earth who fight renouncing all desire of life, and who meet death when their time is come by means of weapons, without flying from the field —theirs is the region everlasting unto them and granting all desires even as it is to me (19) Where be those Kshatriya heroes ? I do not see those approach (now) who are my favorite guests —Thus addressed by Shakra, Nārada replied —(20) Listen, O Maghavat, why thou seest not the king (now) ' The ruler of the Vīdarbhās hath a daughter—the celebrated Damayanti In beauty she transcendeth all the women of the earth (21) Her *Swayamvara*, O Shakra will take place shortly Thither are going all the kings and princes from all directions (22) And all the lords of earth desire to have that pearl of the earth —desire to have her eagerly, O slayer of Vala and Vritra (23) And while they were talking thus, those foremost of the immortals, the *Lokapālas* with Agni among them appeared before the lord of the celestials (24) And all of them heard the words of Nārada fraught with grave import And as soon as they heard them, they exclaimed in rapture —*We also will go there.*—(25) And O mighty monarch, accompanied by their attendants and mounted on their (respective) vehicles they set out for the country of the Vīdarbhās, whither (had gone) all the kings (26) And, O son of Kuntī, the high souled king Nala also, hearing of that course of kings set out with a cheerful heart full of Damayanti's love (27) And (it came to pass) that he gods saw Nala on the way treading the earth And his form

owing to its beauty was like that of the god of love himself (28) And beholding him resplendent as the sun the *Lokapulas* were filled with astonishment at his wealth of beauty, and abandoned their intention (29) And O king, leaving their cars in the sky the dwellers of heaven alighted from the welkin And spake unto the ruler of Nishadhas saying — (30) O foremost of monarchs ruling the Nishadhas, O Nala, thou art devoted to truth Do thou help us O best of men be thou our messenger —

Thus ends the fifty fourth Section in the Nalopakhyaṇa of the Vana Parva

SECTION LV

(1) Brihadashwa continued — O Bhārata Nala pledged his word to the celestials saying *I will do it* And then approaching these he asked with folded hands — (2) Who are ye ? And who also is he that desirith me to be his messenger ? And what further shall I have to do for you ? O tell me truly ! — (3) When the king of the Nishadhas had spoken thus Meghavat replied — Know us as the immortals come hither for Damayanti's sake (4) I am Indra this one is Agni this the lord of waters and this O king is even Yama the destroyer of the bodies of men (5) Do thou inform Damayanti of our arrival saying — The guardians of the world (consisting of) the great Indra and the others, are coming to the assembly desirous of beholding (the *Svayamyvara*) (6) The gods — Shakra and Agni and Varuna and Yama desire to obtain thee Do thou therefore, choose one of them for thy lord (7) Thus addressed by Shakra Nala said with joined hands — I have come here with the selfsame object It behoveth you not to send me on this errand (8) How can a person who is himself under the influence of love bring himself to speak thus unto a lady on behalf of others ? Therefore spare me ye gods ! — (9) The gods however said — O ruler of the Nishadhas having promised first saying, *I will* — why wilt thou not act accordingly now ? O ruler of the Nishadhas, tell us this witho it delay —

(10) Brihadashwa continued — Thus addressed by those celestials the ruler of Nishadhas spake again saying — Those mansions are well guarded How can I hope to enter

them ? (11) Indra replied,—Thou shalt be able to enter And, saying *'So be it'*—Nala thereupon went to the palace of Damayanti (12 13) And having arrived there, he beheld the daughter of the King of Vidarbha surrounded by her hand maids blazing in beauty and excelling in symmetry of form, of limbs exceedingly delicate, of slender waist and fair eyes And she seemed to rebuke the light of the moon by her own splendour (14) and as he gazed in that lady of sweet smiles, Nala's love increased, but desirous of keeping his truth, he suppressed his passion, (15) And at the sight of Nishadha, overpowered by his effulgence, those first of women sprang up from their seats in amazement (16) And filled with wonder (at his sight !) they praised Nala in gladness of heart And without saying anything, they mentally paid him homage, (17) *Oh, what beauty ! Oh, what comeliness ! Oh, what gentleness belongeth to this high souled one ! Who is he ? Is he some god or Yaksha or Gandharva !* (18) And those foremost of women, confounded by Nala's splendour and from bashfulness, could not accost him at all in speech, (19) And Damayanti, although herself struck with amazement smilingly addressed the warlike Nala, who also gently smiled at her, saying, (20) What art thou O thou of faultless features, that hast come here awakening my love ? O sinless one O hero of celestial form, I am anxious to know who thou art that hast come hither (21) And why hast thou come hither ? And how is it that thou hast not been discovered by any one, considering that my apartments are well guarded and the King's mandates are stern—Thus addressed by the daughter of the King of the Vidarbhas Nala replied— (22) O beautiful lady, know that my name is Nala I come here as the messenger of the gods The celestials Shakra, Agni, Varuna, and Yama, desire to have thee O beautiful lady, do thou choose one of them for thy lord (23) It is through their power that I have entered here unperceived, and it is for this reason that none saw me on my way or obstructed my entrance (24) O gentle one, I have been sent by the foremost of the celestials even for this object Hearing this, O fortunate one, do what thou pleasest—

Thus ends the fifty fifth Section in the Nalopakhyaṇa of the Vana Parva

SECTION LVI.

(1) "Brihadashwa said,—Damayanti, having bowed to the gods, thus addressed Nala with a smile,—O king love me with proper regard, and command me what I shall do for thee. (2) Myself and what else of wealth mine, are thine. Grant me, O exalted one, thy love in full trust. (3) O king, the language of the swans is burning me. It is for thy sake, O hero, that I have caused the kings to meet. (4) O giver of proper honor, if thou forsake me who adore thee, for thy sake will I resort to poison, or fire, or water or the rope—(5) Thus addressed by the daughter of the king of the Vidarbhas, Nala answered her, saying,—With the *Lokapalas* present, choosest thou a man? (6) Do thou turn thy heart to those high-souled lords, the creators of the worlds, unto the dust of whose feet I am not equal. (7) Displeasing the gods, a mortal cometh by death. Save me, O thou of faultless limbs! Choose thou the all-excelling celestials. (8) By accepting the gods, do thou enjoy spotless robes, and celestial garlands of variegated hues, and excellent ornaments. (9) What woman would not choose as her lord Hutāśha—the chief of the celestials, who compressing the earth swalloweth it? (10) What woman would not choose him as her lord the dread of whose name induceth all creatures to tread the path of virtue? (11) And what woman would not choose as her lord the virtuous and high-souled Mahendra, the lord of the celestials, the chastiser of Daityas and Dānavas? (12) Or if thou couldst choose in thy heart Varuna amongst the *Lokapalas*, do so unhesitatingly. O accept this friendly advice! (13) Thus addressed by Nishadha, Damayanti, with eyes bathed in tears begot of grief, spake thus unto Nala,—(14) O lord of earth, bowing to all the gods, I choose thee for my lord. Truly do I tell thee this (15) The king, who had come as the messenger of the gods, replied unto the trembling Damayanti standing with folded hands,—O amiable one, do as thou pleasest. (16) Having given my pledge, O blessed one, unto the gods in especial, how can I, having come on other's mission, dare seek my own interest? (17) If seeking my own interest consist with virtue, I will seek it, and do thou also, O beautiful one, act accordingly, (18) Then Damayanti of luminous smiles

slowly speak unto King Nala, in words choked with tears — (19) O lord of men I see a blameless way, by which no sin whatever will attach unto thee (20) O king, do thou, O foremost of men come to the *Swayamvara* in company with all the gods headed by Indra (21) There O monarch in the presence of the *Lotapilas* I will, O tiger among men choose thee — at which no blame will be thine (22) Thus addressed O monarch by the daughter of Vidarbha, King Nala returned to where the gods were staying together (23) And beholding him approach, those great gods, the *Lotapilas* eagerly asked him about all that had happened saying — (24) Hast thou, O king, seen Damayanti of sweet smiles? What hath she said unto all? O sinless monarch, tell us everything (25) Nala answered,—commanded by you, I entered Damayanti's palace furnished with lofty portals guarded by veteran warders bearing wands. (26) And as I entered no one perceived me by virtue of your power, except the princess (27) And I saw her hand maids, and they also saw me And O exalted of celestials seeing me, they were filled with wonder (28) And as I speak unto her of you, the fair faced maiden her will fixed on me,* O ye best of the gods chose me (for her spouse) (29) And the maiden said,—*Let the gods O tiger among men come with thee to the Swayamvara* (30) I will, in their presence, choose thee At this, O thou of mighty arms, no blame will attach to thee — (31) This is all ye gods, that took place, as I have said Finally, every thing rests with you ye foremost of celestials.—”

Thus ends the fifty sixth Section in the Nalopikhyana of the Vana Parva

SECTION LVII

(1) " Brihadashwa continued — Then at the sacred hotir of the holy lunar day of the auspicious season King Bhīma summoned the Kings to the *Swayamvara* (2) And hearing of it, all the lords of earth smitten with love, speedily came thither, desirous of (possessing) Damayanti (3) And

* The word in the text is *Gatatanalpa*—will fixed (on me.) The Rev H H Milman renders it 'breast of reason', evidently a mistake in such a connection

the monarchs entered the amphitheatre decorated with golden pillars and a lofty portal arch like mighty lions entering the mountain wilds (4) And those lords of earth decked with fragrant garlands and polished earrings hung with jewels seated themselves on their several seats (5) And that sacred assembly of kings graced by those tigers among men resembled the *Bhogavati** swarming with the Nag²s or a mountain cavern with tigers (6) And their arms were robust and resembling iron maces, and well-shaped, and graceful and looking like five headed snakes (7) And graced with beautiful locks and fine noses and eyes and brows the countenance of the kings shone like stars in the firmament (8) And (when the time came), Danayanti of beauteous face stealing the eyes and hearts of the princes by her dazzling light entered the hall (9) And the glances of those illustrious kings were rivetted to those parts of her person where they had chanced to fall first without moving at all (10) And when O Bhârata, the names of the monarchs were proclaimed the daughter of Bhîma saw five persons all alike in appearance (11) And beholding them seated there without difference of any kind in form doubt filled her mind and she could not ascertain which of them was King Nala (12) And at whomsoever (among them) she looked she regarded to be the King of the Nishadhas (13) And filled with anxiety, the beauteous one thought within herself—Oh how shall I distinguish the celestials and how discern the royal Nala!—And thinking thus the daughter of Vidarbha became filled with grief (14 28) And O Bhârata recollecting the marks belonging to the celestials of which she had heard, she thought—Those attributes of the celestials of which I have heard from the aged do not pertain to any of these deities present here upon earth—And revolving the matter long in her mind, and reflecting upon it repeatedly she decided upon seeking the protection of the gods themselves And bowing down unto them with mind and speech with folded hands she addressed them trembling—Since I heard the speech of the swans I chose the King of the Nishadhas as my lord For the sake of truth O let the gods reveal him to me And as in thought or word I have never swerved from him, O let the gods for the sake of that truth reveal him to me

* The nether region, called also *Pu²nda*

slowly speak unto King Nala in words choked with tears,—(19) O lord of men I see a blameless way, by which no sin whatever will attach unto thee (20) O king, do thou, O foremost of men come to the *Swayamvara* in company with all the gods headed by Indra (21) There O monarch in the presence of the *Lokapālas* I will, O tiger among men choose thee—at which no blame will be thine (22) Thus addressed O monarch, by the daughter of Vidarbha, King Nala returned to where the gods were staying together (23) And beholding him approach, those great gods, the *Lokapālas* eagerly asked him about all that had happened saying —(24) Hast thou, O king, seen Damayanti of sweet smiles? What hath she said unto all? O sinless monarch tell us everything (25) Nala answered,—commanded by you, I entered Damayanti's palace furnished with lofty portals guarded by veteran warders bearing wands (26) And as I entered, no one perceived me, by virtue of your power, except the princess (27) And I saw her hand-maids, and they also saw me And, O exalted of celestials, seeing me, they were filled with wonder (28) And as I speak unto her of you, the fair faced maiden her will fixed on me,* O ye best of the gods chose me (for her spouse) (29) And the maiden said,—*Let the gods, O tiger among men come with thee to the Swayamvara* (30) I will, in their presence, choose thee At this O thou of mighty arms, no blame will attach to thee —(31) This is all ye gods that took place, as I have said Finally, every thing rests with you ye foremost of celestials.—”

Thus ends the fifty sixth Section in the *Nalopākhyāna* of the *Vana Parva*

SECTION LVII

(1) “Bṛihadashva continued — Then at the sacred hour of the holy lunar day of the auspicious season King Bhīma summoned the kings to the *Swayamvara* (2) And hearing of it, all the lords of earth suit with love, speedily came further, desirous of (possessing) Damayanti (3) And

* The word in the text is *Galasanāḥ*—will fixed (on me.) The Rev H H Wilson renders it “bereft of reason”, evidently a mistake in such a connection

the monarchs entered the amphitheatre decorated with golden pillars and a lofty portal arch, like mighty lions entering the mountain wilds (4) And those lords of earth decked with fragrant garlands and polished earrings hung with jewels, seated themselves on their several seats, (5) And that sacred assembly of kings, graced by those tigers among men, resembled the *Bhogāṭi** swarming with the Nāgās, or a mountain cavern with tigers (6) And their arms were robust, and resembling iron maces, and well-shaped, and graceful, and looking like five-headed snakes, (7) And graced with beautiful locks and fine noses and eyes and brows, the countenance of the kings shone like stars in the firmament (8) And (when the time came), Damayanti of beauteous face, stealing the eyes and hearts of the princes by her dazzling light, entered the hall. (9) And the glances of those illustrious kings were rivetted to those parts of her person where they had chanced to fall first, without moving at all (10) And when, O Bhārata, the names of the monarchs were proclaimed the daughter of Bṛhma saw five persons all alike in appearance (11) And beholding them seated there, without difference of any kind in form, doubt filled her mind, and she could not ascertain which of them was King Nala (12) And at whomsoever (among them) she looked she regarded to be the King of the Nishadhas (13) And filled with anxiety, the beauteous one thought within herself,—Oh, how shall I distinguish the celestials, and how discern the royal Nala!—And thinking thus the daughter of Vidarbha became filled with grief (14-28) And, O Bhārata, recollecting the marks belonging to the celestials, of which she had heard, she thought,—Those attributes of the celestials, of which I have heard from the aged, do not pertain to any of these deities present here upon earth—And revolving the matter long in her mind, and reflecting upon it repeatedly, she decided upon seeking the protection of the gods themselves And bowing down unto them with mind and speech, with folded hands she addressed them trembling,—Since I heard the speech of the swans, I chose the King of the Nishadhas as my lord. For the sake of truth, O, let the gods reveal him to me And as in thought or word I have never swerved from him, O, let the gods for the sake of that truth, reveal him to me

* The nether region, called also *Paṭala*.

And as the gods themselves have destined the ruler of the Nishadhas to be my lord, O, let them, for the sake of that truth, reveal him to me. And as it is for paying homage unto Nala that I have adopted this vow, for the sake of that truth, O, let the gods reveal him unto me. O, let the exalted guardians of the worlds assume their own proper forms, so that I may know the righteous king.—Hearing these piteous words of Damayanti and ascertaining her fixed resolve, and fervent love for the king of the Nishadhas, the purity of her heart and her inclination and regard and affection for Nala, the gods did as they had been adjured, and assumed their respective attributes as best they could. And thereupon she beheld the celestials unmoistened with perspiration, with winkless eyes, and unfading garlands, unstained with dust and staying without touching the ground. And Naishadha stood revealed by his shadow, his fading garlands, himself stained with dust and sweat, resting on the ground with winksome eyes. And, O Bhārata, discerning the gods and the virtuous Nala, the daughter of Bhīma chose Naishadha according to her troth. And the large-eyed damsel then bashfully caught the hem of his garment and placed round his neck a floral wreath of exceeding grace (29-34). And when that fair complexioned maiden had thus chosen Nala for her husband, the kings suddenly broke out into exclamations of *Oh!* and *Alas!* And, O Bhārata, the gods and the great Rishis in wonder cried—*Excellent! Excellent!*, applauding the king the while. And, O Kauravya, the royal son of Vṛasena, with heart filled with gladness, comforted the beautiful Damayanti, saying,—Since thou, O blessed one, hast chosen a mortal in the presence of the celestials, know me for a husband even obedient to thy command. And O thou of sweet smiles, truly do I tell thee this that as long as life continueth in this body of mine, I will remain thine and thine alone.—Damayanti also, with folded hands, paid homage unto Nala in words of like import. And the happy pair beholding Agni and the other gods mentally sought their protection (35). And after the daughter of Bhīma had chosen Naishadha as her husband, the *Lokapālas* of exceeding effulgence, with pleased hearts bestowed on Nala eight boons (36). And Śakra, the lord of Shakti bestowed on Nala the boon that he should be able to behold his godship in sacrifices and that he should attain to blessed regions thereafter (37). And Hutaśana

bestowed on him the boon of his own presence whenever Naishadha wished, and regions also bright as himself (38-39.) And Yama granted him subtle taste in food as well as pre-eminence in virtue And the lord of waters granted Nala his own presence whenever he desired, and also garlands of celestial fragrance. And thus each of them bestowed upon him a couple of boons. And having bestowed these the gods went to heaven (40.) And the kings also, having witnessed with wonder Damayanti's selection of Nala, returned delighted whence they came. (41.) And on the departure of those mighty monarchs, the high-souled Bhima, well-pleased celebrated the wedding of Nala and Damayanti. (42) And having stayed there for a time according to his desire, Naishadha—the best of men—returned to his own city with the permission of Bhima. (43.) And having attained that pearl of a woman, the virtuous king, O monarch, began to pass his days in joy, like the slayer of Vala and Vritra in the company of Shachit. (44) And resembling the sun in glory, the king, full of gladness, began to rule his subjects righteously, and gave them great satisfaction (45) And like unto Yayāti the son of Nahusha, that intelligent monarch celebrated the horse-sacrifice and many other sacrifices with abundant gifts to Brāhmanas (46) And like unto a very god, Nala sported with Damayanti in romantic woods and groves. (47.) And the high-minded king begat upon Damayanti a son named Indrasena, and a daughter named Indrasenā. (48.) And celebrating sacrifice, sporting (with Damayanti) thus, the king ruled the earth abounding in wealth ”

Thus ends the fifty-seventh Section in the Nalopākhyāna of the Vana Parva.

SECTION LVIII.

(1) “Bṛihadashwa said,—‘ When the blazing guardians of the worlds were returning after the daughter of Bhīma had chosen Naishadha, on their way they met Dwāpara with Kali approaching towards them (2) And seeing Kali-Shakra the slayer of Vala and Vritra, said,—O Kali say whither art thou going with Dwāpara ? (3) And there-

upon Kali replied unto Shakra,—Going to Damayant's *Swayamvara*, will I obtain her (for my wife), as my heart is fixed upon that damsel. (4) Hearing this Indra said with a smile,—That *Swayamvara* is, already ended. In our sight she hath chosen Nala for her husband.—(5) Thus answered by Shakra, Kali, that vilest of the celestials filled with wrath, addressing all those gods spake,—(6) Since in the presence of the celestials she hath chosen a mortal for her lord, it is meet that she should undergo a heavy doom!—(7) Upon hearing these words of Kali, the celestials answered,—It is with our sanction that Damayanti hath chosen Nala. (8-12) What damsel is there that would not choose king Nala endued with every virtue ? Well-versed in all duties, always conducting himself with rectitude, he hath studied the four Vedas together with the Purāṇas that are regarded as the fifth. Leading a life of harmlessness unto all creatures, he is truth-telling, and firm in his vows, and in his house the gods are ever gratified by sacrifices held according to the ordinance. In that tiger among men—that king resembling a *Lalapāla*,—is truth, and forbearance, and knowledge, and asceticism, and purity, and self-control and perfect tranquility of soul O Kali, the fool that wisheth to curse Nala bearing such a character, curseth himself and destroyeth himself by his own act. And, O Kali, he that seeketh to curse Nala crowned with such virtues, sinketh into the wide bottomless pit of hell rife with torments.—Having said this to Kaṭi and Dwāpara, the gods went to heaven. (13-14) And when the gods had gone away, Kali said unto Dwāpara,—I am ill able, O Dwāpara, to suppress my anger. I shall possess Nala, deprive him of his kingdom, and he shall no more, sport with Bhīma's daughter. Entering the dice it behoveth thee to help me.—”

Thus ends the fifty-eighth Section in the Nalopākhyana of the Vana Parva.

SECTION LIX.

(1) Brihadashwa said,—‘Having made this compact with Dwāpara, Kali came to the place where the king of

SECTION LIX.

the Nishadhas was (2) And always watching for a hole he continued to dwell in the country of the Nishadhas for a long time And it was in the twelfth year that Kali saw a hole (3) For one day after answering a call of nature Nishadha touching water said his twilight prayers without having previously washed his feet And it was through this (omission) that Kali entered his person (4) And having possessed Nala, he appeared before Pushkara, and addressed him, saying,—Come and play at dice with Nala. (5) Through my assistance thou wilt surely win at the play And defeating king Nala and acquiring his kingdom, do thou rule the Nishadhas (6) Thus exhorted by Kali, Pushkara went to Nala And *Dwāpara* also approached Pushkara becoming the principal die called *Vrisha* * (7) And appearing before the warlike Nala, that slayer of hostile heroes, Pushkara, repeatedly said—Let us play together with dice (8) Thus challenged in the presence of Damayanti the lofty minded king could not long decline it And he accordingly fixed the time for the play (9) And possessed by Kali, Nala began to lose in the game, his stakes in gold, and silver, and cars with the teams thereof, and robes (10) And maddened at dice no one amongst his friends could succeed in dissuading that repressor of foes from the play that went on (11) And thereupon O Bharata, the citizens in a body with the chief councillors came thither to behold the distressed monarch and make him desist. (12) And the charioteer coming to Damayanti spake to her of this, saying—O lady the citizens and officers of the state wait at the gate (13) Do thou inform the king of the Nishadhas that the citizens have come here, unable to bear the calamity that hath befallen their king conversant with virtue and wealth (14)—Thereupon Bhīma's daughter, overwhelmed with grief and almost deprived of reason by it, spake unto Nala in choked accents,—(15) O king, the citizens with the councillors of state, urged by loyalty, stay at the gate desirous of beholding thee (16 18) It becometh thee to grant them an inter-

* Most editions read, "Kali also, becoming" &c The true reading, however, must be "*Dwāpara* also, becoming" &c as otherwise the compact between Kali and *Dwāpara* would remain unfulfilled

name to bring hither, O blessed one the charioteer Varshneya The matter at hand is very serious § (11) And Brihat senī hearing those words of Damayanti caused Vārshneya to be summoned by trusty servants (12) And the blameless daughter of Bhīma, acquainted with conduct suitable to time and place, addressing soft words said according to the occasion—(13 Thou knowest how the king hath always behaved towards thee He is now in difficulty and it behoveth thee to assist him (14) The more the king loseth to Pūshkara the greater becometh his ardour for the play. (15) And as the dice fall obedient to Pūshkara, it is seen that they are adverse to Nala in the matter of the play (16) And absorbed in the play he heedeth not the words of his friends and relatives nor even those of mine (17) I do not think however that in this the high souled Naisbhdra is to blame inasmuch as the king regardeth not my words, being absorbed in play (18) O charioteer I seek thy protection Do my behest My mind misgiveth me The king may come to grief (19) Yoking Nala's favorite horses endued with the fleetness of the wind do thou take these twins (my son and daughter) on the car and hie thou to Kundina (20) Leaving the children there with my kindred as also the car and the horses either stay thou there or go to any other place as it listeth thee—(21) Vārshneya the charioteer of Nala then reported in detail these words of Damayanti unto the chief officers of the king (22) And having settled (the matter) in consultation with them, and obtaining their assent, O mighty monarch the charioteer started for Vidarbha taking the children on that car (23 24) And leaving there the boy Indrasena and the girl Indrasenī as also that best of cars and those steeds, the charioteer, with a sad heart grieving for Nala, bade farewell unto Bhīma And wandering for some time he arrived at the city of Ayodhya (25) And there he appeared with a sorrowful heart before king Rituparna and entered the service of that monarch as charioteer

Thus ends the sixtieth Section in the Nalopākhyana of the Vana Parva

---

§ The text is *Mahat karmam upsthitam* Milman renders it ' great the deed must now be done ' This is evidently a mistake

view—But the king, possessed by Kali, uttered not a word in reply unto his queen, of graceful glances uttering thus her lamentation And at this, those councillors of state as also the citizens, afflicted with grief and shame, returned to their homes, saying—*He liveth not* And, O Yudhishtira, it was thus that Nala and Pushkara gambled together for many months, the virtuous Nala being always worsted "

Thus ends the fifty-ninth Section in the Nalopākhyāna of the Vana Parva

SECTION LX.

(1 2) ' Brihadashwa sud,— Bhīma's daughter, the cool headed Damayanti, seeing the righteous king maddened and deprived of his senses at dice, was filled, O king, with alarm and grief And she thought the affair to be a serious one with the king (3 4) And apprehensive of the calamity that threatened Nala, yet seeking his welfare and at last understanding that her lord had lost everything, she said unto her nurse and maid servant Brihatsenā of high fame, intent upon her good dexterous in all duties, faithful and sweet speeched, these words,— (5) O Brihatsenā go thou and summon the councillors in the name of Nala, and tell them also what of wealth and other things hath been lost and what remaineth—(6) The councillors then hearing of Nala's summons, said—This is fortunate for us!—and approached the king (7) And when the subjects in a body had (thus) come a second time, the daughter of Bhīma informed Nala of it But the king regarded her not (8) Finding her husband disregarding her words, Damayanti filled with shame, returned to her apartments (9) And hearing that the dice were uniformly unfavorable to the virtuous Nala, and that he had lost everything, she again spake unto her nurse, saying, (10) O Brihatsenā go thou again in Nala's

\$ *Api no bhūgādheyam*—"this is lucky or fortunate for us, as rendered here I do not know from what text the Rev H H Milman translates His rendering—"our own fate is now in peril" is certainly an error, unless of course his text is different

name to bring hither, O blessed one, the charioteer Vārshneya The matter at hand is very serious § (11) And Brihat-satrī hearing those words of Damayanti, caused Vārshneya to be summoned by trusty servants (12) And the blameless daughter of Bhīma, acquainted with conduct suitable to time and place, addressing soft words, said according to the occasion—(13 Thou knowest how the king hath always behaved towards thee He is now in difficulty and it behoveth thee to assist him (14) The more the king, loseth to Pūshkara, the greater becometh his ardour for the play. (15) And as the dice fall obedient to Pushkara, it is seen that they are adverse to Nala in the matter of the play (16) And absorbed in the play he heedeth not the words of his friends and relatives nor even those of mine (17) I do not think however that in this the high souled Naishdha is to blame, inasmuch as the king regardeth not my words, being absorbed in play (18) O charioteer I seek thy protection Do my behest My mind misgiveth me The king may come to grief (19) Yoking Nala's favorite horses endued with the fleetness of the wind, do thou take these twins (my son and daughter) on the car and hie thou to Kundina (20) Leaving the children there with my kindred as also the car and the horses either stay thou ther or go to any other place as it listeth thee —(21) Vārshneya the charioteer of Nala then reported in detail these words of Damayanti unto the chief officers of the king (22) And having settled (the matter) in consultation with them, and obtaining their assent, Omighty monarch, the charioteer started for Vidarbha taking the children on that car (23 24) And leaving there the boy Indrasena and the girl Indrasenā as also that best of cars and those steeds, the charioteer, with a sad heart grieving for Nala, bade farewell unto Bhīma And wandering for some time, he arrived at the city of Ayodhyā (25) And there he appeared with a sorrowful heart before King Rituparna and entered the service of that monarch as charioteer . . .

Thus ends the sixtieth Section in the Nalopākhyāna
of the Vāṇī Parva

\$ The text is *Uahat karyam upsthitam* Misman renders it "great the deed must now be done" This is evidently a mistake.

SECTION 'LXI.

(1) " Brihadashwa said,—'After Vārshneya had gone away, Pushkara won from the righteous Nala the latter's kingdom and what else of wealth he had (2) And unto Nala, O King, who had lost his kingdom, Pushkara laughingly said—Let the play go on But what stake hast thou now? (3) Damayanti only remaineth; all else of thine hath been won by me Well, if thou liketh, that Damayanti be our stake now—(4) Hearing these words of Pushkara the virtuous king felt as if his heart would burst in rage, but he spake not a word (5) And gazing at Pushkara in anguish, king Nala of great fame took all the ornaments off every part of his body (6) And attired in a single piece of cloth, his body uncovered, renouncing all his wealth and enhancing the grief of friends the king set out (7) And Damayanti clad in one piece of cloth, followed him behind as he was leaving the city And coming to the outskirts of the city, Nala stayed there for three nights with his wife (8) But Pushkara, O King, proclaimed through the city that *he that should show any attention to Nala would be doomed to death* (9) And on account of those words of Pushkara, and knowing his malice towards Nala, the citizens, O Yudhishtira, no longer showed him hospitable regards (10) And unregarded though deserving of hospitable regards, Nala passed three nights in the outskirts of the city, living on water alone (11) And afflicted with hunger the king went away in search of fruits and roots, Damayanti following him behind (12) And in agony of famine, after many days, Nala saw some birds with plumage of golden hue (13) And thereupon the mighty lord of the Nishadhas thought within himself—These will be my banquet to day and also my wealth (14) And then he covered them with his wearing cloth—when bearing up that garment of his the birds rose up to the sky (15) And beholding Nala nude and melancholy, and standing with face towards the ground, those rangers of the sky addressed him, saying—(16) O thou of small sense, we are even those dice We had come hither wishing to take away the cloth, for it pleased us not that thou shouldst depart even with thy cloth on—(17) And finding himself deprived of his attire, and knowing also that the dice were departing (with it), the virtuous Nala,

O king, thus spake unto Damayanti,—(18 19) O faultless one, they through whose anger I have been despoiled of my kingdom they through whose influence distressed and afflicted with hunger, I am unable to procure sustenance, & they for whom the Nishadhas offered me not any hospitality, they, O timid one, are carrying off my cloth, assuming the form of birds (20) Fallen into this dire disaster, I am afflicted with grief and deprived of my senses I am thy lord,—do thou, therefore, listen to the words I speak for thy good (21) These many roads lead to the southern country, passing by (the city of) Avantī and the Rikshavat mountains (22) This is that mighty mountain called Vindhya, yon, the river Payoshni running seawards, and yonder are the asylums of the ascetics, furnished with various fruits and roots (23) This road leadeth to the country of the Vaidarbhas—and that to the country of the Koshalas Beyond these roads to the south is the southern country — (24) Addressing Bhīma's daughter, O Bhārata the distressed king Nala spake those words unto Damayanti over and over again—(25) Thereupon afflicted with grief in voice choked with tears Damayanti spake unto Nishadha these piteous words, (26) O king thinking of thy purpose my heart trembleth, and all my limbs become faint (27) How can I go leaving thee in the lone woods despoiled of thy kingdom and deprived of thy wealth thyself without a garment on, and worn with hunger and toil ? (28) When in the deep woods fatigued and afflicted with hunger thou thinkest of thy former bliss I will O great monarch soothe thy weariness (29) In every sorrow there is no physic equal unto the wife, say the physicians It is the truth O Nala, that I speak unto thee —(30) Hearing those words of his queen, Nala replied,—O slender waisted Damayanti, it is even as thou hast said To a man in distress, there is no friend or medicine that is equal unto a wife (31) But I do not seek to renounce thee,—wherefore, O timid one, dost thou dread this ? O faultless one, I can forsake myself, but thee I cannot forsake —(32) Damayanti then said — If thou dost not, O mighty king, intend to forsake me, why then dost thou point out to me the way to the country of the Vaidarbhas ? (33) I know O king, that thou wouldst not desert me (But, O lord of earth, considering that thy mind is distracted, thou mayst desert me (34) O best of men, thou repeatedly pointest out to me the way,

Thus ends the sixty-second Section in the *Nalopākhyāna* of the Vana parva.

SECTION LXIII

I. Brihadashwa said,—‘O king, after Nala had gone away, the beauteous Damayanti, now refreshed, timorously awoke in that lonely forest. (2) And, O mighty monarch, not finding her lord Naishadha, afflicted with grief and pain she shrieked aloud in fright, saying,—(3) O lord! O mighty monarch! O husband dost thou desert me! Oh, I am lost and undone,—frightened in this desolate place. (4) O illustrious prince, thou art truthful in speech, and conversant with morality. How hast thou, then, having pledged thy word deserted me asleep in the woods? (5) Oh, why hast thou, deserted thy accomplished wife even devoted to thee, particularly one that hath not wronged thee, though wronged thou hast been by others? (6) O king of men, it behoveth thee to act faithfully, according to those words thou hadst spoken unto me before in the presence of the guardians of the worlds. (7) O bull among men, that thy wife liveth even a moment after thy desertion of her, is only because mortals are decreed to die at the appointed time. (8) O bull among men, enough of this joke! O irrepressible one, I am terribly frightened. O lord, show thyself. (9) I see thee! I see thee, O king! Thou art seen, O Naishadha, Hiding thyself behind those shrubs, why dost thou not reply unto me? (10) It is cruel of thee, O great king that seeing me in this plight and so lamenting, thou dost not, O king, approach and comfort me. (11) I grieve not for myself nor for anything else. I only grieve to think how thou wilt pass thy days alone, O king. (12) In the evening oppressed with hunger and thirst and fatigue, underneath the trees, how wilt it fare with thee when thou seest me not?—(13) And then Damayanti, afflicted with anguish and burning with grief, began to rush hither and thither, weeping in woe. (14) And now the helpless prince sprang up, and now she sank down in stupor; and now she shrank in terror, and now she wept and wailed aloud. (15) And Bhīma’s daughter devoted to her husband, burning in anguish, and

sighing evermore, and faint, and weeping, exclaimed,—(16) That being through whose imprecation the afflicted Naishadha suffereth this woe, shall bear grief that is greater than ours. (17) May that wicked being who hath brought Nalā of sinless heart to this, lead a more miserable life, bearing greater ills !—

(18) “ Thus lamenting, the crowned consort of the illustrious (king) began to seek her lord in those woods, inhabited by beasts of prey. (19) And the daughter of Bhlma wailing bitterly, wandered hither and thither like a maniac, exclaiming—*Alas ! Alas ! Oh king !* (20. 21) and as she was wailing loudly like a female osprey, and grieving and indulging in piteous lamentations unceasingly, she came near a gigantic serpent. And that huge and hungry serpent thereupon suddenly seized Bhlma's daughter, who had come near and was moving about within its range. (22) And folded within the serpent's coils and filled with grief, she still wept, not for herself but for Naishadha. (23) And she said,—O lord why dost thou not rush towards me, now that I am seized, without anybody to protect me, by this surpent in these desert wilds ? (24) And, O Naishadha, how will it fare with thee when thou rememberest me ? O lord, why hast thou gone away, deserting me today in the forest ? (25-28) Freed from thy curse, when thou wilt have regained thy mind and senses and wealth, how will it be with thee when thou thinkest of me * O Naishadha, O sinless one, who will soothe thee when thou art weary, and hungry, and fainting, O tiger among kings ?—And while she was wailing thus, a certain huntsman ranging the deep woods, hearing her lamentations, swiftly came to the spot. And beholding the large-eyed one § in the coils of the serpent, he rushed towards it and cut off its head with his sharp weapon. (29-30) And having struck the reptile

---

* It would seem that the line, “ Why hast thou gone away, leaving me in the woods, ” &c. is an interpolation. It does not occur in all texts. The Rev. H. H. Milman omits it properly. To connect the line “ *śhāpānmukta* ” &c. with the next line beginning with *śhrūntarya* &c. would be nonsense.

§ This is an adjective, rather adjectival substantive, referring to *Dantajanli*. The Rev. H. H. Milman makes it qualify “ Serpent which is only a careless mistake.

dead, * the huntsman set Damayanti free. And having sprinkled her body with water and fed and comforted her, O Bhārata, he addressed her, saying,—O thou, with eyes like those of a young gazelle, who art thou, And why also hast thou come into the woods?, (31-39) And, O beautiful one, how hast thou fallen into this extreme misery?—And thus accosted, O monarch, by that man, Damayanti, O Bhārata, related unto him all that had happened. And beholding that beautiful woman clad in half a garment, with deep bosom and round hips, and limbs delicate and faultless, and face resembling the full moon, and eyes graced with curved eye-lashes, ‡ and speech sweet as honey, the hunter became inflamed with desire. And afflicted by the god of love, the huntsman began to soothe her in winning voice and soft words. And as soon as the chaste and beautiful Damayanti, beholding him, understood his intentions, she was filled with fierce wrath and seemed to blaze up in anger. But the wicked-minded wretch, burning with desire, became wroth, attempted to employ force upon her, who was unconquerable as a flame of blazing fire. And Damayanti already distressed upon being deprived of husband and kingdom, in that hour of grief beyond utterance, cursed him in anger, saying,—† I have never even thought of any other person than Naishadha, therefore let this mean-minded wretch subsisting on chase fall down lifeless—And as soon as she said this, the hunter fell down lifeless upon the ground, like a tree consumed by fire."

Thus ends the sixty-third Section in the Nalopākhyāna of the Vana Parva.

---

* *Nirvachesham* is lit "moveless." Milman renders it, "the unresisting serpent." This is a mistake, the word being really a *predicative* adjective in the text.

‡ *Aralapakshma-nayanī*—eyes with curved eye-lashes, not, as Milman renders it, "eyes with brows dark-arching." *rakshma* is the eyelashes, *Vedc Wilson's Diet.*

† *Yathakam*. A different reading is *Yadyaham*—"If" &c.

SECTION LXIV.

(1) ' Brihadashwa continued,—' Having destroyed that wild-beast-hunter, Damayanti of eyes like lotus leaves, went onwards through that fearful and solitary forest ringing with the chirp of crickets (2) And it abounded with lions, and leopards, and *Rurus*, and tigers, and buffalos, and bears, and deer And it swarmed with birds of various species, and was infested by thieves and *mlechehha* tribes (3-5) And it contained *Shâlas*, and bamboos, and *Dharas*, and *Ashuathas*, and *Tindukas*, and *Ingudas* and *Kinshukas*, and *Arjunas* and *Nimras*, and *Tinushas*, and *Shalmalas*, and *Jambus*, and mango trees and *Lodhras*, and the catechu, and the cane, and *padmakas*, and *Amalakas*, and *Palshhas*, and *Kadambas* and *Udumbaras*, and *Badaris*, and *Bilwas*, and *banians* and palms, and date trees, and *Haritakas*, and *Vibhitakas* (6-8) And the princess of Vidarbhas saw many mountains containing ores of various kinds, and groves resounding with the notes of winged choirs, and many glens of wondrous sight, and many rivers, lakes and tanks, and various kinds of birds and beasts And she saw numberless snakes and goblins and *Rakshasas* of grim visage and pools and tanks and hillocks and brooks and fountains of wonderful appearance (9) And the princess of Vidarbha saw there herds of buffalos, and boars and bears as well as serpents of the wilderness (10) and safe in virtue and glory and good fortune and patience Damayanti wandered through those woods alone in search of Nila (11) And the royal daughter of Bhîma, distressed only at her separation from her lord, was not terrified at aught in that fearful forest (12) And, O king, seating herself down upon a stone, and filled with grief, and every limb of hers trembling with sorrow on account of her husband, she began to lament thus (13)—O king of the Nishadhas, O thou of broad chest and mighty arms, whither hast thou gone, O king, leaving me in this lone forest? (14) O hero having performed the *Ashuamedha* and other sacrifices with gifts in profusion (unto the Brâhmanas) why hast thou, O tiger among men, played false with me alone? (15) best of men, O thou of great splendour, it behoveth thee, O auspicious one, to remember what thou hadst declared before me, O bull among kings? (16) And, O monarch, it behoveth thee also to call to mind what the sky-ranging swans spake in thy presence and in mine? (17) O tiger among men, the four Vedas in all their extent, with

the Angās and the Upāṅges, well-studied, on one side, and one single truth on the other, (are equal); (18) therefore, O slayer of foes, it behoveth thee, O lord of men, to make good what thou didst formerly declare before me ? (19) Alas ! O hero ! O warrior ! O Nala ! O sinless one ! being thine, I am about to perish ! In this dreadful forest, Oh ! wherefore dost thou not answer me ? (20) ' This terrible ' lord of the forest, of grim visage and gaping jaws, and famishing hunger filleth me with fright ? Doth it behove thee to deliver me ? (21) Thou didst use to say always,—*Save thee there existeth not one dear unto me.*—O blessed one, O king, do thou now make good thy words so oft spoken before ? (22) And, O king why dost thou not return an answer to thy beloved wife bewailing and bereft of sense, although thou lovest her, being loved in return ? (23, 24) O king of earth, O respected one, O repressor of foes, O thou of large eyes, why dost thou not regard me, emaciated, and distressed, and pale, and discolored, and clad in half a piece of cloth, and alone, and weeping, and lamenting like one forlorn, and like unto a solitary doe separated from the herd ? (25) O illustrious sovereign, it is I, Damayanti, devoted to thee, who alone in this great forest, address thee ! Wherefore, then dost thou not reply unto me ? (26) Oh, I do not behold thee today on this mountain, O chief of men, O thou of noble birth and character and every limb possessed of grace ! " (27-33). In this terrible forest haunted by lions and tigers, O king of the Nishadhas, O fore-most of men, O enhancer of my sorrows, (wishing to know whether thou art lying down, or sitting, or standing, or gone, whom shall I ask, distressed and woe-stricken on thy account, saying—*Hast thou seen in these woods the royal Nala ? Of whom shall I in this forest enquire after the departed Nala, handsome, and of high soul, and the destroyer of hostile arrays ? § From whom shall I to-day hear the sweet words, That royal Nala, of eyes like lotus-leaves, whom thou seekest as even here.*—"

* The Rev. H. H. Milman regards this sentence to be interrogative, which I fear, it is not. To take it as such would be unquestionably more poetic, but the succeeding sentence then would be out of place. Having said,—“ Do I not see thee ” &c, it would be inconsistent of Damayanti to say, “ Whom shall I ask ” &c.

§ Some editions read, *Konu me kathayedadya* &c The variation is slight.

Yonder cometh the forest-king, that tiger of graceful mein, furnished with four teeth and prominent cheeks. Even him will I ask fearlessly — Thou art the lord of all animals, and of this forest the king. I know me for Damayanti, the daughter of the king of the Vidarbhas, and the wife of Nala, destroyer of foes, and the king of the Nishadhas. (34) Distressed and woe stricken, I am seeking my husband, alone in these woods. Do thou, O king of beasts, comfort me (with news of Nala), if thou hast seen him. (35) Or, O lord of the forest, if thou cannot speak of Nala, do thou, then O best of beasts, devour me, and free me from this misery. (36) Alas! hearing my plaintive appeal in the wilderness, the king of beasts (*heedeth me not but*) hieeth to the crystal river that rolleth towards the sea. (37-41) Let me, then, for tidings of the king ask this king of mountains, this high and sacred hill, crested with innumerable heaven kissing and many hued and beautiful peaks and abounding in various ores, and decked with gems of diverse kinds, and rising like a banner over this broad, forest, and ranged by lions and tigers and elephants and boars and bears and stags and echoing all around with (the notes of) winged creatures of various species, and adorned with *Kinsulas* and *Asholas* and *Bakulas* and *Punnagas* with blossoming *Karnikars*, and *Dharas* and *Plakshas*, and with streams haunted by waterfowls of every kind, and abounding in crested summits. (42) O sacred one! O best of mountains! O thou of wonderful sight! O celebrated hill! O refuge (of the distressed)! O highly auspicious one! I bow to thee, O pillar of the earth! (43) Approaching I bow to thee. Know me for a king's daughter, and a king's daughter in law, and a king's consort, of name Damayanti. (44) That lord of earth who ruleth the Vidarbhas that mighty warrior-king *Bhīma* by name, who protected the four orders, is my sire. (45-47) That best of kings celebrated the *Rajasuya* and *Ashwamedha* sacrifices, with profuse gifts to the *Brāhmanas*. Possessed of beautiful and large eyes, distinguished for devotion to the Vedas, of unblemished character, truth-telling, devoid of guile, gentle endued with prowess, lord of immense wealth versed in morality, and pure, he having vanquished

*There are some slight variations in the reading of the second half of this *Śloka*. They are not of much consequence.

§ Some texts read *Vajapeya* for *Rajasuya*. The former is a sacrifice less splendid than the latter.

all his foes effectually protecteth the inhabitants of Vidarbhas. Know me, O holy one, for his daughter, thus come to thee. (48) That best of men—the celebrated ruler of the Nishadhas—known by the name of Virasena² of high fame, was my father in law (49-51) The son of that king, heroic and handsome and possessed of energy incapable of being baffled, who ruleth well the kingdom which hath descended to him from his father, is named Nala. Know, O mountain that of that slayer of foes, called also *Punyasloka*, possessed of the complexion of gold, and devoted to the Brāhmanas, and versed in the Vedas and gifted with eloquence,—of that righteous and *Soma*-quaffing and Fire adoring king, who celebrateth sacrifices and is liberal and warlike and who adequately chastiseth (criminals), I am the innocent spouse—the chief of his queens—standing before thee (52) Despoiled of prosperity, and deprived of (the company of my) husband without a protector and afflicted with calamity, hither have I come, O best of mountains, seeking my husband (53) Hast thou, O foremost of mountains with thy hundreds of peaks towering (into the sky) seen king Nala in this frightful forest? (54-59) Hast thou seen my husband, that ruler of the Nishadhas the illustrious Nala with the tread* of a mighty elephant endued with intelligence long armed and fiery energy, possessed of prowess and patience and courage and high fame? Seeing me bewailing alone overwhelmed with sorrow, wherefore, O best of mountains, dost thou not to day soothe me with thy voice as thy own daughter in distress? O hero O warrior of prowess O thou versed in every duty O thou adhering to truth, O lord of earth if thou art in this forest, then, O king discover thyself unto me! Oh when shall I again hear the voice of Nala gentle and deep as that of the clouds that voice, sweet as *Amrita*, of the illustrious king, calling me *Vidharbhas daughter*, with accents distinct, and holy, and musical as the chanting of the Vedas\$ and rich, and soothing all my

* *Gajendra-vikrama* *Vikrama* here means 'tread', and not 'prowess' as Milman renders it. It simply implies 'of majestic tread' the elephant being regarded so by Hindu poets. The root of *vikrama* is *krama*, to take a step. Both *Gajendra gamini* and *Gajendara vikrama* in this sense are very usual.

\$ *Annāṣa-sṛnim* is lit. 'imitation of the vedas'. Nīlā Lanthā, in his love for spiritual interpretation, explains this as meaning 'truthful as the Vedas,' which is rather far-fetched.

sorrows O king, I am frightened, do thou, O virtuous one, comfort me !—

(60) “Having addressed that foremost of mountains thus, Damayanti then went in northerly direction, (61) And having proceeded three days and nights, that best of women came to an incomparable woody asylum of ascetics, resembling in beauty a celestial grove— And the charming asylum she beheld was inhabited and adorned by ascetics like Vasiṣṭha and Bhṛigu and Atri, self—denying and strict in diet with minds under control, endued with holiness some living on water, some on air, and some on (fallen) leaves, with passions in check, eminently blessed, seeking the way to heaven, clad in barks of trees and deer—skins, and with senses subdued (64 67) And beholding that asylum inhabited by ascetics and abounding in herds of deer and monkeys Damayanti was cheered And that best of women the innocent † and blessed Damayanti, with graceful eye brows, and long tresses, with lovely hips and deep bosom and face graced with fine teeth § and with fine black and large eyes, in her brightness and glory entered that asylum And saluting those ascetics grown old in practising austerities she stood in an attitude of humility (68) And the ascetics living in that forest, said *Welcome* And those men of ascetic wealth, paying her due homage, said,—(69,70) Sit ye down, and tell us what we may do for thee —That best of women replied unto them, saying,—Ye sinless and eminently blessed ascetics, is it well with your austerities, and sacrificial fire and religious observances and the duties of your own order ? And is it well with the beasts and birds of this asylum ? (71) And they answered,—O beautiful and illustrious lady prosperity attendeth us in every respect But, O thou of faultless limbs

† *Tapasvini* is lit , one leading an ascetic course of life It very often means, however, innocent, or helpless I prefer to take it in this sense, instead of regarding it as used in the sense of Damayanti leading an ascetic life in her search after Nala, (as some of the Bengali translators have chosen to understand it)

§ *Sudvīṣāna Dvīṣa* in this connection means *twice-born* i e something that is twice-born

tell us who thou art, and what thou seekest. (72) Beholding thy beautiful form and thy bright splendour, we have been amazed. Cheer up and mourn not (73) Tell us, O blessed one, art thou the presiding deity of this forest, or of this mountain, or of this river?—(74) Damayanti replied unto those ascetics, saying— O Brahmanas, I am not the goddess of this forest, or of the mountain, or of this stream. (75) O Rishis of ascetic wealth, know that I am a human being. I will relate my history in detail. Do ye listen to me ! (76) There is a king—the mighty ruler of the Vidarbhas—Bhīma by name O foremost of regenerate ones, know that I am his daughter. (77) The wise ruler of the Nishadhas, Nala by name, of great celebrity, heroic and ever victorious in battle, and learned, is my husband,

(78—80) Engaged in the worship of the gods, devoted to the twice-born ones, the guardian of the line of Nishadhas, of mighty energy, possessed of great strength, truthful, conversant with all duties, wise, unwavering in promise, the crusher of foes, devout, serving the gods, graceful, the conqueror of hostile towns, that foremost of kings, Nala by name, equal in splendour unto the lord of celestials, the slayer of foes, possessed of large eyes, and a face resembling the full moon, is my husband. (81) The celebrator of great sacrifices, versed in the Vedas and their branches, the destroyer of enemies in battle, and like unto the sun and the moon in splendour, is he. (82-89) That king devoted to truth and religion was summoned to dice by deceitful persons of mean mind and uncultured soul and of crooked ways, and skilful in gambling, and was deprived of wealth and kingdom. Know that I am the wife of that bull among kings known to all by the name of Damayanti, anxious to find out my (missing) lord. In sadness of heart am I wandering among woods, and mountains, and lakes, and rivers and tanks and forests in search of that husband of mine—Nala skilled in battle, high-souled, and well-versed in the use of weapons O! hath king Nala, the lord of Nishadhas, come to this asylum of your holy selves ! It is for him, O Brahmanas, that I have come to this dreary forest full of terrors and haunted by tigers and other beasts If I do not see king Nala within a few days and nights, I shall seek my good by renouncing this body. Of what use is my life without that bull among men? (90-97) How shall I live afflicted with grief on account of my husband

"Unto Bhīma's daughter Damayanti thus lamenting forlorn in that forest, the truth telling * ascetics replied, saying,—O blessed and beauteous one, we see by ascetic power that the future will bring happiness to thee, and that thou wilt soon behold Naishadha O daughter of Bhīma, thou wilt behold Nala the lord of the Nishadhas, the slayer of foes, and the foremost of the virtuous, freed from distress And O blessed lady, thou wilt behold the King—thy lord—freed from all sins, and decked with all kinds of gems, and ruling the selfsame city, and chastising his enemies, and striking terror into the hearts of foes, and gladdening the hearts of friends, and crowned with every blessing —

"Having spoken unto that princess—the beloved queen of Nala—the ascetics with their sacred fires and asylum vanished from sight And beholding that mighty wonder, the daughter-in-law of King Virasena, Damayanti of faultless limbs, was struck with amazement And she asked herself —Was it a dream that I saw? What an occurrence hath taken place! (98) Where are all those ascetics? And where is that asylum? Where, further, is that delightful river of sacred waters the resort of diverse kinds of fowls? And where again are those charming trees decked with fruits and flowers?—§ (99) And after thinking so for sometime Bhīma's daughter, Damayanti of sweet smiles, melancholy and afflicted with grief on account of her lord lost the color of her face (again) And going to another part of the wood she saw ashoka tree And approaching that first of trees in the forest so charming with blossoms and its load of foliage, and resounding with the notes of birds, Damayanti, with tears in her eyes and accents choked in grief, began to lament, (102) Oh this graceful tree in heart of the forest decked in flowers looketh beautiful, like a charming King of hills (103-105) O beauteous ashoka O thou speedily

---

* Some texts read *Satyadarshinas* for *Satyadinas* Truth-seeing or prophetic is certainly more in keeping with spirit of the passage

§ There is a slight variation in the reading of this *śloka* beginning with *kva* For *nanadwījanīshvīta*, some texts read *nadwījanīshvīta*, and in this second line for *nadī te cha nagā* &c, some texts read *punnā te cha nagā* &c.

us wholly and protect us !⁺ (120) And, O blessed one, do thou so act that this caravan may soon go hence in prosperity and that the welfare of all us may be secured ! (121) Thus addressed by that caravan, the princess Damayanti, devoted to her husband and oppressed by the calamity that had befallen her, answered, saying (122 123) O leader of the caravan, ye merchants, ye youths, old men and children, and ye that compose this caravan, know me a human being ! I am the daughter of a king, and the daughter in law of a king, and the consort also of a king eager for the sight of my lord ! (124) The ruler of the Vidarbhas is my father, and my husband is the lord of the Nishdhas named Nala. Even now I am seeking that unvanquished and blessed one (125) If ye have chanced to see my beloved one king Nala that tiger among men, that destroyer of hostile hosts, O tell me quick ! (126) Thereupon the leader of that great caravan, named Shuchi, replied unto Damayanti of faultless limbs saying, O blessed one listen to my words ! (127) O thou of sweet smiles I am a merchant and the leader of this caravan, O illustrious lady I have not seen any man of the name of Nala (128) In this extensive forest uninhabited by men, there are only elephants and leopards and buffaloes and tigers and bears and other animals (129) Except thee I have not met with any man or woman here so help us now Manibhadra,—the king of Yakshas ! * (130) Thus addressed by them, she asked those merchants as well as the leader of the host, saying —It behoveth ye to tell me whither this caravan is bound (131) The leader of the band said,—O daughter of a great king, for purpose of profit this caravan is bound direct for the city of Subâhu The truth telling § ruler of the Chedis !—' "

Thus ends the sixty-fourth Section in the Nalopâkhyâna of the Vana Parva

---

* Manibhadra, the chief of Yakshas (next to Kubera) is the tutelary deity of travellers and caravans passing through woods and mountains

§ A different reading is *Suta-darshinîs*

(1) Brīhadāśwa said,—‘Having heard the words of the leader of that caravan, Damayanti of faultless limbs proceeded with that caravan itself, anxious to behold her lord (2-4) And after having proceeded for many days the merchants saw a large lake fragrant with lotuses in the midst of that dense and terrible forest And it was beautiful all over, and exceedingly delightful (with banks) abounding in grass and fuel and fruits and flowers, And it was inhabited by various kinds of fowls and birds, and full of water that was pure and sweet And it was cool and capable of captivating the heart (5) And the caravan, worn out with toil, resolved to halt there (5) And with the permission of their leader, they spread themselves around those beautiful woods And that mighty caravan finding it was evening halted at that place (6 7) And (it came to pass that) at the hour of midnight when everything was hushed and still and the tired caravan had fallen asleep, a herd of elephants in going towards a mountain stream to drink of its water befouled by their temporal juice, saw that caravan as also the numerous elephants belonging to it (8) And seeing their domesticated fellows, the wild elephants infuriate and with the temporal juice trickling down rushed impetuously in the former with the intention of killing them, (9) And the force of the rush of those elephants was hard to bear, like the impetuosity of peaks loosened from mountain summits rolling towards the ground (10) The rushing elephants found the forest paths to be all blocked up, for the goodly caravan was sleeping obstructing the paths around that lake lotuses (11 12) And the elephants all of a sudden, began to crush the men lying insensible on the ground And uttering cries of *Oh* and *Alas* the merchants, blinded by sleep, fled, in order to escape that danger, to copses and woods for refuge † And some were slain by the tusks, and some by the trunks, and some by the legs of those elephants. § (13) And innumerable camels and horses were killed, and

† For *Mahatā bhayāt* some texts *Bahaso abhavan* The former reading however, is to be preferred

§ For *Gajais* (pl instrumental) some texts read *Naras* The meaning is almost the same difference being only one of grammatical construction

crowds of men on foot, running in fright, killed one another. (14) And uttering loud cries some fell down on the ground, and some in fear climbed on trees, and some dropped down on uneven ground. (15) And O king, thus accidentally attacked by that large herd of elephants, that goodly caravan suffered a great loss. (16) [And there arose a tremendous uproar calculated to frighten the three worlds.—Lo ! a great fire hath broken out ! Rescue us ! Do ye speedily fly away ! (17) Why do ye fly ? Take the heaps of jewels scattered around ! All this wealth is a trifle ! I do not speak falsely. (18) I tell you again, (exclaimed some one) think on my words O ye distracted ones!—With such exclamations they ran about in fright. (19) And Damayanti awoke in fear and anxiety, while that terrible slaughter was raging there. (20-23) And beholding that slaughter capable of awakening the fear of all the worlds, and which was so unforeseen, the damsel of eyes like lotus-leaves rose up, wild with fright, and almost out of breath. And those of the caravan that had escaped unhurt, met together, and asked one another,—Of what deed of ours is this the consequence ? Surely, we have failed to worship the illustrious Manubhadra, and likewise the exalted and graceful Vaisravana the king of the Yakshas ! Perhaps, we have not worshiped the deities that cause calamities, or perhaps, we have not paid them the first homage. (24) Or, perhaps, this evil is the certain consequence of the birds (we saw) ! Our stars are not unpropitious. From what other cause, then, hath this disaster come ?—(25-26) Others, distressed and bereft of wealth and relatives, said,—The maniac-like woman who came amongst this mighty caravan, in guise that was strange and scarcely human, alas, it is by her that this dreadful illusion had been pre-arranged. (27) Of a certainty, she is a terrible Rākshasa or Yaksha or a Pishacha woman. All this evil is her work, what need of doubts ? (28-30) If we again see that wicked destroyer of merchants, that giver of innumerable woes, we shall certainly slay that injurer of ours, with stones, and dust, and grass, and wood, and cuffs.—And hearing these dreadful words of the merchants, Damayanti, in terror and shame and anxiety,

\$ For *Nihatoshtrāshwabakulas* some texts read *Gogajoshtrāshwabakula* for *Padatyanasankulas*, *Padatinaravankulas*. In the second line of the *Śloka* also, there is a slight variation. The sense in either case is almost the same.

fled into the woods apprehensive of evil And reproaching herself, she said (31) Alas ! fierce and great is the wrath of God on me ! Perce followeth not in my track Of what misdeed is this the consequence ? (32) I do not remember that I did ever so little a wrong to any one, in thought, word, or deed Of what deed, then, is this the consequence ? (33-36) Certainly, it is on account of the great sins I had committed on a former life, that such calamity hath befallen me, viz., the loss of my husband's kingdom, his defeat at the hands of his own kinsman, this separation from my lord and my son and daughter, this my unprotected state, and my presence in this forest abounding in innumerable beasts of prey !]*—

"The next day, O king, the remnant of that caravan left the place, bewailing the destruction that had overtaken them and lamenting for their dead brothers and fathers and sons and friends (37-38) And the princess of Vidarbha began to lament, saying,—Alas ! What misdeed have I perpetrated ! The crowd of men that I obtained in this lone forest, hath been destroyed by a herd of elephants, surely a consequence of my ill luck Without doubt, I shall have to suffer misery for a long time (39) I have heard from old men that no person dieth ere his time it is for this that my miserable self hath not been trodden to death by that herd of elephants (40-42) Nothing that befalleth men is due to anything else than Destiny, for even in my childhood I did not commit any such sin in thought word or deed, whence might come this calamity Methinks I suffer this severance from my husband through the potency of those celestial *Lokapalas*, who had come to the *Swamyavara* but whom I disregarded for the sake of Nala !—(43 44) Bewailing thus, O tiger among kings that excellent lady, Damayanti, devoted to her husband, went, oppressed with grief and (pale) as the autumnal moon with those Brâhmanas versed in the Vedas that had survived the slaughter of the caravan (45) And

The whole of this passage beginning with "And" in the eighth line of page 37 and enclosed within brackets does not occur in every text It bears, however, every mark of genuineness and I have not accordingly omitted it

SAs depending upon the acts of past lives for *dâva* includes *praktana*

departing speedily towards evening the damsel came to the mighty city of the truth telling Subāhu the king of the Chedis (46 48) And she entered that excellent city clad in half a garment And the citizens saw her as she went, overcome with fear, and lean, and melancholy her hair dishevelled and soiled with dust, and maniac-like And beholding her enter the city of the king of the Chedis the boys of the city, from curiosity, began to follow her And surrounded by them she came before the palace of the king (49) And from the terrace the queen mother saw her surrounded by the crowd And she said to her nurse—Go and bring that woman before me! (50) She is forlorn and is being vexed by the crowd She hath fallen into distress and standeth in need of succour I find her beauty to be such that it illumineth my house (51 52) The fair one though looking like a maniac seemeth a very *Shree* with her large eyes!—Thus commanded, the nurse went out and dispersing the crowd brought Damayanti to the graceful terrace And struck with wonder O king, she asked Damayanti saying—Afflicted though thou art with such distress thou ownest a beautiful form! (53 54) Thou shinest like lightning in the midst of the clouds Tell me who thou art and whose? O thou possessed of celestial splendour surely thy beauty is not human bereft though thou art of ornaments! And although thou art helpless yet thou art unmoved under this outrage of these men!—Hearing these words of the nurse the daughter of Bhrūa said—(55 56) Know that I am a female belonging to the human species and devoted to my husband I am a serving-woman of good lineage I live wherever I like, subsisting on fruits and roots and without a companion, and stay where evening overtaketh me My husband is the owner of countless virtues, and was ever devoted to me (57) And I also on my part was deeply attached to him following him like his shadow It chanced that once he became desperately engaged at dice (58 63) Defeated at dice he came alone into the forest I accompanied my husband into the woods comforting the hero clad in a single piece of cloth and maniac-like and overwhelmed with calamity Once on a time for some cause that hero afflicted with hunger and thirst and grief, was forced to abandon that sole piece of covering, in the forest—Destitute of garment and maniac-like and deprived of his senses as he was, I followed him, myself in a single

garment Following him, I did not sleep for nights together Thus passed many days until at last while I was sleeping, he cut off half of my cloth, and forsook me who had done him no wrong I am seeking my husband but unable to find him who is of hue like the filaments of the lotus, without being able to cast my eyes on that delight of my heart, that dear lord who owneth my heart and resembleth the celestials in men, day and night do I burn in grief!—

(64) 'Unto Bhīma's daughter thus lamenting with tearful eyes, and afflicted and speaking in accents choked in grief, the queen-mother herself said,—(65) O blessed damsel, do thou stay with me I am well pleased with thee O fair lady, my men shall search for thy husband (66) Or, perhaps he may come here of his own accord in course of his wandering' And, O beautiful lady residing here thou wilt regain thy (lost) lord —(67 68) Hearing these words of the queen mother Damayadī replied —O mother of heroes I may stay with thee on certain conditions I shall not eat the remnants of any dish, nor shall I wash any body's feet, nor shall I have to speak with other men (69) And if any body shall seek me (as a wife or mistress) he should be liable to punishment at thy hands And, further, should he solicit me over and over again that wicked one should be punished with death This is the vow I have made (70) I intend to have an interview with those Brāhmanas that will set out to search for my husband —If thou canst do all this I shall certainly live with thee (71) If it is otherwise I cannot find it in my heart to reside with thee —The queen mother answered her with a glad heart saying —(72 73) I will do all this Thou hast done well in adopting such a vow,—'

"Bṛhadashwa continued —'O king, having spoken so unto the daughter of Bhīma the queen mother O Bhārata, said to her daughter named Sunandā,—O Sunandā accept this lady like a goddess as thy *Sairandhrī*' * (74) Let her

* A *Sairandhrī* was a serving woman of a superior order retained more as a companion than a maid servant She would undertake no kind of menial labour, the offices employing her being the making of floral wreaths, the preparation of sandal paste the binding of braids and generally to attend to the toilette of the queen or her daughter Regarding food and treatment serving women of this class were better treated, in fact almost as equals They were like the bed-chamber women of the royal house holds of Europe —T

be thy companion, as she is of the same age with thee. Do thou, with heart free from care, always sport with her in joy (75) And Sumandā cheerfully accepted Damayanti and led her to her own apartments accompanied by her associates (76) And treated with respect, Damayanti was satisfied, and she continued to reside there without anxiety of any kind, for all her wishes were duly gratified."—

Thus ends the sixty-fifth Section in the Nalopākhyāna of the Vana Parva

SECTION LXVI.

(1) "Bṛhadashwa said,—'O monarch, having deserted Damayanti, king Nala saw a mighty conflagration that was raging in that dense forest (2) And in the midst of that conflagration, he heard the voice of some creature, repeatedly crying aloud,—O righteous Nala, come hither —(3) And answering —Fear not,—he entered into the midst of the fire and beheld a mighty Naga lying in coils (4) And the Naga with joined hands, and trembling, spake unto Nala saying,—O king, know that I am a snake, Karkotaka by name ! (5) I had deceived the great Rishi Nārada of high ascetic merit, and by him have I been cursed in wrath, O king of men, even in words such as these,—(6) *Stay thou here like an immobile thing, until one Nala taketh thee hence. And, indeed, on the spot to which he will carry thee, there shall thou be freed from my curse*' (7) It is for that curse of his that I am unable to stir one step I will instruct thee in respect of thy welfare. It becometh thee to deliver me. (8) I will be thy friend. There is no snake equal to me I will be light in thy hands Taking me up, do thou speedily go hence ! (9) Having said this, that prince of snakes became as small as the thumb And taking him up, Nala went to a spot free from fire. (10) And having reached an open spot where there was no fire, Nala intended to drop the serpent, upon which Karkotaka again addressed him, saying,—(11) O king of the Nishadhas, proceed thou yet, counting a few steps of thine, meanwhile. O mighty-armed one, I will do thee great good !—(12) And as Nala began to count his steps

the snake bit him at the tenth step * And lo ! as he was bit his form speedily underwent a change (13) And beholding his change of form, Nala was amazed And the king saw the snake also assume his own form (14) And the snake Karkotaka, comforting Nala, spake unto him—I have deprived thee of thy beauty, so that people may not recognise thee (15) And, O Nala, he by whom thou hast been deceived and cast into distress shall dwell in thee tortured by my venom (16) And, O monarch, as long as he doth not leave thee, he will have to dwell in pain in thy body with every limb filled with my venom (17) And O ruler o' men, I have saved thee from the hands of him who from anger and hate deceived thee, perfectly innocent though thou art and underserving of wrong ! (18) And, O tiger among men, through my grace, thou shalt have (no longer) any fear from animals with fangs from enemies, and from Brāhmanas also versed in the Vedas (19) O king ! Nor shalt thou, O monarch, feel pain on account of my poison And O foremost of kings thou shalt be ever victorious in battle ! (20) This very day O prince, O lord of Nishadhas, go to the delightful city of Ayodhya, and present thyself before Rituparna skilled in gambling, saying, *I am a charioteer, Bahula by name* (21) And that king will give thee his skill in dice for thy knowledge of horses (22) Sprung from the line of Ikshvāku, and possessed of prosperity, he will be thy friend When thou wilt be an adept at dice thou shalt then have prosperity. (23) Thou wilt also meet with thy wife and thy children, and regain thy kingdom I tell thee this truly Therefore let not thy mind be occupied by sorrow (24) And, O lord of men when thou shouldst desire to behold thy proper form, thou shouldst remember me, and wear this garment ! (25) Upon wearing this, thou shalt get back thy own form—And saying this that Naga then gave unto Nala two pieces of celestial cloth (26) And O son of the Kuru race, having thus instructed Nala, and presented

---

* When Nala began to count his steps, he began to say, *one, two, &c. ten* The Sanskrit word for ten is *dasha* which again is equivalent to *bite* (in the imperative) The snake felt a delicacy in biting the king without being commanded to do so And hence his bite at the tenth step Even thus Nilakanth.—T

him with the attire, the king of snakes O monarch, made himself invisible there and then ! ”

Thus ends the sixty-sixth Section in the Nalopākhyāna
of the Vana Parva

SECTION LXVII

(1) “Bṛihadashwa said —‘After the snake had vanished, Nala, the ruler of the Nishadhas, proceeded, and on the tenth day entered the city of Rituparna (2) And he approached the king, saying,—My name is Bāhuka There is no one in this world equal to me in managing steeds (3) My counsel also should be sought in matters of difficulty and in all affairs of skill I also surpass others in the art of cooking (4) In all those arts that exist in this world, and also in everything difficult of accomplishment I will strive to attain success O Rituparna do thou maintain me (5) And Rituparna replied,—O Bāhuka, stay with me May good betide thee ! Thou wilt even perform all this I have always particularly desired to be driven fast (6) Do thou convert such measures that my steeds may become fleet I appoint thee the superintendent of my stables Thy pay shall be ten thousand (coins) (7) Both Vārshneya and Jivala shall always be under thy direction Thou wilt live pleasantly in their company Therefore O Bāhuka stay thou with me !—”

(8) “Bṛihadashwa continued —Thus addressed by the king, Nala began to dwell in the city of Rituparna treated with respect and with Vārshneya and Jivala as his companions (9) And residing there the king (Nala) remembering the princess of Vidarbha recited every evening the following *śloka*,—(10) *Where lieth that helpless one afflicted with hunger and thirst and worn with toil, thinking of that wretch ! And upon whom also doth she now wait ?* (11) And once as the king was reciting this in the night, Jivala asked him saying,—O Bāhuka whom dost thou lament thus daily ? I am curious to hear it (12 13) O thou blest with length of days, whose spouse is she whom thou thus lamentest ?—Thus questioned, King Nala answered him, saying,—A certain person devoid of sense had a wife well known to many That wretch was false in his promises For some reason that wicked person was separated from her (14) Separated from her,

that wretch wandered aboutt oppressed with woe and burning with grief he resteth not by day or night (15-16) And at night remembering her, he singeth this *shloka* Having wandered over the entire world, he hath at last found a refuge, and undeserving of the distress that hath befallen him, he passeth his days, thus remembering his wife When calamity had overtaken this man, his wife followed him into the woods (17-19) Deserted by that man of little virtue her life itself is in danger Alone, without knowledge of ways, ill able to bear distress and fainting with hunger and thirst, the girl can hardly protect her life And, O friend, she hath been deserted by that man of small fortune and having little sense, in the wide and terrible forest, ever abounding in beasts of prey !—

“Thus remembering Damayanti, the King of the Nishadhas continued to live unknown in the abode of that monarch!”

Thus ends the sixty-seventh Section in the Nalopākhyāna of the Vana Parva

SECTION LXVIII

(1) Brāhmadashya said,—‘After Nala despoiled of his Kingdom, had with his wife, become a bondsman Bhīma with the desire of seeing Nala, sent out Brāhmanas to search for him (2) And giving them profuse wealth, Bhīma enjoined them saying,—Do ye search for Nala, and also for my daughter Damayanti (3-6) Who achieveth this task, ascertaining where the ruler of the Nishadhas is bringeth him and my daughter hither, will obtain from me a thousand kine and fields and a village resembling a town Even if failing to bring Damayanti and Nala here, he that succeeds in learning their whereabouts will get from me the wealth represented by a thousand kine—Thus addressed the Brāhmanas cheerfully went out in all directions seeking Nala and his wife in cities and provinces But Nala or his spouse they found not anywhere (7-9) Until at length searching in the beautiful city of the Chedis a Brahman named Sudatta during the time of the king’s prayers saw the princess of Vidarbha in the palace of the king seated with Sunandā And her incomparable beauty was slightly perceptible like the

brightness of a fire enveloped in curls of smoke And beholding that lady of large eyes, soiled and emaciated, he decided her to be Damayanti, coming to that conclusion from various reasons (10 18) And Sudeva said,—As I saw her before, this damsel is even so at present O I am blest, by casting my eyes on this fair one like *Shree* herself delighting all the worlds! Resembling the full moon, of unchanging youth * of well-rounded breasts, illumining all sides by her splendour, possessed of large eyes like beautiful lotuses like unto Kîma s Rati herself the delight of all the worlds like the rays of the full Moon O, she looketh like a lotus—stalk transplanted by adverse fortune from the Vidarbha lake and covered with mire in the process And oppressed with grief on account of her husband, and melancholy she looketh like the night of the full moon when Râhu hath swallowed that luminary, or like a stream whose current hath dried up Her plight is very much like that of a ravaged lake with the leaves of its lotuses crushed by the trunks of elephants and with its buds and fowls affrighted by the invasion Indeed this girl of a delicate frame, and of lovely limbs, and deserving to dwell in a mansion decked with gems is (now) like an uprooted lotus stalk scorched by the Sun Endued with beauty and generosity of nature, and destitute of ornaments though deserving of them, she looketh like the Moon new bent in heaven but covered with black clouds Destitute of comforts and luxuries separated from loved ones and friends she liveth in distress supported by the hope of beholding her lord Verily the husband is the best ornament of a woman however destitute of ornaments (19 25) Without her husband beside her this lady though beautiful shineth not It is a hard feat achieved by Nala in that he liveth without succumbing to grief though separated from such a wife Beholding this damsel possessed of black hair and of eyes like lotus leaves in woe though deserving of bliss, even my heart is pained! Alas! when shall this girl graced with auspicious marks and devoted to her husband crossing this ocean of woe, regain the company of her lord

---

* The word in the text is *shyamî* which means a damsel always appearing sixteen So Nilkantha Others say that it means a woman having a body warm in winter and cool in summer and having also a slender waist, together with many other virtues

like Rôhini* regaining the moon's ? Surely, the king of the Nishadhas will experience in regaining her the delight that a king deprived of his kingdom experienceth in regaining his kingdom. Equal to her in nature and age and extraction, Nala deserveth the daughter of Vidarbha, and this damsel of black eyes also deserveth him. It behoveth me to comfort the queen of that hero of immeasurable prowess and endued with energy and might, (since) she is so eager of beholding her husband, I will console this afflicted girl of face like the full Moon, and suffering distress that she had never before endured, and ever meditating on her lord —' (26) Brihadashwa continued, —'Having thus reflected on these various circumstances and signs, the Brahmana, Sudeva, approached Damayanti, and addressed her saying, (27) O princess of Vidarbha, I am Sudeva, the dear friend of thy brother ! I have come here, seeking thee, at the desire of King Bhîma. (28) Thy father is well, and also thy mother, and thy brothers. And thy son and daughter, blessed with length of days, are living in peace. (29) Thy relatives, though alive, are almost dead on thy account, and hundreds of Brahmanas are ranging the world in search of thee!—

(30-35) Brihadashwa continued,—O Yudhishtira, Damayanti recognising Sudeva asked him respecting all her relatives and kindreds one after another. And, O monarch, oppressed with grief the princess of Vidarbha began to weep bitterly, at the unexpected sight of Sudeva that foremost of Brahmanas and the friend of her brother. And, O Bharata, beholding Damayanti weeping and conversing in private with Sudeva, Sunanda was distressed, and going to her mother informed her saying —*Sairandhri* is weeping bitterly in the presence of a Brahmana. If thou like, satisfy thyself ! And thereupon the mother of the king of the Chedis issuing from the inner apartments of the palace, came to the place where the girl (Damayanti) was with that Brahmana. Then calling Sudeva, O king, the queen mother asked him,—Whose wife is this fair one and whose daughter ? How hath this lady of beautiful eyes been deprived of the company of her relatives and of her husband as well ? (36) And how also hast thou come to know this lady fallen into such a plight ? I wish to hear all this in detail from thee. (37) Do thou truly relate unto me who am asking thee about this damsel of celestial

* Rôhini is the wife of the Moon

beauty !—Then, O King, thus addressed by the queen mother Sudeva, that best of Brāhmanas, sat at his ease, and began to relate the true history of Damayanti :

Thus ends the sixty-eighth Section in the Natopākhyāna of the the Vana Parva

SECTION LXIX

(1) " Sudeva said,—There is a virtuous and illustrious ruler of the Vidarbhas, Bhīma by name. This blessed lady is his daughter, and widely known by the name of Damayanti.

(2) And there is a King ruling the Nishadhas, named Nala the son of Virsena. This blessed lady is the wife of that wise and righteous monarch. (3) Defeated at dice by his brother, and despoiled of his kingdom that King accompanied

by Damayanti, went away without the knowledge of any one.

(4) We have been wandering over the whole earth in search of Damayanti. And that girl is at last found in the house of thy son. (5 6) No woman existeth that is her rival in beauty.

Between the eye-brows of his ever youthful damsel, there is an excellent mole from birth, resembling a lotus. Noticed by us (before) it seems to have disappeared covered

(as her forehead is) with (a coat of) dust even like the Moon hid in clouds. (7) Placed there by the Creator himself as an indication of prosperity and wealth that mole is visible faintly, like the cloud covered lunar crescent of the first day

of the lighted fortnight. (8)—And covered as her body is with dust her beauty hath not disappeared. Though careless of her person, it is still manifest, and shineth like gold.

(9) And this girl—goddess like—capable of being identified by this form of hers and that mole, hath been discovered by me as one discovereth a fire that is covered, by its heats !—

(10) " O King, hearing these words of Sudeva, Sunandā washed the dust that covered the mole between Damayanti's eye brows. (11) And thereupon it became visible like the moon in the sky, just emerged from the clouds. (12) And

seeing that mole, O Bhārata, Sunandā and the queen-mother began to weep, and embracing Damayanti stood silent for a while. (13) And the queen mother, shedding tears as she spoke, said in gentle accents,—By this thy mole, I find that

thou art the daughter of my sister. (14) O beautiful girl,

I and thy mother are both daughters of the high-souled Sudhāman the ruler of the Dāśarhina (15) She was bestowed upon King Bhīma and I on Virāṭha. I witnessed thy birth at our father's palace in the country of the Dāśarhina (16) O beautiful one, my house is to thee even as thy father's. And this wealth, O Damayanti, is thine as much as mine !— (17) At this O King, Damayanti bowing down to her mother's sister with a glad heart spake unto her these words (18) Unrecognised, I have still lived happily with thee, every want of mine satisfied and myself cared for by thee, (19) And happy as my stay hath been, it would, without doubt, be happier still. But mother, I have long been an exile. It becometh thee, therefore to grant me permission (to depart) (20) My son and daughter sent to my father's palace, are living there. Deprived of their father, and of their mother also how are they passing their days stricken with sorrow ! (21) If thou wishest to do what is agreeable to me, do thou, without loss of time, order a vehicle for I wish to go to the Vīdarbhya !—(22 23) At this, O King, the sister of (Damayanti's) mother, with a glad heart, said, *So be it*. And the queen mother, with her son's permission, O chief of the Bhārata sent Damayanti in a handsome litter carried by men protected by a large escort and provided with food and drink and garments of the first quality (24) And soon enough she reached the country of the Vīdarbhya. And all her relatives rejoicing (in her arrival) received her with respect. (25 26) And seeing her relatives, her children, both her parents and all her maids to be well, the illustrious Damayanti, O King worshipped the gods and Brāhmaṇas according to the most superior method (27) And the King, rejoiced at beholding his daughter gave unto Sudeva, a thousand kine and much wealth and a village (28) And, O King, having spent that night at her father's mansion and recovered from fatigue Damayanti addressed her mother, saying —(29) O mother if thou wishest me to live I tell thee truly, do thou endeavour to bring Nala that hero among men !—(30) Thus addressed by Damayanti the venerable queen became filled with sorrow. And bathed in tears she was unable to give any answer (31) And beholding her in that plight all the inmates of the inner apartments broke out into exclamations of *Oh!* and *Alas!* and begun to cry bitterly (32) And then the queen addressed the mighty monarch

Bhima, saying,—Thy daughter Damayanti mourneth on account of her husband (33) Nay, banishing away all bashfulness, she hath herself, O king, declared her mind to me Let thy men strive to find out (Nala) the righteous ! (34) Thus informed by her, the king sent the Brâhmanas under him in all directions, saying,—*Exert ye to discover Nala!* (35) And those Brahmanas, commanded by the ruler of the Vidarbhas (to seek Nala), appeared before Damayanti and told her of the journey they were about to undertake (36) And Bhima's daughter spake unto them saying,—Do ye cry in every realm, and in every assembly?—(37) *O beloved gambler, where hast thou gone, cutting off half of my garment, and deserting thy dear and devoted wife asleep in the forest?* (38) *And that girl, as commanded by thee, slayeth expecting thee, clad in half a piece of cloth and burning with grief?* (39) *O king, O hero, relent towards and answer her who incessantly weepeth for that grief!* (40) This and more ye will say, so that he may be inclined to pity me Assisted by the wind, fire consumeth the forest (41) (Further, ye will say that) *the wife is always to be protected and maintained by the husband Why then, good as thou art and acquainted with every duty, hast thou neglected both the duties?* (42) *Possessed of fame and wisdom, and lineages and kindness why hast thou been unkind? I fear this is owing to the loss of my good luck!* (43) *Therefore, O thou tiger among men, have pity on me O bull among men! I have heard it from thee that kindness is the highest virtue!* (44) Speaking so if anybody answereth you, that person should by all means be known, and ye should learn who he is, and where he dwelleth (45) And ye foremost of regenerate ones, do ye bring me the words of him who bearing this speech of ye will chance to answer ye ! (46) Ye should also act with such care that no one may know the words ye utter to be at my command, nor that ye will come back to me ! (47) And ye should also learn whether the man that answers is wealthy, or poor or destitute of power, in fact all about him !—

(48) "Thus instructed by Damayanti, O king, the Brahmanas set out in all directions in search of Nala overtaken with such disaster (49) And the Brahmanas, O king, searched for him in cities and kingdoms and villages, and asylums of ascetics, and places inhabited by cow herds,

(50) And, O monarch, wherever they went they recited the speeches that Damayanti had directed them to do."

Thus ends the sixty-ninth Section in the Nalopakhyana of the Vana Parva.

SECTION LXX.

(1) "Bṛihadashwa said,—'After a long time had passed away, ■ Brahmāna named Parnāda returned to the city (of the Vidarbhas), and said unto the daughter of Bhīma, (2) O, Damayanti, seeking Nala, the king of Nishadhas, I came to the city of Ayodhya, and appeared before Bhaṅgāsuri ! (3) And, O best of women, I repeated those words of thine in the presence of the blessed Rituparna. (4) But hearing them neither that ruler of men, nor his courtiers, answered anything although I uttered them repeatedly. (5) Then, after I had been dismissed by the monarch, I was accosted by a person in the service of Rituparna, named Bāhuka. (6) And Bāhuka is the charioteer of that king, of unsightly appearance and possessed of short arms. And he is skilful in driving with speed, and well acquainted with the art of cookery. (7) And sighing frequently, and weeping again and again, he inquired about my welfare and afterwards said these words,—Chaste women, although fallen into distress, yet protect themselves, and thus certainly secure heaven. (8) Although they may be deserted by their lords, they do not yet become angry on that account, for women that are chaste lead *thin* lives, encased in the armour of virtuous behaviour. (9) It behoveth her not to be angry, since he that deserted her was overwhelmed with calamity, and deprived of every bliss. (10) A beautiful and virtuous woman should not be angry with one that was deprived by birds of his garment while striving to procure sustenance and who is being consumed with grief. (11) Whether treated well or ill, such a wife should never indulge in ire, beholding her husband in that plight,—despoiled of kingdom and destitute of prosperity, oppressed with hunger and overwhelmed with calamity !—(12) Hearing these words of his, I have speedily come here. Thou hast now heard all. Do what thou thinkest proper, and inform the king of it !"

(14) "O king, having heard these words of Parnāda, Damayanti with tearful eyes came to her mother, and spake unto her in private,—(15) O mother, King Bhīma should not, by any means, be made acquainted with my purpose. In thy presence will I employ that best of Brahmanas, Sudeva ! (16) If thou desirest my welfare, act in such a way that King Bhīma may not know my purpose. (17-19) Let Sudeva without delay go hence to the city of Ayodhya, for the purpose of bringing Nala, O mother, having performed the same auspicious rites by virtue of which he had speedily brought me into the midst of friends ! With these words, after Parnāda had recovered from fatigue, the princess of Vidarbha worshipped him with profuse wealth and also said,—When Nala will come here, O Brāhmana, I will bestow on thee wealth in abundance again ! (20) Thou hast done me immense service which none else, indeed, can do me, for, (owing to that service of thine) O thou best of the regenerate ones, I shall speedily regain my (lost) lord . (21) And thus addressed by Damayanti, that high-minded Brāhmana comforted her, uttering benedictory words of auspicious import, and then went home, regarding his mission to have been successful (22) And after he had gone away, Damayanti oppressed with grief and distress, calling Sudeva, addressed him, O Yudhishtira, in the presence of her mother, saying,—(23) O Sudeva, go thou to the city of Ayodhya, straight as a bird, and tell King Rituparna living there, these words ;—(24) Bhīma's daughter, Damayanti will hold another *Swayamvara*. All the kings and princess are hither. (25) Calculating the time, I find that the ceremony will take place tomorrow. O repressor of foes, if it is possible for thee, go thither without delay ! (26) Tomorrow, after the sun hath risen, she will choose a second husband, as she doth not know whether the heroic Nala liveth or not !—(27) And addressed by her, O monarch thus, Sudeva set out And he said unto Rituparna, all that he had been directed to say."

Thus ends the seventieth Section in the Nilopākhyāna of the Vana Parva.

SECTION LXXI.

(1) Iribdashwa continued — 'Having heard the words of Sudena, king Rituparna, soothing Bāhuka with gentle words, said,— (2) O Bāhuka, thou art well skilled in training and guiding horses. If it please thee, I intend to go to Damayanti's *S-ajam-ram* in course of a single day. (2) Thus addressed, O son of Kunthi, by that king, Nala felt his heart to be bursting in grief. And the high souled King seemed to burn in sorrow. (4) And he thought within himself,— perhaps, Damayanti in doing this is blinded by sorrow. Or, perhaps, she hath conceived this magnificent scheme for my sake. (5) Alas, cruel is the deed that the innocent princess of Vidarbha intends to do, having been deceived by my sinful and low self of little sense. (6) It is seen in the world that the nature of woman is inconstant. My offence also hath been great, perhaps she is acting so because she hath no longer any love for me owing to my separation from her.* (7) Indeed, that girl of slender waist, afflicted with grief on my account and with despair will not certainly do anything of the kind, when especially she is the mother of off-spring (by me). (8) However, whether this is true or false, I shall ascertain with certitude by going thither. I will, therefore, now accomplish Rituparna's and my own purpose also.— (9) Having resolved thus in his mind, Bāhuka with heart in sorrow, spake unto king Rituparna, with joined hands, saying,— (10) O monarch I bow to thy behest, and, O tiger among men, I will go to the city of the Vidarbhas in a single day, O king! (11) Then O monarch at the command of the royal son of Bhargāsura, Bāhuka went to the stables and began to examine the horses. (12) And repeatedly urged by Rituparna to make haste, Bāhuka after much scrutiny and careful deliberation selected some steeds that were lean fleshed yet strong and capable of a long journey and endued with energy and strength, of high breed and docility, free from inauspicious marks, with wide nostrils and swelling cheeks.

* There is a substantial difference of reading here. The reading I prefer is *Vīrasādgatasouhṛdā*,—her love (for me,) extinguished (or lost) owing to separation. This naturally follows the King's exclamation about the inconstancy of woman. The other reading is *Vīrasādgatasouhṛdā*, the first word meaning 'without self control'.

free from faults as regards the ten curly curls born in (the country of) Sindhu, and fleet as the winds (15) And seeing those horses, the king said somewhat angrily,—What is this, that thou wishest to do? Thou shouldst not jest with us (16) How can these horses of mine, weak in strength and breath, carry us? And how shall we be able to go this long way by help of these, (17) Bāhuka replied,—Each of these horses bears one curl on his forehead, two on his temples, four on his sides, four on his chest, and one on his back* (18) Without doubt, these steeds will be able to go to the country of the Vidarbhas If, O king, thou thinkest of choosing others, point them out and I shall yoke them for thee!— (19) Rituparna rejoined —O Bāhuka thou art versed in the science of horses, and art also skilful (in guiding them) Do thou speedily yoke those that thou thinkest to be able! (20) Thereupon the skilful Nala yoked unto the car four excellent steeds of good breed that were, besides docile and fleet (21) And after the steeds had been yoked the king without loss of time mounted upon the car when those best of horses fell down upon the ground on their knees (22) Then, O king that foremost of men the blessed king Nala began to soothe those horses endued with energy and strength (23) And raising them up with the reins and making the charioteer Vārshneya sit on the car he prepared to set out with great speed (24) And those best of steeds, duly urged by Bāhuka rose to the sky confounding the occupant of the vehicle (25) And beholding those steeds gifted with the speed of the wind thus drawing the car, the blessed king of Ayodhyā was exceedingly amazed (26) And noticing the rattle of the car and also the management of the steeds, Vārshneya reflected upon Bāhuka's skill in guiding horses (27) And he thought —Is he Mātali, the charioteer of the king of the celestials? I find the same magnificent indications in the heroic Bāhuka (28) Or, hath Śaśhoṭra versed in the science of horses taken this human shape so beautiful? (29) Or is it king Nala the reducer of hostile towns that hath come here? (30) Or, it may be that this Bāhuka knoweth the science that Nala knoweth, for I perceive that the knowledge of Bāhuka is

---

* Some texts omit this *Śloka* It is, however, noticed by Nilkāṇṭha who explains this, counting in all twelve curls

equal to that of Nala. (31) Further, Bâhuka and Nala are of the same age. This one, again, may not be Nala of high prowess, but somebody of equal knowledge. (32) Illustrious persons, however, walk this earth in disguise in consequence of misfortune, or agreeably to the ordinance of the scriptures. (33) That this person is of unsightly appearance need not change my opinion; for Nala, I think, may even be despoiled of his personal features. (34) In respect of age this one equals Nala. There is difference, however, in personal appearance. Bâhuka, again, is endued with every accomplishment. I think, therefore, he is Nala. (35) Having thus reasoned long in his mind, O mighty monarch, Vârshneya, the (former) charioteer of the righteous Nala, became absorbed in thought (36) And that foremost of kings Rituparna, also, beholding the skill of Bâhuka in equestrian science, experienced great delight, along with his charioteer Varshneya (37) And thinking of Bâhuka's application and ardour and the manner of his holding the reins, the king felt exceedingly glad."

Thus ends the seventy-first Section in the Nalopakhyaṇa of the Vana Parva

SECTION LXXII.

(1) "Bṛihadashwa said — 'Like a bird coursing through the sky, Nala soon crossed rivers and mountains, and woods and lakes. (2) And while the car was coursing thus, that conqueror of hostile cities, the royal son of Bhagîsura, saw his upper garment drop down on the ground. (3) And as soon as his garment had dropped down, the high-minded monarch, without loss of time, told Nala, — I intend to recover it. (4) O thou of profound intelligence, restrain these steeds endued with exceeding swiftness until Vârshneya bringeth back my garment! — (5) Thereupon Nala replied unto him, — Thy sheet is dropped down far away. We have travelled on *Yasas* thence. Therefore, it is incapable of being recovered. (6) After Nala had addressed him thus, O king, the royal son of Bhagîsura came upon a *Prâkâśa* tree with fruits in a forest. (7) And seeing that tree, the

† About nine miles. Some say, it is only 5 miles, or, even 4 miles and half. Vide Wilson's *Pala*.

king hastily said to Bâhuka,—O charioteer, do thou also behold my high proficiency in calculation ! (8) All men do not know every thing. There is no one that is versed in very knowledge. Knowledge in its entirety is not found in any one person. (9) O Bâhuka, the leaves and fruits of this tree that are lying on the ground respectively exceed those that are on it by one hundred and one. (10-11) The two branches of the tree have fifty millions of leaves, and two thousand and ninety five fruits. Do thou examine these two branches and all their boughs !—(12) Thereupon staying the car, Bâhuka addressed the king, saying,—O crusher of foes, thou takest credit thyself in a matter which is beyond my perception. (13) But O monarch, I will ascertain it by the direct evidence of my senses, by cutting down the *Vibhitaka*. O king, when I actually count, it will no longer be matter of speculation. (14) Therefore, in thy presence, O monarch, I will hew down this *Vibhitaka* ! I do not know whether it be or be not (as thou hast said). (15) In thy presence, O ruler of men, I will count the fruits and leaves. Let Vârshneya hold the reins of the horses for a while,—(16,17) Unto the charioteer the king replied,—There is no time to lose.—But Bâhuka answered with humility,—Stay thou a short space, or, if thou art in a hurry, go then, making Vârshneya thy charioteer. The road lies direct and even.—(18) And at this, O son of the Kuru race, soothing Bâhuka, Rîtaparna said,—O Bâhuka, thou art the only charioteer, there is none other in this world ! (19) And, O thou versed in horse-lore, it is through thy help that I expect to go to the *Vidarbhas* ! I place myself in thy hands. It behoveth thee not to cause any obstacle ! (20) And, O Bâhuka, whatever thy wish I will grant it if taking me to the country of the *Vidarbhas*, today thou makest me see the sunrise !—(21) At this, Bâhuka answered him, saying,—After having counted (the leaves and fruits of the) *Vibhitaka*, I shall proceed to the *Vidarbha*, do thou agree to my words ! (22,23) Then the king reluctantly told him,—Count. And on counting the leaves and fruits of a portion of this branch, thou wilt be satisfied of the truth of my assertion !—And thereupon Bâhuka speedily alighted from the car, and felled that tree. (24) And struck with amazement upon finding the fruits, after calculation, to be what the king had said, he addressed the king, saying,—(25) O monarch, this thy power is

wonderful ! I desire, O prince, to know the art by which thou hast ascertained all this !—(26) And at this, the king, intent upon proceeding speedily, said unto Bâhuka,—know that I am proficient at dice besides being versed in numbers ! (27) And Bâhuka said unto him,—Impart unto me this knowledge, and O bull among men, take from me my knowledge of horses !—(28) And king Rituparna, having regard to the importance of act that depended upon Bâhuka's goodwill, and tempted also by the horse-lore (that his charioteer possessed), said,—(29) So be it. As solicited by thee, receive this science of dice from me, and, O Bâhuka, let my equine science remain with thee in trust !—(30,31) And saying this, Rituparna imparted unto Nala the science (he desired). And Nala upon becoming acquainted with the science of dice, Kali came out of his body, incessantly vomiting from his mouth the virulent poison of Karkotaka ! And when Kali, afflicted (by Damayanti's curse), came (out of Nala's body) the fire of that curse also left Kali. (32) Indeed, long had been the time for which the king had been afflicted by Kali, as if he were of unregenerate soul. And freed from the poison, Kali regained his native form. (33) And Nala the ruler of the Nishadhas, in wrath, was bent upon cursing Kali, when the latter, frightened, and trembling, said with joined hands,—(34,35) control thy wrath, O king ! I will render thee illustrious ! Indrasena's mother had formerly cursed me in anger when she had been deserted by thee ! Ever since that time undergoing sore affliction I resided in thee, O mighty monarch, O unconquered one, miserably and burning night and day with the venom of the prince of snakes ! I seek thy protection ! (37,38) If thou dost not curse me who am affrighted and seek thy protection, then those men that will attentively recite thy history, shall be ever free from fear on my account !—And thus addressed by Kali, king Nala controlled his wrath. (39) And thereupon the frightened Kali speedily entered in the *Vibhîlaka* tree. And while Kali was conversing with Naishadha, he was invisible to others (40,41) And delivered from his afflictions, and having counted the fruits of that tree, the king, filled with great joy and of high energy, mounted on the car and proceeded with energy, urging these fleet horse, (42,43) And from the touch of Kali the *Vibhîlaka* tree from that hour fell

---

STerminalia bellerica. Its fruits do not serve any purpose.

into disrepute. And Nala, with a glad heart, began to urge those foremost of steeds which sprang into the air once and again like creatures endued with wings. And the industrious monarch drove (the car) in the direction of the Vidarbhas. (44) And after Nala had gone far away, Kali also returned to his abode. And abandoned by Kali, O king, that lord of earth, the royal Nala, became freed from calamity though he did not assume his native form."

Thus ends the seventy-second Section in the Nalopakhyaṇa of the Vana Parva.

SECTION LXXIII.

(1) "Brihadashwa said,—After Rituparna of prowess incapable of being baffled had, in the evening, arrived at the city of the Vidarbhas, the people brought unto king Bhima the tidings (of his arrival) (2) And at the invitation of Bhima, the king (of Ayodhya) entered the city of Kundina, filling with the rattle of his car all the ten points, direct and transverse, of the horizon. (3) And the steeds of Nala that were in that city heard that sound, and hearing it they became delighted as they used to be in the presence of Nala himself. (4) And Damayanati also heard the sound of that car driven by Nala, like the deep roar of the clouds in the rainy season. (5-7) And hearing that loud sound she wondered much. And both the daughter of Bhima and the steeds (of Nala) regarded the clatter of that car to be like that which they used to hear in days of yore when king Nala himself urged his own steeds. And the peacocks on the terraces, and the elephants in the stables, and the horses also, all heard the rattle of Rituparna's car. And hearing that sound, so like the roar of the clouds, the elephants and the peacocks, O king, began to utter their cries, facing that direction, and filled with delight such as they experienced when they hear the actual roar of the clouds. (8) And Damayanti said,—Because the rattle of his car filling the whole earth, gladdens my heart, it must be king Nala (that has come). (9) If I do not see Nala, of face bright as the moon, that hero with countless virtues, I shall certainly die ! (10) If I am not clasped today in that hero's thrilling embrace, I shall certainly cease to be ! (11) If Naishidha

with voice deep as that of the clouds doth not come to me to-day, I shall enter into a pyre of golden brilliance (12) If that foremost of kings, powerful as a lion and gifted with the strength of an infuriate elephant, doth not present himself before me, I shall certainly cease to live (13-19) I do not remember a single untruth in him, or a single wrong done by him to others. Never hath he spoken an untruth even in jest ! Oh, my Nala is exalted and forgiving and heroic and munificent and superior to all other kings, and faithful to his marriage vow* and like unto a eunuch in respect of other females. Night and day dwelling upon his perfections, my heart, in absence of that dear one, is about to burst in grief !—

“ Thus bewailing as if devoid of sense, Damayanti, O Bhārata, ascended the terrace (of her mansion) with the desire of seeing the righteous Nala. And in the yard of the central mansion she beheld King Rituparna on the car with Vārsaneyā, and Bihuka. And Vārsaneyā and Bāhuka, descending from that excellent vehicle, unyoked the steeds, and kept the vehicle itself in a proper place. And King Rituparna also descending from the car, presented himself before King Bhīma possessed of terrible prowess. And Bhīma received him with great respect, for in the absence of a proper occasion, a great person cannot be had (as a guest) § (20-22) And honored by Bhīma, King Rituparna looked about him again and again, but saw no traces of the *Swayamvara*. And the ruler of the Vidarbhas, O Bhārata, approaching Rituparna, said—Welcome ! What is the occasion of this thy visit ?—(23-24) And King Bhīma asked this without knowing that Rituparna had come to obtain the hand of his

---

* *Raho-aneechanvartee* *Rahas*, acts of privacy, *aneechanvartin*, one that does not behave like a low person. The sense is that Nala never, in contravention of his marriage vows, enjoyed other women.

§ The *half sloka* beginning with *Akasmāt* &c forms, I suspect, the first line of the 21st *sloka* (as rendered here), Otherwise, if it is regarded as the 1st line of the 22nd, it would have no meaning. It should be observed also that *Streemantram* is evidently a misreading for *Shrīmantam*. To what desperate expedients are editors reduced to give a sense to passages that become quite intelligible by a little transposition !

daughter. And King Rituparna, of unbaffled prowess and gifted with intelligence, saw that there were no other kings or princes. Nor did he hear any talk relating to the *Swayamvara*, nor saw any concourse of Brahmanas (25) And at this, the king of Koshala reflected awhile and at length said,—I have come here to pay my respects to thee !—(26) And King Bhima was struck with astonishment and reflected upon the (probable) cause of Rituparna's coming, having passed over an hundred *Yojanas* (27) And he reflected—That passing by other sovereigns, and leaving behind him innumerable countries, he should come simply to pay his respects to me is scarcely the reason of this arrival (28) What he assigneth to be the cause of his coming appeareth to be a trifle However, I shall learn the true reason in the future.—(29) And although king Bhima thought so he did not dismiss Rituparna summarily, but said unto him again and again,—Rest, thou art weary ?—(30) And honored thus by the pleased Bhima, King Rituparna was satisfied and with a delighted heart, he went to his appointed quarters followed by the servants of the royal household "

(31) ' Brihadashwa continued —' And O king after Rituparna had gone away with Várshneya, Bahuka took the car to the stables (32) And there freeing the steeds, and tending them according to rule and soothing them himself sat down on a side of the car (33 34) Meanwhile, the princess of Vidarbha, Damayanti, afflicted with grief, having beheld the royal son of Bhangasura, and Varshneya of the *Suta* race and also Bahuka in that guise, asked herself,—Whose is this car-rattle ? It was loud as that of Nala But I do not see the ruler of the Nishadhas ! (33) Certainly, Várshneya hath learnt the art from Nala and it is for this that the rattle of the car driven by him hath been even like that of Nala ! (36) Or, is Rituparna equally skilled with Nala so that the rattle of his car seemeth to be like that of Nala ?—(37) And reflecting thus, O monarch, the blessed and beauteous girl sent a female messenger in search of Naisiadhia "

Thus ends the seventy third Section in the Nalopákhyaṇa of the Vana Parva

SECTION LXXIV.

(1) "Damayanti said,—O Keshini, go thou and learn who that charioteer is that sitteth by the car, unsightly and possessed of short arms ! (2) O blessed one, O faultless one, approaching him, cautiously and with soft words, make thou the usual inquiries of courtesy and learn all particulars truly. (3) Having regard to the feeling of satisfaction my mind experienceth, and the delight my heart feeleth, I am greatly afraid this one is king Nala himself. (4) And O faultless one, having inquired after his welfare, thou shalt speak unto him the words of Parnāda. And O beauteous one, understand the reply he may make thereto ! (5) Thus instructed, that female-messenger, going cautiously, while the blessed Damayanti watched from the terrace, addressed Bāhuka in these words,— (6) O foremost of men, thou art welcome ; I wish thee happiness ; O bull among men,* here now the words of Damayanti ! (7) When did ye all set out and with what object have ye come hither : Tell us truly, for the princess of Vidarbhas wisheth to hear it ;— (8) Thus addressed, Bāhuka answered,—The illustrious king of Koshalā had heard from a Brahmana that a second *Swayamvara* of Damayanti would take place tomorrow. (9) And hearing it, he hath come here, by the help of excellent steeds fleet as the wind and capable of going an hundred *yojanas*. I am his charioteer.—(10) Keshini then asked,—Whence doth the third among you come, and whose (son) is he? And whose son art thou, and how hast thou come to do this work? (11) Thus questioned Bāhuka replied,—He (of whom thou inquirest) was the charioteer of the virtuous Nala, and known to all by the name of Vārshneya. After Nala had, O beauteous one, left his kingdom, he came to the son of Bhāngāsura ? (12) I am skilled in horse-lore, and have, therefore, been appointed as charioteer. Indeed, king Rituparna hath himself chosen me as his charioteer and cook ! (13) At this Keshini enjoined,—Perhaps Vārshneya knoweth where king Nala hath gone, and O Bāhuka, he may also have spoken to thee (about his master) ! (14) Bāhuka then said,—Having brought hither the children of Nala of excellent deeds, Vārshneya went away whither he listed. He doth not know where Nalashdha is. (15) Nor, O illustrious one, doth any body

else know Nala's whereabouts, for the king (in calamity) wandereth over the world in disguise and despoiled of (his native) beauty! (16) Nala's self only knoweth Nala, and she also that is his second self Nala never discovereth his marks of identity anywhere (17 18) Thus addressed Keshini returned,—the Bráhmán that had before this gone to Ayodhyá, had repeatedly said these words suitable to female lips,—*O beloved gambler, where hast thou gone, cutting off half my piece of cloth, and deserting me—his dear and detested wife asleep in the woods?* (19) *And she herself as commanded by him, waiteth expecting him clad in half a garment and burning day and night in grief!* (20) *O king, O hero, do thou relent towards her that weepeth ceaselessly for that calamity, and do thou give her an answer!* (21) *O illustrious one do thou speak the words agreeable unto her for the blamelessness one panteth to hear them!* (22) Hearing these words of the Bráhmán, thou didst formerly give a reply! The princess of Vidarbha again wisheth to hear the words thou didst then say!—

(23) Brihadashwa continued—*O son of the Kuru race, hearing these words of Keshini Nala's heart was pained, and his eyes became filled with tears.* (24) *And repressing his sorrow, the king who was burning in grief said again these words in accents choked with tears—* (25) *Chaste women, though overtaken by calamity, yet protect themselves and thereby secure heaven!* (26) *Women that are chaste deserted by their lords, never become angry but continue to live cased in virtue's mail.* (27) *Deserted by one fallen into calamity bereft of sense, and despoiled of bliss it behoeth her not to be angry!* (28) *A virtuous lady should not be angry with one that was deprived by birds of his garment while striving to procure sustenance and who is burning in misery!* (29) *Whether treated well or ill she should never be angry seeing her husband in that plight, despoiled of his kingdom bereft of prosperity, oppressed with hunger, and overwhelmed with calamity!* (30) And, O Bharata, while speaking thus Nala oppressed with grief, could not restrain his tears, but began to weep! (31) And thereupon Keshini went back to Damyanti, and acquainted her with everything about that conversation as well as that outburst of grief!

Thus ends the seventy-fourth Section in the Nalopákhyaṇa of the Vana Parva

SECTION LXXV

(1) 'Bṛhadāsya said—Hearing everything Damayanti became oppressed with grief, and suspecting the person to be Nala, said unto Keshini, (2) O Keshini, go thou again, and examine Bāhuka and staying in silence at his side mark thou his conduct, (3) And, O beautiful one, whenever he happens to do anything skilful, do thou observe well his acts while accomplishing it * (4) And, O Keshini, whenever he may ask water or fire, with the view of offering him obstruction thou shalt be in no hurry to give it (5-7) And marking everything about his behaviour come thou and tell me ' And whatever human or superhumanst thou seest in Bāhuka together with anything else, should all be reported unto me ! And thus addressed by Damayanti, Keshini went away, and having marked the conduct of that person versed in horse lore, she came back and she related unto Damayanti all that had happened, indeed everything of human and superhuman that she had witnessed in Bāhuka (8-9) And Keshini said—O Damayanti ' person of such control over the elements' I have never before seen or heard ' Whenever he cometh to a low passage, he never stoopeth down, but seeing him, the passage itself groweth in height so that he may pass through it easily ' And at his approach, impassable narrow holes open wide (10) King Bhīma had sent various kinds of meat—of diverse animals for Riturparna's food (11) And many vessels had been placed there for washing the meat And as he looked upon them those vessels became filled (with water) (12-13) And hav

---

* There is a difference of reading here for *karanantatra* some texts read *kāushalantatra* which seems to be the true reading I have accordingly followed it The Pandits of the Maharajah of Burdwan have followed it In the second line also for *lakshayantee* some read *sanlakshethas* This however, is hardly a variance

\$ This line beginning with *nimittam* and ending with *mānusham* does not occur in every text

‡ The word in the text is *shuchyupachāras* compounded of *shuchi* and *upachāras* Nilakantha explains this to mean, as he puts it *jālasthalashuchyādipāras* which is substantially as have put it, ' with power over the elements '

ing washed the meat as he set himself to cook he took up a handful of grass and held it in the sun when fire flazed up all on a sudden ! Beholding this marvel I have come hither amazed ! (14) Further I have witnessed in him another great wonder ! O beauteous one he touched fire and was not burnt ! (15) And at his will water falling floweth in a stream ! And I have witnessed another greater wonder still ! (16 17) He took up some flowers began to press them slowly with his hand And pressed by his hand the flowers did not lose their original forms but on the contrary became gayer and more odorous than before Having beheld these wonderful things I have come hither with speed !—

(18) Brihadashwa continued — Hearing of these acts of the virtuous Nala and discovering him from his behaviour Damayantī considered him as already recovered (19) And from these indications suspecting that Bāhuka was her husband Damayantī once more weepingly addressed Keshinī in soft words saying — (20) O beauteous one go thou once more and bring from the kitchen without Bāhuka's knowledge some meat that hath been boiled and dressed (by him) (21) Thus commanded Keshinī ever lent on doing what was agreeable to Damayantī went to Bāhuka and taking some hot meat came back without loss of time (22 27) And Keshinī gave that meat O son of the Kuru race unto Damayantī ! And Damayantī who had formerly often partaken of meat dressed by Nala tasted the meat that was brought by her hand maid And she thereupon decided Bāhuka to be Nala and wept aloud in grief of heart And O Bhārata overwhelmed with grief and washing her face she sent her two children with Keshinī And Bāhuka who was the king in disguise, recognising Indrasenā with her brother advanced hastily and embracing them took them up on his lap And taking up his children like unto the children of the celestials he began to weep aloud in sonorous accents his heart oppressed with great sorrow And after having repeatedly betrayed his agitation Nalishadha suddenly left the children and addressed Keshinī saying — O fair damsel these twins are very like my own children ! (28) Beholding them unexpectedly I shed tears ! If thou comest to me frequently people may think evil for we are guests from other land Therefore, O blessed one go at thy ease—

SECTION LXXV

(1) "Bribadaswa said—'Hearin, everything Damayanti became oppressed with grief, and suspecting the person to be Nali, said unto Keshini, (2) O Keshini, go thou again, and examine Bâhuka, and staying in silence at his side mark thou his conduct, (3) And, O beautiful one, whenever he happens to do anything skillful, do thou observe well his acts while accomplishing it !* (4) And, O Keshini, whenever he may ask water or fire, with the view of offering him obstruction thou shalt be in no hurry to give it (5-7) And marking everything about his behaviour come thou and tell me And whatever human or superhuman thou seest in Bâhuka together with anything else, should all be reported unto me ! And thus addressed by Damayanti, Keshini went away, and having marked the conduct of that person versed in horse lore, she came back and she related unto Damayanti all that had happened, indeed, everything of human and superhuman that she had witnessed in Bâhuka (8-9) And Keshini said,—O Damayanti ' person of such control over the elements† I have never before seen or heard ! Whenever he cometh to a low passage, he never stoopeth down, but seeing him, the passage itself groweth in height so that he may pass through it easily ! And at his approach, impassable narrow holes open wide (10) King Bhîma had sent various kinds of meat—of diverse animals for Ritu parna's food (11) And many vessels had been placed there for washing the meat And as he looked upon them those vessels became filled (with water) (12-13) And hav

---

* There is a difference of reading here for *karanantatra* some texts read *kāushalantatra* which seems to be the true reading I have accordingly followed it The Pandits of the Maharajah of Burdwan have followed it In the second line also, for *lakshyantee* some read *sanlakshethas* This however, is hardly a variance

§ This line beginning with *nimittam* and ending with *mānusham* does not occur in every text.

¶ The word in the text is *shuchyupachāras* compounded of *shuchi* and *upachāras* Nilakantha explains this to mean, as he puts it, *jālasthalashuchyādiptāras* which is, substantially as have put it, ' with power over the elements "

ng washed the meat as he set himself to cook he took up a handful of grass and held it in the sun when fire blazed up all on a sudden ! Beholding this marvel I have come hither amazed ! (14) Further I have witnessed in him another great wonder ! O beauteous one he touched fire and was not burnt ! (15) And at his will water falling floweth in a stream ! And I have witnessed another greater wonder still ! (16 17) He took up some flowers began to press them slowly with his hand And pressed by his hand the flowers did not lose their original forms but on the contrary became gay and more odorous than before Having beheld these wonderful things I have come hither with speed !—

(18) Brihadashwa continued — Hearing of these acts of the virtuous Nala and discovering him from his behaviour Damayanti considered him as already recovered (19) And from these indications suspecting that Bâhuka was her husband Damayanti once more weepingly addressed Keshini in soft words saying — (20) O beauteous one go thou once more and bring from the kitchen without Bâhuka's knowledge some meat that hath been boiled and dressed (by him) (21) Thus commanded Keshini ever bent on doing what was agreeable to Damayanti went to Bâhuka and taking some hot meat came back without loss of time (22 27) And Keshini gave that meat O son of the Kuru race unto Damayanti ! And Damayanti who had formerly often partaken of meat dressed by Nala tasted the meat that was brought by her hand maid And she thereupon decided Bâhuka to be Nala and wept aloud in grief of heart And O Bhârata overwhelmed with grief and washing her face she sent her two children with Keshini And Bâhuka who was the King in disguise, recognising Indrasenâ with her brother advanced hastily and embracing them took them up on his lap And taking up his children like unto the children of the celestials he began to weep aloud in sonorous accents his heart oppressed with great sorrow And after having repeatedly betrayed his agitation Nalashadha suddenly left the children and addressed Keshini saying — O fair damsel these twins are very like my own children ! (28) Beholding them unexpectedly, I shed tear ! If thou comest to me frequently people may think evil for we are guests from other land Therefore, O blessed one go at thy ease—

Thus ends the seventy fifth Section in the Nalopākhyāna of the Vana Parva

SECTION LXXVI

(1) 'Bṛhadashwaśid — Beholding the agitation of the virtuous and wise Nala Keshini returned unto Damayanti and related everything unto her (2) And thereupon Damayanti with a sorrowful heart and eager to behold Nala again despatched Keshini to her mother asking her to say on her behalf (3) Suspecting Bṛhuka to be Nala, I have tried him in various ways My doubt now only relates to his appearance I intend to examine him myself (4) O mother either let him enter the palace or give me permission to go to him And arrange this with the knowledge of my father or without it (5) And thus addressed by Damayanti that lady communicated unto Bhīma the intention of his daughter and upon learning it the king gave his consent (6) And, O bull of the Bharata race having obtained the consent both of her father and mother Damayanti caused Nala to be brought to her apartments (7) And as soon as he saw Damayanti unexpectedly king Nala was overwhelmed with grief and sorrow, and bathed in tears (8) And that best of women, Damayanti also upon beholding king Nala in that condition was sorely afflicted with grief (9) And O monarch herself clad in a piece of red cloth and wearing matted locks and covered with dirt and dust Damayanti then addressed Bṛhuka saying (10) O Bṛhuka hast thou ever seen any person acquainted with duty who hath gone away deserting his sleeping wife in the forest? (11) Who except the virtuous Nala could go away deserting in the woods his dear and unoffending wife overcome with fatigue? (12) Of what offence was I guilty in the eyes of that monarch since my early youth that he should go away deserting me in the words while overcome with sleep? (13) Why should he whom I formerly chose in preference to the gods themselves abandon his ever devoted and loving wife who had become the mother also of his children? (14) Before the fire and in presence also of the celestials he had taken my hand vowing — *Verily I will be thine* / Oh where was that vow when he deserted me — (15) O repressor of foes

while Dayamayanti was saying all this, tears begot of sorrow began to flow plentifully from her eyes ! (16) And beholding her thus afflicted with grief, Nala also, shedding tears from his eyes black as those of the gazelle with extremities of reddish hue, said,— (17) O timid one, neither the loss of my kingdom nor my desertion of thee was my act ! Both were due to Kali ! (18 19) And, O foremost of virtuous women, lamenting for me day and night, and overcome with sorrow, since thou hadst in the woods cursed Kali, he began to dwell in my body, burning in consequence of the curse ! Indeed, burning with thy curse, he lived within me like fire within fire ! (30) O blessed girl, that our sorrow might terminate, that wretch have I overcome by my observances and austerities ! (21) The sinful wretch hath already left me, and it is for this that I have come hither ! My presence here, O fair lady, is for thy sake ! I have no other object ! (22) But, O timid one, can any other woman forsaking her loving and devoted husband, ever choose a second lord like thee ? (23 24) At the command of the king messengers are ranging this entire earth saying—*Bhîma's daughter will, of her own accord, choose a second husband worthy of her !* Immediately on hearing this the son of Bhṛugāsura hath arrived here ! (25) Hearing these lamentations of Nala Damayantî affrighted and trembling, said with joined hands,— (26) It becometh thee not O blessed one to suspect any fault in me ! O ruler of the Nishadhas, passing over the celestials themselves I chose thee as my lord ! (27) It was to bring thee hither that the Brâhmanas had gone out in all directions even to all the sides of the horizon, singing my words in the form of ballads ! (28) At last, O king a learned Brâhmana named Parnadî had found thee in Koshalî in the palace of Riturparna ! (29) When thou hadst returned a fit answer to those words of his, it was then, O Nishadha, that I devised this scheme to recover thee ! (30) Except thee O lord of earth there is no one in this world who in one day can clear O king, an hundred *yojanas* with horses ! (31) O monarch touching thy feet I can swear truly that I have not even in thought, committed my sin ! (32) May the all-witnessing Air that courseth through this world, take my life, if I have committed any sin ! (33) May the Sun that ever courseth through the sky take my life if I have committed any sin ! (34) May the Moon that dwelleth within

every creature as a witness, take my life, if I have committed any sin ! (35) Let the three gods that sustain the triple worlds in their entirety, declare truly, or let them forsake me to-day ! (36) And thus addressed by her, the Wind-god said from the sky,—O Nala, I tell thee truly that she hath done no wrong ! (37) O King, Damayanti, well guarding the honor of the family, hath enhanced it ! Of this we are the witnesses, as we have been her protectors for the three years ! (38) It is for thy sake that she hath devised this unrivalled scheme, for, excepting thee, none on earth is capable of travelling in a single day an hundred *yojanas* ? (39) O monarch, thou hast obtained Bhīma's daughter, and she hath also obtained thee ! Thou needest not entertain any suspicion but be united with thy partner ! (40) And after the Wind god had said this, a floral shower fell there and the celestial little drum began to play, and auspicious breezes began to blow (41) And beholding those wonders, O Bhārata, King Nala the repressor of foes, cast away all his doubts in respect of Damayanti (42) And then that lord of earth, remembering the king of serpents, wore that pure garment and regained his native form (43) And beholding her righteous lord in his own form, Bhīma's daughter of faultless limbs embraced him, and began to weep aloud (44) And King Nala also embraced Bhīma's daughter devoted to him as before, and also his children, and experienced great delight (45) And burying her face in his bosom, the beautiful Damayanti of large eyes began to sigh heavily, remembering her griefs (46) And overwhelmed with sorrow, that tiger among men stood for some time, clasping the dust covered Damayanti of sweet smiles (47) And O king, the queen mother then, with a glad heart, told Bhīma all that had passed between Nala and Damayanti ! (48) And the mighty monarch answered,—Let Nala pass this day in peace, to-morrow I shall see him after his bath and prayers, with Damayanti by his side ! (49) And O king, they passed that night pleasantly, in relating to each other the past incidents of their life in the forest (50) And with hearts filled with joy, the princess of Vidarbha and Nala began to pass the next days in the palace of King Bhīma intent upon making each other happy (51) And it was in the fourth year (after the loss of his kingdom) that Nala was reunited with his wife and all his desires gratified once more experienced the highest bliss (52) And Dama

yanti rejoiced exceedingly in having recovered her lord even as field of tender plants on receiving a shower. (53) And Bhīma's daughter, thus recovering her lord, obtained her wish and blazed forth in beauty,—her weariness gone, her anxieties dispelled and herself swelling with joy, even like a night that is graced by the bright disc of the moon "

Thus ends the seventy-fourth Section in the Nalopākhaṇa of the Vana Parva

SECTION LXXVII.

' Brihadashwa said —(1) Having passed that night, King Nala decked in ornaments with Damayanti by his side presented himself in due time before the king. (2) And Nala saluted his father-in-law with becoming humility, and after him the fair Damayanti paid her respects to her father. (3-5) And the exalted Bhīma with great joy, received him as a son and honoring him duly along with his devoted wife comforted them in proper words. And duly accepting the homage rendered unto him King Nala offered his father-in-law his service as became him. And seeing Nala arrived the citizens were in great joy. (6) And there arose in the city a loud uproar of delight. And the citizens decorated the city with flags and standards and garlands of flowers. (7-9) And the streets were watered and decked in floral wreaths and other ornaments. And at their gates the citizens piled flowers § and their temples and shrines were all adorned with flowers. And Rituparna heard that Bāhubhā had already been united with Damayanti. And the king was glad to hear of all this. And calling unto him King Nala he asked his forgiveness. (10-11) And the intelligent Nala also asked Rituparna's forgiveness showing diverse reasons. And that foremost of speakers versed in the truth King Rituparna after being thus honored by Nala, said with a countenance expressive of wonder, these words unto the ruler of the Nishādhas —By good fortune it is that regaining the company of thy own wife, thou hast obtained happiness ! (12) O Nasishadha while dwelling in disguise at my house I hope I did not wrong thee in any way, O lord

§ This was an auspicious ceremony

the ordinance, to stake it when the owner demands (8) Or if thou dost not relish play with dice, let the play with weapons begin ! O king let me or thyself have peace by a single combat (9) That this ancestral kingdom should, under all circumstances and by any means be recovered there is the authority of sages for holding (10) And O Pushkara, choose thou one of these two things—gambling with dice or bending the bow in battle ! (11) Thus addressed by Naishadha, Pushkara, sure of his own success laughingly answered that monarch saying—(12) O Naishadha, it is by good fortune that thou hast earned wealth (again) to stake ! It is by good fortune also that Damayanti a ill luck hath at last come to an end ! (13 14) And O king, it is by good fortune that thou art still alive with thy wife, O thou of mighty arms ! It is evident that Damayanti adorned with this wealth of thine that I will win will wait upon me like an Apsara in heaven upon Indra ! O Naishadha I daily recollect thee and am even waiting for thee ! (15 17) since I derive no pleasure from gambling with those that are not connected with me in blood ! Winning, over to day the beautiful Damayanti of fruitless features I shall regard myself fortunate, indeed, since it is a fact that hath ever dwelt in my heart !—Hearing these words of that incoherent braggart Nala in anger desired to cut off his head with a scimitar With a smile however, though his eyes were red in anger, king Nala said—(18) Let us play Why do you speak so now ? Having vanquished me you can say anything you like Then the play commenced between Pushkara and Nala (19) And, blessed be thou Nala at a single throw won his wealth and treasures back along with the life of his brother that also had been staked (20) And the king having won smilingly said unto Pushkara—This whole kingdom without a thorn in its side is now undisturbedly mine (21) And, O worst of kings, thou canst not now even look at the princess of Vidarbha With all thy family thou art now O fool, reduced to the position of her slave ! (22) But my former defeat at thy hands was not due to any act of thine ! Thou knowest it not, O fool that it was Kai who did it all ! (23) I shall not therefore impute to thee the faults of others Live happily as thou chooseth, I grant thee thy life ! (24) I also grant thee thy portion (in the paternal kingdom) along with all necessities ! And, O hero, without doubt, my

affection towards thee is now the same as before ! (25) My fraternal love also for thee will never know any diminution ! O Pushkara, thou art my brother, live thou for a hundred years !—

(26) “ ‘ And Nala of unassailed prowess, having comforted his brother thus, gave him permission to go to his own town, having embraced him repeatedly. (27) And Pushkara himself, thus comforted by the ruler of the Nishadhas, saluted that righteous king, and addressed him. O monarch, saying these words with joined hands,—(28) Let thy fame be immortal, and live thou happily for ten thousand years, thou who grantest me, O king, both life and refuge !—(29-30) And entertained by the king, Pushkara dwelt there for a month and then went to his own town accompanied by a large force and many obedient servants and his own kindred, his heart filled with joy. And that bull among men all the while blazed forth in beauty of person like a second sun (31) And the blessed ruler of the Nishadhas, having established Pushkara and made him wealthy and freed him from troubles, entered his richly decorated palace. (32) And the ruler of the Nishadhas, having entered his palace, comforted the citizens. And all the citizens and the subjects from the country horripilated in joy. (33) And the people headed by the officers of state said with joined hands,—O king, we are truly glad to-day throughout the city and the country ! We have obtained to-day our ruler, like the gods their chief of a hundred sacrifices !—’ ”

Thus ends the seventy-eighth Section in the Nalopkhyana of the Vana Parva

SECTION LXXIX.

“ Brihadashwa said,—(1) “ After the festivities had commenced in the city that was full of joy and without anxiety of any kind, the king with a large force brought Damayanti (from her father's home). (2) And her father too, that slayer of hostile heroes, Bhishma of terrible prowess and immeasurable soul, sent his daughter, having honored her duly. (3) And upon the arrival of the princess of Vidarbha accompanied by her son and daughter, king Nala began to pass his days in joy like the chief of the celestials in

the gardens of Nandana (4) And the king of undying fame having regained his kingdom and becoming illustrious among the monarchs of the island of Jambu * began once more to rule it (5) And he duly performed numerous sacrifices with abundant gifts to Brāhmanas O great king thou also wilt with thy kindred and relatives so blaze forth in effulgence soon ! (6) For O foremost of men it was thus that subjugator of hostile cities king Nala had fallen into distress along with his wife in consequence O bull of the Bharata race of dice † (8) And O lord of earth Nala had suffered such dire woe all alone and recovered his prosperity (8) whereas thou O son of Pāndu with heart fixed on virtue art sporting in joy in this great forest accompanied by thy brothers and Krishnā ! (9) When thou art also O monarch mixing daily with blessed Brāhmanas versed in the Vedas and their branches thou hast little cause for sorrow ! (10) This history besides of the Naga Karkotala of Damayantī of Nala and of that royal sage Rituparnā is destructive of evil ‡ (11) And O thou of unfading glory, this history, destructive of the influence of Kālī is capable O king of comforting persons like thee when they listen to it ! (12) And reflecting upon the uncertainty (of success) of human exertion it becometh thee not to joy or grieve at prosperity or adversity § (13) Having listened to this history be comforted O king and yield not to grief It becometh thee not O great king to pine under calamity (14) Indeed, men of self possession reflecting upon the caprice of destiny and the fruitlessness of exertion never suffer themselves to be depressed (15) They that will repeatedly recite this high history of Nala and they that will hear it recited will never be touched by adversity (16 17) He that listeneth to this old and excellent history hath all his purposes crowned with success and without doubt obtaineth fame besides sons and grand sons and animals a high position among men and health joy (18) And O king,

† The peninsula of India is frequently called in the *Puranas* the 'I land of Jambu It is supposed to be the central division of the world there being six other divisions

‡ This *Śloka* does not occur in every text

§ This *Śloka* also does not occur in every text

the fear also that thou entertainest not. Some one skilled in dice will summon me. I will for once dispel. (19) O thou of invincible prowess I know thy science of dice in its entirety! I am gratified with thee take this lore, O son of Kunti, I will tell it unto thee!

Vaishampāyana continued — (20) King Yudhishtira then with a glad heart said unto Brihadashwa O illustrious one I desire to learn the science of dice from thee! (21) The Rishi then gave his dice-lore unto the high souled son of Pāndu and having given it unto him that great ascetic went to the sacred waters of *Ashvatashira* for a bath.

(22-23) And after Brihadashwa had gone away Yudhishtira of firm vows heard from Brāhmanas and ascetic that came to him from various directions and from places of pilgrimage and mountains and forests that Arjuna of high intelligence and capable of drawing the bow with his left hand was still engaged in the austerities of ascetic penances living upon air alone. (24) And he heard that the mighty armed Partha was engaged in such fierce asceticism that none else before him had ever been engaged in such penances. (25) And Dhananjaya the son of Prithā engaged in ascetic austerities with regulated vows and fixed mind and observing the vow of perfect silence was he heard like the blazing god of justice himself in his embodied form. (26) And O King (Yudhishtira) the son of Pāndu hearing that his dear brother Jaya the son of Kunti was engaged in such asceticism in the great forest began to grieve for him. (27) And with a heart burning in grief the eldest son of Pāndu seeking consolation in that mighty forest held converse with the Brāhmanas possessed of various knowledge who were living with him there.

Thus ends the seventy-ninth Section in the Nalopakhyaṇa of the Vana Parva.

Śivir Chanda.

SECTION CCLXLII.

(1) 'Yudhishtira said — O mighty sage, I do not so much grieve for myself or these my brothers or the loss of my kingdom as I do for this daughter of Drupada (2) When we were afflicted at the game of dice by those wicked souled ones it was Krishna that delivered us And she was forcibly carried off from the forest by Jayadratha (3) Hast thou ever seen or heard of any chaste and exalted lady that resembleth this daughter of Drupada?

(4) Markandeya said — Listen O King how the exalted merit of chaste ladies O Yudhishtira was completely obtained by a princess named Śivir (5 6) There was a king among the Madras who was virtuous and highly pious And he always ministered unto the Brāhmanas, and was high souled and firm in promise And he was of subdued senses and given to sacrifices And he was the foremost of glories and was able and beloved by both the citizens and the rural population And the name of that lord of Earth was Ashwapati And he was intent on the welfare of all beings (7) And that forgiving (monarch) of truthful speech and subdued senses was without issue And when he got old he was stricken with grief at this And with the object of raising offspring he observed rigid vows and began to live upon frugal fare having recourse to the *Brahmacharya* mode of life and restrain his senses (8) And that best of kings, (daily) offering ten thousand oblations to the fire recited *sastras* in honor of *Savitri** and ate temperately at the sixth hour (9) And he passed eighteen years practising such vows Then when the eighteen years were full, *Savitri* was pleased (with him) (10) And O King issuing with great delight in embodied form from the *Agni hotra* fire the goddess showed herself to that King And intent on conferring boon she spoke these words unto the monarch,— (11) I have been gratified O king with thy *Brahmacharya*

* Also called *Gajatri*, the wife of Brahmā — 7

practices thy purity and self-restraint and observance of vows and all thy endeavours and veneration ! (13) Do thou O mighty king O Ashwapati ask for the boon that thou desirest ! Thou ought however, by no means show any disregard for virtue —(14) Thereat Ashwapati said — It is with the desire of attaining virtue that I have been engaged in this task O Goddess, may many sons be born unto me worthy of my race ! (15) If thou art pleased with me O Goddess I ask for this boon The twice born ones have assured me that great merit lieth in having offspring ! (16)—*Savitri* replied,—O king having already learnt this thy intention I had spoken unto that lord the Grand-sire about thy sons (17) Through the favour granted by the Self create there shall speedily be born unto thee on earth a daughter of great energy (18) It behoveth thee not to make any reply Well pleased I tell thee this at the command of the Grand sire !—

(19) *Mārkaṇḍeya* said — Having accepted *Savitri's* words and said —*So be it* !—the king again gratified her and said—May this happen soon !—On *Savitri* vanishing away, the monarch entered his own city (20 22) And that hero began to live in his kingdom ruling his subjects righteously And when some time had elapsed that king observant of vows begat offspring on his eldest queen engaged in the practice of virtue And then O bull of the Bharata race, the embryo in the womb of the princess of Málava increased like the lord of stars in the heavens during the lighted fortnight And when the time came she brought forth a daughter furnished with lotus like eyes (23 24) And that best of monarchs joyfully performed the usual ceremonies on her behalf And as she had been bestowed with delight by the goddess *Savitri* by virtue of the oblations offered in honor of that goddess both her father and the Brāhmanas named her *Śīrī* And the king's daughter grew like unto *Shree* herself in an embodied form (25 30) And in due time that damsel attained her puberty And beholding that graceful maiden of slender waist and ample hips and resembling a golden image people thought—We have received a goddess—And overpowered by her energy none could wed that girl of eyes like lotus leaves and possessed of a burning splendour

And it came to pass that once on the occasion of a *parva** having fasted and bathed her head, she presented herself before the (family) deity and caused the Brāhmanas to offer oblations with due rites to the sacrificial fire. And taking the flowers that had been offered to the god, that lady, beautiful as *Shree* herself, went to her high-souled sire. And having revered the feet of her father, and offering him the flowers she had brought, that maiden of exceeding grace, with joined hands stood at the side of the king. And seeing his own daughter resembling a celestial damsel arrived at puberty, and unsought by people, the king became sad (31) And the king said,—Daughter, the time for bestowing thee is come! Yet none asketh me. Do thou (therefore) thyself seek for husband equal to thee in qualities! (32) That person who may be desired by thee should be notified to me by thee. Do thou choose for thy husband as thou listest. I shall bestow thee with deliberation (33) Do thou, O auspicious one, listen to me as I tell thee the words which I heard recited by the twice-born ones (34) The father that doth not bestow his daughter cometh by disgrace And the husband that knoweth not his wife in her season meeteth with disgrace. And the son that doth not protect his mother when her husband is dead, also suffereth disgrace (35) Hearing these words of mine, do thou engage thyself in search of a husband. Do thou act in such a way that we may not be censured by the gods!—

(36) "Mārkaṇḍeya said,—Having said these words to his daughter and his old counsellors, he instructed the attendants to follow her, saying,—Go! (37) Thereat, bashfully bowing down unto her father's feet, the meek maid went out without hesitation, in compliance with the words of her sire. (38) And ascending a golden car, she went to the delightful asylums of the royal sages, accompanied by her father's aged counsellors (39) There, O son, worshipping the feet of the aged ones, she gradually began to roam over all the woods (40) Thus the king's daughter distributing wealth in all sacred regions, ranged the various places belonging to the foremost of the twice-born ones."

Thus ends the two hundred and ninety-second Section in the *Paṭivrātā-māhātmya* of the *Vana Parva*.

* A holy day festival; generally, some auspicious lunar day.

SECTION CCLXLIII.

(1,2) "Mārkaṇḍeya continued,—On one occasion, O Mātata, when that king, the lord of the Māhās, was seated with Nārada in the midst of his court, engaged in conversation, Sāvitrī, accompanied by the king's councillors, came to her father's abode after having visited various sacred regions and asylums. (3) And beholding her father seated with Nārada, she worshipped the feet of both by bending down her head. (4) And Nārada then said,—Whither had this thy daughter gone? And, O king, whence also doth she come? Why n'ot dost thou not bestow her on a husband, now that she hath arrived at the age of puberty? (5) Ashwapati answered, saying—Surely, it was on this very business that she had been sent, and she returneth now (from her search). Do thou, O celestial sage, listen, even from her, as to the husband she hath chosen herself!—"

(6) "Mārkaṇḍeya continued,—Then that blessed maid, commanded by her father with the words,—*Relate everything in detail*,—regarded those words of her sire as if they were those of a god, and spoke unto him thus,— (7) There was, amongst the Śishuās, a virtuous Kshatriya king known by the name of Dyumatsena. And it came to pass that in course of time he became blind. (8) And that blind king possessed of wisdom had an only son. And it so happened that an old enemy dwelling in the vicinity, taking advantage of the king's mishap, deprived him of his kingdom. (9) And thereupon the monarch, accompanied by his wife bearing a child on her breast, went into the woods. And having retired into the forest, he adopted great vows and began to practice ascetic austerities. (10) And his son, born in the city, began to grow in the hermitage. That youth, fit to be my husband, I have accepted in my heart for my lord!— (11) At these words of hers, Nārada said,—Alas, O king, Sāvitrī hath committed a great wrong, since, not knowing, she hath accepted for her lord this Satyavat of excellent qualities! (12) His father speaketh the truth and his mother also is truthful in her speech. And it is for this that the Brāhmanas have named the son *Satyavat*† (13) In his childhood he took great delight in horses, and used to make horses of clay. And he used also

† The truthful—T.

to draw pictures of horses And for this that youth is sometimes called by the name of *Chitrashwa* *— (14) The king then asked —And is prince Satyawat, who is devoted to his father endued with energy and intelligence and forgiveness and courage?— (15) Nārada replied saying —In energy Satyawat is like unto the Sun and in wisdom like unto Brihaspati? And he is brave like unto the lord of the celestials and forgiving like unto the Earth herself!— (16) Ashwapati then said —And is the prince Satyawat liberal in gifts and devoted to the Brāhmanas? Is he handsome and magnanimous and lovely to behold?— (17) Nārada said —In bestowal of gifts according to his power the mighty son of Dyumatsena is like unto Sankriti = son Rantideva In truthfulness of speech and devotion unto Brāhmanas he is like Shibi the son of Ushinari (18) And he is magnanimous like Yayāti and beautiful like the Moon And in beauty of person he is like either of the twin Ashwins (19) And with senses under control he is meek and brave and truthful And with passions in subjection he is devoted to his friends and free from malice and modest and patient (20) Indeed briefly speaking, they that are possessed of great ascetic merit and are of exalted character say that he is always correct in his conduct and that honor is firmly seated on his brow —(21) Hearing this Ashwapati said —O reverend sage thou tellest me that he is possessed of every virtue! Do thou now tell me his defects if indeed he hath any (22) Nārada then said —He hath one only defect that hath overwhelmed all virtues of his! That defect is incapable of being conquered by even the greatest efforts (23) He hath only one defect and no other Within a year from this day, Satyawat endued with a short life will cast off his body!— (24) Hearing these words of the sage the king said —Come O Sāvitrī go thou and choose another for thy lord, O beautiful damsel That one great defect (in this youth) existeth covering all his merits (25) The illustrious Nārada honored by even the gods saith that Satyawat will have to cast off his body within a year his days being numbered!— (26) At these words of her father Sāvitrī said —The *die* can fall but once a daughter can be given away but once and once only can a person say *I go away*! These three things can take place only once! (27) Indeed with a life short or long possess

* On that 1 unit 1 orses —/

ed of virtues or bereft of them, I have for once, selected my husband. Twice I shall not select. (38) Having first settled a thing mentally, it is expressed in words, and then it is carried out into practice. Of this my mind is an example.— (29) Nārada then said,—O best of men, the heart of thy daughter Sāvitrī wavereth not! It is not possible by any means to make her swerve from this path of virtue! (30) In no other person are those virtues that dwell in Satyavat. The bestowal of thy daughter, therefore, is approved by me!— (31) The king said,—What thou hast said, O illustrious one, should never be disobeyed, for thy words are true; And I shall act as thou hast, since thou art my preceptor!— (32) Nārada said,—May the bestowal of thy daughter Sāvitrī be attended with peace; I shall now depart. Blessed be all of ye!—

— (33) “Mārkaṇḍeya continued,—‘Having said this, Nārada rose up into the sky and went to heaven. On the other hand, the king began to make preparations for his daughter’s wedding.’”

Thus ends the two hundred and ninety-third Section in the *Paṭivratā-māhātmya* of the *Vana Parva*

SECTION COLXLIV.

(1) “Mārkaṇḍeya said,—Having pondered over these words (of Nārada) about his daughter’s marriage, the king began to make arrangements about the nuptials. (2) And summoning all the old Brahmanas, and *Ritujyas* together with the priests, he set out with his daughter on an auspicious day. (3) And arriving at the asylum of Dyumatsen in the sacred forest, the king approached the royal sage on foot, accompanied by the twice-born ones. (4) And there he beheld the blind monarch of great wisdom seated on a cushion of *Kusha* grass spread under a *Sala* tree. (5) And after duly reverencing the royal sage, the king in a humble speech introduced himself. (6) Thereupon, offering him the *Arghya*, a sent, and a cow, the monarch asked his royal guest—*Wherfore is this visit?*— (7) Thus addressed, the king disclosed everything about his intentions and purpose with reference to Satyavat. (8) And Ashwapati said,—O royal

sage, this beautiful girl is my daughter named Sāvitṛī. O thou versed in morality do thou agreeably to the customs of our order take her from me as thy daughter in law! (9) Hearing these words Dyanātsena said—Deprived of kingdom and taking up our abode in the woods, we are engaged in the practice of virtue as ascetics with regulated lives. Unworthy of a forest life how will thy daughter living in the sylvan asylum bear this hardship? (10) Ashwapati said,—When my daughter knoweth as well as myself that happiness and misery come and go (without either being stationary), such words as these are not fit to be used towards one like me! O king I have come hither having made up my mind! (11) I have bowed to thee from friendship it behoveth thee not therefore to destroy my hope! It behoveth thee not also to disregard me who moved by love have come to thee! (12) Thou art my equal and fit for an alliance with me as indeed, I am thy equal and fit for an alliance with thee! Do thou, therefore, accept my daughter for thy daughter in law and the wife of the good Satyavat. (13) Hearing these words, Dyanātsena said,—Formerly I had desired an alliance with thee. But I hesitated being subsequently deprived of my kingdom. (14) Let this wish therefore that I had formerly entertained be accomplished this very day. Thou art indeed, a welcome guest to me!—

(15) Then summoning all the twice born ones residing in the hermitages of that forest, the two kings caused the union to take place with due rites. (16) And having bestowed his daughter with suitable robes and ornaments, Ashwapati went back to his abode in great joy. (17) And Satyavat having obtained a wife possessed of every accomplishment became highly glad, while she also rejoiced exceedingly upon having gained the husband after her own heart. (18) And when her father had departed she put off all her ornaments and clad herself in barks and clothes dyed in red. (19) And by her services and virtues, her tenderness and self denial and by her agreeable offices unto all, she pleased everybody. (20) And she gratified her mother in law by attending to her person and by covering her with robes and ornaments. And she gratified her father in law by worshipping him as a god and controlling her speech. (21) And she pleased her husband by her lioned speeches, her skill in every kind of work, the evenness of her temper, and by the indications of

her love in private (22) And thus O Bharata, living in the asylum of those pious dwellers of the forest they continued for some time to practise ascetic austerities (23) But the words spoken by Nārada were present night and day in the mind of the sorrowful Savitri "

Thus ends the two hundred and ninety-fourth section in the Pāṭivrātā mahātmya of the Voma Parva

SECTION CCLXLVI

(1) "Markandeya said,—At length, O king after a long time had passed away, the hour that had been appointed for the death of Satyawat arrived (2) And as the words that had been spoken by Nārada were ever present in the mind of Savitri, she had counted the days as they passed (3) And having ascertained that her husband would die on the fourth day following the day of the fasted day and night, observing the *Śrāddham* (4) And hearing of her vow, the king became exceedingly sorry and rising up soothed Savitri and said these words — (5) This vow that thou hast begun to observe O daughter of king, is exceedingly hard, for it is extremely difficult to fast for three nights together — (6) And bearing these words, Savitri said,—Thou needst not be sorry, O father ! This vow I shall be able to observe ! I have for certain undertaken this task with perseverance and perseverance is the cause of the successful observance of vows (7) And having listened to her, Dyumatsena said—I can by no means say unto thee, *Do you break thy vow*, One like me should, on the contrary say,—*Do thou complete thy vow* — (8) And having said this to her, the high minded Dyumatsena stopped And Savitri continuing to fast began to look (lean) like a wooden doll (9) And, O bull of the Bharata race thinking that her husband would die on the morrow, the woe stricken Sāvitrī, observing a fast, spent that night in extreme anguish (10) And when the sun had risen about a couple of hours Savitri thinking within her self *Today is that day*,—finished her morning rites and offered oblations to the flaming fire (11) And bowing down unto the aged Brāhmanas and her father-in law, and mother in law she stood before them with joined hands concentrating her senses (12) And for the

welfare of Sāvitrī, all the ascetics dwelling in that hermitage, uttered the auspicious benediction that she would never suffer widowhood (13) And Sāvitrī immersed in contemplation accepted all those words of the ascetics, mentally saying,—*So be it !—* (14) And king's daughter, reflecting on those words of Nārada, remained, expecting the hour and the moment.

(15) Then, O lord of the Bhātās, well-pleased, her father-in-law and mother-in-law said these words unto the princess seated in a corner. (16) Thou hast completed the vow as prescribed. The time for thy meal hath now arrived ; therefore do thou what is proper !— (17) Thereat Sāvitrī said,—Now that I have completed the purposed vow, I will eat when the Sun goes down. Even this is my heart's resolve and this my vow !—

(18) Mārkaṇdeya continued,—And when Sāvitrī had spoken thus about her meal, Satyavat, taking his axe upon his shoulders set out for the woods (19) And at this, Sāvitrī said unto her husband,—It behoveth thee not to go alone ! I will accompany thee I cannot bear to be separated from thee !—(20) Hearing these words of hers, Satyavat said,—Thou hast never before repared to the forest. And O lady, the forest paths are hard to pass ! Besides, thou hast been reduced by fast on account of thy vow. How wouldst thou, therefore, be able to walk on foot ?— (21) Thus addressed, Sāvitrī said,—I do not feel languor because of the fast, nor do I feel exhaustion. And I have made up my mind to go. It behoveth thee not, therefore, to prevent me ! (22) At this, Satyavat said —If thou desirest to go, I will gratify that desire of thine. Do thou, however, take the permission of my parents, so that I may be guilty of no fault !—

(23) "Mārkaṇdeya continued,—Thus addressed by her lord, Sāvitrī of high vows saluted her father-in-law and mother-in-law and addressed them, saying,—This my husband goeth to the forest for procuring fruits. (24) Permitted by my revered lady-mother and father-in-law, I will accompany him. For today I cannot bear to be separated from him. (25) Thy son goeth out for the sake of the sacrificial fire and for his revered superiors. He ought not, therefore, to be dissuaded. Indeed he could be dissuaded if he went to the forest on any other errand (26) Do ye not prevent me !

I will go into the forest with him. It is a little less than a year that I have not gone out of the asylum. Indeed, I am extremely desirous of beholding the blossoming woods !—(27) Hearing these words, Dymathena said,—Since Sāvitrī hath been bestowed by her father as my daughter-in-law, I do not remember that she hath ever spoken any words conching a request, (28) Let my daughter-in-law, therefore, have her will in this matter. Do thou, however, O daughter, act in such a way that Satyavat's work may not be neglected !—

(29) Mārkaṇḍeya continued,—‘ Having received the permission of both, the illustrious Sāvitrī, departed with her lord, in seeming smiles although her heart was racked with grief. (30) And that lady of large eyes went on, beholding picturesque and delightful woods inhabited by swarms of peacocks. (31) And Satyavat sweetly said unto Sāvitrī,—Behold these rivers of sacred currents and these excellent trees* decked with flowers ! (32) But the faultless Sāvitrī continued to watch her lord in all his moods, and recollecting the words of the celestial sage, she considered her husband as already dead. (33) And with heart cleft in twain, that damsel, replying to her lord, softly followed him expecting that hour,† ’

Thus ends the two hundred and ninety-fifth Section in the *Paṭivrata-māhātmya* of the *Vana Parva*.

SECTION CCLXTVI.

(1) “ Mārkaṇḍeya said,—‘ The powerful Satyavat then, accompanied by his wife, plucked fruits and filled his wallet with them. And he then began to fell branches of trees. (2) And as he was hewing them, he began to perspire. And in consequence of that exercise his head began to ache. And afflicted with toil, he approached his beloved wife, and

* The word in the original is *Naga*, lit, anything immovable hence a hill or a tree. The Burdwan Pundits take it to mean a hill. The adjective *pushpatan* however, would point other way,—T.

† The meaning is that Sāvitrī's heart being divided into two parts, with one of these she held converse with her husband, and with the other thought of the approaching hour of his death.—T.

addressed her, saying,—(3) O Sâvitri, owing to this hard exercise my head acheth, and all my limbs and my heart also are afflicted sorely! O thou of restrained speech, I think myself unwell. (4) I feel as if my head is being pierced with numerous darts. Therefore, O auspicious lady. I wish to sleep, for I have not the power to stand. (5) Hearing these words, Sâvitri quickly advancing, approached her husband, and sat down upon the ground, placing his head upon her lap. (6) And that helpless lady, thinking of Nârada's words began to calculate the (appointed) division of the day, the hour, and the moment. (7) The next moment she saw a person clad in red attire, his head decked with a diadem, and his body was of large proportions and effulgent as the sun. (8) And he was of a darkish hue, and red eyes, carried a noose in his hand, and was dreadful to behold. And he was standing beside Satyavat and was steadfastly gazing at him. (9) And seeing him, Sâvitri gently placed her husband's head on the ground, and rising suddenly, with a trembling heart, spake these words in distressful accents. (10) Seeing this thy superhuman form, I take thee to be a deity. If thou wilt, tell me, O chief of the gods, who thou art and what also thou intendst to do!—(11) Thereat Yama replied,—O Sâvitri, thou art ever devoted to thy husband, and thou art also endued with ascetic merit. It is for this reason that I hold conversation with thee. Do thou, O auspicious one, know me for Yama. (12) This thy lord Satyavat, the son of a king, hath his days run out. I shall therefore, take him away binding him in this noose. Know this to be my errand! (13) At these words Sâvitri said,—I had heard that thy emissaries come to take away mortals, O worshipful one! Why then, O lord, hast thou come in person?

(14) “Mârkandeya continued,—‘Thus addressed by her, the illustrious lord of *Pitris*, with a view to oblige her, began to unfold truly all about his intentions. (15) And Yama said, This prince is endued with virtues and beauty of person, and is a sea of accomplishments. He deserveth not to be borne away by my emissaries. Therefore it is that I have come personally. (16) Saying this, Yama by main force pulled out of the body of Satyavat, a person of the measure of the thumb, bound in noose and completely under subjection. (17) And when Satyavat's life had thus been

taken out, the body deprived of breath, and shorn in lustre, and destitute of motion became unsightly to behold (18) And binding Satyavati's vital essence^o Yama proceeded in a southerly direction. Thereupon, with heart overwhelmed in grief, the exalted Sāvitrī, ever devoted to her lord and crowned with success in respect of her vows, began to follow Yama (19) And at this, Yama said, -Desist. O Sāvitrī ! Go back, and perform the funeral obsequies of thy lord ! Thou art freed from all thy obligations to thy lord. Thou hast come as far as it is possible to come —(20) Sāvitrī replied, - Whither my husband is being carried, or whither he goeth of his own accord, I will follow him thither. This is the eternal custom (21) By virtue of my asceticism, of my regard for my superiors, of my affection for my lord, of my observance of vows, as well as of thy favour, my course is unimpeded (22) It hath been declared by wise men endowed with true knowledge that by walking only seven paces with another, one contracteth a friendship with one's companion § Keeping that friendship (which I have contracted with thee) in view, I shall speak to thee something. Do thou listen to it (23) They that have not their souls under control acquire no merit by leading the four successive modes of life, *vis*,—celibacy with study, domesticity, retirement into the woods, and renunciation of the world. That which is called religious merit is said to consist of true knowledge. The wise therefore, have declared religious merit to be the foremost of all things, and not the passage through the four successive modes (24) By practising the duties of even one of these four modes agreeably to the directions of the wise we have attained to true merit, and therefore, we do not desire the second or the third mode, *vi*, celibacy with study renunciation. It is for this again that the wise have declared religious merit to be the foremost of all things! §

^o In the original *Prāṇa* lit. life or rather something in consequence of which life is sustained

§ The brevity of the original can scarcely be exhibited in translation. In the original the expression is, *Sāptapadam maṭram*, i. e. friendship is seven paces —T

§ These two *ślokas* are difficult to understand and are almost in the nature of enigmas. But for the aid I have derived from Nīlakantha, I could never have understood the meaning

(25) Hearing these words of hers, Yama said,—Do thou desist ! I have been pleased with these words of thine couched in proper letters and accents, and based on reason. Do thou ask for a boon ! Except the life of thy husband,—O thou of faultless features, I will bestow on thee any boon that thou mayst solicit ! (26) Hearing these words, Sāvitrī said,—Deprived of his kingdom and bereft also of sight, my father-in-law leadeth a life of retirement in our sylvan asylum. Let that king through thy favor attain his eye-sight, and become strong like either fire or the Sun !—(27) Yama said,—O thou of faultless features, I grant thee this boon ! It will even be as thou hast said ! It seems that thou art fatigued with thy journey. Do thou desist, therefore, and return ! Suffer not thyself to be weary any longer ! (28) Sāvitrī said.—What weariness can I feel in the presence of my husband ? The lot that is my husband's is certainly mine also.

Ātmaśāntah means, as usual, persons not having their souls under control. By *Dharmān* in the first line is meant 'the duties of domesticity' ; by *Vāsam*, dwelling in the preceptor's abode in celibacy and study, : *e* the *Brahmachārya* mode of life ; by *Parishramam*, or, as some texts read, *Pratishkrayas*, renunciation of the world, : *e* *Sannyāsam*. In the second line *Dharmam* means true religious merit, and *Vidyānam* (the word, however, occurs in the fourth case) is meant true knowledge. *Tam mārgam* in the second line of second *śloka* means "that path" : *e* the path of true knowledge ; and *dviśīyam* and *trīśīyam* in the last half of the last line, mean the *second* and the *third* of the modes of life as enumerated in the first half of the first line of the first *śloka*. It is needless to say that for *Vane* (in the locative case) I read *Vanam* (in the accusative), although if the locative is accepted, *three*, and not four, modes of life would be spoken of, without the meaning being at all affected. Nilakantha very ingeniously points out the connection of this speech with Sāvitrī's own position. What she says in effect to Yama is that she has attained to the path of true knowledge by leading a life of domesticity, the king of the *Pitris* should not sever her from her husband and thus impede her in the acquisition of religious merit by pointing out to her some *other* mode of life in the absence of her lord. It should be remarked that almost all the vernacular translators, the Burdwan Pundits included, have failed to understand the passage correctly.—T.

Whither thou carriest my husband thither will I also repair !
 O chief of the celestials do thou again listen to me (29) Even
 a single interview with the pious is highly desirable / friend-
 ship with them is still more so And intercourse with the
 virtuous can never be fruitless Therefore one should live
 in the company of the righteous !—(30) Yama said,—These
 words that thou hast spoken, so fraught with useful instruc-
 tion, delight the heart and enhance the wisdom of even the
 learned Therefore, O lady, solicit thou a second boon,
 except the life of Satyavan !—Savitri said,—Sometime before,
 my wise and intelligent father in law was deprived of his
 kingdom May that monarch regain his kingdom And may
 that superior of mine never renounce his duties ! Even this
 is the second boon that I solicit !—(32) Then Yama said —
 The king shall soon regain his kingdom Nor shall he ever
 fall off from his duties Thus O daughter of a king, have I
 fulfilled thy desire Do thou now desist ! Return ! Do not
 take any future trouble —(33) Sāvitrī said —Thou hast
 restrained all creatures by thy decrees and it is by thy decrees
 that thou takest them away not according to thy will
 Yama ! * Do thou listen to the words that I say ! (34) The
 eternal duty of the good towards all creatures is never to injure
 them in thought word, and deed but to bear them love and
 give them their due As regards this world, everything here
 is like this (husband of mine) Men are destitute of both
 devotion and skill The good however show mercy even to
 their foes when these seek their protection —(36) Yama
 said —As water to the thirsty soul so are these words uttered
 by thee to me ! Therefore do thou O fair lady, if thou wilt,
 once again ask for any boon except Satyavan's life !—(37) At
 these words Savitri replied —That lord of earth, my father,
 is without sons That he may have an hundred sons begotten
 of his loins so that his line may be perpetuated is the third
 boon I would ask of thee !—(38) Yama said —Thy sire
 O auspicious lady shall obtain an hundred illustrious sons
 who will perpetuate and increase their father's race ! Now,
 O daughter of a king thou hast obtained thy wish Do thou
 desist ! Thou hast come far enough —(39) Sāvitrī said —
 Staying by the side of my husband I am not conscious of the
 length of the way I have walked Indeed my mind rusheth

* One that governs by ordinances of decrees.—T

to yet a longer way off Do thou again, as thou goest on, listen to the words that I will presently utter !—(40) Thou art the powerful son of Vivasvat It is for this that thou art called *Vaiwasvat* by the wise And O lord, since thou dealest out equal law unto all created things thou hast been designated the *lord of justice* ! (41) One repositeth not even in one's own self the confidence that one doth in the righteous Therefore every one wisheth particularly for intimacy with the righteous (42) It is goodness of heart alone that inspireth the confidence of all creatures And it is for this that people rely particularly on the righteous —(43) And hearing these words Yama said —The words that thou utterest O fair lady I have not heard from any one save thee; I am highly pleased with this speech of thine Except the life of Satyavrit solicit thou therefore a fourth boon and then go thy way !—(44) Sāvitrī then said—Born of me and of Satyavat I loins begotten by both of us let there be a century of sons possessed of strength and prowess and capable of perpetuating our race ! Even this is the fourth boon that I would beg of thee !—(45) Hearing these words of hers, Yama replied,—Thou shalt O lady obtain a century of sons, possessed of strength and prowess and causing thee great delight O daughter of a king let no more weariness be thine ! Do thou desist ! Thou hast already come too far !—(46) Thus addressed Sāvitrī said They that are righteous always practise eternal morality ! And the communion of the pious with the pious is ever fruitless ! Nor is there any danger to the pious from those that are pious (47) And verily it is the righteous who by their truth make the sun move in the heaven And it is the righteous that support the earth by their austerities ! And O king it is the righteous upon whom both the past and the future depend ! Therefore they that are righteous are never cheerless in the company of the righteous (48) Knowing this to be the eternal practice of the good and righteous they that are righteous continue to do good to others without expecting any benefit in return (49) A good office is never thrown away on the good and virtuous Neither interest nor dignity suffereth any injury by such an act And since such conduct ever adheres to the righteous the righteous often become the protectors of all —(50) Hearing these words of hers, Yama replied —The more thou utterest such speeches that are pregnant with great

import, full of honied phrases, instinct with morality, and agreeable to mind, the more is the respect that I feel for thee ? O thou that art so devoted to thy lord, ask for some incomparable boon ! (15) Thus addressed, Sâvitri said, O bestower of honours, the boon thou hast already given me is incapable of accomplishment without union with my husband. Therefore, among other boons, I ask for this, may this Satyavat be restored to life ? Deprived of my husband, I am as one dead ! (53) Without my husband, I do not wish for happiness. Without my husband, I do not wish for heaven itself. Without my husband I do not wish for prosperity. Without my husband I cannot make up my mind to live ! (53) Thou thyself hast bestowed on me the boon, namely, of a century of sons ; yet thou takest away my husband ! I ask for this boon,--May Satyavat be restored to life for by that thy words will be made true.--'

(54) 'Mârkandeya continued,--'Thereupon saying,--*So be it*,--Vivswat's son, Yama, the dispenser of justice, untied his noose, and with cheerful heart said these words to Savitri.--(55) Thus, O auspicious and chaste lady, thy husband freed by me, Thou wilt be able to take him back free from disease. And he will attain to success. (56) And along with thee, he will attain a life of four hundred years And celebrating sacrifices with due rites, he will achieve great fame in this world. (57-58) And upon thee Satyavat will also beget a century of sons. And these Kshatriyas with their sons and grandsons will all be kings, and will always be famous in connection with thy name And thy father also will beget an hundred sons on thy mother Mâlavi. And under the name of the *Malavas*, thy Kshatriya brothers, resembling the celestials, will be widely known along with their sons and daughters !--(60) And having bestowed these boons on Savitri and having thus made her desist, the lord of the *Pitris* went to his own abode. (61) And having obtained her lord, Sâvitri, after Yama had gone away, went back to the spot where her husband's ash coloured corpse lay. (62) And seeing her lord on the ground, she approached him, and taking hold of him, she placed his head on her lap and herself sat down on the ground. (63) Then Satyavat regained his consciousness, and affectionately eyeing Sâvitri again and again, like one come home after a sojourn in a strange land,

he addressed her thus,— (64) Alas, I have slept long ! Wherefore didst thou not awake me ? And where is that same sable person that was dragging me away ?— (65) At these words of his, Savitri said,—Thou hast, O bull among men, slept long on my lap ! That restrainer of creatures, the worshipful Yama hath gone away. (66) Thou art refreshed, O blessed one, and sleep hath forsaken thee, O son of a king ! If thou art able, rise thou up ! Behold, the night is deep !—

(67) "Márkandeya continued.—'Having regained consciousness, Satyavat rose up like one who had enjoyed a sweet sleep, and seeing every side covered with woods, said,— (68) O girl of slender waist, I came with thee for procuring fruits. Then while I was cutting wood. I felt a pain in my head. (69) And on account of that intense pain about my head I was unable to stand for any length of time, and therefore, I lay on thy lap and slept. All this, O auspicious lady, I remember. (70) Then, as thou didst embrace me, sleep stole away my senses. I then saw that it was dark all around. In the midst of it I saw a person of exceeding effulgence. (71) If thou knowest everything, do thou then O girl of slender waist, tell me whether what I saw was only a dream or a reality !— (72) Thereupon, Sâvitri addressed him, saying,—The night deepens, I shall, O prince, relate everything unto thee on the morrow. (73) Arise, arise may good betide thee ! And, O thou of excellent vows, come and behold thy parents ! The sun hath set a long while ago and the night deepens. (74) These rangers of the night, having frightful voices, are walking about in glee. And sounds are heard, proceeding from the denizens of the forest treading through the woods. (75) These terrible shrieks of jackals that are issuing from the south and the east make my heart tremble (in fear) !— (76) Satyavat then said,—Covered with deep darkness, the wilderness hath worn a dreadful aspect. Thou wilt, therefore, not be able to discern the tract, and consequently wilt not be able to go !— (77) Then Sâvitri replied—In consequence of a conflagration having taken place in the forest today a withered tree standeth aflame, and the flames being stirred by the wind are discerned now and then. (78) I shall fetch some fire and light these faggots around. Do thou dispel all anxiety. (79) I will do all (this) if thou darest not go, for I find thee unwell. Nor wilt thou be able to

import, full of 'honied phrases, instinct with morality, and agreeable to mind, the more is the respect that I feel for thee ? O thou that art so devoted to thy lord, ask for some incomparable boon ! (15) Thus addressed, Sāvitrī said, O bestower of honours, the boon thou hast already given me is incapable of accomplishment without union with my husband. Therefore, among other boons, I ask for this, may this Satyavat be restored to life ? Deprived of my husband, I am as one dead ! (53) Without my husband, I do not wish for happiness. Without my husband, I do not wish for heaven itself. Without my husband I do not wish for prosperity. Without my husband I cannot make up my mind to live ! (53) Thou thyself hast bestowed on me the boon, namely, of a century of sons ; yet thou takest away my husband ! I ask for this boon,—May Satyavat be restored to life, for by that thy words will be made true.--'

(54) 'Mārkaṇḍeya continued,—'Thereupon saying,—*So be it*,—Viśvav's son, Yama, the dispenser of justice, untied his noose, and with cheerful heart said these words to Savitrī,—(55) Thus, O auspicious and chaste lady, is thy husband freed by me. Thou wilt be able to take him back free from disease. And he will attain to success. (56) And along with thee, he will attain a life of four hundred years. And celebrating sacrifices with due rites, he will achieve great fame in this world. (57-58) And upon thee Satyavat will also beget a century of sons. And these Kshatriyas with their sons and grandsons will all be kings, and will always be famous in connection with thy name. And thy father also will beget an hundred sons on thy mother Mālavi. And under the name of the *Mālaras*, thy Kshatriya brothers, resembling the celestials, will be widely known along with their sons and daughters !—(60) And having bestowed these boons on Savitrī and having thus made her desist, the lord of the *Pitris* went to his own abode. (61) And having obtained her lord, Sāvitrī, after Yama had gone away, went back to the spot where her husband's ash coloured corpse lay. (62) And seeing her lord on the ground, she approached him, and taking hold of him, she placed his head on her lap and herself sat down on the ground. (63) Then Satyavat regained his consciousness, and affectionately eyeing Sāvitrī again and again, like one come home after a sojourn in a strange land,

he addressed her thus,— (64) Alas, I have slept long ! Wherefore didst thou not awake me ? And where is that same sable person that was dragging me away ?— (65) At these words of his, Savitri said,—Thou hast, O bull among men, slept long on my lap ! That restrainer of creatures, the worshipful Yama hath gone away. (66) Thou art refreshed, O blessed one, and sleep hath forsaken thee, O son of a king ! If thou art able, rise thou up ! Behold, the night is deep !—

(67) "Márkandeya continued.—'Having regained consciousness, Satyavat rose up like one who had enjoyed a sweet sleep, and seeing every side covered with woods, said,— (68) O girl of slender waist, I came with thee for procuring fruits. Then while I was cutting wood I felt a pain in my head. (69) And on account of that intense pain about my head I was unable to stand for any length of time, and therefore, I lay on thy lap and slept. All this, O auspicious lady, I remember (70) Then, as thou didst embrace me, sleep stole away my senses. I then saw that it was dark all around. In the midst of it I saw a person of exceeding effulgence. (71) If thou knowest everything, do thou then O girl of slender waist, tell me whether what I saw was only a dream or a reality !— (72) Thereupon, Sávitrí addressed him, saying,—The night deepens, I shall, O prince, relate everything unto thee on the morrow (73) Arise, arise may good betide thee ! And, O thou of excellent vows, come and behold thy parents ! The sun hath set a long while ago and the night deepens. (74) These rangers of the night, having frightful voices, are walking about in glee. And sounds are heard, proceeding from the demizens of the forest treading through the woods (75) These terrible shrieks of jackals that are issuing from the south and the east make my heart tremble (in fear) !— (76) Satyavat then said,—Covered with deep darkness, the wilderness hath worn a dreadful aspect. Thou wilt, therefore, not be able to discern the tract, and consequently wilt not be able to go !— (77) Then Sávitrí replied—In consequence of a conflagration having taken place in the forest today a withered tree standeth aflame, and the flames being stirred by the wind are discerned now and then. (78) I shall fetch some fire and light these faggots around. Do thou dispel all anxiety. (79) I will do all (this) if thou darest not go, for I find thee unwell. Nor wilt thou be able to

discover the way through this forest enveloped in darkness.
 (80) Tomorrow when the woods become visible we will go hence, if thou please ! If O unless one, it is thy wish we shall pass this night even here, — (81) At these words of hers Satyavat replied, — The pain in my head is off, and I feel well in my limbs With thy favour, I wish to behold my father and mother (82) Never before did I return to the hermitage after the proper time had passed away Even before it is twilight my mother confineth me within the asylum (83) Even when I come out during the day, my parents become anxious on my account, and my father searcheth for me together with all the inhabitants of the sylvan asylum, (84) Before this moved by deep grief my father and mother had rebuked me many a time and often saying — *Thou comest haring tarried long !* (85) I am thinking of the pass they have today come to on my account, for, surely, great grief will be theirs when they miss me (86) One night before this the old couple, loving me dearly, wept from deep sorrow and said unto me, — (87) *Deprived of thee, O son we cannot live for even a moment ! As long as thou livest, so long, surely we also will live !* (88) *Thou art the crutch of these blind ones on thee doth perpetuity of our race depend ! On thee also depend our funeral cake our fame and our descendants !* (89) My mother is old and my father also is so I am surely their crutch If they see me not in the night, what, oh, will be their plight ! I hate that slumber of mine for the sake of which my unoffending mother and my father have both been in trouble and I myself also placed as I am in such rending distress ! (90-92) Without my father and mother, I cannot bear to live It is certain that by this time my blind father, his mind disconsolate with grief is asking every one of the inhabitants of the hermitage about me ! I do not O fair girl grieve so much for myself as I do for my sure, and for my weak mother ever obedient to her lord ! Surely, they will be afflicted with extreme anguish on account of me (93) I hold my life so long as they live And I know that they should be maintained by me and that I should do only what is agreeable to them ! —

(94) "Mārkaṇḍeya continued — Having said this that virtuous youth who loved and revered his parents afflicted with grief held up his arms and began to lament in accents

of woe. (95) And seeing her lord overwhelmed with sorrow, the virtuous Sāvitrī wiped away the tears from his eyes and said,—(96) If I have observed austerities, and have given away in charity, and have performed sacrifice, may this night be for the good of my father-in-law, mother-in-law and husband! (97) I do not remember having sold a single falsehood, even in jest. Let my father-in-law and mother-in-law hold their lives by virtue of that truth!—(98.99) Satyavat said,—I long for the sight of my father and mother! Therefore, O Sāvitrī, proceed without delay. O beautiful damsel, I swear by my own self that if I find any evil to have befallen my father and mother, I will not live. If thou hast any regard for virtue, if thou wishest me to live, if it is thy duty to do what is agreeable to me, proceed thou to the hermitage!—(100) The beautiful Sāvitrī then rose, and tying up her hair, raised her husband in her arms (101) And Satyavat having risen, rubbed his limbs with his hands. And as he surveyed all around, his eyes fell upon his wallet. (102) Then Sāvitrī said unto him,—Tomorrow thou mayst gather fruits. And I shall carry the axe for thy ease.—(103) Then hanging up the wallet upon the bough of a tree, and taking up the axe, she re-approached her husband (104) And that lady of beautiful thighs, placing her husband's left arm upon her left shoulder, and embracing him with her right arm, proceeded with elephantine gait. (105) Then Satyavat said,—O timid one, by virtue of habit the (forest) paths are known to me. And, further, by the light of the moon between the trees I can see them. (106) We have now reached the same path that we took in the morning for gathering fruits. Do thou O auspicious one, proceed by the way that we had come, thou needst not any longer feel dubious about our path (107) Near that tract overgrown with *Palāsha* trees, the way diverges into two. Do thou proceed along the path that lies to the north of it. (108) I am now well and have got back my strength. I long to see my father and mother!—Saying this, Satyavat hastily proceeded towards the hermitage. ”

Thus ends the two hundred and ninety-sixth section in
Pativrā-mahātmya of the Vana Parva.

SECTION CCLXLVII.

(1.) Mārkaṇḍeya said,—‘Meanwhile’ the mighty Dyumatsena, having regained his sight, could see everything, And when his vision grew clear he saw everything around him. (2.) And, O bull of Bharata race, proceeding with his wife Saibya to all the (neighbouring) asylums in search of his son, he became extremely distressed on his account. (3.) And that night the old couple went about searching in asylums, and rivers, and woods, and floods. (4.) And whenever they heard any sound, they stood raising their heads, anxiously thinking that their son was coming, and said,—O yonder cometh Satyavān with Sāvitrī! (5.) And they rushed hither and thither like maniacs, their feet torn, cracked, wounded, and bleeding, pierced with thorns and *Kusha* blades, (6.) Then all the Brāhmins dwelling in that hermitage came unto them, and surrounding them on all sides, comforted them, and brought them back to their own asylum. (7.) And there Dyumatsena with his wife, surrounded by aged ascetics, was entertained with stories of monarchs of former times. (8.) And although that old couple, desirous of seeing their son, was comforted, yet recollecting the youthful days of their son, they became exceedingly sorry. (9.) And afflicted with grief, they began to lament in piteous accents, saying,—Alas, O son, alas O chaste daughter-in-law, where are you?—Then a truthful Brahmana of the name of Suvarchas spake unto them, saying,— (10) Considering the austerities, self-restraint, and behaviour of his wife Savitrī, there can be no doubt that Satyavat liveth!— (11.) And Gautama said— I have studied all the *Vedas* with their branches, and I have acquired great ascetic merit. And I have led a celibate existence, practising also the *Brahmacharya* mode of life. I have gratified Agni and my superiors. (12) With rapt soul I have also observed all the vows, and I have according to the ordinance, frequently lived upon air alone. (13) By virtue of this ascetic merit, I am cognisant of all the doing of others. Therefore, do thou take it for certain that Satyavat liveth.— (14) Thereupon his disciple said,—The words that have fallen from the lips of my preceptor can never be false. Therefore Satyavat surely liveth.— (15) And the *Rishi* said,— Considering the auspicious marks that his wife Sāvitrī beareth and all of which indicate immunity from widowhood, there

can be no doubt that Satyavat liveth 1—(16) And Bhara-
dwāja said,—Having regard to the ascetic merit, self-restraint
and conduct of his wife Sāvitrī, there can be no doubt that
Satyavat liveth (17) And Dālbhya said, Since thou
regained thy sight, and since Sāvitrī hath gone away, after
completion of the vow, without taking any food, there can be
no doubt that Satyavat liveth (18) And Apistamba
said, From the manner in which the voices of birds and
wild animals are being heard through the stillness of the
atmosphere on all sides, and from the fact also of thy having
regained the use of thy eyes indicating thy usefulness for
earthly purposes once more, there can be no doubt that Satya-
vat liveth — (19) And Dhruva said,—As thy son is
graced with every virtue, and as he is the beloved of all, and
as he is possessed of marks betokening a long life there can
be no doubt that Satyavat liveth —

(20) "Mārkaṇḍeya continued —Thus cheered by those
ascetics of truthful speech Dyumatsena pondering over those
points, attained a little ease (21) A little while after,
Sāvitrī with her husband Satyavat reached the hermitage
during the night and entered it with a glad heart (22) The
Brāhmanas then said —Beholding this meeting with thy son,
and thy restoration to eye sight we all wish thee well O lord
of earth. (23) Thy meeting with thy son thy sight of thy
daughter-in law, and thy restoration to sight—constitute a
threefold prosperity which thou hast gained (24) What
we all have said must come to pass there can be no doubt of
this Henceforth thou shalt rapidly grow in prosperity —
(25) Then O Prithā's son the twice born ones lighted a
fire and sat themselves down before king Dyumatsena
(26) And Saibya, and Satyavat, and Sāvitrī who stood
apart, their hearts free from grief, sat down with the per-
mission of them all (27) Then O Pārtha, seated with the
monarch, those dwellers of the woods actuated by curiosity,
asked the king's son, saying,— (28) Why didst thou not
O illustrious one come back earlier with thy wife? Why hast
thou come so late in the night? What obstacle prevented thee?
(29) We do not know, O son of a king, why thou hast
caused such alarm to us, and to thy father and mother It
behooveth thee to tell us all about this — (30) Thereupon
Satyvat said,—With the permission of my father, I went to

bled bade farewell to that foremost of kings as well as to his son. And having saluted them thus, they speedily went, in peace with cheerful hearts, to their respective abodes ' "

Thus ends the two hundred and ninety-seventh Section in the *Pativrata-māhātmya* of the *Vana Parva*.

SECTION CCLXLVIII.

(1) *Mārkaṇḍeya* continued,—When the night had passed away, and the solar orb had risen, those ascetics, having performed their morning rites, assembled together. (2) And although those mighty sages again and again spoke unto *Dyūmatsena* of the high fortune of *Sāvitrī*, yet they were never satisfied (3) And it so happened O king, that there came to that hermitage a large body of people from *Shālwa*. And they brought tidings of the enemy of *Dumatsena* having been slain by his own minister (4 5) And they related unto him all that had happened, *viz*, how having heard that the usurper had been slain with all his friends and allies by his minister his troops had all fled and how all the subjects had become unanimous (on behalf of their legitimate king) saying,—Whether possessed of sight or not, even he shall be our king ! (6.) And they said, We have been sent to thee in consequence of that resolve. These cars of thine and this army consisting of four kinds of forces have arrived for thee ! (7) Good betide thee, O king ! Do thou come ! Thou hast been proclaimed in the city. Do thou for ever occupy the station belonging to thy father and grand-father ! (8) And beholding the king possessed of sight and able-bodied, they bowed down their heads, their eyes expanded with wonder (9) Then having worshipped those old *Brāhmanas* dwelling in the hermitage and honoured by them in return, the king set out for his city. (10) And surrounded by the soldiers, *Saibya* also accompanied by *Sāvitrī*, went in vehicle furnished with shining sheets and borne on the shoulders of men. (11) Then the priests with joyful hearts installed *Dyūmatsena* on the throne with his high-souled son as prince-regent (12) And after the lapse of a long time, *Sāvitrī* gave birth to a century of sons all warlike and unretreating from battle, and enhancing the

THE NALOPÂKHYÂNA
* AND
THE SÂVITRYUPÂKHYÂNA.

PART II.

NOTES

BY

Narayan Swamirav Lokur, B. A. LL. B.,
Hon Govt Pleader, Belgaum.

Second Edition.

REVISED BY

M. P Oak,

Teacher, N E School, Poona.

PUBLISHED BY

Messrs G Ramchandra & Co.,
Booksellers and Publishers,
Budhwar Peth, Poona City.

1917.

Index to Important Annotations.

अश २९३।२६

अभ्य ७८।२८

आक्षिप्तवाणि ५७।७

अक्षोहिणी ५३।३

अग्निचिन् ६४।१००

अज्ज ५।१४

अग्रहा ६८।४

अग ६४।१७

अगुष्ठ २९६।१६

अग्रुत्तामात्रक ६६।९

अजसा २९७।४४

अतद्रित ७२।४९, ६७।१४

अतिमात्र ८७।५७

अतीतवाक्ये ६३।३८

अवि ६४।६२

अनुक्त ६२।११

अतरेण ५२।२९

अरोत्य ५३।१७

अरोपु ६५।३५

अन्नास ७८।१४

अभिकाम ७६।१३

अभिवाङ्कि ७१।२५

अमीक्ष्य ७९।१५

अभीष्ट ५७।२

अमरवत् ५५।२०

अमाय ६०।७

अभिद्रुम ५३।२०, ५९।१०

अर्थात् ७।१०

अर्चरात्र ६।१६

अचन्ती ६१।२६

अचमथ ५७।४५

अचशिर ७१।२१

अभिन् २।३।१८

अस्वहेतो ५१।१

अन्नायमागक २९५।८६

अहोरात्र ५२।२३

अहोरात्रे ६४।८८

आवित्य ६२।२४

आनुपूर्व्येण २९५।११

आनृष्य २९६।१९

आनदक्षिण ७६।५

आप्यायित ७६।५२

आयुत ६४।३९

आराधने ५७।२०

आरोप्य ६०।१९

आवर्त ७१।१४

आवसन् ५५।२

आत्वास्वे ५६।४

आहे ५२।३०

इच्छेया ६६।१४

उक्तमाने ६३।३९

उताहो ६४।७३

उत्कट ६५।८

उत्तरीय ७२।७

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ २९६।७३

उत्क ७३।२८

उत्तमवत् ६०।१

उपचक्रमे ५३।२४

उपपन्नान् ५३।९

उपससृज ७५।२०

उपांग ६४।१७

उपाध्याय २९७।१४

उपासीन ७२।४२

उरग ५३।२९, ५७।६

उद्य ५५।४२

ऋषवत् ६१।२९

अने ७६।८६

एकाकिन् ६३।२९, ७१।३

एकाग्र ७१।३६

एकैकश ५३।२५

एकमर्थ २९८।९

औरस २९६।३७

और्ध्वदेहिक २९६।११

औषीन २९३।१७

धर्मसूत्र ५२।२१
 दीर्घस्य कालस्य ७०।१
 दु खित ५२।४
 दुर्घर्ष ५२।३९
 दृष्टपूर्वः ५२।४४
 देवैर्भ्यः नमस्कृत्य ५६।१४
 द्यौत्यं ५६।१५
 द्वारको ६०।३०
 द्विज ७९।६४
 द्वीप १४।१२९
 धनञ्जय ५२।४
 धनुष्मत् ५२।१०
 धर्म्य ७२।१५
 न दु खात ६३।१६
 नग ६४।१०६
 नरशार्ङ्गः ५३।१५
 नामधेय २९६।७८
 नाम्ना नलः ५२।५६
 नाट्य ७७।४५
 निरामया २९६।३३
 निमिषेण ५७।५६
 निवत्स्यते २९४।९
 नेक ६४।१७-१८
 नेकृतिरु ५२।७२
 नेषध ६१।१९
 नेषधान्वेषणे ६३।३७
 न्याय्य ५८।६
 पततां ६३।१९
 पतिवत् ५५।९
 पतिना ६९।४१
 पदं २९८।७
 पदाति ६५।१३
 पञ्चसौगन्धिक ६५।२
 पक्षग. १६।८
 पयोष्णी ६१।३३
 पान्तप ६२।१६
 परप्राजय ७१।२९
 परस्परत ५७।३४
 परम् ७८।७
 परावर २९७।३४
 परिचर्या ७७।५

परिच्युत ६२।२
 परिष्कृत ५३।१९
 परेण ७६।३३
 परोक्ष ७२।१२
 पर्युषित ७३।१३
 पर्वन् २९९।२८
 पश्चिमां निशां ६५।५
 पश्यसि ७९।१८
 पश्येथाः ७५।६
 पाणिपदः ७०।४
 पार्थिवः ५५।४
 पितुराजः ७९६।१४
 पिपासित २९६।३६
 पिप्लुः ६९।५
 पिहित ६९।६
 पुण्यश्लोक ५७।२२, ५९।१८
 पुण्याहवाचनं ३८।८
 पुनः पुन ५३।१६
 पुनस्तुत ५३।२, ५९।१५
 पुनः पश्यामि २९६।१८
 पुष्पभग ७७।७
 पूच्छे ६४।३७
 पौर्वाहिकं २९८।१
 प्रचक्रमे २९६।१४
 प्रजार्थं १३।९
 प्रतस्ये ६४।१
 प्रतिप्राण ७८।७
 प्रतिबन्धेन ७५।४
 प्रतिभय ७६।६
 प्रमायात् ५२।१०
 प्रमदावने ५३।२५
 प्रथम २९४।१९
 प्रातिष्ठत ६१।११; ६२।२५
 बहुतिय ६९।३२
 बहुधा ५७।१५
 बहुन् मास्तान् ५९।१८
 बाह्यात् ७६।१२
 बीमस्तुः ५२।८
 बृहस्पतिः २९३।१५
 महाफल ५२।६४
 महापय ५३।३; ६४।४६

अस्तर्धः ५२१२
 भवभक्तिक २९४१०
 भागधेय ६०१६
 भागाद्युति. ७०१२
 भाविनी ५७१२२, ६८१३५
 भीमे ७०११५
 भुजिष्या ६५१५५
 भूतसाक्षिन् ७६१३२
 भृगु ६४१६२
 भवज ६११३०
 भे ६६१६
 भविष्यद्र ६४१२९
 भद्रपर्व ५२१४१
 भद्रम ५१११०
 भद्र ५५१८
 महात्मन् ५२११
 महानस ७५१२०
 महामाग ५२१४०, ६२११४
 महामाग २९२१३
 महारथ ६४१४४
 महाराज ५२१६
 मार्फण्डेय २९२१४
 मातालि ७११२७
 मातृष्वस्त ६९१२२
 मानद ५६१४, ६११३६
 मानीनश ५२११५
 मन्त्रादेव ६९६१७
 मृदुपर्व ७४१२
 मृन्मय २९३११३
 मे २९३१३०
 मेदिनी ५२१६
 म भुक्तानि ५७११४
 मञ्जन् ५३१२
 मयाकाम ५७१४२, ६०१२०
 मयातमम् ५५१२
 मयार्ह ५४११२
 मयावत् ५८१८
 मयाति ५७१४५, २९३११८
 यान ५९११२
 यानयुग ५९१६
 यादजीव ५२१३३
 युग २९७१२०

युग्य ५९१९
 युधिष्ठिर ५२११
 योजन ७२१५
 योवराज २९८१११
 राक्षस ५२११६
 राजिता २९६१४०
 रत्नसूता ७४१२२
 राजन्व ६९११४
 राजस्य ६४१४५
 राजापसद ७८१११
 राहु ६८११३
 रक्षा ६२१२४
 रोहिणी ६८१२२
 नक्षत्रन्ती ७५११
 लामाय ६४११३१
 लोककान्ता ६८११०
 लोकहृत् ५६१६
 लोकपाला ५४१२३
 वर्ष तारिता २९२१२
 वार्षाणिनी ५२११२, ५७१२८
 वाराहोहा ५७१३१
 वसति २९५१५
 वनिष्ठ ६४१६२
 वस्तु ६२१२४
 वस्तुधरा ५२११२
 वस्त्रान्न ५७१२७
 वस्त्रार्थ ६४१२३
 वामिन् ६४१५०
 वामोरु २९६११०४
 वाहिन् ६०१२२
 विदिश ७३११२
 विद्युत् ५३१२
 विधिबृष्टेन ७७११८
 विनक्ष्यामि ७३१६
 विमोचिन् ६९११९
 विभावसा ६८१९
 विभक्तिक ७२१६
 विधुनि ६९१९
 विमोक्षणात् ६४१८६
 विरात्र २९७१२८
 विलम्बित ७२११६
 विज्ञापनि ६२११७

विहायसा ६१।१४
 वेद ५८।८
 वेदार्थ ५५।२३
 वेदभ्यां प्रेक्षमाणायाः ५९।८
 वेशसं ६५।२०
 वैश्रवण ६५।२३
 व्यतन्दन ६५।७६
 व्युष्ट ६९।२८
 व्यूढोरस्क ६४।१२
 शपित ५८।११
 शरण्य ६४।४२
 शरीरान्तर ५५।४
 शाब्दल ५२।३
 शालिहोत्रा ७१।२८
 शाश्वत २९६।४६
 शास्त्रवत् ५२।४१
 शिष्यन्ते स्म ५२।६३
 शुच ६४।७२
 शुचिस्मिता ६४।१८
 शुद्ध ६०।१८
 शुद्धयते ५२।५३
 शेष ५६।११
 शाचिमि ६३।११
 श्रीमत् ७३।२२
 शु ऋद्धि मति ५६।१६
 श्रुतश्रुती २९५।१५
 संकट ५५।९
 सगच्छ ५६।३९
 स्वयंशदिन् ५८।१०
 सत्यसंघ २९२।५

सनातेन २९६।२०
 समुद्राह २९४।१५
 सर्वगत ५४।१५
 सन्न्यस्यन् ७९।२२
 सागरगमा ६४।३६
 सान्निह ५४।२३
 संहृते रन्निदेवम्य २९२।१
 सामपह २९६।२२
 सायह ६३।१२
 सार्ध ५२।२
 सावित्री २९२।९
 सायुकण्ठ ५२।४
 सुतो ५५।२५
 सुपद २९६।५०
 सुमनस २९३।२८
 सौदामिनी ५३।१२
 खोचन ५२।१०
 सीहाद ७८।२५
 सीदद् ६२।२६, ७१।६
 स्था ऋद्धि उप ६०।२९
 स्थायर ६६।६
 स्फूर्ति ७६।३७
 स्वपामि ६५।३१
 स्वास्तीर्ण २९८।१०
 ह ५२।२३
 हा हा ५५।२९
 द्विरण्यस्य ५९।९
 इय ६४।१०१
 न्दस्वभाहू ७०।७

PREFACE.

A word of apology is needed for the unavoidable delay in the publication of this part. The poem is very simple and needs little extraneous help, and the Bālābodhinī of the Vidyāva-chaspati Appashastri leaves nothing more to be desired. The English notes are merely intended to help a beginner who finds himself unable to follow the commentary simple though it may be. I feel myself bound to express my heart felt thanks to the Vidyāva-chaspati for the help he has rendered me all along.

The text adopted is based on the text of the late Babu Pratapchandra Roy's edition. But it will be found that in some places the Babu adopts some other reading in his translation of the passage. These can be easily found out and the students should see which of the readings given in the foot note of the text is adopted by the translator.

Owing to the hurry of publication many misprints have crept in, which the indulgent reader will kindly excuse.

Among the books which I have consulted in writing the introduction I have to make a special mention of the valuable works of Mr O. V Vaidya, M A LL B to whose views I have most willingly conformed. I express my thanks to him and other writers from whom I have derived help.

Belgaum, }
12-2-1913 }

N S L

Introduction

नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं तप्तो जयमुदीरयत् ॥

1

The Poem.

The two great Indian Epics, the Ramayana and the Mahābhārata, are precious relics of the spring time of Eastern thought, and although they are extremely valuable and interesting and easily accessible, yet it must be admitted that they

PREFACE.

A word of apology is needed for the unavoidable delay in the publication of this part. The poem is very simple and needs little extraneous help, and the Bâlabodhini of the Vidyâvâchaspati Appashastrî leaves nothing more to be desired. The English notes are merely intended to help a beginner who finds himself unable to follow the commentary simple though it may be. I feel myself bound to express my heart-felt thanks to the Vidyâvâchaspati for the help he has rendered me all along.

The text adopted is based on the text of the late Babu Pratapchandra Roy's edition. But it will be found that in some places the Babu adopts some other reading in his translation of the passage. These can be easily found out and the students should see which of the readings given in the foot note of the text is adopted by the translator.

Owing to the hurry of publication many misprints have crept in, which the indulgent reader will kindly excuse.

Among the books which I have consulted in writing the introduction I have to make a special mention of the valuable works of Mr. O. V. Vaidya, M. A. LL. B. to whose views I have most willingly conformed. I express my thanks to him and other writers from whom I have derived help.

Belgaum, }
12-2-1913 }

N. S. L.

Introduction.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

The Poem.

The two great Indian Epics, the Ramayana and the Mahabharata, are precious relics of the spring-time of Eastern thought, and although they are extremely valuable and interesting and easily accessible, yet it must be admitted that they

are not as largely read and studied as they deserve to be. Our University is therefore certainly to be congratulated upon compelling the Sanskrit students of the Previous Class to study two of the best episodes in the *Mahabharata*.

As Prevost Paradol says, "Every race has in its history one grand achievement on which it hangs all its past and all its future, and the memory of which is a rallying cry and a pledge of prosperity. It will be recalled on all occasions to furnish arguments, political claims, rhetorical effects, patriotic encouragement in great crisis and in the end imperishable regrets." This is literally true with the Indians too. For the Indian people the great Kurukshetra war is the central event of the history. And the history of this war is recorded in the *Mahabharata*, an undying and infallible scripture, from the lips of its inspired bard Shri Krishna Dwaipāyana Vyāsa. Besides being a history of the war, a very great deal of valuable matter concerning politics, religion, morals, science, art etc., that does not fall under the usual denomination of history, may be readily found in this voluminous epic, imparting to it a high value for all time. It has left an abiding influence upon the habits and conceptions of the entire nation.

In respect of its importance the bard has rightly said
 अनाश्रियेतदाख्यानं यथा भुवः न विद्यते । आहारमनपाभित्य शरीरत्वेन धारणम् ।
 Adi parva II 389. There is not a story current in this world but doth depend upon this history, even as the body upon the food that it taketh." This is what is meant by the common saying 'व्यासेऽपि उद्धृतं जगत्सर्वम्'.

The Poet

The author of the original epic is generally believed to be Vyasa, whose personality is improperly doubted by many. It is mentioned in the poem itself that he composed it in three years working day and night, but whether the present voluminous work extending over about a hundred thousand verses was the sole work of Vyasa alone is hard to ascertain. The poem in its present form evidently bears the impress that it is an amplification of an originally much smaller work. It seems that Vaishampayana, one of the five pupils of Vyasa recited the poem before king Janamejaya at the Serpent Sacrifice with

some amplification, and it was further amplified by Sauti when he narrated it to Shaunaka at his Sacrifice.*

Of the three Vyasa was a contemporary narrator who wrote the history from personal knowledge; Vaishampayana is also represented as his pupil; while Sauti is of a much later date and seems to have studied the Puranas and narrated them with amplification.

The Date.

It is very hard to ascertain the length or the portion of the original poem of Vyasa, and consequently it is hard to fix the date when Vyasa wrote the poem. Weber places the origin of the Mahabharata between 300 B. C. and 50 A. D. He says: "The earliest direct evidence of the existence of an epic, with the contents of the 'Mahabharat', comes to us from the Rhetor Dion Chrysostom, who flourished in the second half of the first century A. D., and it appears fairly probable that the information in question was then quite new, and was derived from mariners who had penetrated as far as the extreme South of India. .. Since Megasthenes says nothing of this epic, it is not an improbable hypothesis that its origin is to be placed in the interval between his time and that of Chrysostom."† But this reasoning is not conclusive, since the whole work of Megasthenes is not available, and our information about it is derived only from its fragments quoted by others. Vyasa and Vaishampayana were, as said above, the contemporaries of the Mahabharata war. The earliest date assigned to this war is that fixed by Mr. Modak who thinks that seven thousand years might have elapsed since then as at the time of the war the vernal equinox was in *Punarvasu*. Varaha Mibira assigns to the battle the date 2601 B. C. European scholars on the

*सौतिरुवाच ।

जनमेजयस्य राजर्षेः सर्वसत्रे महात्मन ।
सर्माप पायिनेन्द्रस्य सम्बन्धप्राप्तिरित्य च ॥
कृष्णद्वैपायनशौनकाः सुपुण्या विविधाः कथाः ।
कथिताः प्रापि विविधया वैशम्पायनेन वै ॥
पुराणं ता विचित्रार्था महाभारतसंभिताः ॥

A'di-Parva, Ch. I.

† "The History of Indian Literature," by Dr. Albrecht Weber pp. 185-188;

Mahabharata which professes to be a history, and not a mere novel. Yet as Oman remarks "Of the one hundred thousand verses of the 'Mahabharata' not more than a fourth part is concerned with the main story of the epic—the rest consists of more or less irrelevant, though often beautiful episodes, and of disquisitions on government, morals and theology".

The Maha'bha'rata as an Epic poem.

"The subject of the Epic poem must be some one, great complex action. The principal personages must belong to the high places of Society and must be grand and elevated in their ideas. The measure must be of a sonorous dignity befitting the subject. The epic is developed by a mixture of dialogue, soliloquy and narration." Applying this test of Arnold, there is no doubt that all these requisites are satisfactorily fulfilled by the Mahabharata. Its subject is the great war fought on the plain of Kuru Kshetra its subject is vast and complex, the scenes and incidents described therein are numerous and diverse and at the same time well knitted, and the characters are elevated and true to nature. The Mahabharata is also full of well conceived, eloquent and forcible dialogues suited to the character of the speakers. They are a peculiar charm of the poem and almost convert it into a drama. We do not however find any soliloquies in the Mahabharata worth mentioning. The story is always told with force and perspicuity and the descriptions are ever grand and picturesque. In short the Mahabharata deserves to rank among the finest epic poems of the world.

The Language.

The language of the Mahabharata is simple and yet dignified. It bears the impress of a writer who is the master of a spoken language. It is also archaic in appearance and stands on the same level with the language of the Upanishads. Although, as a rule, the meaning of the verses is plain on the face, we fall here and there upon some which have to be strained to give out a complete sense. As the legend goes, when Vyasa completed the vast epic without committing any portion of it to writing, Brahma approving of it directed him to have it written out by Ganesh, the God of wisdom. Ganesh consented to do the work, provided his pen were not allowed to

Mahabharata which professes to be a history, and not a mere novel. Yet as Oman remarks "Of the one hundred thousand verses of the 'Mahabharata' not more than a fourth part is concerned with the main story of the epic—the rest consists of more or less irrelevant, though of ten beautiful episodes, and of disquisitions on government, morals and theology"

The Maha'bha'rata as an Epic poem.

"The subject of the Epic poem must be some one, great complex action. The principal personages must belong to the high places of Society and must be grand and elevated in their ideas. The measure must be of a sonorous dignity befitting the subject. The epic is developed by a mixture of dialogue, soliloquy and narration." Applying this test of Arnold, there is no doubt that all these requisites are satisfactorily fulfilled by the Mahabharata. Its subject is the great war fought on the plain of Kuru Kshetra, its subject is vast and complex, the scenes and incidents described therein are numerous and diverse and at the same time well knitted and the characters are elevated and true to nature. The Mahabharata is also full of well conceived, eloquent and forcible dialogues suited to the character of the speakers. They are a peculiar charm of the poem and almost convert it into a drama. We do not however find any soliloquies in the Mahabharata worth mentioning. The story is always told with force and perspicuity and the descriptions are ever grand and picturesque. In short the Mahabharata deserves to rank among the finest epic poems of the world.

The Language.

The language of the Mahabharata is simple and yet dignified. It bears the impress of a writer who is the master of a spoken language. It is also archaic in appearance and stands on the same level with the language of the Upanishads. Although, as a rule, the meaning of the verses is plain on the face, we fall here and there upon some which have to be strained to give out a complete sense. As the legend goes, when Vyasa completed the vast epic without committing any portion of it to writing Brahma approving of it directed him to have it written out by Ganesha, the God of wisdom. Ganesha consented to do the work, provided his pen were not allowed to

cease its work for a single moment. Vyasa agreed on condition that he should understand the meaning of what he was writing; and to obstruct his speed of writing, it is said, he inserted here and there verses that are not so plain and simple. This is a legend after all.

We often come across grammatical forms which are not strictly Paninian. *Ati* roots are used in the *Parasm*, and vice versa; e. g. वसत्य (v. 65. 65), भुंजीयात् (v. 65. 68), पश्येया (v. 75. 6), निर्वन and गच्छत्य (v. 296. 29). We also find such unusual forms as वसन्ती and वृषन्ती. The conjugational signs are at times not properly used as स्वपामि (v. 65. 61) for स्वपिदि. The Sandhi rules are not strictly observed; vide vv. 64. 106, 117 and 119. There are also uncommon uses of combinations like पयसाद्वा हये, मयाद् आगत आति etc. Some Vedic forms are sometimes used, as आनयित्वा and निनयित्वा (v. 297. 78 and 60). The different cases are at times loosely used; vide vv. 67. 3, 7; and 69. 18, 22, 23. Many other petty irregularities may be met with; but it is doubtful whether, according to the rules of grammar that existed 5000 years ago, these could be called improper uses.

The Metre.

The Mahabharata is mostly told in the अनुष्टुप्* metre; and the उपजाति† metre is sometimes used. There are the recognised metres of an epic poem in the Sanskrit language. The well-known Mahā-kāvya's are composed in these metres with a sprinkling of other metres. We find the वंशस्व‡ metre also, used here and there. The number of syllables in each quarter is not strictly observed, and we meet with irregular *padas* known as गाय which is defined by Kedāra as निष्मात्तरपाद् वा पादैरुत्तम

* Defined as —

श्लोके षष्ठ गुरु द्वेय सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।
दिग्भु पादयोर्द्वैत्वं सप्तम दीर्घमन्ययो ॥

‡ Defined as —

रसादिन्द्रज्वा यदि तौ जगो ग
उपेन्द्रज्वा जनजास्तनो ग
अनन्नरोर्दीर्घतिलश्मभाजो
पादो यदीयावुपजातयस्ता. ॥

† Defined as —

जतो नु वंशस्थमुदीरित जतो ॥

दशममंत् । यच्छुन्तो नोक्तमत्र गायन्ति तत्पूर्वमितिभिः प्रोक्तम् ॥ The metres of the different verses are noted in the notes.

The Episode of Nala.

When the Pandavas were sent into exile on the defeat of Dharma-*raja* at dice, Arjuna went to the world of Indra for weapons and the other Pandavas remained in the forest lamenting the loss of their Kingdom and the absence of their brother. Bhima was enraged at the situation and proposed to destroy the deceitful Kauravas. As Udhishthira was trying to pacify him, the great sage Brihadashwa arrived there, and being questioned by him as to whether he had ever seen or heard of any one more miserable than himself, narrated the story of the King Nala.

This episode occurs in the Vana Parva Chaps. 52-70. This is one of the most striking and popular episodes in the *Mahabharata*; and the story is told and retold by various poets in one form or another. We have the poem नलोदयम् of Kālidās the नलामुदयम् of Vāmanbhattacha and, the नद्वयम् of Trivikramabhattacha, solely devoted to this episode. The story is also included in the बृहत्कथामञ्जरी of Keshemendra, the नद्वयचरित of Shriharsha, the नद्वयानन्दम् of Krishna'anda, the कथासरित्सागर of Somadeva. This shows how popular the story has grown.

The Episode of Sa'vitri'.

When the Pandavas living in the forest had, on one occasion, gone out for hunting, Jayadratha carried away Draupadi; and when she was rescued and brought back Udhishthira surrounded by sages asked one of them, Mārkaṇḍeya, as to whether he had ever seen or heard of any one more miserable than himself. Then Mārkaṇḍeya recited the story of Rama. Udhishthira then said that he did not grieve so much for himself as for Draupadi, and asked if he knew of any woman who could be compared to her. In response Markandeya narrated the tale of Sāvitri.

It is embodied in the Vana-Parva-Chaps 291-298. Though this tale is too short to form the basis of any independent poem like the story of Nala, yet it is none the less charming and popular. Savitri' is the key-word with every Hindu woman; and she is regarded as the model of chastity and connubial love and devotion. She is the ideal of virtue and every thing that is good in a woman.

cease its work for a single moment. Vyasa agreed on condition that he should understand the meaning of what he was writing; and to obstruct his speed of writing, it is said, he inserted here and there verses that are not so plain and simple. This is a legend after all.

We often come across grammatical forms which are not strictly Paninian. *Atm* roots are used in the *Parasm.* and *vice versa*; e. g. वसस्व (v. 65. 65), भुजीयात् (v. 65. 68), पश्येथा (v. 75. 6), निर्वन and गच्छस्व (v. 298. 29) We also find such unusual forms as वसन्ती and कूर्चन्ती. The conjugational signs are at times not properly used as स्वपामि (v. 65. 61) for स्वपामि. The Sandhi rules are not strictly observed; vide vv. 64, 100, 117 and 119 There are also uncommon uses of combinations like पश्चादङ्गि हये, भगन् आगत आसि etc. Some Vedic forms are sometimes used, as जानावित्वा and निवर्तयित्वा (vv. 297. 78 and 60). The different cases are at times loosely used; vide vv. 67, 3, 7; and 60. 18, 22, 23. Many other petty irregularities may be met with, but it is doubtful whether, according to the rules of grammar that existed 5000 years ago, these could be called improper uses.

The Metre.

The Mahabharata is mostly told in the अङ्गुष्ठ* metre, and the उपजाति† metre is sometimes used. There are the recognised metres of an epic poem in the Sanskrit language. The well-known Mahā-kāvya's are composed in these metres with a sprinkling of other metres. We find the वशत्य† metre also, used here and there. The number of syllables in each quarter is not strictly observed, and we meet with irregular *padas* known as गायत्री which is defined by Kedāra as विषमाक्षरपादं वा पादैरुपम

* Defined as :—

श्लोके षष्ठं गुरु द्वये सप्तञ्च लघु पञ्चमम् ।
द्विगुणं पादयोर्द्वैतं सप्तमं दीर्घमन्ययो ॥

‡ Defined as :—

स्वादिन्द्रजा यदि ती जगो ग
उपेन्द्रजा जतजास्ततो ग
अनन्तरोदीरितलहमभाजो
पादो यदीषातुपजातयस्ताः ॥

† Defined as :—

जतो तु वशत्यङ्गुदीरितं जतो ॥

‘दशधर्मन् । दच्छन्दी नोक्तमत्र गाथेन नट्यांसुरिभिः प्रोक्तम् ॥’ The metres of the different verses are noted in the notes.

The Episode of Nala.

When the Pandavas were sent into exile on the defeat of Dharmaraja at dice, Arjuna went to the world of Indra for weapons and the other Pandavas remained in the forest lamenting the loss of their Kingdom and the absence of their brother. Bhima was enraged at the situation and proposed to destroy the deceitful Kauravas. As Udhishthira was trying to pacify him, the great sage Brihadashwa arrived there, and being questioned by him as to whether he had ever seen or heard of any one more miserable than himself, narrated the story of the King Nala.

This episode occurs in the Vana Parva Chaps. 52-70. This is one of the most striking and popular episodes in the Mahabharata; and the story is told and retold by various poets in one form or another. We have the poem नलादयम् of Kālidās the नलामृतम् of Vāmanbhattacha and, the नलचण्डू of Trivikramabhattacha, solely devoted to this episode. The story is also included in the बृहत्संहिता of Kabemendra, the नलिचरित of Shriharsha, the सद्गुणानन्दम् of Krishna'anda, the कथासरित्सागर of Somadeva. This shows how popular the story has grown.

The Episode of Sa'vitri.

When the Pandavas living in the forest had, on one occasion, gone out for hunting, Jayadratha carried away Draupadi; and when she was rescued and brought back Udhishthira surrounded by sages asked one of them, Mārkandeya, as to whether he had ever seen or heard of any one more miserable than himself. Then Mārkandeya recited the story of Rama. Udhishthira then said that he did not grieve so much for himself as for Draupadi, and asked if he knew of any woman who could be compared to her. In response Markandeya narrated the tale of Sāvitri.

It is embodied in the Vana-Parva-Chaps. 294-298. Although this tale is too short to form the basis of any independent poem like the story of Nala, yet it is none the less charming and popular. Savitri is the key-word with every Hindu woman; and she is regarded as the model of chastity and connubial love and devotion. She is the ideal of virtue and every thing that is good in a woman.

The Moral.

The Epic poem need have no moral; but the Mahabharata has one distinctly, which runs through the whole of it in all its parts; and it is repeatedly told by the author in unequivocal terms. "The observance of *Dharma*, under any condition or in any adversity," is the duty which the Mahabharata tries constantly to inculcate from the beginning to the end. The work ends with four verses which reiterate the same moral :—
' धर्मद्वयं कामं स धर्मं किं न सेवते.'

In the various episodes also the same strain is kept on and virtue is shown to meet with a meet reward. Besides this general conclusion, the other moral intended to be conveyed by the episode of Nala is expressed in verses 12-14 of Chapter 70 "Fate is capricious and the success of human exertion is uncertain; do the duty and neither joy at the prosperity nor grieve at the adversity."

Similarly the tale of Savitri intended to teach the moral that a woman who follows *Dharma* by remaining devoted to her husband in all the adversities and trials rescues herself and others from all evil and elevates the family. The moral is expressed in verses 14-15 of Chapter 298.

With such interesting and moralising episodes told in a simple and elegant language scattered throughout the poem, it is no wonder that the Mahabharata should stand unrivalled in fame and popularity!

N. S. L.

Nalopâkhyânam.

NOTES.

महाभारतम्—भारतात् भारताशब्दात् अधिकृत्य कृतं कार्त्तं भारतम्, महच्च तत् भारतं च महाभारतम् By the *sûtra* *याचिञ्* इति प्रथं IV § 87, the *taddhita* affix would be added in this sense, *e g* शारीरिण्यं अधिकृत्य कृता प्रथं शारीरिणीय But the affix is optionally dropped by the *Ârtika Sûtra* दुष्वाख्यायिकाम्यो बहुलम् । S. 1. explains it as शारीरिण्यं भाष्यमिति स्वभेदापचारात् । *e g*, by not regarding any distinction between the subject and a work on that subject

The work is said to be so called because भारते सप्तदेशाश्च दुर्ग-भारतापिता पुरा । देवैर्ब्रह्मादिभिः संस्कृतिभिश्च सम्पन्नः । यासस्वेवाहमा तत्र स्वर्गादिष्वपि भारतम् ॥ महापाद्मपुराणम् महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य या वेदं सर्व-पापं प्रमुच्यते ॥ *Tâtparya Nirṇaya* II 10-11

उपाख्यान—*a short tale or narrative, an episode as distinguished from the main story* पर्वत् ॥ *a book or section* जनमे-जय - *a celebrated King of Hastinapura son of Parikshit, the grandson of Arjuna* He burnt down in a sacrifice all serpents except Takshaka to avenge the death of his father by the bite of a serpent It was to this king that Vaishampayana, a celebrated pupil of Vyāsa, related the *Mahā-bhārata* in order to expiate the sin which the King had committed by killing a Brahmin.

CHAPTER LII

1 अस्त्रं—अस्यते लिप्यते इति *a missile, arm, a weapon* अस्रहेतो *Gen*—अस्त्राणां हेतो for the sake of arms, *e g*, in order to secure arms, with a view to obtain arms The word हेतु is used in the *Gen* case to mean 'cause, reason, sake', acc to the *sûtra* षष्ठी हेतुप्रयोगे । II 3 26 हेतुशब्दप्रयोग हेतो षोष् षष्ठी ह्यस्य हेतुर्वापि । S. K. पार्थ—दृष्टवा अपत्यं पुमान् *a son of Prithā or Kuntī* The word is specifically applied to Arjuna

सप्तलोक—Indra's world, paradise महारमन्—महान् आत्मा यस्य
 noble hearted, high souled, magnanimous महत् is changed
 to महा when it forms the first member of a *harmadharaya* or a
Bukherishi compound or is followed by जानीय, acc to the sūtra
 आ-महम् गमनाधिकरणजानीययोः VI. 3. 40 If there is no समानादि-
 षण, this change does not take place. महत् सदा महत्तमा
 युधिष्ठिरः—*Loc Tatp*—lit. firm in a battle It is the name
 of the eldest of the Pāndavas, commonly known as Dharmarājs
 When the words गो (Sky) and युग् (battle) in the *Loc* are
 compounded with स्थिर (Stationary, firm), there is an अनुस्वर
 (नास्ति विमर्श इह लोपा यत्र) of the *Loc* termination, acc to the
 sūtra गतिपुथिर्मा स्थिर VIII 3 95. The न् of स्थिर then becomes
 ण आम्भो स्थिरस्य सस्य ण स्पात् । गतिष्ठिर युधिष्ठिर । 8 K. प्रभृति f—
 beginning Words like आदि, प्रभृति etc are used at the end of
 a *baḥ Comp* in the sense of 'and others', 'etc' युधिष्ठिर
 प्रभृति येषां त पाण्डव पाण्डो अयम् पुमान् a Son of Pānda They are
 युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, नकुल and सहदेव

2 न्ययसन्—Nīlkantha's reading आशयन् is not good, since acc
 to the sūtra उपाध्याय इव । 1. 4. 48 the root यश् preceded by the
 prepositions उप, अनु, अधि or आ governs the *Acc.* case So we
 should then have काम्यक आशयन् कृष्णा-name of Draupadi, the wife
 of the Pāndava For the explanation of name, *ride Com* साथे
 and—with, in the company of It governs the *Instr* case acc
 to the Sūtra सहयुक्तप्रधान । II 3 19 काम्यक-*ride Com* भरतर्षभ
 —भरतो ऋषभ (bull) इव the best of the descendants of Bharata,
 भरत being used by metonymy (लक्षणा) for his descendants It
 is an उपमानोत्तरपद *harmadharaya* compound formed acc to the
 sūtra उपमिते व्याघ्रादिभि सामान्यप्रयोगे । II 1 36 : e, a noun denoting
 a person or thing compared (उपमिते) may be compounded with
 words indicative of excellence such as व्याघ्र, सिंह, चन्द्र and ऋषभ,
 when no mention of the common quality (सामान्य) is made, e. g.
 पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र but there will be no compound if it is पुरुषा
 व्याघ्र इव इव Some of the words indicative of excellence are
 grouped by Amara in स्तुततापद व्याघ्रपुद्गवपमकुञ्जराः । सिंहशार्ङ्गनागाद्या
 इति अष्टायनोक्ता ॥

3 कदाचित् and—once upon a time, one day, at some time
 चित्, चन, अदि and sometimes सिद् are added to interrogative
 pronouns and adverbs to give them the sense of indefinite pro-
 nouns विरिञ्चि p p—Separated, lonely, solitary *com* takes it
 to mean 'holy' शादल—शशिनप्रसिन्निनि शब्द बाह्यमस्मिन् a
 grass-plot, sward, meadow, turf शादल शब्दहस्तिः । Amara The

word is formed by the addition of the *taddhita* affix इत् (ईत्)
acc. to the sūtra नदशादाइत् । IV. 2. 88. नदुल । शब्दो जम्बाज-
सयोः । शब्दल । S. K. दुःखार्त—दुःखेन आर्त पीडित distressed or
afflicted with grief. The chief cause of the present grief was
the separation from Arjuna and loss of the Kingdom. Vide cr.
4. 5 *infra* Oh. 50,—तथा तेषां वसनां काम्यके वै विहीनानामर्जुनेनोत्सृष्टानाम् ।
पञ्चैव यथाणि तथा व्यतीयुरधीयतां जपतां जुह्वतां च ॥ २२ ॥ निषेदुः Perf. III
pl of सदति with नि to sit.

4. धर्मजय —धने जयति इति the name of Arjuna. In the Ma-
hā Bhārata elsewhere the name is thus derived —सर्वाजनपदाजि-
त्वा निजनादाय केवलम् । मये धनस्य निष्ठामि तेनाहर्मा धनञ्जयम् ॥. The *Kṛit*
affix ल्यप् (or अ before which the object of the root has the syl-
lable य inserted after it) is added to the कृत्न् formations from
the roots enumerated in the sūtra सज्ञायां भूतुगिधात्सहितपिद्यम् । III.
2. 40. hence विशम्भार, रथन्तर, पर्तिवरा, शत्रुभय, वसुन्धरा, शत्रुमह, जघ-
नपति, अरिन्दम etc सासुकण्ठ.—अधुनि सहित कण्ठ यस्य with the
throat (choked) with tears. How can the throat be possessed
of tears ? The idea is that the lachrymal moisture finds its way
into the throat and hinders utterance. Of चापकण्ठ । Buddha
Oh V. 20. सुदुःखित adj.—सुतरां दुःखित greatly afflicted. दुःखिन
(दुःख सञ्ज्ञान अस्य) is formed by the addition of the *taddhita* affix
इत् (इत्) to दुःख acc to the sūtra नदस्य सञ्ज्ञान नारकादिभ्य इत् । V.
2. 36, : s, the words of the नारकादि class (namely, नारका, दुःप,
सुख, दुःख, etc) take the affix इत् in the sense of नदस्य सञ्ज्ञान.
अदित p. p —tormented, afflicted लु 4 A with सम् and अभि—to
overflow, to fill to the brim, (hence fig.) to affect, overwhelm.

5. भ्रष्ट —loss, deprivation नीम —the second of the Pāṇḍava
brothers. महाबाहु —महान्ती बाहु यस्य long-armed, powerful *Pāṇḍ*
also notes on महाभम् 1 sūtra.

6 निदेश —order, instructions The instructions of Yudhis-
thira referred to are to be found in Adhyāya 37 above,
especially cf. c. 16 —शत्रोः पराजयस्य स तेऽद्यानि प्रदास्यति । इति ते-
ऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं कुरुक्षेत्रम् ॥ महाभाग—ride com. The Kum-
bhakona edition has the reading महाराज —महाभारता राजा च a great
King, a sovereign ruler. It is used as a respectable mode of
addressing Kings or other great personages, 'my lord'. For
the change of महत् to महा *ride* notes on महाबाहु = 5 sūtra राजन्
is also changed to राज by the sūtra राजाह सविम्पट् V. 4. 91, i. e
ट् (अ) is added to राजन्, अहन्, and सवि (after dropping their
final vowel together with the following consonant) when they

are at the end of a Tatpuruṣa compound, ² e g, परमराजः ;
उत्तमाह कर्मणा, प्राणा (always, I) — life प्रतिष्ठितः P — of
स्था with प्रति I P to rest, d and upon

7 यस्मिन् — ref is to अर्जुन in the last verse. Strictly the
relative pronouns in this and the next verse join together all
the verses into one sentence. When two, three, four or more
verses are thus grammatically connected, they are respectively
called a युग्म, त्रिवचनं, चतुर्वचनं and द्वावचनं of द्वाभ्यां युग्ममिति दास निनि
अपमर्शितम् । कर्णारव्यं चतुर्भिः स्थानद्वयं द्वावचनं स्तुतम् ॥ पाश्चात्तर — the
people of the country of Panchalas. Pañchala is the region
between the streams of the Yamuna and the Ganges and Com
सायनि — name or the character of Krishna

8 धर्मात्मन् (d) — धर्म आत्मनि यस्य righteous, pious, virtuous
निर्णयः — command order — धीमत्सु — an epithet of Arjuna, side
Com. The word is formed by the addition of the *krī* affix
to the *Desiderative* of धृ 1 A (धावन्स्ते) to detect, shrink
from, acc to the sūtra मताशस्त्रमिदं III 2 168 e, the affix
इ is added to *Desid*, bases (सत्रम्) to श्म with आ and to भिस्
to form *Kṛidantas*, e g आशाद् वे

9 अजि *m f* अज-वदयामिति a battle मद्विनी मद् (fat or
marrow) अन्त्यस्यां the earth so called because मधुवदभयोरासीन्मेदस्तेष्व
पाण्डवता । तेनैव मेदिनीनाम्ना सक्तं परिकीर्तितम्

10 प्रभावात् — प्रभाव अनुचित्य or प्रभाव विमल्य having regard to
his prowess depending on his valour, counting upon his
strength. The sense of the absolute is here suppressed and
its object (कम) or अधिस्त्रण put in the *Ablative* case acc to the
sūtra ह्यस्यैव यमव्यधिकरणे च V 4 31 e g, शत्रुराजिह्वति e g
शत्रुर्वाहिनि जिह्वति ॥ K धनुष्मन् *adv* — धनु अस्यास्तीति one who bears a
bow e a skilled or excellent archer. The *taddhita* affix मत्तु (मत्)
which is added to denote *possession* acc to the sūtra तद्धितस्मिन्निति
मत्तु । 2 94 is used here in praise (प्रशंसा) The various
senses of this possessory affix are भूमनिन्दाप्रशंसासु निययोग्यतिशायने ।
सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मत्तुपादय ॥ V 4 31 e अमुं लोकं परलोकं (Milkant)
to the other world heaven. It is equivalent to अमुञ्च as opp to
इह or इहलोक — of वाच्यमिदं च न कुषायोनामुञ्च सुखं वसेत् Manu Note that the
root नी governs two accusatives, and by the rule गोणे यमाणि द्वापाद

² Which includes also the Karmadhāraya compound which is
defined by Paṇini as तत्पुरुषः समानाधिकरणं कर्मधारयः । 12 12

पयनि नीहृष्टात् (S K) in the passive construction the principal object (धृतराष्ट्र) is put in the *Nom* case, the secondary object (सौ) remaining the same as in the active construction धृतराष्ट्र — धृतराष्ट्रस्य अपत्यं पुमान् a son of Dhritarāstra ससौबला — भीमश्च साहवा भीमल (सुवत्स्य जपत्य पुमान्) is the name of Shakuni the son of Subala, King of Gandhāra and brother of Gāndhārī, the wife of धृतराष्ट्र Thus he was the maternal uncle of Duryodhana

N B — In this verse Bhīma refers to the incident described in the Sabhāparva Gambling at dice with Shakuni Yudhishthira lost all property and finally staked his wife Draupadī, and lost her too Then Duryodhana unceremoniously dragged her by the hair into the hall where all the Kings and others had assembled and insulted her by attempting to remove her clothing Bhīma was so enraged that he would have destroyed him and all the Kouravas and their partisans in that very assembly but for the intervention of Arjuna cf भीम उवाच । इहेवेतानह सर्पाहमि शत्रू समानान् । अथ विजम्ब राजेन्द्र समूहाहमि मारत ॥ १० ॥ But साध्यमानो भीक्षमाण वार्त्ताकृष्टकृम्या । विद्ययेव महापाद रतद्वहेन भीषणान् ॥ १३ ॥ in ch 94 of the Sabhāparva Bhīma makes a special reference to Shakuni (ससौबला) because it was he who by his skill in the notorious mode of gambling won all the stakes from Yudhishthira and sent the Pandavas into exile

11 बाहुयलिन adj — बाहू बल सहस्यस्य possessing strength of arms उत्थित p p of स्था with उद् — aroused stirred up अवनमूल मवान् सूर यस्य of which you are the source or cause

12 वणमुखान् — वण मुखे येषां तान् of whom Kar is the head or leader or principal कूर्त्स्न adj. — whole entire पशुन्धरा — पशु धारयतीति the earth For the formation of the word vide notes on धनञ्जय c 4 s pra

13 द्यूत m n — gambling playing at dice दोष — fault, vice weakness उपयुक्त p ; distressed pained harassed by calamities Cf सममिषये c 4 s pra अहीन adj — not lacking not wanting in possession of बाहू — a fool, an ignorant person बलि — a tax tribute Constr e — अहीनपौरुषा अपि बले उपयुक्ता कृता । य बाहू मुखे दुष्ट प्रनादयन्ते यमिणि सामन्तदने निषेधयन्ता कृता । Vilkanth With the realising of K तान् for बाहू यमिभिर्विच्यन्तता also would qualify अये Vide Com

15. राज्यं—rule, reign, administration of a kingdom. धर्म्यं, *adj.*—धर्मोदनेषः *i.e.* consistent with duty or religion, righteous. The *sadhlita* affix यत् (य) is added in the sense of अनपेक्ष (not deviating from or leaving) acc. to the sūtra धर्म्यस्य न्यायादनपेक्षे । IV. 4. 92 धर्मोदनपेक्ष धर्म्यम् । परम् । अर्थम् न्यायम् । 6. K. नीतिरा—अनीतिशः is the *Aor.* (3rd variety) 2nd *pers. Sing.* of the *Caus.* of मृश (माशय्) to violate, forget. एष (*Acc. pl.*) is its object. The *Aorist* with the augment अ dropped, used with the prohibitive particle मा, has the sense of the Imperative. Vide Apte's *Guide* § 3 u.

16. प्राक् *ind.*—before. It usually governs the *Abt.* case acc. to the sūtra II. 3. 39. Cf. प्राक्तनयोषधे. । Raghu XIV. 78. Here *Acc.* is used with it समा *f.* (usually *pl.*)—a year, द्वादश रसा the period during which the Pāṇḍavas were to live in exile in accordance with the terms of the stake lost by Dharmarāja. (Vide Sabhāparva ch. 76.)

17. आनाय्य—Ger. of the *Caus.* of नी with आ (आनाय्य्) to cause to bring, to send for, call back. जनार्दन—अन जन्म तं अर्हयति दिनस्तस्मिन् an epithet of Krishna.

व्यूह—*p. p.* of व्यूह 1 P to arrange troops in battle array. अनारि म. n.—troop, army. जव—Speed, rapid action. It may be taken to mean 'strength, might.' आवह्—*a* battle.

18. असुं लोक—Vide = 10 *Supra*. निष्ठांयति (*Atul*)—lord of subjects, king विन् *m. f.*—subjects, people.

19. हन् with प्र 4 P. *caus.* (प्रशमय्)—(i) to subdue, vanquish; (ii) to kill, destroy, slay.

20. मातृ.—A term of respect applied to elders or venerable persons वृद्ध मातेति चेत्तः । Manu It is usually applied to juniors as a term of endearment अरिन्दमः—अरिन् दापयति दमयति वा repressor of foes, subduer of enemies. For the formation vide notes on धनञ्जय' v. 4 *supra*.

21. बालिश *adj.*—बालवद्बालटी (Nalkanth) foolish, silly, obstinate Dhruva Dixit derives the word as बलिशस्य मत्स्यवेधनस्य (fish-hook) अत्र, धृषेत्वादपुन्यत्वात् अस्माकं—goes with राजा. धीर्यसूत्र *adj.*—धीर्यं सूत्रं व्यक्तेषां यस्य dilatory, slow, procrastinating; vide *Com.* दीर्घमूत्र-धिराकिय । Amara. मत्स्यं ननुन्यवस्थयो । Vishwa. Cf. दीर्घमूत्री विनश्यति । Panch IV.

22. निरुति *f.*—निरुति कृतिः क्रिया प्रतारणरूपा deceit, fraud. *Cf.* निरुतिर्मत्सने शेषे शब्दं शाब्दपरि चक्षियाम् । *Medini.* प्रज्ञ adj.—conversant with, निरुतिप्रज्ञ—deceitful, evil-minded, wicked. निश्चय —a fixed opinion, settled conviction, firm belief, as opp. to तर्कः and संशय. *Cf.* अध्याहारतर्कं ब्रह्मो विचिक्किता तु संशयः । सिद्धिद्वयसौ चाथ समौ निजयनिश्चयो *Amara.* नैरुतिक adj.—निरुत्या जयति इति. The *taddhita* affix टङ् (इक्) is added acc. to the sūtra. तेन दीव्यति खनति जयति जितम् । IV. 4. 2. *e. g.*, अनेदीव्यति आसिक्ः.

23. इह ind—in this case, in this connection. अहोरात्रं—अह्न रात्रिश्च one day and one night. A Samāhāra Dvandwa compound. Acc. to the sūtra अहन् । VIII. 2 68 the crude form (which combines with other words in a compound) = अह् or अह्, अह्नित्वस्य सः स्यात्पदान्ते । ■ K. रात्रि when preceded by a numeral, an indeclinable, a word expressive of a part of the whole (एकदेश) such as पूर्व, अपर etc, or by the words अहन् (in a Dvandwa), सर्व, सत्यान and पुण्य (in a Tatpurusha) becomes, रात्रि acc to the sūtra अह् सर्वकदेशसत्यानपुण्याश्च रात्रे । V. 4. 87 एभ्यो रात्रेष्वाचतसत्याध्ययादि । अहमहं द्वन्द्वार्थम् । S. K. The use of अहोरात्रं in the neuter is rare and set down as incorrect by Bhanuji Dixit. Although as a rule a Samāhāra Dvandwa compound is neuter acc to the sūtra स नपुंसकम् । II. 4. 17 (समाहारे द्विगुर्द्वंद्वं नपुंसकं स्यात् । ■ K.), yet by the special sūtra रात्राद्वाहा पुमि । II 4 29 एतदन्तो द्वन्द्वतत्पुंस्वी पुल्लेख । S. K. Tatpurusha and Dvandwa compounds ending in रात्र, अह् and अह् are Masculine, except when रात्र is preceded by a numeral सत्यापूर्वं रात्रं द्विगुम् । Vārtika इ ind—an emphatic particle used to lay stress on the preceding word and translatable by 'verily', 'indeed' etc. It is often used as a mere expletive without any particular signification इ स्यात्संशोधने पादपूणे च विनिग्रहे । नियोगे च शिष्यायां स्यात्कृतायामपि इदमेतं ■ *Medini.*

24. वेदवचनम्—Nilkantha explains the allusion as follows—वेदे भूयंत विश्वमृजा सहस्रसप्तसरमिति । अथ हि सप्तसरस्यो दिनपर इति । अन्यथा शतायुर्वै पुरुष इति भुतेनधिस्तारिकं शार्दं प्रमाणं स्यात्तावदायुषो लोके दर्शनाच्च । ■ *e.* since the period of life of Parusha is laid down to be only one hundred years, the Vedic text विश्वमृजा सहस्रसप्तसरं would be meaningless unless सप्तसर be taken to mean 'a day' *कुच्छू m. n.* —religious penance, expiation. The *taddhita* affix तन्निङ् (नत्) is added in the sense of the Ablative acc. to the sūtra पञ्चम्यास्तन्निङ् । V. 3. 7. Nilkanth explains that thirty Prājāpatya वृत्तयः make one year, because one Prājāpatya penance occupies twelve days. एवं प्रातस्पर्शं सायं च ह्यमयादयश्चिन्तम् । एवं परं च नारीयात् प्राजापत्यमिति भूतम् । ■ It is further laid down that this Prājāpatya can be

equally effected by dint of various sacrifices (इष्टिः) such as मित्र-
विदादि, पवित्रोद्वि and मृगारोद्वि Hence the pledged period of twelve
years would be completed by performing those sacrifices
द्वादशवार्षिक प्रायश्चित्त प्रविज्ञानं । न ह्यश्नूत इच्छन्ति सदा भवति । तथाहि त्रिंशत्
प्राजापत्यहोत्रैरेकाऽब्दो भवति । एव मित्रविदादिपवित्रोद्विप्रायश्चित्तमभिदशदशमाजा-
पत्यस्थाने धर्मशास्त्रे विहितमभिद्वादशवार्षिकं वर्त समापितुं शक्यमित्यर्थः । Nilkanth.

25 प्रमाणा -autho-ity K has the reading पण्य Wo-d-like
पाप, आस्पद स्थान पद, प्रमाण used as predicates are always in the
Sing numbe- and neut gender. कर्त्तव्य and -afterward- subsequent
to It governs the Abl अच्युत-not falling, firm, not swerving
from the right path or duty त्रयोदशसमा -thirteen years,
namely twelve of वनवास and one of अवनवास परिनिष्ठित p p.
Completely accomplished I do Cor

26 अनुबन्ध -अनुयायी a follower, partisan, ad orant, अरिन्दम
e 20 supra एकाग्र adj -एक एकस्मिन् वा अग्र आत्मन अस्व solely intent
upon, devoted or attached to In the reading of G एकाग्र is
taken as an adv going with करोति पुरा and -shortly, in a short
time, ere long In this sense the word is usually used with a
present tense to which it gives a future sense ह्याप्रपद्ये चिरातीति
निष्ठागामिके शुभा । Amara (f पुरा सप्तद्वीपा जयति बहुधामपतिरथ । Shak
VII 33. I do Com.

27 चर्या -going about, moving about, from चर् 1 P by the
addition of the Kri- affix चर् (fer या) acc to the sūtra गमदमचर-
यमश्नादुपसर्गे । III 1 100

28. उदुर्जन -उत्तरा दुष्टा जन ज्ञा with वि 9 U -to find out,
trace चार -a spy, scout सुयोधन -an epithet of Duryodhana.

29. व्रज with व्र 1 P Caus -to banish, send into exile.
निकृष्या-by deceit, deceitfully For the terms of the stake vide
Sabbāparva ch 76 rr 10-11, quoted in the commentary

30 गम with गमि 1 P -to find, behold Here used in the Atm.
irregularly पाप -sinful or wicked person, wretch उत्तीर्ण -p p
of वृ with उद् 1 P. to get over or out of, emerge द्वे with आ- to
challenge, invite strictly, it is Atm in this sense acc to the
sūtra स्पर्धायाहा । I 3 31

31 अपनयति -अपि understood एव should be taken with
the verb With the reading of G the first कृतन should be taken

equally effected by dint of various sacrifices (इष्टिः) such as वि-
त्रिष्टिः पवित्रिष्टिः and रुग्णिष्टिः. Hence the pledged period of twelve
years would be completed by performing those sacrifices
द्वादशवारिः प्रायश्चित्तं प्रतिशतम् । नष्टं ह्यहोरात्रि सद्यः भवति । तदाहिं मिशता
प्राजापत्यं चोत्तरकाऽन्वयः भवति । एवं विप्रविष्टिपवित्रिष्टिः गारेऽन्विष्टिभिर्द्वादशमासा-
वयम्येने धर्मशास्त्रे विहितमभिद्वादशवारिः सन् समापितं शक्यमियम् । Nilkanth.

25 प्रमाणा—authority K has the reading प्रमाण Word-like
पात्र, अग्न्यद, स्थानं वद, प्रमाण used as predicates are always in the
Sing number and neut gender ऊर्ध्व and—afterwards subsequent
to It governs the Abl अङ्गुलम्—not falling, firm, not swerving
from the right path or दत्तं त्रयादशसमा—thirteen years,
namely twelve of वनवास and one of अज्ञानवास परिनिष्ठित p p-
Completely accomplished I ide Com

26 अनुबन्ध—अनुयायी a follower, partisan, ad erant, भरिन्वम
e 20 supra तदाद्यः अद्य—एक एवस्मिन् वा अत्र आत्मनः अस्म्यः solely intent
upon, devoted or attached to In the reading of G एकाम् is
taken as an *ade* going with करोति पुरा and—shortly, in a short
time, ere long In this sense the word is usually used with a
present tense to which it gives a future sense स्वाम्नपथे चिरातीति
निरुद्धागामिके पुरा । Amara Cf. पुरा सप्तद्वीपां जयति यमुधामप्रतिरप । Shak
VII 33. I ide Com

27 चर्या—going about, moving about, from चर् 1 P by the
addition of the *Arst* affix यत् (*sem* या) acc to the sūtra गमदमचर-
यमश्नन्वसर्गे । III 1 100

28 छतुर्जन—छतरा दुःख जन ज्ञा with वि० U—to find out,
trace चार—a spy, scout छयाधन—an epithet of Duryodhana.

29 व्रज with व्र 1 P *Caus*—to banish, send into exile
निकुर्या—by decent, decentfully For the terms of the stake vide
Sabbāparva ch 76 vs 10-11, quoted in the commentary

30 मन् with मन्धि 1 P—to find, behold Here used in the *Atm*
irregularly पाप—sinful or wicked person, wretch उत्तीर्ण—p p
of नृ with उद् 1 P. to get over or out of, emerge द्वे with आ—to
challenge, invite strictly, it is *Atm* in this sense acc to the
sūtra स्वधामायाड । I 3 31

31 उपनयति—विद्य understood एव should be taken with
the verb With the reading of G the first घृत्तम् should be taken

58 दास -a servant सिष्यन्ते-*pass of शिष्* (1 P 10 U 7 P)
to leave remaining, to spare सिष्यन्ते स्म (*His present*)
—The particle *स्म* when used with the *present* converts it into a
past tense (स्मार्तानि । Amara) acc to the sūtra लट् स्मे । III
2 118

59 राक्षिभ *adj* -equal, like, resembling ब्रह्मरूप *adj* -इषद्भनो
ब्रह्म almost equal to Brahman little short of Brahman Acc to
the sūtra इषदसमाप्नो कल्पन्देश्यदर्शिनः । V 3 67, the *taddhita* affixes
कल्पर (कल्पर) दास्य and देशीय (दर्शीय) are added to words to ex-
press 'equality with' or 'little inferiority to', e g इषद्भनो
विद्वान् विद्वत्कल्प, विद्वद्देश्य or विद्वद्देशीय द्विज-द्विजोत्पन्ने (the twice born,
the Brāhmin so called because मातुर्ममऽपि जननं द्वितीयं मौ जित्पदनात् ।
Manu II 169 अग्र्य *adj* -अग्रं पदं the foremost, best By the
sūtras अग्रायत् । धत्तो न । IV 4 116 117, we have the forms अग्र्य,
अग्रिय and अग्रीय in the sense of नम्र भव

60 चरित—history, life, a *neuter abstr. noun* acc to the
sūtra नपुंसके भावे क । III 3 114

CHAPTER LIII

1 उपपन्न *p p*—युक्त endowed with, possessed of इष्ट *p p*—
desirable, approved, regarded as good The reading of K adds
one line more— यज्वा दानवनिर्दक्ष सदा शीलपुस्तुत १ यज्वन् *adj* -one
who performs sacrifices in accordance with Vedic precepts यज्वा
हु विधिनेष्टवान् । Amara formed by the sūtra ह्यवगाहनिर् । III 2 103
दक्ष *adj* —(1) attentive prompt (11) honest, upright शील-
virtue morality, good conduct पुस्तुत *p p*—endowed with,
possessed of The *visarga* of पुस्तु becomes स acc to the sūtra
नमस्तुस्तो ग-रो । VIII 3 40, नमस्तुस्तोति, पुस्तुस्तोति

२ मनुजन्द्र—the lord of human beings, a King इवपति—
the lord of celestials, an epithet of Indra उपर्यपरि । २—high
above It governs the Acc or the Ge: (Vide Apte's Guide §
33), तेजसा—Words expressing likeness or equality are used
with the *Instrumental*

3 ब्रह्मण्य *adj* —(1) नम्रणे हित friendly or hospitable to the
Brāhmins, formed by the addition of the *taddhita* affix दत् acc
to the sūtra नल्मे हितम् । V 1 5, or (2) ब्रह्मणि वेदिके साधु । well
versed in the Vedas (Brāhman) by the Sūtra नव साधु । IV 4 98

अशोहिणी—इह संग्रहोऽस्ति इति ऊहिनी, अशोहिणी रथानी सर्वपापविद्रिषाणाम्
 वा ऊहिनी, the नी of ऊहिनी becomes णी by the sūtra पूनपदासनापामग ।
 VIII 4, 3 : e पूनपदस्याहिमितापरस्य नम्यण स्या सज्ञायाम् । तु गसारव्यनधाने
 द्विवि नामिषा अस्य हुणरा । अग विम् । अचानयन ऋगयनम् । 8 k Strictly
 the compound would be अशोहिणी but the Vriddhi is account-
 ed for by the Vārtika अनाह्वियामपसम्पानम् It is an army
 consisting of 21870 chariots as many elephants, 60010 horse
 and 100300 foot A पत्ति consists of one chariot, one elephant,
 three horses and five soldiers (पदानि) Three पत्तिस make a
 सेनामात्र three सेनामुख make a गुल्म three गुल्म make a वाहिनी, three
 वाहिनी make a समू three समू make an अनीहिनी and ten अनीहिनी make an
 अशोहिणी Cf एरुभेष्ठाया यथा पत्ति पञ्चपदानिका । एत्यगौहिरगुणे सर्व समाज्ञा
 रथा यथात्तम् ॥ सेनामात्र गणनगौ वाहिनीपुतना समू । अनीहिनी दशानीहिन्याऽथो
 हिणी ॥ Amara For a detailed description vide Mahā Bhārata
 Adi Parva II 23 26

4 रक्षिष m -A protector the र्क्षिष्ठा एवम् (अरु) and नृ
 (नृ) are added to denote an agent acc to the sūtra एवुडुबुवी । III
 1 133 * / राक्ष क्त साभान d—in person, in bodily form,
 incarnate

5 निदर्श m -The mole's Denar (the country or its
 people) प्रजात्रास—प्रजात्र क्ता यस्य अप्रजा अर्ज having no issue
 childless

6 प्रजायै—प्रजाय (Dat) त्व प्रजाय त्वामन् For the sake of
 issue or progeny A noun in the Dative is compounded with
 अय क्ति हित सुख and श्रित to form a चतुर्थी तदुक्त
 acc to the sūtra चतुर्थी तद्वयवतिहितमुखगस्त । II 1 36
 The compound is necessary in the case of अय and
 the compound takes the gender number and case of the noun
 it qualifies, by the Vārtika अर्थन नियममासौ विशेषलिंगता चेति वक्त-
 व्यम् । Hence द्विजायाय द्विजाय सुय द्विजाया यनाय and द्विजायै यय It
 mostly occurs in this sense in the Acc Dat or Loc and has
 an adverbial force as here, e g, वेलापलभ्योऽयम् Bhāk IV, मदर्थ
 त्यक्तजीविता । Bhag Gita I 9, सुखायाय—Panch IV 18 समाहित
 7 p devoted, intent

7 प्रजाकाम adj—desirous of progeny or issue सुययय adj—
 गोपनीय यस्य brilliant, illustrious

8 कन्यारत्न—कन्या एव रत्न the jewel of a daughter, an excel-
 lent daughter उदार adj—lovely, charming

9. उपपन्ना—When there are two or more substantives qualified by the same *adj.*, the latter is used in their combined number. As regards *gender*, when the substantives are *masc.* and *fem.*, the *adj.* will be *masc.*, and when they are *m. f.* and *n* the *adj.* will be *n*. त्वदादिनः श्रेष्ठे पुनपुनस्तकतो लिख्यवचनानि । Vārtika on I. 2. 72. Hence this *adj.* refers also to Damayanti. Or this and the other *adjs.* in the second line may be taken to refer only to the sons, as the next verse is allotted to Damayanti.

10. सौभाग्ये-शोभनः मगः यस्याः सा सुमगा तस्याः भावः (i) good fortune, blessedness ; (ii) beauty, loveliness, grace. मध्यमं—मये भवं the waist ; formed acc. to the sūtra मध्यान्मः । IV. 3. 8.

11. समलंकृतं—qualifies शतं. पर्युपासत्—attended or waited upon.

12. राजते स्म—the particle स्म when used with the present converts it into a past tense. भैमी—the daughter of Bhima. Damayanti. अनद्यत् *pot. p. p.*—faultless. विद्युत्—that which shines, radiant, resplendant. It is formed from युत् I A. with वि by the addition of the *Kṛit.* affix क्त्वि acc. to the sūtra क्त्वि च । III. 2. 76. It qualifies सौदामिनी, lightning. Nīlakantha takes सौदामिनी to mean ‘autumnal’, qualifying विद्युत्, lightning. In common parlance both these words have the same meaning. Bhanuji Dixit regards सौदामिनी as incorrect form; सौदामिनी is the correct form (सुदाम्नि मेधे भवा). In S. K. it is derived as सुदाम्ना अदिष्ठा एकेविङ्, by the addition of the *taddhita* affix अय् acc. to the sūtra तेनेकविङ् । IV. 3. 112.

14. अन्येषु—in others, that is other than those mentioned specifically e. g. *Gandharva*, *Kinnaras* etc. दृष्टरूपा—the reading दृष्टरूपा gives a better sense. देवानां may be taken either with चित्तमहादनी as in the translation or with सुंदरी as in the commentary.

15. मरुतादौल—Fide notes on मरुतपुंमः c. 52. 2. कंदर्प—cupid, god of love. Cf. कं दर्पदामीति मदान्जातमात्रो जगाद् च । तेन कंदर्पनामानं ते चकार चतुर्मुखः ॥ मृत्तिमत् *adj.*—incarnate, bodily.

16. प्रशंस्युः—praised, extolled. Its subject ‘people’ is understood. नैदध—The King of the *Nishadhas*, Nala: vide c. III above. पुनः पुनः—The repetition of the word indicates a successive action or its continued repetition, acc. to the sūtra नित्यवर्तमानयोः । VIII. 1. 4. आपरीक्ष्ये (repetition) दीप्तायां (successive action) च सौत्ये पदस्य द्विवचनं स्यात् । S. K.

17. अन्योन्य—each other. It is formed by the following *sutra* परमन्यदिदो सर्वान्नो द्वे वाच्ये समासश्च बहुलम् । Vārtika on VIII, 1, 13, i. e., a pronoun is used twice to denote reciprocity or exchange (व्यतिहारः) of action, and they are mostly compounded, e. g. इतोनं. This is explained as षट्प्रहजान्यपरयोर्न समासश्च । इतर-शब्दस्य द्वे वित्यम् S. K. Vārtika then adds अनमासवद्भोरे द्वयंपदस्य सुपः सुपेक्ष्यः । i. e., when two such pronouns remain uncompounded (as in the case of अन्य and पर) the case termination of the first member is changed into सु, hence अन्योन्य, परस्परः. द्वन्द्व-शब्दे इति-शब्द इति शब्दः, love.

18. रहस्य ind.—secretly, in private, in solitude.

19. जातरूपं-पशस्तं जातं, gold. The *taddhita* affix रूप (रूप) is affixed to nouns and verbs to denote excellence acc. to *sutra* पशस्तायां रूपम् । V. 3, 66. परिष्कृत *p. p.*—adorned, decorated, न *interferes* between the prepositions सम् or परि and the root in the sense षुपण् acc. to the *sutra* संवर्तिष्यं करोषी मुचोः । VI. 1, 137. The reading जातरूपपरिष्कृतम् means 'having gold wings,' परिष्कृतम् literally meaning a 'covering'.

20. अंमरिस्तपः—that which moves in the sky, a bird हस्तपः *not, past, part.* ते—Acc. to the *sutra* कृत्यान् कर्तरी वा । II, 3, 71, in the case of potential passive participles, the agent of the action is put in the Genitive or Instrumental case, e. g. मया नम वा सेव्योः इति । S. K.

21. कन्दिदि ind.—at any time. It is always used with न in the sense of 'never', formed by the additions of क्तिन् to the Vedic interrogative pronoun कन्दि *cide* notes on e. 63, 3

22. पिपनं—the modern Bazar Its ancient capital was Kundinpara also called पिपनगरी, which probably stands for the modern Beder.

23. गरगम्—गहन वशा सन्नि अक्ष, a bird.

24. सक्षिगणानाम्—the shortening of the final vowel of सक्षी (a female friend) is a Vedic use सक्षिगण- a bird उपचक्रन्—began. क्रम् preceded by the prepositions प्र or उप in the sense of 'beginning' is *Att.* acc. to the *sutra* प्रोपायां समवाय्याम् । I. 3, 42. समवायं तुन्वार्थं । प्राप्तेऽन्योन्यमुपार्थता । S. K.

25. प्रमदावने—a pleasure garden attached to the royal harem (for the use of the wives of a king). प्रमदाय. वने, *Dat. Tulp.* formed acc. to the *sutra* चतुर्थी नदधीर्गवलिहिन्युपस्थितिः । II, 1, 35, or

7. प्राञ्जलि —folding the hands, as a mark of humility and respect अङ्ग—the same, identical

8 जातसवरप —in whom a desire or love has sprung up सह with उद् 1 A to be able to, dare or venture to क्षमन्तु—The use of *Paras* is unusual सम—अ By the extra वृद्धि शेषे IL 3 50 the *Gen* case is often used loosely to express relations pertaining to other cases, vide Apte's *Guide* § 101

9 सन्धुय—प्रतिपाद्य अस्मान्—The *Loc* has the sense of 'towards', 'in respect of' etc (Apte's *Guide* § 88) प्रेज—the *trans* has the reading 'वद्'.

11 प्रवक्ष्यसि—The future tense implies here the possibility of the accomplishment of the action denoted by the root or the hope of its fulfilment.

13 ईर्ष्यामान—*Pr part* of the *Frequentative* of दीर् 4 A. to shine. The *Freq* is used to show the intensity of the action denoted by the root उत्पत्तिनी—having an excellent or fair complexion Rudra describes her as इति सुवोष्णसनामी प्रीति या इति शीतता । मनुक्ता उ या नाता मा भवद्भवाणिनी ॥ The *iddhita* affix इद् (हान) is added to words ending in अ to denote *possession* on all to the extra अन् निटने । V 2 11a

14 क्षिप् 6 1 with अय—to throw into the background, surpass, excel

14 सत्य—a promise चिकीपमाण—*Pres part* of the *Desid* of ह, desirous of or intent upon performing धारयामास—checked suppressed restrained

15 सम्भ्रान्त 1 1 —bewildered, struck with amazement, परमागता —namely the सख्यगण in १ 12 धर्षित p p—Overpowered, overcome

17 अहो—indicates both surprise and joy भविष्यति—The future expresses a doubt, and should be rendered by 'may' in English

19 स्मयमान 1 1 —Smiling स्मितपुत्राभिभाषिणी—whose address was preceded by a smile, who talked with a smile For its dissolution and com विस्मित p p—wonder struck, amazed

20 अमरयन्—like unto a god. The *talldhita* affix 'यन्' is added to denote similarity of action acc to the sūtra नेन तुल्यं क्रिया चेद्दि । V. 1. 11१. ने—a loose use of the *Gen* for the *Abt*, acc to the sūtra वहीदा । II 3. 5०

20 न लभित—because by the aid of the supernatural power of the *Lakṣapālas* he was enabled to enter the harem unnoticed by the guards (see c 23 below) सुरभिः *p p*—Well guarded, उपरासन—Whose orders are strict

22 कल्याणी—(1) a blessed lady, (ii) a lovely lady, same as इतिमा below, and दुष्या in c 24.

24 मुद्दि मरुत्त—Make up your mind, settle, decide your will

CHAPTER LXI

1 देवेभ्य नमस्कृत्य—According to the sūtra नम स्थितिराहास्वपात वरदयोगाद् II 3 16, the ind नम governs the *Dai* case. But when there is a conflict between a case governed by an indeclinable (उपपद्विभक्ति) and one governed by a verb (कारकविभक्ति) the latter predominates over the former उपपद्विभक्तौ कारकविभक्तिः प्रकीर्णसी । Hence नमो देवेभ्य, but नमस्कृत्य देवान् । S K So देवेभ्य here should be explained by taking it to stand for देवान् प्रसादयितु or अनुकूलयितु acc to the sūtra निराकर्तृत्वस्य च कमणि स्थानिन । II 3 14 प्रणयस्व—love (me) The declaration of love in this way is very sudden. It would be better to render the line as 'direct me with confidence as to what I should do for you', नी with प्र meaning 'to direct', 'teach' lay down as in मन्त्रप्रणीत-पावारामाननि हि साधव । Kumāra VI 31 दयाभङ्ग—cids notes on यथाई c 54 12 Nīlkantha takes प्रणयस्व to mean 'marry' (पति-प्रणय मायिनि शेष), and construes यथाभङ्ग देवेभ्यो नमस्कृत्य प्रणयस्व. But this does not give a happy meaning.

2 त्व—असि understood विनर्त्य ind—without hesitation, confidently प्रणय—love

■ सन्निपातित *p p*—assembled, invited to gather together, Pīd's notes on c 54 9

4 भञ्ज 1 A—to resort to, choose, accept, be attached or devoted to. तथा with मनि and आ 2 P.—to decline, refuse

7. आङ्गलि —folding the hands, as a mark of humility and respect. एक—the same, identical

8. आतर्क्य —in whom a desire or love has sprung up सह with उद् 1 A to be able to, dare or venture to क्षमन्तु—The use of *Paras* is unusual भम—भा. By the sutra वेदी शेषः II.3 50 the *Gen* case is often used loosely to express relations pertaining to other cases, vide Apte's *Guide* § 101.

9 सन्मुख—प्रतिज्ञाय. अस्मान्—The *Loc* has the sense of 'towards', 'in respect of' etc (Apte's *Guide* † 88) - त्रिभुजं—the *trans* has the reading 'वद्'.

11 प्रवेक्ष्यन्ति—The future tense implies here the possibility of the accomplishment of the action denoted by the root or the hope of its fulfilment.

13 वर्धयमान—*Pr part.* of the *Frequentative* of वर्ध् 4 A. to shine The *Freg* is used to show the intensity of the action denoted by the root. वरपरिणी—having an excellent or fair complexion Rudra describes her as इति सुखेष्णस्यामी प्रीप्स या सुरा-
शीदृशः । भद्रमक्षः च या नारी सा भद्रवर्णिनी ॥ The *addhita* अक्षि इत् (इति) is added to words ending in अ to denote possession etc. to the sutra अत्र इतिटने । V. 2 11

14 किप् 0 P with आ—to throw into the background, surpass, excel

14 सत्य—a promise चिकीर्षमाण—*Pras part.* of the *Desid* of कृ, desirous of or intent upon performing धारयामास—checked, suppressed restrained.

10 सम्प्राप्तं p p—bewildered, struck with amazement, परमागता—namely the सखागता in ८ 12 धर्षितं p p—Overpowered, overcome.

17 अहो—indicates both surprise and joy भविष्यति—The *future* expresses a doubt, and should be rendered by 'may' in English

19 स्मयमानः p p—Smiling स्मितपूर्वाभिभाषिणी—whose address was preceded by a smile, who talked with a smile For its dissolution *vid- com* विस्मितं p p—wonder-struck, amazed

20 अमरवत्—like unto a god The *tadhlita* affix वत् is added to denote similarity of action acc to the sutra ने क्त्वा चेदिति । Y 1 115 ० १—a loose use of the Gen for the Abl, acc to the sutra वर्हा इति । II 3 50

20 १ सखिम् because by the aid of the supernatural power of the *Lokapatis* he was enabled to enter the harem unnoticed by the guards (see १३ below) सुरभिम् *p p*—Well guarded उभयासन—Whose orders are strict

2० कन्यार्णी—(1) a blessed lady (11) a lovely lady, see १३ below and सुभा in १०१

24 ग्राह्यं प्रकृत्य—Make up your mind settle decide your will

CHAPTER I VI

1 द्वैतं नमस्कृत्य—According to the sutra नमस्त्विति शब्दात्स्वात् नमस्कृत्योऽप्य II 3 16 the ind नमस् governs the Dat case But when there is a conflict between a case governed by an inflectible (उपपदविभक्ति) and one governed by a verb (कारकविभक्ति) the latter predominates over the former उपपदविभक्त्यकारकविभक्त्यस्योपपत्तिः । Hence नमो देव्य but नमस्कृत्ये देवान् । S K So द्वैतं here should be explained by taking it to stand for देवान् प्रसादयतु or अतुकृतं देतुं acc to the sutra स्त्रियाश्चिपदस्य च कर्मणि स्थानिन । II 3 14 प्रणयस्व—love (me) The declaration of love in this way is very sudden It would be better to render the line as direct me with confidence as to what I should do for you', श्री with प्र meaning to direct teach lay down as in भवप्रणीतमाचारमामन्त्रिहि साधन । Kumāra VI 31 यथाभक्त—t d: notes on यथाई II 54 12 Nilkantha takes प्रणयस्व to mean 'marry' (परिणयस्व मामिति शेष) and construes यथाभक्तं देव्यो नमस्कृत्य प्रणयस्व But this does not give a happy meaning

2 त्व—अस्मि understood द्विषन्तः d—without hesitation, confidently प्रणय—love

3 सन्निपातिन् *p p*—assembled invited to gather together I d: notes on १ 54 9

4 भव 1 A—to resort to, choose accept be attached or devoted to यथा with प्रति and अ 2 1—to decline refuse

meaning 'a gate'. स्पर्श *adj.* निरुद्धोति old; here seems to be used in the derivative sense of 'firm, steady'.

26 मर -- It is used for 'a person' without any distinction of male or female. Nobody saw him except the princes mentioned in the second line and her friends mentioned in the next verse लक्ष्मि ind —except. It governs the *Abl.* case acc. to II. 3. 29; it is often found used with an *acc.* and is justified by the *Chandra Sutra* मते द्वितीया च : II. 1. 86. मते शब्देन योगे द्वितीया भवति पञ्चमी च Haradatta regards this use as an error (प्रमाद). *Cf.* मतेऽपि त्वा न मविष्यामि सर्वे । B. Gita 11. 32.

27. लक्ष्म 10 U. with उप—to observe, look at, notice विदुषा —विशिष्टो बुध देवा gods.

28. गतसंकल्प—Who has (already) made up her resolve or given her love (to me), whose heart had (already) been given (to me) *Cf.* अज्ञसंख्य in : 55 8. The rendering of the Rev. H. H. Milman 'bereft of reason' does not suit the context.

29 बाला--A young woman *Cf.* सा बाला परवतीति मे विदिमम् Stak III 1.

31. गतावत् *and* —thus, so far यथावत्—as has occurred or taken place, what has happened. उदाहृतं—narrated, related, शेष—as for the rest, & c, as to what should be done hereafter. For the use of the *Loc* in this sense, *vide Apte's Guide* § 88, विदशा —द्वितीया औपनाय्या दशा मदेव देवा gods.

CHAPTER LVII.

1. स्वयेवरे—The *Loc.* denotes the time when an action takes place; 'at the time of the *Suayamvara*'.

2. अभीप्सु *adj.*—अभ्याप्तुं इच्छतीति desirous of obtaining. Acc to the *sutra* सनाशोऽभिप्सु उ । III. 2 168, the affix उ is added to अभीप्सु, the मन्त्र (*Desid.*) base of आप् with अभि. the वा of आप् becoming ई acc. to the *sutra* आप् इच्छाधीतुः VII. 4 56; एवाम्, ईत्स्यात्तादौ सन्ति । S. K. So हप् (ह्रीप्) and ऋप् (ईत्सं).

3. तोरण *m* & *n.*—an arched door way portal रंग —a plan of assembly, arena

4 पृथिवीसिखि—पृथिवी सिखि पृथिव्या भवति वा a king *Vide* note on लोककृत् v 50 6 मञ्जु *f*—garland मनुष्ट *p p*—polished, bright. कुण्डल *m n*—an earring

5 समिति *f*—समयन्यस्यसमिति an assembly—भोगवती name of the city of the snake demons in the lower world अथ भोगवती मागधिनयोदही पुमान्। *Medini* This verse would be incomplete without the line to be found in the reading of K. namely 'प्रतिवश नलौ देवे पुण्यशोको नराधिप'

6 परिष—an iron (or wooden) beam or bar used for locking or shutting a gate भद्रज *adj*—beautiful, charming पंच शार्पो—the arms with the five fingers are compared to a serpent with five heads (hoods) उरग *-ide v* 53 20

7 नासा—the nose असिधुयाणि—अनीणि च ध्रुव This is one of the 25 compounds specifically mentioned in the sūtra अचतुर-विमशुर etc (V 4 77) in which अ is added to the final of the last member, hence ध्रु becomes ध्रुव

8 मुष्मन्ति *pr p*—Stealing captivating

9 सप्ततत्रैव—there and no where else The repetition (द्विवक्ति) here indicates नियत or constancy acc to the sūtra नि परिमयो। VIII 1 4 पश्यतां *gen pl* of *pr p* goes with तत्रैव.

11 निबिडापाकृतीन्—निर्गन् विशेष पाप तादृश्य आकृतय येषां तान् whose forms were identical

12 वरुणे—the use of the *Atm* is unusual नायिनी—मायाऽम्बया a noble or virtuous lady Mallinatha commenting on Kumār. explains it as प्रसन्नमित्राया The reading मायिनी has also much the same sense It need not necessarily be taken in the sense of 'a passionate woman (कापना सेव मायिनी। *Amara*), as the commentator seems to think Cf क्षितिनिन्दुमती च मायिनी etc *Rogha* VIII 28

13 विद्या—*Pat* of विद् to know

14 निर्ग—*a* sign, characteristic or distinguishing mark. Such marks of the Gods are described below in cv 24-25, *quod* *ide* म भुतानि—मया भुतानि (परी देव)

15 भूमौ निष्ठतां—amongst those that were standing on the earth; *ide* notes on तावत्तालान् v 56 12 Note that the fact

of Gods do not touch the earth (1 25 below) बहुधा and—
in various ways धा is added to words denoting a number to in-
dicate the sense of विध or प्रकार acc to the sūtra सख्याया विधा धा
V 3 42 e g, द्विधा The second line of this verse has to be
read with the second line of the next verse and so on up to
1 27

16. शरण—help, shelter, succour

17 यथा नल—Since, inasmuch as वृत्त / / —chosen,
selected

18 सैव सारथ—on account of the honesty (of my choice)
The *Invtr* is used to denote the cause or motive as to why
the Gods should reveal Nala to her, हेनो । II ॥ 23 It should be
translated 'as truly as I have chosen Naisadha for my husband,
let the gods reveal him to me' Similarly in the next 3 verses
चर with अभि 1 P—to be faithless (to the husband) Cf पनि
या नाभिचरति मनोवाग्दहसयुता । Manu 5 16

19 विहित / / —Settled, ordained, prescribed

20 व्रते न & =—ceremony, or the *Sayamasa* आराधना-
acquisition, attainment : The object or purpose for which
any thing is done is put in the *Lac* case when the thing desired
is intimately connected with the action acc to the sūtra
निमित्तात्कर्मयोग । Vārtika निमित्तमिह फलम् । योग स्वयमसमवायामक ॥
चमणि द्वीपिन हन्ति दन्तशहनि कुक्षम् । केशपु चमरी हन्ति भीति पुष्करको
हत ॥ 8 K

21 ऊपलब्धु—may assume, put on or take Cf नानास्वाणि
कुवाण । Yājña ॥ 162 The reading उपलब्धु means 'may display or
bear' Cf पुष्पति स्त्री न शोभा । Shāk 1 10

22 यथा नल—So that पुण्यशक्त and—पुण्य परित शक्ति यश
यस्य of good fame, whose name is auspicious to repeat or utter
पद्ये यशसि च शक्ति । Amara This epithet is conferred upon the
following—पुण्यशक्त नला राजा पुण्यशक्तः सुप्रसिद्धः । पुण्यशक्ति च 'पदेही
पुण्यशक्तो जनार्दन' 'कुरुष्व न'—इति मनः प्रवृत्त्याय प्रीति, pathetic,
exciting pity परिद्वित—lamentation, bemoaning It is a
neuter abstract noun formed acc to the sūtra नपुंसक माये क्त ।
III १ 111

23 सत्य—truthfulness honesty अनुसन्ध—love The objects
in this verse are all governed by दृष्ट्वा or some such word
understand

24 यथोक्त—(दमयन्त्या) उा अनतिस्मय as she expressed
लिंगधारण—wearing the characteristic marks सामर्थ्य—प्राप्तिरं
used their power अस्वेद = 1) —without perspiration

25 हृदयतः p p—fresh, same as the other reading अलान
(not faded) The second line describes how नल was distin-
guished from the Gods छायाद्वितीय ady—accompanied by
a shadow.

26 भूदिष्ट—standing on the ground, with the feet touching
the ground निमेष—twinkling of the eye निमग्न means निमग्न
सहित, acc to the sutra सहयुक्ते प्रधान । II 3 13 विनापि तद्योगं कृतीना
S K पूर्तिम्—was revealed, indicated ascertained

Note—The distinguishing mark of the Gods as given in 17
24-26 are (1) not perspiring, (2) not winking (3) with
unfading garlands (4) without any dust, (5) not touch-
ing the ground and (6) not casting any shadow

27 धम—Propriety, decorum विलम्बमात्रा 1 1—blush-
ing, in bashfulness धरान्न—roots implying ' to seize ' or
' strike ', often govern the Locative of that which is caught
hold of or struck

28 दक्ष—A place, region It is often used afterwards like
कपाल, स्कन्ध, भक्ष निमेष &c, without any meaning दक्षदेश 'on the
shoulder' धरधर्जिनी—vide v 15 12

29 हहा : : 1—denotes grief or dejection somewhat mingled
with surprise as expressed by 'ah alas The kings who were
competing for the hand of Damayanti were sorry when Nala
was chosen and uttered ' हहा while gods and sages appreciat-
ed her proper choice and approved of it with the word 'साधुसाधु'

30 वारुण 1 1—uttered, said वारुण—कुमार गान्धर्वस्य वारुण
descendant of Kuru { here } Yudhishthira The tadddhita affix वय
is added to वृ in this sense acc to the sutra वृणादाया वय ।
IV 1 1ol

31 भारह—the woman's waist, the buttocks रगरादा—वर
मारादोदया an elegant or a beautiful woman Cf रगरादा वनकादि
गुणवता वरवर्जिता । Amar गुणवते देववर्जितयो—me, a human being in
the presence of (discarding even) gods

for only a poetic licence, because द्वय (य) is substituted for the कर्ता of the gerund only when the root is connected with a preposition or an adverb excepting the negative particle *acc* to the sūtra उपसर्गजगृहीतव्योऽप्यस्य। VII. 1 37 *Id* the commentator's attempt to explain it यथाकारम्—काम अनति कम् according to pleasure द्विपदम्—a biped, man स्वम् *adj*—one's own, own

43 नारीरत्न—*Id* commentary यस्यवहनम्—Same as य-
पुननिपुदन ७ 54. 22.

44 अंशुमन्-अंशुः सन्नि अस्य the sun

45 ईजे—*perfect* of यज् 1 U to sacrifice अश्वमेध—अश्व पथान-
तया मेधयेते हिंस्यते अत्र a horse-sacrifice A horse was let loose to
wander at will for a year attended by a guardian, and when
over anybody seized it the guardian had to fight with him and
rescue it After the successful return of the horse at the
end of the year this rite was performed implying that he who
instituted the sacrifice was a conqueror and king of kings
The *Instrumental* case denotes the manner of doing an action
(यज्ञ) *acc* to the sūtra बहुत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्। Vartika on II 3 18
यद्यानि—यस्य पाथोरपि यानि सर्वत्र रथगतिर्यस्य name of a well known
king of the Lunar race, son of king नहुष His life is described at
great length in the आदिपर्व of the Mahabharata ४ ६७-८० Deva-
yani was his wife and Sharmisthā, the daughter of Vriṣaparvan
the king of the Daityas, was made her servant for an insult
she had given her His reign extended over more than 1000
years and is known for righteousness and complete happiness
among all the subjects यद्यानिर्नाहुष सायादासीत्सपत्न्यम् । स पालयामात्
महीमीजे च बहुभिर्मये ॥ ययमेव च प्रजा तवा यथावदनुश्रवम् । यद्यानि पालयामात्
मासादिन्द्र इवापर ॥ Mahā Bh° नाहुष—नहुषस्य भगवो पुत्रात् the son
of Nahusa The story of Nahusa is given in Mahā Bh Vana-
Parva ४० १८०-१८३ क्रतु—a sacrifice आगमवर्णि *adj*—having
proper or abundant gifts दक्षिण means a present or gift to
Brahmins at the completion of a religious rite, such as a
sacrifice

48 Note the alliteration in this verse

that वृण is 'the means of play'—the dice, and is justified by the sutra दिव. कर्म च । I. 4. 43 दिव साधकमकारकं कर्मसज्ज स्वाचारकरण-संज्ञम् । अतोऽस्यान्वा दीन्यति । S. K. Hence it is better to take, as Nilakantha does, एवा वृण to mean 'the best of dice' and वृणम् to mean 'with the dice'. Kali would naturally find it easy to persecute the gambler if he himself be the dice. *Vid.* also foot-note to the translation

7. परवीरहन्—परोषी शिरान् हन्तीति the slayer of the enemy's warriors.

8. क्षन् A.—to endure, resist समाधान—challenge वेदव्यां प्रथमाया Gen. Absolute—even when Damayantu was looking on. When contempt or disregard is to be shown the Gen. Abs. is used acc. to the sutra वही चानादौ । II. 3. 38. वण — playing with dice. मन् ४ A.—to mention, declare.

9. हिरण्यस्य—the Gen. is loosely used for the Acc (वही दोषे) हिरण्य and युवर्ण both mean gold so one should be taken to mean 'gold' and the other 'golden coin'—'he lost all money and gold'. यानं—यानपदेनेन a vehicle, chariot, the Kṛit affix लुट् (अन) is added to all roots to form a neut. abstr. noun, to denote the 'means' (करण) or 'place' (अधिकरण) acc. to the sutra करण-धिरण्ययोश्च । III. 3. 117 युग्य—युग रणाम् (yoke) वहतीति any yoked or draught animal, a chariot-horse. The *taddhita* affix यत् (य) is added to acc. to the sutra तद्धतिरयुगपारणम् । IV. 4. 76. यानयुग्यं यानानि च युग्याश्च a *Gaṁśhārā Dvandva*, as the chariot and the horses are part of an army (रणम्), formed acc. to the sutra द्वन्द्वश्च भागितुर्द्वयोर्भागात् । II. 4. 2.

10. निवारणं—preventing, warding off अरिन्दम—*Vide* notes on v 52 20 अरिन्दमं निवारण—अरिन्दमस्य निवारणे. निवारणं is formed by the kṛit affix लुट् (अन) acc. to the sutra लुट् च । III. 3. 115. Hence acc. to the sutra यत्कर्मणो कृति । II. 3. 65, the Gen. case is required of its object, कृयोगे कर्तारि कर्मणि च वही स्यात् । कृणस्य इति । अगा कर्ता दृष्टः । S. K. The use of the Acc here is irregular and is justified by a similar use made by Panini himself in the sutra गदन्म् । V. 1. 117, where although अद् is a *Kṛidanta* form तद् (Acc.) is used. Commenting on this sutra, Jayakrishna says that the use of the Gen. is *Optional* and quotes, a similar use in the *Bhaṭṭikavya*—अरिणोदमुत्तमम् ।

11. पौरजनः—citizens. आतुरे—(1) *adj.* qualifiedराजन—who was affected or influenced (by the gambling), who was distressed; (2) *adv.* modifies आगच्छन्—through anxiety, anxiously.

12. सूतः—a charioteer. कार्यवन्—seeking for some business.

13. प्रकृतवः (always *pl.*)—subjects. अगृह्यमाण *pr. p.*—not being able to endure or forbear. व्यसने—calamity, distress.

14. कल *adj.*—low, sweet but indistinct (अस्पष्टमधुर). कर्षित—कर्ष. संज्ञान् अस्य tormented, harassed; *vide notes on दुःखिन* c. 52. 4. उपहत *p. p.*—affected by, overpowered.

15. राजभक्ति—loyalty, devotion to the king. पुरस्कृत *p. p.*—*Vide notes on* v. 53. 2.

16. तत्—object of न अग्र्यमाण in the next verse. अग्रिमः—अग्रिमनि निर्दिष्ट चानि मेत्रं यत् the outer corner or the angle of the eye.

18. नायमस्मि—he is not himself. घृणित *adj.*—घृणा सज्जना अस्य abashed, feeling ashamed; *vide notes on दुःखिन* c. 52. 4. आलयः—abode, house. तथा अभवत्—went on as before. बहून् मासान्—for many months. Words denoting the duration of time and space are put in the *Acc. Case* acc. to the sūtra कालावधौतस्यन्तस्येते । II. 3. 5. पुण्यभोक्.—*Vide notes on* c. 57. 22.

CHAPTER LX.

उन्मत्तवत्—उन्मत्त इव like one gone mad ; (goes with गतचेतरादि). The *taddhita* affix वत् is added to words to indicate the resemblance of action, acc. to the sūtra तेन तुल्यं क्रिया चेदिति । V. 1. 115. अनुमत्ता *p. p.*—sober, who had not lost her calmness, who had kept her head cool. वेषनं—gambling, play.

2. सुमहत् *adj.*—Very important or serious. पार्थिव्यं प्रति—With regard to or in respect of the king.

5. संशयमान *pr. p.*—Apprehending, fearing. पार्ष्व—Evil, bad state. चिकीर्षन्ता *Desid. pr. p. sam.*—Wishing to render, राधेदेव—सर्वं च नृत्तं च everything, the whole of one's possession. उपलभ्य—Perceiving, feeling, finding.

4. बृहत्सेना—The name of the nurse and maid-servant of Damayanti. अतिशय *adj.*—Of great fame, renowned. धात्री—A nurse. परिचारिका—a female attendant, maid-servant हित *adj.*—Friendly, kind, acting as an adviser. सुभाषित *adj.*—Well-versed in talk, eloquent. बृहत्सेना is the object of अनवीत् in the last verse.

5. अमात्य —अमा सह समीपे वा मत्. (*lit.*) one living with or near another, (*hence*) a companion or follower of a king, a minister ; formed by the addition of the *taddhita* affix त्प् (त्प) to the *indeclinable* अमा (with or near) acc. to the *sutra* अमायात्प् । IV. 2. 1. 4. अवशिष्ट *p. p.*—that is left or remaining. भानाद्य—*gerund* of the *causal* of नी with आ; having sent for.

6. अपि—used at the beginning of a sentence to express hope or expectation. *Cf.* अपि जीवेत्त ब्राह्मणशिशु । *Uttar Rāma. 3.* 'I hope the Brāhmaṇa boy will come to life'. भागधैर्यं—भाग एव good fortune, good luck. The *taddhita* affix धेय is added acc. to the *sutra* भागरूपनामधेयो धेय । *Vartika* on V. 4. 25. When the ministers heard that Nala wanted them they thought that it was a good sign and the game must have been stopped.

7. द्वितीय *ind.*—A second time. न्यवेद्यत्—*informed* ; its object is Nala understood. गन्त् with प्रति 1 P.—to receive, welcome.

8. वैष्मन् *n.*—house.

9. निशम्य—*bearing*. पराङ्मुख *adj.*—पराङ् मुखे अय अverse or unfavourable to.

10. वात्स्यं—the name of the charioteer of Nala. कल्याणी—*Vide* notes on ८. 55. 22. कार्यं—an emergency, affair. उपस्थित *p. p.*—arrived, impending.

11. प्रभाषितं *nsut. abstr. noun.*—speech. आप्तकारिन् *adj.*—one who does things in a fit or confidential manner ; trusty. *Vide* *Commentary*, आप्त प्रत्ययितलिपु ; *Amara*.

12. नृप *adj.*—mild, gentle. प्रातःकालं *adj.*—प्रातः काल. यस्य तद्यथा स्तनया opportunely, seasonably, as it suited the occasion.

13. सभ्यवृत्त *p. p.*—Well behaved. विपरी—*Calamity, dangerous position.*

15. वशस्तिन् *adj.*—वशे पतते इति, obedient to the will of.
विपर्ययः—reverse, adverse fate.

16. नन्त् with अणि 1 P.—to approve, care for.

18. शुभ् 4 P.—to be made clear, have the doubts removed;
cf. न शुभ्यति मेऽन्तरात्मा । *Mrichchhakatika* VIII. She means to say
that her mind had *misgiving* that Nala would come to ruin.
The use of the *Atm.* शुभ्यते is irregular. धारः—mind.

19. दयित *p. p.*—beloved, approved. मनोरथ *adj.*—मनस इव
जघो यस्य swift as the mind. इव द्विपुत्र—this pair (of children).
namely Indrasena and Indrasenâ. आरोप्य—*gerund* of the causal
of हृ with आ, having seated. The ह् of हृ becomes र optionally
in the causal acc. to the sūtra इह षोऽन्यत्रस्याम् । VII. 4. 63 रोषयति
or रोहयति. कुण्डिन—the capital of King Bhama, the father of
Damayanti, *vide* notes on विदुर्म् r. 53. 5.

20. ज्ञानिः—a kinsman, especially a paternal relative.
क्षिप् with नि 6 P.—to entrust to the care of. दारकी—दारिका च
दारश्च the two children, son and daughter It is an एषशेषद्वन्द्व
compound formed acc. to the sūtra गुमाक्षिपः । I. 2. 67 त्रिषा सहोक्ती
गुमाक्षिष्यते । S. K. यथाकाम—*Vide* Notes on r. 57. 42. अन्यत्र—
अन्यस्मिन् (देशे) anywhere else, elsewhere. The *taddhita* affix
घल् (ण) is added acc. to the sūtra सप्तम्यसल् । V. 3. 10.

21. मुख्यतः—Chiefly. *Vide* notes on रश्मिः r. 53. 25.

22. अनुज्ञात *p. p.*—allowed, permitted. धारिन् *m.*—achariot.
With verbs indicating motion, the conveyance is put in the
Instr. case.

25. शोषन्—grieving for. शयोधर—the capital of the Solar
Kings situated on the river Sarayu, modern Oudh.

25 ऋतुपर्णः—name of a king of Ayodhya, a contemporary of
Nala. He was the son of Ayulāya, a descendant of इक्ष्वाकु.
स्था with उप—to wait upon, remain in the service of. It is
Atm. in the following senses only—उपानमन्यरणे । I. 3. 25 उपादेश
पूजा—संगतिमरणमित्ररणपथिविनि पाथ्यम् ; and optionally in the sense
of लिप्ता (desire to obtain). वा लिप्तायामिति वक्तव्यम् । *Vārtika*. भुति-
धियोन्नेन wages. वा with उप—to obtain, get.

12. बहुतिथि *adj*—many-fold; the *taddhita* affix निधुक् (निय) is added acc. to the sūtra बहुगुणसप्तस्य निधुक् । V 2 52. बहुतिथे अहनि—when many days had passed. Acc to the sūtra पंचमी-सप्तम्यौ पारक्रम्ये । II 3, 7. either the *Abl.* or the *Loc.* case may be used to express the lapse of an interval of time or space. सारुनः—a bird. छद्—a wing.

13. भक्ष्य—food बहु अ.—wealth, namely the golden wings of the birds.

15. परिधाने—a garment worn on the body परिधानेन is used in apposition to वाससा. विहायसा—along the sky. The direction or route is put in the *Insti.* case.

16. खग.—वे आकाशे गच्छतीति a bird. दिग्वासर—having only the (four) quarters for his covering, i. e. without any covering.

18. जिघीर्षु—desirous of robbing or carrying away. प्रीति—satisfaction, contentment सवासर *adj.*—in clothes, covered with garments; as opposed to विवासर in the next verse.

17. तान्—object of चीह्य understood. The reading समीक्ष्य गतान् for समीक्ष्यतान् is decidedly better

18. देवां—refers to इमे ते in the next verse प्रच्युत *p p* fallen down. प्राणदात्रा—maintenance, livelihood अन्विता *p. p.*—possessing, over powered by.

19. देवां कृते—for whose sake, on whose account. इमे ते—refers to the dice. निषध—निषधा निवासा देवा ते the inhabitants of the country of Nishadhas; the *taddhita* affix अण् m added to denote 'the inhabitants of' acc. to the sūtra सोऽस्य निवास । IV. 3. 89 मन्त्र निशतोऽस्य योजन । B. K. भीरु—a tumb woman; a beautiful woman (in general). Cf. भीरुर्मे विजिग स्वाद्वरवोदिनि वोदिनि । Medini

20. वैदग्ध्यं—विषमस्य भावः difficulty, calamity, misery. गतचेतन—गता मटा चेतना बुद्धि बस्य deprived of senses बुध् with नि 1 P.—to listen, ordain to आत्मन हिते—beneficial to yourself, intended for your good. In the following verses Nala, pretending to describe the various sites, indirectly informs Damayanti of the routes leading to her father's capital with a hint that she should go there.

21. दक्षिणापथः—दक्षिणम्भ. पन्थाः the southern part of India, the South or Decan. The words कृत्, पुत्, जत्, धृत् (when it has not the sense of अत् or 'the yoke of a carriage') and वृत् (substituted for पथिन्) at the end of any compound take the suffix अच् acc. to the sūtra कृत्पुजधृवृत्पथामानञे V. 4. 14. अवन्ती—name of country to the north of the Narmadā whose capital was Ujjain on the river Siptā. According to Hemachandra, अवन्ती is synonymous with the modern Malwa. In the time of the Mahābhārata it extended on the south to the banks of Narmadā and on the west to the banks of Mahi. कदावत्—is one of the seven Kulaparwatas or mountain chains of India. It has been identified with the mountains of Gondavana. The Kulaparwatas are "भेदेन्द्रो मलय सद्य शुक्तिमानुत्तरवत् । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सवित्रे कुलपर्यता".

22. विन्ध्य—name of a range of mountains forming the southern limit of मध्यदेश It is also one of the seven Kulaparwatas mentioned above. पयोत्पत्ती—name of a river rising in the Vindhya mountain. It is identified by some with the modern Tāpti river but more correctly with Purnā, a feeder of that river.

23. कोसल—name of a country situated along the banks of the river Sarayū or Gogrā. It was divided into उत्तरकोसल and दक्षिणकोसल Aja, Dasarath etc. are said to have ruled there.

24. समाहित *p p*—Composed, collected, calm.

25. असहृत् *ind*—not once, repeatedly, over and over, again.

26. विभ्र with उद्भ्र—to be grieved, tremble. The reading उद्भ्रपते is better. सद् 1 P.—to sink into dependency, droop. संकल्पः—purpose, intention (namely to desire her to leave him and go to her father's house)

28. तत्सुखं—that happiness which was enjoyed before; the object of विलम्बनस्य. ह्रम—fatigue, exhaustion.

29. निषज्—निषेत्स्वमात् रोगः a physician, doctor.

30. एवं—quite so, cf. एवं यदाव्य भगवन् । Kumār, 2, 31. भेषजं—भेदं रोगं जयति medicine.

31. व्यक्तनाम. व्यक्तं काम. यस्य a compound of the वृत्पुत्प्रादि class. a term applied to the group of words and compounds whose formations, being irregular, cannot be properly explained; वृत्पुत्प्रादि

दादीनि यथोपदिष्टं । Pān. VI.3.109. (पुषोदासकाराणि शिदैर्यथोच्चारितानि तथैव साधुनि स्युः । पुषत उदर पुषोवर । तलेषः । मवेद्वर्णागमादसि सिहो पणविपर्ययात् । मुदात्मा वर्णविकृतेर्वर्णेनाज्ञात्पुषोदरम् । B. K.), so ह्रस्वेदन्त्यम् इत्ये तु कामयनसौरवि i. e. the final य् of अवदन्त्यम् is dropped when compounded with a *pot.* *p. p.* (कृत्य) and of *infinitives* in तु with काम or मनस् *e. g.* अवदयसेव्य . अलं *ind.*—निरर्थक in vain, unnecessarily; अल भूषणपर्याप्ति-धारणेष्टु निरर्थके । Vishwa.

33. अरकूट *p. p.*—depressed, dejected.

34. अभीक्ष्णं *adv.*—again and again, repeatedly; हृष्टः पुनः पुनः शश्वभीक्ष्णमसहृत् समा । Amara. अनिमित्तं *adv.*—Causelessly, without any reason.

35. अयं—namely 'तत्र ज्ञातीन् घनेत्' 'that I should take shelter with my kinsmen'.

36. पूज् 10 U.—to receive with respect, welcome with reverence मानव—Vide notes on 56. 4.

CHAPTER LXII.

1. यथा—तथा—as—so, like, similar. कथंचन—on any account.

2. परिप्लुत *p. p.*—fallen down, fallen into calamity. The reading परिप्लुत means 'sorrowful', 'sad', 'miserable', being the *p. p.* of दिव् with परि 10 U. to 'lament,' 'suffer', दिव् takes न in the *p. p.* instead of त when it does not mean to gamble, according to the sūtra दिवोऽविजिगीतायाम् । VIII. 2. 40.

3. वारसः अर्धेन—because the other half was worn by Nala whose only garment was carried off by the birds.

4. संवृति *p. p.*—clad, covered; *eide. v.* 61. 6. सभा—a Lermi tage, hut. वास इदी द्वयोः अत्र समा । Amara.

5. विवर्णं *adj.*—pale, pallid. The *com.* seems to take the reading विवर्ण 'ugly', 'hideous', 'changed in appearance, गुण्ठित *p. p.*—covered with.

7 *स्पृहीत* *p p*—overpowered, carried away *राजमारी*—tender, delicate *सुकुपारं तु कोपकम्* । *Amara*. *नयस्विनी*—miserable helpless, pitiable *Ida Medini* quoted in the *com*

8 *उन्मथित* *p p*—excited disturbed pained

9 *परिचारा*—distress trouble, disaster *उपेयिरा*—perfect, *artifice* of इ with उप

10 इ—this, namely 'abandoning his wife', which he was revolving in his mind at the time *तु सद*—express 'doubt' or 'uncertainty', *तु पृच्छायां विकल्पे च* । *Amara* *जनस्य*—of (this) person, of *Damayanti*

11 *अनुरक्त* *p p*—devoted or attached to Although words having the sense of 'love', 'attachment' generally govern the *Loc*, the roots *अनुरज्ज* and *अभिलप्* are found sometimes used with the *Acc* also *Cf* *समर्थमनुरज्यन्ति* । *Ilām*

12 *यदि*—goes with *अनुरक्त* *उत्तरं*—abandoning *Nala* means to say 'In my company she is sure to be miserable, but if I abandon her it is doubtful what the result would be Yet there is at least a chance of her returning to her parents and deriving happiness Hence it is better to try that chance' *कश्चित्—कदाचित्* perhaps *p r* chance

13 *श्रेयस* *n* good welfare

14 *तेजसा*—owing to or on account of her lustre by virtue of her majesty or moral power The *Instr* expresses the cause or motive *acc* to the *sutra* हेतोः । *II 3 23 धर्षयितुं*—*Injustice* of धृप् 10 *U* to offend insult violate or outrage (as a woman) *महाराजा*—*Ida* notes on *v 52 40 मङ्गला*—devoted or attached to me

15 *कलिना*—goes with *दुः* which is used for *दूषित* 'polluted, tainted defiled' It was through the bad influence of *Kali* that *Nala* resolved to give up his wife in the *lower* *दमयन्त्या न्यत*—settled as regards *Damayanti* The reading *दमयन्त्या न्यतन* means '(his mind) turned away from or became averse to *Damayanti*'

16 *अभ्यगात्*—*for* of इ with *अभि 2 P* to intend, mean *विद्वर्तने*—cutting into two parts

17 विरतं—*Pat 1st per sing* of वृत् with वि 6 P to cut, divide, tear पर्यचरत्—wandered about (in search of some instrument to cut the garment)

18. उद्देश —a spot, region. निकोश *adj*—unsheathed, uncovered

19 निवस्य—having put on or dressed (himself) परंतप—पतं नयतीति subduing one's enemy, a conqueror, hero, *siddh*, notes on अतिदम v 62 20 हृ with प्र 1 P—to run away, retreat, depart सतचेतन—deprived of consciousness, insensible (in her sleep)

20 निवृत्त *p p*—repenting of improper conduct

22 अवकर्त— a strip, piece उन्मत्त *p p*—intoxicated वरारोहा—*Vide* notes on, v 67 31 च 1 U—to wake up, awake, rise from sleep कथमियं भविष्यति—how will she fare, what will be her state, what will become of her

23 गका—alone हुभा—(1) virtuous (2) beautiful, handsome ब्याल—(1) a tiger, (2) snake (3) vicious elephant, (4) (any) beast of prey ब्याला दुटगने सप शट भावदसिंहयो Hama

24 भावित्य—अदिने अपद पुमान् a god divinity in general *Here* गादि-या mean the twelve divinities (or गणदेवता) taken collectively. These 'suns' are supposed to shine only at the destruction of the Universe For the names of these see *commentary* यक्षु—name of a class of dieties, (used always in the plural) These are eight in number For the names see *Com* रुद्रा—रोदयति अस्मान् a group of gods, eleven in number, supposed to be inferior manifestations of Siva or Sankar who is said to be the head of the group, for their names see *Com* अश्विनौ—*Vide* notes on r 53 29 मरुत्—प्रियते अनेन the god of wind, deity महाभाग—*Vide* notes on v, 52 40 समावृत *p p*—covered or protected by

25 अप्रतिमा—नास्ति पत्निया यस्या matchless, peerless, unrivalled Words expressing the idea of 'excellent' are used with the *Instr* अपदवस्तार—अपदेन नान यस्य bereft of reasoning, deprived of good sense प्रानिष्ठत—set out started *Acc* to the सूत्रा सम्य प्रविश्य स्य । I 2 22 the root स्या with प्र is *Atti* only Its use in *par* is irregular, or स्या with प्र and या may be treated as *Par*

root. उपस—*p. p.* of सम् with उद् ; ready, prepared, bent or intent upon (leaving his wife).

26. गत्वा गत्वा—the द्विहन्ति denotes the repetition acc. to the sūtra नीत्यधीस्तयोः । VIII. 1. 4; *vide* notes on 53. 16. कृष् 1 P.—with आ to draw or drag towards ; with अद् draw or drag away from ; used *figuratively*. Cf. वयं सारणेण दूरमाहृष्टा । *Shāl.* I. Kālī was persuading him to depart while affection was dissuading him from it; in this way he was fluctuating as if in a swing (दोला), *vide* next verse. सीद्धवं—मुह्यद् मार affection, love. The *taddhita* affix अद् (अ) is added to form the abstract noun acc. to the sūtra ह्यनान्तपुत्रादिभ्योऽण् । V. 1. 130 ; *i. e.*, words ending in ह्यन and the words of the पुत्रादि class take अण् in the मार रूपार्थ ; *e. g.*, द्वैहायन, दीपन

27. द्विधा—*vide* notes on बहुधा v, 57. 15. दोला—a swing. मुह्यंमुह्यं—*vide* notes on पुन पुन. = 53. 16.

28. स्पृष्ट *p. p.*—seized, influenced, defiled. सत् सत्—every thing. विमग्नयत्—disregarding, not minding ; (or as the translator takes it) मुहु सतविमग्नयत् means ‘ reflecting upon it (his act) often and often. शून्य *adj.*—शून्ये दिन desolate, lonely. शून्ये दिन्ही च निर्जने । *Harma*

CHAPTER LXIII.

1. वरातोरा—*vide* notes on v 47. 31.

■ ह्य—denotes ‘ grief ’ or ‘ pain ’, as expressed by ‘ ah ’, ‘ alas ’.

4. धर्मज्ञ—knowing one’s duty. She refers to the duty of a husband to protect his wife and not relinquish her in a desolate desert. तथा उपस्था—She refers to Nala’s former promise not to desert her ; *vide* 1, 61 31.

5. सुत *adj.*—honest, guileless, clever अनुग्रहा—*vide* notes on v 54. 26 अनपक्वने (सति)—when I have done you no wrong. परेण—(1) by another, namely Pushkara ; (2) by (your) enemy.

6. शक् 4 U.—to be able to ; it resembles अद् in sense. The use of शक् in the fourth conjugation is rare. ता मिह—those

words, *Damayanti* refers to the words of Nala described in vv. 31 to 33 in chap. 57. सम्पन्नं कर्तुं—to carry out properly, to fulfil duly, the reading सत्या कर्तुं is clearer, पुरा—formerly i. e., at the time of *Suayamvara*.

7. अत्राले—prematurely. यत्र—whereas, since. मुहूर्तमपि—even for a moment. *Damayanti* means to say that, deserted by Nala she would not have lived even for a moment but for the reason that one could not die before the time prescribed (by the creator).

8. पर्याप्त *p. p.*—enough, sufficient. परिहासः—joke, jest. *Damayanti* suspects that Nala is concealing himself in joke. एतावत्—this much अतिदुर्घर्षं *adv.*—dreadfully, fearfully; (goes with भीता). The reading दुर्घर्षं (*loc. sing.*) would be an address to Nala; vide notes on i. 53, 39.

9. गुल्म *m. & n.*—a bush, thicket.

10. दुष्टरा *adj.*—cruel, heartless. एत *ind.*—alas! एवंगता—who am reduced to this state; (सुपुष्पमास)

11. एक *adj.*—alone. षोचिषि—irregularly used for शोचामि.

13. कर्षित *p. p.*—worn out, tormented कथं भविष्यति—what will you be, what will be your state सायाह्न—अह्न साय (अह्न) the close of the day. By the sutra अह्नोह्न एतेभ्य । V. 4, 68 अह्न् at the end of the *Tatp. Comp.* becomes अह्न when preceded by सर्व or a word denoting a part of the whole (एतद्दश) or a numeral. Vide notes on अह्नात् i. 52, 23. This *Tatp. Comp.* is always *masc. acc.* to the sutra रात्राह्नाह्नी. दुसि । II. 4, 29.

23. मन्थु —grief.

14. एव with उह्—start up, rush forward. Its use *Atr* is irregular. The *present* tense is used for the *Past*. घाता—Vide notes on the i. 56, 29. विह्वल *adj.*—grieved, distressed. ली with आ 4 A.—to faint.

15. निश्चय—note that it is used twice in this verse; they may be either taken as a द्विशक्ति to denote 'a repeated action', or the first line may be read as a part of the last verse as suggested by the commentator.

16 अभिशाप —a curse, imprecation न दुःखात् अभ्यधिक—
more or greater than our grief Although she is referring only
to herself and Nala the use of the *j'ural* न is justified by the
extra अस्मदो द्वयोश्च । I 2. 09. एतच्च द्विवे च विवक्षितेऽप्यदो बहुवचनं न
स्यात् । S K.

17 अपाय *adj* —sinless, saintly तस्मात्—(more) than his
misery असुखजीविकां जीषतु—may live a miserable life Note the
use of the *Cognate* object Cf जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् । Manu 4 11

19 उन्मत्तवन—like a madman

20 अरयर्थ—अर्थो निवृत्तिर्विषयो वा नयनिकान्तम् कुररी—a female
o-spray. Its voice is known to resemble weeping Cf कुररीव दुःखिता
विहाय ज्यैष विस्तार गौतमी । Buddhacharita 8 51

21 अभ्यास—proximate neighbourhood, vicinity अजगर—
अज नि य गर विष परय, अयना गितं ति गर अजस्य गर a huge serpent
(boa constrictor) who is said to swallow goats ग्राह *adj*—गृह्णा
सीति clatching having a tendency to seize Nalakantha takes it
to mean ' a serpent '

23 अनाथ—helpless धातु with अनु—to run up to, approach

24 स्मृ with अनु—to call to mind, recollect

25 दामयन्तुक्त—Damayanti regards Nala's present calamity
as a result of a curse The reading पापात् does not suit the con-
text

26 शृग-पाथ—A hunter (of deer)

27 जय—Speed उरग—Ide notes on r ६3 30

21 समतिक्रम्य—crossing The serpent had a huge body, the
whole of which had to be passed along by the hunter to
reach its mouth; or the object of समतिक्रम्य may be taken to be
' the distance ' पाप्यामास—tore or cut off सस्त्रेण—Note that the
word शृगपाथ is purposely used to distinguish him from पथिपाथ
(an archer) who carries bows and arrows but no शस्त्र (cutting
instrument) निक्षिप्त *adj*—sharp

22 निर्विचेष्ट—motionless unconscious शस्त्र with वि—to cut
up, kill शृगजीवन—शृगा एव जीवने यस्य a hunter शस्त्र 10 II—to
release, set free

31 दुःख—hardship, trouble, calamity

32 यथावृत्त—वृत्त अनतिक्रम्य just as it had occurred

33 निभ *adj* —like, resembling अराल *adj* —curved पक्ष्मन्
n —eyelash

34 ईदिवान्—*nominative sing* of ईदिवस् the *perfect participle*
of ई to go क्षण *adj* —agreeable, charming लुचक्र —a hunter

35 ज्ञ् with उप 1 A —to know, understand perceive

36 तीव्र *adj* —acute great समाधि 1 1 —completely
occupied, overcome प्रजड्वात इव—as it were blazed up धृप् with
प्र *class* —to outrage or violate (a woman) आतुर—eager

37 विनाहृत 1 *p* —deprived of, separated from

38 अतीतशक्ये काले—अतीत वाक्यय यस्मिन् तस्मिन् काले at the
time when the range of words were passed : & when words
were found not sufficient (to deter his action) Nilkantha
takes काल to mean the dark (man) : & the hunter and takes
the expression to mean ' when the hunter had transgressed the
scope of words ' The translator renders it in that hour of
grief beyond utterance ' perhaps by taking काल to mean दुःखान्
के काले

39 पतता—पततु The use of the *At* : is irregular क्षुद्र *adj* —
wretched परास्त *adj* —परागत अस्य यस्य dead उक्तमग्नि—
as soon as uttered मात्र means ' the one thing and no more ', with
nouns it is to be translated by ' mere ', only etc = / हुंकार
मात्रेण ' by = mere hum ' used with past participles, it should be
translated by ' as soon as ', ' no sooner than ' It is an ir-
regular compound of the मत्प्रत्ययवादि class and should be dissolv-
ed as उक्त इव उक्तमात्रेण Pa and II 1 72 व्यसु *adj* —विषय सतय य
lifeless, dead,

CHAPTER LXIV

1 प्रवेष्ट्य—started set out *At* acc to the sūtra सम्प्रत्यय-
स्थ प्रतिभय *adj* —प्रतिपत्ते भयन (a *Prade* compound) frightful,
formidable प्रतिभय भये भीष्मे । Harma शिथिलता—a cricket गण—
multitude नादित *p p* —resounding with the noise of

2 द्वीपिन्—द्वीपणा इत्यने a leopard panther स्—a kind of deer फर—a bear म्लच्छ—a barbarian *For the definition given by Baudhāyana vide cora

3 साल—name of a tree ('सायद') वेणु—a bamboo धव—a kind of tree जम्बूय—न, य चित् (शास्त्रमन्त्रादिना) निष्ठानि the holy fig tree सिन्दूर—a kind of tree (हिरणी) ईशुदि—the medicinal tree known as the *Terminalia (ataipa)* (हिमगन्ध) किशुत—किंचित् शुक्ल इव (अकतुलसदृशपुष्पवान्) a kind of tree having beautiful red blossoms, but without any odour Cf विद्याहिनान् ज्ञानात् निगमा इव किशुका अर्जुन—a tree with a useful rind (अजुनसाक्षा) अरिष्ट—the soap berry tree (टिटा) स्वयंन—a kind of tree (निनिश or निरस) शाल्मल—the silk cotton tree

4 जम्बू—the rose apple tree लम्प—name of a tree with red or white flowers लविर—the tree known as *Acacia Catechu* साल—the same as साय above or any tree in general The reading शक (the *shirisha* tree) avoids repetition वेन—ratan reed सनातुलम्—full of crowded with पञ्चक—the name of a fragrant tree used for medicinal purposes आमलक—the शालका tree लम्प—the Indian fig tree Hemadri commenting on the word in *Raghu* VIII 93, says 'प्रगल्भो गच्छति क्षैरिणि क्षैरिणाम् । पञ्चकम् । पारविद्याची विपरी ' वदम्ब—a kind of tree said to put forth buds at the thundering of clouds उदुम्बर—the ओदुम्बर tree

5 बहरी—the jujube tree बिन्व—the wood apple tree श्यमो ध—the *Shama* tree स्वप्राध्या समीपते । *Vishwa* प्रियाल—the *Pijalala* tree (चार) प्रियान्न प्रियाल । *Madhava* ताल—the palmyra tree खर्जूर—date tree हरीतकी the yellow myrobalan tree विभीतक—the *Behada* tree

6 The words in the *icc* from this verse to e 8 are all objects of दृश in e 6 धातु—mineral, metallic are नद्ध / p—covered or filled with निरुज्ज m & n—a bower, an arbour परिसम्प p p—resonant, resounding The meaning would be complete with the reading परिसम्प 'resounding with the (noise of) birds' इरी—a tavern valley

7 पद्म—small pond तगर—a tank

9 मधुर—in herd vide notes on एकेकश e 93 ॥ वनपर्वण—a sylvan serpent The reading वानपञ्चगाय is preferable

10 अन्वेयसी—going after or searching for, *pr p* of ११ 1 U. with अन, *vide com*

11. यस्यचित्—for यस्माच्चित्. The *Abi* would have been more proper acc to the sutra गीवार्थानां मवहेतु । I. 4 25

12 व्यूहोरम्भ—गुहं उर यस्य broad-chested (व्यूह *adj* 'expanded, well develop'd' The words उर etc have a क added to them when at the end of a *Bat* compound, acc to the sutra उर मसृतिभ्य क । V. 4 151.

14. मिथ्या प्रवर्तते—act falsely

15 यत्प्रयोजन—The reference is to the words uttered by Nala in ६१ 22 महासुति—having a great lustre, very brilliant or resplendent

16 ईक्ष with अव—to have regard to, take into account

17 एकत ... एकत—on one hand on the other, *i e*, both are equal अंग—*a part or member* The Vedāṅgas are certain classes of works regarded as auxiliary to the Vedas and designed to aid in the correct pronunciation and interpretation of the text They are *sia vide com* उपाङ्ग—a class of writings supplementary to the Vedāṅgas, they are four, namely ग्राण, व्यास, गीमासा and धर्मशास्त्र स्वधीन *i i*—well studied

19 त्व मया—lost to you The reading त्व इह gives a better senso, ननु नान indicating on interrogation—am I not dear to you ?

20 भर्त्सु 10 U—to menace, threaten रोद *adj*—dreadful, frightful व्याप्त *p i*—of व्याप्त—opened expanded भास्य—mouth अरण्यराज—the king of the forest, the tiger (शाईट), *vide i* 31-32

21 कृत *adj*—true भारती—speech

22 उन्मत्त *p p*—frantic ईप्सितोऽपि—the senso would be completed by taking प्रति as understood after ईप्सितो But the reading ईप्सितोऽपि is decidedly better

23 यत्तार्थ—Note that there is a difference between अर्धवच and वचार्थ When अर्ध *n* has the sense of exactly half (समांशवाची), it forms a *Genitive Tatparyusha* compound with nouns expressive

of the whole and is placed first, acc to the sutra अर्धं तपुसश्च II 2 2, e g, अर्धं विप्लवा अपिपली But if अर्धं is used merely in the sense of 'a part' or 'a portion' (पदवाची) as here, it is masculine and forms the usual Tatpuruṣa compound, e g, ग्रामस्य अर्धं ग्राहार्थं Hence here वसस्य अर्धं ग्रहार्थं

24 अरिकर्तन—अस्मिन् कशपनि इति slayer of foes

25 एकास्मिन् अर्धे—एव एव alone helpless The *taddhita* affix भास्मिन् (आस्मिन्) is added acc to the sutra एकदास्मिन्वासाहाये। V 3 32

27 This verse should be read with the next The *Acc* word in this verse and in the first line of the next should be taken with त्वो अभिरूप understood

28 पृच्छामि—what she wishes to ask is given in the first line of the next verse कश्चित् *p p*—emaciated

29 कश्चित्—*Inde* notes on p 56 24 प्रपद्य—should be asked प्रच्छ governs two *Accusatives*. Hence in the *Pasture* नले the principal object is retained in the *Acc* and the secondary object has become the subject च

30 From this verse onward the first line of the next verse should be read with its preceding verse अभिरूप *adj*—अभिरूप रूप अस्य charming handsome अभिरूप युव रम्ये। *Medini* चर्य—*an army* निभ *adj*—like resembling

31 यस्य भ्राज्यानि—from whom shall I fear चतुर्दन्तः—four of whose teeth were prominent हनु—the chin

32 शार्ङ्गल—a tiger अभिमुख *adj*—अभिमुख युव अस्य with the face turned towards (me) Damayanti's queries about her separated husband's whereabouts made to the beasts, trees etc are a striking resemblance to similar queries by king Vikrama about his beloved Urvashi in Act IV of the Vikramorvashiyam

35 दास्ये I P—to tell give (the information about)

36 आपग—अर्धं समुद्र आपम् तेन गच्छति a river सागरंगमा—, joining the ocean, the म् (सम्प्रसारण) is added to the first member by the *Vartika* गम् मुनि वाच्य। e the root गम् after any *subnt* takes the *Acc* affix लृट् before which the अ of the noun forming its object inserts the syllable म् after it.

37 शिलोच्चय — शिलानो उच्चय a mountain पृच्छे—The use in the *Atm* is irregular. वैक *adj* —न एक various (*Sup sup* compound)

38 केतु —flag, banner. केतुभूत—*Pide* notes on रत्नभूता ४, 54 22

39 आयुन *p* 1 —mingled with, full of The correctness of the commentator's dissolution of the compound as a *Bahuvrīhi* by taking अयुन *m* meaning 'a myriad' is questionable The whole would then be only a *Gen Tatp* and not a *Bah* compound वतविन् *m* —वतञ्ज अस्त्यस्य a bird

40 पुमान्—the name of a tree called वागकेशर अशोक—a tree with red flowers, said to put forth blossoms when kicked by ladies कर्णिकार—the name of a tree whose flowers though beautiful have no smell *Cf* वर्णमकर्ये सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म येन । Kumār III 28

41 तावत् *ind* —just, now प्रति—regarding, in connection with

42 दिव्यदर्शन—दर्शन means 'appearance aspect', *Cf* भासी-विपभीमदर्शना । Raghu 3 57 दारण्य -शरणे सायु the protector The *taddhita* affix इत् added acc to the *sutra* तत्र सायु । IV. 4 08.

44 महारथ *m* great warrior or hero for the definition *vide Corr*, also defined by Hemādri as धनवदस्य तत्र सर्वशास्त्रविशारद । छंदसं योधयायेरु स महारथ उच्यते ॥ चारुर्वर्ण्य-वर्णो वर्णा the four original castes of the Hindus, Brāhmana Kshatriya, Vaisya, and Shudra The word *m* formed by the addition of the भावकनार्थ *taddhita* affix acc to the *sutra* चतुर्वर्णादीनां स्वाथ उपसंख्यानम् । Vārtika

45 रामस्य *m and n*—a great sacrifice performed by a universal monarch at his coronation as a mark of his undisputed sovereignty, *cf* येनेष्टं राजसूयेन मदन्त्येष्वथ । वाल्मि यश्चक्रवा राज्ञः स समस्तः Amara The word is irregularly formed by the *sutra* III 1 114 and is derived as राज्ञा सोम याजमिवद्वात् निष्पादयित्वा । यद्वा एता-मक सोमो राजा स यवते अयनस्य । B K अश्वमध—*Pide* notes on LVII 45 इक्षिणावत् *adj* —full of gifts (to Brāhmanas) आहर्तृ-performer धृम *adj* —wide, big श्रित—graceful, arched and handsome

46 प्रदाय —जलानि वेदिके सायु one well venerated in the Vedas, formed by the addition of इत् *acc* to the *sutra* तत्र सायु । IV. 4.

७८, cf. ब्रह्मदत्तो महामाधो रणशूरासो रणेधो । अनसूयन्—free from malice or spite; cf. न पुणान् पुणिनो हन्ति नोति वाग्यपुणानि । न हसंथाग्य द्वात्रिंशत्सामुद्रा प्रकीर्तिता ।

४८. गृहीतनामन्—(lit.) called by name; (fig.—गृहीतनामन्) whose name is auspiciously invoked (a respectful way of speaking of venerable persons) स गृहीतनामा स्वायः प्रातः स्मरते बुधे .

४९. प्राप्तमाप्तम्—त्रयेण प्राप्तम्—obtained in due course, duly inherited.

५०. वाग्मिन्—वशस्त वाह अस्य eloquent. The *taddhita* affix is added acc. to the sūtra वाचो ग्मिनि । १. V, 2, 124. अग्निचित्—अग्नि चित्तवान् आदितरान् इति who has consecrated sacrificial fires or who has kept the sacred fire. The *Kṛit* affix कृत् is added acc. to the sūtra अग्नी वे. १. III. 2, ७१. For the addition of *हृ* and notes on लोढहृत् c. ५६. ६. Cf. चित्तवानग्निमग्निचित् । Amara.

५१. अद्रो अवलम्—the roading अवल-अद्र addressed to the mountain is decidedly preferable to this self applause, cf. अवल-श्रेष्ठ in c. ५३ below.

५३. समुत्तिष्ठत्—rubbing against or touching (the sky). The object ख or आकाश is to be taken as understood. The reading समुत्तिष्ठति is plainer.

५४ विक्रमः—step, gait अमर्षण *adj.*—unforgiving, vide Com. विक्रान्त—valiant, heroic.

५६. From the second line Damayanti again begins to address the absent Nala, himself. सत्यसन्ध *adj.*—सत्या सन्धा यस्य ever keeping the promise, true to his word.

५७ आत्मना—by yourself, of your own accord. स्निग्ध *p. p.*—loving, kind. जीवन्—जीवन जल घृत चक्ष्रे अनेन *acc.* cloud.

५८ आम्नायसारिणी *adj.*—आम्नायस्य सारोत्सवस्त containing the essence of the Vedas. कृद् *p. p.*—pleasing, gratifying. The adjectives in the first line qualify वाचं in the last verse.

५९. अहोरात्रान्—Ved's notes on c. ५२ २३ नापसः an ascetic, hermit दिव्यरामनगोमितं—दिव्य-रामनस्य शोभा सज्जता अस्य having the beauty of the celestial garden (Nandana Vana)

६० यसिष्ठः—the name of a celebrated sage, the family priest of the kings of the Solar race. He was the author of the several hymns of the Vedas, particularly of the seventh *Mandala* of the

Rigveda. He signally defeated Vishwāmitra when the latter took away his cow of plenty by force. भृगु — भृक् ज्याया नया सहो-
रन् the name of a sage, so called because he was produced along with flames. (सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद्भृगुः स्मृतः ।) He was regarded as the ancestor of the Bhrigus and was one of the ten patriarchs created by the first Manu. He was the father of Shukrāchārya अत्रि—the name of a celebrated sage, being one of the mind-born sons of Brahma. He was the author of the code of laws known as the अत्रिसूति or अत्रिसंहिता. He is said to have produced the moon from his eye निवत्त p p—self-possessed, vide Com.

63. वामल m. and n.—a back-garment. अत्रिर्न—the skin of a tiger or black antelope.

64. अश्रुयित p p. of वस् with अशि—inhabited by सुष्ठु p. p.—resorted to, frequented by. नानामृम—the reading शाखामृम would avoid repetition. शाखामृम—शाखाचरी मृम a monkey. आयुत—
Vide notes on v. 39 *supra*

65. शुभ्र—having beautiful eyebrows द्विज—द्विर्जायते the twice born, (*here*) a tooth वृन्तविषाण्डजा द्विजाः । Amara,

66. पर्वस्विनी—brilliant, radiant स्वस्विन *adv*—सुतरा असित very black. पक्ष—plot, region

67. योदित *f*.—a woman वद with अशि *Caus*—to greet or salute respectfully.

68. यथाव्याय—व्याय अनतिक्रम्य properly, rightly तपोधन-तप एव वने वसतः rich in penance, an ascetic.

69. उवाच—Note that though Damayanti is in great distress and extremely anxious to enquire about the whereabouts of her husband, she prudently enquires the sages first after their welfare.

72. शुच—the *Aorist* with the augment न dropped after न in the sense of the *Imperative* acc. to the sūtra मादि ह्रस्वः । III. 3 175.

73. उताहं *ind.*—is generally used in the sense of 'or', to express different alternatives, and is usually the correlative of कि ('whether') and generally indicates doubt mingled with wonder.

78. द्विजाति — द्वे जाती यस्य a Brahmin (द्विज). वरराज *adj.* — loving, fond of, affectionate towards.

79. ईश्वर *adj.* — ईश्वरानि परानि यस्य solely devoted to the gods.
परपुराण — destroyer of the cities of foes. *Vide* notes on अरिन्दमः
v. 52, 20.

81. सपत्न्यः — सपत्नीव an enemy, adversary. युद्धं — war, battle, fight.

82. निहृतिवत् — *Vide* v. 52 23. अहृतात्मन् *adj.* — अहृतेऽऽत्मा यस्य with the mind bent on mischief.

83. ईदने — gambling. मिथ *adj.* — जहानि सरलमार्गं morally crooked, deceitful, dishonest. अवगच्छन् — Know, believe. The use of the *Atm* is irregular.

84. लालसा — excessive longing, earnest desire.

85. विशारद *adj.* — विशिष्टो विपरीतो वा शारदः Skilled, clever or proficient in.

86. महारमानं and कृतार्थं — qualify वत् in the last verse.

88. कैश्चिद्द्विहोरात्रै — The *Instr.* case is used with the word denoting the time when the accomplishment of the desired object is meant to be expressed, acc to the sūtra अपर्णं नृनीया । II, 3, 6.

89. अयत्नः — the final beatitude, emancipation योक्ष्ये — *Fut.* of युज् 'to join'. विमोक्षणम् — विमोक्षणं कृत्वा The sense of the absolutive being suppressed, its object is put in the *Abh* case acc. to the sūtra स्वप्नेषि कर्मण्युपसंहारम् । *Vārtika* मे 'जीवित्तन कः अर्थ' — of what purpose is life to me ? Words like किं, काय, अर्थ, प्रयोजनं etc. expressing use or need govern the *Instr.* of that which is used or needed, and the *Gen.* of the user. तं कृते *Vide* notes on v. 56, 26

91. उदरकः — the fatality, the future result, the end. उदरकः कालमुत्तरम् । *Amara*

92. शीघ्रं *ind.* — Soon, shortly.

93. प्रदयते — The *Atm* is irregular विगताञ्जर — विगत ज्वरः यस्य free from distress or grief

95. कल्याणानभिजनः — कल्याण अभिजन यस्य of a blessed lineage, of a lucky race.

96 अन्तर्हित *p p* —become invisible disappeared, vanished
अग्निहोत्रं—अग्नये इत्येव the sacred fire

97 विधि = —manner

100 संदिग्ध *p p* —confused, un intelligible

101 आपीहित *p p* —weighed down with हृद्य *adj* —हृदयस्य
प्रिय dear to the heart (of all) pleasant charming The *taddhita*
affix यत् is added in this sense acc. to the sutra हृदयस्य प्रिय । IV.
4 95 This verse is incomplete and some such verb as उवाच
should be taken as understood after उपगम्य

102 अहो वत and —indicates astonishment अगम —न गच्छतीति
a tree वनान्तरं—the interior of a forest आपीड —(1) The
crown : & branches etc (2) The burden (of sprouts, flowers
etc), cf पङ्कजापीडित above

103 अशोक मां विशोवा उरु Note the pun on the words For
a similar idea cf रक्ताक्ष उवपल्लयेरुमपि अक्ष्ये प्रियाया गुणे । स्वामायति
शिरीमुखा स्मरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि ॥ कान्तापङ्कजाहृतित्व मदे मद्धममाध्यायये ।
सर्वं दुःखमशोकं येषामहं घाता सतोऽहं हृत । उवाच molestation trouble

104 तम —न गच्छतीति a tree The word is irregularly form-
ed acc to the sutra नमोऽप्राणिष्वयत्स्याम् । VI 3 7 नमा अमा पवंता
प्राणिषु रिम् । अयो वयत् इति । S K The whole of this verse is
based on a play on the word अशोक

108 नैऋ *adj* —multifarious, numerous

109 नितम्ब —(1) The slope precipice, (2) the sloping bank
of a river

110 प्रहृष्ट *p p* —long lengthly protracted सङ्कुल *adj* —
full of, consisting of सार्थ —a company of merchants a caravan
(of traders)

111 प्रसन्न *p p* —pure clear रुदिनी—रुदो स यस्यां having
large and deep pools of water वसत —The ratan reed

112 उपहृजित *p p* —made to resound (with the cooing
of) कूर्ध —a tortoise घाट —a crocodile झय —a fish भाकीर्ण
/ / —full of क्षीप *m & n* —क्षीपित आपो एव an island The अ of
the word अर् is changed to इ in a compound it is preced-
ed by द्वि अन्तर, or a preposition acc to the sutra अन्तरसर्गोऽप्याऽऽ
इत् । VI 3 9 & g, अवर्षिष प्रताप The अ is added to अर् at the
end of the compound acc to the sutra अस्मूह्य पशामानये । V.
4 74

114 उत्तमतरुणा—having the mien of a frantie उत्तम *p p* —
covered शिरोरुह —शिरमि रोहनीनि the hair

115 दृ 1 P—to run away, flee कृ 1 P—to scream,
cry out

120 श्रवण "—welfare, good

122 सार्थवाह—साथ बहनीनि the leader of a caravan

125 अमिषगणसुदन—the destroyer of a host of enemies

128 उदार—an elephant

129 नागिभद्र—the chief of Yakshas (next to Kubera)
regarded as the tutelary deity of travellers and caravans

130 वणिज् *m*—a merchant

131 ओदि *m pl*—the name of a country and its people who
occupied the banks of the Narmadī and whose capital at one
time was भिदुरी Their country is identified by some with the
modern Bundelkhand and with the modern Ohandail by others
According to the Kalpadruma the Ohedi country was on the
banks of the river Bhuktimatः जनपद—जन पद वस्तु दत्त a
kingdom, empire the country लाभाय—in order to make a
profit The infinitive being suppressed, the *Dative* is used

CHAPTER LXV

2 वनतिथ—*Pid* notes on r 61 12 नगर—a pond सवन
m—in every way भद्र *adj*—best, good The commentator
suggests that सवनोद्भूत may be name of the pond पद्मसौगन्धिक *adj*—
पद्मे सौगन्धिक fragrant with lotuses The word सौगन्धिक (‘sweet-
scented, fragrant’) is formed thus—शोभन मध अस्य इति सुगन्धि,
the मध becoming गन्धि acc to the sūtra गन्धस्येदुत्पत्तिस्तुष्टाभिभ्यः । V
4 13, तदेव सौगन्धिकम् the *tal dhita* affix टच् (इर) being added
without a change in the sense (स्वाय) acc to the sūtra विनयादि
भ्यटच् । V 4 34 * *g*, मिनय एव वेनधिकः The reading पद्मसौगन्धिना-
युन is simpler, meaning ‘full of lotuses and white lilies’ सौग-
न्धिक would then mean ‘a white water lily’ (कन्हार)

3 यवर्त—grass, fodder इन्धन—fuel

4 पार —an animal of conveyance निवेश —encamping halting

5 समनं —agreement, consent पश्चिमा निशा आसाद्य —reaching the westerly evening : & as they found it was evening, the *ad*, पश्चिमा = practically redundant Hence the reading of K. पश्चिनी for पश्चिमा avoids the redundancy पश्चिनी उवास 'encamped on the lotus pond' Nilkanth has the reading वेलासासाद्य पश्चिमा 'having reached its western bank', or पश्चिमा वेला may be taken to mean संध्या (evening)

6 अर्धरात्र —अर्ध रात्रे the midnight अर्ध = having the sense of 'half' (सप्तशतादि), when compounded with a noun in the *Gen* expressive of the whole, is placed first, acc to the sūtra अर्धे न्युत्तरम् I II 2-3, vide notes on : 64 23 रात्रि becomes रात्रे acc to the sūtra अह सर्वकदेशसरवातपुण्याद्य रात्रे । V 1 87 स्तिमित *p* *p* — still, silent

7 The first line forms part of the last verse पानीय-water पाणीयं पेयजलम् । Modinः सर —the sloping side, a slope प्रसवणं-flowing, gushing forth आरित *ad* —turbid muddy सार्थज *ad* —belonging to the caravan ब्रह्म in a caravan

8 मत्स्य *ad* —ग्रामे भव्य domesticated tamed The taddhita affix य and व्यञ्ज (ईन) are added to ग्राम acc to the sūtra ग्रामाद्य-उत्तरी । IV 2 64 ग्राम्य । ग्रामीण । 8 1 सरस्त *ad* —mad furious The words स्रष्ट, द्रष्ट and उत्कट are formed by the addition of क्त्वर (क्त्वर) acc to the sūtra सप्तशतं क्त्वर । V 3 23

10 स्पन्दन् *p* —rushing running पश्चिन्वा मार्ग —the road (leading) to the lotus pond सार्थ-Object of ययु in the next verse

11 मृत् ० P —to trample, crush, squeeze घृष्टमान *pr p* —Struggling हाहाकार —the cry of हाहा, loud wailing प्रमुञ्चय *pr p* —uttering giving vent to सार्थि —a trader, merchant

12 गुम्फ *m* and *s* —a clump or cluster of trees, thicket The *acc* is used to indicate motion towards a place

13 पशसि —पादाभ्यां अगामि गच्छति a pedestrian, one walking on foot The affix इष् (इ) is added at the end *acc* to the *Uddh* sūtras भग्नतेभ्यो च । पति च । the word पद् becomes पद् *acc* to the sūtra पदस्य पदगत्यातिगोपहतम् । VI 3 52 पद्गत्यातिगोपहतम् पदस्य पद गत्यातिगोपहतम् । पदस्य । 8 1 सक्त *ad* —thronged or crowded with, full of

अपरेद्यु *adv* —the next day, (irregularly formed acc. to the extra
सद्य परस्परसंक्षेप परेद्यम्वापुर्वेपुरन्येपुरन्यनेदुरितेदुरपरेदुरधरेदुरभयेदुरुत्तेश्च ।
V. 3. 22 एते निपात्यन्ते । E K)

37 जमार्णव —the ocean of men, the crowd of people

38. सुपिरं *adv* —for a very long time to come.

39 अमुतात्मन्—precept, rule For the first line of नारुले
विहितो मृत्पुर्मत्यानां दुस्पर्यय । v 63 7 *supra*

42 छाया with प्रति and आ 2 P —to decline, refuse, reject

43 मलापानि—the use in the *nut.* is irregular

44 रेखा—the crescent. It indicates that Damayanti was
very emaciated सारद *adv* —autumnal

48. ग्रामिन्—a villager, (*here*) townsman

49 धात्रा—a nurse

50 जनैश्च हिर्यते—(1) She is tormented by the people, (2)
She is suffering on account of the crowd यादृश *adv* —of which
sort or nature

55 सममुत्तम *p p* —well attached or devoted to सैरम्भी a
maid servant, a female artisan, सै भी परेम्भस्था स्वस्था शिल्पकारिका ।
Amara. *Ida Com.* Note that Damayanti is trying to conceal
her identity मातितपस्व-*born* in a noble family, of good lineage,
भुजिष्या—भुके स्वाम्युत्तम a hand maid, a female slave The affix
किष्पन् (*इष्*) is added to भुज acc to the Unādi extra हविभुजिष्या
किष्पन् । IV. 179 कामवासिन्—residing at one's pleasure, dwelling
wherever desired.

56 प्रतिश्रय —a shelter, residence *Disolc* इत्र सायं तत्र प्रतिश्रय
यस्या.

57 प्रसंग —attachment, addiction अतिनात्र *adv* —मात्रा श्लोके
नामनिमित्तम् beyond measure, excessively सुद्वेषन—द्वेषन gambling.

60 तदर्थेक—refers to the दृश्यम् in 58 विनमर *adv* —(1)
Sad, disconsolate, depressed in mind ; (2) absent minded

61. पटुला निशा —many a night (*A.c* of time) स्वपानि—
रात्र 'to sleep' is usually ३ I (स्वनिमि), and २ sometimes

quires skill, a delicate matter **संस्कार**—cooking, dressing (as of food etc) **अस्यै**—used irregularly for the *Abl* **चने-य**.

6. **दित्प**—a fine or mechanical art They are said to be sixty-four **भृ 1 U**—to maintain or engage (as a servant)

6 **योग**—means, expedient **अ मित्र**—have recourse to, resort to **अध्यक्ष**—अधेयन अभ इतिद्वय व्यवहार वा a superintendent, chief controller **देतमं**—**ना-स** pay सप्त सता—ten thousand *Vide Com* The reading सतं सत is more correct.

7. **वाचस्पय** and **जीवल**—the name of the grooms of Rāmaparna

8 **सायं सायं**—every evening

10 **तस्य मन्दस्य स्मरन्ती**—Verbs implying 'to be master of', 'to rule', like ईक्ष्, दृक् 'to pity' and words implying 'remembering (with regret)', 'to think of' like दृ with अणि and स्मृ govern the object of these actions in the *Genitive* case, acc to the sūtra अधीगर्धद्वैशो वर्मणि । II 3 ०२, एतां वर्मणि शेवे एहो स्वात् S K.

12 **आमुष्मन्** *adj*—long-lived' It is generally used to address a respectable person

13 **महमत** *p p*—highly esteemed, respected **मृढ** *adj*—firm true **केनचित्** **अर्थेन**—with some object in view

14 **अतन्त्रित** *adj*—न मद्रा सज्जना अस्य sleepless, having no sleepiness, the *tad hita* affix इतम् is added acc. to the sūtra नद्रस्य सज्जन तारकादिभ्य इत् । V. 2 36

17 **दुष्करं यदि जीवति**—it is painful if she be living **अनभिज्ञ** *adj*—ignorant, unaccustomed; unused

19 **मारिष**—a respectable, worthy or venerable man (used in dramas to address in a respectable way) **निवेशनं**—abode, dwelling

ed in his attempt to drink the nectar stealthily at the churning of the ocean, his fraud was communicated to Vishnu by the sun and the moon. Vishnu severed his head, but having tasted of the nectar he was immortal. He is supposed to wreak his vengeance on the sun and the moon at the time of conjunction and opposition.

14. विस्मयित—terrified.

15. हस्त—the trunk, परिहृष्ट *p. p.*—disturbed, troubled. The reading वगृह्यते is simpler. सुजात *p. p.*—well-made, lovely.

16. मण्डन—decoration, ornament.

17. कामभोगः—enjoyment of pleasures.

18. दुष्करं कुरुते—fares painfully, with difficulty.

19. सत् 1 *P.*—to decay, perish, go to ruin. अमिश *adj.*—black, dark. सुनयनी—शत पत्रावस्थ a lotus.

20. पार *m* and *n*—the end or extremity. पारं ह—'to surmount,' get over.

21. रोहिणी—name of the fourth lunar mansion (containing five stars) figured by a cart; she was one of the daughters of Dakṣha and is regarded as the most favourite consort of the moon Cf. शशिन समुपगता रोहिणी योगः / Shākuntalā VII. 22

22. अभिजन—family, lineage.

23. अप्रमेय *adj.*—unfathomable, inscrutable. अप्रमेयस्य वक्ष्य goes with भार्या समाधातव्यं (to console or cheer) in the next verse.

24. विमृश्य—thinking over, pondering, contemplating; here testing, examining.

25. इयित *p. p.*—approved, dear

26. दारकी—दारक्य दारकाव the daughter and son were sent to Bhima when Nala was going to leave all *Vide v. c.* 60 22-23.

27. पर्यपृच्छत—*Attm.* irregularly From this verse the second line of each should be read with first line of the next

28. भारिनी—a noble or virtuous lady. Mallināth commenting on Kumāra V. 38 explains the word by प्रशम्भाविभाषा. दाम-

लोचना—लोचने सुन्दरे लोचने चतुर्थी यस्या । यद्वा वाम रूप लोचन आनेचने नेत्रे वा
अस्या । a woman with lovely eyes.

37. देवरूपिणी—possessing a divine form ययानयम्—*Idē notes*
on p 50 2.

CHAPTER LXIX.

3. प्राप्तायत *pass* —was known

5 The second line gives the characteristic mark of
Damayanti. सहज *adj* —inborn, existing from birth विट् —a
mole, freckle, mark

6 समानाद्य —resemblance, similarity

7 चिह्नभूत—*Idē notes* on रत्नभूता r. 34 22 विभूति —exalted
rank, magnificence, a mole on the forehead or between the
brows of a woman is regarded as a sign of a prosperity धुमेरने
लनने वा मशको रान्मल्लक । कटुप *adj* —bedimmed, not bright

8 समाचित *p p* —collected accumulated असंस्त *p p* —(1)
not adorned or decorated, (2) not polished *Idē notes* on
परिष्कृत 53 10

9 विहित *p. p* of धा with अवि—concealed, covered The *m* of
the *resp* अवि and अरि is dropped acc to the rule of Dhāguri
A relhārya that वटि मायुतिरहोवमपायो रूपसगरो । आप येन हलन्तना यथा
वाचा निशा दिशा । S. K. on II 4 82

10 शोधयामास—washed, cleaned

11 य इनापकटेन—on account of the dirt being removed ह्य
with वि 1 A —to become visible or conspicuous द्यम् *adj* —
cloudless

14. राक्षस्य —a Kāhāṭṭiya prince The affix क्य is added to
the root राक्ष acc to the Unādī sūtra राजेरस्य । III 100 दशार्णा —
name of a country through which flows the river Dashārṇa
(Davan). It was the eastern part of Malvā its capital being
Vidishā of the modern Bhilsā on the river Vetravati or Betvā

15 धीरवाह —the name of the king of Chedi.

18. उपकृष्ट *p. p* —well furnished, well supplied or provided

10. अस्वास्तुयस्तरो वासो भविष्यति—Although my residence has been happy till now it will henceforth be still happier, (now that we know our mutual relations). विप्रोपित *p. p.*—staying abroad, away from, absent; from वसु with वि and व to sojourn, be absent from (one's home). आ with अनु ० *P.*—to allow to go, bid farewell.

22. पादम् *ind.*—Very well, be it so. मातृपुत्रम् *f.*—the mother's sister. The स of स्वम् becomes व *acc.* to the extra मातृपुत्रम् रसम्। VII. 3. 84. अन्वो परस्व स्वम् सस्व वः स्यात्समासे। मातृपुत्रम्। वितृपुत्रम्। S. K. सुम् *p. p.*—protected, guarded. अनुमते—on the permission, with the consent.

23. नरवाहिन्—carried or borne by men. गरिष्ठम्—necessaries for travelling.

26. परेण विधिर्नो—according to the highest rite, with the greatest ceremony.

27. ह्य *Caus.*—to gratify, please. Dhīma had promised a reward for bringing any information about Nala; but he was so delighted at the sight of his daughter that he gave the reward even for giving information about her. Hence तन्वा दुष्टम्.

28. द्युट—*p. p.* वसु with वि. The correct form is द्युधित *acc.* to the extra वसुनिष्ठोर्दि। VII. 2. 52. अन्वो क्वानिष्ठोर्निष्ठमिदं स्यात्। वसुनिः। द्युधितः। S. K. द्युट = irregular. रजनी—*Acc.* of time.

29. यत्—यत्स्व. *Para.* is irregular.

30. अपिहित *p. p.*—covered with. The dropping of अ of the अवि *acc.* to Dhāguri's rule is optional.

31. हाहाभूत् *p. p.*—fallen into grief, full of the cries of हा हा.

33. अपकुट्य—keeping aside. द्वेष्य—a messenger, servant.

34. प्रदेक्षित *p. p. cf Caus.*—urged on, pressed. वहावसिम् *adj.*—subject, obedient. नलमार्गणे यत्तुम्—This is the order given to the Diabmins; 'strive to trace out Nala'.

35. दृष्ट्वा—approaching, going near. मया *ind.*—that way i, , about what they were directed to do.

36 द्यास्त—*Benedictive 2nd pers pl* It is used here as a mild form of giving a direction ससदस—assembly, group

37 Verses 37-39 are the words that are to be uttered by the Brahmins to detect Nala कितर—(i) a rogue, cheat, (ii) a gambler

38 रवप्रतीक्षिणि—waiting for you, awaiting your return

39 प्रतिशक्य—*a reply, response* वदस्व—*The Atm is irregular*

40 The idea of the verse is that Nala is full of कृपा, but it is latent and should be stirred up by 'such and other words'

41 Verses 41 to 43 are the further instructions as to what should be uttered by the Brahmins पतिना—irregularly used for परया which is the correct form of the *Infstr sing* of पति उभयं तत्—both of them, namely भरण and रक्षण

42 अनुकाश—*pity compassion tenderness*

43 आनुहृदय—*kindness compassion* For the derivation *vide Com*

45 आशय—*comprehending bearing in mind* मम आवेद्य—*should be communicated to me*

46 जानीयात्—*Its subject is 'Nala' अतद्विस्तर्ज—alert, vigilant, careful*

47 चिरीदित—*what he desires or intends to do, a noun abstract noun acc to the sutra न्युत्तरे षष्ठे क । III 3 114*

49 पीप—*a hamlet, a station of cowherds* विजाति—*a Brahmin* गम्—*with अपि—to find come upon meet*

50 आदयाधकिरे—*Perf of the Caus of यु to cause to hear, relate, repeat' इति प प—said, told*

CHAPTER LXX.

1. दीर्घस्य कालस्य—*After a long time* शेषे पठे

2. भोगासुरि—भगासुरस्य अपत्यं पुमान् the son of Bhaugāsura, King Rāsuparna. The Father of Rāsuparna is known as अयु-मायुः or अयुत्वाय or अयुताजित् The name भगासुर is unknown, *It is com.*

3. आवित—was made to bear

4. पारिवद—परिवदि साधु one present at an assembly. The *addition* affix व (व) is added to परिवद् *f.* in the sense of तत्र साधु acc. to the sūtra परिवदा ण्य । IV 4 101, the affix is sometimes split up (योगविभाग) and the affix ण (अ) is added in its place, परिवदि साधु परिवदा । परिवद इति योगाविभागणोऽपि । पारिवद् । S K.

5. विजने—in private, in secret

6. नृस्वबाहुव—*हस्ता बाहु यस्य short-armed* When the final word of a *Bahuvrīhī* compound undergoes any change or addition, *134* अनाच्चापिकारणादृवीहे कर्षा स्वाद् । S K

7. मीमायन्ति—The root पृ 1 P 'to protect, guard', inserts before the *v* of the 1st conj. acc. to the sūtra गुपूधूपविचउपाणि *विविध* भाव । III 1 28 कुलस्त्री-कुलपालिका स्त्री—a woman of good family, a noble woman, (a मध्यमपदलोका *Com*)

8. चारित्र—chastity, purity of life The word is not derived from चरित but directly from चर् by the addition of the affix लिघन् (इव) with a *1 riddhi* change acc. to the sūtra चरेदृते । Unādi 621 षट्च ल & न—an armour coat of mail चारित्रकवच-चारित्र कवचं यस्य cased in the armour of chastity

9. प्राणयामा—*It is notes on r 1 18 परिप्रेक्षु—It is notes on प्रप् 1 69 2 भाधि—mental distress*

10. The sentence in this verse should be completed by taking न क्रादुमर्हति from the last verse सम्भूतः *p*—well treated, स्यात् *adj*—नेपा नादृशी गते स्थिति यस्य A *sup* compound acc. to the sūtra सह युवा । II 1 4 सुचर्न समर्थन सह समर्थन । S K

11. भीम—For भीमाय, the recipient of the knowledge or communication is put in the Loc, *s g*, भितरति पृष्ठं प्राज्ञं विद्या (Uttar II)

16. पत्र with प्रति 4 A —to know, learn, discover, become acquainted with

17 यथा—since, inasmuch as The second line should be read with the first of the next verse

21 गृह *mase* always *pl* —a house, dwelling गृहा पति च पुत्रे
य *Amara*

23 पत्र with सप्त—to fly, alight कामग —The *com* takes it to mean going (as fast) as काम or 'mind' The *trans* takes it to mean 'a bird' It seems more plausible to take it in its usual sense of स्वेच्छाचारी 'one who goes of one's own accord', 'travelling at pleasure' By the expression सप्तनः कामग इव हृदि, Damayanti means that Sudera should give the information only *casuall*, as if coming accidentally out of the mouth of an aimless traveller, without disclosing that he has gone there purposely for publishing the information

24 स्या with अ—to perform, hold

25 सम्माननीय *pl* / / —worthy of being honoured It quali-
fies शयने Nilkantha accepts the reading सम्माननीय 'if he (इयं)
is to be honoured (by your presence)

CHAPTER LXVI

1 सास्त्र 10 U —to pacify conciliate (*here*) to persuade

2 एकाहा—in one day हयनस्वज्ञ—versed in the science of horses

5 गृहमे वन—it is indeed wicked (on my part) The subject is the sentence वैदर्भी मया निहता With the reading चतुष्कामा for चतुष्कामा the sense would be 'Vaidarbhis no doubt intending to do a base deed' निहता *p p* —cheated, injured

८ विग्रह —expulsion separation, separate recidence सौहार्द—affection, love क्षीयन् इदं यस्य न सुहृद् the word सुहृद् becoming दृक् acc to the sutra नटद्द् दो भिवाभिवा । V 4 150 सुहृत्वा ददपस्य एजावा निवात्य । 8 K Then सप्त मान सौहृद्, the *taddhita* affix अण् being added acc to the sutra ह्यनान्नयवादिभ्योऽण् । V. 1 130, * इ देहयन वेहायन, योवन, स्थानि The words सुहृद् and दृक्द are included in the दृक्वादि class

7 साधवा—भक्त्या साधना

10 सा with व्रति—to promise (to fulfil)

12 Verse 12, 13 and 14 form together one sentence technically known as a *Vishes'aka* विशेसमान—wishing to know or ascertain. The root सा is always *Atm* in the *Desid* acc to the extra गायुर्वहसो सव । I. 3. 57.

13 कृश *adj.*—lean, not bulky (and hence more active)

14 श्रेय *m.* and *n*—the nose or nostrils of a horse आवर्त—a lock of hair curling backwards, especially on a horse For the ten auspicious आवर्त *vide* *Cori* and 17 below सिन्धु *adj.*—born in the Sindh country रश्मि *n*—speed, velocity

15. बुद्धलात्—The King thought them to be so as they were कृश मायित 1 *f*—wished, desired, intended रश्मि with व्र—to cheat deceive

16. शाल *m* 1—energy, vigour, Nilkantha says वल refers to the strength for carrying weight while शाला refers to the speed महाम् अन्धा—a long way or a great distance It is unnecessary to take महानथा as an irregularly formed *Bah Comp* as the *cori* seems to do.

17 एक *etc*—*adj* to आवर्त *undersatcod*. The total number of curls (आवर्त) mentioned here is twelve, whereas 14 refers only to ten Hence this verse is regarded as a subsequent interpolation पृष्ठ—*the back* (of a horse)

21. जानुनि पर्यपतत्—fell on the knees

24 विधिवत्—scientifically, properly, *vide* notes on शास्त्रवत् *c.* 52. 41

26. संमहण—governing, managing

27 मातलि—name of the charioteer of Indra *Cf* इय उषे • भवा सुतो मातलिर्नन्दन वनम्; Amara

28 शालिहोत्रा—The name of the first writer on the equestrian science, and veterinary subjects; *vide* *Cori*

29 परपुरजय—*vide* notes on परतव *c* 62 10 King Nala was well known for his skill in the management of horse.

Vārshneya, who formerly was the charioteer of Nala doubts as to whether Bāhuka may not be Nala himself, since he was driving the horses with such pre-eminent skill.

30. सामेद—Its correlative या (नियो) is understood.

31. Vārahneya means to say "since the ages of Bāhuka and Nala are the same, may it not be that this Bāhuka, possessing as he does the same knowledge (of the equestrian science) as Nala, is really the valiant Nala (in person) ?".

32. देव adj.—divine. विधि.—injunction, commandment. युक्त p. p.—enjoined, engaged. शास्त्रोक्त—laid down or prescribed in the *shastras*. निरूपण—(1) form, shape. शास्त्रोक्तेः निरूपणे. goes with प्रचक्षता, (2) direction, instructions; should be taken with युक्ता.

33. प्रति *prep.*—on account of, owing to. प्रमाण—measure (of size etc.). परिहीन *p p.*—depressed, reduced Reduction in the bulk is in no way a reason to doubt the identity. The same person may get reduced.

35. विपर्ययः.—reverse, change. अन्ततः—finally or definitely. अन्तः means 'the ascertainment or definite settlement (of a question)'.

36. एकाग्र्य—concentration. अये मये अग्र्य ('goal') by the extra अग्र्यन् । IV.4.116. Then एक अग्र्य होय यत्र. उत्साह —exertion, effort.

CHAPTER LXXII.

1. ऐचरः—खे आकाशे चरतीति. It has various meanings—(1) A bird, (2) a planet, (3) wind, (4) an arrow, (5) the sun ; मग सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विद्वंगम् । Medini. The meaning ' bird ' is best suited as it corresponds with the description in v. 43, below. The word is formed by the addition of the *Kṛit* affix ट (अ) acc. to the सूत्रा चरे ट । III, 2, 16, there being an *aluk* acc. to the सूत्रा तदुक्ते इति बहुलम् । VI, 3, 14. Note the alliteration and play on words.

² उत्तरीयं—उपनिबन्धभागे यत् an upper garment (Mar. *uparata*). The *saddhita* affix उ (इय) is added acc. to the extra मडा. निबन्धः। 1Y. 2 139 महादिभ्यो देवतादिभ्य-उ रयान्। Subodhini.

3 पट *n.* and *n.*—*raiment, garment.*

5. योजनं—a measure of distance equal to four *koshas* or 8 or 11 miles. योजन परमात्मनि । चतुष्कोट्यां च योगे च । *Medins. पुन.*—*back; 'it is not possible to take it back'.*

6. मानिप्रीतमनस—*not very pleased at heart*—विभीतक—विशितं मते अस्मात्, धूतकनयोराभयत्वान् *name of a tree, a terminalia toleocica, one of the three myrobalans.*

7. सप्तशत—*act of counting*

8. परिनिष्ठा—*perfect skill* With the idea in this verse ; *cf.* न हि सर्वं सर्वं जानाति । *Mudrā R.*

12. परोक्ष—अहो पर beyond the range of observation, beyond the reach of sight. The टप् (अ) is added to अक्षि which becomes अक्ष *acc.* to the *sutra* प्रतिपत्तमनुष्योद्गण. । *G.* ; the change of पर to परो is justified by the use of the word परोक्ष by Panini in the *sutra* परोक्षे लिट् । *III. 2. 115 कर्त्तु 1 A.*—*to boast, swagger.*

13. प्रत्यक्ष—*Vide notes on परोक्ष above.*

15. ते पदवत् —*Gen Abs.*

16. दिसम्बिते—*The inf. in तुम् is used with words meaning 'time' with reference to the work of the time, acc. to the sutra कालसमयवेलाह तुम् । III. 3 167. दत्तं—zeal, assiduity.*

19. कृतं *n. abs n.*—*service, deed, act.* स्वकृते is used for the *Instr.* स्वाकृतेन 'with the aid of your service'.

20. काम—*wish, desired object.*

22. अक्षम *adj.*—*reluctant, unwilling.*

23. प्रीतिमयम्—*Lo satisfied.*

26. स्वरित *adj.*—स्वरा सञ्जातस्य full of haste, in a hurry विचारद्वे *adj.*—*skilled, expert.*

28. गौरवं—*गुरोर्भावः importance, urgent nature*

29. निक्षेप—*a deposit, pledge, anything deposited in trust*

31 उदमन्—*vomiting, throwing out* शपथसि—*refers to the curse uttered on Kali by Damayanti in v. 1. 16 and 17 of chapter C, supra.*

32. कर्षित *p. p.*—overpowered, oppressed. अनात्मवत् *adj.*—having no control over the senses. So long as Nala was possessed by Kali he could not restrain himself from unworthy acts like gambling and the desertion of a loving wife in a forest, विषविमुक्तात्मा—Kali had entered the body of Nala, which was full of the poison of Karkotaka.

34. मा—मां. अक्षयपुरा—Refers to v. v. 63. 16—17.

35. अपराजित—unvanquished, ever victorious.

37. This is the boon conferred on Nala and this has so highly enhanced the worth of the Nalopākhyāna in the eyes of the orthodox.

39. निपथेन कथयन्—when conversing with Nala.

40. वरः—distress, misfortune, affliction. सम्पन्नः *p. p.*—disappeared, vanished.

41. अहम् *adj.*—swift, fleet.

42. अमहास्त—hated, condemned, fallen into disrepute.

44. वियोगित *p. p.*—separated from, deprived of

CHAPTER LXXIII.

1. सत्यपराक्रम *adj.*—of real valour, genuine heroism. पद् with प्रति *caus*—to inform

2. विदिग्—an intermediate point of the compass. दिशोर्मध्ये विदिक् द्विपार्श्वः। Amara.

3. By the rattle of the chariot-wheels, Nala's horses at once recognized that the driver must be their master Nala.

4. जलवागम—जलदानी आगम अत्र the rainy season.

7. उन्मुख *adj.*—उन्नत मुख अत्र raising the face, looking upwards

9. निर्दिशामि—*fut.* of नश् with वि. In all non-conjugational tenses, न् is inserted before the ending consonant of the roots मरन् and नश् before a consonant except a nasal or a semi-vowel acc. to the sūtra मरिजमशोऽस्ति। VII. 1. 60.

10. न भविष्यामि—shall not live.

11. चामीकरं—चामीकरे आकरे मतं gold. मय्या f.—resemblance, similitude.

13. न स्मरामि—shall not call to mind, shall forget (and forgive). पण्डितः *p. p.*—(*lit.*) stale, not fresh (as food or flowers); (*here*) worthless, censurable. स्वैर—wilfulness, wantonness, jest. सुपै—Used in the sense of the Abl., 'superior to (all) the Kings'.

14. रहोऽनीचावर्षतिन्—(1) Who never acted like a mean person (even) in secret; (2) or रहस्य may mean 'copulation or coition', then the sense would be as given in the *trans.* ह्रीव—impotent (*here* 'in respect of other women'). तत्परा—devoted or attached to him

16. कथा—*vide* notes on c. 50, 25.

18. उपस्थ—the middle part, interior

19. मत् with प्रति—to receive, welcome.

21. समागम्य—goes with गृहः in the next verse.

22. श्रीमन्—glorious, dignified. It is often used to address great personages as a mark of respect or reverence, as 'your honour', 'your worship' in English. विद् (विन्द) ० U.—to find, discover. The meaning of the first line is 'one never finds you arrive (so) suddenly and accidentally.

25. अनिवाद्य—*in order to pay respects, for the purpose* of rendering homage. The *Krit* affixes तुम् (तु) and ण् (अफ) are added to roots which indicate the *future* object or purpose of an action (क्रियार्थे), acc. to the *sutra* तुमुन्तुलो क्रियायां क्रियार्थायाम् । III. 3. 110 क्रियार्थायां क्रियायाप्रपदे भविष्यत्पर्यं धातोरेतो एत । इष्णं द्रष्टुं याति । इष्णं दर्शको याति । S. K. Nouns derived by the addition of the *Krit* affix अर in this sense to denote *Futurity*, and of इन् showing necessary payment (आधमर्षे), govern the *Acc.* and not the *Gen.* of the object of the root, acc. to the *sutra* हरेनोर्भविष्यदाधमर्षयोः । II. 3. 70. Hence इष्णं and not इष्णस्य दर्शको याति when the sense is 'he goes for the purpose of seeing Krishna.' Similarly *here* मन्त्रं अनिवाद्य अग्नौ प्रमि

27. यथातथं न अभ्यसरन्—*he failed to discover the true state of affairs.*

28. अल्प *adj.*—minor, secondary, insignificant. 'He has only revealed to me a trifling object of his arrival'. उद्गम—future result of an action, future time. उद्गमः फलपुत्रम् । Amara.

29. गृह् with सम्—receive hospitably, welcome warmly. गृह् with वि ■ P.—to send away, dismiss.

37. निगधान्तर्यणे—in order to search for Nala. The Loc. is used acc. to the sūtra निमित्तात्कर्मयोगे । Vārtika.

CHAPTER LXXIV.

1. केशिमी—name of the maid servant. विवृती चक्षुषाद्भक्त - Cf. विवृती चक्षुषाद्भक्त v. 70. 6.

2. सुदुर्प—सुदुर्प यव gentle at first, bland तदे at the end of such compounds has the sense of 'preceded by, attended with.' समाहित *p. p.*—calm, composed.

3. निर्गति *f*—pleasure 'Since his sight gives pleasure to my (chaste) mind, I think he must be Nala my husband.'

4. पर्णोदयचक्रं—*I'ide* vv. 69. 37-39.

6. बुध् with नि—to know, understand, learn

8. कौशल —कौशलस्य ईश्वर, the *taddhat* affix अय् being added 'acc. to the sūtra तस्येश्वर । V 4 42.

10. कर्मन् *n*—duty, task.

11. विवृत *p. p.*—gone away, disappeared.

13. अय्—is used at the beginning of a sentence in asking a question.

14. Note how carefully Nala words the description of his condition, which though true to a letter is yet mysterious.

16. या अस्य सख्यन्तरा—she who is not different from him 'his better half.'

17. लिङ्—a mark, sign.

18-20. These verses are the same as vv. 69. 37 to 39.

21 This verse is not a part of the *नारीवास्य* as the *trans* seems to take but a part of the *direct* address of Keshini to Nala. That narrative of hers is liked by her, do repeat it as she wishes to hear it (from your mouth) *वाक्य*—what is spoken, a narrative

25-29 Same as *rv* 70 8 to 12

30 दुर्मेनश् *adj* —troubled in mind, sad, melancholy

31 विकार—emotion excitement

CHAPTER LXXV.

3 कारण—कारण एव an act, performance The reading कोशल ('a skilful act') is preferable सचेष्टमानस्य विचेष्टित लक्षयन्ती—observing his movements when performing it It is to be connected with the last verse The reading सलक्ष्य for लक्षयन्ती completes the sentence in the verse itself

4 प्रतिबन्धेन—in order to cause him an obstruction or impediment When a noun denotes the *cause* or *motives* of a thing or action, as distinguished from the means or instrument, it is put in the *Instr* case acc to the sutra हेतोः II 3 23 The object of the directions given by Damayanti is to see whether Bahuka would be hampered by the want of fire and water, or whether, if he really be Nala he would secure them in virtue of the boons conferred upon him in *cc* 57 37 40

॥ निमित्त—a mark, sign, peculiar quality

६ पदयेथा —*Att* irregularly

7 शम् 10 U with नि—to see, observe

8 वृद्ध *adv* —exceedingly, extremely उपचार—conduct, behaviour द्वार—The *com* seems to take the reading सचार for द्वार, in the same sense विनमते—*Att* irregularly

9 ते—With the reading सचार above त should be taken to stand for सचार With the reading द्वार, त cannot stand for द्वार (which is *neuter*), and the reading त् for ते त् is to be accepted or त should be taken to stand for तद् as the *trans* has done With the former reading, the rendering would be (even) seeing

it, he moves on easily and without obstruction' यथासंय—
without any obstruction, unhindered संकटे—a narrow passage
10 अर्थाय—for the sake of पाशव अर्ज—शो ३३ derived
from animals

11 यत्नम् with उप 1 A—to be prepared or ready at hand,

12 रात्रिभित्त—placing (the pot on the fire-place).

13 उद्—wish, will, desire आर्जित p p—subdued
दृष्टम् and—quickly, speedily

17 दृष्टि p p—blooming, blown up

19 हानि—a hint, sign

20 प्रयत्न p p—heedless inattentive, unaware बाहुकरय
प्रयत्न—Gen Abs उपसंस्कृत p p—made ready, dressed (as
food) महामल—मह्य सदनम् a kitchen The words अन्त, अन्तम्,
अन्त and अन्त at the end of a Tetsur ish : compound take an अ,
when they denote a class or a name acc to the sutra अनोन्माय—
हस्तो जानिर्हस्तो । V 4 ७१ अन्त p p—cooked boiled

21 बाहुकरयाम—the reading बाहुके यामे is decidedly better

22 उचित ndy—accustomed to The reading 'अज्ञिता' mean
'who had eaten or partaken of' चनरिद्ध—prepared or cooked
by hala

23 वैकुण्ठ—grief, sorrow

24 विपुल—the pair, the two children

25 १ with अभि—to spring or jump towards

26 सम्पत्ति—coming, visiting

5 अभिप्राय —intention, purpose

6 प्रसिधय —residence, dwelling

7 आविष्ट *p p* —overpowered, overwhelmed

■ युक्त *p p* —absorbed, engaged वरराजिनी—*Vide notes on*
■ 55 12

■ काषायं—कषायण रक्तं काषायं a red cloth or garment The *taddhita* affix अय् is added acc to the sūtra तेन रक्तं रागात् । IV 2 1 रज्यतेऽनेनेति राग । कषायण रक्तं वस्त्रं काषाय । काशिशब्दः । रागात्किम् । देव-द्वयेन रक्तं वस्त्रम् । S K The काषाय is the dress of asceticism जटिला *adj* —जटा सम्बद्धा' wearing matted or twisted hair (as an ascetic) The words of the रामादि पद्मादि and पिच्छादि class take respectively the *taddhita* affixes दा, न, and इलच् (इल) to denote possession acc to the sūtra लोमादिपद्मादि पिच्छादिभ्य शनैश्च । V, 2 100, लोमश्च लोमशब्दः । पद्मश्च । पिच्छश्च ।

11 नलं कृते—*Vide notes on* 56 26

12 बाल्यवात्—ever since (the time of) my childhood

13 अभिक्राम —affection, love

14 अमौ—in the presence of the Fire नविष्यामि सत्ये इति—the reference is to Nala's promise in 57 32 प्रतिपुरय—having vowed or promised

16 कृष्णशाराभ्या—कृष्णस्य इव शारं (नयनं) नाभ्यां (from his eyes) as black as those of a black antelope Com takes both कृष्ण and शार as *adj*, *quod videtur* नयनाभ्यां is understood

17 Note how Nala suddenly gave his recognition, forgetting himself in his grief

18 धर्मकृच्छ्रे—when there was danger to your virtue सावि-
त्राभिहत —in 15 16

19 अमौ अभिरिय—Nala's body was burning with the pangs of separation and grief and Kai's with the curse of Damayanti: Hence the simile

20 श्यमसाय—exertion, action शुभे—*For anag* —'Oh blessed lady'.

22. Nala retaliates the taunt given to him by Damayanti in vv. 10-14 above. भीरुः *f.*—a timid woman, (*hence met.*) a beautiful lady. भीरुर्नैः त्रिलिङ्गः स्वाद्वयोपिति योपिति । Medini.

24. स्वेरदृष्टा इव—like a wanton or self-willed woman. अनु-
रूप *adj.*—रूपस्य सदृशो योग्यो वा fit, worthy.

25. परिदेवितं *neut. abstr. n.*—lamenting, bewailing.

27. अभिगमनं—finding out. गाथाभि—*in stanzas or verses.*

29. प्रतिवाक्ये आदत्ते—when your reply was brought.

31. पद्म स्पृशाभि—*a mode of solemn oath.* असत्कृतं *neut. abstr. n.*—*a sin, sinful thought, (object of चराभि).*

32. भूतसाक्षिन्—भूतानां साक्षी *an eye-witness of all created beings, all-seeing* साक्षाद् द्रष्टा साक्षी, *formed by the addition of the taddhita affix इन् to साक्षि in the sense of 'a witness' acc. to the sūtra साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् । V 2. 91. सदागति—wind. मुञ्च 6 P.—to take away.*

33. तिर्मांशु—the sun (hot rayed) भुवनं परेण—*beyond or on the other side of the world. The taddhita affix एन् (एन) is added to nouns to form adverbs indicating 'a direction' or 'route' in the sense of 'not far from', acc to the sūtra एनपर्य-तस्यामदूरेऽप्यत्रयाम् । V 3. 35, and such adverbs govern the Acc. case acc to the sūtra एनपा द्वितीया । II. 3 31, e g पूर्वैर्ण ग्रामम् । 'to the east of the village (not far from it)', अपरेण ग्रामे etc The reading परित् for परेण is simpler.*

35. त्रैलोक्यं—त्रयो लोका, the *taddhita* affix एप्स् being added acc. to the Vārtika sūtra चतुर्वेणादीनां स्तार्थ उपरोक्तानाम् । *vide notes on आनुर्वर्ण्य ८. 64, 44.*

37. क्षीलनिधि—क्षीलस्य निधि the store of chastity, the reservoir of virtue. स्फीत *p. p.* of स्फाय 1 A —(1) large, abundant ; (2) pure.

38. अनुल *adj.*—incomparable, matchless दत्तं—योजनशतं.

39. उपपन्न *p. p.*—obtained, secured

40. कुन्डुभि—*a kettle-drum*

42. अतज्ज *adj.*—dustless

46. दिग्ध *p. p.*—smeared, soiled.

48. कृतशीघ्र *adj.*—purified (by bathing etc.) कल्य—(1) dawn, daybreak; (2) tomorrow.

49. पुरातन *adj.*—प्रा. मव former, old. It is formed acc. to the *sutra* सायचिरेमादेमगेऽन्यवेभ्यश्चट्पुली वृट् च । IV. 3, 23. सायमित्यादिभ्यश्चट्पुलीऽन्यवेभ्यश्च फाल्गुनाचिभ्यश्चट्पुली स्तलयोगेन वृट् च । वृट् भागनदिशः । सायनान् च वित्तनम् ४ K.

50. दृष्टिम् *adj.*—desirous of, seeking, *cf.* योवने विषये विनाम् । *Itagha* I, 8. संकरव—mind, heart,

52. आत्मायित—comfortable, satisfied, regaled; *p. p.* of the *causal* of ज्ञे with आ । A.

53. The *sem ead*, in this verse apply equally to भेमी and राशिः *Pide Com.* The *Upama* is complete (पूर्ण). The metre of the verse is उपमानि.

CHAPTER LXXVII.

2. प्रयत्न *p. p.*—holy, pious, self-subdued.

3. मङ्ग with प्रणि १ U,—to welcome, receive

4. इमयन्ती—Object of समाधासयत् in the last verse. अर्हेण—honor, respectful treatment.

5. परिचर्या प्रत्यवदयत्—rendered homage or service in return. Chaturbhuja takes it to mean 'narrated or communicated his history,' taking परिचर्या in the sense of वृत्तान्त, which is not warranted by lexicographers.

6. जनस्य—goes with स्वन (noise) in the last verse पताका-ध्वजमालिन—*Masc. acc Sing* qualifying नगर which though *neut.* is here irregularly treated as a *masc. noun*. The reading of K is grammatically correct and hence preferable

7. सिक्तः *p. p.*—sprinkled, watered. सुसुद्ध—well swept or cleaned. आदृत *adj.*—full of. पुष्पभंगोपकल्पिता—*Com.* takes this to stand for पुष्पभंगा, उपकल्पिता, the *Sandhi* after the dropping of the visarga being irregular. The meaning is 'flower pictures were arranged at every door.' The difficulty of grammatical irregularity is saved by taking पुष्पभंगोपकल्पिता as an adjectival compound qualifying राजमार्गा; 'the roads were

arranged : & decorated with fragments of flowers (i. e. petals, etc.) at every door.' भग means 'a fragment, piece,' cf. कौण्डिन्नुमृणालभगाः। Raghu XVI. 16.

8 अर्चित *p* *p* —adorned, decorated, cf स्वकुमुदेरर्चति गोदावरीम्, Uttar II 9 छमन् *n* —छाद्यते स्वरूपमनेन guise, disguise

10. सम्मत *p* *p* —highly respected or esteemed The reading सम्मित 'endowed with' is plainer.

11 हिदि *f* —good fortune The Instr. दिदृशा is used adverbially to mean 'fortunately', 'luckily'

12 कश्चित् —Vide notes on 1 56 31.

14 अदुहित्पूर्व *ad* —not wilful or intentional

16 सुविहित *p* *p* —well accomplished or fulfilled

17 स्वदीयं ह्यहान —because of its deposit with Nala, Vide v, 72 29 हृ with उप and आ 8 U —to hand over deliver

18 विधिदृष्टेन कर्मणा—according to the rite, prescribed by the shastras

CHAPTER LXXVIII

1 उष्य *gerund* —Irregularly used for उषिषा. आमन्त्र्य-taking leave of

2 This verse describes the अल्पपरिहार (small routine) of Nala परिपोहशा —पोहशानां परित य सन्ति ते about sixty, sixty or so Acc to the sūtra सप्तयष्ट्यष्टासन्नाहुराधिकसप्त्या सहयेये। II ■ 20, a compound of a numeral or an *an* or of आसन्न, अहृ, or अधिक with a numeral as a Bahuvrīhi, & *g* दशानां सप्तीष य सन्ति ते उपदृशा. पञ्चासति —Strictly it should be in the *singular*, since विंशति and other cardinal numbers are declined in the *sing* though used with a *plural* noun, & *g* पञ्चविंशतिनाह्वया, cf विशवाद्या सदेकस्ये सप्त सहयेयसदपदाः। Amara पञ्चानि —Vid notes on v 65 13

3 संरुध *p* *p* —enraged, furious संरु *n* —Energy, speed

5 सन्यासा —a stake, wager

६ पाण—*a game (war)* Nala means to say : 'In the very first game let us stake every thing, even our lives.' पाणपो—*पाण* is here treated as a *sing* noun, *cide* Commentary

७ परस्म्य—*another's property* यदि वा—*or, of* यद्वा जयेम यदि वा न जयेम ॥ B Gītā II ७ प्रतिपाद्य—*Counter pledge, a return game*

८ द्वैरथं—*a single combat in chariots* द्याम्नि—*death, end*

९ वसभोज्य—*to be enjoyed in heredity*

१० द्वयो—*namely, playing at dice, or a combat* एकतरे—*irregular for एकतरस्मिन्* The *saddhis* affix इतरम् (तर) and इतमम् (तम) are added to एक to indicate a separation or choice (विचारणे) of one out of two or many respectively, acc to the sūtra एकाव्य माचाम् । V 3 04 असवर्त्त—*असा सत्यर्त्ता a game at dice* असवर्त्ता should be read with बुद्धि क्रियताम्

१२ दुष्कृतं कर्म वाय गते—*The reason why he thinks so is given in the next two verses* Puskara suggests that he was sure to win Damayanti in the game, who would then be happier with him than with Nala

१३, पृ ६ A—to survive continue to live, *cf* भिरते दानदेकोऽपि रिद्धावच्छ्रुत सुखम् Shishupāl II 35. The second line should be read with the next verse

१४ द्युक्—*ind—evidently, certainly* अस्तरस्त्र्य—*अद्वय उद्वेगम्* सरणि वदन्नुति इति a class of celestial damsels (स्वर्गदा) who were known for their excessive beauty and whom Indra, when alarmed by the rigorous austerities of some mighty sage, used to send for disturbing his penance They are said to be born at the churning of the ocean, *cf* अस्तु निमग्नान्देव रसातलाद्वाहिनि । जवे-
र्द्वैर्द्वजैर्भट तस्मादस्तराज्यम् । Rāmāyaṇa The word is generally used in the plural, and rarely in the sing when only one individual is to be spoken of, त्रिषा बहुष्वप्ससु स्वादिपत्वेऽस्तरा सवि । Shabdārṇava The second line means '(I am so anxious for playing with you that) I am thinking of you every day, and am waiting for (प्रीति) you'

१८ कृतकृत्य—*one who has accomplished his object* अवद—*non-cerebral, foolish, absurd*

१९ प्राणमयि परिणत—*who had staked even his life*

२० अयम् *adj*—*unharmed, unmolested* शत्रुघ्न—*freed from thorns or foes* यत्र (१० and २) means 'any (from whom)

ellow who is, as it were, a *thorn* to the state and an enemy of order and good government'

21 राजापसद—the villain of a King The word अपसद (अप-सदो मीन इव सीदति) 'a low man' is usually used at the end of a Tatp compound in the sense of 'vile', 'wretched', 'accursed'

24 सम्भार—wealth, affluence स्व अंश—your own share

25 हा with प्र—to depart from

26 स्वपुर—: the town which had been granted to him
his share

28 अक्षय्य—imperishable, क्षय्य and जय्य are the *po* *p* *p* of क्षि and जि The forms acc to the ordinary rules are क्षय्य and जय्य, but are क्षय्य and जय्य in the sense of 'capability' by the *antra* क्षय्यजय्यो शब्दार्थे: VI 1 61, hence जेतु क्षय्य जय्य, जेतु योज्य जय्य अधिष्ठानं—a position

29 संकृत *p p*—favoured

31 अनामय *adj*—नास्ति आमय रोग यस्य free from disease, healthy, hence free from all unhappiness cf नममन्धविनिर्मुक्ता पदे नमन्ध-यनामय: I B Gtā II 31 अत्यर्थ—*Id* notes on v 52 52:

32 गानपद—an inhabitant of a country *Id* notes on जनपद n 04 131 संप्रहृष्टतनूह—with the hair thrilled with joy

33 निर्वृत *p p*—happy, free from care, secure

CHAPTER LXXIX

1 प्रशान्त *p p*—tranquillized, composed

2 अभेद्यारमन् *adj*—possessing an immeasurable soul, magnanimous, large minded

4 जम्बूद्वीप—name of one of the seven continents surrounding the mountain Meru, India जम्बूद्वीपे goes with प्रकाशतां वात 'According to the mythical geography of the Hindus the earth consisted of seven islands or rather insular continents, surrounded by seven seas That inhabited by men was called जम्बूद्वीप and was in the centre, having in the middle of it the sacred mountain मेरु or मृगेश, inhabited by the gods About मेरु flowed the sea of salt water (सल्य), which extends to the second द्वीप

called मृत, which is in its turn surrounded by a sea of sugar-cane juice (इक्षु) And so with the five other द्रव्यः शास्त्रम्, कृषि, कौब, शारु and पुष्कर, which are severally surrounded by the seas of wine (सुरा) clarified butter (सर्पिस्) curds (दधि) milk (दुध) and fresh water (जल) —Monier Williams पर्याहार्य—having recovered or regained

5 आस—fall, abundant; cf यजेत राजा ऋषिर्विविधेरात्रदक्षिणे।
Manu 7 79 वक्ष्यसे—future of वक्ष् P 2—to shine the use of the
Aim being irregular The reading of वक्ष्यसे would have better
corresponded with इजे in the first line The history of Nala
is practically completed with this verse

8 कृष्णा—Name of Draupadi Brīhadashwa compares the
situation of Nala with that of Dharmaraja and convinces the
latter that he is better off

9 आस with अनु 2 A—to wait upon, attend upon परि
वेदना—complaint bemoaning

11 इतिहास—इति-ह-आस (so it has been) history

12 पुरुषार्थ—The four principal objects of worldly life,
namely धर्म अथ काम and मात उदय—a accomplishment fulfil-
ment, acquisition लय—loss, decay

14 अफलता—uselessness, unproductiveness सख—good
ness virtue inherent power अपाश्रय—refuge, that to which
recourse is had

15 अनीदृशं ind—constantly frequently side notes on
r 61 34 अलक्ष्मी—evil fortune bad luck distress

16 पद with उप 4 A—to take place occur, be produced
धन्यता—good fortune happiness पुराण adj—ancient old

18 यत्—for यदि आह्वयिष्यास—the simple future is used in
the sense of the Imperative as a courteous way of telling one
to do a thing, as, नदा मम पाशांते स्वनि । (Hitopadesha) afterwards
cut my bonds This corresponds to the polite form of expres-
sion in English as you will see me at the station tomorrow
a 12 noon In the verse the मम referred to is the threat of
Bh ma पुनश्च कतिपयि' side r 50 30 31

20 मरुत ind—rightly a curately

21. प्राशत्र्—Its subject बृहदश्वः is understood अभशिरस् .—
name of a holy bathing-place. Nilkantha takes it to mean
the skill or proficiency in gambling' (असविया यथा बृहदश्व इति मुने-
रिव). The reading of K भाश्र सर is better. स्पृश्र with उप G P —
to bathe

22. सन्वसाविन—an epithet of Arjuna For its derivation
Pide Commentary. The name is thus derived in the Mahā-
bhārata :—इमो मे दक्षिणे दानी माण्डोदस्य विकर्षणे । तेन देवमनुष्येण सन्वसा-
वीति यो विदुः ॥ मनीषिन *adj.*—intelligent, thoughtful

23. मासनेभ्य—goes with अभीवीत् in the last verse. वृद्धप्रस —
subject of अभीषति.

24. कुरात *adj.*—hard to accomplish.

25. एकचर *adj.*—wandering or living alone विप्रह्वय *adj.*—
embodied, incarnate

26. अश्व —an epithet of Arjuna विजयस्साजये वार्षे । Medini.
Note —Between the two lines of c 21 the reading of K. gives
a brief history of Harischandra, but its method of narration,
its style and its abrupt close, all go to show that the passage
is an interpolation. It is to be found in no other reading

Sâvitryupâkhyânam.

CHAPTER CCLXII.

1 महायुन—the address is to Mârkandeya Yudhisthira when living with his family in exile in the forest, once asked Markandeya one of the sages surrounding him as to whether he had heard of any one more wretched than himself He narrated the story of Râma Now Yudhisthira asks in this and the next two verses whether he heard of any one who could stand comparison with Draupadi

2 कृष्ण—Draupadi वयं सारिता—We were saved The reference is to the freedom obtained for the Pandavas by Draupadi when Dhritarâshtra offered her any boons she desired Vide Sabha Parva 93 v v 26-31, धृतराष्ट्र उवाच—वर *वृणीष्व पाञ्चालि ममो यदभिशास्त्रमि । यधुना इह विशिष्टा म म्ब धमपरमा सती ॥ २६ ॥ द्रोणमुवाच—वृणासि चेद्द्वर मच्च दूणीमि भरतर्षभ । तत्रधमानुग भ्रामानदायास्तु युगिष्ठिर ॥ २७ ॥ धृतराष्ट्र उवाच—एव भवतु कल्याणि यथा त्वमभिभाषत । द्वितीय ते वर मद्र द्दानि धारयस्व ह ॥ २८ ॥ द्रौपद्युवाच—सख्यो मधनुस्त्र्यो च भीमसेनचनजयो । यमो च परये राजन्मदाता स्ववशानइम् ॥ २९ ॥ जयद्रथ—a king of the Sindhu district, and the husband of Duhshali, daughter of Dhritarashtra When he had gone on hunting he met with Draupadi and was struck with her beauty as well as her ability with which she supplied him with food for the whole of his retinue out of her *Staka*, and seeing that her husband also had gone out on hunting he forcibly carried her away, but on their return he was pursued, captured and subjected to many humiliations

3 रतिमन्तिनि—a woman, side Com मन्त्राभागा ady—महान् मार्गः यथा very ble sed illustrious, glorious

4 मा.रुष्टेय—Name of an ancient sage, vide notes on = 1 above यथाप्रप्त and—the manner in which it was obtained

5 मद्र म् pl—name of a country in the north of India, extending from the river Bias to the river Jhelam मद्राप्य—Vide notes on = 53 3 सत्यरीध अयि—सत्या सचा प्रतिज्ञा यस्य true to one's word adhering to truth

6 यजन्—one who performs sacrifices

7. अतिक्रान्तेन वयसा—on account of his age (youth) passing away (without issue)

8 आस्थित—reverted to practised काले—at the proper or fixed time

9 इत्या—having offered oblations सावित्री—name of the well known verse of the *Rigveda* more commonly known as the गायत्री, so called because it is addressed to the sun. It is a very sacred verse repeated by every Brāhmana at his Sandhya (morning and evening prayers) and on other occasions also. Great sins are said to be expiated by a pious repetition of this verse, which is as follows—तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धामहि धिया यो न प्रचादयात्। *Rigveda* III 62 10 Nilkanth explains the word thus—‘सावित्रा सवितुर्गन्धा तद्देवत्वया रुचा सा च ‘सोमो बहुयुग्मवदभिरात्माप्रभावा ह्यसौ वपयेद सन्ती मनसा सविता ददात्’ (*Rigveda* X 85 9) इति । यदा सवित्रा त्वद्वा सावित्री स्वकया मुदा सूर्यस्य स्त्री सूर्याय दत्ता तदा सोमोऽस्या बहुयुग्मवा अनुचरोऽ मृतः । सविता च सूर्या पत्न्ये षड् कल्पाणां शसन्ती उच्यते मनसा उमौ वरौ पुत्रा- पादक्षिणौ अददाविति मन्त्राय । इत एव वाक्यादेतस्य मन्त्रस्य लक्षहोमादपत्यप्राप्तिर्भवतीति गम्यते । काल— a portion of the day, the eighth part of a day (of twelve hours) ८० वहे काले means at the sixth division of the day (divided into 8 parts, i.e. after 3 p.m. अहर्वा विभक्तस्याह् १८३० (Nilkantha) ८१ वहे भागे त्वमपि दिवसस्यामनः उन्द्वती । Vikram II Varadaraaja in describing the राजसूय says—‘दिवसस्याह्म भागमुक्त्वा मागमय तु यत्त काले व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टं परं स्मृतं । दिवसमहमभाग इत्या मथम मागममिहोनाथ ब्राह्मणतण्ड्यापमुक्त्वा अनन्ता मागमय व्यवहारकाल इति । तथा च मनु । इति नान्द्राण्यस्य प्रवक्षिषुः शुभो समामिति । अनन्तरकालकतव्यमाह शास्त्रवत्स्य । व्यवहारस्तथा द्वा आवा भुञ्जीत कामत इति । तद्वन्तरकालकर्तव्यमाह मनु । भुञ्जीत विहरेच्च वरं श्रीमिरत पुरे सहति ॥

11 रूपिणी—embodied incarnate in flesh and blood अग्नि-होम—अग्नये हवनेष्व or अग्नये होत्रे अथ the sacred fire in which oblations are offered to Agni वरदा—the bestower of boon.

12 सयात्मना used *adeerbally*—with the whole heart, thoroughly

13 यत् ईप्सितं—यत् being race, we should have य ईप्सितं प्रमाद—carelessness

14 पुनस्तथा—The issue for which the king was longing was wanted only for यम् side corn कृन्तमाजना—(i) in my race, (ii) worthy of my race

15. In the second line he explains चर्वेत्तया in the above verse.

16. विसामहः—लोकपितृणां मरीच्यादीनामर्षमादीनां वा त्रिता the Creator, Brahman.

17. स्वयंभूः—the Self-existent, Brahman. भुवि—goes with तेजस्विनी.

18. उत्तरं—पुनरर्थं प्रार्थनानन्तरं (Nīlkantha). निसर्गः—a grant. Nīlkantha takes it to mean 'आज्ञा'.

19. प्रतिज्ञाय—having acceded or accepted.

21. मालवी—the princess of Mālava, the Modern Mālva in Central India. Nīlkantha has the reading मानव्या (मनुष्या).

22. शुक्ले—in the शुक्लपक्ष or the bright half of a month.

23. क्रिया—the purificatory rites or *Samskaras*, such as आन-
र्कम् etc. Manu mentions twelve such rites (Vide Manusmriti
II, 26). हुता—to whom oblations were offered.

24. विमह्यसी—possessed of body, incarnate, embodied.

26. पलाशं—a leaf or petal

27. मगिवाति *p. p.*—overpowered by, (अभिभूत Nīlkantha).
उपोष्य—having fasted.

28. वाच्यमास—Vide Com. पर्वसु *n.*—the days of the four
changes of the moon, i. e. the 8th, 14th day of each month and
the days of the full and new moon, especially the two latter.
Vide Com सुमनसु—(1) a god, (2) flower With the latter mean-
ing we should take the word शेष and with the former शेषा the
remains of flowers or other offerings made to an idol and distrib-
uted among the worshippers as a holy relique; cf. तथेति शेषादिषु
भद्रातामादाय सूनां मदः प्रत्यक्षम् । Kumār III. 22.

29. निधाय—having given or offered.

31. प्रदानं—giving away in marriage.

32. विमृश्य—having considered. प्रार्थित—desired, chosen.

33. पठ्यमान—*pass. pr. p.*—recited or quoted from.

34. अप्रदातु—one who does not bestow (his daughter in mar-
riage). वाच्य—censurable, reprehensible. Vide Manu quoted

in the *Com* अनुपय—*not* approaching (his wife), कनकगन्धर्व
(Nalakanth)

36 अनुयाय—attendants, routine अचोदयत्—*sent, hastened*

37 प्रीडिता—प्रीडा संज्ञानाऽस्या highful मास्तिर्मा—high minded,
high souled अविचारितः and—without a (second) thought,
without hesitation

40 उत्सर्ग—*a gift, donation, giving away* ; सप्त—when re-
peated, सप्त has the sense of 'several', 'various' 'all sorts of'
etc Cf. कामेस्तेनेष्टनज्ञाना प्रपद्यन्तेऽयदेवता । न न नियममास्याय प्रकृत्या
नियता स्या । Bhag Gītā VII 20

CHAPTER CCLXIII

1 कथायोगेन—कथापमणेन (Nal) in the course of conversation,
holding a discourse

5 अनेनैव कार्येण—with that very object

6 प्रतिमह—to obey, listen to

7 सार्व or सान्त्र m pl—the name of a country in Central
India पश्चात्—afterwards : c after his reign,

8 बालपुत्र—whose son was (yet) a boy सार्मीत्य—समीपे यत्र
a neighbour छिद्र—a weak or vulnerable point, folble

10 सत्यवान्—Satyavat is the name of that prince

13 मृमय *ndy*—मृदो विकार made of mud In classical litera-
ture (भाषायां as opp to वदे), the affix मयत् (मय) is added in
the sense of 'made of' (तस्य विकार) or 'profusion or excess'
(अविव्य), to words not denoting an *article* of food (भक्ष्य) or a
covering (आच्छादन) and to the words of the शरादि class namely,
शर, दर्भ, मृद्, कुटी, तुण, सोम and विह्वज acc to the sutras मयद्भूतयाभावा
यामभक्ष्याच्छादनयो । निरय बृद्धशरादिभ्य । IV 3 143-144

14 अपि—at the beginning of a sentence indicates interroga-
tion या—for य

15 विवस्वत्—the sun बृहस्पति—बृहन याच पति the son of
Angiras, and the preceptor of gods Brahaspati and Shukra

were the great instructors of politics for the gods and the demons respectively in their mutual contests.

17. सांकृते रन्तिदेवस्य—Rantideva, the son of Sankriti was a pious king of the Lunar race, who ruled at Dashapura. He was the sixth in descent from Bharata and was known for his charity, the stories of which are given in the Mahābhārata शान्तिपर्व अ० 28 v. v. 120-158 and in the Bhāgawata नवमस्कन्ध अ० 18. His sacrifices were so enormous that blood from the slaughtered sacrificial animals flowed into a river which came to be known as the चर्मण्वती. Ashwaghosa gives him the name अन्तिदेव; cf. तथैव शस्त्राधिपतिर्दुमाक्षो वनात्समुद्रं स्वयं प्रविश्य । ब्रह्मर्षिभूतश्च पुनरे-
वैशिष्ट्यादधे भियं सांकृतिरन्तिदेव । Buddha Ch. IX. 60. श्रीशिनरः—उशी-
नरस्य अपत्यं पुमान् Shibi, the son of Ushinara, king of Kashi. He was renowned for his generosity. On one occasion Indra and Agni came to him in order to try him, assuming the forms of a hawk and a dove in hot pursuit, when he rescued the supposed dove from the clutches of the hawk by offering an equal quantity of his own flesh weighed in a balance. Vide Mahā-
bhārata Vana Parva अ० 197.

18. ययाति—यस्य यामोरिव यानि सर्वत्र रथगति यस्य name of a well-known King of the Lunar race, son of King Nahusa. His life is described at great length in the भाद्रपर्व अ० 67-87. His reign extended over more than a thousand years and is known for righteousness and complete happiness among all his subjects. उदार *adj.*—noble-minded. सोम—the moon. अश्विन् *m. dual.*—the two physicians of the gods, who are represented as the twin sons of the sun by a nymph in the form of a mare. They are known as young, beautiful, bright and swift. They restored youth to the old sage Ohyavana by their curative skill. Cf. त्वाम्नी ॥ सवितुर्भाषां बहवारूपधारिणी । अमुष्य महाभागा शान्तिरक्षिष्विनादुभौ ॥ अन्यत्तम-
different from, i. e. superior to.

19. मैत्र *adj.*—friendly, amicable, kind. अमलसूय *adj.*—free from malice, of a charitable disposition.

20. आगर्व—अज्ञोर्भाष—straight-forwardness. ध्रुवा—The translator's text seems to be धृतिस्तथैव च ध्रुवो (?). संक्षेपतः—in short, in brief.

21. आक्रम्य—overpowering, putting down. अतिवर्तिदुं—to overpower, to evade.

25 देवसकृत् —respected (even) by gods

26 This very verse occurs in the Manusmṛiti r. IX 47, where the last pāda is श्रीयेनानि सतां सहृत् सहृत—once only, अंश —share (in a partition) Nīlkantha's explanation अश काष्ठपाषाणादे शकल सहनिषत्तानि कृतस्य करणं नास्तीत्यर्थः । is opposed to Kulluka Bhatta and other commentators of Manu who explain निषादिधनविभागो धातुणा धमकृत सहृदेव भवति न पुनरप्या क्रियते । सकृत्सकृत्—(made) only once, irrevocable

28 प्रमाण—one who decides one whose word is an authority

29 धर्मात्—Note that Nārada approves of her conduct and fixity or purpose

30 न—Dative, acc to the sūtra कथ्यमानां परिधान । I 4 33

31 अविचाल्य ady—unshakeable, firm. Nīlkantha construes the line अथ यत्तसाविष्ठा वचनमविचाल्यं यचना च तथ्यमुक्तं । Two reasons are given for his consent

32 सत्य Caus—to depart, go one's way The root has this sense generally in the causal दायेण व्यनक्त साभिर्गमेरर्थे प्रमुञ्चते S D Cf सत्यमवहृमविष्मसु ते । Raghv XI 91

CHAPTER CCLXLIV

1 कथ्यामश्राय—goes with समादिभ्ये The Locatives denotes the object or purpose as in यमणि द्वीपिन इति । अर्थ—Subject अश्राय—the materials or articles needed

2 कर्त्तव्य स —a priest who officiates at a sacrifice, कर्त्तव्य-रहस्येने । Yājñavalkya I 35

3 आय ady—holy पश्यमानम्—in order to indicate respect

4 योर्ग—made of Awika grass योर्ग or योर्ग—the seat of 50 ascetic or holy sage वसिष्ठमन्त्र यथा । Amara

5 राजा राजर्षे—Note the intentional use of the two भाष्य-विशेष—announcement of oneself, as to who he was अश्वत्थारि-विन्द इत्यर्थः (Nīlkanth)

6 आशय—having offered किं—why for आगमन—Note the polite way of address, instead of किमान

7 इतिरन्त्यता—what was to be done, the ultimate object or duty समुद्दिश्य—concerning regarding

8 The metre of this verse and the next is वसत्य निवस्यते—The reading सहिष्यते is better in which case both वनवास and क्लेश will be its objects separately; else क्लेश will have to be taken as an *adj* qualifying वनवास, or as a noun in apposition with वनवास

10 भवाभवात्मक *adj* —पर भव आत्मा यस्य consisting in birth and destruction, rise and fall उपसिद्धानामरु (Nolkanth)

11—दद्या with प्रति and आ—to reject send away with are fusul मा—मा इव with प्रति 6 P —to receive, accept

14 कृत् with नि 1 A —to be accomplished or finished

10 समुद्वाह —Marriage

16 परिच्छद —(1) dress garments, (2) retinue, attendants सपरिच्छद should be read as one word

18 सन्यस्य—Laying aside, abandoning वस्त्रं *m* and *n* — a bark garment कापाय *adj* —*l* : *ide* notes on : 76 9

19 परिचार—Service attendance प्रभय —(1) respectful or courteous behaviour civility politeness (2) affection, regard, love सर्वकामक्रियानि—सर्वकामिन्सम्पादनेन (N:1)

20 सत्कार —care or attention, due regard

22 तपस्यन्—*pr p* of तपस्वति which is obtained by adding क्यङ् (य) to तपस् *acc* to the sūtra कमणो रोमन्धतपोभ्यां वर्तिचरो । III 1 10 : ६. रोमन्धतपोभ्यां कमण्यो वर्तिचरो वर्तनाशो चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्ध वर्तयति रोमन्धयते । तपश्चरति तपस्वति । Strictly the forms in क्यङ् are *Atm* but by the Vartika तपस् परस्मैपद च । We have तपस्वति in the *Par*

■ स्तब्धमान—*pr p* of स्ते 1 P. to despond sink in spirit be dejected

11. अग्निमाचामि—irregular for अग्निमावे, अग्नि—the God of death.

12 क्षीण *p p*—worn away, exhausted. विकीर्णित—*neut abstr. noun*

13 पितृराज—पितृणां राजा an epithet of Yama प्रचक्रमे—began, commenced, set about. कम् with *न* is *Acc* to the sutra प्रोक्तान्मो समर्पयाम् । I 3 42

14 अंगुष्ठमात्रं पुरुषं—refers 'to the 'Soul', *Cf* अंगुष्ठमात्रं पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जगतां पुरुषे सन्निविष्टः । Upanisad *Vide Com* अंगुष्ठ—अंगौ पाणौ माषायेन निहतौ the thumb For the formation of अंगुष्ठमात्रं (of the length or size of a thumb) *vide notes on* ६६० निष्कर्ष—draw out extracted जगत्—forcibly

16 तं—अंगुष्ठमात्रं पुरुषं दक्षिणा *acc*—in the southern direction वसिष्ठ *p p* perfected, fully accomplished *Vide Com*

10 निवर्त—for निवर्तय और्ध्वदेहिक—funeral rites, obsequies देहात् कर्ष्य कर्ष्यदेह, the inversion being *acc* to the sutra राजवृत्तादिषु वारम् । II २ ३१ इष्य इष्यमभोगार्हं परं स्यात् । वृत्तानां राजा राजवृत्तः । ■ K Then कर्ष्यदेहे भवे *taddhita* affix ठप् (इक) being added in the sense of नञ भव *acc* to the sutra अश्रुत्वा देहजिह्वते । Vartika on IV ३ ६०, before which the vowels of both the members undergo *Taddhita*, being included in the अनुशतकादि class, *acc* to the sutra अनुशतकादीनां च । VII ३ २० एषामुपपद्यद्दि स्यात् जिति णिति किति च । ■ E ■ आनुष्य—acquittance of debtor obligation, *Cf* गर्ह्यसि विदे-मन्तरानुष्यममुमिर्गतः *Mālavikā V II* यावद्वयं गतं त्वया—you have gone as far as it is possible for one to go

20 सनातन *adj*—eternal, settled, fixed; *Cf* एतं समाधिकी त्वया एव धर्मं सनातनं *Uttar Rām V 22*

21 व्रत *m* and *n*—a religious observance न मे प्रतिहता गतिः This is a reply to यावद्वयं गतं त्वया in *v* १९

22 सातपद *adj*—सप्तानां पदानां इदं formed by walking together seven steps or by talking together seven words पदमिह सम्भाषणं पादविक्षेपो वा । Tat Bod *Cf* सख्यं सातपदीनं यो इत्याहुर्विबुधा जनाः । ब्रह्मार्त्तं विजनां प्राप्नो वचनं मम तच्छृणु । Panch T II 43 तत्त्वार्थदक्षिण *adj*, Knowing the true nature of a thing knowing the exact truth प्रसक्त्य—playing in front : *or* relying upon

23 The metre of this verse is उपजाति being a combination of *द्रव्य* in the first three lines and *शक्ति* in the last This

31 स पतिव्रत — (namely) my father in law. सुत—पतिव्रत

32 तुमे कांति वयम्—with your desire fulfilled by me The ( ) takes this clause with the first line which is not satisfactory

33, Savitr explains why वयम् is so called because he does everything by दिव्य विजया—according to your wish as it pleases you Nilkanth explains दिवावयम् कामिनेतार्षेन वयम् समीकयति यत्नात् न सम्भवति मयि नाप्युदयति। The translator's reading is न कामया It is thus explained by Nilkanth—तात्त्वमिच्छता न वयम् धर्मकामिनि इव । किमु तत्तत्तर्ककारिष्वपि ।

34 अग्रोह—absence of malice or ill feeling

35 एवंशय—adj—of this kind, i.e. consisting of mortals like Satyawat Cf वयमपि न खल्वेयमाया कुरुष्वपि वत्सरा । Uttar V 29 भक्तिपेशला—मन्त्रि भद्रा कौस्तुभ ताभ्यां ह्रीन् (Nl) देशल it means 'slender', 'weak' मानेयु—शरणगतयु

36 विषासित adj—पातुमिच्छा विषासा सा सञ्जाला यस्य thirsty, acc to the sutra मदस्य सञ्जाला तारिकाक्षि इत्यत्र । V 2 36 यथा—वृत्तिकरमिति इव

37 औरस adj—उरसा निर्मित born of one's self, formed acc to the sutra उरसोऽयम् च । IV 4 94 Nilkanth remarks औरसमिति इत्यङ्गादिव्यावृत्ति

39 समुद्यता p p—उपस्थिता (Nl) near : e presently uttered, side Com

40 समेन—शत्रुनिन्नादितारतम्यहीनेन धर्म—distribution of justice राजिता—Note that the word राजन् (in धर्मराज) is itself derived from रज्ज्, side Com Nilkanth has the reading परानि ता, which he explains ता प्रजाप्राप्ति वदन्निवशाद्वा इत्यत्र This reading is not preferable धर्मराज—धर्ममेव राजते धर्मोऽयम् राजते इति वा (Nl)

41 प्रणय—(1) faith confidence love (2) प्रार्थना (Nilkanth) प्रच्छति—प्राप्नोति करोति

44 कुलोद्भव adj—that will perpetuate the family शालिख adj—endowed with possessed of

45 शाश्वत adj—सनातन (adj to धर्म) eternal The शाश्वतधर्म particularly referred to here by Savitr explained by Nilkanth

—आशुतो धर्मं पत्युः सताशवेवापदोत्पादने सता माहृशानां दाराणां तत्रैव वृत्तिः ।
ननु गतायुधि पत्योः धर्मं तस्याविम्बन आह । पर वृत्ता सन्तो न व्यथन्ति नापि सौदृग्नि
किन्तु उक्तं निर्वाहयेवेत्यर्थः ।

47 This describes the power that the righteous wield भव्य-
पुरिष्य future.

48 परस्परं-उपकारमुपकार The reading प्रतिक्रिया (recompense)
is better

49 प्रसाद —propitiousness, a state of being pleased मोष
adj —fruitless, unprofitable अर्थ —अभ्यर्थना supplication, prayer
मान्,—expectation, anticipation The propitiousness of the
righteous never fails to bring fruit, supplication to them never
turns out futile, nor is what is expected from them frustrated,
these three are ever true in their case, and it is for this reason
that they do become the protectors Nilkanth interprets the
verse rather differently,—दृष्टिस्तु प्रसादो नाथाय भीमतां प्रसादांश्चरदपि
न मानद्, सतां तु मानद्, खले तु प्रसाद एव नास्ति, आवच्छये पश्येद स्थितमिति स
रक्षिताऽमात्र भवेति माष ।

50 सहित p j —agreeing with, conformable to laid down by
सुप्रव् adj —having well chosen words well expressed Note
that in this offer Yama omits the clause सवदतो जीवित विना Hence
the direct prayer in the next verse, instead of the indirect one
in v 44 above

51. अपवर्ग —exception, special rule सुकृत—good fortune
Translate—‘You have (now) made no exception as through my
evil luck (let without : e for want of good fortune) you had
done in your other boons’, : e unlike your other boons, your
present offer is unqualified, because you have not said ‘सत्यवतो
जीवित विना’. The translator’s rendering is rather far fetched; it
follows Nilkanth who explains ते त्वत् अपवर्गं पुत्रफलप्राप्तिं सुकृतादिना
समीर्षं नाहास्ययोगादने क्षेत्रमादिपुत्रावणेन न कृतो निष्पादितो भवति । यथाऽ येन चरेण
भर्तु मय्यन्त्या वसिष्ठस्य न तदत् । यस्यादेव तस्याद्वरं पुत्रः He takes अपवर्गं to
mean ‘accomplishment or fulfilment’, and then strains the other
words to suit the context Moreover the verse with this sense
would be a mere repetition of v 53 below

62 विनाकृत p p —deprived of व्यवसायि—सक्नोमि

53 अलिसग —granting, giving

73. प्रतिभेन *adj.*—प्रतिभेन भयेन *frightful, dreadful*; (*a pradi compound*); प्रतिभव भये भेषे । Haima

77. ध्वस्तमान *pr. p. pass.*—*stirred up, blown, excited, kindled.*

80. हृदय—*visible, that can be seen clearly.*

82. विकाल—(i) evening; (ii) odd time or hour. The reading एतद्वैश्वामय्यात् better suits the next line. ह्य with व 7 P. to obstruct, prevent (from going out).

84. उपालक्ष्य *p. p.*—*blamed, scolded.*

~~86. अश्रुपतनम्~~—shedding tears. अश्रुपतनम् is the *pr. p.* of the *denom.* root derived from अश्रु, 'tear', acc. to the sūtra सुखादिभ्यः ञ्नुपेक्षायाम् । III. 1. 18. The क is a superfluous affix

87. यावद्भविष्यसे—*as long as you live.*

88. वृष्टि *f.*—*light.* It is the predicate of त्वे 'understood'. विष्णु म and न.—*sustenance.*

89. यदि *f.*—*pillar, support.* अश्वत्थ *Denom.* 1 P.—*To calumniate, hate.* The *Gen.* विद्याया is irregularly used for the *Acc.* संज्ञाय—(1) *misgiving*; (2) *peril, risk.*

90. अचक्षुः—*it is obvious, it is certain* अज्ञाचक्षुः—*one whose only eye is his intellect, i. e. blind.*

91. एकैक—*every one.*

92. The first line goes with the last clause in the above verse अद्य—*to-day, at present.*

93. अनु—*in consequence of, by reason of.*

95. कथित *p. p.*—*tortured, tormented*

96. गुण्य *adj.*—*propitious, favourable, agreeable.*

97. हवेरे—*wilfulness, wantonness.*

98. गुरा वदयामि—*देवयामि.* The *ind.* गुरा and वदयामि when used with a verb in the *present* tense, impart to it the *sense* of the *future* and indicate *certainty*, acc. to the sūtra दावयामिनिगतायोर्लट् । III. 3. 4. निगतायोर्लो निगते योनयत् 18. K. विमिश्र—*evil, mischief.*

99 सखेन—with words of 'swearing', that in whose name the oath is taken is put in the *Inst* as श्रीशिवेन अगमि ते सख with आ 1 A.—to touch अन्तिकत्—toward near

102 योगक्षेम—security of possession, acquisition and preservation *Vide Com.*

104 सामोरु —a woman with handsome thighs If a compound has for its last member रु and for its first either a word signifying a standard of comparison or one of the words सहित, शक, सक्षण, पाम and others, it forms its *sem* in रु (long) acc to the sutras कृत्तापदादीपथे । सहितशकक्षणपामादेश्च । IV 1 60 70

105 अभ्यास *adj* —repeated, frequently practised

107 पलाशखंड *m* and *n* —a group or multitude of Palasha (or किंशुक) trees मस्योत्तरेण—Words expressive of 'direction' ending in एन, such as दक्षिणेन etc govern the *Gen* or *Acc* of the place with respect to which the direction is shown, acc to the sūtra एनरा द्वितीया । II 3 31

CHAPTER COLXLVII

1 मसल *p p* —become bright grown clear

2 आर्ति—distress, mental agony anguish.

3 उन्मुल *adj* —raising the face, looking up

4 परुषे निवे —which were torn by hard substances (such as stones etc) शोणिते—blood उक्षित—*p p* of उग्र 1-6 U to sprinkle, moisten

7 चिनार्ये —agreeable or charming subjects कथाभय *adj* —consisting of stories The reading पूर्वरात्रकथाभये is more correct

10 सुवर्चस्—name of the Brahman यथा तथा—since, therefore

11 सांगा —*Id* note on अंग ८ 64 17

12 समाहित *p p* —very attentive concentrated समाहि qualifies मदा understood. स्वीर्य *adj* —performed, observed

13 चिकीर्षित—design, purpose, intention.

14 उपाध्याय —उपेक्षणीयतेऽस्मात् a teacher or preceptor, (particularly) a religious teacher उपाध्यायोऽप्यायक । Amara ज्ञातु ind.—at all, possibly, नैव जानु means 'cannot possibly'.

16 आचार—good conduct or behaviour.

17. प्रवृत्त *p p*—began : *e*, recovered, regained

18 शास्त्रायां—प्रसन्नायां पार्ष्णिनी प्रवृत्ति—पार्ष्णिनीययोग्या प्रवृत्ति भवे. (Nīlkanth) प्रवृत्ति means 'conduct, behaviour'.

20 विगद्यन्—pondering over, thinking, considering. स्थिर इव—composed, somewhat calm

21. मुहूर्तात्—after or within a short time

23 दिष्टा ind.—bravo, thank God, fortunately, how fortunate,—an exclamation of joy or congratulation ह्य with वि 1 A—to have cause for congratulation, usually with दिष्टा, it means 'to be congratulated upon'.

25 आसू with उप 2 A—to sit near or at the side of (as a mark of respect and submission)

28. विराज—विशिष्टा रात्रि advanced night, a late hour at night. *Vide* notes on अहोरात्र *v*. 52 23 रन्ध्र—impediment, obstruction

29. सन्ततयित—Note the use of *sing* with words joined by च.

34 परावरं—परं च अवरं च the future and the past, prior and posterior, cause and effect, (*lit* far and near) सावित्रीमन्त्र—like the Gāyatrī mantra, *Vide* notes on सवित्री *v* 294. 8

38 पितृनिषेविता विषा—the quarter occupied by the manes, namely the south

42. उपर्क—*Vide* notes on *v* 64 91.

* 43 अभिवृत्त *p. p.*—attacked, assailed, afflicted. चर.—a deep lake. चरं goes with निमज्जमानं. कुलीन *adj.*—of noble birth, formed by the sūtra कुलात् *v* IV. 1. 39.

44. आपन्नय—taking leave of. अत्रसा *adv.*—soon. पिदेन मुदिताः—pleased with (their) good fortune.